శ్రీ ర స్తు.

మహాకవి శ్రీ కందుకూరి రుద్రకవి ప్రణీతంబగు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

విమర్శకాచార్య, శిల్పకళాకోవిద

శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవి విరచిత

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాన సమేతము

సత్తెనపల్లి హైందవోన్నత పాఠశాలా ప్రధానాంధ్ర పండితులు:

శ్రీ కొండూరి వీరరాఘవాచార్యులు గారి

కావ్యమీమాంసా సహితము

ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిషత్తు

కార్యస్థానము :: సత్తెనపల్లి.

పండితాభిప్రాయములు

"సుధాతరంగిణి"

కందుకూరి రుద్రయ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్య

కర్త: శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు

పేరెన్నికగన్న ఆంధ్రకవులలో శ్రీ కందుకూరి రుద్రయ ఒకడు. రుద్రయ ప్రతిభను విననివారు, ఆయన కృతులను చదువనివారు, చాటువులతో ఆనందింపనివారు తెలుగువారిలో ఉండరు.

రుద్రయ నెల్లూరుజిల్లా కందుకూరు గ్రామనివాసి. విశ్వబ్రాహ్మణుడు. శాలివాహనశకము ౧౪౫౦ ప్రాంతములో రుద్రయ, శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారి ఆస్థానమున తన కవితను ప్రదర్శించి, సన్మానములను బడిసినాడు. రుద్రయ వంశమువారు ఇప్పటికిని కందుకూరులో గొందరున్నారు. రుద్రయ ప్రతిభకు చిహ్నముగా వారిప్పటికిని కవివంశము వారుగాఁ బిలువబడుచున్నారు.

రుద్రయ సహజ కవితావిశారదుడు. చిన్నతనముననే ఆయన పెక్కుకృతులను రచించెను. రుద్రయ కృతులన్నిటిలో మిక్కిలి ప్రతిభకు వచ్చినది నిరంకుశోపాఖ్యానము. రుద్రయ్య చెప్పికొనినట్లు బాల్యచాపలముతో నిబంధించినను నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రౌఢ కావ్యముగా కవితలో పరాకాష్ట నందుకొనినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము చక్కని శృంగార కావ్యము. పేరుకుతగినట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానము, రుద్రయ లేఖినిలో నిరంకుశ ప్రతిభతో రూపొందినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము కథాసందర్భమున సుగమముగానున్నను, రసవత్కవితా పాకమున గంభీరముగా నున్నది. అందలి లోతుపాతులను తరచి తెలిసికొనవలెనని చక్కని వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమై యున్నది.

బాపట్లతాలూకా పెదపాలెం వాస్తవ్యులు, కవులు, పండితులు అగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు తమ సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యతో నేడు ఆకొరతను తీర్చివేసినారు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారి సుధాతరంగిణి చాల హృదయంగమముగా నున్నది. పుష్కలమైన సామగ్రితో జాలువాటి సుధాతరంగిణి, మధుర ధ్వన్యాది విశేష ప్రకటనములతో, మూలగ్రంథమును మరింత రసవత్తరము నొనరించుచున్నది. ఈ సుధాతరంగిణి, కవి పండిత రసిక సమాలోచక జనామోదమును బడయుననుటలో సందేహములేదు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు ఇంకను ఆంధ్ర ప్రబంధములకు మధుర వ్యాఖ్యలురచించి, ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకారము చేయగలరని విశ్వసించుచున్నాను.

సాహితీసమితి
తెనాలి.
22–11–1951

కావ్యతీర్థ, కవితావతంస
ఘట్టి లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి.

పండితాభిప్రాయములు.

సర్వభాషలకు సంస్కృతముమూలము. ఎల్లభాషలకంటె సంస్కృతముతో సంబంధ మొక యాంధ్రభాషకే చెల్లినది. వర్ణసమామ్నాయమందును, వ్యాకరణ నియమములందును, ఛందోవృత్తములందును, నలంకార సామాగ్రియందును, వికృతి రూపములందును, దీర్ఘసమాసములందును, విమర్శించి చూచిన ననుబంధము తప్పక యొప్పుకొనఁదగియున్నది. అందువలననే "దేశభాషలందు తెనుఁగులెస్స" యనుసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆంధ్రవాఙ్మయరచనకు మూలకందము భారతము. కవిత్రయ రచితము. రాజనరేంద్ర మనుమసిద్ధులకాలమునాఁటిది. తత్సమకాలీనములు. తత్సదృశములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ "నృసింహపురాణ" "హరివంశో"త్తరహరివంశాదులు. మొదటి తరగతిలోనివి. భావికవిమార్గదర్శకములు.

తదనంతర రచనలు. "శ్రీనాథ" "సూరన" కర్తృకములు. భాషాపోషకములు. "హరవిలాస" "శాలివాహనసప్తశతి" "భీమఖండ" "కాశీఖండ" "శృంగారనైషధ" "రాఘవపాండవీయ" "ప్రభావతీప్రద్యుమ్న" కళాపూర్ణోదయాములు. "పాండురంగవిజయ" "పారిజాతాపహరణ" "మనుచరిత్ర" "వసుచరిత్ర" "రాజశేఖరవిలాస" "కాళహస్తిమాహాత్మ్యము" మొదలైనవి, యాంధ్రభోజుని సభాలంకారములై యలరారినవి.

వానికేమాత్రముతీసిపోనిది "కందుకూరి రుద్రమహాకవికృత" "నిరంకుశోపాఖ్యానము" స్వతంత్రకృతులలోఁజేరినది. ఇమ్మహాకావ్యమునకు "సుధాతరంగిణ్యాఖ్య వ్యాఖ్య (స్వర్ణసుబ్రహ్మణ్యకవి కర్తృక) యుభయ వాఙ్మయ రసపిపాసకలవారనుభవింపఁదగియున్నది. ఇందుసందర్భోచితముగా వివిధనిఘంటువులు, వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రములు, సకలగీతాభినయ భరతకలాలక్షణగ్రంథములు పెక్కులుదహరింపఁబడినవి. "కవిసమయములు" "ప్రకృతిసాక్షాత్కృతి" "కవిహృదయము" "లోకోక్తులు" "న్యాయములు" మున్నగు కవితాసామాగ్రి సమగ్రముగా హృదయంగమముగా వివరించి సంధానింపఁబడినవి. దీనిని జాగ్రత్తగాఁ బఠించి, ధారణజేసిన కలార్థికొక యాంధ్రభాషయందేకాక సంస్కృతభాషాకావ్యము లన్వయించుటయందును, నిరాఘాట పాండిత్యముఁ తప్పక చేకూరఁగలదు. మఱియు నీవ్యాఖ్యావ్యాఖ్యాతకుఁగల భాషాభివృద్ధియందలి నిరంతరాభినివేశము, తన్నిమిత్తబహుగ్రంథ పర్యవలోకనము ప్రకటించుచున్నయది. పరమేశ్వరుఁడీవ్యాఖ్యాతకు, విద్వత్కవి కింకను ప్రసిద్ధమహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యలు రచించుట కెల్లవేళలయందును దోడ్పడుఁగాత మని ప్రార్థించుచున్నాఁడ.

దేవస్థాన సంస్కృతకళాశాల,
పొన్నూరు.

శతావధాని,
చెల్లా పిచ్చయ్యశాస్త్రి.

నిరంకుశోపాఖ్యాన ముద్రణమునకు సహాయమొనర్చిన రాజపోషకులు.

శ్రీ సత్యనారాయణ రైస్‌మిల్లు కంపెనీవారు	నిడుబ్రోలు.	రు 50—0—0
,, వెంకటేశ రైస్‌మిల్లు మేనేజరు యడ్లపాటి సుబ్బారావుగారు,	,,	50—0—0
,, గొట్టిముక్కల వెంకటేశ్వర్లుగారు, (సాహుకారు) కంకటపాలెం.		50—0—0
,, చుండూరు వెంకటసుబ్బయ్యగారు, (గ్రామమునసబు) రేటూరు.		40—0—0
,, గుంటూరుపుర దేశీయ విశ్వబ్రాహ్మణసంఘమువారు గుంటూరు.		30—0—0
,, పమిడి రంగయ్యగారు, (పంచాయతీబోర్డు ప్రసిడెంటు) రేటూరు.		25—0—0
,, దొప్పలపూడి రంగారావుగారు, (సాహుకారు)	,,	25—0—0
,, దొప్పలపూడి నారాయణగారు, (భూస్వామి) పూండ్ల.		20—0—0
,, కాండ్రు బండయ్యగారు (తండ్రి ఆదెయ్యగారు) చమళ్ళమూడి.		25—0—0
,, కందిమళ్ళ సుబ్బయ్యగారు, (భూస్వామి) పుసులూరు.		25—0—0
,, కొత్తపల్లి వీరయ్యగారు, (సాహుకారు) పెద్దివారిపాలెం.		25—0—0
,, పగడాల నాసరాచార్యసిద్ధాంతిగారు, పొన్నూరు.		25—0—0

రు 10—0—0 యలు వంతున సహాయమొనర్చిన పోషకులు

శ్రీ నందిపాటి పూర్ణలింగంగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టి)	వరగాని.
,, నందిపాటి వీరయ్యగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు, (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టి)	,,
,, నందిపాటి బ్రహ్మయ్యగారికుమారుడు నరసింహాచార్యులుగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టి)	,,
,, కొమ్మూరి లింగయ్యగారి కుమారుడు కామయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టి)	పెదనందిపాడు
,, కోడూరి శ్రీరాములుగారు, మురికిపూడి శివలింగాచార్యులుగారు పూండ్ల రామకోటయ్యగారు	,,
,, వరగాని సుబ్బారావుగారు, వరగాని రామలింగంగారు, పొన్నూరి పున్నయ్యగారు,	,,
,, గిరిజాల వీరబ్రహ్మాచార్యులుగారు, కుప్పల చిరంజీవులుగారు, కుప్పల క్షామరాజుగారు,	కొమ్మూరు
,, ముక్కాల రామమూర్తిగారికుమారుడు కోటేశ్వరరావుగారు, కుప్పిలి కామరాజుగారు,	,,
,, కాకుమాను సుబ్రహ్మణ్యంగారు, వెలగలేటి కృష్ణాచార్యులుగారు,	పాలపర్రు.
,, కాకుమాను రామబ్రహ్మాచార్యులుగారు,	,,
,, వేల్పూరి వీరబ్రహ్మాచార్యులుగారు, (హైస్కూలు సీనియర్ పండితుడు)	కాకుమాను
,, నల్లమోతు దత్తయ్యగారు, నల్లమోతు మల్లయ్యగారు, నల్లమోతు వెంకటప్పయ్యగారు.	,,
,, గోపరాజు సత్యనారాయణగారు, (కలపఅడితీ)	నిడుబ్రోలు
,, మాగులూరి సుబ్బారావుగారు, (హైస్కూలు డ్రాయింగుమాష్టరు)	,,
,, సింగంశెట్టి వెంకటచలపతిరావుగారు, (కలపఅడితీ)	,,
,, తురగా సూర్యనారాయణగారు, (హోమియోస్టోర్సు) శీలం కోటయ్య (స్కూలుమాష్టరు)	పొన్నూరు
,, కొల్లిపర వీరాంజనేయులుగారు, (షరాబు వ్యాపారం)	,,
,, అలపర్తి వెంకయ్యచౌదరిగారు, అధరాపురపు శేషగిరిరావుగారు, (సినిమా భాగస్వామి)	,,
,, పులికొండ సుందరరామశాస్త్రిగారు, (లక్ష్మీ జ్యూయలరీమార్టు)	,,
,, రాచపూడి రంగారావుగారు, (పచారిసాపు), కోడాలి పిచ్చయ్యగారు, (భూస్థితి)	,,
,, అధరాపురపు శ్రీనివాసరావుగారు (స్టాంపువెండరు)	,,
,, పాతకమూరి నాగభూషణాచార్యులుగారు, (తండ్రి రామయ్యగారు)	,,
,, మురికిపూడి రామలింగాచార్యులుగారు, మురికిపూడి సుబ్బారావుగారు.	,,
,, పాతకమూరి శంకరాచార్యులుగారు, (గుంటూరుజిల్లాబోర్డు గుమస్తా)	,,
,, పాతకమూరి కోటయ్యగారికుమారుడు నాగాచార్యులుగారు, (ఫర్నిచర్ కంట్రాక్టరు)	,,
,, పాతకమూరి వెంకటాచార్యులుగారు, దీవి లక్ష్మీకాంతరావుగారు,	,,
,, గుడివాడ సూర్యనారాయణగారు, బంగారు బాలచంద్రాచార్యులుగారు,	,,

శ్రీ పూసపాటి వీరయ్యగారు, వడ్డెపాటి కోటయ్యశాస్త్రిగారు, (పండితుడు)	ప్రత్తిపాడు
,, కోసూరి బాలకృష్ణమూర్తిగారు, కాకుమాను సుబ్బయ్యగారు,	,,
,, పామర్తి నాగభూషణశాస్త్రిగారు, (పండితుడు)	వున్నవ
,, పూసపాటి సాంబశివరావుగారు, (మునసబు), మంతా రామయ్యగారు,	వెంగళాయపాలెం
,, కొండేపూడి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (వెనిగండ్ల), కొమ్మూరి ఓంకారముగారు	పల్లపాడు
,, కొత్తమాసు రాఘవయ్యగారు, (శ్రీసత్యనారాయణ అండ్ కంపెనీ,)	అప్పాపురం
,, లకింశెట్టి కోటయ్య వరిఫ్ చింపిరయ్యగారు, నన్నపనేని నాగభూషణంగారు,	రేటూరు
,, పెనుమెచ్చు వెంకట్రామరాజుగారు, శ్రీ బాపూజీగ్రంథాలయంవారు,	కర్లపాలెం
,, కరణం వెంకటప్పయ్యగారు, (భూస్వామి) రావూరి కోట్లింగాచార్యులుగారు,	పూండ్ల
,, యడవల్లి రామకోటి ఆచార్యులుగారు, పూండ్ల సింహాచలంగారు, (స్టాంపువెండరు)	,,
,, ముఖుకట్ల వెంకటాచలపతిగారు, దాసరిసోమయ్యగారు, (హైస్కూలుమాష్టరు)	,,
,, మట్టి రామకృష్ణయ్య, మట్టి శ్రీరామయ్య, మట్టి పెదసదాశివయ్యగార్లు,	తిక్కిరెడ్డిపాలెం
,, కొళ్ళపూడి మణిభూషణాచార్యులుగారు, కొళ్ళపూడి నాగభూషణాచార్యులుగారు.	బ్రా. కోడూరు
,, చందవోలు చంద్రశేఖరయ్యగారు, (వట్టి చెరుకూరు) కొణిదల కోటయ్య,	చమళ్ళమూడి
,, బండికట్ల మయబ్రహ్మాచార్యులుగారు, బండికట్ల ఆంజనేయులుగారు,	,,
,, అత్తలూరి బసవాచార్యులుగారు, (పండరీపురము)	గుంటూరు
,, పాతకమూరి శ్రీమహాచార్యులుగారు, ఇంకొల్లు గోవిందాచార్యులుగారు, (అరండల్ పేట)	,,
,, పొన్నపల్లి పిచ్చయాచార్యులుగారు, (కొరిటెపాడు.) పొన్నపల్లి విశ్వనాధరావుగారు,,	,,
,, పాతకమూరి నాగబ్రహ్మంగారు, (హెడ్ గుమాస్తా జిల్లా బోర్డు)	,,
,, గుండిమెడ విశ్వనాధశాస్త్రిగారు, (శ్రీ శారదానికేతనోపాధ్యాయులు)	,,
,, పోతేపల్లి కృష్ణమూర్తిగారు, (రత్నవ్యాపారం) మేడూరి శేషగిరిరావుగారు, (అగ్రహారం)	,,
,, ఆచారం కోట్లింగాచార్యులుగారు, భవికిశెట్టి పూర్ణచంద్రరావుగారు,బి.ఏ.,	,,
,, బండికట్ల కోటీశ్వరశాస్త్రిగారు, అంగలకుదిటి వెంకటేశ్వర్లుగారు, సత్రంధర్మకర్త.	,,
,, మచ్చా అంకమ్మగారు, సాయిబాబా ట్రంకుఫ్యాక్టరీ ప్రొప్రైటర్.	,,
,, చిట్టోజు బ్రహ్మయ్యగారు, (శ్రీ కంచికామాక్షీ కటింగ్ మిషన్ ప్రొప్రైటర్)	,,
,, చీమకుర్తి వెంకటలక్ష్మయ్యగారు, (రిజిష్టర్డు ఎక్కౌంటెంటు అండ్ ఆడిటర్సు)	,,
,, కె. మార్కండేయులు, చందలూరి మాణిక్యారావుగారు కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్స్పెక్టరు	,,
,, కొల్లిపాటి రామబ్రహ్మంగారు,	కూచినపూడి
,, ఏలేశ్వరపు పద్మాచార్యులుగారు, (చోడిపాలెం.) చందవోలు కనకయ్యగారు,	భవనంవారిపాలెం
,, దీవి శ్రీరాములుగారు, (కొల్లిపర.) కొండూరి విశ్వనాధాచార్యులుగారు,	వల్లభాపురము
,, వోలేటి సుబ్రహ్మణ్యశర్మగారు, (దేశహిత గ్రంథమాల పబ్లిషర్)	తెనాలి
,, చెన్నూరి బ్రహ్మయాచార్యులు, బంగారు వెంకటప్పయాచార్యులు, ధార్ల వెంకటేశ్వర్లుగార్లుగు	త్రికొండ
,, సిద్ధి పుల్లయాచార్యులుగారు, (నాదెండ్ల,) ఆదిమూలం కోటయ్యగారు,	అడుసుమల్లి
,, అరెకపాటి కన్నయాచార్యులుగారు, (రివిన్యూ ఇన్స్పెక్టర్)	ప్రత్తిపాడుఫిర్కా
,, దొప్పలపూడి పెదవీరాస్వామిగారు,	తిక్కరాజుగుంటపాలెం.
,, గురజాల బసవయ్యాచార్యులుగారు, (భవానీ టింబర్ డిపో) వూట్ల కనకయ్యగారు,	గురజాల
,, పులివర్తిశరభాచార్యులుగారు, (సీనియర్ డిప్యూటీ ఇన్స్పెక్టరు అఫ్ స్కూల్సు)	,,
,, కన్నెకంటి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (శతావధాని)	,,
,, బొల్లేపల్లి రాఘవరాజుగారు, (బోర్డుహైస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయులు)	పాలువాయి
,, కడియాల వీరభద్రాచార్యులుగారు,	చినలింగాయిపాలెం
,, అత్తలూరి వెంకటార్యులుగారు,	కంకటపాలెం.

నిరంకుశోపాఖ్యాన వ్యాఖ్యయందుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములయొక్క సంకేతాక్షరవివరణము.

అగ్నిపు	అగ్నిపురాణము	
అచ్చతె.రా.	అచ్చతెనుఁగు రామాయణము	
అజ.	అజయ నిఘంటువు	
అధ.	అధర్వణకారికావళి	
అనం.	అనంతుని ఛందస్సు	
అనిరు.	అనిరుద్ధ చరిత్రము	
అప్ప.	అప్పకవీయము	
అభి. ద.	అభినయదర్పణము	
అమ.	అమరకోశము	
అమ. శే.	అమరశేషము	10
అమరు.	అమరుకము	
అలం.సా.సం	అలంకార సారసంగ్రహము	
అష్ట.	అష్టమహిషీ కళ్యాణము	
అష్టా.	అష్టాధ్యాయి	
ఆం. అమ.	ఆంధ్ర అమరుకము	
ఆం. చంద్రా.	ఆంధ్ర చంద్రాలోకము	
ఆం. చరి.	ఆంధ్రుల చరిత్రము	
ఆం. దీ.	ఆంధ్రదీపిక	
ఆం. ప. ని.	ఆంధ్రపద నిధానము	
ఆం. ప. పా.	ఆంధ్రపద పారిజాతము	20
ఆం. భా.	ఆంధ్రభాషార్ణవము	
ఆం. సం.	ఆంధ్రనామ సంగ్రహము	
ఆం. వా.	ఆంధ్రవాచస్పత్యము	
ఆం. వి. స.	ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము	
ఆదిపు.	ఆదిపురాణము	
ఆము.	ఆముక్తమాల్యద	
ఉ. రా.	ఉత్తర రామాయణము	
ఉ. హరివం.	ఉత్తర హరివంశము	
ఉద్భ.	ఉద్భటాలంకారము	
కకు. వి.	కకుత్థ్స విజయము	30
కళా.	కళాపూర్ణోదయము	
కళాశా.	కళాశాస్త్రము	
కవిచిం.	కవిచింతామణి	
కవిక.	కవికర్ణరసాయనము	
కవిగ.	కవిగజాంకుశము	
క. చౌ.	కవిచౌడప్ప శతకము	
కవిజ.	కవిజనాశ్రయము	
కవిస.	కవిసర్ప గారుడము	
కామ.	కామశాస్త్రము	
కామం.	కామందకీయనీతిసారము	40
కాళి. పు.	కాళికాపురాణము	
కా. క. ల.	కావ్యకల్పలత	
కా. ప్ర.	కావ్యప్రకాశము	
కావ్యాద.	కావ్యాదర్శము	
కావ్యా.చూ.	కావ్యాలంకార చూడామణి	
కావ్యా. సం.	కావ్యాలంకార సంగ్రహము	
కాశికా.	కాశికావృత్తి	
కాశీ.	కాశీఖండము	
కిరా.	కిరాతార్జునీయము	
కుట్టి.	కుట్టినీమతము	50
కుమా.	కుమారసంభవము	
కువ.	కువలయానందము	
కూర్మపు.	కూర్మపురాణము	
కేశవ.	కేశవనిఘంటువు	
క్రీడా.	క్రీడాభిరామము	
ఖండ.	ఖండప్రశస్తి	
గరు.	గరుడపురాణము	
గాధా.	గాధాసప్తతి	
గురు.	గురుబాలప్రబోధిక	
చం. వి.	చంద్రరేఖా విలాపము	60
చంద్రా.	చంద్రాలోకము	
చ. మం.	చమత్కార మంజరి	
చాణ.	చాణక్యనీతి దర్పణము	
చిరి.	చిరితొండభక్తునికథ	
జై. భా.	జైమినీభారతము	
తా. శ.	తారాశశాంకవిజయము	
దశ.	దశరూపకము	
దశా. చ.	దశావతార చరిత్రము	
దేవీ.	దేవీ శతకము	
ద్వి. ఉ. రా.	ద్విపదోత్తర రామాయణము	70

ద్వి. హ.	ద్విపదహరిశ్చంద్ర చరిత్రము	
ధనం.	ధనంజయ నిఘంటువు	
ధ్వన్యా.	ధ్వన్యాలోకము	
నన్న.	నన్నయభట్టీయము	
నరస.	నరసభూపాలీయము	
నవ.	నవనాథ చరిత్రము	
నవసా. చ.	నవసాహసాంక చరిత్రము	
నానా.	నానార్థ రత్నమాల	
నార. పు.	నారసింపురాణము	
నిరు.	నిరుక్తము	80
నిర్వ.	నిర్వచనోత్తర రామాయణము	
నీతి.	నీతిశాస్త్రము	
నీ. సా.	నీతిసారము	
నృ. స.	నృత్యసర్వస్వము	
పర. వి.	పరమయోగివిలాసము	
పరా.	పరాశరస్మృతి	
పద్మ. పు.	పద్మపురాణము	
పాం చా. ప.	పాంచాలి పరిణయము	
పాం. మా.	పాండురంగమాహాత్మ్యము	
పారి.	పారిజాతాపహరణము	90
పుంజ.	పుంజరాజీయము	
పుష్ప.	పుష్పబాణ విలాసము	
ప్రతా.	ప్రతాపరుద్రీయము	
ప్రబం.	ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వరవిలాసము	
ప్రభా.	ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము	
ప్రౌ. వ్యా.	ప్రౌఢవ్యాకరణము	
బహు. చ.	బహులాశ్వ చరిత్రము	
బా.	బాహటము	
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము	
బిల్హ.	బిల్హణీయము (సం)	100
బ్ర. వై.	బ్రహ్మవైవర్తపురాణము (సం)	
బ్రౌన్యా	బ్రౌన్యానిఘంటువు	
భగ.	భగవద్గీత	
భట్టి.	భట్టికావ్యము	
భట్టే.	భట్టేందు రాజనీతి	
భర్తృ	భర్తృహరిసుభాషితము	
భళ్ళా.	భళ్ళాణ చరిత్రము	
భవి.	భవిష్యోత్తర పురాణము	
భాగ.	భాగవతము	
భార.	భారతము	110
భా. ప్ర.	భావప్రకాశము	
భాస్క. రా.	భాస్కర రామాయణము	
భాస్క. శ.	భాస్కర శతకము	
భీమ.	భీమఖండము	
భీమే. పు.	భీమేశ్వర పురాణము	
భోజ.	భోజరాజీయము	
మత్స్య. పు.	మత్స్యపురాణము	
మం, శా.	మంత్రశాస్త్రము	
మది.	మదిరార్ణవము	
మధుసే.	మధుసేవనము	120
మను.	మనుస్మృతి	
మ. భార.	మహాభారతము (సం)	
మ. స్తో.	మహిమ్నస్తోత్రము	
మాఘ.	మాఘకావ్యము	
మాధవి	మాధవి	
మాల. మా.	మాలతీమాధవము	
మార్కం.	మార్కండేయ పురాణము	
మూక.	మూకపంచాశతి	
మృచ్ఛ.	మృచ్ఛకటిక	
మే.	మేదినీకోశము	130
యా.	యాదవ నిఘంటువు	
యో. వా.	యోగవాసిష్ఠము	
రఘు.	రఘువంశము	
రతి.	రతిరహస్యము	
రత్న.	రత్నపరీక్ష:	
ర. గం.	రసగంగాధరము	
రసాక.	రసాకరము	
రసా సు.	రసార్ణవసుధాకరము	
రసిక.	రసికజన మనోభిరామము	
రాఘ.	రాఘవపాండవీయము	140
రాజ.	రాజశేఖర విలాసము	
రాజసం.	రాజసందర్శనము	
రామాభ్యు.	రామాభ్యుదయము	
రామా.	రామాయణము	
రామాశ్ర.	రామాశ్రమి	
రావ.	రావణార్జునీయము	
రాష్ట్రౌ.	రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యము	
రుక్మాం	రుక్మాంగద చరిత్రము	
రుద్ర.	రుద్రటాలంకారము	
రె. శా.	రెట్టమతశాస్త్రము	150

వ్రజ. శ. వ్రజపంజర శతకము
వరా. వరాహపురాణము
వసు. వసుచరిత్రము
వాచ. వాచస్పత్యము (సం)
వా. సూ. వామన సూత్రములు (కావ్యాలంకారసూత్రములు)
వాల్మీ. చ. వాల్మీకి చరిత్రము
విక్ర. విక్రమోర్వశీయము
విజ. విజయవిలాసము
విజ. సే. విజయ సేనము
విద్ధ. విద్ధశాలభంజిక 160
విప్ర. విప్రనారాయణ చరిత్రము
విశ్వ. విశ్వకోశము
వి. పు. విష్ణు పురాణము
విష్ణుమి విష్ణుమిత్రోపాఖ్యానము
వీర. వీరభద్రవిజయము
వేమ. వేమనపద్యములు
వైజ. వైజయంతి
వ్యాస. వ్యాసస్మృతి
శంఖ. శంఖస్మృతి
శంభు. శంభురహస్యము 170
శబ్ద.చిం శబ్దచింతామణి *
శ. చం. శబ్దార్థచంద్రిక
శశాం. శశాంకవిజయము
శ. ర. శబ్దరత్నాకరము
శ. రూ. ర. శబ్దరూప రహస్యాదర్శము
శబ్దా. శబ్దార్ణవము
శార్ఙ్గ. శార్ఙ్గధరపద్ధతి
శాశ్వ. శాశ్వతకోశము
శి. ర. శిల్పరత్నము
శిశు. శిశుపాలవధ 180
శు. ప. పా. శుద్ధాంధ్రపద పారిజాతము
శృం. తి. శృంగారతిలకము
శృం. నై. శృంగార నైషధము
శృం. భూ. శృంగార భూషణము
శృం. శా. శృంగార శాకుంతలము
శృం. ష. శృంగార షష్ఠము
శేష. శేషధర్మము
శ్రీ. మా. శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము
శ్రు. శ్రుతి 190
షోడ. కు. చ. షోడశకుమారచరిత్రము
సం. గరు. సంస్కృత గరుడపురాణము
సం. పద్మ సంస్కృత పద్మపురాణము
సం. ర. సంగీతరత్నాకరము
సం. భాగ. సంస్కృత భాగవతము
సం. విక్ర. సంస్కృత విక్రమోర్వశీయము
సం. వి. ద. సంగీత విద్యాదర్పణము
సం. విష్ణు. సంస్కృత విష్ణుపురాణము
స. కం. సరస్వతీ కంఠాభరణము
సాం. ని. సాంబనిఘంటువు
సాహి. చిం సాహిత్యచింతామణి 200
సా. ద: సాహిత్యదర్పణము
సా. ర. సాహిత్యరత్నాకరము
సిద్ధాం. సిద్ధాంతకౌముది
సుగ్రీ. సుగ్రీవవిజయము
సుల. సులక్షణసారము
సూ. సం. సూక్తిసంగ్రహము
సూ. ఆం. ని. సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు
సౌం. ల. సౌందర్య లహరి
స్కాం. పు. స్కాందపురాణము
స్వా. మ. స్వారోచిషమనుచరిత్రము 210
హంస. హంసవింశతి
హర, హరవిలాసము
హరివం. హరివంశము
హరి. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము
హరిసు. హరిహరసుభాషితము
హర్ష. హర్షచరిత్రము
హలా. హలాయుధ నిఘంటువు (అభిధాన రత్నమాల)
హేమ. } హేమచంద్ర నిఘంటువు
హై. } (అనేకార్థసంగ్రహకోశము)

ఉపోద్ఘాతము

'కందుకూరి రుద్రకవి'

నెల్లూరుమండలమునందలి కందుకూరను గ్రామమునఁగల విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయులలో సుపర్ణర్షి గోత్రేయుఁడయిన కందుకూరి నాగయ్యకుఁ బెదలింగన చినలింగన యనుకుమారులుండిరి. అందు పెదలింగన భార్య చెన్నమ్మ, ఈదంపతులు సోమేశ్వర వరప్రసాదంబున రుద్రయ్య యను పుత్త్రునింబడసిరి, కొందఱు భద్రకవికూడ గలఁడందురుకాని "బిల్హణోమల్హణశ్చైతిద్వావేతౌ సరసౌ కవీ తయోస్తు బిల్హణోనామ కవిరాట్ కథ్యతేబుధైః" అనినట్లిరువురుండిన నుండవచ్చును.

విద్యాభ్యాసకాలము

ఈతఁడు చంద్రగిరి కళాశాలలో విద్యనభ్యసించుచుండ నొకనాఁడు కృష్ణరాయలు వేకువ జామున బాహ్యప్రదేశమునకు బోవుతఱి నెదురుపడెను. అతని కెవ్వరెదురరాకూడదను నియమము కలదట. అట్టిస్థితిలో నీతఁడెదురువచ్చుటనుగూర్చి రాజుగారికిఁ గోపమువచ్చి యీవిద్యార్థిని సభాస్థలమునకు రప్పించి యీయుదయమున నాకు మొట్టమొదట నీముఖదర్శనము కలుగుటచే నారాజ్యమున కేమియాపద రానున్నదో? అని నీకు బదిరెండుదెబ్బలు శిక్షవిధించితిననెనట. వెంటనే యీతండు పక్కుననవ్వి మీరాజ్యమునకుఁ జేటెప్పుడోవచ్చునని భయపడుచుంటిరి నాకీయుదయమునఁ బ్రథమమున రాజదర్శనమైనందుకు ఫలము పదిరెండుదెబ్బలశిక్ష యిప్పుడే యనుభవించవలసి వచ్చినదిగదా? అనుచు ధర్మశాస్త్రములను వ్రాసినవారి ననవలెనుగాని మీవలననేమికలదు. అనునంతలో రాజు విభ్రాంతుఁడై యతని నెన్నియోవిధములఁ బ్రశంసించి యదిమొదలు కళాశాలలోఁ జదివినంతకాలము తానే వేతనము, భోజనవ్యయము, మున్నగువానికి పలయు సహాయమొనర్చెనట. అటనుండి కొంత కాలము కంచిలోనున్న శిల్పకళాశాలయందలి పండితాగ్రేసరుల వలనఁగొన్ని సంశయాంశములను దెలిసికొని రాయలసంస్థానమునకుఁ జేరెను.

వంశోత్కర్షము

ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రములయం దపారపాండిత్యము కలవాఁడేకాక వేదాభ్యాసమునందును, మంత్రశాస్త్రములయందును, ధర్మశాస్త్రములయందును, తర్కశాస్త్రములందును గూడ నసమానప్రజ్ఞకలవాఁడనుట కీతడు వ్రాసిన మహాకావ్యములందలి కొన్నిభాగములుబుజువుపఱుపగలవు. ఇతనిగిపండిత వంశము కాకున్నచో నింతటి ప్రజ్ఞాధికుండగుటయరిది. ఇతనింగనినసాధ్వి సోమవారవ్రతనియమమున వర్తించుచున్నట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానాంతమునఁ గననగును. ఇతఁడు స్మార్తుఁడయ్యును "మహేశ్వరే వాజగతామధీశ్వరే జనార్దనేవాజగదంతరాత్మని, నవస్తుభేద ప్రతిపత్తిరస్తిమే తథాఽపిభక్తిస్తరుణేందు శేఖరే" అనిభర్తృహరియును "మార్గఃశాంకరఏవ" అని బిల్హణకవియును వచించినట్లును, శ్రీనాథుని వలె శివభక్తిని విశేషముగ జూపుచును, దనకావ్యములను వ్రాసియుండెను. ఇష్టదేవతలను ధ్యానించు

నపుడందఱు విఘ్నేశ్వరుని బ్రార్థించుచుందురు. ఇతఁడు శివ, విష్ణు, బ్రహ్మలను, పార్వతి, లక్ష్మి, సరస్వతులను మాత్రమే ప్రార్థించెను. "మద్భక్తో శంకరద్వేషీ మద్వేషీ శంకరప్రియః, తావుభౌ నరకం యాంతి యావచ్చంద్ర దివాకరౌ" అను నియమమును "బ్రహ్మాణమర్కమీశానం విష్ణుంవాద్వేష్టియో జనః శ్రేయాంసితస్యనశ్యంతి రౌరవంచ భవేద్ధ్రువమ్" అనుశాస్త్రమును బాటింపక భగవద్దూషణ మొనరించి తత్ఫలము ననుభవించిన కొందఱుకవులవలెఁగాక శివకేశవుల సమానదృష్టితోఁజూచుచుచే వ్రాసినట్లీతని కావ్యములగపడుచుండును. "గురులఁబ్రణుతించి" అని నామమాత్రముగ వచించుటచే "శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ" మనుపదము సార్థకమై యతఁడు విద్యారంభగురువై యుండునని తోఁచెడిని. "ఆసీత్కోఽపి మహీసురేంద్ర ముకుటాలంకార హీరావలీ, తేజః పుంజనితాంతరంజిత పదో నాగేశ్వరాఖ్యోబుధః, విద్వన్మండల మండనం సమభవత్తస్యాగ్ర లింగోఽభిధ, స్తత్పుత్రోజగదంబికాంఘ్రి కమలద్వంద్వార్చనాప్రాప్తధీః" అనియున్నాఁడు.

ఇటమహీసురశబ్దమునకు భూమికిదేవతవంటివాఁడని యర్థమగుటంజేసి "విప్రకోటిసహస్రాణామేక శిల్పిప్రతిష్ఠితమ్" అనుధర్మమనుసరించియు "శిల్పిరూపంతుమద్రూపంనభేదఃశ్రుణుపార్వతి" అను వచనమునుబట్టియుఁబ్రయోగింపఁబడెను, సామాన్యమానవులలో బ్రాహ్మణుఁడుపూజ్యుఁడు. వారిలో యజ్ఞాదులను జేయించువారగ్రగణ్యులు. అట్టి యజ్ఞకర్మములందును శిల్పి పూజ్యుఁడు "యజ్ఞకర్మణియే వ్యగ్రాః పురుషాః శిల్పినస్తథా, తేషామపి విశేషేణ పూజాకార్యాయథావిధిః" అని వాల్మీకివచించి యున్నాఁడు. ఈగ్రంథము బరోడాగైక్వారు మహారాజాగారి లైబ్రరీలోకిఁ జేరినతదుపరి యచటివారు చాలవఱకు మార్పుచేసిరి. అవియెల్ల వేఱొకచో విమర్శింపఁబడును. రుద్రకవి కాలమునఁ గందుకూరు చాల ప్రసిద్ధికెక్కియున్నది కనుకనే "క. ఉదయగిరి రాజ్యలక్ష్మికి, సదనము నెల్లూరు అట్టి ♦ సాధ్వీ మణికిన్, వదనంబు కందుకూరున్, బదయుగళం బాత్మకూరు ♦ మట్టెపాడున్" అనియొక కవి వర్ణించి యున్నాఁడు. ఈయన పాలేటియుత్తరపు టొడ్డునయున్న రెంటచింతల (చింతలపాలెము) అనునగ్రహార మును సంపాదించుటతోనే కవివారను నామముకూడ వచ్చినది. వీరుతరువాత నాయగ్రహారముననే కాఁపురముండియుందురు. ఇప్పటికి నాగ్రామమునందుఁ దద్వంశీయులు కలరు. ఈకవిగారు సంపాదించిన గ్రామము నేఁటికిని దనవంశీయుల యనుభవములోనే యున్నది. సుగ్రీవ విజయపీఠికయందు కీ॥ శే॥ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు "ఇబ్రహీం ప్రభువులిచ్చిన యగ్రహారముల నిన్నమొన్నటిదాఁక తద్వంశ్యులే అనుభవించుచుండిరి" అని వ్రాసిరి. ఇందు నిన్నమొన్న పదములకు శ్రీశాస్త్రిగారియర్థమేమో తెలియదు. గత ముద్రిత పీఠికయందు శ్రీ ఉత్పల కౌశిక వేంకటనరసింహాచార్యులుగారు "ఈకవిస్వర్ణ కారుఁడయ్యును నిప్పటి దురభిమాన దుర్విదగ్ధులవలెఁగాక" అనియుండిరి. వీరిట్లు విశ్వబ్రాహ్మణసంఘ మునెల్ల దూషించినందుల కేమనవయునో? మేమునువ్రాయఁదలఁచినచో నిట్టే వజ్రపుటంపముతోహృదయమును గోయునట్లు వ్రాయఁగలుగుదుము. కవిని స్వర్ణకారుఁడనుట వీరి పాండితీవిశేషముగాఁబోలు.

కవిరాఘవమ్మ

రుద్రకవిగారి పుత్రిక రాఘవమ్మ యనునామె 'సత్యభామా పరిణయము' అనుప్రబంధమును వ్రాసినది. ఆమెకుఁ దనతండ్రిగారు మట్టెపాడు అనునగ్రహారమును పసుపుకుంకుమకుగా నిచ్చినాఁడు. అందిప్పటికిని కవిరాఘవమ్మతోఁపు కలదు. అదియేకాక నందవూరు, కనమళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడు,

అనునవికూడ నామెయగ్రహారములే. వీనింబట్టిచూడ వీరికెన్ని యగ్రహారములానాడుండెనో తెలియకున్నది. కవివారివంశమున నిటీవల సుప్రయ్యలు చాలమంది జన్మించిరి. దేశహితప్రదీపికాధిపతియగు శ్రీ వి. యస్, శర్మగారి వలననే కవిరాఘవమ్మగారి చరిత్రము ప్రకటితమైనది.

రాయలసందర్శనము

చాటుపద్య రత్నాకరము 28, 29 పుటలు "ఇతఁడు నిరంకుశోపాఖ్యానము రచించిన కవియని యీ క్రింది పద్యములవలన నూహింపఁదగి యున్నది. ఈరుద్రకవికొకపరి తాతాచార్యులను వైష్ణవునితో వాదము ఘటిల్లఁగా నీతఁడు వ్రాసిన పద్యము:—

సీ॥ పరదానయాచక ♦ బ్రాహ్మణులరు మీరు, పరతత్త్వమునఁ బర ♦ బ్రహ్మనేను
భూమిలో సత్పాత్ర ♦ భూషణాత్ములు మీరు, కనకకుండల పరి ♦ ష్కారినేను
తరిబెట్టకున్నట్టి ♦ బిరుదువారలు మీరు, పేషణీహనుమంత ♦ బిరుదువాఁడ
వరశంఖ చక్రాంక ♦ గురువులు మీరలు, గుటిమీరగా జగ ♦ ద్గురుఁడనేను.
గీ॥ మీకుమాకును సాటియే ♦ లోకసృష్టి, కర్త నౌటయు దెలియదా ♦ కలియుగమునఁ
దారతమ్యంబులేదుగా ♦ తాతయార్య, రూఢికెక్కిన కందుకూర్ ♦ రుద్రకవిని.

ఈ కవి కమసాలి. (ఈయనవృత్తి వాచకమునే సంఘపరముగ నన్వయించుటయు మహాకవిని నగలు చేయువాడనుటయు నెంతటి విజ్ఞానమోబోధపడదు.) ఒకానొకప్పుడితడొక సంస్థానపతి దర్శింపనేగదదాస్థానముననున్న భద్రయ్యయనునొకనియోగి కవి రుద్రకవిని రానిచ్చినదనపేరు దక్కునుతలంపుతో నాతని రాకను రాజుగారికి దెలియరానీక కట్టుబాటు చేసెను. రుద్రకవి కొంతకాలమట్లే కడపి సంస్థానమునం జొచ్చునుపాయముతోపక తుదకు రాజుగారిమంగలియగు కొండనినాశ్రయించెను, ఒకనాఁడు కొండడు వచ్చుట యాలస్యమయి రాజుగారు కురిచీపై కూరుచుండి యట్లే కూరుకు జెందిరి. నిదురపోవుచున్న రాజు కదలకుండ దనపని ముగించుకొని కొండడు అక్కడ నిలచియుండెను. ఒకటి రెండు నిమిషమములకు రాజుగారు మేలుకని యెదుటనున్న మంగలివానిని "యేమిరా నేడింతయాలస్య," మన. వాఁడు మహాప్రభూ నేనిటకు వచ్చుచుండగా త్రోవలో లొకకవి తటస్థమయి 'నేనిట నెలదినముల నుండి రాజదర్శనమునకై వేచియున్నాను, భద్రకవి యేకారణముననో నారాకను రాజుగారికి దెలియనీయకుండ జేయుచున్నా' దని యేమేమో తనసంగతులు చెప్పికొనసాగెను. 'అయ్యా! నేను త్వరితముగాఁ బోవలయునని చెప్పి వచ్చితి, ననిమనవిచేసెను. అందుపై ప్రభువు భద్రకవియంత యసూయాపరుఁడా చూచెదగాక! అనుచు ఓరీకొండా! 'నీపని కానిమ్మననియెను' వాడు మహారాజా! అరగంట క్రిందనే యయినదని మనవిచేయుచు నద్దము నెదుట నిలిపెను. కొండని కౌశల్యమునకు రాజుసంతసించి యోరీ! నీవేమి కోరెదవనగా నామంగలి 'యయ్యా! తమయనుగ్రహము వలన నాకేమియుఁ గొదువ లేదు కాని రుద్రకవిని జక్కగా సన్మానింపుడని మాత్రము మిమ్ము గోరుచున్నాననెను.' వానిగుణ సంపద కాస్థానాధిపతి మెచ్చి వానికేదో బహుమానమొసంగి పంపివేసెను. రుద్రకవిని వెంటఁబెట్టుకొనివచ్చిన మంగలి కొండప్పను దూషించుచు తాతాచార్యులు.

"కం. ఎంగిలిముచ్చుకులమ్ములు, సంగతిగాఁగులము జెలుప ♦ జనుదెంతురయా, అనుటతో నేరుద్రకవి యింగితమెఱిగిన ఘనుఁడీ, మంగలికొండోజి మేలు ♦ మంత్రులకన్నన్" అనిప్రశంసించెను.

భద్రమంత్రియను కవియొకడు రుద్రకవినిగూర్చి యిట్లు పద్యమును చదివెను,

చ॥ జబగడ దష్టులన్ఖశప ♦ సద్రుకభయ్యు ఝుభఝటంచువా
జబజబలెల్లఁజేసియగ ♦ సాలల జేలల బోయపాలెపుం
బబువులగెల్చి చేతగల ♦ పైకిమదోచుటగాదురుద్రనీ
డబడబ భద్రిమంత్రి యెదు ♦ టం గొనసాగదు పొమ్ముపొమ్మికన్,

చాటుపద్య మణిమంజరియందుగూడ నిట్లె "రుద్రకవి కృష్ణరాయల కాలమునాటి వాఁడు రాయలయాస్థానమున కీయనను దత్రత్యులు మంత్రులు రానీయరైరి. రాయలసన్నిహిత భృత్యుఁడగు మంగలి కొండోజీయను వానితోడ్పాటున రాయలసందర్శనము పొసగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్యమును జెప్పినాఁడు "క. ఎంగిలిద్రముచ్చు................మంగలికొండోజిమేలు మంత్రులకన్నన్" అనినట్లు వ్రాయఁబడియున్నది.

చాటుపద్య మణిమంజరియందుండిన "సీ. వరనిజకర్మఘూ♦ర్ణహతవిప్రులుమీరు" అనుపద్యమే కించిద్భేదముగఁ జాటుపద్య రత్నాకరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కానిభద్రమంత్రి యాసభయందే రుద్రకవిగారితోఁ బ్రసంగించినట్లెవ్వరును జెప్పియుండలేదు. వారిరువురికి వాదోపవాదమెప్పుడో జరిగినట్లు మాత్రము విశదమగుచున్నది. "జబగడదష్టు" అనుపద్యమును జదువఁగానే కవిగారిశిష్యులిరువురిలోఁ గొప్పోలు త్రిపురాంతకుఁడు.

క॥ భద్రాశ్వానము మొఱఁగిన, రుద్రాంకిత జంగమయ్య ♦ మూఢికిఁగొదువా
చిద్రూపుఁడయిన సాక్షా, ద్రుద్రుఁడయా కందుకూరి ♦ రుద్రుఁడుధాత్రిన్.

అనుచుండ నాగళ్ళచిట్టప్పయను రెండవశిష్యుఁడు

క॥ రుద్రకవి వాక్పటుత్వము, భద్రప్రదయుక్తిఁదనరు ♦ భాసురలీలన్
రుద్రస్వరూపునెమరను, క్షుద్రులెదుర్కొనఁగఁగలరె ♦ కుంభినిలోనన్.

అని చదివెను. రుద్రకవి యీవాదమునే విననట్లొకప్రక్కనున్న కోడినిజూచి యొకపద్యమును జదివెను. శా॥ రంతుల్ సేయకు కుక్కుటాధమదరి ♦ ద్రక్షుద్రశూద్రాంగనా
క్రాంతప్రాంగణమూల తండులకణ ♦ గ్రాసంబుచేఁగ్రొవ్విది
గ్దంతిస్ఫాలనశేషభీషణఫణాం ♦ తర్మాంససంతోషిత
స్వాంతుండైన ఖగేంద్రుచెంగటనునీ ♦ ఝుంఝూర్భటుల్ సాగునే.

ఇందన్యాపదేశముగలదు. రుద్రకవి పద్యమును వినినపిమ్మట భద్రమంత్రి మాఱుమాటాడలేదనియు, నంతటితో నాకథ విరమింపఁబడినదనియు వినికి. ఈభద్రమంత్రి, అయ్యలరాజురామభద్రుఁడైయుండనోపు. రుద్రుఁడీపద్యమును జదువఁగానే తాతంభట్టు సంస్కృతభాషతోఁ బ్రసంగింతమనుకొని "హేగుణవన్! కాపల్లీ? తేవర్ణః కః? కించనామ? వద. అనెను. ఈవాక్యములను పద్యముగా వ్రాసినవారెవరో కాని యథార్థమునే తెలియఁజేయుచున్నది "క. ఆపలుకాలించి మహా ♦ కోపంబునఁ దాతయార్య ♦ :కోవిదుఁడనియెన్, కాపల్లీ తేవర్ణః, కో౽పితువదకించనామ ♦ గుణవన్నితాన్" రుద్రునిసమాధానము. ఉ॥ బంధురవప్రవిప్రగృహ ♦ భాసురగోపురసౌధవీధికా
బంధుతటాకకూపపరి ♦ పక్వఫలాన్వితవృక్షవాటికా
గంధమదభ్రమద్భ్రమర ♦ గానవిహారికిఁ గందుకూరికిన్
సింధుపరీత భూములకుఁ ♦ జెప్పఁగనొప్పగుసామ్యమబ్బునే.

అని పైనుదహరించిన సీసపద్యమును జదివెను. అందు 'సత్కవులలోనఁదాతయాచార్యయేన, రూఢికెక్కిన కందుకూర్ రుద్రకవిని' అనగానే తాతాచార్యులుగారికిఁ గోపమువచ్చి 'నిషీద' అనఁగా గూర్చొనుమనుట రుద్రకవి 'ఎక్కడ' అనెను.

తాతాచార్యులు 'సమీచీనం అద్యసమస్యా ఇమావద' సరే సమస్య నిచ్చుచున్నాను. పూరింపుమనుట. అని దుస్ర్పాసములతోఁ గొన్ని సమస్యలనిచ్చెను. తాతంభట్టుగారి సమస్యయనిన నాలుమాసములకైనను పూర్తికాదనుచుండెడు వారు. అట్టిసమస్యల నవలీలఁబూర్తిచేసెను. వానినీదిగువ నుదహరింతును శ్రీదిగవల్లి వెంకటశివరావుగారు, మంగలికొండోజినిగూర్చి కొంతవ్యాసమును వ్రాసిరి వారు కొండోజి, పుట్టలేదనినను రుద్రకవి రాయలకాలమున నున్నట్లు రూఢిపడుచున్నదిగదా! ఈకథయుఁ బద్యముగనే వ్రాయఁబడియున్నది.

సీ॥ ఆమాటతప్తలో ♦ హశలాకతోఁదీటు, గానాటిచెవిఁబుట్టు ♦ కఠినబాధ
యిట్టట్టుగాఁజేయ ♦ నిట్టూర్పునిగుడించి, యూరకేతలయూఁచి ♦ హుంకరించె
తాతయతానిషీ ♦ దేతివాక్కుడుగగా, రుద్రుఁడెక్కడయ ♦ నిరూఢిఁబలికె
నపుడు సమీచీనమద్య ♦ సమస్యాయి, మావదయని దుస్స ♦ మస్యలొసఁగ
తే॥ యిచ్చెనన్నిటిఁబూరించె ♦ హృదయలసద, సూయఁదాతయాశైకవి ♦ ధేయుఁడైన
రాజుముందటి జడరోష ♦ రక్తరూక్షు, వీక్షనీక్షించియిట్లనె ♦ దక్షుఁడగుచు.
(దుగ్ధపయోధి మధ్యమున దుమ్ములురేఁగెనదేమిచిత్రమో)

ఉ॥ స్నిగ్ధపువర్ణుఁడీశ్వరుఁడు ♦ బిచ్చుఅకంటను బంచబాణునిన్
దగ్ధముచేసెనంచువిని ♦ తామరసేక్షణుబ్రమోలనున్న యా
ముగ్ధపులచ్చిమోదుకొన ♦ మోహనగంధము పిండిపిండియై
దుగ్ధపయోధిమధ్యమున ♦ దుమ్ములురేఁగె నదేమిచిత్రమో.
(వక్త్రింబుల్ పదికన్నులైదుకరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్)

శా॥ ఈక్త్రిప్రాసము కష్టమాననుచు మీ ♦ రెంతేసివారాడఁగా
వాక్త్రిసంబిది సత్కవీశ్వరులతో ♦ వల్గామినేఁజెప్పెదన్
దిక్త్రిరాతికిఁ బార్వతీశ్వరులకున్ ♦ దిగ్మప్రభారాశికిన్
వక్త్రింబుల్ పది, కన్నులైదు, కరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్.
(అస్ఖలిత బ్రహ్మచారికార్గురుభార్యల్)

క॥ ఈస్ఖాప్రాసముదుష్కర, మస్ఖలనతనీయఁదగునె ♦ యదినుకవులకున్
సస్ఖలితలయి గుహుంగని, రస్ఖలితబ్రహ్మచారి ♦ కార్గురుభార్యల్.
(దృఢసత్త్వంబునఁ జీమ తుమ్మెనహహా దిగ్దంతులల్లాడఁగన్)

మ॥ సధునీశోర్వి చలింపనిర్జరవరుల్ ♦ శంకింపభేకీనికా
యధమత్కారత నిద్రలేచి దశకంఠా ♦ మర్త్యవిద్వత్పరీ
వృఢసోదర్యుఁడులేచి రావ్యథయొన ♦ ర్చెన్నాసికాంతస్థమై
దృఢసత్త్వంబునఁ జీమతుమ్మెనహహా ♦ దిగ్దంతులల్లాడఁగన్.

(దోగ్ధ్రీధేనువు గర్భమందుఁ బులికం ♦ దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతిన్)

శా|| నిగ్రహశాంత తపోనిష్కుణ మహా ♦ తేజస్వి పాపాటవీ
దగ్ధ్రీష్మానసుఁడైన కశ్యపునకు ♦ దృఢస్వప్వైలెయాగభు
గ్వ్యగ్రీపుల్ సుతులుగ్రదైత్యులు పెరా ♦ జాకల్గిరీక్షించితే
దోగ్ధ్రీధేనువు గర్భమందుఁ బులికం ♦ దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతిన్.

(దంష్ట్రలమీఁద శంకరుఁడు తాండవమాడెను రాముకైవడిన్)

ఉ|| దంష్ట్రి హాయేమిటంగఁ చుసీ ♦ బుక్షుసులెక్కఁడనుండుని నంధసున్
నంష్ట్రుఁడేసెనే విభుఁడ ♦ సంతసమున దశఁడేమిచేసెఁ జే
యంష్ట్రికీఁలాత్ముఁడైన లస్త ♦ రూపము దేగతినుండెఁ జెప్పుమా
దంష్ట్రిల, మీఁద, శంకరుఁడు, తాండవమాడెను, రాముకైవడిన్.

(తలలొక్కబదినాల్గు కానఁబడియెన్ దర్గారివక్షంబునన్)

మ|| లలితాకారుఁగుమారు షణ్ముఖునిఁ దా ♦ లాలించి చన్నిచ్చుచో
గళలగ్నగ్రహరత్న దీప్తకళికా ♦ గాంభీర్యహేమాంచితో
జ్జ్వలరత్న ప్రతిబింబితాననములన్ ♦ శంభుండువీక్షింపఁగాఁ
దలలొక్కబదినాల్గు కానఁబడియెన్ ♦ దర్గారివక్షంబునన్.

ఇట్లు పూర్తించి యాసనమొసంగమికిఁ గోపించి చెప్పినపద్యములు.

ఉ|| పండితులైనవారుదిగు ♦ వందగనుండఁగ నల్పుఁడొక్కఁడు
ద్దదతఁబీఠమెక్కిన బు ♦ ధ ప్రకరంబులకేమి యెగ్గగున్
గొండొక కోఁతి చెట్టుకొన ♦ కొమ్మకునెక్కినఁ గ్రిందగండభే
రుండ మదేభసింహములు ♦ రూఢిగనంతట నిండియుండవే.

ఈపద్యమును జదువఁగనే రాయలవారికిఁగూడ లజ్జయై వెంటనే యుచితాసనంబొసంగిన నందాసీనుఁడై యాసభయందలి యసూయాపరులగు పండితులనుగూర్చి యిట్లు పద్యమునుజదివెను.

ఉ|| కొందఱుపాద్ధ లెక్కములుఁ ♦ గొందఱు కాలునివాహనంబులున్
గొందఱు భైరవాశ్వములు ♦ గొందఱు యీశ్వరవాహనంబులున్
గొందఱు కృష్ణజన్మమునఁ ♦ గూసినధన్యులు నెంచిచూడఁగా
నందఱకంటె మఱియు ♦ నందఱకంద ఱయందఱందఱే.

రాయలుకవియయ్యును దుష్ప్రాసముతోఁగూడిన సమస్యల నిన్నియిచ్చిన పండితులనేమి యనక యూరకుండుటయు నిట్టి సమస్యల నిమిషమాత్రములో నవ్యాహతముగఁ బూరించిన మహాకవిని సన్మానింపకయుండుటనుజూచి కోపించిచదివిన పద్యములు.

ఉ|| తిట్టుదునా మహోగ్రతర ♦ తీవ్రవచోవర గద్యపద్య సం
ఘట్టఘరట్టఘట్టవధ ♦ గావిని గాచినసైనమానినీ

పట్టణ వప్రసౌధమణి ♦ బంధురసింధుర సైంధవాద్యులన్
బట్టపురాజులన్ దొరలఁ ♦ బండితులన్ దురితాంకృతాత్ములన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా భుజగవిష ♦ దిగ్ధదవానలధాగధగచి
ట్చిట్టచిటార్భటిప్రకట ♦ శీఘ్రమహోగ్రత దంతనిష్ఠుర
ఘట్టన విస్ఫులింగలయ ♦ కా[illegible] రా
ట్పట్టణ గోపురధ్వజని ♦ పాతహతాహుతిగాఁగనుద్ధతిన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా మహోగ్రతరతీవ్రవచోగరళగద్యపద్యసం
ఘట్టఫణీంద్రకోటిఘన ♦ కంఠవిషాగ్నులకీతి మెట్టునన్
నెట్టనఁదాఁకఁగావలయు ♦ నిందయొనర్పక పద్యమిచ్చినన్
బట్టపురాజుకీతిబహు ♦ భంగులలెస్స సుఖింపఁగావలెన్.

ఇట్లుసింహావలోకనముగాఁ బలుకరాయలు భయక్రాంతచిత్తుఁడై మీసామర్థ్యము మాకుఁదెలియదాయె ననిస్తుతించిసత్కరించెను. తరువాతనీశాన్యసింహాసనా రూఢునిఁగావించెను. ఈ చరిత్రమునుబట్టియే అష్టావధాని శ్రీ పింజల సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు—

సీ॥ అశ్రాంతమును నిగ్ర ♦ హానుగ్రహప్రభా, వాఢ్యుండనని ఖ్యాతి ♦ నాడినావు
అమితదుష్కరసమ ♦ స్యలనెల్ల నవలీల, నింపుమీఱంగఁబూ ♦ రించినావు
కృష్ణరాయేంద్రు మె ♦ ప్పించియీశాన్యసిం, హాసనాధిపత్య ♦ మందినావు
కలుషాత్ములై నింద ♦ గావించు నావిప్ర, కవిముఖ్యులకు బుద్ధి ♦ గఱపినావు

తే॥ ఘనతరానేకసత్కృతుల్ ♦ గాంచినావు, నీదువిఖ్యాతినెట్లు వ ♦ ర్ణింపనేర్తు
ననుపమకవిత్వ చాతుర్య ♦ వినుతధైర్య, యిద్ధగుణధుర్య రుద్రక ♦ వీంద్రవర్య.

అని వర్ణించినారు. ఈశాన్యసింహాసనమునఁ గూర్చుండుట కీశ్వరుఁడువచ్చినదేతప్ప మానవులకు సాధ్యముగాఁగూడదను తలంపుతో దానిని నిర్మించిరట. అంతవరకు నేకవియైన నీశాన్యసింహాసన మనిన నీరాజ్యమునైన వదలిపోయి ప్రాణములున్న బలుసుకూరదిని బ్రతుకవచ్చునను చుండెడివారట. అట్టిది నేఁడీరుద్రకవిగారికొసంగఁబడుట కాపండితులయొక్క కుట్రయే కారణము. అయిన నీశాన్య సింహాసనము పాడువడకుండఁ జేయుట కవతరించినవాడెట్లు దానిని వీడును ! రుద్రకవి యీశాన్య సింహాసనము నధిష్ఠించియు నేపాటి యాపద ననుభవించకుండుటచే నితని నెంతయో గొప్పగఁజూచు చుండెడివారు. రాయలకొకప్పుడు రత్నములు పొదువఁబడిన బంగారపు చిలుక (నాసికాభరణము) దొరకినది. దానినొకసమస్యగాఁజేసి ;'పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెన్' అని కవులకీయ నారంభించెను. దీనినెవ్వరును బూర్తిసేయకున్న రుద్రకవికిచ్చెను. అతఁడు వెంటనే—

క॥ పచ్చలు కెంపులు హేమము, నిచ్చలముగ విశ్వకర్మ ♦ నిర్మించెనయా
యుచ్చులకొఱకై తాపిన, పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెన్. అని పూరించెను.

వరకవి కొండయ్య యనువాఁడు రుద్రకవిగారి కవిత నాక్షేపింపఁగాఁ గొప్పోలు త్రిపురాంతకుఁ డీపద్యమును జదివెను.

క॥ విదితంబుగఁ గవిరుద్రుని, సదమలవాగ్జనితశాస్త్ర ♦ సంహితపదముల్
గుదిరిక తెలియక యూరక, వదరకురా వెఱ్ఱిముండ! వరకవికొండా!

నవఘంటసురతానను పండితునితో వాదించుచు శ్రీ కృష్ణరాయలఁగూర్చి రుద్రకవిగారి శిష్యుఁడు త్రిపురాంతకుఁడు చదివినపద్యము.

చ॥ గడియకు నూఱుపద్యము ల ♦ ఖండశతేక ప్రతిభన్ ఘటింతునో
బడిబడి నూఱుఘంటములఁ ♦ బద్యములన్ లిఖింతునో పదం
పడి వివిధాంధ్రభాషలఁ బ్ర ♦ బంధములొక్కొకనాఁడు చేతునో
యడుగుఁడి మీమనంబునకు ♦ హర్ష మెలర్పఁగఁ గృష్ణభూవరా.

చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'ఇది కృష్ణరాయలఁగూర్చినది కాదనిస్పష్టము. మోచర్లదత్తప్ప గారి నాదరించిన తెట్టుప్రభువు వేజండ్ల వేంకటకృష్ణరాజుగారింగూర్చి చెప్పఁబడినది కాఁదగును' అని వ్రాయబడియున్నది. ఇందు 'హర్ష మెలర్పఁగ' అనుచోట 'హర్షము వేంకట' అని మార్చిరే కాని యర్థము సరిపడకున్నను యెట్లో సరిపుచ్చుకొని యిట్లువ్రాయుట కచ్చెరువగుచున్నది. శ్రీ అ. తాతాచార్యులొకప్పుడు రుద్రకవి కవితనుగూర్చి యిట్లు ప్రశంసించెను.

ఉ॥ వ్యగ్రకవిత్వతత్త్వచతు ♦ రాస్యులు కైయటభాష్యఫక్కికా
నుగ్రహశక్తి కల్గిన ఘ ♦ నుల్ కవులెందఱువేరు నీదుప్ర
త్యగ్రవచోధురీణకవి ♦ తల్ తగురా కవిరుద్రరుద్రభ
క్తాగ్ర సముజ్జ్వల స్ఫురిత ♦ హల్లులకున్ స్వరపాళికొజ్జలై.

కృష్ణరాయలొకప్పుడు పెద్దనార్యునితో నిట్లు వచించె.

ఉ॥ తాతలనాఁటనుండి కవి ♦ తావనితామణులన్ గణించు వి
ఖ్యాతియటుండ మావలనఁ ♦ గాలికి రత్నమయంపు నూపురం
బాతఁడెఁగొంటివప్పటికి ♦ నల్పవయస్కుఁడు రుద్రయాభిదుం
డాతఁడు విశ్వకర్మ ♦ యఖిలాగమవేత్త సమర్థుఁడన్నిటన్.

అద్దంకి తాతయాచార్యులుగారికి కృష్ణరాయలును తదితర కవులును నమస్కరించుచుండిరి. రుద్రకవి నమస్కరించువాడు కాడు. అట్టిమెయి నాచార్యులుగారికిని రుద్రకవిగారికిని మతచర్చజరిగి యందు గురుశబ్దమునిట్లు నిర్వచించినారు.

సీ॥ కుండలీస్థానమౌ ♦ కుక్షినీచక్రంబుఁ, గుదురుగా నిల్పిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
మాతృగర్భములోన ♦ మాయతాత్మజునకు, గోచియొసంగిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
పాషాణమునఁ బర ♦ బ్రహ్మస్వరూపంబు, గుఱుతుచూపిన జగ ♦ ద్గురుఁడు గురుఁడు
అలరాము కార్యార్థ ♦ మబ్ధిని బంధించి, కోఁతులనడిపించు ♦ గురుఁడు గురుఁడు

గీ॥ వైరిసంహార జయమేఘ ♦ వాహనాఖ్య, విజయసద్ధర్మ శ్రీమహా ♦ విశ్వకర్మ
గాకభుజములు చీములు ♦ గట్టఁగాల్చి, పరధనాపేక్షఁజెందెడి ♦ నరుఁడు గురుఁడె.

వాదప్రతివాదానంతరము రుద్రకవియే గెలుపొందెనని చెప్పుదురు.

పండితుల యసహాయము

రాజనరేంద్రుని కాలమున నన్నయభట్టు భారతమును తెనిగించుచుండ నథర్వణాచార్యుఁడంతకు మున్నె భారతమును సంపూర్ణముగా రచించి యా ప్రభువున కంకితమీరాఁగా నన్నపార్యుఁడాతఁడు బసచేసినయింటినే యగ్నికర్పణము చేయించెను. అగ్నికి నెవరో చమత్కృతిఁ గొంపోయిన విరాట పర్వము మాత్రమే యిప్పటికి నిలిచియున్నది. అందలిపద్యము లివి.

శా. "తృష్ణాతంతునిబద్ధబుద్ధులగు రాజే ♦ యాదులంగూడి శ్రీ
కృష్ణుం గేవలమర్త్యుఁగాఁ దలఁచి బం ♦ ధింపఁగ నుద్యోగవ
ద్ధృష్టుండయ్యె సుయోధనుం డకట యా ♦ శ్రీనాథు యోచింపుమా
యుష్ణీషంబునఁ గట్టవచ్చునె మద ♦ వ్యాఘ్రోగ్రశుండాలముల్"

క॥ 'శ్రీకంఠుఁ డెదురునపుడు వ, నౌకోధ్వజ మింద్రమకు ♦ ట మజ్జన తురగానీకము
దివ్యశతాంగము, నాకవ్వడికబ్బియున్న ♦ నతఁడేమగునో.' అధ. భార.

శ్రీకృష్ణరాయల కాలమున రుద్రకవియే కాక 1525 ప్రాంతమున కవికర్ణరసాయనము వ్రాసిన టంకసాల నృసింహకవి తన మహాకావ్యమును రాయలవారి కంకితమీరాఁగా నచటి పండితులును, మంత్రులును రానీయరైరి. 'పంచాననస్య సుకవేః గజమాఁసైన్న్యప్రశ్రియా, పారణా జాయతే క్వాపి సర్వత్రైవోపవాసినః,' అనినట్లు, కొంతకాల మాపట్టణముననేయుండి తుట్టతుదకు బత్తెమునకు సైతమిబ్బంది పడి వీధిలో నంగడిపెట్టి పద్యముల విక్రయింపమొదలిడ నందొకపద్యమును కృష్ణరాయలవారి కొమార్తె రు 400-0-0 లకు కొనితెచ్చినది. తండ్రియును కూఁతురును జపరంగమాడు సందర్భమున నామె "ఉద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ♦ కుండఁ దరమె" అనిన విని, అమ్మాయీ! పద్యమునంతయుఁ జదువుమనఁగా 'గీ॥ హత్తికొనివచ్చు కటికుచో ♦ ద్వృత్తిఁ జూచి వెలఁదితనుమధ్య మెచటికో ♦ వెడలిపోయె, నుండియున్నను గనుపడ ♦ కున్నె యహహ, యుద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ♦ కుండఁ దరమె' అని చదువఁగా రాయలాశ్చర్యమునుబొంది యీ పద్యమెక్కడిదని యడుగ నెవరో యొకకవి వీధిలో నమ్ముచుండఁ గొనితెచ్చితిననెను. రాయలు విచారించఁగా మంత్రులును బండితులును నేకీభవించి చేసిన కుట్రయని తెలిసి వారలపైఁ గోపించి యమ్మహాకవియున్న గ్రామమునకేగి, యయ్యా! మీరాకడ నాకుఁ దెలియదు. చాలపొరపాటు జరిగినది. మీరు రచించిన కవికర్ణరసాయనమును నాకంకితమొనర్పుఁడనన నతఁడు నేనప్పుడే విష్ణువునకంకితమిడితి ననుటతోనే విచారగ్రస్తుఁడై తనపట్టణమునకు వచ్చెను. చెన్నపట్టణములోను, నెల్లూరులోను టంకసాలవారివీధియని యీనాటికి ప్రసిద్ధికలదు. ఆవంశీయు లీనాటికిని గలరు.

బొబ్బిలివారి సంస్థానములోను కొమ్మరాజు సోమనాథకవిగారిని వంచింపఁబూనిన వారిగర్వము నడఁచి శ్రీ రాయఁడప్ప రంగారాయ ప్రభువు భయభ్రాంతుఁడగునట్లు 'కాళీ నిజ ప్రతాపమిసుర్ర్యడల నిక్కంబొప్పు' నని పూనుసరికిఁగదా కవిశక్తి యెల్లరకు వెల్లడియైనది. ఈకవికృతమగు విచిత్రరామాయణము పండితాదరణీయమయ్యు నింతవఱకు ముద్రింపఁబడకుండుటకు ధనలోపమే కారణము.

ఇబ్రహీం పాదుషా సందర్శనము

ఇబ్రహీం పాదుషాకు 'మల్కిభరాం' అను నామాంతరముఁగలదు. ఇతఁడు తెలుఁగుకవిత్వము నందభిరుచి కలవాఁడును, సత్కవీశ్వరుల యాశీర్వాదమునం దాసక్తి కలవాఁడును, అయియుండ నతని

పట్టమహిషి యాతనికాంక్ష దెలిసికొని యతనితో 'మీకోర్వాంఛ ఫలగును' ఇందువలన నేడైన ముప్పు వాటిల్లునని చెప్పినను వినకుండెను. అప్పుడు మదంగా స్థానమునకు వచ్చినకవిని వెంటనే 'కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది' అని యడుగుదు. అప్పుడు సమాధాన మొసంగినట్లయిన 'ఎద్దుకవివా? గుజ్జుపుకవివా?' అని ప్రశ్నింపుము. అందుల కాతఁ డెద్దుకవి నని సందునుమము. గుజ్జుపుకవి ననిన బొమ్మనుము. అట్టియెడ నేనుగూడనుండి యాపద్యములను వింటనని పలికెను. ఆపలుకుల కానరాజు సంతసించి తమసన్నిధానమున కాగతులయిన కవులకుఁ బై ప్రశ్నల నిడుచుండెను. కొందఱు 'చంకనాకేమనుచున్నాఁడీయన మనకేమియిచ్చునని యంతటితోనె మరలువారును' మఱికొందఱు మరికొంతసేపుండి యెద్దుకవివా? గుజ్జుపుకవివా? అనినప్పుడు తమలోఁ దాము గుజ్జము వడిగా బరుగెత్తును. ఎద్దు నెమ్మదిగా నడచును. అనుకొని నేను గుజ్జుపుకవిని, అనినప్పుడు సరే పొమ్మనుచుండెడివాఁడట. ఒకనాఁడీ రుద్రకవి ఇబ్రహీంపాదుషాగారి దర్బారునకుఁజని యచట తనపాండిత్యమును బ్రకాశింపజేయవలయునను తలంపుతో నేగ నచటివారయ్యా! తమరెవరన నేను రుద్రకవినని భీషణముగాఁ బలుక నారాజెప్పటివలెనే "కవీశ్వరుఁడవైతే చంకనాకేది" అనినాఁడట. కవి వెంటనే 'ఇదిగో నాచంకనాకు' అని చేయియెత్తి తనచేతనున్న తాళపత్రగ్రంథమును జూపెను. అనఁగా చంకకు + ఆకేది, చంక + నాకేది, అని యిందు రెండర్థములు గలవు. ఇదిగో నాచంకకు + ఆకు, ఇదిగో నాచంక + నాకు అని యిందు రెండర్థములుగలవు. ఈపలుకులు వినుటతోడనే మల్కిభరామునకు సంతోషముదయించి, యెద్దుకవివా? గుజ్జుపుకవివా? అనినంతనే తనలో వృషభము శ్రేష్ఠమైనది. అశ్వము భారవాహమే కాని యట్టిగౌరవము నందదగినది కాదు అనియుద్దేశించి, ఎద్దుకవినే అని వజ్రనిర్ఘోషభీషణముగాఁ బలికెను. అపుడు రాజు తనపురంధ్రికిఁ గబురంప నామెయూడ నచటికివచ్చినతోడనే యిట్లు పద్యముఁజదివెను.

ఉ॥ ఏడుకులాద్రులెక్కి వెస ♦ నేడుపయోధులు దాటి లీలమై
యేడగుదీవులం దిరిగి ♦ యెన్నికతోఁ బ్రవహించుకీర్తి యీ
రేడు జగంబులందు నుతి ♦ కెక్కిన మల్కిభరామచంద్రుఁడే
యేడవచక్రవర్తి పదు ♦ నేడవ రాజు ధరాతలంబునన్.

ఈపద్యము పూర్తియగునప్పటి కాప్రభువు సింహాసనమునుండి క్రిందఁబడి మూర్ఛచెంద నారాజ్ఞి కవీశ్వరునితో బాబూ! నాపతి మూర్ఛదీర్చి నాకు పతిభిక్షఁ బెట్టవే యనవుడు రుద్రుండమ్మా! నేనేమి చేసితిని. దీవించితినిగాని తిట్టితినా? అనఁ నుంచాడే నామె 'మీ శాస్త్రములయందేమి యుండెనో మీవాక్సిద్ధి మహత్త్వమెట్టిదో మనబోంట్ల కేమెఱుక! ఇట్టిశక్తి మీకుఁగలదో లేదో తెలియుటకై మొట్టమొదటనే యెద్దుకవివా? గుజ్జుపుకవివా? అని యడిగితిమి. ఎద్దుకవినేయని యంటిరికదా! ఎద్దు మేతమేసినతరువాత మరల నెమరువేయునుగదా? గుజ్జమునకన్ననో నెమరు వేయుట యుండదు.' ఇట్లు నుడివిన యామె బుద్ధికౌశలమునకు, వినయోక్తులకు నచ్చెరువును, జాలియును గలవాఁడై మరల నీపద్యమును జదివెను.

చ॥ పొలుపుగ నంతరాళమున ♦ బూచినపూవు, పూవులోన బెం
పలరినచెట్టు, చెట్టుచిగు ♦ రాకున బండినపండు, పండుపై
గొలకులపిందె, పిందెగల ♦ కొమ్మయు నీకుఁ గళావిభూతి ని
శ్చలశుభమాయువున్మతి నొ ♦ సంగును మల్కిభరామభూవరా.

అనినంతనే మల్కిభరాం ప్రభువు లేచి సింహాసనమున గూర్చుండెను. అంతట నిట్లు చదువ నారంభించెను.

చ॥ మల్కిభరామ భూప మహీ ♦ మండలరాజ కులప్రదీప నీ
పలుకు శిలాక్షరం, బితర ♦ పార్థివకోటులపల్కు లన్నియుక్
జలలిపు లెండమావులు...........బూడిదపాల్గునీరు బు
గ్గలువడగళ్ళు.................శారదమేఘజాలముల్.

ఇందు 3, 4, పాదములలోఁ గొన్ని యక్షరములు శిథిలము లయినవి.

ఉ॥ రాముఁడు దుక్కిముచ్చు, రఘు ♦ రాముఁడు కోఁతులరాజు రేణుకా
రాముఁడు పోటుబంటు, పటు ♦ రాగస మంచితుఁడైన గోపికా
రాముఁడు వెఱ్ఱిగొల్లఁడిఁక ♦ రాష్ట్రములందు సమానులేరయా
రాములనెంచిచూడ నిభ ♦ రామమహీశ్వర భవ్యవైభవా.

ఉ॥ రాసుతుడైన మల్కియిభ ♦ రాముని కీర్తియు వెండి కొండయుక్
ద్రాసునబెట్టి తూన్ప రజ ♦ తాచల మెత్తున రాకయుండినక్
భాసురలీల నిల్పినల ♦ బ్రహ్మ సదాశివు జాహ్నవీపతిక్
వాసుకికంకణుక్ వృషభవాహను జంద్రకళావతంసునిక్.

ఉ॥ రాజును రాజుగాఁ డతఁడు ♦ రాహుముఖంబున జిక్కువాహినీ
రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రాముశరాహతిఁ దూలె దేవతా
రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రావణసూతికి నోడెనాజిలోఁ
రాజన రాజు మల్కియిభ ♦ రాముఁడె రాజవరేణ్యుఁ డెంచగఁక్.

అప్పుడు మల్కిభరాం ప్రభువు పరమసంతుష్టాంతరంగుఁడై కవిగారికి జుగుంబల్లిగ్రామంబునకు నైరుతిదిశయందు రెంటచింతల (చింతలపాలెము) యనుగ్రామము నొసఁగినాఁడు. తూర్పుజొడ్డెవారి పొలము, దక్షిణముపాలేరు, పడమర గూడూరుపొలిమేర, ఉత్తరము జోగిరాజుగారి పొలము, ఈ హద్దులమధ్యయున్న పదునైదుపుచ్చెళ్ళు ఇందుకు శాసనము.

'అద్యాశీతి చతుశ్శతాధిక సహస్రంవై శకాబ్దాః గతా
స్త (అ) స్మిన్ శ్రీ జయవత్సరే జయతిథౌ మాసేచమాఘేతథా
పంచమ్యాంధ్వయతింత్రిణీజన పదం రుద్రస్య విద్వత్కవేః
ప్రీత్యా శ్రీ ఇభరామభూపతిరదాత్ క్షోణీశరాఖండలః'

దీనింబట్టిచూడ శాలివాహనశకం 1480. క్రీ. శ. 1558 ప్రాంతమున రుద్రకవి యుండినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. పైశ్లోకము నాధారముగాఁ జేసుకొని తద్వంశీయు లిటీవలివారు రచించిన పద్యము:

సీ॥ ఇలశక వత్సరం ♦ బులు వేయునన్నూఁట, యెనుబదియును జను ♦ నెడ జయాబ్ద
మున మాఘమాసంబు ♦ నను శుద్ధపంచమి, నాఁడు మల్కిభరామ ♦ నరవరుండు
తగు కందుకూరి రు ♦ ద్రకవీశునకు జుగుం, బల్లిపురిని మా ♦ న్యంబొసంగె
నైఋతిభాగంబు ♦ నన్పదేనుపుచ్చెళ్ళ, పొలమది రెంటచిం ♦ తలయనంగ

గీ॥ నలరుపురి యుత్తరమునఁ దా ♦ నరయ జోగి, రాజుగారి పొలంబుపూ ♦ ర్వ దిశయొడ్డె
వారిపొలము దక్షిణము పా ♦ లేరుపడమ, రమరగూడూరు పొలిమేర ♦ హద్దులివియు.

ఇబ్రహీం ప్రభువు తనపట్టణమున నాలుగుపైపుల నాలుగుకుంటలను నిర్మించెను. ఒకానొక సమయమున నాలుగుకుంటలు వచ్చునట్లొకపద్యమును చెప్పుమనఁగా.

క॥ ఆకుంటే ఫలవృక్షము, ఈకుంటే శోభితనము ♦ యెన్నటికైనన్
మీకుంటే మాకిచ్చుట, మాకుంటే యడుగనేల ♦ మల్కిభరామా.

అని చదువఁగా సంతసించెనని చెప్పుదురు.

కాలనిర్ణయము

రుద్రకవి శ్రీకృష్ణరాయల సంస్థానమునకుఁ జేరి యచట నీశాన్యసింహాసన మధిష్ఠించిన యేకొలఁది దినములలోనో రాయలు స్వర్గస్థుఁడైయుండును. వెనువెంటనే క్రీ. శ. 1530 – 40 మధ్యకాలములో 'ఇబ్రహీం పాదుషా' రాజ్యమును పాలింపసాగెను. రాయలొసంగిన యగ్రహారములకు శాసనము లగపడకుండినను మట్టెపాడు, నందవూరు, కనమళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడు, మున్నగు గ్రామములన్నియు రుద్రకవిగారికిచ్చినవారెవరైయుందురు? ఇబ్రహీంపాదుషా ఇచ్చినది శాసనమే కనబడుచున్నదిగదా! రుద్రకవినిగూర్చి యేకవియో ఇట్లు ప్రశంసించినాఁడు.

మ॥ హరియాస్కందపురీజనార్దనువరం ♦ బందెన్ మహాసత్కవీ
శ్వరులౌ రాయలవారిసన్నిధిని హ ♦ ర్షంబందెఁ బట్టంబుగ
ట్టిరి యాందోళికలున్ జవోగ్రతర ఘో ♦ టీలగ్రహారంబులం
దలుచూడన్ బహుమానమందెఁ గవిరు ♦ ద్రాఖ్యుండు దాముఖ్యుఁడై.

బట్టుమూర్తి రుద్రకవి తరువాతివాఁడగుటచేతనే తన వసుచరిత్రమున "శా॥ ఈవజ్జుండవు... అనుపద్యమున " అయోధ్యకలాదుండు చే, తోవీథిన్ సహజాధనాపహరణో♦ద్యోగంబు నెగ్గించునే " "సీ॥ నరకహేతు హిరణ్య ♦ హరణవృత్తి జరించుకొమ్ముకాని భజించు♦కొదువలెల్ల" ఇట్లు శ్లేషరూపమున వ్రాసిన వ్రాఁతలకు సమాధానము పుట్టలేదు. ఇటీవల శ్రీ గున్నెపల్లి మృత్యుంజయ కవిగారు స్వవిరచిత సావిత్రీచరిత్రమున మాత్రము,

మ॥ అలినీలాలక మీనకేతనధను ♦ ర్జ్యాటంక్రియామోహ శ్యం
ఖలయైసోలుచుఁ గీరశారికలనే ♦ కగ్రీవ భావంబున
న్బిలువన్ గర్ణకఠోరముల్ వలుకఁబూ ♦ నెన్ నోటికిన్ వచ్చిన
ట్టులుగాఁగూఁతలు గూయుటబ్బురమె బ ♦ ట్టుల్ పొట్టకక్కూరితిన్. అని వ్రాసిరి

ఉ॥ పిల్లఁడవా వృకంబవక ♦ పి ప్రవరుండవ బట్టుదిట్ట నీ
తల్లికలాదహస్తపద ♦ తాడితశిల్పునుదాల్చి సాధ్వియై
చల్లనిదీవనల్ గొని య ♦ శంబును సంతతిగాంచియుండ నీ
యుల్లము శిల్పిదూషణకె యు ♦ వ్విళులూరెనె చిత్రమయ్యెడున్.

అనియొక పద్యము గూడ ప్రచారములో నున్నది.

రాష్ట్రౌఢ వంశమహాకావ్యమున 'శాకేభోగిశరాబ్ధి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్ముఖే, మాసే చాశ్వయుజే సితప్రతిపది' అని చెప్పియున్నాఁడు. అనఁగా శా. 1458 కనుక క్రీ, శ. 1536 అయినది.

రాయల నిర్యాణము క్రీ. శ. 1530. కృష్ణరాయల కాలములో యిచ్చిన యొక తామ్రశాసన పత్రముపై 'రుద్రకవిగారు' అని యగ్రహారమునకిసి చెప్పుచున్నది. ఇది 27-9-1915 సం॥ ప్రబోధినియందు ప్రకటింపబడియున్నది. శ్రీ వెంకటనరసింహాచార్యులుగారు గత మార్గశిరపత్రికయందు "ఇతఁడు గుంటుపల్లి భాస్కరుని కాలమువాఁడగుటచే క్రీ శ 1620 ప్రాంతమువాఁడని కవుల చరిత్రనుడువుచున్నది. అని వ్రాసిరి. కృష్ణరాయల కాలమును మిర్రికిలికిని ముకొందరు పండితులపైన వాదోపవాదములు జరిగినట్లును, రాయలవారిచేతను గొన్ని బహుమానములనంది యాశాస్త్ర్యసింహాసనమధిష్ఠించినట్లును, ఇబ్రహీం పాదుషా వలన సగ్రహారములను పొందినట్లును స్పష్టముగాఁ దెలియుచుండ నిప్పటి ద్విజాతియైన దనకుఁగల దురభిమాన మస్పృశ్యుఁడనియే వచించుటతప్పు. ఆనాఁడు తాతాచార్యులు గూడ రుద్రకవికి సమాధానము జెప్పఁజాలక 'యూరకే తలయూఁచి హుంకరించె' నని ప్రతీతి కలదుగదా!

ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు 'బలవదరీశతకము' క్రీ. శ. 1565 భక్తి అని వ్రాయఁబడియున్నది. అప్పకవి పీఠికయందు "అప్పకవి 17 శతాబ్దారంభమున బుట్టియుండవచ్చునని వ్రాయఁబడియున్నది. అతనికంటెఁ జాలపూర్వుఁడై ప్రసిద్ధికెక్కిన రుద్రకవి కృతిద్వయము నుదాహరించిన యప్పకవికంటెఁ దరువాతివాఁడనుట యెంతవిపరీతము.

ఈ కవి కృతగ్రంథములు

1. నిరంకుశోపాఖ్యానము. "చ. అనిముని ధర్మశీలవను ◊ ధాతృప మౌళికి సేర్పుమించి చెప్పి నకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్, అని కవియే చెప్పినాఁడు.
2. సుగ్రీవవిజయము (యక్షగానము)
3. స్మరదీపిక. (కామశాస్త్రము)
4. సరసజన మనోరంజనము, (ప్రౌఢకావ్యము)
5. రాష్ట్రౌఢవంశమహాకావ్యము (ఆత్రేయరాజుల చరిత్రము)
6. బలవదరీశతకము (భక్తియుతము)
7. గువ్వలచెన్నని శతకము (నీతియుతము)
   ఇది యేకారణముననో యాంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందుఁ జేరలేదు?
8. జనార్దనస్తోత్రాష్టకము
9. శృంగారజనార్దనాష్టకము (గేయము)

గుల్బషా చరిత్రమనునొక గ్రంథముకలదు. అది రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యమును వ్రాసినకవి గానియతని శిష్యుఁడగు నింకొకకవిగాని వ్రాసియుండెనేమో యనునట్లు గోచరించుచున్నదని కొందఱు పండితులభిప్రాయపడినారు.

మఱియు "తింత్రిణీపురవరాధ్యక్షా జగద్రక్షకా" అను గ్రామ్యపరిహాస శతకమొకటి కలదు. అది యేకవి రచించెనో తెలియదు. తంత్రిణీపురము రుద్రకవిగారి గ్రామముకనుక మహాకవియైన తాను స్వగ్రామవాసుల నాక్షేపించుట యసంభవము. కృష్ణరాయలవారి సభలో "బంధురవిప్రవప్రగృహ" అను పద్యమును చదివెను. ఒకానొక బట్టుకవిమాత్రము రెంటచింతలనుగూర్చి యీ శతకమును వ్రాసినట్లొక వదంతికలదు.

సుగ్రీవ విజయము

ప్రపంచమున యక్షగానములు లక్షలపర్యంతమున్నవి. అయినను సుగ్రీవవిజయ మన్నిటిలో నగ్రస్థానమలంకరించినదని 1920 ప్రాంతపు సారస్వతసభలలో శ్రీ చింతా దీక్షితులు మున్నగువారిచే దత్ప్రాశస్త్యము విపులముగాఁ జర్చింపఁబడి పండితజనాదరణీయమై యలరారుచున్నది. అందలి యిష్టదేవతాప్రార్థనము.

ఉ॥ శ్రీవిభుఁగొల్చి శంకరు భ ♦ జించి చతుర్ముఖు గొంచి భార్గవీ
గ్రావసుతా సరస్వతులఁ ♦ బ్రార్థనసేసి గణేశపాద పూ
జావిధిసల్పి దేశికుల ♦ సంస్తవనంబొనరించి కావ్యవి
ద్యావిదులన్నుతించి కవి ♦ తాజడులన్నిరసించి వేడుకన్.

కథాప్రారంభమున

'త్రిపుట' 'లలితగాత్రుఁడు శుభచరిత్రుఁడు దళితశత్రుఁడు సుజనమిత్రుఁడు నళిననేత్రుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.' 1

'ఇందిరార్యుఁడు సాధువర్యుఁడు పృథులశౌర్యుఁడు మేరుధైర్యుఁడు నందితార్యుఁడు, కందుకూరిజనార్దనుండు.' 2.

'ధృతివిశాలుఁడు గానలోలుఁడు దివిజపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడు నతదయాళుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.' 3

వర్ణనము: "ముక్కులు చెక్కులు ♦ మూపులు వీపుల్, ప్రక్కలు పిక్కలు ♦ బరులును దరులున్.
స్వరములు శిరములు ♦ జానులు వీనుల్, కరములు నురములు ♦ కాళ్ళును వ్రేళ్ళున్,
ఎక్కువతక్కువ ♦ లింతయు లేకన్, ఒక్కరూపమున ♦ నున్నవి చూడఁగ"

ద్విపద......నిఖిలేశుఁ, డగు కందుకూరి జ ♦ నార్దను పేర, నంకింతంబుగఁ గాలి ♦ కాంబాప్రసాద,
సంకలితకవిత్వ ! చాతుర్యధుర్య, తావర్య పెదలింగ ♦ నార్యతనూజ,
కోవిద స్తవనీయ ♦ గుణరుద్రధీర, విరచిత సుగ్రీవ ♦ విజయాభిధాన
కరుణభాసురయక్ష ♦ గానప్రబంధ, మాచక్రవాళమై ♦ లావనియందు
నాచంద్రతారార్కమై యొప్పఁగాత.

ఈగ్రంథమిప్పుడు ముద్రితమైయున్నది. ఇందు త్రిపుట, జంపె, కురుచజంపెలు విశేషముగా నున్నవి. విశేషాంశములు వేరె చర్చింపఁబడును.

స్మరదీపిక

స్మరదీపికను గుఱించి వాత్స్యాయన కామసూత్రములు సంగ్రహించి ముద్రింపించిన శ్రీ పంచాగ్నుల ఆదినారాయణ శాస్త్రిగారి విజ్ఞప్తియందిట్లున్నది. "9. స్మరదీపిక: ఈరుద్రకవియెవ్వఁడో యెఱుఁగరాదు. కాని యీయన దాదాపు 200, శ్లోకములు గలుగునట్లుగాఁ తనగ్రంథమును రచించినాఁడు. ఇందుఁగూడ మొట్టమొదట కొక్కోకపండితునివలెనే.

"స్వనారీరక్షణంపుంసాం స్త్రీణాంచదనంతరం, బంధభేదేంగితజ్ఞాన మేతత్ఫలమఃదాహృతమ్"
అని కామశాస్త్రప్రయోజనమును వివరించుచున్నాఁడు. ఇంతయే కాక గ్రంథరచనమునకంతకుఁగూడఁ

కొక్కోకకవియే యీతనికి మార్గదర్శకుఁడు కాఁబట్టి యీయన చాల నవీనుఁడనియు 17 వ శతాబ్దము వాఁడై యుండుననియు ననుకొందును. ఈ క్రిందిశ్లోక మితని రచనారీతుల నొక్కింత తెలుపఁగలదని తలంచెదను.

"యానిర్లజ్జాకృతాగాఢం మదనేన మదేనచ, అభియాతిపతింసాభి, సారికాకథితాబుద్ధైః, భవేద్వాసకసజ్జా సా దూతీద్వారేణనిర్జనే, నిశ్చిత్యాగమనం భర్తుర్ద్వారేక్షణపరాయణా; ప్రియైకవీతనీ చోష్ణా భావత్యున్మాదినీతథా, తత్రైవావధితేకాంతే విరహోత్కంఠితామతా."

వాత్స్యాయనసూత్రపీఠికయందు 17 వ శతాబ్దమువాఁడై యుండునని యూహించుటకుఁ బ్రబలనిదర్శనము లేవియులేవు కాని 14 వ శతాబ్దమువాఁడయిన కొక్కోకునితర్వాతివాఁడని యొప్పకొనకతప్పదు. "సీ. ప్రతివాని పంచాంగ పఠనసేయుటమాని, కొక్కోకశాస్త్రంబు గొణఁగఁదివిర" (నిరం) కొక్కోకుని తర్వాతివాఁడయిన మాత్రమున శతాబ్దమును నిర్ణయించుటకు వీలులేదుగదా! 16 వ శతాబ్దమువాఁడయినట్లు నిదర్శనములున్నవికదా.

సరసజన మనోరంజనము

ప్రాచ్యలిఖితపుస్తక భాండాగారములో సరసజన మనోరంజనములోని పద్యములు.

ఉ|| ఎన్నఁడు నేరిచెన్ బెళుకు ♦ లీచెలి కన్నులు కాముకమ్ముల
న్నన్నకురుల్ పిఱుందుపటు ♦ వైపటువైఖరి గైకొనెం గదే
మొన్నగదమ్మ పిన్నమొల ♦ మొల్కలు నేడిదెవన్నెలాడిలేఁ
జన్నులు మిన్నలై పయఁట ♦ సందున దాఁగిలి మూఁతలాడెడున్.

సీ|| కొప్పువఁజుట్టిన ♦ గొజ్జంగివిరిదండ, నటనతోవీపున ♦ నాట్యమాడ
బటువైన ముత్యాల ♦ పాపటవిరజాజి, తీరుగాఁజెంపలఁ ♦ దిమురుగట్ట
ధగధగద్ధగలచేఁ ♦ దనరుకెంపులతాళి, సరులతోఁ బెనగొని ♦ చౌకళింప
గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరి చెమటలఁ, గరఁగివాసనలచేఁ ♦ గ్రమ్ముకొనఁగఁ

తే|| వింతమాటలఁదేటల ♦ విభునిఁగూడి, కాంతరతికేళిమిక్కిలి ♦ గారవింపఁ
దప్పితీరంగ నధరామృ ♦ తమునొసంగి, చంద్రబింబాస్యమగలాగు ♦ సలిపెనపుడు.

ఈపద్యములను బ్రౌనుదొరగారుకూడ జాల ప్రశంసించిరి.

ఆక్షేపములకు సమాధానము

ఇందలి మొదటిపద్యమున 'మొల్కలు' అను ప్రయోగమునుగూర్చి వినుకొండలో గుంటుపల్లి భాస్కరయ్య గారి సముఖమున నొకకవి యిట్లు సమాధానమొసంగె.

చ|| వెలగకువెల్లయంచు సర ♦ విన్ జలికొండ నృసింహుఁడాడఁగా
మొలకకు మొల్కయంచుఁ గవి ♦ ముఖ్యుఁడు రుద్రయపల్కె దోసమే
భళిభళి మంచిమాటయె ప్ర ♦ బంధమునాజలరాశి యందులో
పలనెరసుల్ గ్రహింతురె య ♦ పారములౌ మణులెన్నొయుండగన్.
అప్పకవి.

చ|| కొలఁదిగ మున్నుజెప్పెఁ జలి ♦ కొండ నృసింహుఁడు వెల్లయంచునీ
వల నగసాలిరుద్రపను ♦ వాఁడును మొల్కలటంచుఁ గూరిచెన్

దెలియకకొండవీట్లు విక్ర ♦ తింబదుమధ్యమునన్ లకారగరే
ఫలతలపై యకారమును ♦ బాపుదురార్యులు నవ్వునట్లుగన్. అని వ్రాసియున్నాఁడు.

లక్షణగ్రంథము వ్రాసితినని విఱ్ఱవీగు కవికి గోచరింపని ప్రయోగములెన్నియో కన్పట్టుచున్నవి.

1. నన్నయభట్టు: "చ. నిన్ను నుం, బుడమిని తమ్ము గొల్వడిరి ♦ పార్థివవత్సులైన పాండవుల్" భార.
ఉ. భోరనవిస్ఫులింగములు ♦ పాద్మగనుగ్రవిషంబుఁ గ్రక్కుచున్' భార.
2. తిక్కనసోమయాజి: 'చ...వెల్వెలబాఱెడు మోముతోడవత్తునె' భార.
3. శ్రీనాథుఁడు: 'మ. గణుతింపంగనితండు పొల్కడలికిన్ ♦ గారాపుఁబుత్రుండు' శృ. నై.
'వారిధితటీ కాల్పట్టణాధీశ్వరున్' భీమఖండము.
4. బమ్మెరపోతన: 'శా. వ,ల్దంచున్ జెప్పిన మానఁడంగమునఁ బు♦త్త్రీకారతన్ వ్యాధిజ,న్మించెన్'
5. సింగయకవి: 'శా. దీననో, రల్పాపాల్సిటివంచు' 'వల్దనఁడయ్యో' భాగ. (భాగ.
6. అల్లసానిపెద్దన: 'మ. వెల్వెలఁబాఱెదీపకళికా ♦ వ్రాతంబుశాతోదరీ'
'చ...వెల్వెలఁబాఱెవిటాననాబ్జముల్' 'చ...పొల్తుకతెప్పలనప్పళించుచున్' స్వా. మ.
7. కంకంటి పాపరాజు: 'చ. అ,య్యనలముమంటఁజేసి చో'ర♦మంటిని దానిని దల్పవైరిగా' ఉ. రా.
8. రామరాజభూషణుఁడు: 'ఉ. పొల్తుకయోమతిశైలకన్యయో' వసు.
9. తెనాలిరామకృష్ణుఁడు: 'ఉ. కాకమూ, కావలిదావకీలలగు ♦ నాల్కలు ముంగల మొల్కలెత్తె'
'సీ. జనియించె నొక్క ప ♦ చ్చని మొల్కయనుబుద్ధి' పాం. మా.
10. ముక్కుతిమ్మన: 'చ. వెన్నెలల్, మొలచిన పాదుపొల్కడలి ♦ ముద్దులపట్టి' పారి.
11. కూచిమంచి తిమ్మకవి: 'సీ. నిక్కువంబుగఁ దూర్పు ♦ దిక్కు వెల్వెలఁబాఱె' రాజశే.
12. పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరభద్రుఁడు: 'చ. ఉడుపది వంశకర్త మహి♦మోన్నతి కెయ్యది పేరనాడు పొల్కడలి జనించినప్పుడు' జై. భా.

కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రిగారు: 'ఉ. తమ్ముని బిడలంచుఁదయఁదల్పఁడు' కీ. శే. కవిబ్రహ్మ యేటుకూరి వేంకటనరసయ్యగారు: 'ఉ. ముత్తెముస్వాతి చిన్కులకు మొల్కలు తొల్కరి కమ్మదమ్ములన్'

శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతకవిగారును: కాటూరి వేంకటేశ్వరరావుగారును:
'చ. మరువము మొల్కపుష్పసుమ,మారము నాతనువంచు భ్రాంతులై ♦ మురియుదురు'
అప్పకవి యితరకవులనేమనఁజాలక యొకరుద్రకవిని నిందించుటనుగూర్చి:

చ. అకలుష రుద్రుఁడిట్టఁగ ప ♦ యంబునఁబూనితిచంతె కాని యా
సుకవిని రామకృష్ణకవిఁ ♦ జూచియు నాతని మొల్కజంటలో
నొకటియు బైటబెట్టకయ ♦ యూరకయుంటివి తప్పటన్న నా
సిక మొదలంటఁగోయు నొకొ ♦ చెప్పనఁగొట్టునొ యంచుమానితే. (అరుణోదయ)

తెనాలిరామకృష్ణునిపద్యము.

చ. ఒకని కవిత్వమందెనయు ♦ నొప్పులు తప్పులు నాకవిత్వమం
దొకనికిఁదప్పఁబట్టఁబని ♦ యుండదు కాదని తప్పఁబట్టినన్
మొకమటుక్రిందుగాఁదిగిచి ♦ మొక్కలుపోయినయిన్పకత్తితో
సికమొదలంటఁగోయుదును ♦ జెప్పనఁగొట్టుదు మోముదన్నుదు

మఱియు నప్పకవీయమున.

క. విరచించెను శ్రీనాథుఁడు, ధరణిని శృంగారనైష ♦ ధంబునఁ గూర్చెం
చెరియొండొరుననికానక, పరరూపక్రియలఁ బ్రకృతి ♦ భావముకలదే. అనుటను.

మ. పగ శ్రీనాథునిఁదిట్టఁజూచెదవుగా ♦ పల్నాటివాఁడౌట నా
నుగుణాఢ్యుండు యథార్థవాదికవి ♦ స్తోమానిలవ్యాప్తియుక్
జగదాశ్చర్యకరప్రయోగరచనా ♦ సంపూర్ణుఁడౌ నందులోః
సగమా! పాతికయా! శతాంశమగునా! చర్చింప నీకావ్యముల్.

గీ. తాల పెనుచిన్న తెలుఁగఁబో ♦ రాడినావు, కందజాతుల రుచులెల్లఁ ♦ గాంచినావు
చిత్ర బంధానురక్తి పై ♦ చెలఁగినావు, భావ రసహీనుఁడవెకా య ♦ భాగ్యనుకవి.

(అరుణోదయ)

రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యము

ఇందలి యిష్టదేవతా ప్రార్థనము

శ్రీమాన్ భూతసమూహనిర్మితి విధౌ యః సంస్మృతో వేధసా
గోవిందేన చరాచరస్థితి విధౌ యః సాదరం వందితః
యస్స్వాత్మన్యఖిల ప్రపంచవిలయే సంభావితః శంభునా
సోఽయంవిశ్వజనీన చారుచరితో లంబోదరః పాతు నః

కవితాశైలి తెలియుటకై కొన్ని శ్లోకములిచట నుదాహరించుచుంటిని.

తదీయసూనుర్మహనీయ సేనః, పరాక్రమన్యక్కృత భీమసేనః
శశాసభూమీమథ వీరసేనః, ప్రతాపసంశోషిత వీరసేనః.

"నృపేణ తేనాజనికాంతి వీరః, ప్రచండమార్తాండకులైక వీరః
యాత్రానుపంకీకృత సింధునీరః, పరావలీదీపశిఖాసమీరః"

"తస్మాదభూదద్భుతభాగధేయః, శ్రీసాహసీయార్జున నామధేయః
నారీచకోరీనయనైకపేయః, క్షీరోదధేరిందురివాప్రమేయః"

"పాదితానురకదంబకీర్తయే, దేవదైత్యనరగీతకీర్తయే
కల్పితత్రిభువనైకపూర్తయే, మామికాప్రణతిరష్టమూర్తయే."

"కాలాంతకాయకలికల్మష నాశనాయ, బ్రహ్మాదిదేవనుత పాదసరోరుహాయ
విశ్వేశ్వరాయ భవసాగరతారకాయ, భ్రూభ్రూణమధ్యనిలయాయ నమశ్శివాయ,
శంభవాయ చ మయోభవాయతే, శంకరాయ చ మయస్కరాయతే
శ్రీశివాయ సకలార్థదాయతే, సర్వదాశివతరాయ తేనమః"

"భవసాగరస్యపరమంతరణం, కరణంసుఖస్యవిపదాంహరణం
వరణంవిముక్తిసదృశః శరణం, చరణంహరస్య కరవాణిచిరం"

"నమనీయపదాంబుజంసురైః. కమనీయం హిమశైలకన్యయా
భజనీయమనన్యచేతసా, మననీయం మునిభిఃశివంభజే"

"ఆనందసందోహ గలన్మరందే, కాలీచలాపాంగ మిలన్మిలిందే
పానందబృందారక బృందవంద్యే, వందేమహాదేవ పదారవిందే"

"కాత్యాయనీ కేలివిలాసలోలం, సముల్లసత్కుంజర చర్మచేలం

వక్షస్స్థలవ్యాలఫణావమాలం, చేతశ్చిరం చింతయ చంద్రచూడం’
‘సంసారహారి సుఖకారి సుధానుసారి, శ్రీమన్మురారి పదవారినివారితారి
గోదావరీ విమలవారి విపన్నివారి, శ్రేయస్తనోతుమదనారి శిరోవిహారి’
‘రాష్ట్రౌఢక్షితిపాలవంశముకుటాలంకార చూడామణి
శ్రీనారాయణశాహజీవన విధేః సత్కీర్తిముక్తావలీం
విద్వత్కుండల భూషణాని విశదశ్లోకైరగుంఫద్గుణ
స్ఫారైః పండితమండలాంబుజరవిః శ్రీరుద్రనామాకవిః’
‘నిస్సారీయతి శారికాపికకులం రంగీయతివ్యాకులం
హంసాలీపరమాకులీయతిశుకీ మాలాపిమూకీయతి
యామాకర్ణ్యకిలాధరీయతి తరాం సౌధాధరీ మాధురీ
సేయం కాఽపిసరస్వతీరసవతీ రుద్రస్యవిద్యోతతే’
‘శాకేభోగిశరాబ్ధి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్ముఖే
మాసేచాశ్వయుజేసితప్రతిపదిస్థానే మయూరాచలే
శ్రీమల్లక్ష్మణ పండితోదితకథా మాకర్ణ్యరుద్రః కవిః
శ్రీనారాయణశాహకీర్తిరసికం కావ్యం వ్యధాన్నిర్మలం’

గ్రంథాంతశ్లోకము

శ్రీమద్భాగుల భూమిపాలతిలక శ్రీశాహనారాయణ
స్ఫూర్జత్కీర్తి చరిత్రచిత్రితపదే రాష్ట్రౌఢవంశాభిధే
భవ్యేస్కందపురాన్వయేన కవినా రుద్రేణసృష్టేమహా
కావ్యేఽస్మిన్ కృతవైరివీరవిజయః సర్గస్తువింశోఽగమత్’

కవి యిల్లై కడమయేకోనవింశతి స్వర్గములయందును బహుచమత్కారముగ నీశ్లోకాంతిమ పాదమునఁ గథనుదెలియఁజేయుచు సర్గసంఖ్యను వివరించుచుఁ జిత్రించినాఁడు. ఇంతకుమున్ను గాని, యిటీవలగాని, యేకవియు నింతటి చాకచక్యముగా నొకేశ్లోకపాదము నిరువది విధములుగా మార్చియుండలేదు. కావ్యనిర్మాణకాలమును దనవంశమును దన శక్తియును దెలియఁజేసిన శ్లోకములు గూడ నిందుఁ జూపఁబడినవి.

ఇవి కవివారివంశమున లభించిన తాళపత్త్రగ్రంథములందలి శ్లోకములును బొంబాయిలో ముద్రింపఁబడిన గ్రంథమునందలి శ్లోకములును, పరీక్షించి వ్రాయఁబడినవి. బరోడాలో ముద్రితమైన ప్రతియందుఁ జాలవ్యత్యాసములగపడుటయేకాక కవివ్రాయని గద్యమునుగూడ సృష్టించి యందుఁ దాక్షిణాత్యరుద్రకవీంద్ర విరచితే, అనినారు. ది 13-9-1940 వ తేదీన మాకు శ్రీ గైక్వార్ లైబ్రరీ వారొసంగిన సమాధానము. “మాయొద్ద 60 పుటలుగల తాటియాకుల గ్రంథము మాత్రమున్నది. సమగ్రముగా లేదు. గ్రంథముయొక్క కడపట గద్యముగూడలేదు. ఇంక నెక్కడనైన గొప్పలైబ్రరీలలో విచారింపుడు”

బలవదరీశతకము

బలవదరీ! దరీకుహర భాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ!

ఇందు 3. పద్యములు కీ. శే. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని 4 పద్యములు కీ. శే. పంచానన పత్రికాధిపతులకును లభించినట్లు ప్రకటింపఁబడినవి.

చ. కలశపయోధిమీఁద దరఁ ♦ గల్ మతిహాయనిద్రమోయ వేయుభం
గుల తలపాన్పు పాము బుస ♦ కొట్టఁగ నేగతి నిద్రఁజెందెదో
యలసతఁ దండ్రి చీమచిటు ♦ కన్నను నిద్దురరాదుమాకు నో
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 1.

చ. కలుష సరిత్తరీ! ప్రుషిత ♦ గంధకరీ! మహీభృత్కిరీ! భవా
చలభిదరీ! దయారసవి ♦ శాలఝరీ! నిగమార్థమాధురీ!
ఖలగజకేసరీ! విభవ ♦ కంపితమేరుగిరీ! లతాదరీ!
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ. 2.

చ. అలపగవానితమ్ముఁడు భ ♦ యాతురుఁడై చనుదెంచినంతనే
బళిబళి వచ్చితీవనుచుఁ ♦ బట్టముఁగట్టవె లంకకప్పుడే
కొలిచిననిన్ను గొల్వవలెఁ ♦ గోరికలిచ్చిన నీవ యీవలెన్
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 3.

చ. పిలువని కూటికిన్, వెతలఁ ♦ బెట్టు ధరావరుఁడేలు వీటికిన్
జలములులేని యేటికిని, సారెకు బందుగులున్నచోటికిన్
బలువురతోడి పోటికి, నృ ♦ పాలురసాటికిఁ బోవరాదయా
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 4.

గువ్వల చెన్నని శతకము

రుద్రకవిగారు హంపీయాత్ర నొనర్చుసమయమున నచట యాదవకులస్థుఁడగు గువ్వలచెన్నఁడు కవిగారికి సహాయుఁడుగా నుండెనట. వీరు తిరిగి యింటికివచ్చునపు డతనికిఁ గొంతరొక్కమీఁబోఁగా స్వామీ! మీరు కవీశ్వరులు కనుక మీకు నేనుసాయముచేసినందులకు నాపేరువచ్చునట్లు కొన్నిపద్యముల రచింపుఁడని కోరఁగా నతనిని సంబోధించుచు నీశతకమును జెప్పెనని చెప్పుచుందురు. అందలి పద్యములు నీతియుక్తములు.

క. కలిమిగల లోభికన్నను, విలసితముగఁ బేదమేలు ♦ వితరణియైనన్
జలధికిఁ జెలమే మేలగుఁ, గులపావనమూర్తివన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 1.

క. సారాసారం బెఱుఁగని, బేరజమును మ దలింపఁ ♦ బెద్దలవశమా
నీరెంతపోసి పెంచిన, కూరౌనా నేలవేము ♦ గువ్వలచెన్నా. 2.

క. గుడికూలును నుయిపూడును, వడినీళ్లను చెరువుతెగును ♦ వనములుఖిలమౌ
చెడనిది పద్యంబొక్కటి, కుడియెడమలఁ జూడకన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 3.

క. కలవిద్య లెన్నియైనను, కులవిద్యకు సాటిరావు ♦ కుంభినియందున్
వెలకాంత లెందరైనను, కులకాంతకు సాటిరారు ♦ గువ్వలచెన్నా. 4.

జనార్దన స్తోత్రాష్టకము

జనార్దనస్తోత్రాష్టకము కలదని వదంతికలదుగాని చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'స్తోత్రపంచ అనియున్నారు. ఏదియైననేమి యిప్పటికి లభించినదొక టేపద్యము.

పంచచామరము. అనాథనాథనాగతల్ప ♦ యజ్ఞకల్పమానితం
జనాజనార్తినాశనాది ♦ శాపతీవృథార్థ శా
సనాసనాతనాయనాది ♦ సత్య కందుకూరి శ్రీ
జనార్దనాజనార్దనాస ♦ సాహసారిమర్దనా.

శృంగార జనార్దనాష్టకము

చాటుపద్య మణిమంజరియందు ముద్రితమైనవి.

"సిరులుమించిన పసిమిబంగరు ♦ జిలుఁగుదుప్పటిజారఁగా
చరణపద్మముమీఁద దేహము ♦ చంద్రకాంతులుఁదేరఁగా
మురువుచూపఁగ వచ్చినాఁడవొ ♦ మోహనాకృతి మీరఁగా
గరుడవాహన దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 1.

"ఆనపెట్టినరాకపోతివి ♦ ఆయెఁబో అటుమొన్ననూ
పూనిపిలువఁగ వినకపోతివి ♦ పొంచిపోవుచుమొన్ననూ
నేనుజూడఁగ గడచిపోతివి ♦ నీటుచేసుకనిన్ననూ
కానిలేరా దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 2.

"నిన్నరాతిరి చవికెలోపల ♦ నీవు చెలికూడుంటిరా
ఉన్న మార్గములన్నియును నే ♦ నొకతెచేతనువింటిరా
విన్నమాత్రమె కాదురా నిను ♦ వీధిలోఁగనుగొంటిరా
కన్నులారఁగ దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 3.

"దబ్బులన్నియుఁదెలుసుకొంటిని ♦ తప్పుబాసలు సేయకూ
మబ్బుదేరెడి కన్నుగవతో ♦ మాటిమాటికిడాయకూ
ఉబ్బుచేసుక తత్తరంబున ♦ నొడలిపైఁ జెయివేయకూ
గబ్బితనమున దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 4.

"బిత్తరంబున మొలకకెంపులు ♦ పెదవినెవ్వతెయుంచెరా
గుత్తమైన మిటారిగుబ్బల ♦ గుమ్మయెవ్వతె మెచ్చెరా
చిత్తగించక జీవువారను ♦ జెక్కులెవ్వతె నొక్కెరా
కత్తిగోరుల దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 5.

"జంటనేత్రము లంటిచూచితె ♦ జాజిపూవులు పూసెరా
మింటిత్రోవను జూచుచుండఁగ ♦ మేఘవర్ణము గప్పెరా
కంటిలో నొక పండువెన్నెల ♦ కాయుచున్నదియేమిరా
కంటిలేరాదనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 6.

"అండబాయక కూడియుంటిమి ♦ ఆయబోయెనునాటికి
ఖండిమండిపడంగ నేటికిఁ ♦ గదలు మెప్పటిచోటికి
ఉండరా నీమాటలకునే ♦ సొత్వజాలను మాటికి
గండిదొంగవు దనుజమర్దన ♦ కందుకూరిజనార్దనా" 7.

"అలుకలన్నియు దీఱ నివునా ♦ అండకెప్పుడు వస్తివి
పిలిచి నవరత్నాలసొమ్ములు ♦ ప్రేమతో నెపుడిస్తివి

వలచి వలపించియును గూరిమి ♦ వదలకెప్పుడు మెత్తివి
కలసి వేడుక దనుజమర్దన కందుకూరి జనార్దనా” 8.

కావ్యప్రామాణికత్వము

ఉ. కోమలవర్ణధామయును. నిరం. ప్ర. 19 అని కవియే వచించియుండెను. విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్ అని జగత్ప్రసిద్ధియే కనుక ప్రామాణికత్వమును గుఱించి వేఱెయాలోచింపఁదగినంతటి యగత్యములేదుగదా? కీ. శే. బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులు గారు తమ శబ్దరత్నాకరమున (మూఁడు) అను శబ్దమును నిర్బిందుకమని భ్రమించి వాదింప. బ్ర. భాగవతుల లక్ష్మీపతిశాస్త్రిగారు (శ్రీసూర్యారాయాంధ్ర నిఘంటు కార్యస్థానస్థితవిద్వాంసులలో నొకరు) స్వకీయ సంస్కృతాంధ్ర సంఖ్యార్థబోధినియందు “క. వాఁడానాలుగు గడియలు, నేఁడావిగగడిప సూర్యుఁ ♦ డిఁకఁ దూర్పునకున్, రాఁడోయని విలపింపఁగ, మూఁడవజామయ్యె నంత ♦ మోదమెలర్పన్” ని౦ం. అని యర్థానుస్వారప్రాసముగల పద్యమునుదహరించి భారతకర్ణపర్వములోని “క. మూఁడక్షౌహిణులిమ్మెయి” అను పద్యమును, జైమినీభారతములోని “ఉ. వాఁడిమితోడ వెండియు న ♦ వారణనెంతయునాగ్రహించి ము, మ్మూఁడు శరంబులేయ ”అనుపద్యమునుమదాహరించి. సార్థబిందుకముగాఁ దేటదెల్లమొనర్చియానిరాధారవాదమును మాన్పించుటయేకాకసంఖ్యార్థబోధకములగు ‘జతబారాపదిదచ్చియిత్తిగదుగా చౌవంచతీవంచబొం,కితినా నర్తకియంచు నాడెను ఛయాంగీకారమేపారఁగన్.’ నిరం. ఇట్టి ప్రమాణముల నెన్నింటినోచూపి భాషాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందు సుప్రసిద్ధకవులలో రుద్రకవిగారు చేర్చబడియుండుటయేగాక తద్విరచిత నిరంకుశోపాఖ్యానము శృంగారప్రధానకావ్యమును, భక్తిరస ప్రధానమగు బలవదరీశతకమును, గూడఁ బ్రశంసింపబడియుండెను. శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందు గందుకూరి రుద్రయగారి నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రమాణ గ్రంథముగాఁ గైకొనఁబడినది. శబ్దరత్నాకరమున కందని శబ్దములు నిరంకుశోపాఖ్యానమునఁ జాలకలవు. కాని యేకారణముననో శ్రీ ఆచార్యులుగారికి ‘మూఁడు పదమునకు సార్థబిందుత్వము గోచరింపనట్లే నిరంకుశోపాఖ్యానముఁగూడ నగపడకుండుట కెంతయు జిత్రము. మహాకావ్యములయందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన శబ్దజాలము నాధారముగాఁ జేసికొనియే నిఘంటువులు, వ్యాకరణములు సృష్టింపఁబడుచున్నవి.

శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందలి యుదాహరణములు

ఇల్లటము— “సీ. అఖిలలోకాధీశు................నిలిపె, నిరం. ప్ర. 6
చేల— “మ. హేమపుఁజేలల్ దిగజాఱ” నిరం. ద్వి. 69
గుదిగుంపులు— “క. అదిగనుక దివిజవేశ్యల.........గుదిగుంపులు జేసి” నిరం. ద్వి. 32
గుమగుమ— “క. గుమగుమమనిశోకవహ్ని గుబ్బతిలంగన్” నిరం. ద్వి. 99
చూఱపుచ్చు— “గీ. కటకటాచూఱవిడిచి” నిరం. ద్వి. 52
తురుఫీ— “ఉ. మందరధీరు..................తురుఫీలుకొన్ని” నిరం. చ. 63
చేర్వ— “సీ. చిచ్చార్పఁగాఁబోవు చేర్వచుట్టములునా” నిరం. చ. 69.

ఆంధ్ర వాచస్పత్యమునను 1089 వ పుటలో నుదాహరించిరి. గుదిగుంపులు చేయుట. జా. అవిచ్ఛిన్నముచేయుట. “అదిగనుక.........మధింపదె” నిరం. శ్రీ శ్యామల కామశాస్త్రిగారి గ్రంథపీఠికయం దుదాహృత గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూపకుండుట ప్రమాదవశమైయుండనోపునని యూహింపవలసి యున్నది.

కావ్యోత్కర్షము

"యేనామ కేచిదిహనః ప్రథయంత్యవజ్ఞాః, జానంతి తేకిమపి తాన్ ప్రతినైషయత్నః
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమకోఽపిసమానధర్మా, కాలోహ్యయం నిరవధిర్విపులాచపృథ్వీ"

విశాలమైన విశ్వమునందు దేశకాలపాత్రల స్థితులననుసరించి కావ్యములేర్పడుచున్నవి. వానిని గూడఁ జదువువారుందురు. సృష్టియందలి పదార్థములవలె వాఙ్మయప్రపంచమునందలి కావ్యములేదో కొంత ప్రయోజనము నొడఁగూర్చుట నిశ్చయము. స్వల్పప్రయోజనము సమకూర్చెడు గ్రంథములు చిరంజీవిత్వములేక యంతరించును. మహాప్రయోజనమును సమకూర్చెడి సత్కావ్యములు చిరంజీవిత్వము గలిగి ప్రకాశించును. 'చ. కుకవికృత ప్రబంధములు ♦ కొంచెపు నూతులలోని నీళ్ళపో, లికవెలి కెక్కఁజాలక చ ♦ లింపుచునుండు నిజస్థలంబులన్, సుకవికృత ప్రబంధములు ♦ శోభిలు దివ్యనదీ ఝరంబుల, ట్లకలుషవృత్తిఁబూని మహి ♦ యందు సమస్తజనుల్ నుతింపఁగన్' రససిద్ధులైనకవులు చిరంజీవులు. జయంతి తే సుకృతినోరస సిద్ధాః కవీశ్వరాః నాస్తి తేషాం యశఃకాయే జరామరణజం భయమ్. కావ్యమువ్రాయుట యనఁగాఁ బుష్పమాలనుగూర్చుటవంటిది. ఒకప్పుడు బాలుఁడైనను గావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. 'జన్మజన్మ యదభ్యస్తం' అనివృత్తికారుఁడు. జన్మాంతరీయమైనసత్త్వముచే నట్టిప్రతిభ లభించుచున్నది. ఎవనికి నిపుణతాభ్యాసము లసంభవమైయుండెనో యతనికిజన్మాంతరీయమనియే చెప్పవలయును. ఈకావ్యమునుజూచి నామిత్రులు కొందఱు రుద్రకవి స్వానుభవముతో నికావ్యమును వ్రాసియుండెనేమోయని శంకింప నేను చ. 'అనిమునిధర్మశీల వసు ♦ ధాధిపమౌళికి నేర్పమించి చె, ప్పినకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్' ఈపద్యమును చదివి మనకు వర్ణనాతీతముగఁ గన్పట్టుచున్నను బరమేశ్వరుఁడట్టిశక్తి యాకవికొసంగియుండెనని యు. 16. సం. వయస్సుగల నిడమర్తి సుబ్బారావు విచిత్రరత్నావళి వ్రాసియుండెనుగదా కొందఱు 60. సం. వయస్సుగలవారు సైతము అంతటి రసవత్తరముగ బద్యములను వ్రాసియుండలేదుగదా! అనిసమాధానమొసంగితిని. కావ్యమనఁగా కర్మవాశౌచం మౌనమిత్యాదివత్ కవేర్భావః కర్మవాకావమితిప్రాప్నోతి తత్కథం కావ్యమితి 'కవిశబ్దస్య బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ' అనుసూత్రముచేత ష్యఞ్ విధానమువలనఁ గావ్యము అగును. సామాన్యముగాఁ గావ్యపదము సాధ్యమైనను దన్నిబంధనముల ననుసరించవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా సర్వదా ఆర్షగ్రంథానుసరణ మనౌచిత్యమనువాక్యమునుబట్టి రామాయణమునందును రామకృతమయిన వాలివధాదుల ననుగమింపఁదగదనియు, రావణకృతమైన శివపూజాదికమును గ్రహింపవలయుననియు, నిట్లు గుణవిశిష్టముగాఁ గావ్యములలరారినఁగాని లోకకల్యాణము లభింపదు. శాస్త్రము రథగజతురగ ఖడ్గాదులవలె నలరు ఛందోవ్యాకరణాభిధాన కోశ కలాచతుర్వర్గ యుతమైనను గావ్యమునకు సరిరాదు. ఛందోవ్యాకరణాది విరోధాభావమాత్రగుణకపద్యములు గలది దానికంటెశ్రేష్ఠము. అంతకంటె దోషాభావగుణాలంకార విశిష్టమై రసోద్బోధ సమర్థమునై లక్ష్యమగు కావ్యముశ్రేష్ఠము. కావున నీతియుక్తమై వ్యుత్పత్తిదాయకమైన కావ్యము సహృదయంగమమై నీతిదాయకమై, చిరంజీవియై ప్రకాశించును. ... శాస్త్రజ్ఞ

లుత్తమమధ్యమాధమకావ్యముల నిర్ణయించిరి. ఉత్తమకావ్యమునందును, ఉత్కృష్టత్వము, ఉత్కృష్టతరత్వము, ఉత్కృష్టతమత్వము, అని మూఁడుభాగములుచేసిరి. వ్యాసమహర్షియు 'అదోషంగుణవత్కావ్య మలంకారైరలంకృతం, రసాన్వితంకవిః కుర్యాత్ కీర్తింప్రీతించవిందతి' అనియుండెను. దోషయుక్తములైనవానికిని గావ్యత్వమున్నది. కాని దోషయుతములగు కావ్యములు కీటవేధగలరత్నములవలె దూష్యములు. 'కీటానువిద్ధరత్నాది సాధారణ్యేన కావ్యతా, దుష్టేష్వపిమతాయత్ర రసాద్యనుగమస్ఫుటః' రత్నములకుఁ గీటవేధవలన జాతిత్వముపోనట్లే కావ్యమునకు వ్యంగ్యములేనందునఁ గావ్యత్వము పోదని కొందఱువచించిరి. 'గుణదోషౌబుధోగృహ్ణ న్నిందుక్ష్వేడావివేశ్వరః శిరసాశ్లాఘతేపూర్వం పరంకంఠేనియచ్ఛతి' సూ. సం. అనగా గుణమును శిరసావహించి దోషమునువెలిబుచ్చవలదనిరి. 'త్యజంతిశూర్పవద్దోషాన్ గుణాన్గృహ్ణంతిసాధవః దోషగ్రాహీగుణత్యాగీ చాలనీవదుర్జనః' చాణ. స్వల్పలోపములున్నను వానినెంచక గుణములనే గ్రహించుట యుత్తమమనిరి. కాని దోషరహితమయిన రత్నముతో సమానముగఁ గీటవేధగలరత్నము గౌరవింపఁబడమకదా! 'వాక్యం రసాత్మకంకావ్యం' ప్రస్తుతః నీరసమై యలంకారస్ఫుటమైనను గావ్యముకాదు. రసానుగుణ విశేష నిబంధనమలంకార రహితమునందును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషింపవచ్చును. 'మునిర్జయతియోగీంద్రో మహాత్మాకుంభసంభవః, యేనైకచులుకేదృష్టౌ దివ్యౌతౌమత్స్యకచ్ఛపౌ' ఇచట నద్భుత రసానుగుణమేకచులుకమునందు మత్స్యకచ్ఛపదర్శనమును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషించినాఁడు. నీరసమునందదిస్ఫుటాలంకారముకాదు. చమత్కారముతోఁగూడినదేకాని కావ్యముకాదనిరి. 'శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్ర మవ్యంగ్యమవరంస్మృతం' వ్యంగ్యహీనమున నధమకావ్యమగుచున్నది. కనుక సర్వేషాం ప్రాయశోఽర్థానాం వ్యంజకత్వమపీష్యతే' అని చెప్పఁబడియున్నది. 'శబ్దార్థౌమూర్తి రాఖ్యాతా జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్' అనియు వివరించిరి. మహాకవియగు రుద్రయ్య తనప్రప్రథమ కావ్యమగు నిరంకుశోపాఖ్యానమున వ్యంగ్యమును జూపుటచేత నదియుత్తమోత్తమ కావ్యముగ గణింపఁబడుచున్నది. ఇంతేకాక 'ప్రతిపాద్యమహిమ్నాచ ప్రబంధో హి మహత్తరః' అను వాక్యమునుబట్టియు నీకావ్యము శ్రేష్ఠతమమై యలరుచున్నది. అల్పజ్ఞులకీకావ్యములందలి గూఢభావములు తెలియకున్నను మహాకావ్యగుణములు మహాకవులేగ్రహింతురు. 'గూఢభావాస్పదత్వేన యదనాస్వదద్భునేత్, నజానతే తత్కవయో గూఢంసారస్వతామృతమ్' అని కవిరాక్షసుఁడు. కావ్యము లోకోత్తర వర్ణనానిపుణ కవికర్మ. 'ఉ. వెం. నరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమును, మృదుమధురపద భూయిష్ఠంబును, కైశికీవృత్తిప్రవిష్టంబును, ద్రాక్షాపాకోపశోభితంబును నైపకిత్ర్యశ్రోతృజనంబుల హృదయంబుల మహానందాంబుధి నోలలాడించుచున్నది. ప్రౌఢపద ప్రయోగమును, సమాససంవిధాన చాతుర్యమును, బట్టిచూడ నీతని వ్యాకరణశాస్త్ర పాండిత్యమపారమని తోఁచుచున్నది. వర్ణనాసందర్భములయందు సమయానుగుణముగఁ జక్కని లోకోక్తులనిమిడ్చి రసభావాదులఁ బోనాడక స్వభావోక్తిని వర్ణించుకవులలో నీతని నెవ్వరుఁబోలరనఁదగును. ఈ గ్రంథమున విటజనుల వేషభాషలును, వారిపై వేశ్యకాంతలు ప్రయోగించు మాయోపాయములును, నెంతముచ్చటగ నెంతరమ్యముగ వర్ణింపఁబడియున్నవో చూడుఁడు. ఈగ్రంథము సెట్టివేశ్యాలంపటుఁ

డైనను జక్కఁగఁ జదివి యర్థము గ్రహించినచోఁ దోడన వారియందాతనికి రోఁతజనించుట యబ్రము గాదు. ఈతని కవిత్వమును గుఱించి సక్రమముగ నెంతేని వ్రాయవలసియున్నను దీటికలేమిఁ గాలాంతరమున నగుఁగాక యని మందూకప్లుతి యొనర్చినందుల కెంతయుఁ జింతగనే యున్నది" అనియుండిరి.

1901 స|| కాకినాడ బాలసరస్వతి ముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రితమైన ప్రతియందు "ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమై వినువారి చెవులకు జవులు తెల్పుచున్నయదికాని యచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములై చప్పగానుండుటకుఁ గారణమూహింపరాదు. ఇందుగల స్ఖాలిత్యము లన్నియు యథామతినస్మదాస్థానకవులు శతావధానులగు బ్ర|| తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవుల సహాయమున బరిష్కరించి సరస్వతియను మాసపత్రికలో ప్రచురించితిమి."

కో. రా. వేంకటకృష్ణారావు.

వీరి పరిష్కరణమునుగూర్చి 'పూర్వముద్రణము - సవరణ, అనుపట్టిక చూచినఁ జాలును. కొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములైనవనుట యెంతయుచిత్రము. కీ. శే చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రి గారితో నీవిషయమునుగూర్చి నేను ప్రస్తావించగా సవరణవిషయమే నాకుఁ దెలియదనిరి.

ప్రయోజనము

కవి సమస్తధర్మముల నుపదేశింపనర్హుఁడు. "కవేర్వచః పరంశుచిమతంవిద్యాత్" మహాకవుల యొక్క సద్వాక్యములను శ్రవణానందముగా నాకర్ణించి యందలి రహస్యముల తెలిసిఁగినగాని కావ్యప్రయోజనముబోధపడదు. అవి మూఁడు విధములు. 1. ప్రభువువలె శాసించుట, 2. స్నేహితునివలె బోధించుట, 3. ప్రియురాలు మందహాసముచేతను, క్రేగంటిచూపులచేతను, కచకుచవిక్షేపములు మున్నగు విలాసములచేతను, ప్రియునిమనము నొవ్వనీకలిఁ దన యిష్టమును దెలియఁజేయునట్లు కావ్యముఖమున మనోహరముగ నుపదేశించుట. దానినే పెద్దలు ప్రభుసమ్మితము- సుహృత్సమ్మితము - కాంతాసమ్మితము" అనిరి. విషయోపరక్తచేతస్కులకుఁ గావ్యశ్రవణానంతరమునఁ దన్మహిమవేద్యాంతరమున నేమియుఁ బ్రకాశించదు. కావ్యశ్రవణానంతరమే వృద్ధాకోహణాదివద్వివేకముగల వాఁడగుచున్నాఁడు. సుఖలాలసులకు నీరసములైన నీతిశాస్త్రములననుసరించి ప్రవర్తించుట యశక్యమైనను, అట్టివాని నైతము కావ్యము కాంతవలె సరసాపాదనముచేత నభిముఖులనుగా నొనర్చుకొని యుపదేశమొనర్చుచున్నది. శిశువుల కౌషధమును మధురమిశ్రమముచే నొసంగినట్లు బోధించునది స్వాదుకావ్యము. "స్వాదుకావ్యం రసోన్మిశ్రం వాక్యార్థముపభుంజతే, ప్రథమాలీఢమధవః . పిబంతికటుభేషజమ్" కవి సమస్తమైనవారిని మెప్పింపకుండినచో యశము నార్జించలేఁడు. "కింకవేస్తస్యకావ్యేన కింకాండేన ధనుష్మతః, పరస్యహృదయేలగ్నం నఘూర్ణయతి యచ్ఛిరః" కవివాక్యము పరులయొక్క హృదయమునఁ దగిలి తలయూఁపింపనిది కవిత్వముకాదు. శత్రునియొక్క హృదయమును భేదించి తలయూఁపింపనిది ధనుస్సుకాదు. "ఇమ్మహాకావ్యమాదికావ్యమగు రామాయణము పితృభక్తి యాశ్రితసంరక్షణము మున్నగునీతులనువలె లోకములో నెంతధనికుఁడైనను వేశ్యాలోలుఁడయ్యెనేని నిష్కదరిద్రుఁడై

మహోపమానమునంబడి చెడుననియు. మూర్ఖ్యముచేతనైనను భగవద్భక్తి గలిగినచో దరిద్రుఁడైననుఁ భగవత్కటాక్షంబున నత్యంతైశ్వర్య సంపన్నుండగుననియు. నిట్టినీతుల నత్యంతమనోహరముగ నుపదేశించుచున్నది." అని పూర్వపుపీఠికలో శ్రీ ఉ. వెంకటనరసింహాచార్యులు గారిచే వ్రాయఁబడియుండెను. కావ్యములయొక్క శక్తిని విమర్శించువారందురు. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు గారు తమ ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు "పెద్దనకావ్య నిర్మాణమునకుఁ బరమార్థమును గల్పించియుండలేదు." "వసుచరిత్ర హృద్యములైన పద్యములతో నిండియున్నను కావ్యప్రయోజనము సంకుచితమైనది." "వేమనహస్తములయందాటవెలఁది యాటబంతియైనది" "కళాపూర్ణోదయము కళాపూర్ణమై ప్రకాశించుచున్నది." అనియుండిరి. ఈప్రబంధమును 1914 సం|| కాలేజీలలో బి. ఏ. తరగతిక పఠనగ్రంథముగా నియమించిరి. దీనినిబట్టియే చెళ్ళపిళ్ళవారి శ్రవణానందము, కాళ్ళకూరివారి చింతామణి. బహులాశ్వచరిత్రము. రంభాగర్వభంగమను సినిమాకథ - అవతరించినవి. "నిందతు నందతువాసన్నసూయయునసూయు రత్రకింతేన యత్సన్మానస గమనాయైవేదం మమతుసత్యముపాదేయమ్"

వ్యాఖ్యాత.

కథాసంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వాపరయుగమునందు భూలోకములో మాణిక్యపురమను నగరరాజమొండు విలసిల్లుచుండెను. ఆ పట్టణమునందు బుద్ధివైభవమున బ్రహ్మను బోలినవాఁడగు సురశర్మయను బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁడుండు గలఁడు. అతఁడు నాలుగు వేదములను, ఆఱు శాస్త్రములను జదివి కావ్యనిర్మాణముసేయ సమర్థుఁడై, విష్ణుసేవా పరతంత్రుఁడై యుండెను. అనుకూలురాలగు నాతని భార్యయుఁ బ్రతిదినమును భక్ష్యభోజ్యమునుచేసి యతిథులకుఁ బెట్టుచు భర్తయుం దానును వారి యాశీస్సు లందుచుండును. ఎంత యైశ్వర్యమున్నను సంతానము లేనందున సురశర్మ సంసారము రాయించలేని కాసార మయ్యెను. అతఁడు బిడ్డలకోసమై విష్ణుదేవుని ప్రార్థించుచుండెను. ఒకనాటి వేకువను శ్రీమహావిష్ణువు సురశర్మకుఁ గలలో నగపడి నీకొక కొడుకుదయింపగలఁడని యొక పండతనికిచ్చెను. ఆకల తెఱంగును సురశర్మ భార్యకుఁజెప్ప నామెయు సంతసించినది. ఇట్లుండఁ గొన్నాళ్లకాసతి గర్భవతియై యొక్క శుభదినమునఁ గుమారుని గనెను. ఆతనికి నిరంకుశుఁడని పేరునెట్టిరి. అన్నప్రాసన చౌలోపనయనాదులుచేసి వేదశాస్త్రములు పఠింపించిరి. సంగీతము, కవిత్వముగూడ నేర్పిరి. వైదికకులావిఖ్యాతయు, చక్కనిదియు, గుణవంతురాలునగు నొక్క కన్నెను దెచ్చి పెండ్లిచేసిరి.

ద్వితీయాశ్వాసము

నిరంకుశుఁడు విద్యాప్రభావమునఁ దనకీర్తి దిక్కుల వ్యాపింపజేయుచుండెను. ఇంతలో నాతనికి యౌవనమంకురించినది. మన్మథుని సైతము తిరస్కరించునట్లాతని యందచందములు విజృంభించెను. అట్టి పడుచుప్రాయమున నాతఁడు వైదికాచారమును గట్టిపెట్టి విటచర్యయందుఁ జిత్తముజేర్చెను. వాని వైదికవేషము మాఱి శృంగార వేషముగాఁ బరిణమించినది. వాఁడు బ్రాహ్మణ స్నేహము మాని కాముకులతోడి సంగాతమునకు దిగెను. వింత వింత విలాసములతో సాయంసమయముల, రాత్రుల వేశ్యావీథులఁ జరించుచుండును. వేశ్యాలోలుఁడగు నాతనికి గ్రమముగా గురుజనమునందును, సంధ్యావందనాది వైదికాచారములందును ఏవ జనించినది. వారవనితల కోసమై యింటఁగల ధనధాన్యములను, సొమ్ములను ఆతఁడు హరింపమొదలు పెట్టెను. నిగమశర్మకు వేశ్యాంగనలందఱిలో చంపకగంధి యెంతయు నచ్చినట్టిది. ఆమె సంగీత సాహిత్యముల సాటిలేనిది. విలాస విభ్రమముల దేవవేశ్యల ధిక్కరింప జాలునది. ఈ చంపకగంధి తల్లి విటుల ప్రాణములగొఱకు రాక్షసి.

నిరంకుశుడిట్లు పెక్కువత్సరములు దుర్వ్యాపార పరాయణుడై యుండ నాతని భార్యయోపికపట్టజాలక కొడుకునుమందలించుమని యత్తగారినిప్రేరేపించెను. ఆతల్లియు నొకనాడర్ధరాత్రిమున నింటికివచ్చిన సుతునికి నీతులుపదేశించి చక్కబడినాడని తలంచి, యలంకరించి కోడలి పడకటింటిలోనికి కనిపెను. నిరంకుశుని భార్యయు తన యదృష్టము పండెననని భావించి మడుగులు ధరించి, నగలుపెట్టుకొని, పూవులుదాల్చి యాతనిని సమీపించెను. భర్త మాటాడలేదు. అయినప్పటికి నామె తాంబూల మీయబోయెను. ఆతడా వీడ్యమునుగూడ నొల్లక నిట్టూర్పుపుచ్చి మాఱుమొగము పెట్టెను. ఆయిల్లాలును తన దురదృష్టమును నిందించుకొనుచు కొంగుపఱచుకొని యా గదిలోనే పండుకొనెను. వేకువజాముననే నిరంకుశుడు మేల్కాంచి, భార్యపైనున్న నగలు నల్లపూసాదిగా నొల్చుకొని వేశ్యావాటికేగెను. ఇట్లాతడు క్రమక్రమముగా నున్న సొమ్మునంతయు చంపకగంధికి సమర్పించి దరిద్రుడాయెను. ఇంతలో చంపక గంధికి గర్భముగూడ వచ్చెను. ఈ దరిద్రుడెట్లులయిన నిల్లు వెడలింపబూని వేశ్య మాత కాఱులుప్రేలి యాతనిపై విజృంభించి, కూతును మందలించు నట్లామెను బెత్తముతో మొత్తబోవ, నిరంకుశుడు దనకును నట్టి ప్రాయశ్చిత్తమగునని యెటకోపోయెను.

తృ తీ యా శ్వా స ము

ఆతడట్లు పోయిపోయి యొక భయంకరారణ్యమున పాడువడియున్న గుడిని, అందు స్వచ్ఛమై వెలుగుచున్న లింగమును గాంచి యా శివునితో సొగటాలాడ బూనెను. ఇరువురి పందెములును నిరంకుశుడే యాడుట. ఓడినవారు గెలుపరికి లంజను పణముగా నీయవలయును. ఈ జూదములో శివుడే యోడెను. నిరంకుశుడు లంజగా రంభను దనకీయవలసినదని పట్టువట్టెను. తాయిమగు శివుడు పలుకడాయెను. అంత నిరంకుశుడు తన యుత్తరీయమును లింగమునకు జుట్టి పన్నిదమీయుమని లాగ జొచ్చెను. సత్యవాక్కగు శివుడు వాని తెగువకు మెచ్చి వృషభవాహనారూఢుడై ప్రత్యక్షమాయెను. ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణ్వింద్రాదులును వచ్చిరి. నిరంకుశుడు వీరినందఱినిజూచి భయభ్రాంతుడగుచు మోక్షమిమ్మని శివుని గోరెను. శివుడు నీవుకోరిన రంభనే యిచ్చెదనని, యింద్రునితో నిరంకుశునికి రంభనిమ్మని జెప్పెను. ఆ యింద్రుడును రంభంగాంచి నిరంకుశునికి కౌగిలి నిచ్చిరమ్మని యాజ్ఞాపించెను. పిమ్మట రంభా నిరంకుశులు ఆకాంతారమున నభిమత సురతక్రీడాపరులైయుండ రంభ యాతని సురతకౌశలమునకు దన్మయురాలై మన్మథకేళికి "నీతో నలకూబరాదులు గూడ సాటిరార"ని నిరంకుశుని మెచ్చుకొనుచుండెను. ఇట్లు వారొకరినొకరు పొగడి కొనుచు గొంతదూరము పోవునప్పటికక్కడ నొక నగరము గానుపించెను: వారాపట్టణమున నింద్రభోగములం దేలుచు సుఖులై యుండిరి.

చతుర్థాశ్వాసము

ఒకనాఁడు రంభా నిరంకుశులా పురము వెలుపలనున్న సుందరోద్యానమున కేగి రతిక్రీడా పరాయణులై యుండిరి. ఆసమయమున రంభ నిరంకుశుని తన పయ్యెదకొంగుతో వీచుచు నాతని సురతకళాపాండిత్యమును మెచ్చుకొనుచుండెను. అప్పుడే యాకాశ మార్గమునబోవు నారదుంగాంచి, నిరంకుశుఁ డీతడెవ్వఁడని రంభను బ్రశ్నించెను. రంభ నారదుఁడు తన్నుగుర్తించునేమోయని నిరంకుశుని కన్నుగీటెను. అంతనారదుఁడు వీరిం గాంచి రంభా నిరంకుశులనుగా నెఱింగి, తనకు నమస్కరింపనందులకుఁ గోపించినవాఁడై యీ సంగతి నింద్రునితో జెప్పి రంభ గర్వమునణంపఁ దలఁచి స్వర్గమున కేగెను. రంభయు నిరంకుశునిగాంచి "నీ తెలివి యేమయ్యెను? నాలుకమీద నువ్వుగింజయు నానని తగవులమారిగదా యాతఁడు. అట్టి నారదుఁడు వినునట్లు నన్ను బేర్కొన వచ్చునా? ఈ విషయ మింద్రుడువిన్న మనకుఁ జేటురాదే?" యని మందలించెను. స్వర్గమున కేగిన నారదుఁ డింద్రునిగాంచి రంభ నిరంకుశునిపై గాఢానురాగముగలిగి యున్నదనియు, అంతఁబోక సురతనయుల సంభోగమును సైతమూపె నిరసించుచున్న దనియును జెప్పి యింద్రున కాగ్రహము గలిగించెను. ఇంతలో కథయడ్డము తిరుగునని యూహించిన రంభ వెచ్చెబ నింద్రుకడకువచ్చి నమస్కరించి, సిగ్గుపెంపున దూరమున నిలిచియుండెను. నారదునిగాంచి యామె మనసట్టిట్టయ్యెను. అంత నింద్రుఁడు రంభం గాంచి యీ సాహసకార్యమునకు ఫలముగా నిరంకుశుఁడున్న పట్టణమున భయంకర పాషాణమవు కమ్మని శపించెను. ఆశాపమునకంతము శిల తునుమురై పోవుట. ఇట్లు భయంకర శాపమునుబొందిన రంభ నిరంకుశునిఁజేరి యంగలార్చెను. నిరంకుశుఁడామె నూఱడించి శాపమోక్షము చేసెదనని యభయమిచ్చినాఁడు. రంభ శాపప్రకారముగా శతతాళప్రమాణమగు శిలయై పోయినది. అట్టి మహాశిలంగాంచి పౌరులాశ్చర్యపడి యదియొక దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. ఆపట్టణమునేలు నరిందముఁడను రాజు మంత్రి సామంతులతో నా పెనుశిలను జూడవచ్చెను. అద్దానిం జూచినంతనే రాజునకు జడుపుదయించినది. ఈ నందుగనిపెట్టి యక్కడి రావిచెట్టుపైనున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు నరనాథు నావహించెను. బ్రహ్మరాక్షసుఁడావేసించినందున రాజొనర్చు పిచ్చికళలిన్నిన్ని గావు. కార్యము దప్పివచ్చినదని మంత్రులాతని నింటికిఁజేర్చిరి. చికిత్సలు ప్రారంభ మైనవి. భూతవైద్యులు, మంత్రగాండ్రు పలువురువచ్చి తమ సామర్థ్యమును బ్రకటించు చున్నారు. కాని భూతముమాత్ర మెవ్వరికిని లొంగుటలేదు. ఈ వార్త నెఱింగిన నిరంకుశుఁడు రంభ శాపమోక్షముఁజేయ నిదియ యదనని తలంచి, మంత్రులవద్ద కేతెంచి, తనకొక దైవశక్తిగలదనిచెప్పి యావులించి దేవత యావేశించినవాఁడువోలె నటనమొనర్చి "ఇపుడు పుట్టిన పాషాణమును పగులగొట్టి పొడిపొడిచేసినచో రాజుఁ బట్టిన బ్రహ్మరక్షస్సు వదలు" నని చెప్పెను. ఆపన్నులగు మంత్రులును వేగాముల

విచారింపక ఆ జాతిని జూర్ణము చేయించిరి. అందుండి రంభ వెలువడి నిరంకుశుని జేరి కౌఁగలించుకొని, యాతనిం బలుంభగులఁ బొగడి స్వర్గమున కేగివచ్చెదనని పోయెను. ఇంద్రుఁడీ వృత్తాంతము నెఱుంగనందున రంభనుగాంచి శాపము ననుభవింపకేల వచ్చితివని కోపించినాఁడు. ఆమెయు నిరంకుశునిచే శాపమోక్షమైన విషయమును మనవి చేసెను. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశుని యుపాయశాలిత్వమున కచ్చెరువుపడి, ఎంతవాడు కాకున్న శివుని నెత్తమున గెలుచునా! యని సరిపుచ్చుకొని యైరావతమునెక్కి నిరంకుశుంజూడ బయలుదేఱెను. ఆయసవెంట తమతమ వాహనములతో వేల్పులెల్లరును వచ్చిరి. అట్లు తనకుఁ బ్రసన్నుఁడయిన యింద్రుని నిరంకుశుఁ డనేకభంగుల స్తుతింప, నద్దేవతాసార్వభౌముఁ డభీష్టవరముం గోరుకొమ్మనియెను. అంత నాతఁడు రాజును గ్రహవిముక్తునిచేయ బ్రార్థింప నయ్యింద్రుఁ డట్లుచేసి యొండొకవరము గోరుకొమ్మనెను. నిరంకుశుఁ డో దివిజనాయకా! రంభపై నాకింకను మక్కువ తగ్గలేదు. కావున రంభ నొసంగుమని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుఁడును దివిజకాంతలు భూలోకమున నుండరాదు. అయినను నీకోరికదీర్ప వచ్చుచుఁ బోవుచుండునని చెప్పి దిక్పాలాదులతో దివికేగెను. అరిందముఁడును గ్రహ నిర్ముక్తుఁడై నిరంకుశుని సమ్మానించెను. రంభ నిరంకుశునసేక విధంబులఁ బొగడి వచ్చుచుఁబోవుచుండునని దేవలోకమున కేగెను. ఈసంగతినంతయు నెఱింగిన నిరంకుశుని తల్లిదండ్రులు సంతోషించి, పుత్రునిఁ గౌఁగిలించుకొని యనేకరీతుల నాతని సామర్థ్యమునగ్గించిరి. నిరంకుశుడుఁను తల్లిదండ్రుల సత్కరించి రంభ యనుమతితో నిజభార్యయందు నీతియుతులగు సుతులగాంచి ధన్యుఁడై యొప్పెను.

సత్తెనపల్లి
10—10—1951
ఖర, ఆశ్వయుజ మహానవమి

కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు
కార్యదర్శి
శిల్పకళా పరిషత్తు.

కావ్య మీమాంస

విశ్వశ్రేయోనిదానమైనది కావ్యము. ఇట్టి కావ్యజగత్తులో నాదికావ్యము వాల్మీకిరామాయణము. ఆది కవియగు వాల్మీకి మహోదాత్త నాయకులగు సీతారాముల చరిత్రము నభివర్ణించి లోకమున కాదర్శమునుజాటినాఁడు. వాల్మీకిరామాయణముదయించిన పిమ్మట పురాణములును, భారతాదీతిహాసములును వెలసినవి. ఆ పురాణేతిహాసములయం దెన్ని కావ్యములుపాఖ్యానభూతములు లేకపోలేదు ?

సహృదయులు వేదవాఙ్మయమును బరిశీలించినచో అందే కావ్యములని చెప్పఁదగిన—లేక, కావ్యలక్షణ లక్షితములైనకథలు, గాథలు, చరిత్రలు నెన్నియోకలవు. వానిలో పెక్కులు రసప్రచురములు, నుపదేశప్రధానములునై కావ్యములనఁ జాలియున్నవి. వేదములో కథోపాఖ్యానములేగాక, పెక్కువర్ణనలు, సౌందర్యోజ్జ్వలములగు ననేకశబ్దార్థాలంకార గుణాదులుఁగూడఁ గలవు. ఇట్లు కావ్యలక్షణములు బీజభూతముగా వేదమునందే యున్నను అయ్యది అలౌకికమగుటచేత అలంకారికు లద్దానిని కావ్యముగా భావింపరైరి. మఱియు శబ్దప్రధానమగు నావేదము ప్రభుతుల్యమగుట వలనను అలంకారిక నిర్దిష్టకావ్యస్థితికి భిన్నము కావలసివచ్చినది. వేదము తరువాత పురాణాదుల నర్థప్రధానములుగా నెన్ని అవి స్నేహితునివంటివనినారు. ఇఁక కావ్యమో, రసప్రధానమై సహృదయుల మానసముల ననిర్వచనీయానందము గలిగించుచు కాంతవలె స్వసౌందర్య గుణవిలాసములచేత హితాహితములను మృదువుగా బోధించుచున్నది. ఇట్లాలంకారికులు వేదపురాణాదులకన్న కావ్యమును ప్రత్యేకించి లక్షించిననను పైగ్రంథములయందే యీకావ్యలక్షణములు లేకపోలేదు. ఉన్నను ఆలక్షణముల కందు సమగ్రతగాని, ప్రాధాన్యముగాని లేదు. వానియందానుషంగికముగా కావ్యధర్మమాభాసించిన నాభాసించవచ్చును. అందలి కథాంశమునుమాత్రము బంగారమువలెఁ గైకొని, దానిని కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి రసప్రచురముచేసినఁగాని అది కావ్యముగాదు. అనఁగా కావ్యమున శబ్దార్థములుగాని, గుణాలంకారరీతి వృత్తిపాకాదులుగాని రసప్రధానములు కావలయుననుట. కనుకనే—

> "రసప్రధానాశ్శబ్దార్థాగుణాలంకార వృత్తయః
> రీతయశ్చ యతీ కావ్యప్రమేయం శాస్త్రపద్ధతిః.

అనియు "సావాగ్ యారసవృత్తిః" అనియు లాక్షణికులన్నారు. రసము నవ్యాహతముగా సాధించుటలోనే కవియొక్క కృతార్థత. పండితరాయలు రమణీయార్థమును బ్రతిపాదించినంతమాత్రముననే శబ్దము కావ్యవ్యపదేశమునందునని నుడివియున్నాఁడు. ఈతనిలక్షణమునుబట్టి చూచిన వేదమునం దెన్నియో కావ్యములను మనము గాంచఁగల్గుదుము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదన కావ్యత్వసిద్ధికి లక్షణమన్న

పండితరాయలు నైతము రసవ్యతిరేకి కాఁడు. మహాకావ్యములో సాధ్యము రసమనుట నాతఁడును ప్రతిఘటింపఁడు. కావున కవులకు రసము సాధ్యమనుట తథ్యము.

ఈదృష్టితోఁజూచిన నాదికావ్యమగు రామాయణమునందుఁగాని, భారతము నందుఁగాని రసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని తెలియగలదు. వానియందనేక కథోపాఖ్యానములలో ననేకవిధముల నాయారసములు సాధింపఁబడి సహృదయుల మానసముల నలంకరించుచున్నవి. కావున కావ్యమునందు ముఖ్యధర్మ మీ రసము సిద్ధించుట. రససిద్ధినందని కావ్యము గుణీభూతమగుట నుత్తమకావ్యము కాఁజాలదు. నానా రసోల్లాసియగు భారతములో శాంతరసమవ్యాహతముగా సాధింపఁబడినదని ఆలంకారికాగ్రగణ్యుఁ డానందవర్ధనాచార్యుఁ డబాధ్యమగు సిద్ధాంతము చేసినాఁడు.

కావ్యమున కాత్మ రసము. (ధ్వని) అయినను అద్దాని శరీర మష్టాదశవర్ణనలతో నిండియుండవలయుననియు లాక్షణికులన్నారు. ఈపదునెనిమిది వర్ణనలును ప్రధానమగు కావ్యరసమును బరిపుష్టమొనర్చుటకే యుపయోగింపవలయును. గాని శాస్త్రకారుని లక్షణతా సిద్ధికోసము కారాదు. అట్లగునేని ఆకావ్యము సర్వాలంకార శోభితమగు చిత్తరువు (చిత్రము) కాఁగలదు. చిత్రము చైతన్యరహితమయిన ట్లీ కావ్యమును జీవ రహితము. ఇట్టిది అధమకావ్యవర్గమునకుఁ జేరును. అందుచే రసనివిష్టబుద్ధియగు మహా కవి రసోపనిబంధనైకతానహృదయుఁడై అంగభూతములగు గుణాలంకారముల నిబంధించుటయందేమి, అష్టాదశవర్ణనలు సేయుటయందేమి ఔచిత్యమును బాటించును. కాళిదాస మహాకవి రఘువంశాదికావ్యములయందును, శాకుంతలాది నాటకముల యందును ఈ లక్షణమును మనము భూయిష్ఠముగాఁ గాంచఁగలము. కాళిదాసునికిఁ బిమ్మటివారగు మాఘు, భారవి, శ్రీహర్షాదులుకొందఱు శబ్దార్థాలంకారములకును, ఔచిత్యదూరములగు సుదీర్ఘవర్ణనలకును లోఁగి తమకావ్యముల సౌందర్యమును గొంత చెడఁగొట్టుకున్నా రనకతీఱదు. ఈ రహస్యమును గమనించియే ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని నిరూపించుచు "ఈ ప్రపంచములో నేటివఱకును మహా కవులనఁదగినవా రే యైదాఱుగురో" అనినాఁడు. ఇట్టి వీరికావ్యములే దేశకాలభేదము లేక సాహిత్యపీఠమునం దుపాస్యములై యొప్పును. సంస్కృత మహాకావ్యముల స్థితియే యిట్లున్నప్పుడు తెలుఁగువానిమాట చెప్పెడిదేమి?

కావ్యప్రబంధములు

సంస్కృతములో రఘువంశాదులకు కావ్యములని వ్యవహారమున్నది. తెలుఁగు కవులు తమకృతులను కావ్యములనియు, ప్రబంధములనియుఁ బిలుచుచువచ్చిరి. అష్టా దశవర్ణనములతోఁ గూడినది మహాకావ్యమని చెప్పుకొంటిమి. కావ్యశబ్దముయొక్క వ్యుత్పత్త్యర్థమును విచారించినచో, ఒకవిషయమును మనసునకెక్కునట్లు వర్ణించు వాఁడు కవియనియు, అట్టికవి చేయు రసప్రధానము రమణీయము నగుగ్రంథము కావ్య

మనియుఁ దెలియుచున్నది. అట్లే ప్రబంధమన్న కల్పనాత్మకమగు కథ. (ప్రబంధః కల్పనాకథా) యని తోఁచుచున్నది. వీని లక్షణములిట్లు ఇంచుక భిన్నముగా నగపడు చున్నను, సంస్కృతభాషలోనే వీనిని పర్యాయపదములుగా వాడినట్లు పెక్కుప్రయోగము లగపడుచున్నవి.

"ప్రబంధానాం ప్రబంధౄణామపికీర్తి ప్రతిష్ఠయోః
మూలం విప.యభూతస్యనేతుర్గుణ నిరూపణమ్"

ఆంధ్రమునఁగూడ నీరెంటిని పర్యాయపదములుగనే వాడినారు. ఈరెంటికిఁ దోడు "కృతి" శబ్దమునుగూడ దెనుఁగుకవులు పర్యాయపదముగనే యుపయోగించిరి. తెలుగున కావ్యమును వ్రాసిన ప్రతికవియును షష్ఠ్యంతములయినపిమ్మట "అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పంబూనిన...మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టి దనిన" అనుట సామాన్యమైనది. ఆంధ్రమున పెక్కుకృతుల నొనర్చిన శ్రీనాథుఁడు తన కాశీఖండమున "నాయొనర్పంబూనిన కాశీఖండంబు" అనినాఁడు. ఆశ్వాసాంత మునమాత్రము తనగ్రంథ మే జాతిదో సూచించుటకుఁగాఁబోలు "కాశీఖండంబనుమహా కావ్యంబునందు" అన్నాఁడు. ఆతఁడే హరవిలాసములో "నాచెప్పంబూనిన హరవిలా సంబను ప్రబంధమునకు" అనినాఁడు. అల్లసానిపెద్దనయు "స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన" అనినాఁడు. తెనాలిరామకృష్ణకవి "నాయొనర్పఁబూనిన పౌండరీక మాహాత్మ్యంబునకుం గథావిధానం బెట్టిదనిన" అని ఆశ్వాసాంతగద్యమునకు ప్రబంధశబ్దమును వాడలేదు. కళాపూర్ణోదయములో సూరన తనది ప్రబంధమనియే చెప్పుకొనినాఁడు. వసుచరిత్రకారుఁడును తనది ప్రబంధ మనియే చెప్పుకొనినాఁడు. రుద్రయ్యతనగ్రంథములో కృతి, కావ్యము, ప్రబంధము, అనుమూటిని బర్యాయపదములుగనే నుపయోగించెను. పై ప్రయోగములంబట్టిచూడ కావ్యప్రబంధ శబ్దములలో లాక్షణికముగా నర్థభేదము కొంచెమున్నట్లు తెలియుచున్నను కవులు మాత్రము వానిని బర్యాయపదములుగనే భావించినట్లు తోఁచుచున్నది.

మొదటి ప్రబంధకర్త యెవఁడు ?

తెలుఁగులో తొంటి ప్రబంధకారుఁడెవ్వఁడను నదియొక ప్రశ్న. తంజనగరము తేవప్పెరుమాళ్లయ్యగారు మనుచరిత్ర పీఠికలో ప్రబంధమనగా కొంతకల్పనతోఁ గూడిన కావ్యమనియు, నట్టి ప్రబంధములలో తెలుగున నవతరించిన మొదటి ప్రబంధము మనుచరిత్రమనియును వ్రాసినారు. దీనింబట్టి ప్రబంధమును మొదటగా నిర్మించిన వాఁడు పెద్దనార్యుఁడు గావలయునుగదా! ఇది సమంజసమా? ఆలోచించిచూచిన పెద్ద నకుఁబూర్వుఁడగు శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడే "నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు"లు వ్రాసినవాఁడుగదా! ఆయనకించుక పూర్వుఁడగు నెఱ్ఱాప్రెగడ ప్రబంధరచనామార్గ

ములు వెలయించి "ప్రబంధపరమేశ్వరుఁడని బిరుదమునుగూడ నందియున్నాఁడనుట నిర్వివాదము. ఈతని నృసింహపురాణము, రామాయణమును గావ్యములుగావా? నృసింహపురాణములో నీతఁడు "అట్లు మహాప్రబంధకల్పనాయత్తంబగు చిత్తంబుతో"

ఉన్నత సంస్కృతాది చతు ♦ రోక్తిపదంబులఁ గావ్యకర్తవై,
యెన్నికమైఁ బ్రబంధ పర ♦ మేశుఁడనంగ నరణ్యపర్వశే,
షోన్మయమంధ్రభాష సుజ ♦ నోత్సవ మొప్పఁగ నిర్వహించి యా,
నన్నయభట్టు తిక్కకవి ♦ నాథులకెక్కిన భక్తిపెంపునన్."

"కావున ప్రబంధరచనా ప్రావీణ్యము నీకు సహజపరిణతసిద్ధమై వెలసినయది." "అస్మదీయప్రబంధసామగ్రివలన" అని ప్రస్తావించియు ప్రస్తావింపఁబడియును న్నాఁడు. కావున నీతఁడు ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడు కావలయుఁగదా? ఇంకను ఆలోచించి నచో కవిబ్రహ్మయగుతిక్కన మొదటి ప్రబంధకారుఁడు కాఁదగునని తోఁచును. ఆతఁడు తన భారతములో ననేకప్రబంధములున్నవని సూచించుచున్నాఁడు. నిజముగా నందనేక ప్రబంధములున్నవనుటయు రూఢియే. తిక్కన—

క॥ అని రచనాకౌతుకమున,
మనమలరఁగ నీ ప్రబంధ ♦ మండలి కధినా
థునిగను నే పురుషుని జే,
రొకనువాఁడనో యను తలంపుఁ ♦ గూరినమదితోన్.

అనియును, "వ. అనిపూని యీ దృశ్యంబులగు పుణ్యప్రబంధములు దేవరసన్నిధిం బ్రశంసించుటయునొక్క యారాధన విశేషంబగుటం జేసి" అనియును జెప్పి తనభారతమనేక ప్రబంధముల సమూహమని స్పష్టపరచినాఁడు. ఇంకను "ఏను విన్నపంబు సేయు తెఱంగుగా నంతస్సన్నిధి గలిగించుకొని యమ్మహాకావ్యంబు నర్థంబు సంగతంబుచేసెద." అని తనది మహాకావ్యమనియును నుడివినాఁడు. తిక్కనకుఁ బూర్వుఁడును తెలుఁగున నాదికవియని ప్రసిద్ధినందినవాఁడును నగు నన్నయభట్టుగూడ భారతరచన సందర్భమున "......నానేర్చు విధంబున నికావ్యంబు రచించెద." నని తనది కావ్యమనియును జెప్పుకొనినాఁడు. ప్రబంధశబ్దమును మాత్రమీతఁడు ప్రయోగింపలేదు. అయినను నీతని భారతభాగమునందును కావ్యములని చెప్పుకొనఁదగిన పెక్కు కథలు లేకపోలేదు.

కవిత్రయమును, సోమన శ్రీనాథులనుగూడ నటుంచిచూచిన మొదటిప్రబంధ కారుఁడుగా మనకుఁబొడకట్టువాఁడు కవిరాజశిఖామణియగు నన్నెచోడదేవ మహాకవి. ఈతని కాలనిర్ణయము వివాదాస్పదమైయున్నది. ఈతఁడు నన్నయకంటెను బూర్వుఁడని కొందఱు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. కాని ఆవాదనకు—

క॥ మునుమార్గ కవిత లోకం, బున వెలయఁగ దేశికవితఁ ♦ బుట్టించి తెనుం
గును నిలిపిరంధ్రవిషయం, బునఁ జనచాళుక్యరాజు ♦ మొదలుగఁ బలువుర్.

అను పద్యము విరోధముగానున్నదని కొందఱనుచున్నారు. ఈ దేశికవితబుట్టించిన ఘనులు రాజరాజులగుచో నన్నయ భారతమునకును, మఱి అథర్వణాచార్యుని భారతమునకును బిమ్మటి దీతని కుమారసంభవము కావలయును. కాని నన్నెచోడ కవి పై కవిద్వయమును బేర్కొనలేదు. కావున వారికిని బూర్వుఁడా? ఎటుచూచినను నన్నెచోడఁడు తిక్కన్నకుఁ బూర్వుఁడనుటలో నెట్టి విప్రతిపత్తులును లేవు. ఈకవి తిక్కన్నకుఁ బూర్వుఁడనువాదము పెక్కురకు హితముగుటవలన నీతఁ డాంధ్రమున తొలి ప్రబంధ కర్తగాఁ బేర్కొనఁదగిన మహనీయుఁడగుచున్నాఁడు. ఈతఁడు తన కృతిని కావ్యమనియును, ప్రబంధమనియును జెప్పి కావ్యప్రబంధములు సమానార్థకములని భావించినట్లగపడుచున్నది.

ఉ॥ జంగమ మల్లికార్జునుని ♦ సద్గవి స్తవనీయసూక్తి యు
క్తింగొనిమాడి, సత్కవితఁ ♦ గేనము లేకను రక్తమైన భా
షాంగనఁ దక్కనేలిన మ ♦ హాత్మ్యము లోకమునం బ్రసిద్ధిగా
భంగిగ విస్తరించెదఁ బ్ర ♦ బంధము సద్రస బంధురంబుగాన్.

అనియు,

"రవికులశేఖరుండు గవిరాజ శిఖామణి కావ్యకర్త,
సత్కవి భువి నన్నెచోడుఁడటె, కావ్యము దివ్యకథం గుమార సంభవమటె."

అనియును జెప్పినాఁడు. ఈతని కుమారసంభవ మష్టాదశ వర్ణనములతోడను నింక విశేషలక్షణములతోడను గూడియున్నది. తన కావ్యములో

క॥ వన, జలకేళీ, రవి, శశి, తనయోదయ, మంత్ర, గతి, రత, క్షితి, పరిణాం
బునిధి, మధు, ఋతు, పురో, ద్వాహ, నగ, విరహా, దూత్యవర్ణనాష్టాదశముల్.

అను నష్టాదశవర్ణనలు నున్నవనిచెప్పి యట్ల చేసినాఁడు. ఇంకను దన కావ్యము "దశప్రాణంబుల సప్రాణమనియు, నవరసభావభరితమనియు, షట్త్రింశదలంకార" ములుకలదనియును జెప్పుకొనినాఁడు, కవిత్వమునుగూర్చియు నీతనికి విశేషాభిప్రాయములుకలవు.

క॥ ముదమున సత్కవి కావ్యము, సదరఁగ విలుకానిపట్టి ♦ నమ్మును బర హృ
ద్భిదమై తలయూపింపని, యది కావ్యమె? యలరిపట్టి ♦ నది యుంగరమే?

ఈ పద్యమునకు సంస్కృత మూలమునుంగలదు. మొత్తముమీఁద నీతని కుమార సంభవ మద్భుతమైనకావ్యము. చిత్ర విచిత్రములగు వర్ణనలు, పాత్రల సంభాషణలు, కల్పనలు, సంవిధానములుకలిగి యిది తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. తిక్కన, నాచన, సోమనాది మహాకవులే యీతని ననుసరించి తమ కృతులలో పెక్కుపద్యములను, గవితారీతులను జిత్రించుకొన్నపుడాతఁ డెంతవాఁడు కాఁడు? కాని అతని ననుకరించిన తిక్కనగాని, సోమనగాని వానిని బేర్కొనరైరి. ఇందుకీతఁడు బ్రాహ్మణేతరుఁడగుట కారణము కాఁబోలు. ఆహా! కులతత్త్వమహిమ! కావున తెలుఁగున మొదటి కావ్యకర్త, లేక ప్రబంధకర్త నన్నెచోడ మహాకవి. తరువాత నిర్వచనోత్తర రామాయణమును, భారతమును వ్రాసిన తిక్కన, పిమ్మట ప్రబంధ పరమేశ్వర, సోమన, శ్రీనాథాదులును ననుట సముచితమై యుండును.

ప్రబంధ యుగము

ఇట్లాంధ్రమున తొలిప్రబంధము కుమారసంభవమైనను, తిక్కన, యెఱ్ఱన, సోమన, శ్రీనాథాదులు తరువాతి ప్రబంధ కర్తలైనను, విశేషించి యెఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరుఁడయినను, శ్రీకృష్ణదేవరాయల యుగముననే ప్రబంధయుగమని పేరువచ్చినది. "నన్నయ తిక్కనాదుల రచనలు పురాణేతిహాసముల కనువాదములగుటను, కథావస్తువుమాత్రము గైకొని స్వకపోలకల్పితములగు వర్ణనాదులతో కథలోమార్పులు చేర్పులుచేసి వ్రాసినకావ్యములు పూర్వము విశేషించిలేనందున కృష్ణరాయలకుపూర్వపు కాలము ప్రబంధయుగము కాలేద"ని కవిచరిత్రకారులు, నాంధ్రవిమర్శకులును వ్రాయుచున్నారు. వావిరిఁబుట్టురత్నములవంటి ఆద్యసత్కథలు సత్కవి కల్పనా విశేషావహములై సానలదీరిన జాతిరత్నములగుచున్నవని రామరాజభూషణుఁడు పల్కినాఁడు. ఈసానబెట్టుస్థితి పూర్తిగా కృష్ణరాయలయుగముననే జరిగినదనియు, నందు మొదటగా సానదీరిన జాతిరత్నము మనుచరిత్రమనియు తంజనగరము తేవప్పెరుమాళ్లయ్యగారి మతము. రచనా వైచిత్రియెంతయుండినను, కల్పనానైపుణ్యములేని పూర్వవృత్తము ప్రబంధముకాదని మనవారుకొందఱు భావించినట్లగపడుచున్నది. వారి లక్షణముననుసరించి యట్టిది ప్రబంధము కాకపోయినను, మహాకావ్యమగుటలో నెట్టి విరోధమును లేదు. ఏకొంచెపాటి కల్పనమునో గైకొన్నమాత్రమున మనుచరిత్రము తొలిప్రబంధమనుటయు సరసముగాలేదు. పెద్దనార్యుఁడు రచనా వైచిత్రియుఁ, గల్పనానైపుణియు, వర్ణనవిశేషమును గలిగిన ప్రబంధమువ్రాసిన వ్రాయవచ్చును. అది యుత్తమ ప్రబంధమైనంగావచ్చును. కాని తొలిప్రబంధయే ఆతఁడనుట యెంత యుక్తిసహము? సవిమర్శముగాఁ జదివిచూచినచో పై లక్షణములు కుమారసంభవములో సద్భుతముగానున్నవి. మహాకవులకు ననుసరణీయములైన కావ్యగుణములు, కవితావిశేషములు

నందెన్నియో కలవని మనవిచేసియుంటిని. కావున మొదటిప్రబంధకారుఁడను గౌరవము నన్నె చోడదేవునిదే యనియును, అతని కుమారసంభవమే తెలుఁగున తొలిప్రబంధ మనియు నాకుఁ దోఁచుచున్నది.

ఇట్లు కృష్ణరాయల యుగమునకుఁ బూర్వమే ప్రబంధములు పుట్టినను, కృష్ణ రాయలకాలము ప్రబంధయుగమనుట తథ్యమే. ఆనాటికి పురాణాదులనూదితము లైనవి. సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముఁడగు నాతనికాలపు కృతులన్నియు నించు మించు కల్పనామహితములును, వర్ణనప్రధానములును, రసబంధురములునగు ప్రబంధ ములే. పురాణేతిహాసములనుండి యేకథనో గ్రహించి, దానిని కవిప్రతిభాపశమున కావ్య గుణములాపాదించి సౌందర్యోజ్జ్వలము చేయుట అనక్రియ ప్రచురముగా ప్రచార మునకు వచ్చినది రాయలకాలముననే. ఇట్లు నూతనప్రబంధముల రుచివిశేషమును గ్రహించి అనేక కావ్యములను వెలువరింప నవకాశము కల్పించిన ఆంధ్రభోజుఁడాంధ్రుల కాచంద్రార్కమారాధనీయుడు. ప్రబంధముల రసమహత్తను గుర్తించి, స్వాయముగా నాముక్తమాల్యదవంటి సత్ప్రబంధమును వ్రాసియు, పెద్దనార్యునిచే లోకోత్తరమగు మనుచరిత్రమును రచింపఁజేసియు, ముక్కుతిమ్మనచే ముద్దుపలుకుల పారిజాతాపహరణ మును వెలయింపఁజేసియు, పెక్కుప్రబంధముల నంకితమందియు నానావిధముల నాంధ్ర సరస్వతి నర్చించి వన్నెకెక్కిన యుమ్మహనీయుఁడు ఆంధ్రప్రబంధ యుగాచార్యుఁడు కాఁడా? "మనుచరిత్రం బందుకొను వేళఁ బుర మేఁగఁ బల్లకిఁ దన కేలఁ బట్టియెత్తి"న యుమ్మహాకవి స్రష్టప్రబంధకవితాప్రీతి యెంత దొడ్డదోగదా!

రాయలయుగమున వెలసిన రసవత్ప్రబంధములలో మనుచరిత్రము మొదటిదిగా నగపడుచున్నది. కాని యిందు మూఁడుతరములవారి కథలు ప్రస్తావింపఁబడి చిట్టచివ రకు మనుసంభవముయి కథాంశము ముగియుచున్నది. అయినను రసోత్తరమగు నుజ్వల ఘట్టము వరూధినీ ప్రవరులదే. స్వారోచిషమను వెట్లుపుట్టినను వానికథాంశము పాఠకు లను ప్రధానముగా నాకట్టుటలేదు. పెద్దన "కుమారసంభవము" ననుసరించి తనగ్రంథ మునకు "స్వారోచిషమనుసంభవ" మని పేరిడినట్లున్నది. అయినను కుమారసంభవ ములో కుమారునికథవలె నిందు స్వారోచిషమనువుకథ విస్తరింపఁబడి పాఠకుల నాక ర్షించుటలేదు. ఆకర్షించునది వరూధినీ ప్రవరులవృత్తాంతమే. మూఁడాశ్వాసముల వఱకునుకథ. వర్ణనాదులు, మహనీయముగా నడచిపోయినవి. తరువాత పఠనోత్కంఠ కలుగదయ్యెను. కవి కావ్యములోని ప్రధానకథ ననుసరించి కావ్యమునకుఁ బేరుపెట్ట వలయును. అట్టి సముచిత నామకరణ మీ కావ్యమునకుఁ బొందుపడలేదు.

మనుచరిత్రము తరువాత కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద వెలసియుండును. ఇది యొక అసదృశ ప్రబంధము. ప్రౌఢపాకమున బడ్డప్పటికిని కావ్యగుణములు, విశిష్టా ద్వైతమహిమయు నిందు ప్రముఖముగా బ్రస్తావింపఁబడినవి. కావ్యముపదేశ బహుళ

ముగా నున్నదిగూడను. అట్లే తిమ్మనాచార్యుఁడుగూడ పారిజాతాపహరణముఁలోఁ గృతకృత్యుఁడయినాఁడు. పెద్దన మనుచరిత్రమునవలెఁగాక తన కావ్యమునకుఁ దాను పెట్టుకొన్న పేరు సార్థకమగునట్లాతఁడు కృతిని సరసముగను, ఔచితీయుతముగను నిర్వహించుకొని ధన్యుఁడయినాఁడు. అట్లే రుద్రయ్య నిరంకుశోపాఖ్యానము, తెనాలికవి పాండురంగ మాహాత్మ్యము, నృసింహకవి, కవికర్ణ రసాయనము, రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రము, పింగళిసూరన్న ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము, కళాపూర్ణోదయములుమున్నగు ప్రబంధములుగూడ రాయలయుగమున వన్నెకెక్కినవి వీనిలో కళాపూర్ణోదయ మాంధ్రమున నసదృశమగుకృతి. అద్భుతకల్పనలతోఁ గూడిన ప్రబంధము. వీని విమర్శకిది తావుగామి విరమించి ప్రకృతము ననుసరింతును.

కల్పనాకథలు నింద్యములుకావు

"కేవలకల్పనా కథలు కృత్రిమరత్నము" లను నీసడింపు సమంజసముకాదు. కథ కల్పితమైనంతమాత్రమున కృత్రిమ రత్నమా· ఇట్లనుట మనవారికి ప్రాచీనవస్తువులయెడ గల భక్తిని, నవీనములయెడలగల విరక్తిని సూచించుచున్నది. సంస్కృతములోని కల్పితములగు కాదంబరీ,— మాలతీమాధవాదుల కద్భుతమగు గౌరవమున్నది. అవి మహాకావ్యలక్షణ లక్షితములు. కవిలోకమునకు గురుస్థానముగదా కాదంబరి! పై మాటనుబట్టి ఇంకను తెలుఁగులోని నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయాదులును కృత్రిమరత్నములవలె నింద్యములు కావలసివచ్చునే. అట్లుకాక వానికి లోకమున సాటిలేని ప్రతిష్ఠయున్నదే! కథ ప్రఖ్యాతముగాని, కల్పితముగాని, మిశ్రముగాని కవి ప్రతిభాశాలి యగునేని దానిని తన కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి. సహృదయులకుపాదేయముచేసి కావ్యప్రయోజనమును సంపాదింపఁగలఁడు. ప్రతిభలేనివాఁడు ప్రఖ్యాతవస్తువునుగూడ పాడొనర్చి భంగపాటునందును. కావున కావ్యవస్తువు కల్పితమైనను, ప్రఖ్యాతమైనను కవి కవితాకల్పనా శిల్పములను బట్టియే తత్కావ్యముపాదేయముకాని, అనుపాదేయముగాని కాఁగలదు. ఇట్టి కల్పితవస్తువుగల కావ్యములలో నగ్రేసరము కాఁదగిన కృతులలో నిరంకుశోపాఖ్యాన మొకటి.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

ఇందలికథ పూర్తిగా కల్పితమే యనవలయును. ఇట్టి కథలు పురాణేతిహాసములందు కొన్ని యగపడుచున్నవి. శ్రీనాథుని కాశీఖండములోని "గుణనిధి" కథయు, రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని 'నిగమశర్మ' కథయునిట్టివే. శ్రీనాథుని గుణనిధి జూదగాఁడై, డబ్బుకొల్లవెట్టి దురాచారపరాయణుఁడాయెను. రామకృష్ణుని నిగమశర్మ వ్యభిచారియై కులముచెడి భ్రష్టుఁడగును. శివమహిమను ప్రకటించుటకు

గుణనిధికథ చెప్పఁబడినది. అతఁడు శివరాత్రినాఁడు శివాలయములో పక్వాన్నమును దొంగిలించి తలారులచేఁ జంపఁబడును. శివరాత్రినాఁడన్నము దొరకకైనను ఉపవసించి దొంగతనముకొఱకైనను శివదర్శనము చేసికొన్నాఁడు. గావున వానికి సద్గతికలిగినది.

నిగమశర్మ నృసింహతీర్థమున మరణించుటవలన తన్మహిమచేత వైకుంఠమున కేగెనాఁడు. కావున ఆ కథలకు శివకేశవుల మహిమను ప్రకటించుటతో సఫలత చిక్కినది. మన నిరంకుశుని కథకును, నిగమశర్మ కథకును మూలభూతము గుణనిధి కథ యనవచ్చును. నిగమశర్మ కథకు సంస్కృత స్కాందపురాణములోగూడ కథ యుండియుండును. దేవతాతీర్థముల మహిమలఁ బ్రకటించుటతో పై రెండు కథలును ముగియుచున్నవి. అందు కథానాయకుల శక్తిగాని, ప్రతిభాచాతుర్యముగాని వ్యక్త మగుటలేదు. అట్టి కథలను మూలముగా, గైకొన్న మనకవి నిరంకుశోపాఖ్యానమును లోకోత్తరముగాఁ జిత్రించినాఁడు. వేశ్యమాతచే వెడలగొట్టఁబడిన నిరంకుశునకింకను వెలయాండ్రమీఁద వ్యామోహము తగ్గలేదు. అఁదుకాతఁడొక ఘోరారణ్యములో శివునితో జూదమాడి గెలిచి రంభను తనకిమ్మని కోరినాఁడు. రంభనుబొంది దానితో దివ్యసౌఖ్యముల ననుభవించి కృతకృత్యుఁడైనాఁడు. ఇంతియేకాని నిగమశర్మవలె త్రాగుబోతై ప్లవకన్యనుగూడి కులముచెడఁగొట్టుకొనలేదు. పై పెచ్చు రంభకు శాప మోక్షమును గూర్చుటలో తన తెలివితేటల నగపఱచి, ఇంద్రుని మెప్పునంది వాని యనుగ్రహముచేత అరిందమునికిఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసునిగూడ వదలించి రాజసన్మా నమునొంది ప్రకాశించెను. ఈ విధముగ నిరంకుశుని కథ భూలోకమునుండి స్వర్గ లోకమువఱకు ప్రాకినది.

ఆంధ్ర ప్రబంధములు పెక్కులు కథావైచిత్రిలేనివనియు, నొక్కటి చదివినచో తక్కినవి చదువవలసిన యక్కఱలేదనియు నొకయపప్రథయున్నది. ఈమాట సన్యథా కరించు గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయము లగ్రేసరములు. కవి యీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును "సమస్త రససిస్తంద్రంబు" గా రచింపఁబూనినాఁడు అనేకరసములు కథలోసిద్ధినందవలయునన్న ఆకథయెంతయో పెద్దదైనట్లు యెన్నియో సన్నివేశములతో నలరారవలయును. ఆయా సన్నివేశములఁ గల్పించుకొని కథ నటునిటుమలిచి కవికృతకృత్యత నందెనాయనుటకుఁ దొలుత కథాసంవిధానాదికమును బరిశీలింతము.

కథాసంవిధానము.

ఈ కావ్యకథకు నాయకుఁడు వేదాది విద్యలలో నిరంకుశుఁడగు నిరంకుశుఁడు. వైదికశేఖరుఁడగు సురశర్మకును-ఉత్తమగృహిణియగు నాదర్శమాతకు లేకలేక కలిగిన యల్లారుముద్దుఁగొమరుఁడు. వేదములు, శాస్త్రములు చదివినవాఁడు. కవిత్వము వ్రాయఁగలవాఁడు. సంగీతము పాడఁగలవాఁడు. ఇఁక చక్కఁదనములోనో చక్కెరవింటివాని నెకసక్కెములాడఁగలవాఁడన్న నొక్కమాటలో సరిపోవును. ఇట్టి నిరంకుశునకు ఆకారసంపదుపేతయగు కన్య భార్యయైనది. ఈతని విద్యా విశేషమును గాంచిన యానాటి పండితులీతఁడు సాక్షాత్తు బ్రహ్మయేకాని బ్రాహ్మణమాత్రుఁడు కాఁడని భావించినారు.

అసలే చక్కనివాఁడు. దానికిదోడు నవయౌవనము. ఇఁక నాతని యందచందము లెంతగా నాకర్షణీయములైయుండునో యూహింపుఁడు. సర్వానర్థములకు మూలమగు నాయౌవనములో నిరంకుశుఁడు వైదికాచారముఁ గట్టిపెట్టి, శాస్త్రపురాణపరిశ్రమము నిస్సారమని తలంచి విటచర్యకుఁ జిత్తము చేర్చినాఁడు. ఏమి! పడుచుఁదనపుమహిమ!! ఆతని వేషమంతయు మారిపోయినది. నీర్కావి ధోవతులు గట్టుటమాని సన్నని చల్వధోవతులు మరగినాఁడు. గోపిచందనము దట్టముగా మొగమున మెత్తుటమాని కొనగోటితో తిరుమణి దిద్దమూనినాఁడు. పచ్చడము పైనవేసుకొనుటమాని దుప్పట్లు, ఖండువాలు తాల్చబూనినాఁడు. ప్రతిదినమును బంచాంగమును బఠించుటమాని కోకోకమును జదువసాగినాఁడు. బ్రాహ్మణస్నేహముమాని కాముకులతోడి నేస్తమునకు దిగినాడు. సమిధలకటనట నరుగుటమాని లంజమందులకుఁ దిరుగబూనినాఁడు. నిన్నటివరకును సదాచారసంపన్నుఁడు. యౌవనభూతమావేశించి యా యాచారమును గూలఁద్రోసి కొత్తపిచ్చి రేకెత్తించినది. అయినను చూచువారేమనుకొందురు? అందుకే విటవృత్తిలోఁ దనచాతుర్యమును జూపుచు కొంతకాలమొదిగియొదిగి చాటుమాటుగఁ దిరిగినాఁడు. ఈ చాటుమాటు లెంతకాలముచెల్లును? ప్రజలు గుర్తింపరాయేమి? గుర్తించిననేమి? కాముని ప్రభావమట్టిది. కాముకవృత్తి తనకు రాచబాటకాగా నిరంకుశుఁడు నానాఁటికి చవివిడిచి తిరుగఁజొచ్చినాఁడు.

ప్రతిసాయంకాలము నాతఁడు బాగుగా నలంకరించుకొని, చెరకువింటినిదాఁచి శరీరముతో మారుఁడు విహరించుచున్నాఁడా యనునట్లు వారవనితల గబ్బిగుబ్బలమీఁద చూపులు వొలయించుచు వీధికి వచ్చుచుండును రాత్రిలయందు వేశ్యావీధుల జరించు నిరంకుశుని వేషమెంత సుందరమో! చూడుఁడు.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ జలువఁబట్టిన దట్టి, దలిమంపుదుప్పటి దానిమీఁద
మొలజమొదాళి చాయల పిడియంబుచేఁ, బడగ సూరియుఁ జిల్లబటువుచేతఁ
దనువున మంచిగందము దానిపై గంద, వొడియందు మీద గప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయెతులు వానిపై జాజి, విరులందుపై నొంటిపొర రుమాలు

గీ॥ మీర ఘనసార తాంబూల సారప్ర, వాహవహగంధ వాహప్రదోహ మోహ
వశవిశాలేక్షణా జనస్వాంతుడగుచు, రాత్రుల జరించుచుండునా బ్రాహ్మణుండు.

తెల్లవారు వఱకును వేశ్యాంగనలతో వివిధ సంభోగములదేలి ప్రభాతమున వీధికివచ్చు నీ విటశేఖరుని సొంపు బరికింతము,

సీ॥ జాఱిన వెంట్రుకల్ సవరించికట్టిన, పసిడివ్రాఁతరుమాలు దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య మొదవజూచెడు కన్నుఁ, లరవిరికెందమ్మి విపులఁదాల్ప
వాఁడు జూపినలేఁతవాతెరపలు దాఁకి, జిలుకుటెండల జిమచిమ యనంగ
వలిపెదుప్పటి వల్లెవాటుఁజాఱియొయ్యారి, చిటులుగందపుఁబూఁత చెలువమమర.

గీ॥ మారశాస్త్రాధికార దుర్వారవార, వారిజాస్యాతి సారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభ సంభోగకేళి దేలి, వీధికేతెంచు జేపటివేళనతఁడు.

ఇట్లు కామపరతంత్రుఁడైన నిరంకుశునికి పవలేమి, రాత్రియేమి తీఱనిపని. వెలయాండ్రతో పాచికలాడుచుండును. ఒక తరుణికి కస్తూరితిలకము దిద్దును. ఇంకొకతెకు క్రొమ్ముడిలో పన్నీరుపూలుం తుఱుముచుండును. వేఱొకతెకు జక్కవలవంటి చన్నులమీద హారములచిక్కులు సవరించును. మఱొకతెకు శరీరమున గప్పురగంధమలఁదుచుండును. ఒకర్తకు చెక్కులమీద మకరికలు వ్రాయుచుండును. ఒకతెకు జడబందులు చిక్కులుతీయును. అది యిది యననేల? అతఁడెప్పుడును మోవదరము గాని కార్యభారముతోఁ గ్రుంగుచుండును.

ఇట్టివానికి కులాచారముపై మనసు నిలుచునా? వేదములు చెప్పిన గుసవగపడిన కోపము, తీర్థయాత్రల కేగువారింగాంచిన మదిలోమంట, వైదికాచారపరాయణునిగాంచిన నేవగింపు, శమాన్వితుడగు సన్న్యాసింగాంచిన ఎన్నడునులేని కసరు, సంధ్యయన్న తలనొప్పి, విభూతిధారణమన్న తీవరము. దేవపూజయన నే(త్రబము. ఆహా! ఎంతటిమార్పు!

తన విటవ్యాపారము సాగుటకు చక్కదనము, ప్రాయము, మాటలుమాత్రము చాలవుగదా? అదియు వేశ్యలతోడి పొత్తుగావున విత్తము కావలయును. తలిదండ్రులకు నచ్చజెప్పి అతిథి సత్కారమునకని కొంతధనమును గైకొనును, పొరుగూళ్ళలోని మాన్యములందు వచ్చు ధాన్యములమ్మి కొంత సొమ్ము పడయును. ఇంటివారు పరాకుగానున్నప్పుడు ఆయాయివస్తువులు తీసికొనిపోయి యమ్ముచుండును. అక్కసెల్లెండ్రను లాలించి వారిచ్చిన ధనముగైకొనుచుండును. ఇన్నిమాటలేల? బలపమును గత్తినిబట్టి వాఁడు ప్రజలయిండ్లకు గన్నములు వేయలేదన్నమాటేకాని తక్కిన దుర్వృత్తులన్నియు నేర్చి డబ్బు కొల్లవెట్టెను.

నిరంకుశుఁడు సంగీతసాహితీ విశారదుఁడు. కేవలము సౌందర్యమునకే- విలాసవిభ్రమములకే దాసుఁడగునట్టివాఁడు కాఁడు. గుణములయందుగూడఁ బ్రేమమీతనికగ్గలము. కావుననే అఖిలవారాంగనా మనోహర విహార నిరతుఁడైనను గాన విద్యలో సాటిలేనిదగు చంపక గంధికీతఁడు మేటివాఁడయినాఁడు. చంపకగంధిమాత్రము సామాన్యురాలనుకొన్నారా? పురుషుల ధైర్యసారమును డిందుపఱచుట కామెకు మన్మథుఁడుగాని, చంద్రుఁడుగాని, చల్లగాలిగాని ఇంకేయుద్దీపకములు నక్కరలేదఁట. ఆమెకడకంటిచూపులలోనే యన్నింటి ప్రభావమున్నది.

క॥ మరుఁడేల చంద్రుఁడేటికి, మరుదంకురమేమి పనికి మనుజేశ్వరయా
తరుణి కడకంటఁగాదె. పురుషులధైర్యంబులేదు పొమ్మనిపింపన్.

గాన విద్యావిశారదయగు నామె అమృతరసము లుట్టిపడునట్లు వీణవాయించుచు గీతముఁ బాడుచో నెవ్వరికిఁగాని దమకము పుట్టకుండదు. ఎవనికేనిపుట్టదో! వాని హృదయముఱాయన్న మాట! ఇన్నిమాటలెందుకు? అదిగనుక దేవవేశ్యలయిండ్లలో నున్నచో మునుల తలంపులు గుదిగుంపులుచేసి మథింపఁజాలును. ఇట్టి చంపకగంధి:-

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత వలలఁబెట్టుటెకాక, యభ్యసించినదొక్క యదలుఁజూపు
ముఖచంద్రరుచులచే ముళ్ళువెట్టుటెకాక, సంతరించినదొక్క వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత బ్రమలఁబెట్టుటెకాక, సంఘటించినదొక్క జారుఁబైట
వెలిదొ్రిక్క సిగ్గుచే వెతలఁబెట్టుటెకాకఁ యలవరించినదొక్క కులుకుఁబలుకు.

గీ॥ గాఢయౌవనమున గాసిపెట్టుటెకాక, నేర్చుకొన్నదొక్క నెఱతనంబు
తరుణి విభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, ధాతకైన వాని తాతకైన.

నాయికావర్ణనము సేయు పట్టుల నిటీవలి కవులుకొందఱు ముక్కునకొకటి మోమునకొకటిగాఁ బద్యములు చెప్పి తమ కావ్యముల నౌచిత్యమును జెఱచుకొన్నారు. ఔచితీధర్మ మర్మజ్ఞుడగు రుద్రకవి యా తెలుగు ద్రొక్కక యొకటిరెండు పద్యములలోనే రసవంతముగాఁ దనపాత్రల గుణసౌందర్యములు తల మున్కలగునట్లు వర్ణించును. ఈ చంపకగంధి వర్ణనము అట్టిది. ఆ తరుణి విభ్రమము తలపోయుటకు ధాతకు మఱి వాని తాతకుఁగూడ సాధ్యము గాదనుటలో దాని విలాసమహిమ మిన్నులకంటిపోయినది. ఇట్టి చంపకగంధికి విటుల నెలయించుట కనేకమార్గములున్నవి. సంగీతము, సాహిత్యము, వీణపాట, సోగటాలాట, వింతమాటలు. ఓ! ఒక్కటేమి? ఇన్నింట నావెలఁది రసికురాలు. ఎంతగొప్పది! ఇంతయే కాదు. తగవరి, మాటకారి, కంతుకేళిలో గడిదేఱినజాణ రసజ్ఞుల మెప్పులనందినదట్ట. ఇట్టి సకల విద్యావిశారద మనవానికి నచ్చుటలో వింతయేమి? ఈతఁడును సంగీతసాహితీ ధర్మమర్మజ్ఞుడును, రతి కళాపండితుఁడునుగదా! పూర్తిగా చంపకగంధి కీతఁడమ్ముడుపోయినాడు. కాని చంపకగంధి తల్లిమాత్ర మొకబ్రహ్మరాక్షసి. ధనముమీఁదికోరిక చేత నది యిప్పటికొక లక్షకాఁపురములు జెఱిచి యుండును. కుబేరకుమారుఁడైనను కాంచనభూషణాంబర నికాయములిచ్చి యా లంజతల్లిని మెప్పింపలేఁడు. దాని యాశయట్టిది. ఇట్టితల్లియును, చంపకగంధియు నిరంకుశుని సర్వస్వము దోఁచినారు. వాఁడుగుటయేతడ వీతనికీయరాని వస్తువేలేదు. అయినను చంపకగంధి చాలమంచిది. అడుగదుగాని పాపము ప్రాణమైన నొసంగునట యీబాపఁడు.

ఇట్లు పెక్కువత్సరములు నిరంకుశుని దుర్వ్యాపారము సాగిపోయినది. పాపమాతని భార్య ధైర్యము వహించి యోపికపట్టినది. మగని నడవడిలో మార్పులేదు: తానేమి కుంటిదా? కురూపియా? త్రిభువనాశ్చర్యకర సౌందర్యగదా! తన సౌందర్య విలాసములు బుగ్గిపాలు కావలసినదేనా ? పతివ్రతాధర్మమునకుఁ గట్టువడి తాను మిన్నకుండుటేటిపాడి? అయినను అది పతివ్రతాలక్షణముగూడ కాదు. మగనిని మందలింపఁ దలచిన యీ పతిదేవత స్వయముగాఁగాక అత్తగారిచే నాపని చేయింప దొరకున్నది. ఈ యత్తయోగ్యత పాఠకులెఱుంగుదురు. ఒకనాడీ కోడలు కన్నుల నశ్రువులుగ్రమ్మ కరుణాయత్తయగు నత్తగారింగాంచి కొడుకు నడవడిమార్ప ప్రార్థించినది. కోడలిమాటల నేర్పుసందర్భమునకుఁ దగిన పలుకుల పొందికయందెంతయో సహజముగను, సముచితముగను గవి వర్ణించినాడు. "అత్తా నీకొడుకు మూఢతమాన్పవమ్మా! ఆతడు కోతొత్తులమారియై యొకొకదానిని గుత్తగా నుంచుకొని కోకలు, రూకలు నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్టివానిని బరిభవింప కూరక చూఱవిడుచుట మీకు న్యాయముకాదు"

ఉ॥ కోరికమీఱగాఁ గుడిచి, కుంకుమ సంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని, యాకులుఁ బోఁకలుఁజాలునట్లు దు
ర్వారత రేచ్చ బుచ్చుకొని, వారలతాంగుల యిండ్లకేగఁగా
నూరక చూచుచుండెదర, యో యదలింపక మీరు మూఁయముక్.

మగఁడన్యనాయికాసక్తుఁడగుటయే యిల్లాండ్రకుఁ దలనొప్పి. అట్టిస్థితిలో నిరంకుశుని యీ చేత నామెయెట్లు సహించును? అందును దనకనుభోగ్యము కావలసిన వస్తువారాయెను. ఆ భోగానుభవము లన్యాక్రాంతమగుటనే పైపద్యము సూచించుచున్నది. అతడింటిలో పైకితిగా "ముస్తాబై" తత్ఫలము నన్యలకందించుట కులసతికెంత విచారము. తనభోగముమాట యటుంచినను "ధరణీసుర కులాచారధర్మము చూఱపుచ్చుచుతుని దుశ్చేష్టలూరక చూచుచున్న పసుపునకులోటు తో నగుబాటు రాదా?" యని యామె భయపడుచున్నది. ఈమె వంశాచారపరాయణత మెచ్చఁదగినది. "మామగారైనను, మీరైనను, వదినెమైనను కడకుఁ జుట్టములైనను మందలించునెడల నాతడింత శిష్టేతరాచారమునకుఁ బాలుపడఁడు. అత్తా! నన్ను నేను పొగడుకొనుటకాదు. మగఁడు సంసారమునుజ్జగించి యిట్లు తిరిగినచో నేనుగనాలు సహించియుండుదును?" అని అత్తతనపై నెఱపుపెత్తనమునుగూడ "అత్తవు సర్వలక్షణసమగ్రగుణాఢ్యవు నన్నుదిట్టుచున్నా తానెకాని నీకొడుకు మూషతమానుపవేల" నని మెత్తగానెత్తి పొడిచినది. ఇట్లు హృదయములోని పరితాపమును వెడలఁగ్రక్కి మదిలోని దుఃఖమాపలేక కన్నుల నీరు జలజలప్రవహింప వలవల యేడ్చినది.

ఆయుత్తమాంగన యాడిన పలుకులకు, ఆమెయేడ్పునకు అత్తమామలేకాదు, ఎవరు కరఁగిపోరు? అత్తగారును "అమ్మా! ఎందుకేడ్చెదవు? నీమనోవ్యథ నేనెఱుగుదును. వానికర్మమెట్లున్నదో కాని ఆణిముత్యము మసిబొగ్గయినది." అని కొడుకు గుణమును, నేటి ప్రవర్తనను సూచించినది. ఆతనినిదగు రీతి మందలింతునన్నది.

నిరంకుశుఁ డర్ధరాత్రమగుదాఁక వేశ్యలయిండ్ల విహరించి చంపకగంధియింటికిఁ బడుకకేగఁ దలంచి భోజనముకోసమై యింటికివచ్చినాఁడు. ఆతఁడెంత దుష్టుఁడైనను మాతృప్రేమ దొడ్డదెకదా! ఆతల్లి కొడుకాఁకలిగొనెనని మిడుకుచు మెత్తనిమాటలఁ బలుకుచుండ సిగ్గరియై దగ్గరకువచ్చినతనయుని కన్నపానాదులొసఁగి పీఠముపైఁ గూర్చుండఁజేసి వైదికధర్మ సమన్వితుఁజేయఁ దలఁచి తగురీతి మందలించినది. "ఇంతకెన్నడులేనియీహీనవిద్య యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా కన్నతండ్రీ!" అని ఒక్కమాటలో పూర్వగౌరవమును ఆతని చెడునడవడిని సూచించి—

శా॥ లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో, లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధ సం, భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గ పధిక, ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరాతండ్రి పరిత్యజింతురటరా?, యీరీతి సత్కర్మముల్?

అన్నది. ఇంటవైదికధర్మమును నెఱపుచు వేశ్యావాటికలో గుట్టుగా విటధర్మమును జఱుపుమనుట యిచ్చట తల్లియుద్దేశ్యముకాదు. ఆమె సామాన్యముగానన్నది. "నాయనా యెందఱు భోగాసక్తులు లేరు? వారుగుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకేగివచ్చి ధర్మము ననుసరించుటలేదా? ఇట్లు సత్కర్మములం వీటి పుత్తురా?" అని. ఈమందలింపుచేత ఆతనిలోఁగొంత మార్పువచ్చినచోఁ దరువాత ఒండు రెండుపన్యాసములలో వానిఁ జక్కఁజేయవచ్చునని యామె తలంపు. లేకపూర్తిగా నిప్పుడే వేశ్యాసంగము మానుమన్న నాకామాంధుఁడు తనమాట నాలకింపడని యాతల్లి యీమార్గము త్రొక్కినది, ఇదియెంతయు నుచితము. ఈరహస్యమును గ్రహింపక ఆతల్లికొడుకును గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బొమ్మనదని భావించుట సహృదయధర్మముగాదు.

ఆమెయెన్నిమాటలు చెప్పినను గోడలిపై ననురక్తి గలిగించుట ప్రధాన ప్రయోజనముకావున ఆమె గుణశీల సౌందర్యములనుగూర్చి—

క॥ చక్కనిది కాదొ, మదిమెప్పెక్కినయది కాదొ, కులసమాహిత కాదో,
యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కటముగుసతిని విడువఁజూతురె తండ్రీ!

క॥ రతిగద సూకృతి, మతిభారతిగద, హైమవతిగద నిరంతరసమ సం
భృతి, పతియందు నరుంధతిగద యిన్నియునుగలవు తావకసతికిన్.

తనకీర్తిఁ బొగడినది. "ఇకమొదలు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింత చాలించి సంసారస్థితి వదలక వైదికమతిపై చరియింపుము"ని చెప్పి తనమంత్రము పాటింపదనుకొన్నదా పిచ్చితల్లి. మొదట గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బోయిరారా యన్నయామె యిపుడు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింతయే చాలించుమన్నది. ఆమె హృదయము నిపుడైనను మనము గ్రహింపవచ్చును. మాతృబోధ నాలించిన నిరంకుశుఁడు ఆమెమాటల నంగీకరించిన వాఁడువోలె మనస్సులో చంపకగంధిని ధ్యానించుచు మౌనమువూనెను. ఆతల్లి యాతని నలంకరించి కోడలి పడకటింటికిఁ దీసికొనిపోయి సంసారము జరుపుకొనుము నాయనా యనినది. నిరంకుశుఁడానాఁడు ప్రొద్దుపోవుటంజేసి తలారులకు వెఱచి యెట్లో యింట నేయుండఁ దలంచినాఁడు.

కామోపవాసములచే కాఁగి కాఁగియున్న యాతని తరుణియు "జలకంబాడి మడుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ గొప్పున గీలుగొల్పి" రతికాంతితోఁ బాన్పుఁజేరవచ్చినది. వచ్చిననేమి? మాటా? పలుకా? పాపమాయిల్లాలు లజ్జాభయాభిమానములు ముప్పిరిగొనఁ దాంబూల మీయఁబోఁగా నాతఁడు దయావిహీనుఁడై యొకనిట్టూర్పుపుచ్చి యవ్వలిమోమయినాఁడు. అవును, వారాంగనాభోక్తకు కులసతులు రుచింతురామఱి? ఇక నీగృహిణి యేమిచేయును? శోకాగ్ని గుబ్బతిలఁగా కామకేళివాంఛ చాలించి, చంపకగంధిని మెచ్చుకొనుచు విధిని దూఱుచు పాన్పునకు దగ్గఱగానున్న నేలపై వికలచిత్తయై పండుకొన్నది. అంతఁ దెల్లవాఱుజామున నిరంకుశుఁడు మేల్కాంచి భార్యవద్దకేఁగి మునుఁగుఁదీసి నల్లపూసాదిగా నామెనగలూడ్చుకొని వేశ్యావాటికేగినాఁడు. చంపకగంధికి రాత్రినడచిన తెఱంగెఱింగించెను. నిరంకుశుఁడిట్లు చంపకగంధికి దాసుఁడై ధనమంతయుఁ గోలుపోయెను. చంపకగంధి చుట్టపక్కములుగూడ నీతని సర్వస్వమును దులిపివేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన యపరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ జమునఁబెట్టె
తండ్రిచేయించిన దర్భాంగుళీయకం, బావృత్తిగాఁగఁ దానమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబుతో నొసంగినపైఁ, మొలత్రాడు ప్రాంతయప్పులకుఁ గట్టె
జననిచేయించిన జాళువాతాయెతున్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందువందుచేసె
గీ॥ తులసిపోఁగులు మొదలుగాఁ గలుగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప నిశ్శేషపఱచె
బ్రతిదినము దాని సంసారబాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగ నడపె దుర్వృత్తి నతఁడు.

ఇప్పద్య మెంతయు హృద్యము. దీనినీనాఁటి కవులు కొందఱు పూర్తిగా ననుకరించిరి. ఇట్లు చేతికాసెల్లఁడుల్లఁజేసికొన్న నిరంకుశుని నింక వేశ్యమాత చేరనిచ్చునా? ఆమెవానిని "జేపరమేశా" అనిపింపనెంచి తనయౌద్ధత్యము జూపినది. ఈసందర్భమున నిరంకుశుని కనేక కపటనీతులు బోధించినది. విటవ్యాపారమువాఁడు ఎందఱి నేడ్పింపవలయునో చూడుఁడు—

సీ॥ కడుఁ బిన్నప్రాయమునప్పుడ తాళిగట్టిన, కులము నిల్లాలెంత కుందవలయు?
పుట్టినిల్లని పెట్టుపోతలాసించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత యడలవలయు?

తనయుండు మాకు ముప్పునకందునని యున్న, తలిదండ్రులెంత చింతిలఁగవలయు?
అంపకొండ్లకు నానవ్వెయుండు నితఁడని, సిగ్గుబందుగులెంత పొక్కవలయు?

గీ॥ చల్లఁగాఁ జేతికాసెల్లదుల్లి లొల్లె, కాడవై యింకనైన నీకాఁపురంబు
బ్రదుకు పని విచారింపకీపనికిఁ జొరఁగ, బడిసవానికి నెక్కడి భాగ్యబుద్ధి.

విత్తముడివోయినందున నిట్లాయాకీతులు బోధించి చివరకన్నది—

గీ॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు
వైదికపు బాపలేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్యలగువార యువతులేడ?

ఇట్లాతని మనస్సు నొవ్వనాడి తుదకు తన యభిప్రాయము తెలియపఱచెను—

గీ॥ చదువుకొన్నాఁడవటు మీఁద సరసముద్ర, కొంతయామీఁద భూసుర కులవరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే యర్థమీక, యూరకే పిల్చునే లంజవారి పడుచు.

అని వేశ్యమాతయౌద్ధత్యమును నిరంకుశుఁడు సహింపలేక పోయినాఁడు. మీదుమిక్కిలియామె తన్ను కొట్టుననియు భయపడినాఁడు. అట్లు భయపడి పలాయనమంత్రము పఠించెను. ఇట్లు పరావృత్తిక యాతఁడు నాలుగు కాసులు సంపాదించుకొని మఱల వేశ్యాంగనదరిఁ జేరునేమోయని మనము భావింతుము. కాని అట్లొనర్చినచో కథలో కల్పన లోపించినదగును. పాఠకులదృష్టిని కథ ఆకర్షింపలేనిదగును. కవి ప్రతిభగాని, కావ్యనాయకుని చాతుర్యముగాని వ్యక్తముకానిదగును. అందుకని కవి యీభూలోక వృత్తాంతమునకు స్వర్గసంబంధమును గల్పించి నిరంకుశుని కాముకతా ప్రౌఢిమను, లోకోత్తర ప్రతిభనుజాటుచు పాఠకుల నాశ్చర్యచకితులనొనర్చి తుట్టతుదవఱకుఁ గథ చదువకుండ వదలనట్లు చేయుచున్నాఁడు. ఈ ధలో నీకల్పన మద్భుతమైనది. కవి ప్రతిభకిది యొఱపిడిరాయి. నిరంకుశునకు భోగలాలసత తగ్గలేదు. మాణిక్యపురమునఁ దనయాటలు సాఁగనందున సాతఁడీశ్వర సంఘటనముగా నెట్టి సహాయసంపదలు వెంటఁదీసికొనక యొక ఘోరారణ్యమున కేగినాఁడు. అటనొక పాడుగుడి యగపడినది అందొక శివలింగముం జూచినాఁడు. మన కావ్యనాయకుఁడు జారత్వము లోవలె జూదమునందును మేటియే. కావున శివునే సెత్తమాడఁ బిలిచినాఁడు. ఇరువురి పందెములును దాననొడ్డుచు ఓడినవారు గెలిచినవారికి లంజెనిచ్చు పన్నిదముతో ఆటకుఁబూనినాఁడు. దైవగతిచే గెలుపు నిరంకుశునిదేయైనది. ఇఁకనేమి? తానుజేసిన ప్రతిజ్ఞననుసరించి లంజెనిమ్మని పట్టుపట్టినాఁడు. అయిననెవ్వతెయో యీవిటి? లోగడతానునుభవించినవారవనితలలోనొకటియా? లేకచంపకగంధియా? ఇంకక్రొత్తపడుచా? భూలోకముననున్న విలాసవతుల శృంగారములు తనకుభుక్తప్రాయములే. అందును సకలవిద్యావిశారదయగుచంపకగంధిశృంగారమును జవిసూచిన తనకు పెఱవనితలునచ్చుదురా! అదియుంగాక తానిపుడు శివునంతవాని నోడించినాఁడు. మర్త్యాంగనలనిమ్మని యేల కోరవలయును? నాకవనితలతోడి సౌఖ్యమెట్లుండునో ఈశరీరముతోన యనుభవింపవలయును. సముద్రమున మునిఁగి కాకిచిప్పతేసుకొనుట నీతియా? నవరత్నములను బొందుట లెస్సయా? అందుకని నలకూబరు నంతవాఁడేరి కోరివరించిన త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యవతియగురంభనిమ్మని కోరినాఁడు. పెద్దనగారిప్రవరుఁడు చేజిక్కిన సశరీర స్వర్గమును గాలఁదన్నిన విరాగి. రుద్రయ్యగారి నిరంకుశుఁడు సశరీర స్వర్గసుఖమును జవిసూడ నిచ్చగించిన మహాభోగి. ఈ భోగవాంఛతో కథ స్వర్గమునకుఁ బ్రాకినది. నిజముగాఁ జెప్పవలయునన్న స్వర్గమునే భూతలమునకు దింపిసదనవలయును. లేకున్న రంభాసంభోగమునకై నిరంకుశుఁడే కామగమనమునొంది నాకమునకు నడువవలసివచ్చును. అట్లుచేసినచో రంభకు శాపమును, తద్విముక్తిని గల్పించి నాయకుని మహిమను విస్తరించుటకు వీలుండదు. కావున నీమహాకవి యిమ్మార్గమును ద్రొక్కినాఁడు. సెబాస్! కల్పనయన్న నిట్లుండవలయును.

నిరంకుశుఁడెంత మొఱ్ఱపెట్టుకొన్నను శివుఁడు పలుకలేదు. చివరికాతఁడు మోటుఁదనమునకు దిగి తనయుత్తరీయమును లింగమునకువేసి లాఁగఁబూనినాఁడు. సత్యశీలుఁడగు శంకరుఁ డీతని తెగువకు మెచ్చి వృషారూఢుఁడై దర్శనమిచ్చెను ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణ్వింద్రాదులును వచ్చిరి. ఈ దేవగణమునుగాంచి నిరంకుశుఁడు భయభ్రాంతుఁడై "శంకరా! లక్ష్మీపతిసేవ్యమానమగు నీరూపము గన్నంత నాపాపము లోపమైనది. కావున నీపదపద్మములయందు నన్నుజేర్చుకొని రక్షింపు" మన్నాఁడు. శివుఁడందు కంగీకరింపలేదు. నేనొసఁగినదానినే యిత్తుఁగాని నొండీయననినాఁడు. నిరంకుశుఁ డందుకొప్పుకొనక తప్పెడిదేమి? అయినను యుక్తిగా "నిన్ను జూచినపిమ్మట మోక్షమున కనుమానమా?" యని పెక్కుభంగుల శివునిస్తుతించెను. అంత శివుఁడింద్రునితోఁజెప్పి నిరంకుశునికి రంభనిప్పించెను. ఇంద్రుడొకసారి విప్రునకు కౌఁగిలిచ్చిరమ్మని రంభకాజ్ఞ యొసంగినాడు. దేవతాగణ మంతర్ధానమైనది.

రంభా నిరంకుశు లావనములోనే విహరించుచుండిరి. నిరంకుశుని లోకోత్తర సంభోగకళాతిశేకమునకుఁ దనిసిన రంభ మనసుండఁబట్టలేక—

క॥ ఈతీరున సుఃతనయుల, చేతను దనియంగనేరఁ జెప్పెడిదేమీ
 రాతిరి పగలై పగలే, రాతిరియై వెలయుచుండె రతిపరవశతన్.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు దలఁపఁగనేలా
 యనరాదుగాని దాసులు, వినుమీ నలకూబరాది విజయవిశాలుల్.

అని వానిం బొగడినది. ఆతఁడంత కామకళాపండితుఁడు గావుననే రంభను గోరినాఁడు. కోరి దాని మనస్సునాకర్షించికరగించినాఁడు. ఇట్లు దేవతరుణీలలామచేత మానవుల సురతకళాపాండిత్యము నగ్గింపఁజేసి కవి మనుష్యజగత్తునకు విశిష్టతను సూచించినాఁడు. అసలు ఒకజాతికి మఱొకజాతిమీఁదనే మక్కువయెక్కువగానుండునేమో! మానవస్త్రీయగునహల్యగూడ దేవేంద్రుఁడు తన్నుగలియవచ్చినపుడు దేవసంభోగ ప్రీతిచే లొంగిపోయినదని వాల్మీకి వ్రాసియున్నాడు. (మతించకార్యదుర్మేధా దేవరాజకుతూహలాత్.) మనరుద్రయ్య వాల్మీకి యభిప్రాయమునకుఁ బ్రతీకారముగా మనుష్యభోగముగూడ లెస్సయినదేయని నిరూపించుటకీ వర్ణనము చేసినాఁడో! ఎట్లయినను నిది ప్రశంసనీయమే. కళాపూర్ణోదయములో మణికంధరుని గలసినరంభ ఆతనిమది చివుక్కురుమనునట్లు "నలకూబర విడువిడురా యలసితినని" మన్మధవివశయై పలికినది. మణికంధరుని గలసికొన్నను నలకూబరుఁడే ఆమెచిత్తములో నున్నాఁడన్నమాట. అతని సంభోగమే ఆమెకు ప్రీతికరమైనది కనుకనే సంభోగసమయమున దనకిష్టుఁడైన నాయకునే స్మరించినది. ఇక్కడనో, కవి నలకూబరాదులు దాసులని ఆ నాలుకచేతనే చెప్పించి మానవజగమునకు వాటిల్లిన లోటును దీర్చినాఁడు.

ఇఁక నాయరణ్యములోనే వారినుంచినచో రంభ కాఁకలిదప్పులం లేకున్నను నిరంకుశుని కున్నవి. కావున వారినొక నగరమునకుఁ జేర్చినాఁడు కవి. అది యుపమాశూన్యమగు నరిందమునిపురము. రంభమాత్రమపుడపుడు స్వర్గమునకుఁ బోవుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఒకనాఁడు వీరిరువురు పురమునకు వెలుపలి యుద్యానకుఁ బోయినారు. యిష్టభోగములఁ దృప్తులయినారు. తమచేతలకుఁ దామె నవ్వుకొనుచున్నారు. అపుడు రంభ—

ఉ॥ జారిన కుంతలంబులు పొ, సంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్
 దోరపుఘర్మబిందువులు, దూలఁగ వీవుచు వీడియంబుక
 ర్పూరపువాసనల్ దిశలఁ, బొల్పడనించి మనోభవాహవో
 దారకళా విశారదుఁడ, వౌదువురాయని తన్నుమెచ్చుచో.

నభోమార్గమున నేగు నారదుడు చూచినాఁడు, కామకేళి పరతంత్రుఁడైయున్న నిరంకుశుని తెలివి కుంటువడ్డదిగాఁబోలు "రంభా! ఆకాశవీధి నేగునాతఁ డెవ్వఁడని" యడిగినాడు. ఆమాటచే నీవనిత రంభ యనియు వాఁడు నిరంకుశుఁడనియు మానికిఁ దెలియకుండునా? రంభ మాటాడవలదని నిరంకుశుని కన్నుగీటినది. పైపెచ్చు నారదునికి నమస్కారము లేదు, పురస్కారము లేదు. ఆతఁడలిగి కలహాభోజనుఁడు గావున నీసంగతి నింద్రునితోఁ జెప్పి రంభ మదమడంప తంత్రము దొరకినదని నాకమున కేఁగినాఁడు. ఇక్కడ రంభయు నిరంకుశుని మందలించి యిది యింద్రుఁడువిన్న చేటుమూడునని యెంచి తానును దేవలోకమున కేగి లజ్జాభయభక్తులతో నింద్రునికి నమస్కరించి యొదిగినిలిచినది. ఇఁక ముందటికథ వినుటకుఁ బాఠకులెంతయుఁ దొందరించుచుందురు. శాపమువచ్చునని సామాన్యముగాఁ దెలిసియున్నను అదెట్టి శాపమో, తన్నివృత్తియెట్లో, అది ప్రధానకథతో నెట్లుకలియునో యని మనకు వేగిరపాటెక్కువగుచుండును. ఇంద్రుఁడును రంభను మందలించి—

ఆ॥ చంచలింపకిట్టి సాహసకృత్యంబు, చేసినావుగాన నోసి! పోయి
భయదరూపమైన పాషాణమైపుట్టు పల్లవుఁడు వసించు పట్టణమున.

అని శపించినాఁడు. శాపములు, వరములు, మహిమలు కథలు నడుచుటకును సంవిధానములు సృష్టించుకొనుటకును చక్కనియుపాయములు. వీనిసాయమున నెంతలేసి పనులయినను సాధ్యములగును గదా! సరే! ఈ శాపమున కంతమేమి? అది తుమురై ధరణిఁబడుట. ఇట్టిశాపమున కంతముండదని రంభ తలఁచినది. తానొక పెనుగొండ కావలయును. అది యెన్నటికిఁ బగులగొట్టఁబడి దుమ్మగును? రంభ దుఃఖమణచుకొనలేక పోయినది. నిరంకుశునివద్దకువచ్చి సొలవక యేడ్చినది. ఆతఁడును రంభకు ధైర్యముచెప్పి నీవు తాయివగుము. పైపని నేను చూచుకొందునన్నాడు. సరే. రంభ నూరుతాళ్ళ ప్రమాణమగు పాషాణమైనది. దానింజూడ పౌరులెల్లరు గుంపులుగూడి వచ్చిరి. ఇదియేదో కీడుమూడఁ జేయు దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. కాకున్న, నిన్నటివరకేమియు లేదాయె, నేఁడిదియేమి వింత! ఆ వింతనుగాంచ మంత్రివర్గముతో రాజుగారుగూడ వచ్చినారు. పాపమా పిఱికిరాజునకు పెనుశిలను జూడఁగనే జడుపుదయించినది. వెంటనే చేరువనున్న రావిచెట్టుమీఁది బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సందు చేసుకొని భూపతి నావేశించినాఁడు. శాపమోక్షమునకు మార్గమెట్లేర్పడుచున్నదో చూడుఁడు. మాంత్రికులు వచ్చిరి. మంత్రములు ప్రయోగించిరి. భూతముమాత్రము వదలలేదు. అందఱిని దిట్టియుఁ గొట్టియుఁ బంపుచున్నది బ్రహ్మరక్షస్సు. ఈ సంగతి నిరంకుశునికిఁ దెలిసినది. అతఁడు మంత్రులవద్దకు వచ్చి తనకొక దైవలీలగలదని చెప్పి, నిట్టూర్పుపుచ్చి ఆవులించి దేవతయావేశించినట్లభినయించి—

గీ॥ ఇపుడుబుట్టిన పాషాణమెల్లఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి ధరణిపైఁ దూరుపెత్త
రాజుఁబట్టిన యీబ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుఁగాని మఱేమిట విడువఁడని" నాడు.

ఆపన్నులకాగాములు తోఁచవుగదా! మంత్రులట్లే చేయించిరి. కొండపిండియగునప్పటి కందుండి—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తెపుసౌర్ల నంటుకొనఁగ
జాళువాబంగారు జలపోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి జడికొనంగ
కులుకుఁజెక్కులలోన గురివెందతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ముచ్చులాడ
ఉడురాజుచెంగట నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ముత్యమలర
గీ॥ కాలఘనకల్ప కైశికా కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కులఁ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు వెడలినాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టినక్రమమున.."

రంభయుదయించినది. ఇందు కవివర్ణించిన రంభ పాలుపద్భుతము. రంభ శాపము తీఱినది. మఱి రాజుగతియో! శాపముక్తిఁబొందిన రంభ నిరంకుశుని సంభావించి స్వర్గమున కేగినది. ఇంద్రుఁడామె శాపము ననుభవింపలేదని తలంచి యాగ్రహించినాఁడు. రంభ గడచినవృత్తాంతమును వినిపించెను. ఇంద్రుఁడాశ్చర్య చకితుఁడై సొగటాలాడి హరుంజయించిన వానికిదియొక లెక్క కాదనిభావించి వానింజూడ నైరావతము నెక్కి ధాత్రికేతెంచినాడు. ఆయనవెంట దేవలోకమంతయుఁ గదలినది. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశునిగాంచి మెచ్చుకొని వలసిన వరము వేడుకొమ్మన్నాఁడు. నిరంకుశుఁడు రాజును గ్రహనిర్ముక్తుఁజేయ వేఁడెను. అదెంతపనియని యట్లచేసి యింద్రుడింకొకవరము వేడుకొమ్మనెను. సందుకొరకినదని సంతసించిన నిరంకుశుఁడు తనకు రంభమీద కామముచల్లారనందున నాసారసగంధినే తనకిమ్మని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడందుకు సమ్మతించి దివిజకాంతలు వసుధాస్థలి నుండరాదని సాకు చెప్పి వచ్చుచుఁ బోవుచునుండుననియు, పూర్వపుకీతినే భోగముఁ జేకొనుమనియు ననుగ్రహించెను.

కవి యిట్లు రంభకుఁ దగినశాపమును గల్పించి ఆ శాపమునకు విముక్తి సంపాదింప బ్రహ్మ రక్షస్సును సృష్టించియు, దానిని వదలింప యింద్రునే భూతలమునకు దింపియు నద్భుతమగు కల్పనా చాతురిం బ్రకటించినాడు. తుదకు నిరంకుశుని పజల గృహధర్మమును నిర్వహింపఁజేసి సంతానవంతు నొనర్చి యాదర్శమునుగూడఁ జాటెను.

ఒక్కయసంగతి

ఇంత హృద్యమగుకథలో—రమణీయమగు కల్పనలోనొకయసంగతి కన్పట్టుచున్నది. తృతీయాశ్వాసముచివర రంభానిరంకుశులు ఉపవనమును బోలినయొక కానలో విహారపరవశులై యుండిరని వర్ణింపఁబడినది. ఆసమయముననే రంభ నిరంకుశుని సురతకళా పాండితికలరి "మనసిజకేళికి భూసురతనయా నీసాటిరాదు." అని ప్రశంసించినది. ఆమాటలు నారదుఁడు వినలేదు. తరువాతవారు ఆవిపులారణ్యము చెంగటనుపమాశూన్యమగు నొక పురముగాంచిరి. అదియే అరిందమునిపట్టణము. అటనుండి యొకనాఁడు తనతోఁగ్రీడింప తిదివంబుననుండి వచ్చిన యనిమిషాంగనతోగూడి యాతఁడు పురమునకు వెలుపలనున్న యొకయుద్యానమునకు వచ్చెను. అప్పటి రంభానిరంకుశుల విహారములో రంభ "మనోభవాహవోదార కళావిశారదుఁడ"వాదువని నిరంకుశుని మెచ్చుకొన్నది. ఈమెచ్చుకోలును మింటనేగు నారదుడు విన్నాఁడు. నారదుడు విన్నప్పుడు రంభ నలకూబరాదులు దాసులనియనలేదు. కాఁగా నారదుఁడు సురపురికేతెంచి యింద్రునితో— "సురతనయుల సురభోగము నిరసింపఁగవింటి దానినేమనఁగలమో సురనాథ" అనియు, "మననలకూబరాదు లవమానమునందెదరంచుఁ బల్కెనో యనిమిషలోకనాథ, యదియాధరణీసుర పుత్రుతోడనాడిన వచనంబులెల్లఁ బ్రకటింపను వానినిబైటఁబెట్టఁగా మునులకు మాకునేల" అనియు పలికినాఁడు. నారదుఁడీ మాటలెప్పుడు విన్నాఁడు?

నారదుఁడు విన్నప్పుడుగూడ రంభ మఱల పూర్వపాఠమునే యేకరువుపెట్టెనని సమాధానము చెప్పుకొనవలయునా? నారదుఁడువిన్నప్పుడు రంభయన్నమాటమన మెఱిగినంతలో "మనోభవాహవోదారకళావిశారదుఁడవాదు"వనునదియే కావున నీయసంగతిమాత్రము వారింపరాకున్నది. వారింపవలెనన్న పూర్వవచనము లన్నియు నామె యిప్పుడుగూడ నన్నట్లూహించుటకన్న గత్యంతరములేదు. ఇది యెంతవఱకు సమంజసము? అంతమాత్రముచేత కథాకల్పన లోపభూయిష్ఠమనఁగాదుగాని మహాకవుల విషయమున నట్టివుండుట యోగ్యముగాదు. దీనికి "ఏకోహిదోషోగుణ సన్నిపాతేనిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః" అనుకొందము.

కవి యీకావ్యమును సమస్తరసనిస్తంద్రముచేయ నెంచినాఁడు. కాని అదియట్లు కాలేదు. ఇందుఁబ్రధానరసము శృంగారము. అది చంపకగంధి నిరంకుశులయొడను, అంతకన్న రంభానిరంకుశుల

విషయమునను సముజ్జ్వలముగాఁ బరిపుష్టమయినది. ఈశృంగారమున కాలంబనములయిన యిరువురి నాయికలలో రంభ అగ్రేసర. ఈమెసంగతి తరువాత ముచ్చటింతము. రంభకుశాపము సంప్రాప్తమయి నప్పుడొకింత కరుణమును, తరువాత నొకింతయద్భుతరసమును నీకావ్యమునఁగలవు. నిరంకుశుని భార్యయు కొలది కరుణము నగపఱచినది. నిరంకుశుఁడు సొగటాలాడి శివునిగెలిచి తన మనోరథమును బండించు కొనుటయు నద్భుతమే. అతని శివస్తుతిశాంతము ఇట్లటనటఁ బ్రసక్తములైన కరుణాద్భుతములు రెండును నంగభూతములై ప్రధానమైన శృంగారమునకే పరిపుష్టినిచ్చినవనవలయును.

కవిత్వము

ఈకవి కృష్ణదేవరాయల యాస్థానములో నష్టదిగ్గజములలో నొక్కరుఁడుగా నుండఁదగిన యర్హత సంపూర్ణముగాఁ గలవాఁడని ఈకావ్యముచెప్పుచున్నది. దీర్ఘదీర్ఘసమాసములతోడను, అలఁతి యలంతి పదములతోడను గూడ నీతఁడు కవిత్వమల్లి, సహృదయుల మెప్పింపఁగలడనుట కింద నేక దృష్టాంతములున్నవి. అఖండమగు వ్యాకరణశాస్త్ర పాండితి యీకవికిఁగలదు. వేదశాస్త్రాదులయం దీతని కపారమగు ప్రవేశమున్నట్లు పెక్కుఘట్టములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. శ్రీనాథునినాఁటి నుండియు తెలుఁగుకవిత్వము సంస్కృతభాషా ప్రచురమయినది. తిక్కయజ్వనాటి తెలుఁగు కులుకు తరువాతఁగానము. పోతన సోమనాదులు కొంత తెలుగుఁదనమును వెలయించిరి. కృష్ణరాయల ప్రబంధ యుగముగూడ మఱల సంస్కృతభూయిష్ఠ రచనకే పట్టాభిషేకమొనర్చెను. రాయలుమాత్రమాముక్త మాల్యదలోఁ దెలుఁగుఁదనమును నింప యత్నించినాఁడు. రుద్రయ్యయు సమకాలీనప్రభావమునకు లోఁగక దప్పదయ్యెను అయినను తెలుఁగుపలుకుల కులుకును అవసరమయినపట్టుల నీతఁడు వెలయించె ననుట కనేకపద్యము లుదాహరింపవచ్చును. తెలుఁగుసొగసును గుర్తించి దానినింపుమెయి కావ్యమున నిముడ్చుకొనకున్న నాకావ్యమును తెలుగు గబ్బనుట వింతగానుండును. తెలుఁగుఁదనములో హొయలుగులుకు రుద్రయ్యపద్యములు 2 వ యాశ్వాసములో 10, 21, 74, 116, 128, 129 నాల్గవ యాశ్వాసములో 39 మొదలగు సంఖ్యలవిచూడఁదగినవి. శృంగారరసమును వర్ణించుచున్నట్లున్న దిగువ పద్యముల నుదాహరింపకుండఁజాల—

సీ॥ జొటజొటఁ గురియునో జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి కొదమ నుదుట
విసరునో శృంగార రసవృష్టికొప్పునఁ, దొలఁకునో యమృతంబు పలుకులందు
రాలునో కుముదపత్త్రములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లుబొమల
వెల్లఁబెట్టునో పూర్ణవిధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాఱునో పైఁడి తెలివి మేన
గీ॥ వెడలఁబొంగునో చెక్కులవిమలరత్న. దర్పణద్యోత నిగనిగల్ తఱచుగాఁగ
జోడుకూడి చెలంగునోచూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బలఁ గోడె జక్కవలకవలు.

ఇది శాపవిముక్తింగన్న రంభ చెలువమును వర్ణించుపద్యము. ఇందు తెలుగుసొగసు పిక్కటిల్ల రంభ సౌందర్యము చవులూరించుచున్నది. ఇట్టిదే మఱొక్కపద్యము.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి, సుమకోమలి, ముద్దులగుమ్మ, మల్లెపూ
గుత్తి, మెఱుంగుఁదీఁగె, లతకూన, మనోజురవాళి, జాళువా
ముత్తెపుఁగోల, చంద్రకళ, మోహనమంత్రము, కాంతిరాశి యీ
పుత్తడి బొమ్మయేకరణిఁ, బుట్టెనొకో తుషపలంపుధూళిలో!

కాళిదాస మహాకవీంద్రుని "అనాఘ్రాతంపుష్పం" మనుపద్యమువలె నిదియు ధ్వనిప్రధానమై రుద్రయ్యకవితా సామర్థ్యమునకు నికషోపలమై యొప్పుచున్నది. ఎంతటి దీర్ఘసమాసములనుగాని సృష్టించి, పద్యమునకు నర్థమునకుఁ జెలువమును ఘటించి పఠితల నాకర్షించునేర్పు కవికి వలసినంత యున్నది. ఇట్టి సంస్కృతభూయిష్ఠ రచనకు ప్రథమాశ్వాసములోని 29,44,62, తృతీయాశ్వాసములోని 5,52, చతుర్థాశ్వాసములోని 5,7,37 సంఖ్యలపద్యము లారయఁదగినవి. తెలుగున పెద్దన్నతోఁ బ్రారంభ మయిన రతివర్ణనము నాయాకవీశ్వరులు ననుకరించి చేయుచునేవచ్చిరి. రుద్రయ్యయు రతివర్ణనమును "వదనచత్వర విస్ఫుత్వర" అనుపద్యములో సంప్రదాయము చెడకుండఁజేసినాఁడు. మొత్తముమీఁద నీకవి యద్భుతమగు కవితాప్రతిభ గలవాఁడు. ఔచిత్యమును గుర్తెంగిన యీకవి శబ్దార్థాలంకారాదుల నుపయోగించుటలో పిచ్చిపోకడపోఁడు. ఈతఁడుపయోగించిన యలంకారములు, ఉపమ, అతిశయోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, కావ్యలింగము, ఉత్ప్రేక్ష, దృష్టాంతము మున్నగుప్రసిద్ధములు కొన్ని మాత్రమే. తనకృతికన్య "సముజ్జ్వలాలంక్రియాభిరామ"మని చెప్పకొన్నను ఈతఁడు మణుగులతరబడి సొమ్ములతో నాకన్నెను వికృతమొనర్పలేదు. "ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం" అన్న క్షేమేంద్రుని సూక్తిని జీర్ణింపజేసికొన్న యీకవి వర్ణనాదులలో చక్కఁగా నౌచితినిపాటించి ఆయా పాత్రములను బోషించినాఁడు. శృంగారానుగుణమైన కైశికీవృత్తిలో ద్రాక్షాపాక శోభితమైన కవనమునల్లి, రసానుగుణరచనమునుజేసి యీతఁడు కవులకు మార్గదర్శకుఁడాయెను. కావుననే తనకృతి "కోమలవర్ణధామయును కోవిదసంస్తవనీయ" అని యీతఁడు చెప్పకొఁగలిగెను. రుద్రుని కవితలోని వర్ణనములు నిజముగా కోమలములే. ఆతని కృతియును గోవిదసంస్తవనీయయే.

పాత్రచిత్రణాదులు

ఈ కవి కథాసంవిధానమునను గల్పించుటయందువలెనే ఆయా పాత్రలను జిత్రించి వారిస్వభావాదులను దిద్దితీర్చుటలోను, ఆయా సందర్భములందు రసభావానుగుణమగు వర్ణనలు వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తుఁడు. వర్ణింపఁబోవు కథకు బీజభూతములగు విషయములనీతఁడు మున్ముందుగనే సూచించి పాఠకులకుత్కంఠఁ బెంచును. మాణిక్యపురమును వర్ణించునపు డీతఁడు వేశ్యలను వర్ణించినాఁడు. ఈ వేశ్యావర్ణనము కావ్యమాత్ర సాధారణమైనను తన కృతిలోని నాయకునకు వారు పరమాదర పాత్రములు గావున వారిని రెండుపద్యములలో నింపుమీఱ వర్ణించెను. "చెక్కుటద్దములపైఁ జిఱునవ్వుచిమ్ముకులు వాఱమాఱవిచలించు పాటపలుకు" నా వెల వెలందులు "కచభార కుచభార కటిభారములచేత కాయంబుత్రైభంగికంబుగాఁగ" నిలిచినారఁట. ఏమి యీ త్రైభంగికము సొంపు? వీరియందెంతగా నింపుసొంపులు పొంపిరివోవకున్న మన నిరంకుశుఁడు వీరిని వదలకుండును? కవి యీ యొక్కపద్యముతో వారిని విడువడయ్యెను.—

ఉ॥ ఒక్కొకవేళ దేవపతియొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కఁదనంబును, నాట్యవిద్యయున్
మక్కువనేఁతలున్ విటులమర్మమెఱుంగుటలున్ గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోక గణికల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్

దేవవేశ్యలకుగూడ సిగ్గుగలిగించు వారుగావుననే యీ వేశ్యలను మఱిగి నిరంకుశుఁడు భార్యానురాగమునుగూడ వీడినాఁడు కాఁబోలును. ఈ వేశ్యల వర్ణనలో నారదుని ప్రసక్తియేలనో? రానున్న కథలోఁగూడ నారదుఁడు స్వర్గమునకేఁగి రంభవృత్తాంతమును వినుచునుగావున కవివాని నిక్కడనే పాఠకుల దృష్టిపథమునఁ బడవేయుచున్నాఁడు. అట్లే నిరంకుశుని తల్లినిగూడ కవి ముందు

గనే పాఠకులకుఁ బరిచయముచేయును. ఈమె ప్రవరుని భార్యవలెనే అతిథిసంతర్పణ పరాయణ. ప్రతివారమును భక్ష్యభోజ్యముల నమర్చి వచ్చువారికి వడ్డింప వలసటలేని యిల్లాలు. ఇంకను గుటుంబములోని కష్టసుఖములలో భర్తతోఁ బాలుపంచుకొను నుత్తమాంగన. కావుననే కోడలి ప్రేరేపణమునఁ గొడుకును చక్కఁగా మందలించినది. ఆ మందలింపుగూడ నెంతసుకుమారముగ! ఎంతసహజముగ! ఈమె కల్పితగుణములులేని సామాన్యసంసారిణి. ఈయత్తకుఁ దగినకోడలే దొరికినది. నిగమశర్మభార్య వలెఁగాక యీమె యౌచితియెఱింగి మగనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పుకొని సంసారమును జక్కఁజేసి కొనఁ బ్రయత్నించినది. అత్తగారిద్వారా కార్యము సాధింపఁజూచినది. కాని ఫలములేదు. ఈకోడలి పాత్రమును జిత్రించుటలో కవి కృతకృత్యుఁడయినాఁడనవలయును. పతివ్రతా ధర్మమని మగఁడెట్లు చేసినను మూగమొద్దువలెనుండి కర్తవ్యమును విస్మరింపక యీమె తనకరీతినాడుట యెంతయొప్పి యున్నది! ఈమె అంతమూఁగగాని, అంతఱాగగానికాక నేటి యిల్లాండ్రకును నాదర్శభూతురాలయిన దనవచ్చును.

ఈకావ్యములో వేశ్యమాతసృష్టి అద్భుతము— అసదృశమును. పాఠకుల మనస్సులకు వేశ్యలపై రోఁతఁబుట్టించుటకును, తన కావ్యకథానాయకునికి గలిగిన విఘ్నమును నిరూపించుటకును కవి దీనిని లోకోత్తరముగాఁ సృష్టించినాఁడు. ఆమె నేడెనిమిది పద్యములలో వర్ణించి యామె దుష్టత్వమును బెక్కుతెఱంగులఁ బ్రకటించెను. ఈదిగువపద్యము నొక్కదానిని గమనించినచో వేశ్యామాతల క్రూర స్వభావము సుస్పష్టమగును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁగల మేలు విసమెల్ల, రాలలోఁగల్గు కార్కశ్యమెల్లఁ
బైశాచసమితిలోపలి వికారంబెల్లఁ, గపికోటిలోనుండు కాంక్షలెల్ల
సెలయేళ్లలోన వర్తిలెడు వక్రతలెల్ల, మఱుశంబరులలోని మాయలెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ దనరు మత్సరమెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ బాపమెల్ల

గీ॥ దీసి విటదోషరాశిచే ద్విగుణిఁజేసి, యనృతపంకంబులోఁ గల్పి యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించి నిర్మించె బ్రహ్మకృపణ, తరుణహృద్భల్లియగు లంజతల్లిఁగాఁగ.

ఈమెను బ్రహ్మయెట్లు సృష్టించినను కవిబ్రహ్మమాత్రము దారుణముగనే సృష్టించినాఁడు. ఇది నిజముగా విటులప్రాణములంగొను రాక్షసియే. రంభనుదీర్చుటలోను, ఆమె యనురాగమును వ్యక్త పఱుచుటలోను గవికి ప్రత్యేకోద్దేశ్యమున్నట్లున్నది. నిరంకుశుని సురత చాతుర్యమునకు రంభలోఁబడి పోయినది. కావుననే యింద్రుఁడు ఒకసారి విప్రునికి కౌఁగిలిచ్చి రమ్మనిచెప్పినను చాటుగనో మాటుగనో "పదే పదే" యామె నిరంకుశునిగలయవచ్చి తుదకు భయంకర శాపమునకును గుఱియైనది. ఇట్లు చేయుటకామెకును నిరంకుశునకును శరీరములతోఁబాటు మనస్సులునుగలియుటయే కారణము. ఆసంగతి నామె.

"వనితకు నిన్నువంటి మగవాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁదలపోయఁ బూర్వకృతపుణ్య విపాకముగాక కొంచెమే."

క॥ తనువుందనువుంగూడుట, ఘనతర సంసర్గఫలముగాదు తలంపన్
మనమున్ మనముంగూడుట, యనుపమ సంసర్గమహిమ యవని సురేంద్రా!

క॥ అదిగాక మనకు మదియున్,
మదియుం గలసినది యింక మఱపుఁలుగలవే?

క॥ అనిపలికి ధారణీసుర, తనయాగ్రణి! పూర్వమైనదయఁ దప్పకమీా
నిను మఱవ నేనెవత్తున్, గనియుఁ గనకుండగా నొకానొక వేళన్.

అని వ్యక్తముచేసినది. రంభమనస్సు నింతగా కవి తనకావ్యనాయకునిపై ననురక్తముచేయుటఁ జూడ మనస్సులుగలసిన ప్రేమయే మహనీయమనియు, నట్టిది సర్వసాధారణము కాదనియుఁ దెలుప నెంచినట్లున్నది. నిరంకుశుఁడింతవఱ కనుభవించిన వేశ్యాసంగమసుఖము నిష్కళంకముగాదు. వారు స్వార్థముతో నీతనిఁజేరఁబట్టిరి. ఇప్పుడు రంభయో యీతనిలోని విశేషము నెఱింగి నిర్వ్యాజముగా వీనిని బ్రేమించుచున్నది. కనుక నే వారికి మనస్సులును గలసినవి. దేవతలకంట దుమ్ముచల్లియైనను అప్పుడప్పుడు దాను దన నాయకుని గలయవత్తుననుట సామాన్యమామశ్రీ?

ఈకావ్యమునకు మనుచరిత్రముతోఁ గొన్ని పోలికలున్నవి. కథలోఁగాకపోయినను పెక్కువిషయముల దానిని మించవలయునని యీకవి తలంచినట్లున్నది. అట్టిప్రయత్న మీకావ్యరచనములో నున్నదని నిరూపింపవచ్చును. మనుచరిత్రములోని స్వరోచి మనోరమాదులగు ముగ్వురు భార్యలతో విహరించునప్పుడు చక్రవాకదంపతులు వారిప్రేమనుగూర్చి చర్చించి తుట్టతుదకిట్లు తేల్చుకొన్నవి.

ఆ॥ తగులు సెవ్వఁడొక్కతరుణికి నొకనికి, మెలఁతవలచు నదియ మేలసంగ
వచ్చుఁగాని పెక్కువనితలపైఁగూర్మి, గలుగుననుట బొంకుగాదె తరుణి!

మను ఆ ౬. ప ౭౪.

ఒక్కస్త్రీయందనురాగము గలవాఁడును, ఒక్కపురుషునియందు ప్రేమగలదియు నగువారే దివ్యసుఖమనుభవింతురని పైపద్యము తెలుపుచున్నది. కాని అట్టి నాయికానాయకులను సృష్టించునవకాశము మనుచరిత్రములో పెద్దన్నకుఁ జిక్కలేదు. ఆ కొఱఁతె నీకవి యీకావ్యమున నిట్లు తీర్చినట్లున్నాఁడు. మనసులు గలసిన యనన్యమగు నాయికానాయకులప్రేమ యుందిట్లు నిరూపింపఁబడినది. కావున నిందలి రంభతీర్పు ప్రత్యేకత నందినదని నాతలంపు.

రుద్రకవి ఆయాసందర్భములను, పాత్రలను వర్ణించుటలోమేటి యనుకొంటిమి. రసమును భంగముసేయు ననుచితవర్ణనముల నీతఁడుసేయఁడు. ఇటీవలి ప్రాబంధికులవలె అవయవమునకొకటిగాఁ బద్యముల నల్లుటయు నీతనికిఁ గిట్టనిపని. నిరంకుశుని వర్ణించుటలో నీతఁడొకటిరెండు పద్యములను మాత్రమే వ్రాసినాఁడు. అందీపద్యము లోకోత్తరము.

ఉ॥ ఆతరుణావనీసురుఁడొకప్పుడు వీధికి రా విలాసినీ
వ్రాతకఠోర ధైర్యకుధరంబులు తుత్తుమురైచనం దయా
ద్రోతర వృత్తినేయు నతఁడింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు సెజ్జపయింబడు భూవరోత్తమా.

నిరంకుశుఁడు వీధికివచ్చినప్పు డొడలుతెలియక విలాసినులనేసిన మన్మథుఁడు ఆతడింటికి జేరిన పిమ్మట తానుజేసినపనికి చేతులుతీయఁగా సెజ్జపయిఁబడుచున్నాఁడట! ఎంతయుదాత్తమయిన వర్ణనము! కావ్యనాయకుని సౌందర్యమెట్టిదో యీవర్ణనము తెలుపుచున్నది. అట్లే చంపకగంధిని వర్ణించునప్పుడును ఒక్కమాటలో నామె ప్రౌఢవయసు జెప్పినాఁడు. రంభనుగూర్చి చెప్పునప్పుడును "త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యరేఖ చంచలాలతాంగులకే యింతి మేలుబంతి" అని గంభీరముగఁ బలికినాఁడు.

వీలున్నను లేకున్నను కావ్యములో నష్టాదశవర్ణనము లొనర్చి పాఠకులను విసిగించు పాపము నీతడు కట్టుకొనలేదు. అవసరమైన పట్టుల సూర్యోదయాది వర్ణనములను చక్కఁగా సందర్భమును గుదుర్చుకొని చేసినాఁడు. నిరంకుశుఁడు వేశ్యావాటికలో సంచరించుట కనువునేర్పఱుచుటకు సాయంసంధ్యావర్ణనము చేయఁబడినది. ఆతని కాముకత్వోద్దీప్తికి కాముకీవర్ణనము, ఆతఁడారాత్రి నిద్రించి, తెల్లవారుజామున వేశ్యయింటికేగు నవసరమున సూర్యోదయవర్ణనము, అట్లే కాననోద్యానవర్ణనాదులును సందర్భశుద్ధిని బొసఁగించుకొన్నవి. లక్షణతాసిద్ధికోస మాత్రమే వర్ణనమునుగానిచేసి యౌచిత్యమును జెడఁగొట్టలేదు.

వర్ణనీయమగు నేఘట్టమునుగాని రసోజ్జ్వలము సేయుట మహాకవిధర్మము. ఆఘట్టమున పాఠకుల నాసక్తులనొనర్చి దానితో సహానుభూతిని గలిగించినసే కాని కవి చరితార్థుఁడుగాఁడు. ఈ శక్తి రుద్రకవి కవ్యాహతముగాఁగలదని యీకావ్యమునందలి ప్రతిఘట్టమును, పద్యమును జాటుచునేయున్నవి. సంతానహీనుల దుఃఖము, పుత్రవంతుల సౌభాగ్యము ప్రథమాశ్వాసమున హృద్యముగా వర్ణితమయినది. "సుతహీనతవదిచింతిలు చెంతవారు మానరుసుమ్మీ!" "పురుషుండాత్మజహీనుఁడై సుగతికింబోనేరఁ డుర్వీశ్వరా!" "పరసుఖకారణము తనూభవుఁడుసువ్వె!" "కొడుకులుగల్గిన మనుజుఁడు బడుగైనను మేలు కుముద బంధుకులీనా!" పైపద్యపాదము లెంతమనోహరములు! వేశ్యాలాలసులకుఁ బాటిల్లు ననర్థములను వేశ్య మాతృముఖమునఁ గవిసుందరముగాఁ జెప్పించినాఁడు. అట్లే శివుఁడు ప్రత్యక్షమయినప్పుడు నిరంకుశుఁడొనర్చిన స్తోత్రఫణితి భక్తకోటికెల్లరకును ధ్యేయమై యొప్పుచున్నది. దిగువ పద్యములను జిత్తగింపుఁడు.

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కుచేసితి మహాహంకార కామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁ గ్రుంకువెట్టి జడతావేశంబునన్ మిమ్ము ది
వ్యపథోద్వృత్తిని గొల్వనైతిని మనోవాక్కాయకర్మంబులన్
జపలాత్మున్నను బ్రోవ మీదయయకా సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్.

మ॥ నిలుపంజాలను నీశివాఖ్య మదిలో, నిక్కంబుగా నీకథల్
బలుకంజాలను వాక్కులన్, వెలయనీపాదాబ్జ సంసేవనల్
గెలువంజాలను దేహకర్మములు దుష్కృత్యాత్ముఁడన్ నా మన
శ్చలనంబుల్ దొలఁగించి ప్రోవవె శివా సద్భక్తరక్షాచణా!

సందర్భవశమున శతకఫక్కికంబోలిన యొండొక సుందరపద్యము నుదాహరింప కుండఁజాలను.

ఉ॥ ఆపదకైన బంధుజన, మక్కఱదీర్చు ధనంబు, రోగమున్
బాపఁగఁజాలు నౌషధము, పాపవిముక్తినిఁ జేయు పుత్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి, బుధకోటికి మెచ్చగువిద్య, దీన సం
తాపముఁ జూడలేని దయ దైవవశంబునఁ గాక కల్గునే.

ఈకవి కవనమేమి, వర్ణనలేమి మిక్కిలియు స్వభావోక్తి సుందరములు. స్వభావసిద్ధస్థితిని వర్ణించుటలో నీతఁ డందెవేసినచేయి. ఈయంశము ప్రతిపాత్రము విషయమునను, ప్రతిసందర్భమునను దేటతెల్లమగును. శాపమునుగన్న రంభ దుఃఖపట్టుట, మాంత్రికులు బ్రహ్మరాక్షసుని వదలించు నప్పుడు చేయుప్రయత్నములు, నిరంకుశుని మాతృబోధ మున్నగునవిందుకు దృష్టాంతములు. ఈస్వభావ వర్ణనములలో నీతఁడు ముద్దుముచ్చటలు గూర్చు లోకోక్తులను, జాతీయములను జక్కఁగా నిమిడ్చి సుందరతరము చేయును.

"కాడు లొటిపిటకూల గోకండ్లఁ గాని" "అణిముత్తెము మసిబొగ్గు నయ్యెనేఁడు" "పచ్చ పయికంబు గుజ్జము చచ్చినదాఁక నెయటన్న సామెతవినవే." 'నాలుకపయి న్నువుగింజయు నాననట్టి,' "జగబిరుదుముండ మొట్టియు, అఱచేతంబండ్లు వచ్చినప్పుడు మమ్మంగఅచెదవుగాక, గుల్లగుట్టగదిను" "గుదిగుంపులుచేయు" అవశ్యంపితురాచారం, ఆశాపరమందుఃఖం, పృష్ఠతాడనాద్దంతపతనం, మన సన్నునాంఘృత మరోచకం" ఇట్టివిట్టని కవనమునకొక సొంపుగూర్చినవి. అదనెఱింగి వానినీకవి వాడి నాడు. 'దుచింతురే కులసతుల్ వారాంగనా భోక్తకున్' 'చపలాత్మ్మంగనిపెట్టి యుండుఁగదయస్వా పంబులై యాపదల్' ఇట్టి యర్థాంతరన్యాసముల నీతఁడు పొందికగానదికి మనము సంభాషణలో వాడుకొనుటకు నుపయోగించుచున్నట్లు చేసెను.

ప్రబంధాంతర సాదృశ్యములు

ఒకరి రచనమునకు మఱొకరి రచనముతోఁ గొన్నికొన్ని విషయములందు సాదృశ్యములుండుట సాహిత్యసాధారణమైన ధర్మము. పూర్వపూర్వకవుల రచనముల నుత్తరోత్తర కవులు చదువుచుండుట సామాన్యము కావున నాపూర్వకవుల రచనావిధానము లుత్తరకవులకృతులలో బొందుపడుచుండును. మఱియు నాయాసమానఘట్టములను, సమానాంశములను వర్ణించుచున్నచో పూర్వరచనల పరిచితి లేకున్నను విషయ సాదృశ్యమునుబట్టి యట్టి రచనారీతులు దొరలుచుండును. ఈధర్మము వేదకాలము నుండి వెలువడిన గ్రంథములయందునుగలదు. మొట్టమొదటిదగు ఋగ్వేదములోని రచనావిధానములు, వర్ణనాదులు తరువాతివగు యజుస్సామాథర్వములలో పూర్వరూపములతోడను, గ్రొత్తపరిణామముల తోడను నిరవుకొన్నవి. వేదవాఙ్మయమునందలి కొన్ని వర్ణనలు బ్రాహ్మణారణ్యకములందు, నుప నిషత్తులయందును సదృశములైయున్నవి. ఆ ప్రాచీనవాఙ్మయములోని రచనారీతులు రామాయణ, భారతాదీతిహాసములయందును, బురాణములయందును వ్యాసవాల్మీకాది కవులచే ననుసృతములై యొక క్రొత్త చెలువమును సేకరించుకొన్నవి. తరువాత భాస, సౌమిల్లక, కాళిదాసాది సంస్కృతకవులు ఆర్షవాఙ్మయములోని సొగసులకు బుణికిపుచ్చుకొని కొన్నికొన్ని ఘట్టముల బూర్తిగా వ్యాసవాల్మీ కాదుల ననుకరించియు కావ్యసాహిత్యమును సృష్టించియున్నారు. అట్లే తెలుఁగులో నాదికవులని

చెప్పఁదగిన నన్నయ, నన్నెచోడకవుల రచనములను తరువాతి తిక్కన, సోమన, పోతన, శ్రీనాథాదులనుసరించినారు. ఎవరెవరేయే సందర్భముల నెట్లనుకరించినదియు, ఏయేపద్యముల కెట్టిపద్యములను దమ కృతులలోఁ దీర్చుకొన్నదియు నిక్కడ వివరింపఁజాలను. సమ్యగ్దృష్టితో సాహిత్యమును బరిశీలించిన వారికిది తెల్లముకాఁగలదు. పెద్దనార్యుఁడు శ్రీనాథుని కవితామార్గములను బెక్కింటి ననుసరించి తన మనుచరిత్రమును సుందరతరమొనర్చుకొన్నాఁడనుట మనమెఱుఁగనిదికాదు. పెద్దన మనుచరిత్రములోని పద్యములను, వర్ణనములను దరువాతివారగు రామరాజభూషణ, రామకృష్ణాదికవులు పెక్కు రనుసరించిరి. ఇంతమాత్రముచేత నీకవులను గ్రంథచౌర్యదోషముంటఁగట్టఁ బూనుట సాహసము. ఎంత ప్రతిభాశాలియైనను పూర్వమార్గములపై నవ్యసృష్టి సేయఁజాలునే కాని సమస్తమును నూతనముగా సృష్టించి కృతార్థుఁడుకాలేఁడు. కావున పూర్వగ్రంథముల రచనావిధానాదుల ననుసరించినంతమాత్రమున నది కవులకపకర్షకాఁజాలదు. అట్లే యైనఁగాళిదాసాదులే గణ్యతకు రాకపోవలసివచ్చును. ఈ రహస్యమునెఱింగియే పూర్వకవుల గౌరవమును గుర్తించిన కవికులశిరోమణి కాళిదాసుఁడు తనరఘువంశములో వినయసూచకముగను, కృతజ్ఞతాబుద్ధితోడను— "అథవాకృత వాగ్ద్వారే వంశేఽస్మి న్ పూర్వసూరిభిః మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మేగతిః" అని పూర్వుల కంజలించినాఁడు, నిరంకుశోపాఖ్యానములో మనుచరిత్రను దలపించునంశము లలంతిగానున్నవని పూర్వమే చెప్పియుంటిని. సురశర్మ వైదికప్రీతి, అతిథి సంతర్పణ పరాయణత, అతని గృహిణీ లలామము యోగ్యత, భక్ష్యభోజ్యములు వండిపెట్టు శీలము, ప్రవరదంపతులను దలపించుచున్నవి. సురతవర్ణనములో మనుచరిత్రమునకును దీనికిని సాదృశ్యమున్నదని యంటిని.

నిరంకుని కథతోఁ గొంతవఱకెక్కువ సాదృశ్యముగలది రామకృష్ణుని నిగమశర్మకథ. ఈ యిరువురి కథలలోను నాయకులు వేశ్యాలంపటులే. ధనమును కొల్లబెట్టువారే. అందుచేఁ బెక్కింట సాదృశ్య మనివార్యము. నిగమశర్మకు ఆతనియక్క హితబోధ చేసినది. నిరంకుశునికిఁ దల్లి హితము చెప్పినది. నిగమశర్మభార్య మాటపలుకాడని యమాయిక. నిరంకుశుని చెలువ నలుపులేని శీలముగలిగి, యుక్తిశక్తులతో వాచాప్రాగల్భ్యమును జూపి, యత్తగారిచేతనైనను జెప్పించి మగనిని తనమార్గమునకుఁ ద్రిప్పుకొనఁజూచిన నేర్పరి. ఈమె మనయింటికోడండ్రను బోలిన వధువు. ఇంతవరకే కథలో నాయకులకు సాదృశ్యము. ఈ యిరువురి బోధలైనపిమ్మట కథాంశములు భేదించుచున్నవి. వర్ణనాదులలోను, ఇతివృత్త నిర్ణయములోను ఎవరెవ్వరి కనుకరించిరోయని సిద్ధాంతీకరింపవలెనన్న నీకవుల పౌర్వాపర్యమును మొదట గుర్తింపవలయును. ఏతద్గ్రంథవ్యాఖ్యాతలు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు, రుద్రకవి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాలమువాఁడని నిర్ణయించుచున్నారు. అనఁగా కృష్ణదేవరాయల కాలము నాటికీతఁడు పిన్నవాఁడయి యుండవలయును. ఈ కృతిని తాను "బాల్యచాపలము పెంపున స్వామికివిన్నవించితి" ననుచున్నాఁడుగదా కవి ఈ కృతివ్రాసినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయల యాస్థానమున కేగెనో, లేక యటకేగినపిమ్మట నీకృతిని రచించెనో ఎట్లయినను మనుచరిత్ర రచింపఁబడి ప్రసిద్ధి నందినతరువాతనే యిది రచితమైనదని నా యభిప్రాయము. ఈతఁడు కృష్ణరాయల యాస్థానముననే యున్నచో రామకృష్ణునికించుక పూర్వుఁడు కావలయును. అప్పుడు పాండురంగకవియే యీతని ననుసరించినాఁడనవలసి వచ్చును. లేదా ఉభయులును సమకాలమువారైన నొకరిరచనము నొకరు చూచుకొనక యదృచ్ఛముగా వ్రాసికొన్నారన వలయును. దేశకాలముల భిన్నులైన కవులు సదృశ రచనముల నొనర్చుట వింతకాదనియు నేదలంతును. నిగమశర్మకథా సాదృశ్యము నటుంచి చూచి

నచో రంభావృత్తాంతమునుబట్టి కళాపూర్ణోదయము పోలికయు నిందుకొంచెముగ పడుచున్నది. అందును నీకవిని సూరనే యనుసరించెనో, లేక సూరన్ననే యీతఁడనుసరించెనో తేల్చవలయునన్న నిర్బాధముగా కాలనిర్ణయము గావలసి యున్నది. శ్రీ॥ శే॥ వద్దిపాటి నిరంజనశాస్త్రిగారు బళ్ళారి జిల్లాలోని "గినిగెర" యను గ్రామములో శ్రీ సాంబమూర్తి స్వాములవారియొద్ద నొక తామ్రశాసనమును గాంచితిమనియు, నందు నలుగురు మంత్రులతో రుద్రకవి కృష్ణరాయల సంతకములున్నవనియు వ్రాసినారు. ఆ శాసనము లభించినచో మన సందేహములన్నియును దీఱును. అంతవఱకును ఎవ్వరెవ్వరి ననుకరించిరో సిద్ధాంతీకరించుట సాహసమేమో. ఏదియెట్లయినను గాక. రుద్రకవి, పాండురంగకవుల రచనల సాదృశ్యములను దిగువ నుదాహరింతును.

"................................ మీ బావయుఁ
నీరాకల్ మదిఁగోరు చంద్రుపోడు పున్నిరాకరంబుంబలెన్."

—పాండు.

క॥ నందను నిన్నుఁగనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు సకల సముద్రం
బిందునకుఁబోలె జనకుఁ,డిందునకా నీ మహత్త్వమేమన నేర్తున్."

—నిరం.

"కలదు లేదను వాదములకోర్చి మీను మీ
సమువంటి యొంటి జందెము మెఱవఁగ" —పాండు.

"జాతినవెండ్రుకల్ సవరించికట్టిన, పసిడిప్రోతరుమాలు దుసికిలంగ" —నిరం

"తలిదండ్రులకు సమ్మతంబుగా నతిథి స,
త్క్రియయటంచు నొకింత గిలుబుసేయు" —నిరం

"దినవెచ్చమునకునై తన మేనఁగలసొమ్ము
కొదుకకబచ్చింటఁ గుదువనైచు" —పాండు

"వృద్ధానుసారంబు విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుగైకొంటివే తనూజ" —నిరం

"పరమేష్ఠినుండి నీతరముదాఁక విశుద్ధ, తరమైన వంశంబుదలఁచనైతి" —పాండు

"లేరాభోగపరాయణుల్ జగతిలో లీలావినోదంబుగా" —నిరం

"కామవికార మాత్మననగాఢతఁ దాల్చినయేని" —పాండు

"కఠినకాకోలూకికావి లోకనసాధ్య, సాక్షీగ్నకోకిలాకోకిలంబు" —నిరం

"కఠినకంఠీరవాక్షత నఖక్షతజర, త్కరశ్శిరశ్శుక్తి శార్కరిలతలము" —పాండు

పై పద్యములెంతయు సాదృశ్యముగలవై యొప్పుచున్నవి. పాండురంగ మాహాత్మ్యములోఁగూడ మనుచరిత్రలోని పద్యములం బోలినవి కొన్నిగలవు. కావున నీరెండు కృతులును మనుచరిత్రకుఁ బిమ్మటివనుటలో సందేహములేదు.

కావ్యగౌరవము

ఆంధ్రమునఁగల యుత్తమోత్తమ కావ్యములలో నొక్కటగు నిరంకుశోపాఖ్యానము వేశ్యాసంగమముచేఁ గలుగు ననర్థములను గంటగొట్టి చెప్పుచున్నది. దీనిని బఠించిన వాఁడెట్టి కామియైనను తప్పక వెలయాండ్రుర సేవగించుకొని గృహస్థాశ్రమపరాయణుఁ డగుననుట నిజము. ఈ కావ్యమున నుపదేశము కంటెను కావ్యశిల్పము, కథాకల్పనాపటిమ, రచనావైచిత్రి యొకదానినొకటి మించి యున్నవి. ఇంత చిన్నకావ్యము నింత సహృదయ మనోరంజకముగా వ్రాసి సాహిత్యసేవచేసిన కవి తెలుఁగువారికిఁ జిరస్మరణీయుఁడు.

ఈ కవి చక్కని శీలముగలవాఁడుగను, వేదాది వివిధవిద్యావినోదిగను నగపడుచున్నాఁడు. ఈతడు శివభక్తిపారాయణుఁడు. పెక్కు ప్రబంధకావులవలెఁ దనకావ్యము నేరాజునకో, రంగప్పకో యంకితమీయలేదు. దీనింబట్టిచూడ నీగ్రంథమును రచించునప్పటి కితనికిఁదగిన యార్థికపుష్టియు నుండియుండునని యూహింపవచ్చును. తన యిష్టదైవమగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామికిఁ దన కావ్యకన్య నిచ్చి ధన్యుఁడాయెను. బాల్యకాలముననే యింతటి శివభక్తితత్పరుఁడగు నీతని తత్త్వదృష్టి యెంతగాఢమైనదో. ఆ శివుఁడైనను దనకృతి కన్యం బరిగ్రహింప నర్హుఁడౌనా, కాదాయని యీ కవి శంకించినాఁడు. "శూలినామ ధన్యుఁడగ్గొండుకాఁడె మత్కావ్యమునకు" అనుట యెంతవింత! అతనికైనను స్వప్నములో నడిగించుకొని మతియిచ్చినాఁడు. కావున నితనికి తన కృతిపై పవిత్రభావమగ్గలము.

గ్రంథపాతమా?

ఈ కావ్యము కవి వ్రాసినదున్నదున్నట్లు తోఁచుటలేదు. దిగువ పద్యములో—

క॥ అని యిట్లు దేవతా ప్రార్థన మాపాదించి, గురులఁ బ్రణుతించి పురా
తన కవుల నెంచి దుష్కవి జనపశువుల నోసరించి సమ్మదమొదవన్.

అని దేవతాప్రార్థనము, గురుప్రణుతి, పూర్వకవిస్తుతి, దుష్కవినిందచేసినట్లు కవి కంఠోక్తిగాఁ జెప్పినాఁడు. కాని గ్రంథములో దేవతాప్రార్థనానంతరము కవి ప్రస్తావనమాత్రమే యున్నది. గురుప్రణుతిగాని, పురాకవిస్తుతిగాని లేదు. ఆపద్యములు అచ్చుప్రతులందుగాని, వ్రాతప్రతులందుగాని యగుపడుటలేదు. దీనింబట్టి గ్రంథపాతమున్నదేమోయని నాయూహ. లేకున్న తానుజేయని గురు, పూర్వకవిస్తుతుల నేల కవి యీపద్యములలోఁ జేర్కొనును? తాళపత్రలేఖకుల ప్రమాదము వల్లనో, ఒకటిరెండు పత్రములు జారిపోయి నశించినందుననో ఆ స్తుతులుగల పద్యములు నశించియుండవచ్చును. లేఖకులు విమర్శదృష్టిలేక ఉన్నవానినున్నట్లే వ్రాసికొనియుండవచ్చును. అట్లే లోఁగడ నేనుచూపిన "నారదుఁడు విననిమాటలింద్రునితో జెప్పినాఁడన్న" యసంగతిగూడ గ్రంథపాతమునకు సంబంధించియో లేఖకుల తారుమాఱు వ్రాఁతలనుబట్టి గలిగినట్టిదై యుండునని నా యుద్దేశ్యము. లేకున్న కవియే యెఱిఁగి యెఱిఁగియు యిట్టి యసంగతి నేల దొరలనిచ్చును? ఈ విధముగా నిరంకుశోపాఖ్యానము లేఖకప్రమాదభూయిష్ఠమై పెక్కు లపపాఠములతో నిండియున్నది. సమర్థులగు పండితు లద్దానిని జక్కఁగా బరిష్కరించి పరిశుద్ధమొనర్ప నెంచ మొన్నటివఱకును గృషిచేయలేదు. ఈసంగతి

నెఱింగి, విమర్శకాచార్య బిరుదాంకితులగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు బహుకాల పరిశ్రమచే పెక్కు సంస్కరణములుచేసి, సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ముద్రించి యాంధ్ర సారస్వత సేవచే ధన్యులయినారు. ఆంధ్రశిల్పకళా పరిషత్సభ్యుఁడగు నీపండిత ప్రకాండుని సేవ నాంధ్రులు కొనియాడుదురని నమ్ముచున్నాను. ఈ కవిగారు శిల్ప సారస్వత శాఖలలో బహుళకృషి చేసి యున్నారు. అనేకగ్రంథములను కంఠస్థముచేసినబహుశ్రుతులు. ఇట్టివీరు నాయందలి సదభిప్రాయముచే నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు విమర్శయు, కథాసంగ్రహమును వ్రాయవలసినదని కోరియున్నారు. పెద్దలయాజ్ఞమీఁది గౌరవముచేత నే నీ కావ్యమును యథామతిఁ బరిశీలించి, నాకుఁదోఁచిన యభిప్రాయముల వెలువరించితిని ఈ కావ్యమునుగూర్చి సూత్రప్రాయముగా నేను కొంతవ్రాసితిని. ఇంకను బహుళముగా వ్రాయవలసిన విమర్శాంశములు లేకపోలేదు. అయినను గ్రంథము పెరిగిపోవునని విరమించినాఁడను. ఆంధ్రకావ్యములమీఁద సమగ్రమగు విమర్శలులేని లోపము చాలపెద్దదని నాయభిప్రాయము. ఒక్కొక్క కావ్యముపై నించుమించు ఆకావ్యములంత విరివిగల సద్విమర్శలు వ్రాసి ప్రకటింప వీలున్నది. ఇట్టి విమర్శలు పాఠకులకత్యంతోపకారులగుటయే కాక, సాహిత్యలక్ష్మి యొక్క సర్వాంగసుందరతకును కారణభూతములగును. ఈ విధమగు నాయుద్దేశ్యము నెఱింగి నన్నే యీపనికిఁ ప్రోత్సహించిన ఈ గ్రంథ వ్యాఖ్యాతలకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదముల నర్పించుచున్నాను. సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాసమలంకృతమగు నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును శిల్పకళాపరిషత్పక్షమున నాంధ్రలోకమునకు సమర్పించుకొనుచున్నందుల కెంతయు సంతోషము.

నత్తెనపల్లి
ఖర, ఆశ్వయుజ విజయదశమి.
10—10—51

కొండూరు రాఘవాచార్యులు
కార్యదర్శి
ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిషత్తు.

నిరంకుశోపాఖ్యాన

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

తృతీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ప్రథమాశ్వాసము

—॥ ఇష్టదేవతాస్తుతి ॥—

శ్రీభాషారమణీవిమృష్టపదరా ♦ జీవోత్తమాంగార్చ్యుఁ డా
ర్యాభామాపరిణేత సర్వజగదా ♦ రాధ్యుండు మూర్తిత్రయీ
శోభాకందము కందుకూరినగరీ ♦ సోమేశ్వరస్వామి లో
కాభీష్టంబులొసంగుఁగాతఁ గరుణా ♦ యత్తైకచిత్తంబునన్. 1.

రుద్రకవి యీ కావ్యమును బరమేశ్వరున కంకితముగా రచించువాఁడై "మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే," అను ప్రమాణము ననుసరించియు, శిష్టపరంపరాగతమయిన యాచారముంబట్టియు, నంతరాయములు దొలఁగి యీ కావ్య మభివృద్ధినొందుటకును, నాదియందు మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖమ్" కావ్యారంభమున నాశీర్వాదమైనను, నమస్కారమైనను, వస్తునిర్దేశమైనను గావచ్చును, అని మూఁడువిధములగుటం జేసి యందాశీర్వాదరూపమంగళము నిందుఁ గల్పించెను.

అర్థము: శ్రీభాషారమణీ.........గార్చ్యుఁడు. శ్రీ-లక్ష్మీదేవిచేతను, భాషారమణీ-సరస్వతిచేతను, విమృష్ట-పరిశుద్ధిచేయబడిన, పదరాజీవ-కమలములవంటి పాదములును, ఉత్తమాంగ-శీర్షమును - అనఁగా ముఖమును, శరీరమునఁగల యవయవములన్నింటిలో నుత్తమమైన దనిభావము. ని. 'ఉత్తమాంగః శిరః శీర్షం' అమ. ఇచట లక్ష్మి రాజీవములయం దుండునది కావునఁ బదరాజీవ మనియు సరస్వతి ముఖమం దుండునది కావున నుత్తమాంగ మనియుఁ జెప్పఁబడినది. అర్చ్యుడు-పూజింపఁదగినవాఁడును, ఆర్యాభామాపరిణేత. ఆర్యాభామా-పార్వతియొక్క, పరిణేత-నాథుఁడును, 'వ్యా. ఆరణీయా విలాసిభి రభిగమ్యే త్యార్యా,ని. ఆర్యా షోడశవర్షాతు' అమ. అయియుండుటవలనఁ బదియాఱువత్సరముల ప్రాయముగల జవ్వనికి మనోహరుఁడనియు భావము. సర్వజగదారాధ్యుండు. సర్వజగత్-సమస్తప్రపంచముచేత, అనఁగా నఖిలజగజ్జనులచేత ననుట. ఆరాధ్యుండు-సేవింపఁబడుచున్నవాఁడును, మూర్తిత్రయీశోభాకందము. మూర్తిత్రయీ-బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుఁడు. అను

మూఁడురూపములయొక్క, శోభా-కాంతికి, కందము-నుంపయును, అనఁగా మూలస్థాన మనుట. అగు కందు.........స్వామి. కందుకూరినగరీ-కందుకూ రనుపట్టణమునఁగల, సోమేశ్వరస్వామి-సోమేశ్వరుఁ డనుపేరుగలదేవుఁడు, కరుణా.........చిత్తఁబునన్. కరుణా-దయను, ఆయత్త-అధీన మయిన, అనఁగా దయతోఁగూడినయనుట. ఏక-ముఖ్యమైన, చిత్తంబునన్-మనస్సుతో, లోకా.........గాతన్. లోక-జనసమూహముయొక్క, 'ని. లోకస్తు భువనే జనే' అను. అభీష్టంబులు-కోరికలు, ని. అభీష్టేఽభీప్సితం హృద్యందయితం వల్లభం ప్రియమ్' అను. ఒసంగున్ గాతన్-ఇచ్చును గాక, ఇందు'లోకాభీష్టంబు లొసంగుఁగాక.' అనుట నిరపేక్షత్వము. 'సర్వకర్మా ణ్యపి సదా కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః. మత్ప్రసాదా దవాప్నోతి. శాశ్వతం పద మవ్యయమ్, భగ. సమస్త కార్యములను నిష్కామముగా నెల్లప్పుడు నొనరించువాఁడు నాయందు నియమింపఁబడిన మనస్సుగలవాఁడై నాయనుగ్రహమువలన నిత్యమైనదియు, శాశ్వతమైనదియు నగు నాయొక్క ప్రాప్యస్థానమును బొందుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి 'విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్, విశ్వమునకు శ్రేయస్సు నొందఁగూర్చెడి సత్ప్రబంధములు మాత్రమే కావ్యార్హములై చిరంజీవిత్వమునకుఁ దగియుండు ననియుఁ, బరమేశ్వరుఁడు భాషాప్రపంచమును గూడ నభివృద్ధి యొనర్చుఁ గాక యనియుఁగవిభావము. 'కందుకూరినగరీసోమేశ్వరస్వామి' అనుటకు 'సూ. భవేద్బిరుదశబ్దేషు యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా గ్రామమానుష్యబిరుదశబ్దానా మపి సో మతః'' 'సూ. గ్రామనామ్న స్సమాసేషు. వికారో ఽపిక్వచి ద్భవేత్'' ''క్వచిత్స్వ దుత ఈదిచ్ఛ యణ్ఛాన్యస్మి న్నయణ్మతః'' స్వరూపత స్సమానస్యా ద్వికారస్య శ్రుతావపి, అథ. ఉదా'యాగంటిపట్టణమహేశ మహం భజామి, 'యాగంటిపట్టణంబున। నేఁగంటి నశేషదైవతేశు మహేశున్, ఇంకను 'విరూరిపట్టణపతిన్-విరూరిమందిరు జగద్విఖ్యాతకీర్తీశ్వరున్, పాం. మా. ప్రథమపాదమున శ్రీ భాషా.........స్స్యుఁడు, అనుటలో సరసయతి సెప్పఁబడినది. 'అ. నణలు సెల్లుఁగమల✳నాభ యొండొంటికి, నయహ లొనరఁ జెల్లు✳హస్తివరద, శషస లొందు నంద్రు చఛజఝంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగ ✳ జలధిశయన, అనం. చతుర్థపాదమున 'లో కాభీ.........యత్తైక, అనుటచే స్వరప్రధానయతియు, ఉదా'తే. అతులగుణధామ భానువంశాబ్ధిసోమ' అప్ప. పద్యాదియందు మగణము శ్రీప్రదము. ''మోభూమి స్త్రిగురు శ్శ్రియం వితనుతే'' ''సర్వమూలంతుమగణం ప్రాప్యసర్వేగణాశ్శుభాః'' అని లక్షణము. మగణసగణములపొందిక యింకను శ్రేయోదాయకము, క'రసలుం జెప్పిన మేలగు. మసలుం జెప్పెనను గర్త✳నుండల మేలున్, సుల. కనుకనే మగణసగణములపొందిక గలది యగుశార్దూలవిక్రీడితవృత్తమును జెప్పినాఁడు. ''సారాచారవిశారదా యినయతిర్✳శార్దూలవిక్రీడితా। కారం బైనుసజమ్ములిమ్ముగసతా✳గ ప్రాప్తమై చెల్వగుఁజ'' సుల. కావ్యారంభమున శ్రీకారము సంపత్కరము 'క. శ్రీకారము కృత్యాదిని, బ్రాకటముగ నున్నఁజాలు ✳ బహుదోషములం। బోకార్చి శుభలొసఁగును, సుల. శ్రీకారము విధి యనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. 'తే. వేదముల కెల్ల నోంకార✳మాదియైన' కరణిఁ గృతులకునెల్ల శ్రీ✳కారమాది। గానఁ గవివరులెల్లను ✳ దానిఁ దక్క। నితరవర్ణంబు లిడరు స✳త్కృతుల మొదల, అప్ప. సోమేశ్వరస్వామియొక్క పాదపద్మములను లక్ష్మియు, ముఖమును సరస్వతియును, బరిశుద్ధి యొనర్చుచున్నా రని చెప్పుటలో వాణి సితాంభోజనివిష్టయై చిరస్థాయిగను, లక్ష్మి పద్మాసనాసీనయై చిరస్థాయిగనుండు రనుభావప్రకటితముచే నీశ్వరునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనమున నుదాత్తాలంకారము. కక.

విశ్వోన్నత మై చెలఁగెడు। నైశ్వర్యము గలుగువస్తు* వభినుతి సేయన్। శాశ్వతమగుచునుదాత్తము' కా. సం. 'ఉదాత్తమృద్ధిమచ్చరితంశ్లాఘ్యం చాన్యోపలక్షణం' ప్రతా. మఱియుఁ బద్యమునందలివిశేషణ విములవలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః' ప్రతా. ఇంకను 'క సాకూతము లై సఫలత। చేకొన్నవిశేషణములు* చెలఁగఁ బరికరం। బై కృతుల వెలయుచుండు మహా కవిసంస్తుత్య మగుచు' కా. సం.

ఇందు శంకరునకు గంగాపార్వతుల నిరువురినే చెప్పక త్రిమూర్త్యాత్మకునిగా వర్ణించి, యార్యా నాథుండనియు, లక్ష్మీసరస్వతులచేత మిక్కిలినిర్మలముగాఁ జేయఁబడినచరణములును, ముఖమును, గలవాఁడనియుఁ, జెప్పుటచేత నిమ్మహాకావ్యము శృంగారరసప్రధానము గలది యగుటయేకాక కథా నాయకుఁడు సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణుఁడును, విశేషశృంగారలోలుఁడును, సర్వజ్ఞుండును, నగుచు ముఖ్యనాయికపాణిగృహీత కులశీలాదులు గలదియు, నొకనాయిక విద్యాకౌశలము గలదియు, నింకొక నాయిక సమస్తసంపదలకు నిధియు, నైయుండుననియు, మరియు నార్యాసమేతుండనక నాథుఁడను టచే ముఖ్యనాయికకు నాయికాప్రకాశత్వ మల్పమయ్యుఁ, గవమయిరువురు వారి నేర్పరితనమును వెల్ల డింపఁజేయుచుందురనియు, నీతీరున కావ్యము ప్రకాశించగల దని యిందు ధ్వనించుచున్నది. "మహా కావ్యమునకు ధ్వని ప్రాణమువంటిది. ఓజోమాధుర్యాదిగుణములు శౌర్యాదికములవంటివి. అలంకా రములు హారములవంటివి. శబ్దార్థము లంగములు. రసము అంగి మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రస మును విడువవు. రసముండినచోటనే యవియుండు, అవియుండినచోటనే రసమును, బుట్టును. అలంకా రము అట్లుగాక యంగద్వారమునమాత్ర మొకానొకప్పుడు రసము నభివృద్ధిచేయును. గుణములు రసముయొక్క ధర్మములు కాకున్నను రసములేనితావున నవియుండవు. అలంకారములు రసము నుత్పత్తి చేయకున్నను గుణములుమాత్రము రసమును బుట్టించును రస మనునది కావ్యమున కాత్మయగును. ఉత్తమకావ్యమునకు ధ్వనిప్రధానము. ఎందువాచ్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థమెక్కువ రమణీయముగ నుండునో యదియే యుత్తమకావ్యము. దీనినే గుణీభూతవ్యంగమందురు. ఇట్లులేనిది యధమకావ్యము. ఉపమాద్యలంకారము లన్నియు వాచ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. వ్యంగ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. మొదటిది యలంకారము. రెండవది ధ్వని." అం. వి. స. 'శబ్దార్థౌ మూర్తిరాఖ్యాతౌ. జీవితంవ్యంగ్య వైభవమ్' ప్రతా. 'క. తను వగుశబ్దార్థంబులు। ధ్వని జీవ మలంక్రియావి* తానముసొమ్ముల్। దనరు గుణంబులు గుణములు। ఘనవృత్తులు వృత్తు లౌర* కావ్యందిరకున్, కా. సం.

తా॥ లక్ష్మీదేవిచేత నిర్మలముగాఁ జేయఁబడినపాదములు గలవాఁడును, సరస్వతీదేవిచేత స్వచ్ఛముగాఁ జేయఁబడినముఖముగలవాఁడును. ఆర్యాదేవిని వివాహము చేసికొనినవాఁడును, పదు నాలుగు లోకములచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నవాఁడును, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులను మూఁడురూపము లకు మూలమైనవాఁడును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి దయతో జనులకోరికలు నెఱవేర్చునుగాక.

—: విష్ణుస్తవము :—

సీ॥ పక్కిరాతేజిపై ♦ నెక్కెడునభ్యాసి, చాణూరుఁ ద్రుంచిన ♦ సత్త్వరాశి
సిరిమనోధనము ద్రు ♦ చ్చిలినకన్నపుదొంగ, గొల్లచేడెలతోడు ♦ కోడెకాఁడు

భువనమంతయుఁ గన్న ♦ పుత్త్రిఁగాంచినతండ్రి, స్వర్ణాంబరముఁ గట్టు ♦ వన్నెబెట్టు
పౌరస్త్యభోగిపైఁ ♦ బవళించుసుఖవాహి, పరమపదం బేలు ♦ పాదుసాహి
తే॥ మానవులకెల్ల నిజపద ♦ స్మరణమాత్ర, నైహికాముష్మికము లిచ్చు ♦ నట్టిదాత
కందపురజనార్దనుఁడుభీ♦కరవిరోధి, మర్దనుఁడు భక్తలోకంబు ♦ మనుచుఁ గాత. 2.

అ॥ పక్షి—రాతేజిపైన్ — పక్షులకు రాజయిన గరుడవాహనముమీఁద, ఎక్కు—డునభ్యాసి— ఆరోహించు నలవాటు కలవాఁడును, అనఁగా నున్నతస్థానాధిష్ఠాతయనుట. ఇట గరుడునిపై నెక్కుట దివ్యతిరయోగాభ్యాసులకుఁ దక్క నొరుల కసాధ్యము. ఏల యనఁగా యోగాఁగము లగు యమ, నియమ, మాసన, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహార, ధ్యాన, ధారణా, సమాధులం దధికుఁడైనఁగాని ఖేచరుఁ డగుపైనతేయునిపై నెక్కఁజాలఁడు. అట్టియభ్యాసము మహత్తర మైనదికనుకనే కవి యిట్లు వర్ణించినాఁడు. 'ఎక్కుడు నభ్యాసి, యనుటకు సూ. "తద్ధగ్మప్రథమేస్యాతాం. డుడివర్ణాచనాంతకా" డోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికేషాంచిదీరితమ్ అథ. ఇట(అధ్యాసి, అనియున్నను సమన్వయమేయగును) చాణూ...రాశి. చాణూరున్ — చాణూరుఁ డనుమల్లుని, త్రుంచినసత్త్వరాశి — చంపినట్టి బలమునకుఁ బ్రోవ యినవాఁడును, 'ని. ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వం, అ. సిరి...దొంగ. సిరి మనోధనమున్ — లక్ష్మీదేవి యొక్క మనస్సనెడిసొమ్మను, ముచ్చిలినకన్నపుదొంగ — దొంగిలించినట్టి కన్నమువేసెడి చోరుఁడును, ఇచట మనోధనమొడలిపైనుంచునగలవలెఁ గాక లోపలనుండునది కావునఁ గన్నపుదొంగయని కవివర్ణించినాఁడు. ఇచ్చట 'ముచ్చిలిన, అనుచోట నవర్ణకము వచ్చుటకు 'సూ॥ భూతార్థానాంతునః క్రియాణాంస్యాత్' శబ్దచిం. గొల్లచేడెలతోఁడు. కోడెకాఁడు — గోపికాంగనలకుఁ జేకరైన యువకుఁడును. అనఁగా నెప్పుడును దాపుననుండెడివాఁ డనుట. భువ...తండ్రి. భువనమంతయున్ — ఈ లోకము నెల్లను, కన్నపుత్రున్ — పుట్టించినకొమరుని, కాంచినతండ్రి — కనిన జనకుఁడును, అనగాఁ బ్రపంచమును నిర్మించినబ్రహ్మకుఁ దండ్రి యనుట. ఇది పురాణప్రసిద్ధము. స్వర్ణాం...బెట్టు. స్వర్ణాంబరమున్ — పసిఁడిపుట్టమును, కట్టువన్నెబెట్టు — తాల్చునట్టి కాంతియొక్క యతిశయము కలవాఁడును, పౌర...వాహి. పౌరస్త్యభోగిపైన్ — మొదటిది యైనపాముమీద, అనఁగా నాదిశేషునిపై ననుట. ఇచటఁ బౌరస్త్యభోగియనఁగాఁబౌలస్త్యనామకకుండలిపైననియుఁ జెప్పనొప్పు. 'రలయోరభేదః, అనుసూత్రముచేతఁ బౌరస్త్యయనియున్నను సమాజమే 'యమకాదౌ భవేదైక్యం రలో ర్వబో ర్డలో స్తథా, సా, ద. పవళించుసుఖవాహి — శయనించునట్టిసుఖానుభవముగలవాఁడును, అనఁగా శేషుఁడే భోగానుభవమునం దధికుఁడు. అతనిపై శయనించువాఁడగుటచేత నత్యధిక సుఖానుభవశాలి యని భావము. పర......సాహి. పరమపదంబున్. ఉత్కృష్టమైన స్థానమును, అనగా వైకుంఠమును, ఏలు పాదుసాహి — పాలించునటువంటి చక్రవర్తియును, ఇది హిఁదూస్థానిపదము. 'పాదుసా' కు రూపాంతరము. మానవులకెల్లన్ మనుజుల కందఱికిని, నిజపదస్మరణమాత్రన్ — తన చరణములపూజ యొక్క తలంపుగల్గుటతోడనే, ఐహికాముష్మికములు — ఇహలోక సంబంధ మగుసుఖమును, బరలోకసంబంధ మగు నానందమును, ఇచ్చునట్టిదాత — ఒసంగునట్టి యుదారస్వభావముగలవాఁడును, భీకర......నుఁడు. భీకర—భయమును బుట్టించువారయిన, విరోధి — శత్రువులయొక్క, మర్దనుఁడు — నలుపుటగలవాఁడు. అనఁగాఁ బగతురఁజంపువాఁడు ననుట, (అయిన) కందపురజనార్దనుఁడు — కందుకూరనుగ్రామమునఁగల జనార్దనస్వామి, భక్తలోకంబున్ — తనయొక్క భక్తులైనజనులను, మనుచున్

గాక – పోషించునుగాక. ఈపద్యమున 'శ్రీఁడెకాఁడు, అనుటకు సూ॥ కాఁడు గ్గాఁడు గ్భవే దీఁడుర స్త్రీత్వా ద్యర్థబోధకాః, ఏకత్వవాచకా త్పుంసిస్యా దాఁడు స్త్వన్యథా మతః' అధ. ఉదా, చ.ధను లగుశ్రీఁడెకాఁడ్రకును దంగెటిజున్నలు, రామాభ్యు. "ఐహికాముష్మికము లిచ్చునట్టిదాత" అను చోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పినందులకు "సూ॥ 'క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే ప్రథమాదిః ప్రదృశ్యతే' అధ. "సిరిమనోధనము మ్రుచ్చిలిన కన్నపుదొంగ" అనుచోట మిశ్రసమాసము చేయుటకు సూ॥ సంస్కృతవైకృతశబ్దై ర్మిశ్రసమాస స్సఏవ విజ్ఞేయః" నన్న. పద్యాంత నకారలోపమునకుసూర్చి 'సూ॥ వాక్యావసానగస్య స్యాల్లోపో న ప్రాయశో ఽత్రహి' అధ. 'కందపుర మనుటకు 'సూ॥ గ్రామనామ్న స్సమాసేతు వికారోఽపి క్వచిద్భితః' అధ. 'మానవులకెల్లన్, అనుటలో వ. నవు లకు + ఎల్లక – మానవులకెల్లక . అని సంధిఁగూర్పగా ద్రుతము లోపించినది. 'సూ॥ అచాం సంధా ద్రుతో ఽదృశ్యస్థితోఽపి చ భవే త్సదా' అధ. ఇందలి కందపురజనార్దనస్వామియొక్క విశేష ణము లన్నియు నుత్కృష్టతను బ్రతిపాదించుచున్న వగుటచే నుదాత్తాలంకారము 'ఉదాత్తం వస్తునః సంపత్. మహతాం చోపలక్షణమ్' కా॥ ప్ర॥ ఈపద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము "వర్ణ సామ్య మనుప్రాసః" కా॥ ప్ర॥ "సిరిమనోధనము" రూపకాలంకారము.

తా॥ గరుడవాహనము నధిష్ఠించునలవాటుగలవాఁడును, చాణూరమల్లునిఁ జంపిన బలశాలి యును, లక్ష్మీదేవికి నత్యంతప్రియుఁడును, గోపికాంగనలను వెంటనంటియుండుయువకుఁడును, బ్రహ్మ దేవునకుఁ దండ్రియును, పసిఁడిపుట్టములు గట్టినవాఁడును, శేషునిపై శయనించినవాఁడును, వైకుంఠ మును బాలించువాఁడును, తన్ను దలంచినంతనే జనులందరికి నిహపరసౌఖ్యముల నొసంగువాఁడును, భయంకరు లైనశత్రువుల నశింపఁ జేయువాఁడును, అయిన కందుకూరిజనార్దనస్వామి దయతో భక్తుల రక్షించునుగాక.

—: బ్రహ్మస్తుతి :—

కం॥ శతకోటి కల్పవాటీ, శతకోటిద్యుతుల నవ్వ ♦ సతి గల్గినయా
చతురాస్యు నఖిలవిద్యా, చతురాస్యుఁ దలంతుఁ గావ్య ♦ సర్గంబునకున్. 3.

అ॥ శత.. ...తులక॥ శతకోటి–వజ్రాయుధముయొక్క–యు, 'వ్యు॥ శతం కోటయో ధారా యస్య స శతకోటిః' 'ని॥ శతకోటి స్స్వరు శ్శంభో దంభోళి రశని ర్ద్వయోః' అవ॥ కల్పవాటీ– వేలుపుఁజెట్లు గలతోఁటయొక్క–యు, శతకోటి–అనేకకోట్లయొక్క–, ద్యుతులక–కాంతులను, నవ్వ సతి–పరిహాసముచేయునట్టిభార్య, అనఁగా మిక్కిలితెల్లగా నుండునది యనిభావము, 'శుభ్రాణిభారతీ ధర్మ శేషశతరుణేందవః......రేణుఃకేశకఖర్జూరోష్ట్రఃకటాక్షహాసభస్మనీ' కా॥ క॥ ల॥ ఇందు 'శత కోటికల్పవాటి,అనునది ద్విపదేతరయోగద్వంద్వసమాసము.కల్గినయాచతురాస్యుక–ఉండినట్టి నాలుగు మోములుగలవానిని, 'ని॥ వక్త్రాస్యవదనంతుండమాననంలపనంముఖమ్, అ॥ అఖిలవిద్యాచతు రాస్యుక–అఖిల–సమస్తమైన, విద్యా–విద్యలయందు, చతుర–నేర్పుగల. అస్యుక–వాక్యములుఁగల వానిని, అనఁగా బ్రహ్మను, అనుట. 'ని॥ ఆస్యం వక్త్రే వక్త్రబిలే వక్త్రభవే త్రిషు' నా॥ కావ్య సర్గంబునకుక–నాప్రబంధముయొక్క– నిర్మాణముకొఱకు, అనఁగా సర్వతోముఖపాండిత్యముతోఁ

గావ్యమును రచించునట్టి సామర్థ్యముకొఱకు, తలంతున్-స్మరించెదను, 'శతకోటి కల్పవాటీశత కోటి-చతురాస్య నఖిలవిద్యాచతురాస్యున్, ఇవి పదయమకాలంకారము. 'యమకం పౌనరుక్త్యేతు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః' ప్రతా॥ 'అర్థేసత్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః' కా॥ ప్ర॥ 'శత......ద్యుతులన్ నవ్వుసతి, అనుటచే నుపమాలంకారము "స్పర్ధతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతి గర్జతి అక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్యచానుకరోతీతి। శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః॥ ఉప మాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః'' కావ్యాద. మఱియు 'అఖిలవిద్యాచతురాస్యుఁ దలంతుఁ గావ్యసర్గంబునకున్' అను వాక్యార్థమువలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః। సుధాంశుకలితోత్తంసఃస్తాపం హరతు వశ్శివః' కువ॥ 'విశేషణై ర్యత్సాకూతై। రుక్తిః పరికరస్తు సః'. కా. ప్ర. కావ్యనిర్మాణమునకుఁ జాతుర్య మవసరము కనుక నఖిల విద్యాచతురాస్యుని స్మరించుచున్నా నని కవి వచించినాఁడు. ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు నిట్లే స్తుతించినాఁడు. 'సరస్వతి ప్రసాదం మే స్థితించిత్తసరస్వతి, సరస్వతికురుక్షేత్రకురుక్షేత్రసరస్వతి' దేవీ (ఓవాగ్దేవీ! నీయొక్కయనుగ్రహము బాగుగానుండనిమ్ము. క్షేత్ర మగుకురుక్షేత్రమున సరస్వతీనది ప్రవహించినట్లు నాయొక్కశరీర మనుకురుక్షేత్రమునుండిహృదయసముద్రమునకు బ్రవహించి నిలువుము నదులు సముద్రమునకుఁజేరుట యుక్తమేకదా : అనిభావము)

తా॥ అనేక వజ్రాయుధములయొక్క కాంతులను, గల్పవృక్షములయొక్క కాంతులను, బరిహసించునట్టిస్వచ్ఛమైనశరీరకాంతిగల సరస్వతితోఁగూడినవాఁడును, సమస్తవిద్యలయందు సమర్థత గల వాక్కులు గలవాఁడును నగు నలుమోములవేల్పును మత్కావ్యనిర్మాణముకొఱకుఁ బ్రశంసించుచున్నాను.

—: కాళికా ప్రార్థనము :—

సీ॥ చంద్రరేఖాసమా♦సంగరంగన్మౌళి, శోభితహారవ♦క్షోజపాళి
శమదమాన్వితమన♦స్సుమధూళిసమదాళి, లసమాననానాక♦ళాప్రతోళి
ప్రతిపక్షరాక్షస ♦ ప్రాణానిలవ్యాళి, దీప్రానుకంపార♦సప్రణాళి
రాజీవగేహాస♦రస్వతీముఖ్యాళి, నతజనవ్రాతమా♦నసమరాళి
తే॥ రాజశేఖరచేతఃప♦యోజహేళి, సకలనిగమార్థ కుసుమభా♦స్వన్మధూళిఁ
జిరకృపాలోకపోషిత♦సేవకాళిఁ, గాళిఁ బ్రణుతింతు సుపదరిం♦ఛోళికొఱకు. 4.

అ. చంద్రరేఖా......మౌళిన్. చంద్రరేఖా - చంద్రునికళయొక్క, అనఁగా సన్ననిగీర వంటి చంద్రశకలముతోననుట. 'ని. రేఖాస్యాదల్పకే ఛద్మన్యాభోగోల్లేఖయోరపి' విశ్వ. సమా సంగ - మిక్కిలి కలయికతో, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, మౌళిన్ - కిరీటముగలదానిని. 'ని. చూడా కిరీట కేశాశ్చ సంయతా మౌళయః కచాః, అ. మౌళిః కిరీటేధమ్మిల్లే, విశ్వ. శోభి............ పాళిన్. శోభిత - ప్రకాశించబడిన, ప్రకాశించుచున్నయనుట, సూ,, కర్తరిక్తః. హార-పేరులతోఁ గూడిన, వక్షోజపాళిన్ - స్తనప్రదేశముగల్గినదానిని. శమద.........దాళిన్. శమ- ఓర్పుతోను, దమ - ఇంద్రియ నిగ్రహముతోను, అన్విత - కూడుకొనియున్న మనః-|-సుమధూళి=మనస్సనెడి

మకరందమునకు, సముదాళిన్ - సంతోషముతోఁగూడుకొనిన తుమ్మెదయైన దానిని, అనగా శమదమాన్వితులగు మహర్షులయొక్క హృదయమందుండుదానిని యనుట. ఇచట సంతోషార్థమున మదశబ్దప్రయోగమును. గూర్చి ,ని. మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః, విశ్వ. మఱియు ,ని. గజదానం గర్వ హర్షదేవో మృగమదా మదాః నానా. అళిశబ్దమునుగూర్చి ,ని. అళి ర్భృంగ శ్శిలీముఖః భ్రమర షట్పదో క్షైయో ద్విరేఫశ్చ మధువ్రతః, ధనం. అసమా........... తోళిన్. అసమాన- ప్రకాశించుచున్న, నానాకళా - పలువిధము లగువిద్యలకు, ,ని. కలా స్యాన్మూలరైవృద్ధౌ, శిల్పాదావంశమాత్రకే. షోడశాంశే చచంద్రస్యకలనా కాలభేదయోః॥ విశ్వ. ప్రతోళిన్- రాజవీధియైనదానిని, ,ని. రథ్యాప్రతోళీవిశిఖా, అ. ప్రతి......వ్యాళిన్. ప్రతిపక్షరాక్షస- శత్రులగు నసురులయొక్క, ప్రాణానిల- అసువు లనెడు వాయువులకు, వ్యాళిన్- సర్పమైనదానిని, దీప్ర......గాళిన్- దీప్ర- ప్రకాశించుచున్న, అనుకంపారస- దయారసమునకు, ప్రణాళిన్ - ద్రవమార్గమగు కాలువయైనట్టిదానిని, రాజీవ.........ఖ్యాళిన్ - రాజీవగేహ- కమలమే యిల్లుగాఁ గలలక్ష్మియును, సరస్వతీ- వాగ్దేవియును, ముఖ్య - ప్రధానమయిన, ఆళిన్- చెలికత్తెలు గలదానిని, నత.........రాళిన్ - నతజనవ్రాత- నమస్కరించుచున్న జన సమూహముయొక్క, ,ని. స్తోమౌఘనికరవ్రాత వారసంఘాతసంచయాః, అ. మానస - మనస్సనెడి సరోవరమునకు మరాళిన్- రాజహంస యైనదానిని, మానసము మానసరోవరము. హంసకు మానస సరోవర మునివాసమగుట సుప్రసిద్ధము, రాజ...హేళిన్- రాజశేఖర- చంద్రుఁడే సిగయందుఁ గట్టఁబడిన పూలదండగాఁ గలశివునియొక్క, ,ని. రాజా నృపే లతాభేదే. పతౌ క్షత్రియచంద్రయోః, నానా. చేతఃపయోజ- చిత్తమనెడి కమలమునకు, హేళిన్- సూర్యుఁడైనదానిని, సకల.....ధూళిన్, సకల- సమస్తమైన, నిగమార్థ కుసుమ- వేదములయొక్క యర్థములనెడి పుష్పములయందు, భాస్వత్ మధూళిన్ - ప్రకాశించుచున్న మకరందమైనదానిని, చిర...కాళిన్. చిరకృపాలోక - ఎల్లప్పుడునుదయతోఁగూడిన చూపులచేత, చిర-|-కృపా-|-ఆలోక. అనిపదచ్ఛేదము ని. ,,ఆలోకౌదర్శనద్యోతౌ,అ. పోషిత-రక్షింపఁబడిన, సేవకాళిన్ - ఊడిగముచేయువారియొక్క వరుసగల్గినదానిని ,ని. ఆళి స్సేతు స్సఖీ పంక్తిః, నానా. కాళిన్- పార్వతీదేవిని, ఇచట దీర్ఘము హ్రస్వమగుటకు ,సూ. ఈదన్తాఇద్వదేవ కృతహ్రస్వాః,, నన్న. సుపదరించోళికిన్ అకున్ - మంచిశబ్దములయొక్క సముదాయమునిమిత్తము. ప్రణుతింతున్- స్తోత్రము చేయుదును. ఇందుఁ గవి సుపదరించోళికై యకుఁగాళిఁ బ్రణుతింతు నని చెప్పుట యుక్తమే. ,క. పలుకునది భాగవతమట. 'పలికించెడువాఁడు రామభద్రుండట నేఁ, బలికిన భవహరమగునట, అనిన బమ్మెర పోతనామాత్యుఁడు సయితము ,,ఉ. అమ్మలగన్నయమ్మ ముగు*రమ్మలమూలపుటమ్మ చాలఁ పె,ద్దమ్మ సురారులమ్మ కడు *పారడిపుచ్చిన యమ్మమిమ్ములో, నమ్మినవేల్పుటమ్మల*మనమ్ములనుండెడి యమ్మ దుర్గ మా,యమ్మ కృపాబ్ధియీవుత మ*హత్త్వకవిత్వ పటుత్వసంపదల్, అనిప్రార్థించియున్నాఁడు.

ఈపద్య మంత్యానుప్రాసాలంకారముతోఁ జెప్పబడినది. 'ప్రతిపక్షరాక్షసప్రాణానిలవ్యాళి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారము. 'తద్రూపక మభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాత్ (అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః, కా॥ ప్ర॥ 'రాజీవగేహసగస్వతీముఖ్యాళి, అనుటచే నుదాత్తాలంకారము.

తా॥ బాలచంద్రుని గిరీటమున ధరించినదియును, స్తనములపై దివ్యమణిహారములు గలదియును, శమదమాన్వితులహృదయమున నుండునదియును, సమస్తవిద్యలకు విశాలమార్గమైనదియును, శత్రుదానవులప్రాణముల హరించునదియును, దయారసము గలదియును, లక్ష్మీసరస్వతులే ముఖ్యస్నేహితురాండ్రుగాఁ గలదియును, నమస్కరించునట్టిభక్తులయొక్క హృదయములం దుండునదియును, ఈశ్వరునియొక్క మనస్సును వికాసము గలుగఁజేయునదియును, సమస్తవేదములయందుఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, సేవించువారి నెల్లప్పుడును గాపాడునదియును, అయిన పార్వతీదేవిని నాకుఁ బరిశుద్ధమైనవాక్కుల నిచ్చుటకై ప్రస్తుతించెదను.

ఉ॥ ఏలికసానివై యనిమి ♦ షేందునిభాస్యల కాదరంబుతో
వాలికచూపులం బనుల ♦ వైపులు దెల్పుసమస్తదేవతా
పాలికఁ జంద్రజూటకుల ♦ పాలిక రాజదురోజపాళికం
గాళికఁ బాదసేవకశి ♦ ఖావళికాళికఁ బ్రస్తుతించెదన్. 5.

అ॥ ఏలికసానివై-దొరసానివై, అనిమిషేందునిభాస్యలకున్ - రెప్పపాటులేనివారయిన దేవతా స్త్రీలకు, 'ని॥ సురమత్స్యావనిమిషౌ, అ॥ ఆదరంబుతోన్-గౌరవయుక్తమగుస్వభావముతో, వాలికచూపులన్-వాలుచూపులతో, సొగయయినవీక్షణములతో, ఉదా 'చ॥ వనజదళాయతాక్షినిడువాలికచూపు' వసు॥ 'చ॥ ఆవ్వనరుహనేత్ర కన్నుఁగవ వాలిక రెప్పలఁగప్పి' విష్ణుపు. వ్రాతప్రతియందు "వ్రాలికచూపులన్, అనియున్నది. పనులవైపులు కార్యములయొక్క యుపాయములను, తెల్పుసమస్తదేవతాపాలికన్-తెలియజేయునట్టి దేవతలందఱిని బాలించునట్టిదానిని, చంద్రజూటకులపాలికన్-శివునియొక్క భార్యయయినదానిని, 'ని॥ కులస్త్రీ కులపాలికా, అమ॥ రాజదురోజపాళికన్-ఒప్పుచున్నస్తనప్రదేశము గలదానిని, పాదసేవకశిఖావళికాళికన్ పాదసేవక-తనయొక్క చరణములనుగొలుచుచున్న, శిఖావళిక-నెమిళ్ళయొక్క, ఆళికన్-చాలుగలిగినదానిని, అనగా గమననైపుణ్యమును గాంచి నెమిళ్ళు పదసాన్నిధ్యమునకుఁ జేరినవనుట. కాళికన్-పార్వతిని, ప్రస్తుతించెదన్-స్తోత్రముచేసెదను, ఇందు "వాలికచూపులంబనుల, అనుచోటబిందువువచ్చుటకు 'క॥ నాంతములైనపదంబుల, బొంతంబై యున్నశబ్దములఁ గచటతపల్,దొంతి గజడదబ లగున,య్యంతన కారంబునున్న యభినవదండీ" అని శాస్త్రము. ప్రథమపాదమున స్వరయతి చెప్పఁబడినది. "గీ॥ ప్రాదినిత్యసమాస శబ్దములుగాక, పెరపదంబులపై నచ్చు పెనసినప్పు, డన్నియును స్వరయతు లగు సాంబగురుఁడ,ఇంద్రుఁ .డమరాన్వయాబ్ధిపూర్ణేందుఁ డనఁగ' అనం॥'పనులవైపులుదెల్పు,అనుచోటద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పబడుటకు 'సూ॥ ఇతరత్ర చద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాంస్యాత్' నన్నయ పద్యమున ద్విప్రాసమును, పాలికన్-పాలికన్, పాలికన్-కాళికన్-కాళికన్ ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారమును జెప్పఁబడినవి.

తా॥ దివ్యలోకప్రభుత్వాధికారిణివై దేవతాస్త్రీలకు గార్యముల నియమించి పనులనేర్పుచు సన్మానముగ గటాక్షదృష్టియుంచి పాలించుచుండునదియును, ప్రకాశించుచున్న వక్షస్థలముగలదియును, పరమేశ్వరునకు, భక్తియును, పాదముల నాశ్రయించియున్నమయూరసముదాయము గలదియును, అగు పార్వతిని నుతించుచున్నాను.

—॥ లక్ష్మీ స్తోత్రము ॥—

సీ॥ కౌస్తుభంబుపై సవతిఁ ♦ గైకొని నిల్చె నని నాథు, వక్షముపై నిల్చె నా ♦ రూఢిమహిమ
నఖిలలోకాధీశుఁ ♦ డగునాయకునిఁ దెచ్చి, యిల్లటం బిచ్చి పు ♦ ట్టింట నిలిపెఁ
దనపేరు మున్నుగా ♦ ననిమిషాదులచేతఁ, బ్రణుతింపఁగాఁ జేసెఁ ♦ బ్రాణవిభుని
వినమజ్జనులఁ బ్రోవ ♦ నొనరించెఁ బతివాలుఁ, గన్నుదామరలందుఁ ♦ గాఁపురంబుఁ

తే॥ జక్కఁదనమున నీరేడు ♦ జగములందు, సవతు గాంచనిసుతుఁ గాంచె ♦ ధవునికరుణఁ
దలఁపఁ జెల్లదె గుణధన్యఁ ♦ గలుషశూన్య, సాధుమాన్యఁ గృపానన్య ♦ జలధికన్య. 6.

అ. కౌస్తుభంబుపైన్ — భర్త తనయొక్క కౌస్తుభముమీఁద, సవతిన్ — తనసవతి యైనభూదేవిని, కైకొని నిల్చెన్ — గ్రహించి నిలుచుండెను, అని — ఇట్లు దలంచి, యజ్ఞవరాహరూపమున విష్ణువు భూదేవిని కౌస్తుభముపై నిల్పినాఁ డనిభావము. ఆరూఢిమహిమన్ — నిశ్చయ మైనమాహాత్మ్యముచేత, నాథువక్షముపైన్ — పెనిమిటియొక్క యురస్స్థలముమీఁద, నిల్చెన్ — ఉండెను, అఖిలలోకాధీశుఁడు. అఖిల — సమస్తమైన, లోక — జగములకు, అధీశుఁడు — ప్రభువు. అగునాయకునిన్ — అయినట్టి తనయొక్క భర్తను, తెచ్చి — రప్పించి, ఇల్లటంబు — వరునికి శ్వశురగృహావాసము, అల్లుఁడు తనభార్యతో నత్తవారియింటనే కాఁపురముండుట. ఇచ్చి — నిర్ణయించి, ఇచట ఇల్లు + అట — ఇల్లటము. పుట్టింటన్ — తానుజన్మించిన గృహమునందు, నిలిపెన్ — నిలుకడయగునట్లు చేసెను, అనఁగా నెల్లప్పుడును జాలకడలియం దుండునట్లుచేసె ననుట. 'ఇల్లటంబుగఁ బుట్టి ♦ నింట నిలిపె' అని ప్రాఁతప్రతి. ఉదా. 'గీ. అర్యపైఁ బ్రేమ యెట్టిదో ♦ యద్రియింట, నిల్లటంబుండెఁ ద్రిభువనాధీశ్వరుండు'' హర. ఆనిమిషాదులచేతన్ — దేవతలు మొదలగువారిచేత, తనపేరు — తనయొక్క నామధేయము, మున్నుగాన్ — ముందువచ్చునట్లుగా, ప్రాణవిభునిన్ — తనయొక్క పతిని, ప్రణుతింపన్ గాన్ — స్తుతించునట్లుగా, చేసెన్ — చేసెను, అనఁగా లక్ష్మీనారాయణ యనునట్లు చేసిన దనుట తా నెల్లప్పుడును విష్ణువక్షయుండుట చేతనే లక్ష్మీనారాయణుఁ డనఁ దగియుండె ననియూహ్యము. వినమజ్జనులన్ — నమస్కరించుచున్నవారలను, ప్రోవన్ — రక్షించుటకొఱకు, పతివాలుఁగన్నుదామరలందున్ — పెనిమిటియొక్క వాలుచూపులు గలకన్నులనెడు పద్మములయందు, కాఁపురంబున్ — నివాసమును, ఒనరించెన్ — చేసెను, ధవునికరుణన్ — పతియనుగ్రహముచేత, చక్కఁదనమునన్ — సౌందర్యమునందు, ఇచట 'చక్కఁదనము అనుటకు ''సూ. తనేచకుత్రచిదతో వికారాచ్చాపికేచన, అమిశ్రేత్రిస్త్రీ సమాత్ క్వచిత్ ప్రయోగశ్శరణంకవేః'' అధ. ఈరేడుజగములందున్ — పదునాలుగు భువనములయందును, సవతుగాంచనిసుతున్ — సామ్యములేనికుమారుని, 'ని. గీ. సవతు నాఁగ సమానము సామ్య మాను' అం. ప. ని. ఉదా 'వ. సవతు లేని యభినవాకారంబుతోడ' భోజ. కాంచెన్ — కనెను, అట్టి గుణధన్యన్ — పుణ్యవంత యగుగుణములుగలదానిని, 'ని. ధన్యం పుణ్యవతి త్రిషు' మే. కలుషశూన్యన్ — పాపరహితయైనదానిని, సాధుమాన్యన్ — సజ్జనులచేతఁ గొనియాడఁ దగినదానిని, కృపానన్యన్ — దయచేత అధికురాలగుదానిని, 'ని. అన్యో భిన్నసమానయోః' విశ్వ. జలధికన్యన్ — కడలిత్రాఁతు రగులక్ష్మీదేవిని, తలఁపన్ + చెల్లదె — స్మరించుట యొప్పదా.

ఇందు 'గుణధన్య – కలుషశూన్య – సాధుమాన్య – కృపాసనన్య' అను శబ్దములను నాలుగుపాదములకుఁ గ్రమముగా నన్వయింపఁబడి యుండుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము. "యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ క్రమికాణాం సమన్వయః" కా. ప్ర. లక్ష్మీదేవియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనముచేత నుదాత్తాలంకారమును, 'ధన్య – శూన్య – మాన్య – నన్య – కన్య' ఇవియనుప్రాసాలంకారమును 'అఖిలలో......నిలిపె' అనుటచే లక్ష్మీదేవిని స్వాధీనపతికగా వర్ణించినాఁడు. "వరుఁడు కైవసమైనవనిత స్వాధీనభర్తృక" కా. సం. ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్' అనియుండుటచే విష్ణువునను కూలనాయకునిగను వర్ణించినాఁడు. 'కొమ్మపై......మహిమ' అనుటచే దక్షిణ నాయకత్వము కూడవిశదమగుచున్నది. 'తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః' ప్ర. తా. అయినను కవిసమర్థనమే ముఖ్యమైనది.

తా॥ తనపతి యగుభూదేవిని విష్ణుమూర్తి యాదివరాహరూపముతోఁ దనకొమ్మమీఁద నిలిపె, నని తాను గుణగరిష్ఠయగుటచేఁ బతియక్కునఁనే వసించినదియును, జగన్నాథుఁ డగుయజమానునిఁ దనపుట్టింటికి రప్పించి కాఁపుర ముండున ట్లొనరించిన నిష్కళంకయును, దేవతలు మున్నుగువారిచేఁ దనపేరు ముందుగా వచ్చునట్లు పతిని బిలువఁ జేసిన సజ్జనగణనీయయును, నాయకుని నేత్రకమలముల యందుండి భక్తులను గాపాడుచున్న దయామయయును, పదునాలుగులోకములయందు సాటి లేని యందగాఁడగు కొడుకునుగనినదియును, అగు కడలిపట్టిని స్తుతించెదను.

—: సరస్వతీ ప్రార్థనము :—

శా॥ భూషామౌక్తికకాంతి దేహరుచితోఁ ♦ బోరాటమాడన్ మరు
ద్యోషారత్నకిరీటఝాటసుషమా ♦ యోయుజ్యమానాంఘ్రి ని
శ్శేషశ్రీ వికదమ్మిగద్దియ సమా ♦ శ్లేషింపఁ గొల్వుండు నా
భాషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలస ♦ ద్భాషావిశేషార్థినై. 7.

అ॥ భూషామౌక్తికకాంతి. భూషా – ఆభరణములయందలి, మౌక్తిక – ముత్యములయొక్క, కాంతి – శోభ, దేహరుచితోఁ – తనయొక్కశరీర కాంతితో, పోరాటమాడన్ – సాటిరావలయు ననిప్రయత్నించఁగా, (పోతాం. పోరామిఁజూపన్ – స్నేహమును దెలియఁజేయఁగా) మరుద్యో... ......షశ్రీ. మరుత్ + యోషా – దేవతాస్త్రీలయొక్క, రత్నకిరీట – మణిమయము లగుమకుటములయొక్క, ఝాట – సమూహముయొక్క, 'ని. ఝాటము – స. సమూహము' శ. చం. సుషమా – అధికమైనకాంతిని, 'ని. సుషమాపరమాశోభా' అమ. యోయుజ్యమాన – మిక్కిలి కూడుచున్న, అంఘ్రి – పాదములయొక్క, నిశ్శేషశ్రీ – సంపూర్ణమైనసంపద 'ని. విశ్వమశేషం కృత్స్నం సమస్తనిఖిలాఖిలాని నిశ్శేషం' అ. వికదమ్మిగద్దియన్ – వికసించిన సితపద్మపీఠమును పుండరీకపీఠమును, సమాశ్లేషింపన్ – మిక్కిలి కలియఁగా 'ధా. శ్లిషఆలింగనే' ఉదా 'పతిం సమాశ్లిక్షదుపాంతికస్థమ్' రాఘ. కొల్వుండునాభాషాదేవిన్ – కొలువుదీరియున్న సరస్వతీదేవిని, రసలసద్భాషావిశేషార్థినై. రస – శృంగారాది నవరసములచేత, లసత్ – ఒప్పుచున్న, భాషా–పలుకులయొక్క, విశేష–రమ్యమును, 'ని.విశేష స్తిలకే ఽవ్యక్తౌ ప్రతీకేఽత్యంతభేదకే' విశ్వ. అర్థిన్ + ఐ–కోరువాఁడనై, తలంచెదన్ – స్మరించెదను, ఇందు "భూషా......పోరాటమాడన్" అనుటచే

నుపమాలంకారము, "స్పర్ధతేజయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిందతి తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధి సౌఖ్యదాః" అనిదండి. 'విరిదమ్మి గద్దియ' రూపకాలంకారము.

తా॥ ఆభరణములయందలి ముత్యములకాంతి శరీరచ్ఛాయతో సాటిరాఁ దలఁచుచుండఁగాను, దేవతాస్త్రీలయొక్క మకుటములయందుఁగూర్పఁబడిన వివిధమణులయొక్క కాంతులతోఁ గూడినవై పాదములసంపద పుండరీకాసనమునఁ గలియఁగాను, గొలువుదీరియున్న వాగ్దేవతను నవరసపూరితములై మనోహరము అగు వాక్కుల నొసంగుటకొఱకుఁ బ్రణుతించెదను.

ఉ॥ చెక్కిటఁ బత్త్రివల్లరి సృ ♦ జింపఁగఁబూని మనోజకేళి నా
యక్కఱ దీర్పవే యనుచు ♦ నక్షరపంక్తి లిఖింపఁగాఁ దద
న్యకృతకైతవంబు హృద ♦ యంబున నారసి ప్రాణనాథుతో
నొక్కపిసాళినవ్వు నస ♦ లొత్తఁగనవ్వెడువాణిఁ గొల్చెదన్. 8.

అ॥ బ్రహ్మ అధ్యాహారము. చెక్కిటన్–చెక్కిలియందు, పత్త్రివల్లరి–(కస్తూరితో) మకరికాపత్త్రములయొక్కతీఁగలను, 'ని॥ పత్త్రావళిఃపత్త్రలతాపత్త్రిభంగశ్చపత్త్రికమ్' అమ॥ శే॥ ని, ప్రతతీ వల్లరీ లతా। వల్లీనామాని యోజ్యాని. ధనం. సృజింపఁగన్–లిఖించుటకు వ్రాయుటకు, పూని–కడంగి, మనోజకేళిన్–మన్మథక్రీడయందు, నాయక్కఱదీర్పవే–నాపనిసవరించుము, అనుచున్–ఇట్లు తెలియఁజేయుచు, అక్షరపంక్తిన్–అక్కరములచాలును, లిఖింపఁగాన్–వ్రాయఁగా ;తదన్యకృతకైతవంబు తత్ – ఆయొక్క, అన్యకృత–తిరస్కారముగాని– ఇష్టమైనయనుట, కైతవంబు–మర్మమును, 'నికటోఽ స్త్రీవ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవే, అ॥హృదయంబునన్–తనమనస్సున, అరసి–పరిశీలించి, ప్రాణనాథుతోన్–తనవల్లభునితో. భర్తవంకఁజూచియనుట. ఒక్కపిసాళినవ్వు – ఒకనెపముతోఁగూడిననవ్వును, ననలొత్తఁగన్–ఆచెక్కిలిపై వ్రాయఁబడిన చిగురుటాకులను త్రోచునట్లు, నవ్వెడు వాణిన్–హాసముచేయుచున్న సరస్వతిని, కొల్చెదన్–సేవించెదను, ఇందు 'నవ్వుననలొత్తఁగనవ్వెడు వాణిఁ' అనుటకు "సూ॥ప్రసిద్ధాస్త్వ ద్విశేషస్య పునరుక్తిర్నదోషకృత్' అథ॥ ;గీర్వాణభాషయందును. "వాచ మాచేసుభాధారాంమధురాం మధుసూదనః, ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఇచట 'చెక్కిట...దీర్పవే, అని యక్షరములను లిఖించుటచే బ్రహ్మయనుకూలనాయకుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాఁడు. "ఒక్కకాంతకే, వలచి గుణాభిరాముఁ డగువాఁ డనుకూలుఁడు, కా॥ సం॥ ఉదా "లోలయన్నలకాన్ప్రాప్తాన్ రచయన్పత్త్రిమంజరీః, ఏకాంవినోదయన్ కాంతాఁ ఛాయావదనువర్తతే. సరస్వతియు "అన్యకృత...వాణిన్, అనుటచేఁబ్రియునిచేలాలింపఁబడుటవలన స్వాధీనపతికగా వర్ణింపఁబడినది. 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా, ప్రతా. ఈభావముచే సరస్వతి స్వీయగా వర్ణింపఁబడినది. పత్త్రివల్లరివ్రాయుచు నక్షరములఁలిఖించుటచేత నిచట బ్రహ్మకువిభ్రమమను చేష్టాభావముచెప్పఁబడినది. 'త్వరయాహర్షరాగాదే ర్దయితాగమనాదిషు, అస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమోమతః సా॥ ద॥ "క॥ త్రపా। సామగ్రీశీలార్జవ। కోమలకమనీయ స్వీయగుణములఁ జెలఁగున్, సరస. సరస్వతిని శృంగారప్రసంగావస్థలో నున్నట్లు వర్ణించుటచేతఁ దనకావ్యము శృంగారరస భూయిష్ఠమై ప్రకాశింపఁగల దనిభావము, ఈ కవియే మఱొకచోట "కల్యాణి వాణి కరవాణి తవాపికాష్ఠం

దుర్వారజాడ్యహరణం చరణప్రణామం, ఏషానవీనరచనా మమ యేన విద్యా, శ్చేతశ్చమత్కృతికరీ ప్రసరీ సరీతి, అని ప్రార్థించినాఁడు.

తా॥ బ్రహ్మ తనచెక్కిలియందు మకరికాపత్త్రములను వ్రాయుచు రతికేళియందు నాలోరిక దీర్పు మను నక్షరములను వ్రాయఁగా నది కనుఁగొని యంసులకు సమ్మతించినభావముతో నేదియో యొకనెపమునఁ దనచెక్కిటఁగల మకరికాపత్త్రములు మడుచుకొనునట్లు నవ్వుచున్న సరస్వతీదేవిని సేవించెదను.

—♦ కుకవిదూషణము ♦—

ఉ॥ శుష్కవచశ్శిలాతతుల ♦ సూటిగఁ జూచి మహాకవిశ్రవ
శ్శష్కులికావిదారణము ♦ సల్పఁగ నేర్చినజాణలార మీ
ముష్కరతాసమున్నతికి ♦ మ్రొక్కెద నాయెడఁ జూపరాకుఁడీ
దుష్కవులార సాధుజన ♦ దూషణభూషణ భూషితాత్ములై. 9.

అ॥ శుష్కవచశ్శిలాతతులన్. శుష్కవచః – శిలాతతులన్–వ్యర్థమైనవాక్కులనెడు రాలయొక్క సముదాయముతో, సూటిగన్–గుఱిగా, చూచి – కనిపెట్టి, మహా.............ణము. మహాకవి–గొప్పకవ్వరులయొక్క, శ్రవఃశష్కులికా–కర్ణరంధ్రములను, విదారణము–బ్రద్దలుచేయుట, చల్పఁగన్–ఆచరించుటను, నేర్చినజాణలాగ–ఁభ్యసించిన చాతుర్యముగల పురుషులారా, 'సూ॥ ఆమన్త్రిణసుజసోస్తః (క్రమేణచాదారదాగమాశస్తే' శబ్ద చిం॥ మీముష్కరతాసమున్నతికిన్–మీ మూఢత్వముయొక్క యధికమునకు, ఇచట ముష్కరశబ్దమునుగూర్చి 'సూ–ఊషసుషిముష్క మధోరః, సిద్ధాం॥ 'ఊషరః–సుషిరః–ముషో్క–ఽణ్డఃముష్కః మధు–మాధుర్యంమధురః, ఉన్నతిశబ్దమునుగూర్చి. 'ని॥ఉన్నతి స్త్వర్యదాశేషు. సమృద్ధావుపచయేఽపిచ, విశ్వ. మ్రొక్కెదన్–నమస్కరించెదను, దుష్కవులార–దుష్టత్వముగలకవులారా, దుష్కవులనఁగా నిషేధింపఁ దగినకవులు 'ని॥ దుర్నిషేధే చ కష్టేచ, మేది. సాధు............లై. సాధుజన–మంచివారియొక్క – సజ్జనులయొక్క, దూషణ–నిందలే, భూషణ–ఆభరణముగా భూషణములుగా, భూషిత– అలంకరింపబడిన, ఆత్ములై–దేహములుగలవారై, నాయెడన్–నాయందు, చూపరాకుఁడీ–కనఁబఱచుటకుఁ బ్రయత్నింపకుఁడు, ఇందు 'శుష్కవచశ్శిలాతతు, లనుటచే రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదోయ. ఉపమానోపమేయయోః అతిసామ్యాద భేదః. తా॥ ప్ర॥ 'మీకఠోరవాక్కులచే మాశ్రవణరంధ్రములు బ్రద్దలుసేయకుఁడు మీసంపూర్ణమూఢత్వమునకు మ్రొక్కెద, ననుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'క॥ సతతంబు నిందచేతను స్తుతియున్ స్తుతిచేత నింద•చొప్పడ వ్యాజ స్తుతి యై చెలు వగు, నరస. కువలయానందమునను 'ఉక్తి ర్వ్యాజస్తుతిర్నిందా. స్తుతిభ్యాంస్తుతినిందయోః, అని వచింపఁబడియున్నది. ఉదా 'సీ॥ ఏమహాత్ములు గల్గ• భూమీశసభలలోఁ గవులకు మిగులవిఃఖ్యాతిగల్గె, ఇది పైకిస్తుతిగా నున్నను నిజముగ నిందయే. దుష్కవులు పుట్టుటవలననే కవులకు సుకవు లనుప్రసిద్ధి కలిగినదనిభావము. ఇమ్మహాకవియే వేఱొకచోట యొట్లుచెప్పెనో తిలకింపుఁడు 'సంత స్సమస్తనిగమాగమతత్త్వనిష్ఠాః శ్రీ మత్ప్రణామవిధయే కర పుటోఽస్తు. ఏనం మమాభినవనిర్మిత మాదరేణ। నిర్మత్సరేణ మనసా పరిశీలయంతు, రాష్ట్ర.

పింగళిసూరనార్యుఁడు శ్లేషకావ్యము వ్రాయఁగలిగియు దుష్కవుల నింత మృదువుగాఁ దిట్టనేరక రాఘవపాండవీయమున 'క॥ ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి, దైవతకవి నుతియొనర్చి♦తపొప్పమదిన్, భావించి దిద్దకుండను, దేవానాంప్రియులమ్రొక్కి♦తెలతుఁ గుకవులన్' "అనినాఁడు-బట్టుమూర్తిమాత్రము.

సీ॥ ఏమహాత్ములుఁగల్గ ♦ భూమీశసభలలోఁ, గవులకు నధికవి ♦ ఖ్యాతిగల్గె
నేకృతార్థులుఁగల్గ ♦ నెల్లపామరులకు, గణనమీరుప్రబంధ ♦ కములుగల్గె
నేవాఙ్నిధులుగల్గ ♦ నిరసొందురసికుల. కమితలీలావినో ♦ దములుఁగల్గె
నేప్రవీణులుగల్గ ♦ నిలసలంకృతికృతో, ద్యములకదోషల ♦ క్ష్యములుఁగల్గె
తే॥ నేదయాళులుఁబుధవచో ♦ హేతిచకిత, విసరదపశబ్దభరణలా ♦ లసముఖాబ్జ
లట్టినిఖిలోపకారధీ ♦ రాత్ములయిన, సకలకవిధూర్వహులకునం ♦ జలియొకర్తు" అనినాఁడు.

తా. మహాకవులచెవి సోఁకినంతనే కఠోరములుగాఁ దోఁచునపశబ్దముల నచ్చటచ్చట నేర్పుగాఁ గూర్చుచు సత్కవులచే నెల్లప్పుడు నిందింపఁబడుచుండుటయే యలంకారముగాఁ గల యోచెడ్డకవులారా! మీయొక్క యవివేకాతిశయమునకుఁ గేలోమ్రొడ్చుచున్నాను. మీచతురతను మాత్రము నాపొత్తమునఁ జూపకుఁడు.

క॥ అని యిష్టదేవతాప్రార్థన మాపాదించి గురులఁ♦ బ్రణుతించి పురా
తనకవుల నెంచి దుష్కవి, జనపశువుల గోఁడించి♦సమ్మద మొదవన్. 10

అ॥ అని=ఈప్రకారంబుగా, ఇష్టదేవతాప్రార్థనము-ఇష్టదేవతలను వేఁడుకొనుట, ఇచట'అని + ఇష్టదేవత, ఈపదములకు సంధిలేదు 'సూ॥ సంధిర్నాచోచ్యనుతః" నన్న. ఆపాదించి-చేసి, పైసూత్రము చేత నేయిచ్చట సంధినిత్యము, 'సూ॥ డుఃజ్మహత్పదానాంవా, నన్న। గురులన్-గురువులను, ప్రణుతించి-స్తోత్రముచేసి, పురాతనకవులన్-చనుపటికవీశ్వరులను-తొల్లిఁటికవులను, ఎంచి-తలంచి, దుష్కవిజనపశువులన్, దుష్కవిజనపశువులన్-చెడ్డకవులయొక్క సమూహమనెడి పశువులను, అనఁగాఁ బశువులవంటి దుష్కవిసముదాయము ననుట. గోఁడించి - అపహసించి, 'గోరసించి, అనివార్యత ప్రీతి, ఈపద్యమున, క్త్వార్థకపదప్రయోగములనుగూర్చి 'సూ॥ క్రియయా ఉపచారస్యాత్ ప్రథమాపదసంగతః, అకర్మకత్వం ప్రాయస్స్యా త్పరతోఽభయ సమ్మతిః" అథ, సమ్మదము - సంతోషము, ఒదవన్ — కలుగఁగా. ఇందు'దుష్కవిజనపశువులు, రూపకాలంకారము 'దించి-తించి-నెంచి-డించి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈప్రకారముగా నిష్టదేవతల నర్థించి గురువులను స్తుతించి పూర్వకవులఁ దలంచి దుష్కవుల నపహసించి సంతసముతో.

వ॥ ఏ నొక్కమహాప్రబంధంబు సేయ నూహించియున్న సమయంబున. 11

అ. ఏను, ఒక్కమహాప్రబంధంబు — ఒకమహాకావ్యమును, చేయన్- రచించుటకు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. 'సూ॥ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చజడపదానాంస్యాత్" శబ్దచిం. ఊహించి+ఉన్న సమయంబునన్ - భావించియుండిన కాలమునందు,

—♦ కృతిప్రశంస ♦—

సీ॥ శార్దూలచర్మమో ♦ జాళువాచేలయో, కాని నిద్దపుమేనఁ ♦ గట్టినాఁడు
కమనీయ భస్మమో ♦ గంధచూర్ణము కాని, వాసనల్ వెదఁజల్లఁ♦బూసినాఁడు
ధవళ భుజంగమో ♦ తారహారము కాని, మృదుతరగ్రీవ ధ ♦ రించినాఁడు
తతజటాజూటమో ♦ ధమ్మిల్లమో కాని, పొలుపార నౌదలఁ♦బూనినాఁడు

తే॥ చంద్రఖండంబొ పుష్పగు ♦ చ్ఛంబొ కాని, మూర్ధసీమ నతిప్రేమ♦ముడిచినాఁడు
జంగమొక్కండు నిర్జితా ♦ నంగమూర్తి, నిదురవోవంగ వచ్చి నా♦యెదురనిల్చె 12.

అ॥ శార్దూల చర్మమో – (పసుపు యెఱుపు నలుపు గూడిన మూఁడువన్నెలు గలదియైన) పెద్దపులియొక్క యజినమో, 'ని॥ 'అజినంచర్మకృత్తిః స్త్రీ' అ॥ జాళువాచేలయో – అపరంజివస్త్రమో, కాని – ఇదిసందేహార్థకము. 'ని॥ గీ॥ కాని కానీ యనంగ వి♦కల్పమునకు, నెుటివాగ్విరుద్ధమునకు, అం. ప. ని. అంతటనిట్లెగ్రహించునది. నిద్దపుమేనన్ — నున్ననిశరీరమున, కట్టినాఁడు – ధరించినాఁడు, కమనీయభస్మమో – మనోహరమైనభూతియో, గంధచూర్ణము – పరిమళముగల గంధపుఁబొడియో, కాని, వాసనల్ – పరిమళములు, వెదఁజల్లన్ – చెల్లాచెదరుకాఁగా, అంతట నిండఁగాననుట, పూసినాఁడు – రాచినాఁడు, ధవళభుజంగమో – తెల్లనిదైనపాముో, తారహారము – ముత్తెములయొక్క సరమో, కాని, మృదుతరగ్రీవన్ – కోమలమైనకంఠమున, ధరించినాఁడు – తాల్చినాఁడు, తతజటాజూటమో – విస్తారముగాఁ జుట్టిన జడలయొక్క ముడియో, ధమ్మిల్లమో – పూవులు మొదలగునవి చుట్టినముడియో, కాని, పొలుపారన్ – ఒప్పునట్లుగా, ఔదలన్ – తలమీఁద – నడితలను, పూనినాఁడు – తాల్చినాఁడు, చంద్రఖండంబొ – చంద్రునియొక్క కళయో, పుష్పగుచ్ఛంబొ – పువ్వులయొక్క గుత్తియో, కాని, మూర్ధసీమన్ – తలయందు, అతిప్రేమన్ — మిక్కిలి పేరిమితో, ముడిచినాఁడు – ఆకుంచనము చేసినాఁడు, నిర్జితానంగమూర్తి – ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుఁడు గలశరీరముతోఁ గూడినవాఁడు, జంగమొక్కండు – ఒకజంగముదేవర, ఇచట 'ఒక్కండు, అనుశబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ విశేషణానాంమహతో డుజ్ స్యాదుభయథాఽపిచ, క్వచిడ్డుజ్మాత్రకే స్వార్థవిశేషణ మిహోచ్యతే'' అథ. నిదుర + పోవంగన్ – నేను నిద్రించుచుండఁగా' వచ్చి — ఆగతుఁడై, నాయెదురనిల్చెన్ – నాముందఱనిలఁబడెను, అనఁగా స్వప్నమునఁబ్రత్యక్షమయ్యె ననుట. ఇందు 'నిదురవోవంగన్, అనుటకు 'సూ॥ గసడదవా స్స్యుః ప్రథమమాత్రా దాత్మానస్మదోర్ద్వయైః వేతే, నన్న: 'ఏదురనిల్చె, అనుటకు 'సూ॥ ప్రకృత్యుక్తప్రకారేణ. రచనా రసరంజనీ, అథ. ఉదా. 'క॥ అమ్మనియెదుర నిలువ భయపడి, విష్ణు పు. ఇందు 'జంగమొక్కండు నిర్జితానంగమూర్తి అనుటచే నిశ్చయాంతసందేహాలంకారము. 'విషయే విషయీ యత్ర' సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతాత్ సందేహగోచరా స్యాత్తాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా, ప్రతా ''ససందేహస్తుభేదోక్తౌ. తదనుక్తౌచ సంశయః, ఉదా 'ఇందుఃకింక్వకలంకః సరసిజమేతత్కి మంబు కుత్రగతం. లలితవిలాసవచస్సై ర్ముఖమితి హరిణాక్షి నిశ్చితం పరతః,, కా॥ ప్ర॥ 'క్రిముస్థి కాలాకిముకౌస్తుభంవా, పరిచ్ఛిద్యాయాంబహుమన్యసేత్వం, కింకాలకూటః కిమువా యశోదా స్తన్యం తవ స్వాదువద ప్రభో మే,

తా॥ పులితోలువలువయో పసిఁడిదోవతియో కాని తననునుపైనమేనఁ గట్టికొనినాఁడు. ఇంపైనబూడిదయో మంచిగంధపుపంకమో కాని తావు లెల్లెడ నిండునట్లలఁదుకొనినాఁడు. సర్పహారమో ముత్తియములసరమో కాని కోమలమగు కంఠమున ధరించినాఁడు. జడలను జుట్టియుండెనో పువ్వులు కట్టి ముడివైచికొనెనో కాని శిరోమధ్యమున నొప్పుచున్నది. బాలచంద్రుఁడో పూగుత్తియో కాని తలయందు ముడిచినాఁడు. ఇట్టి సోయగముతో మన్మథునిఁ గెలిచినయొకజంగముదేవర నేను నిద్రించుచున్నతఱి స్వప్నమున సాక్షాత్కరించెను.

క॥ నిలిచినఁ దచ్చరణాంబుజ, ములకు ననేకప్రణామ ♦ ములు సేసి కృతాం
జలినైన నన్నుఁ గని కో, మలవిరళగభీరధీర ♦ మధురోక్తులచేన్. 13

అ॥ నిలిచినన్ - అట్లునిలువఁబడఁగా, తచ్చరణాంబుజములకున్ - ఆయనయొక్క కమలముల వంటి పాదములకు, 'ని॥ పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్. అ. అనేకప్రణామములు - అనేకములగు నమస్కారములు, చేసి - ఒనరించి, కృతాంజలిన్ అందలిబద్ధుఁడను, ఐననన్నున్ - అయినట్టి నన్ను, కని - చూచి, కోమ........లచేన్. కోమల - మృదువైనట్టియు, విరళ - ఎడమైనట్టియు - నిలుపుదలగలిగినట్టియు, గభీర - గంభీరమైనట్టియు - అనఁగా విశేషభావముకలిగినట్టియు ననుట, 'ని॥ నిమ్నం గభీరగంభీరం, అ. ధీర - ధైర్యముతోఁగూడినట్టియు, మధురోక్తులచేన్ - తీయనిమాటలతో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లన్వయించుటకు "సూ॥ పద్యంబులకుఁగులకం బగు" ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఇందుఁ బద్యాంతమున 'మధురోక్తులచేన్, అనిద్రుతముతో నుండుటకు 'సూ॥ పద్యభేదావసానేతు శ్లిష్టతా నస్య కధ్యతే, అధ. ఉదా॥ "క. ఏతాదృశగుణమహిమ, ఖ్యాతాసమసమరవిధికిఁ♦గరుణాంబుధికిన్, గీతపద్యాదులయందుమాత్రము నకారములోపించును, 'కోమల...... మధురోక్తులు, ఉపమాలంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా॥ ప్ర॥ ధీరధీర, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అట్టియెడ నాయెదుటనున్న యాశంకరునకు సాష్టాంగనమస్కారములొనర్చి దోసిలొగ్గియున్న నన్నుఁ జూచి మృదువైనతీయనిమాటలతో గంభీరభావమును జూపుచుఁ దిన్నఁగా.

వ॥ కవీంద్రా! సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగా నీవు సృజింపఁబూనిన కావ్యకన్యాలలామంబున కుంకువగా నాయురారోగ్య మహాభాగ్యంబు లొసంగెద నన్నుం బరిణేతం జేయు మనియానతిచ్చెఁ దదనంతరంబ. 14.

అ॥ కవీంద్రా - కవులలో శ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగాన్. సమస్తరస - సమస్తమయిన రసములచేత, నిస్తంద్రంబుగాన్ - ఏమఱుపాటులేకుండునట్లు - జాగ్రతతప్పకుండునట్లు, నీవు, సృజింపఁబూనిన - నిర్మించుటకుయత్నించిన, కావ్యకన్యాలలామంబునకున్ - ప్రబంధమనెడి శ్రేష్ఠమగు కన్యకు, 'ని॥ లలామోఽస్త్రీ లలామాపిప్రభావేపురుషేధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్ర శృంగపుచ్ఛచిహ్నేష్వలింగిషు, యా॥ ఉంకువగాన్ - కన్యాశుల్కధనముగా. అనఁగా వధువునకు వరుఁడిచ్చు ధనముగాననుట. ఉదా 'ఉ॥ భవదీయశౌర్యమే. యుంకువచేసి కృష్ణపురుషోత్తముచేకొనిపొమ్ము, భాగ॥ ఆయురారోగ్యమహాభాగ్యంబులన్ - ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, గొప్పయైశ్వర్యమును, ఇది బహుపదేతరేతరయోగద్వంద్వసమాసము. ఒసంగెదన్ - ఇచట భాగ్యము అనుశబ్దమును 'భాగ్యంబు, అనుటకు సూ॥ స్యాదమహాత్కాంవిభక్తౌసోఽఙ్గము, తదుపరి పునర్బహుప్రాచాం'' నను. ఇచెదను. నను. వరి -

సేఁతఁ + చేయుము - భర్తగానొనరించుము. అని యానతిచ్చెన్ - ఇట్లాజ్ఞయొసంగెను, తదనంతరంబ - అటుపిమ్మట, ఇచట 'కావ్య............లొసంగెద, అనుటచే రూపకాలంకారము.

తా॥ ఓకవిశ్రేష్ఠుఁడా శృంగారరసప్రధానముగా నీవు సృష్టింపయత్నించిన కావ్యమను శ్రేష్ఠమైనకన్యకు శుల్కముగా నాయురారోగ్యైశ్వర్యముల నిచ్చెద నాకొసంగు మనిసెలవిచ్చె.

క॥ తలతల మనుచీఁకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ లేచి ♦ తెలియఁగ నపుడా
కలచందము నామనమునఁ, గలచందము నొక్కటైనఁ ♦ గడువేడుకతోన్. 15

అ॥ తలతలమనుచీఁకటితోన్ - తళుకుతళుకుమను కాంతిగలతిమిరముతో, ఇది. తళతళమనుటకు రూపాంతరము. ద్విరుక్తినిగూర్చి 'సూ॥ క్వచిదర్థవిశేషేతు. పునరర్థసమాగమః, అథ॥ ఉదా 'క॥ ధళధళమని జలములలో, బలరిపువజ్రాయుధంబు ♦ ప్రతిబింబింపన్' శృం॥ నై॥ తెలతెలవాఱఁగన్ - తెల్లఁగాఁదెల్లవాఱఁగానే, ఉదా 'క॥ తొలివేల్పులమొగములు తెల, తెలవాఱఁగఁ దెల్లవాఱెఁ ♦ దెలివలమోముల్, అచ్చ॥ తె॥ రా॥ లేచి - మేల్కాంచి, తెలియఁగన్ - తెలిసికొనఁగా, అపుడు - ఆసమయమున. వచ్చినదైన, ఆకలచందమున్ - ఆయొక్క స్వప్నము తెఱఁగును, నామనమునన్ - నాయొక్క హృదయమునందు, కలచందమున్ - ఉన్నవిధమును, ఒక్కటైనన్ - ఏకము కాఁగా, కడువేడుకతోన్ - మిక్కిలికుతూహలముతో, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'ఆకలచందము నామనమునఁ గలచందము, ఇది పదయమకాలంకారము. యమకం పౌనరుక్త్యేతు. స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః; ప్రతా॥ 'తలతల మనుచీఁకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ, అనుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆచీఁకటియంతయుఁ బోయి తెల్లవాఱఁగానే యాకలతెఱంగును, నాహృదయమునఁగల తెఱంగును, ఏకమైనందున మిగులఁ గోరికతో.

ఉ॥ ముంగలనిల్చి సర్వజన ♦ మోహన దేహన వీనకాంతి మీ
రం గరుణానిరీక్షణప ♦ రంబుగ నీగతిఁ బల్కినట్టియా
జంగమసార్వభౌముని భు ♦ జంగమభూషణుఁ గా నెఱింగి యు
ప్పొంగి తరంగితప్రమద ♦ పూరితమానసపంకజుండ నై. 16

అ॥ ముంగలనిల్చి - నాసమ్ముఖమున నిలువఁబడి, సాక్షాత్కరించియనుట, ముందు + కలను ముంగల. ఇది ముంగడయొక్క రూపాంతరము. ఉదా 'ఉ॥ మోదమునం దనూభవుని ♦ ముంగలిగా నడపించుచుఁ దాను, నిర్వ॥ సర్వ..............కాంతి. సర్వజన - సమస్తమైనమానవులకు, మోహన - భ్రాంతినిగలిగించునట్టి, దేహ - తనువుయొక్క, నవీన - నూతనమైన, క్రొత్తదియైనయనుట, కాంతి - శోభ, మీరన్ - అతిశయించఁగా, కరుణానిరీక్షణపరంబుగన్, కరుణా - కృపతోఁగూడిన, నిరీక్షణ - చూపులయొక్క, పరంబుగన్ - ప్రధానముగా, 'ని॥ పర స్స్యా దుత్తమానాత్మవైరిదూరేషు కేవలే, విశ్వ. 'పరందూరాన్యముఖ్యేషు. యా॥ ఈగతిన్ - ఈతీరున, పల్కినట్టియాజంగమసార్వభౌమునిన్ - సంభాషించినటువంటి యాయొక్కజంగములలో మిగులశ్రేష్ఠుఁ డయినవానిని, భుజంగమభూషణుఁగాన్ - పాములే భూషణములు గాఁ గలశివుని గా, ఎఱింగి - తెలిసికొనినవాఁడనై, ఉప్పొంగి - మిక్కిలి సంతోషించి

ఉచ్చి+పొంగు-ఉప్పొంగు. తర........డనై-తరంగిత - అలలుగాఁజేయఁబడిన, ప్రమద - సంతోషముచేత, పూరిత - నిండింపఁబడిన, మానసపంకజుండనై - పద్మమువంటి హృదయముగలవాఁడనై, 'ని॥ స్వాంతంహృన్మానసంమనః, అ॥ ఇందు 'ముంగల, అను ప్రయోగమునకు 'సూ॥ ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి, ప్రౌ॥ వ్యా. 'మానసపంకజుండను, ఇది యుపమాలంకారము. 'మోహనదేహ, అను ప్రాసాలంకారము. జంగమసార్వభౌముని భుజంగమభూషణు, యమకాలంకారము, 'ఎగి-గి-ఉప్పొంగి-తరంగిత, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః. ఛేక వృత్తిగతో ద్విధా, సో ఽనేకస్య సకృత్పూర్వః. ఏకస్యాప్యసకృత్పరః, మాధుర్యవ్యంజకై ర్వర్ణై రుపనాగరికేష్యతే, ఓజఃప్రకాశకై స్తైశ్చపరుషా, కోమలాపరైః, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'తతో ఽరుణపరిస్పంద మందీకృతవపుః శశీ, దధే కామపరిక్షామ కామినీగండపాండుతామ్, మ॥ భార॥

తా॥ ప్రత్యక్షమై సమస్తజనులకు నాశ్చర్యమునుగలిగించునటువంటి యందముతోఁగూడిన శరీరముయొక్క ప్రకాశముగలిగి దయాదృష్టితో నిట్లాజ్ఞయొసంగెన యాజంగమశ్రేష్ఠుని గేవల పరమేశ్వరుఁ డని తెలిసికొని సంతోషాతిశయ మనుసలలతోఁ గూడిన హృదయకమలము గలవాఁడనై.

ఉ॥ నామది నెప్పుడుంబ్రమథ ♦ నాయకు నిష్టసుఖప్రదాయకున్
సోమశరీరు దానవస ♦ మూహశరారుఁ గృతీశుఁ జేయఁగాఁ
బ్రేమజనించు నాదరణ ♦ పేశలుఁ డమ్మహనీయమూర్తియే
మామకభాగ్యసంపద ను ♦ మాసముదంచితవామభాగుఁ డై. 17.

అ॥ నామదిన్ - నాయొక్కమనస్సునందు, ఎప్పుడున్ - ఎల్లప్పుడును, ప్రమథనాయకున్ - పారిషదులకు యజమానుఁడైనవానిని, 'ని॥ ప్రమథాస్స్యుః పారిషదాః, అమ. ఇష్టసుఖప్రదాయకున్. ఇష్ట - కోరఁబడిన, సుఖ - సంతోషములను, ప్రదాయకున్ - ఇచ్చునట్టివానిని, సోమశరీరున్ - పార్వతితోఁ గూడినమేను గలవానిని, 'వ్యు॥ ఉమయా సహ వర్తత ఇతి సోమః, దానవసమూహశరారున్ - రాక్షసులను జంపువానిని, "ని॥ 'శరారు ర్ఘాతుకో హింస్రః, అమ. ఇచట దైత్యులను. దానవులను, నిశాచరులను గలిపి యొక రాక్షసశబ్దముతోనే సమన్వయముచేయుట ప్రసిద్ధియైయున్నది. "కమలాసంపదోః, కామ ధ్వజే మకరమత్స్యయోః, దానవాసురదైత్యానా, మైక్యమేవాభిసమ్మతమ్" కా. క. ల. మఱియు. దానవసమూహః - శరఇవ - దానవసమూహశరః, దానవసమూహశరారున్ - అనఁగా అగ్నివంటి దైత్యులసముదాయమున కంగారకుఁడైనవానిననియుఁ జెప్పవచ్చును, ఇది యుపమానోత్తరపద కర్మధారయ సమాసము. ఆరున్ - అంగారకుఁడైనవానిని 'ని॥ ఆరః క్షితిసుతే ఽఙ్గారకే, విశ్వ. ఇచట షష్ఠీతత్పురుషసమాసము అనఁగా రాక్షసుల సంహారించువాని ననుట, కృతీశున్ - నాప్రబంధమునకధిపతిని; అనఁగా నంకితముఁ బొందినవానినిగా, చేయఁగాన్ - ఒనరించుటకు, ప్రేమజనించున్ - ఇష్టముకలుగుచుండును, ఆదరణపేశలుఁడు. ఆదరణ - భక్తులు మొదలయినవారియందు దయగలిగియుండుటయందు, పేశలుఁడు - నేర్పుగలవాఁడు, అమ్మహనీయమూర్తియే - (అయినట్టి) గొప్పవాఁడయిన యామూర్తియే, మామకభాగ్యసంపదన్. మామక - నాయొక్క; భాగ్యసంపదన్ - పుణ్యముయొక్క యధికమువలన, ఉమాసము

దంచిత వామభాగుఁడై. ఉమా - హైమవతితో, సముదంచిత - ఒప్పుచున్న, వామభాగుఁడై - ఎడమప్రక్కనుండువాఁడై, పైపద్యముతో నన్వయము.

ఇందు ద్వితీయపాదమున 'సోమశరీర దానవసమూహశరారు, అని నిత్యసమాసయతి చెప్పం బడినది. సోమశబ్దమునందలి. 'ఉ'కారమునకును, సమూహశబ్దగతమైన 'ఊ'కారమునకును యతిమైత్రి యొప్పుచున్నది. "వ్యు॥ సమ్యక్ + ఊహ్యతే + ఏకత్ర + ఇతి - సమూహః" 'గీ॥ ఒక్కసమాసమున శబ్దయుగము గూడి. పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమాసక్రాంతు లను నఖండవిశ్రమములు నన రెండుఁ జెల్లు, అప్ప. 'నాయకుఁడు, దాయకుఁడు, ఇత్యాదు లను ప్రాసాలంకారమును 'దానవ........శరారుఁడు, అనుచోట నుపమాలంకారమును.

తా॥ నామనస్సున నెల్లప్పుడును గామితార్థప్రదుఁడును, త్రిపురధ్వంసకుండును, పార్వతీ సహితుఁడును, అగు శంకరుని కంకితమీయఁ గోరిక గలుగుచుండఁగా నింతలో నాయదృష్టమువలన, దయామయుఁ డగు నామహానుభావుఁడే పార్వతీసహితుఁడై,

తే॥ వచ్చి కృతికన్యకాసము ♦ ద్వాహమునకు, శుల్కముగ నాయురారోగ్య ♦ సుప్రసిద్ధు
లిత్తు నని యల్లుఁడగుటకు ♦ నిచ్చగించె, నింతకంటెను సౌభాగ్య ♦ మెందుఁగలదె? 18

అ॥ వచ్చి - నాసమీపమున కాగతుఁడై, కృతికన్యకా సముద్వాహమునకుఁ. కృతికన్యకా - కావ్యమనెడు కన్యయొక్క, సముద్వాహమునకుఁ - కల్యాణమునకు. శుల్కముగఁ - వధువున కొసంగునట్టి ధనముగా - పెండ్లికూఁతుర కిచ్చునట్టి సొమ్మునకు బదులుగా ననుట. ఆయురారోగ్య సుప్రసిద్ధులు - ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, అత్యంతప్రఖ్యాతియును, ఇత్తునని - ఒసంగెదనని, అల్లుఁడగుటకుఁ - నాకుజామాతయగుటకును, 'ని॥ జామాతాదుహితుఃపతిః, అమ. ఇచ్చగించెఁ - సమ్మతించెను, ఇంతకంటెను - ఇంతకు మించినట్టి, సౌభాగ్యము - గొప్ప యదృష్టము, ఎందుఁ - ఎచ్చటనైనను, కలదె - ఉన్నదా-లేదనుట.

తా॥ సాక్షాత్కరించి నా యీ కావ్యకన్యను బాణిగ్రహణ మొనర్చుకొనియుండునట్లుగా నాయు రారోగ్య సత్కీర్తుల నిత్తు నని ప్రేమపూర్వకముగా నిష్టపడెను. ఇంతికన్న గొప్పయదృష్ట మెంద యినఁ గలదా?

ఉ॥ కోమల వర్ణధామయును ♦ గోవిదసంస్తవనీయ లక్షణ
స్తోమ ఫలాభిరామయును ♦ శుంభదలంకరణ ప్రసాధన
స్థేమయు నప్రతర్క్యగుణ ♦ సీమయు నైన మదీయకావ్యక
న్యామణి నిచ్చి మంచుమల ♦ యల్లుని నల్లుని గానొనర్చెదన్. 19

ఈపద్యమునఁ గావ్యమునకుఁ గన్యాత్వ మారోపించి యర్థద్వయమునకు నభేదాధ్యవసాయ ముగాఁ జెప్పినాఁడు.

అ॥ (కా) కోమల వర్ణధామయును. కోమల - మృదువైన, 'ని॥ సుకుమారంతు, కోమలం మృదులంమృదు, అ. వర్ణ - అక్షరములకు - శబ్దములకుననుట, ధామయును - ఉనికిపట్టయి నట్టి యును, (క) కోమల - సుకుమారమైన, 'వ్యు॥ కామ్యతే జనైరితి కోమలమ్, వర్ణ - వంశమున,

ధామయును - పుట్టుక, గలదియును, 'ని॥ ధామ జన్మ ప్రభా స్థాన ప్రభావ సుఖసద్మసు, నానా, (కా) కోవిద........యును. కోవిద - విద్వాంసులచేత, సంస్తవనీయ - పొగడఁదగిన. లక్షణ - కవిత్వ లక్షణములయొక్క, స్తోమ — సమూహముయొక్క, ఫల - ప్రయోజనముతో, అభిరామయును — రమ్యమైనట్టి యును. (క) కోవిద - తెలిసినవారి చేత, సంస్తవనీయ - నుతింపఁదగిన, లక్షణ - శుభలక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమూహముతోను, ఫల - భోగములతోను, 'ని॥ ఫల మిష్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాతిఫలే ధనే ఫాలే. భోగబీజే లాభహేతూత్పన్నే ఫలీతు ఫలినీ స్యాత్, నానా, అభిరామయుఁ - మనోహరమైనట్టిదియును, (కా) శుంభద...........మయుఁ, శుంభత్ - ఒప్పుచున్న, అలంకరణ - ఉపమాద్యలంకారములయొక్క, ప్రసాధన - ఉపాయములందు, స్థేమయుఁ - సామర్థ్యయుతమైనట్టియు, (క) శుంభత్ - ప్రకాశించుచున్న, అలంకరణ - ఆభరణాదులుధరించుటయందును, ప్రసాధన-వస్త్రమాల్యాదుల నలంకరించుకొనుటవలని యొప్పిదమునందును-అనఁగా వేషమును ధరించిన కాంతియందును, 'ని॥ ఆకల్పవేషౌ నైపథ్యం ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్, అమ॥ 'నేపథ్యంతు ప్రసాధనే రంగభూమావేషభేదే, హై॥ స్థేమయుఁ-శక్తిగలదియును, (కా) అప్రత...మయుఁ. అప్రతర్క్య-ఊహింపశక్యముగాని, గుణ - కావ్యప్రసిద్ధమైనశ్లేషప్రసాదాదిగుణములకు 'శ్లేషప్రసాద స్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా అర్థవ్యక్తి రుదారత్వం తథా కాంతి రుదాత్తతా 'ఓజః సుశబ్దతా ప్రేయా, నౌర్జిత్య మథవిస్తరః సమాధి స్సౌక్ష్మ్యగాంభీర్యే సంక్షేపో భావికంతథా' సమ్మితత్వం తథా ప్రౌఢీ రీతి రుక్తి ర్గతి స్తథా చతుర్వింశతి రేతే స్యు ర్గుణాః కావ్యప్రకాశకాః' ప్రతా॥ సీమయుఁ-ప్రదేశమైనట్టియును, (క) అప్రతర్క్య-ఊహింపఁదగని, గుణ-సద్గుణములకు, సీమయున్-ప్రదేశమైననదియును, ఐనమదీయ కావ్యకన్యామణిఁ - అయినట్టినాయొక్క-ప్రబంధములెడి కన్యారత్నమును, ఇచ్చి-దానముచేసి, కన్యాదాన మొనర్చియనుట. మంచుమలయల్లునిఁ - హిమవంతునికిజామాత యయినశివుని,ఇచట 'మంచుమలయల్లు'డు, అనుటకు 'సూ॥ షష్ఠీభవేద్ద్వితీయా తుల్యాతత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్' నన్న. అల్లునిగాఁ-నాయొక్క-యల్లునిగా, ఒనర్చెదఁ-చేసుకొనెదను, శ్లేషాలంకారము 'క॥ ప్రకృతములప్రకృతంబులు, ప్రకృతాప్రకృతములుశబ్ద♦పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁజెందిన, నకలంకతిశ్లేషమయ్యె, కా॥ సం॥ 'శ్లేషఃసవాక్యేఏకస్మిఁ యత్రానేకార్థతాభవేత్, కా॥ ప్ర॥

తా॥ మృదుపదభూయిష్ఠమైనదియును, పండితులచేఁ బ్రశంసింపఁదగినలక్షణములతోఁ గూడియుం పొలయునదయును, శబ్దార్థాలంకారములకు నిధియైనదియును, ఊహింపనలవిగాని యోజో మాధుర్యాదిగుణములచే నలరారుచున్నదియును, అయిన నాయొక్క-శ్రేష్ఠమైన కావ్యకన్యను బరమేశ్వరున కంకితముగా నొసంగి యంతటివాని నల్లునిగఁజేసికొని యానందించెదను.

సీ॥ తలపై వియద్గంగ ♦ గలుగునిత్యస్నాత, కైలాసగిరిదుర్గ ♦ మేలు నేత
త్రిపురంబు లోకకోలఁ ♦ ద్రెళ్లనేసినవాఁడు, కందర్పు గెల్చిన ♦ యందకాఁడు
పాఁపరాఁ దాల్చిన ♦ పసుఁ డువిక్రమరంహుఁ, గరిదైత్యుఁబోరిగొన్న♦పురుషసింహు
డంబుజాక్షికి దేహ ♦ మర్ధ మిచ్చినదాత, కలితసారుఁ గుమారుఁ గన్నతాత
తే॥ మదవదరిదరిద్రాణదో ♦ ర్మండలాగ్ర, జాగ్రదసురాగ్రచరనిహిం ♦ సనవిశాల
శూలరాజపరిష్కార్య ♦ శూలినామ, ధన్యుఁడర్థుండు కాఁడెమ ♦ త్కావ్యమునకు 20

తా॥ తలపైన్ — నెత్తిమీఁద, వియద్గంగ — మిన్నువాఁక, కలుగు నిత్యస్నాత — ఉండినయెడతెగని మజ్జనము కలవాఁడును, అనఁగా నిత్యస్నానము చేయువారలలో నెవ్వరును శివునివలె నాకాశగంగాజలములతో నెడతెగక చేయువారు లేరని భావము. కైలాసగిరిదుర్గమున్ — వెండికొండమీఁదికోటను, ఏలునేత — కాపాడునట్టిప్రభువును, అనఁగా నొరుల కెవ్వరికి శక్యముగాని రజతాచల శిఖరమున దుర్గము నిర్మించుకొని యచ్చటఁ బరిపాలన మొనర్చుచుండె నని భావము. త్రిపురంబులు — దానవులవైన మూఁడు నగరములు, 'సూ॥ తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ, ఇతి సమాహారసమాసః. పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకమ్. 'త్రయాణాం పురాణాం సమాహారః త్రిపురం, సిద్ధాఁ ఒకకోలన్ — ఒక్క — బాణముతో, త్రెళ్ళ నేసినవాఁడు — పడునట్లుగాఁ గొట్టినయతఁడును అనఁగాఁ బూర్వ మొకప్పుడు దేవతలకు నోడి యసురులు మయుని శరణుజొచ్చిరి. దయామయుఁ డగు నమ్మయుఁడు వారికి గగనమున వెండితో నొకపట్టణమును, బంగారుతో నొకపట్టణమును, ఇనుముతో నొకపట్టణమును, నిర్మించి యవి యదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చి యిచ్చెను. అసురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా బ్రహ్మయును విష్ణువును మాకు శక్యము కా దనిరి. అప్పుడు దేవతలందఱును శివునిఁ బ్రార్థింప నతఁడు భూమి రథముగను, మహామేరువు విల్లుగను, విష్ణువు సాయకముగను, సూర్యచంద్రులు రథచక్రములుగను, బ్రహ్మ సారథిగను శేషుఁడు వింటినారిగను, వేదములను గుఱ్ఱములుగను, అమర్చికొని వారితో యుద్ధముచేసి చంపినట్లును, ఆపట్టణముల మూఁడింటిని దనయగ్నినేత్రముచే నిర్మూలమొనర్చినట్లును, పురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. కనుక నట్టిజయశీలుఁడని భావము. కందర్పున్ — మన్మథుని, గెల్చినయందకాఁడు — జయించినట్టి సౌందర్యవంతుఁడును, అనఁగా నీ మూఁడులోకములయందును లోకోత్తరసుందరుఁడు మన్మథుఁడు గనుక నట్టివానిని జయించినవాఁ డగుటచే నిట్లు వర్ణించినాఁడు, పాఁపరాన్ — పాములకు రాజయిన శేషుని, తాల్చినఱేఁడు — ఆభరణముగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, ప్రపంచమున సహజముగా సర్పమును జూచి భయపడుచుందురు గదా. అట్టి సర్పములకు రాజగు శేషునిజూచి యెంతభయపడవలయును? ఆశేషుని సొమ్ములుగా ధరించినవాఁ డెంతటిమహనీయుఁడో వర్ణింపఁదరముగాదు గదా! అని భావము. విక్రమరంహున్ — శౌర్యముయొక్క యధికము గలవానిని, కరిదైత్యున్ — గజాసురుని, పొరిగొన్న పురుషసింహుఁడు — నాశముచేసినట్టి పురుషశ్రేష్ఠుఁడును, ఇచట శౌర్యసమృద్ధిగల గజాసురుని సంహరించిన సింహవిక్రముండని భావము, అంబుజాక్షికిన్ — పార్వతీదేవికి, దేహమున్ — తనయొక్క శరీరమును, అర్ధము — సగపాలు, ఇచ్చినదాత — ఒసఁగినయుదారస్వభావము గలవాఁడును, లోకమున దాతలు ధనమో ధాన్యమో యేవో యిచ్చుచుందురు. వారివలెఁగాక తనదేహములో సగ మిచ్చినవాఁ డగుటచే నింతటిమహాదాత లేఁ డని భావము. కలితసారున్ — పొందఁబడినబలముగలవానిని, కుమారున్ — షణ్ముఖుని, కన్నతాత — కనినతండ్రియును, అనఁగా శివుఁడు పంచముఖుఁ డగుటచేఁ దనకంటె నెక్కువశక్తి గలషణ్ముఖునిఁ గనినతండ్రి యని భావము, మదవ........ధన్యుఁడు. మదవత్ — అహంకారముతోఁ గూడిన, అరి — శత్రువులయొక్క, దరిద్రాణ — అల్పముగాఁ జేయబడిన, దోర్మండల — భుజప్రదేశము గలవారిలో. అగ్ర — ముందర, జాగ్రత్ — తెలివి గలిగి పదిలపడుచున్న, అసుగ — రాక్షసులలో — అగ్రచర — ముఖ్యులైనవారిని, ఉదా॥ 'గీ॥ జాగ్ర దుగ్రప్రతాపుఁడీజనవిభుండు. శృం నై॥ నిహింసన — చంపునట్టి. విశాల — విరివియైన. 'ని॥ విశాలః పృథులేఽన్యవత్, విశ్వ. శూలరాజ — శ్రేష్ఠమైనశూలముతో, పరిష్కార్య — అలంకరింపఁబడిన, శూలి నామ — శూలముధరించువాఁడను ప్రసిద్ధిగల, 'ని॥ నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచ,

విశ్వ. ఉదా 'హిమాలయోనామ నగాధిరాజః, కుమా. ధన్యుఁడు-పుణ్యవంతుఁడు, మత్కావ్యము నకున్-నాయొక్క ప్రబంధమునకు, అర్హుండు కాఁడె - తగినవాఁడు కాఁడా. ఇంతకంటె నెవ్వరుకల రనుట, ఈపద్యమున అంద కాఁడు, అనుప్రయోగమునకు 'నూ॥ కాఁడుర్గాఁడుభవేదిఁడు. రక్షిత్యాత్యర్థబోధకాః. ఏకత్వవాచకాత్పుంసి. స్యాదాఁడు స్త్వన్యథామతః అథ॥ ఇందుఁ గృతిపతియొక్క శీల, సౌందర్య, పరాక్రమ, దాతృత్వాని సర్వోత్కర్ష వర్ణింపబడినందున నుదాత్తాలంకారము. పద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము. 'కరిదైత్య.........సింహుఁడు, ఇచట నుపమాలంకారము. మఱియుఁ గృతినాయకుని లక్షణములు వర్ణింపఁబడినవి. 'క॥ కులము మహాభాగ్యము నుజ్జ్వలత యుదారత మహోవిశాలత ధర్మా, కలనయు వైదగ్ధియు నన, నిలనాయకగుణము లమరు, నరస.

తా॥ శిరమున నాకాశగంగను ధరించి యెడతెగనిస్నాన మాచరించుచున్న పవిత్రుండును, వెండికొండపైఁ బట్టణమును గట్టుకొని యందుఁ గాఁపురముసేయుచుఁ ద్రిజగముల నెల్లప్పుడు నేలుచున్న ప్రభువును, దానవులయొక్క మూఁడుపురముల నొక్కయమ్ముననే కూల్చిన పరాక్రమవంతుఁడును, మన్మథుని జయించిన సౌందర్యవంతుఁడును, సర్పరాజగు శేషుని భూషణములుగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, గొప్పశౌర్యవంతుఁ డగు గజాసురుని సంహరించిన మహాబలశాలియును, హిమవత్పుత్రికకు సగముమేను నొసంగిన దాతయును, మిగులసమర్థుఁ డయిన కుమారస్వామిని గనినతండ్రియును, శత్రుబాహుబలమును దృణప్రాయముగాఁ జేయఁగల దానవులలో ముఖ్యులను జంపునట్టి త్రిశూలముతోఁ బ్రకాశించుచున్నశూలి యను ప్రసిద్ధనామముగలవాఁడును, అగు శంకరుఁడు నాకావ్యమును గ్రహింపఁదగినవాఁడు కాక యింకెవ్వండగును?

వ॥ అని యుద్దేశించి. 21

అ॥ అని. ఈప్రకారముగా, ఉద్దేశించి - నామనస్సులో నిశ్చయించినవాఁడనై,

—షష్ఠ్యంతములు—

క॥ దుస్సాధు ప్రథమసుధా, భిస్సారిబలాతిరేక ♦ భీదానునకున్
నిస్సీమకామదోహివ, యస్సురధేనునకు నాశ్రి ♦ తాధీనునకున్. 22

అ॥ దుస్సా........ నకున్. దుస్సాధు. భరింపనలవిగానిదయిన. మహాభయంకరమైనదయి నయనుట. ప్రథమసుధాభిస్సా - మొదటి యమృతాన్నముచేత, ప్రథమసుధయనఁగా సముద్రమున ముందుపుట్టినది. ఉదా "నిర్మథ్యమానా దుదధేరభూ ద్విషం, మహోల్బణం హాలహలాహ్వ మగ్రతః, తదుగ్రవేగం దిశిదిశ్యుపర్యధో. విసర్పదుత్సర్పదసహ్యమప్రతి, భీతాః ప్రజా దుద్రువు రంగసేశ్వరాః, అరక్ష్యమాణాః శరణం సదాశివమ్" తతఃకరతలీకృత్య, వ్యాపిహాలాహలంవిషం, అభక్షయ న్మహాదేవః. కృపయా భూతభావనః, భాగ. సం. కనుక హాలాహలాన్నముచేతననుట, "ని॥ భిస్సా స్త్రీ భక్తమంధోऽన్నం మోదనోऽస్త్రీ సదీదివిః, ఆ॥ ఉదా "శ. పరమాన్న భైక్ష్యభిస్సా, పరిపూర్ణతరంబులయినః పాత్రములయ్యె, వురు నిత్యంబు నివేదిం,తురు దల్లికిఁ గరముభక్తిః తో వినయమున న్, భార. అరిబల - శత్రువులయొక్క సైన్యమునకు, అనఁగా రాక్షససమూహమునకనుట. అతి

రేక — అత్యధికమయిన. 'ని॥ అతిరిక్తః, సమధికః, అమ॥ భీ-భయమును, దానునకున్ - కలిగించిన వానికిని, నిస్సీ........నకున్. నిస్సీమ - మేరలేని, కామ - కోరికలను, దోహి - పిదుకుచున్న, పయః - పాలుగల, సురధేనునకున్ - వేల్పులయొక్క లేఁగటియావునకును, ఇచట దోహిశబ్దమును గూర్చి 'సూ॥ అచః కర్మకర్తరి, 'దుహశ్చ,సిద్ధాం. ఉదా 'అకారియజ్ఞాతిథిపూజ సంఘునం మనోరవశ్చ స్వయమాలయోఽకృశః, అదుగ్ధ ధేనుః స్వయమాగతాంగనం. మృగీయథాఽదోహినిరీక్ష్య శాబకమ్'' రాఘ అ. కామదోహిపయస్సురధేనునకున్, అనుప్రయోగముకు 'సూ॥ లింగభేదోభవేదిష్ట అరోషీయదివారుచిః'' అధ. ఆశ్రితాధీనునకున్ - ఆశ్రిత - ప్రాపుచేరినవారికి, అధీనునకున్ - వశమైనవానికిని, ఇందు 'నిస్సీమకామదోహిపయస్సురధేనునకున్, అనువ్యాటనుపమాలంకారము.

క॥ ధూపాయిత గోపాయిత, పాపాయిత తనుజ సుకృత ♦ భాసిత దనుజా
టోపున కగజాపున కగ, చాపున కాసక్తభక్త ♦ సల్లాపునకున్. 23

అ॥ ధూపా......... పునకున్. ధూపాయిత - తపింపఁజేయఁబడినట్టియు, గోపాయిత — రక్షింపఁబడినట్టియు. పాపాయిత - పతనముగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఇచట ధూపాయితాది శబ్దములనుగూర్చి 'సూ॥ గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః, సిద్ధాం. ఉదా. ధూపాయతి తేజసా విపక్షం, గోపాయిత సారరత్న భాండం, రాఘ. తనుజ - మన్మథుఁడును, సుకృతభాసిత - పుణ్యముచేతఁ బ్రకాశింపఁబడినవారును, దనుజాటోపునకున్ - అసురులయొక్క గర్వమును, గలవానికిని, అగజాపునన్ - పార్వతికి నాథుఁడైనవానికిని, ఇచట 'అగజా + పః — అగజాపః, తెలుఁగునడుప్రత్యయముగాఁగానగజాపుఁడగును. అగజాపునకున్ - కొండయే విల్లుగాఁగల వానికిని, ఆసక్తభక్త - అధికమైన యాశతోఁగూడినభక్తులయొక్క, సల్లాపునకున్ - విహితమైన సంభాషణములు గలవానికిని, ఇందు మొదటిశబ్దములు మూఁడింటికిఁ గ్రమముగ నన్వయము వచ్చునట్లు మూఁడుశబ్దములను గూర్చుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము 'క॥ సమముగ నేవగుసఁ బదా, ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యెఁ ♦ దగనా పర్యా. యమున ననూద్దిష్టము లై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె. కా. సం: మఱియు 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ. క్రమికాణాం సమన్వయః, శత్రుం మిత్రం విపత్తించ, జయ రంజయ భంజయ, చంద్రా. 'ధూపాయిత గోపాయిత పాపాయిత, ఇచట ననుప్రాసాలంకారము॥ 'టోపున - జాపున. చాపున. లాపున, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

క॥ రంగత్కరుణారసహృద, యంగమ భృంగారుచకుల ♦ తాంతాయుధఘూ
సాంగారున కాశ్రితగిరి, శృంగారున కపరిమేయ ♦ శృంగారునకున్. 24

అ॥ రంగత్క.........నకున్. రఁగత్ - ఒప్పుచున్న, కరుణారస - దయారసమనెడి రసమునకు, వృ - కుర్వంత్యాత్మాన మధీనమనేనేతికరుణా, రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని॥ శృంగారమాఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో, నిర్యాసరాగ గరళద్రవపారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుధాంబుక సాఖ్యధాతు, ష్విష్టోరసోఽథరససాధరణీ రసాస్యాత్, నానా। హృదయంగమ - మనోహరమైన, భృంగారునకున్ - సువర్ణ కలశమైన వానికిని, 'ని॥ భృంగారః కనకాలుకే, విశ్వ. ఇచట దయను సువర్ణకలశ కలశమును బోల్చినాఁడు. ''ఉదా. ''సాగరే మథ్యమానేతు. పీయూషార్థం సురాసురైః. పీయూషధారణార్థాయ. నిర్మితా విశ్వకర్మణా'' కలాకలాస్తుదేవానా, మనితాసాః పృథక్ పృథక్.

యత్ర కృతాస్తు కలశా. స్తత్ర స్తే పరికీర్తితాః" కాళి పు. అమహచ్ఛన్దమగు. 'భృంగార' మునకు 'భృంగారుఁడు' అని డుప్రత్యయమును జేయుటకు "సూ॥ తత్రాను రంజనాతుఎంసాం. డుజ ప్యమహతో భవేత్" అథ, లతాం.........నకున్. లతాంత - పుష్పములే, ఆయుధ - బాణములుగాగల మన్మథుఁడనెడి, ఘాస - తేఁతపచ్చికకు, అంగారునకున్ - అంగార కగ్రహమైనవానికిని, ఆశ్రితగిరి శృంగారునకున్. ఆశ్రిత - ఆశ్రయింపఁబడిన వారలకు, గిరిశృంగారునకున్ - పర్వతశిఖరమువలె భయరహితుఁడైన వానికిని, 'గిరిశృంగ+అ+రః' అని పదచ్ఛేదము. దరిజేరిన వారలకుఁ గొండవలె నండయై భయమును బోఁగొట్టువాఁడని భావము. అపరిమేయ శృంగారునకున్. అపరిమేయ — మితి చెప్పశక్యముగాని, శృంగారునకున్ - నాట్యరస ప్రధానమైన వానికిని, 'ని॥ శృంగారః సురతే నాట్యరసేచ, మే. అనఁగా మహానటుఁడ నిభావము - ఇందు 'కరుణా.........భృంగారునకున్, రూపకాలంకారము, లతాంతాయుధ ఘాసాంగారునకున్, ఉపమాలంకారమును 'సాధర్మ్యముపమా, కా. ప్ర.

క॥ కటకాయితఫణికి శిఖా, ఘటితామృతఘృణికి నర్ధ ♦ కాంతామణికిన్
గుటిలాఖిల దనుజగజ, స్ఫుటనకళాసృణికి దేవ ♦ చూడామణికిన్. 25

అ॥ కటకాయిత ఫణికిన్. కటకాయిత - కంకణముగాఁజేయఁబడిన, ఫణికిన్ - సర్పముగల వానికి, శిఖా.........ణికిన్. శిఖా - సిగయందు, ఘటిత - కూర్చఁబడిన. పొందించఁబడిన యనుట, అమృతఘృణికిన్ - సుధాకిరణములుగల వాఁడయిన చంద్రుఁడు గలవానికిని, అర్ధకాంతామణికిన్ — సగము పార్వతిగలవానికిని — అనఁగా పార్వతితోఁగూడిన మేనుగలవానికిని, 'శిఖా, తటశీతల ఘృణికి భృతన తగ్రామణికిన్, అని పాఠాం. కుటిలా.........ణికిన్ కుటిల- కృత్రిమముగల, అఖిలదనుజ - రాక్షసులందఱిలో, గజ - గజాసురుని, స్ఫుటనకళా — భేదించునట్టి విద్యయనెడు, సృణికిన్ - అంకుశముగలవానికిని, దేవచూడామణికిన్ - దేవతలందఱు శిరమున దాల్చు రత్నమైన వానికిని, అనఁగా దేవతలలో శ్రేష్ఠుఁడైనవానికినుట, ఇందు 'దనుజ.........సృణికిన్. దేవచూడామణికిన్, ఉపమాలంకారము.

క॥ ప్రేయస్స్మితగల్లునకున్, సాయకముఖ దళితరాత్రి ♦ చరమల్లునకున్
గాయజగురు భల్లునకున్, మాయాభిల్లునకు మంచు ♦ మలయల్లునకున్. 26

అ॥ ప్రేయస్స్మిత గల్లునకున్ - ప్రియతమమైన చెక్కిళ్ళుగలవానికిని, ని॥ ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం, దండిగల శబ్దప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ॥ అతి ప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్, వాలా శబ్దము దేశ్యమయినను గాళిదాస ప్రయోగమువలన సాధువైనట్లే గల్ల శబ్దమును మహాకవి ప్రయోగములచే సాధువుగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా 'సీ॥ అతివేలకుణికయాచ్ఛార్ధగల్లచపేటము: స్వా. మ, 'గల్లపాళీల సత్కామముద్రాంకురా, శృం. నై. 'మశకీ మంగళగీతైః, మక్షికలలనారదత్తుతై శ్చాపి. మాషీగల్లచపేటైః, నిద్రాం నాప్నోతి కుంభకర్ణోఽపి, ప్రాస్తావికశ్లోకము. సాయక.........నకున్. సాయకముఖ - బాణములయొక్క అగ్రములచేత, దళిత - చీల్చివేయఁబడిన, రాత్రిచరమల్లునకున్ - రాక్షసులయొక్క జెట్టిలుగల వానికిని, రాక్షసశ్రేష్ఠులుగలవానికి ననుట, 'సాయకముఖదళిత' అని ప్రాఁతప్రతి, కాయజగురు భల్లునకున్, కాయజగురు - విష్ణువే, భల్లునకున్ - బాణము

గాఁగల వానికిని, 'ని॥ భల్లో భల్లీచ బాణేస్యాత్, విశ్వ, మాయాభిల్లునకున్ - మాయచే బోయ వానివేషము ధరించిన శివునకును, మంచుమల యల్లునకున్ -- హిమవంతుని కల్లుఁడైన వానికిని. ఇందు నాలుగు పాదములను. 'గల్లునకున్ - మల్లునకున్ - భల్లునకున్ - యల్లునకున్, అనుటచే, త్ర్యక్షరాంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క॥ కాశీపట్టణముఖ్యని, వేశున కవనీశసౌధ ♦ వేశునకు వియ
త్కేశునకుఁ గందపురసో, మేశునకుఁ బ్రభానిరస్త ♦ హిమకాశునకున్. 27

అ॥ కాశీపట్టణముఖ్యనివేశునకున్. కాశీపట్టణ-కాశియనుపేరుగలనగరమే, ముఖ్యనివేశునకున్-ప్రధానమైనవసతిగలవానికిని 'ని॥ కాశీర్వారాణసీవారణాసీశివపురీతిసా, హేమ. ఇచటఁగాశినిగూర్చి 'అయోధ్యామధురామాయా కాశీకాంచ్యవ్యవంతికా, పురీద్వారవతీచైవ సప్తైతా మోక్షదాయికాః, సాం॥అ॥ అవనీశసౌధవేశునకున్. అవనీశ-రాజులయొక్క-సౌధ-మేడలయందు, వేశునకున్-నివాసము గలవానికిని, వియత్కేశునకున్-ఆకాశమే సిగ గాఁగలవానికిని, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డగుట ప్రసిద్ధము. ప్రభానిరస్తహిమకాశునకున్. ప్రభా-తనయొక్క-కాంతిచేత, నిరస్త-తిరస్కరింపఁబడిన, హిమ కాశునకున్-మంచును, పూచిన రెల్లును, గ ల వా ని కి ని, 'విభానిరస్త, అని పాఠాంతరము కందపురసోమేశునకున్ - కందుకూరనుగ్రామమునం దుండిన సోమేశ్వరుఁ డను దేవునకును, ఇందుషష్ఠీవిభక్త్యంతముగలపద్యముల నాలుఁటిని జెప్పుటను 'సూ॥ ద్వికం చతుష్కం షట్కం వా, ష్యష్టకం వాఽత్ర విన్యసేత్, అవృత్తౌ నా మధికతా త్వేచ్ఛికీ సమతా మతా, నైషాం విషమ విన్యాసః, కర్తృనాయకయోర్హితః, అథ॥ 'వేశునకున్-వేశునకున్-కేశునకున్-మేశునకున్-కాశునకున్, అనుటచే, త్ర్యక్షరాంత్యానుప్రాసాలంకారము.

వ॥ సముజ్జ్వలాలంక్రియాభిరామంబుగా నాసమర్పింపంబూనిన నిరంకుశోపాఖ్యానం బను కృతికన్యాలలామంబున కాజన్మకథ యెట్టిదనిన. 28

అ॥ సము........బుగాన్. సముజ్జ్వల-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, అలంక్రియా-ఉపమాద్యలంకారములతో, భూషణాద్యలంకారములతోననిభావము. అభిరామంబు గాన్ - రమణీయమగునట్లు, నాసమర్పింపంబూనిన-నేశుభక్తితో నీయఁగడఁగినటువంటి, నిరంకుశోపాఖ్యానంబు అను కృతికన్యాలలామంబునకున్-నిరంకుశోపాఖ్యాన మనుపేరుగల శ్రేష్ఠ మయినకావ్య మనెడుకన్యకకు, ఇచట లలామము, అను శబ్దము గూర్చి సూ॥ త్రిషులింగేషు రమ్యస్స్యాన్ముఖ్యసామర్థ్యలక్షను, అథ. ఈసూత్రము అలామశబ్దమునకే కాని 'లలామము' అనుశబ్దమునకన్వయింపఁబడలేను. ఉదా॥ రాముఁడు దేవలలాముండు-భూమిజకాంతాలలామ - పక్షిలలామంబునెక్కి బలియునిదలఁతున్, కనుక అలామము, అనుశబ్దమునుగూర్చి. 'ని॥ అలామంచలలామచ, అమ. ఉదా 'అకాంతాలలామంబు - రాజహంసియుఁబోలెరమణీలలామంబు, శృం॥ నై॥ఉదా 'శా-పాతివ్రత్యగుణాభిరామయగు సాధ్వీమాలలామంబు, పాం॥ మా॥అజన్మకథ-పుట్టుక మొదలు గాఁగలవృత్తాంతము, ఎట్టిదనినన్ - ఎటువంటిదనఁగా-చెప్పఁబోవుచున్నాను వినుమనుట, ఇచటఁ గవి సాలంకృతకన్యాదాన మొనర్చుచున్నా ననివచించుచున్నాఁడు. రూపకాలంకారము.

-: ధర్మశీలుఁడుకొలువుండుట :-

మ॥ అసహాయాపరిమేయదుర్జయబలా ♦ హంకారదుర్వారవై
రి సహస్రప్రతిఘప్రమారణచణో ♦ ద్రేకాసివిద్యుత్సము
ల్లసనానంతర జాయమానమహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠగర్జాఘనుం
డసమానాకృతి ధర్మశీలుఁడనురా ♦ జత్యంతసంతుష్టుఁ డై. 29

ఈ పద్యమున రాజునకును, మేఘమునకును, అభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ అస........నుండు. అసహాయ-సహాయరహితమైన, అపరిమేయ - మితిచెప్పనలవిగానట్టియు, దుర్జయ-గెలువనశక్యమైనట్టియు, బల-శరీరపాటవముచేతను, అహంకార - మదముచేతను, దుర్వార-నివారింపనలవిగాని, వైరిసహస్ర - అనేకశత్రువులయొక్క, ప్రతిఘప్రమారణచణ - నిత్యమును జంపుటయందునేర్పుతోఁగూడిన, ని॥ ఘస్రోదివాహనీవాతుక్లీబేపవసవాసరా, అ॥ ఉద్రేక-దుడుకుతనముగల, అసివిద్యుత్ - మెఱుపువంటి ఖడ్గముయొక్క, సముల్లసన - ప్రకాశముయొక్క, అనంతర-పిమ్మట, జాయమాన-కలుగుచున్న, మహిత-గొప్పదియైన, ద్రాఘిష్ఠ-అతిదీర్ఘమైన, 'ని॥ అతిశయేనదీర్ఘః ద్రాఘిష్ఠః, గురు. 'సూ॥ ప్రియస్థిరస్ఫిరోరుబహులగురువృద్ధతృప్రదీర్ఘబృందారకాణాం ప్రస్థస్ఫవర్బంహిగర్వర్షిత్రబ్ద్రాఘివృన్దాః, అష్టా సిద్ధాం. (వ్యా॥ ప్రియాదీనాం క్రమాత్ప్రాదయః స్యురిష్ఠాదిషు. ప్రేష్ఠః. స్థేష్ఠః. స్ఫేష్ఠః.వరిష్ఠః.బంహిష్ఠః.గరిష్ఠః.వర్షిష్ఠః త్రపిష్ఠః ద్రాఘిష్ఠః.వృందిష్ఠ.ఏవమీయసుఙ్. ప్రియోరుబహులగురుదీర్ఘాణాంపృథ్వాదిత్వాత్ ప్రేమా ఇత్యాది) గర్జాఘనుండు-గర్జనఘనుఁడయినవాఁడు, 'ని॥ గర్జితంబృంహితే మేఘధ్వనౌ నాతు మదద్విపే, నానా, ఇచట సింహనాదముచేత రాజును,గర్జచేత మేఘమును, అని తెలియవలెను. ధర్మశీలుఁడు-ధర్మముగాఁ బ్రవర్తించుటయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడగుటచే ధర్మశీలుఁ డను సార్థకనామమును వహించినయారాజు, అసమానాకృతిఁ-సమానములేని చక్కఁదనముచేత, అత్యంతసంతుష్టుఁడై - అధికమైనసంతోషముగలవాఁడై, మీఁదికన్వయము. ఇందుఁ బ్రథమపాదమున సరసయతి సెప్పఁబడినది. 'క॥ హయలక్ష్మమునకు శషసలు. నయవర్తనచఛజఝులకు ♦ నలి మధ్యమున, గ్గయుతానునాసికము ని, శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁజెల్లు♦ సరసవళులనన్, అప్ప. మఱియుఁ జతుర్థపాదమున 'సము, ల్లసనా..................మహిత♦ ద్రాఘిష్ఠ, అనుచోట వికల్పయతి 'గీ॥ వ్యాకరణసూత్రములసంధు♦లతుకునపుడు, రెండువిధముల రూపంబు♦లుండెనేని,వసుధ నయ్యక్కరములక♦ వ్వలవికల్ప, సంధి విరమణ మన రెండు♦ సాగుచుండు, అప్ప. 'ఉదా 'గీ నందసుకుమార గూఢసా♦ న్మదవిహార, దళితశిశుపాల గోత్రభి♦ న్మణివినీల, నాగపర్యంకశాయి స♦ న్మార్గయాయి ,ధాతృసుతనామ యోగిహృ♦ న్మధ్యధామ, మఱియు 'మ.ఒకనాఁ డిందుధరుండుఁ బార్వతియు లీ♦ లోద్యానకేళీసరి, న్నికటానేకవనప్రదేశముల వై♦ తేయేంద్రకన్యాప్సరో, న్నికరంబంబులు,ఆదిపు. ఇందు అశ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకాలంకారమును 'క॥ శాతరతర విమతధ్వజి, నీ తత కాంతారతతికి♦ నీచేతిమహా, హేతిదవజ్వాలనోజ్జ్వల, హేతిసమీయోబధారు♦ణీశ్వరనరసా, నరస. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకాలంకారమును. 'క॥ ఇల సంధిగూడిపదములు సెలకొని యొకపదమ్మురీతి♦ నిలిచిన శ్లేషం, బలరు, నరస. 'నియతారోపణోపాయః. స్యాదారోపపరస్యయః,తత్పరంపరితంశ్లిష్టే♦ వాచకేభేదభాజివా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా. 'విద్వన్మానసహంస వైరి,

కమలా సంకోచదీప్తద్యుతే, దుర్గామారణనీలలోహితసమిత్ స్వీకారవైశ్వానర, సత్యప్రీతివిధానదక్ష విజయప్రాగ్భావభీమప్రభో, సామ్రాజ్యంవరవీరవత్సరశతం వైరించము చైచ్ఛఃక్రియాః' అనఁగా అశ్లిష్ట శ్లిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమిశ్రమని తెలియవలెను.

తా॥ గెలువశక్యముగాని యసహాయశూరులగు శత్రురాజులయొక్క సమూహము నెల్లప్పుడును దునుమాడుటయందు నేర్పరితనమును దుడుకుతనమును గల చంద్రహాసముయొక్క మెఱుపును వెంటనే యుఱుమువలె సింహనాదమును గలవాఁడును, మిగులసుందరుఁడును, ధర్మమార్గము నించుక యైననుదప్పక ప్రవర్తించువాఁడును, అగు ధర్మశీలుఁడను రాజు మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన వాఁడై.

—: ధర్మశీలునిసభకుఁ బులహమహర్షి వచ్చుట :—

క॥ కొలువున్నయెడకుఁ దనని, ర్మలతేజము సూర్యుతోడ ♦ మార్మలయంగాఁ
బులహుఁ డనుమౌని నిర్గత, కలహుఁడు చనుదెంచె శిష్య ♦ గణసంవృతుఁడై. 30

అ॥ కొలువున్నయెడకున్—ఆరాజు సభచేసియున్నచోటికి, తన నిర్మలతేజము—తనయొక్క స్వచ్ఛమైనప్రకాశము, సూర్యుతోడన్—సూర్యుని కాంతితో, మార్మలయంగాన్ — ఎదురించివ్యాపించఁగా— అనఁగా సూర్యుని కాంతిని ప్రతిఘటించునట్టి కాంతితోననుట. మాఱు+మలయు – మార్మలయు, అగును. నిర్గతకలహుఁడు—పోఁగొట్టఁబడినజగడములుగలవాఁడు. అయిన పులహుఁడనుపేరుగలమహర్షి శిష్యగణసంవృతుఁడై—తనయొక్క శిష్యులతోఁజుట్టుకొనఁబడినవాఁడై, చనుదెంచెన్—వచ్చెను, ఇఁదు 'తన నిర్మలతేజము సూర్యుతోడమార్మలయున్', అనుటచే నుపమాలంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా॥ ప్ర॥ 'తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః ఉపమాయా మిమేప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః' కావ్యాద.

తా॥ కొలువుదీరియుండఁగా నచటికి శమదమాన్వితమనస్కుఁడును, సూర్యునితో సమానమగు కాంతిగలవాఁడును, అయిన పులహమహర్షి తన శిష్యులతోఁగూడి వచ్చెను.

క॥ చనుదేర నెదురుగాఁ జని, మునిసింహుని నర్ఘ్యపాద్య ♦ ముల సంతుష్టా
త్మునిఁ, జేసి రత్నసింహా, సనమునఁ గూర్చుండనునిచి ♦ సవిధక్షోణిన్. 31

అ॥ చనుదేరన్ – వచ్చినతోడనే. ఎదురుగాఁజని, ఆధర్మశీల నృపాలుఁ డభిముఖముగాఁ బోయి, మునిసింహునిన్ – మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుని, 'ని॥ స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభ కుంజరాః, సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః; అమ॥ అర్ఘ్యపాద్యములన్ – పూజార్థమయిన జలముతోను, పాదప్రక్షాళనార్థమయిన జలముతోను, 'ని॥ అర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణి, అమ॥ 'అర్ఘార్ఘేజలే, అని రామాశ్రమి. సంతుష్టాత్మునిన్ – సంతోషించఁబడిన మనస్సు గలవానినిగా, చేసి, రత్నసింహాసనమునన్—బంగారముతో సింహముఖముగాఁ జేయఁబడి మణులు పొదువఁబడిన రాజపీఠమున, కూర్చుండనునిచి, – ఆసీనుఁ డగునట్లుచేసి, సవిధక్షోణిన్ – దాని సమీపభూమియందు. ముందరి వచనముతో నన్వయము – ఇచట రాజమునిని

శ్రేష్ఠు నర్ఘ్య పాద్యాదులతోఁ బూజించుటకుఁ గారణ మిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. 'సాధూనాం దర్శనం పుణ్యం, తీర్థీభూతాహి సాధవః, కాలేన ఫలతే తీర్థం, సద్యః సాధుసమాగమః, చాణ.

తా॥ ఇట్లేతెంచిన ఋషీశ్వరున కెదురేగి పాదములఁ గడిగి పూజించి మణిమయ మగుసువర్ణ సింహాసనమునఁ గూర్చుండఁజేసి యాసమీపమున.

వ॥ తాను నొక్కసముచితాసనంబునం గూర్చుండి ప్రసంగవశంబుననిట్లనియె. 32

అ॥ తానును - అధర్మశీల భూపాలుఁడును. ఒక్కసముచితాసనంబునన్ - మిక్కిలి యోగ్యమయిన యొకపీఠముమీఁద, కూర్చుండి - కూర్చుండినవాఁడై, ప్రసంగ వశంబునన్ - మాట లయొక్క యధీనమున, అనఁగా వివిధవిషయములనుగూర్చి ప్రస్తావించుచు ననుట, ఇట్లనియెన్ - ఈ చెప్పఁబోవుప్రకారముగాఁ బలికెను, ఇచటఁ బూర్వ వాక్యాంతమున భావ్యర్థ కథన ప్రారంభ మున కర్థమగుచున్నది. 'సూ॥ ఇట్లనియె. అనిన భావ్యర్థకథనప్రారంభ పరిసమాప్తులం గ్రమంబుగ నగు.'' ప్రౌ. వ్యా. 'ప్రసంగవశమున, అనుటకు 'సూతాఃపౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధావంశ శంసకాః, వందినస్త్వమలప్రజ్ఞాః, ప్రస్తావసదృశోక్తయః. అని శాస్త్రముకనుక బ్రస్తావవశమున నిట్లు వచించెనని యూహింపవలయును.

సీ॥ ఆఱుశాస్త్రములందు ♦ నడిగినతా వెల్ల, నిదమిత్థ మని తెల్ప ♦ నెవ్వఁడోపుఁ
దెలిసిధర్మాధర్మ ♦ ములు పాలునీరు నే, ర్పఱచిన ట్లెవ్వఁ డే ♦ ర్పఱప నేర్చు
నమరాది కమనీయ ♦ మగుతపస్సామ్రాజ్య, పట్టంబు నెవ్వాఁడు ♦ కట్టికొనియె
లోకంబునకు దురా ♦ లోకంబు బ్రహ్మవ, లోక మెవ్వఁడు సేయు ♦ లోకమందు

తే॥ మీరు దక్కంగ నోత్రిలో ♦ కీరహస్య, కర్మమర్మ వివేక జం ♦ ఘాలదృష్టి
ఫాలలోచనపరభక్తి ♦ పారవశ్య, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహా! పులహా! 33

అ॥ ఓత్రిలో.........కలహా. ఓ - సంబోధనము, త్రిలోకీ - మూఁడులోకములయొక్క. 'ఇచట 'త్రిలోకీ, అనునది ద్విగుసమాసము. 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః= త్రిలోకీ, రహస్యకర్మ—దాఁచఁబడిన పనులయొక్క, ''ని॥ రహశ్చోపాంశుచాలింగే. రహస్యం తద్భవే త్రిషు'' అ॥ మర్మవివేక - కపటమును దెలియునట్టి, జంఘాలదృష్టి - మిక్కిలివడిగానడచునటువంటి చూపుగల - అనఁగా ప్రసరించునటువంటియనుట, 'ని॥ జంఘాలోఽతిజవస్తుల్యౌ, అమ॥ 'దృగ్దృష్టినేత్రలోచన చక్షుర్నయ నాంబకేక్షణాక్షీణి, హలా॥ ఫాలలోచన-నొసటకన్నుగలశివునియొక్క, పరభక్తి - శ్రేష్ఠమైన భక్తియొక్క, పారవశ్య - పరవశత్వముచేత, ఆనందాతిశయముచే మైమఱచుటచేత, దళిత - ఛేదించఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామము క్రోధము మొదలగు నరిషడ్వర్గముయొక్క, కలహ - జగడములుగలవాఁడా, పులహ - ఓపులహుఁడా! లోకమందున్ - ఈ ప్రపంచమునందు, మీరుదక్కంగన్= మీరుగాక, మీకుఁదప్ప నెవరైన ననుట, ఆఱుశాస్త్రములందున్- షట్ఛాస్త్రములయందును, అడిగినతావు+ఎల్లన్-ప్రశ్నించినచోటు అంతయును, ఇదమిత్థము-ఇదియిట్లు, అని తెల్పన్-అని తెలియఁజేయుటకు,ఎవ్వఁడోపున్-ఎవ్వండు సమర్థుఁడగును, తెలిసి - ఎఱిఁగియుండినను, ధర్మాధర్మములు - న్యాయాన్యాయములు.

పాలునీరున్ - పాలను నీటిని, ఏర్పఱచినట్లు - విభజన చేసిన విధముగా, ఎవ్వఁడు - ఏపురుషుఁడు, ఏర్పఱప నేర్చున్ - వేఱుచేయుటకుఁదగి యుండెను, అమరాదికమనీయము - దేవతలు మొదలగు వారికి మనోహరము, అగు తపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు - అయినట్టి తపస్సనెడి సమస్తమైన ప్రదేశమునకు దొరతనము, (పట్టమనఁగా రాజ్యాభిషేక సమయమున నొసటఁ గట్టెడు పట్టె) ఎవ్వాఁడు కట్టుకొనియెన్ - ఎవ్వఁడు కట్టుకొని యుండెను, అనఁగాఁ దపస్సు చేయువారలలో శ్రేష్ఠుఁడవనుట, లోకంబునకున్ - ఈప్రపంచమునఁగల జనులందఱికిని, దురాలోకంబు - చూడ నశక్యమైనది, బ్రహ్మవలోకము - బ్రహ్మను జూచుట, ఎవ్వఁడు సేయున్ - ఎవఁడు చేయఁగలిగెను, ఇందు 'మీరు, అను బహువచన ప్రయోగమునకు 'సూ॥ స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం. మహతాం బహుతా మతా'', అథ॥ మీరుదక్కఁగన్ - అనుటకు 'సూ॥ అన్వయస్యాపిగమ్యత్వం. రూఢశబ్దేషు కుత్రచిత్, అథ॥ ఉదా 'శా॥ ఈ పాండిత్యము నీకుఁదక్కఁ బఱియొంటిదేఁ గంటిమే'' స్యా. మ. సంబోధనమేకవచనమున నుండుటకు 'సూ॥ పూజ్యతయఁదొక్కచో నావహతదేతద్యుష్మ దస్మచ్ఛబ్దంబులి రేకవచనంబునకు బహువచనంబగు, అగుచో సంబోధ్య వాచకంబునకు బహువచనాంతరంబు కాదు.'' ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఉదా ''క॥ అతఁడు, మీకుఁ బ్రియశిష్యుఁడటయ ♦ మిథ్యావచనా,, భార. ''సీ॥ మహితాత్మ మీరలి ♦ మ్మహినుఁడ''కళా॥ ఇచట ధర్మాధర్మములను పాలు నీరు విభజించినట్లనుటచే ననుపాత్తవాచకధర్మోపాదాన లుప్తోపమాలంకారము 'ధర్మోపమానయో ర్లోపే, వృత్తౌ వాక్యేచదృశ్యతే, కా॥ ప్ర॥ పులహ - కలహ, అనుప్రాసాలంకారము. 'తపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు, రూపకాలంకారము. 'లోకంబునకు దురాలోకంబు బ్రహ్మవలోకము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఇందుఁ బులహునియొక్క మహోత్కర్ష వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ ముల్లోకరహస్యములఁ జూచునొసటికన్ను గలశివుని యందలి భక్తిచే నరిషడ్వర్గమును జయించినయో పులహమహర్షీ! మీరుగాక యీప్రపంచమున షడ్శాస్త్రములలో సెచ్చోటనేయంశమును గూర్చి ప్రశ్నించిన నిదియిట్లని చెప్పువాఁడును, శాస్త్రములఁ జదివిన నందలి న్యాయాన్యాయముల క్షీరనీరముల వేఱుపఱచు రాజహంసతెఱంగున విభజించి చెప్పఁగలవాఁడును, దేవతలు మున్నగువారి కిష్టమైన తపస్సు నొనరించినవాఁడును, జగజ్జనులచేఁ గనుఁగొననలవిగాని పరమాత్మ దర్శనమును జేసినవాఁడును, లేఁడుగదా!

క॥ ఒకవేదమె యొకశాస్త్రమె, యొకధర్మమె యొక్కనయమె ♦ యొకవినయంబే
యొకశమమె యొక్కదమమే, సకలము నీయందకలవు ♦ చాతుర్యనిధీ. 34.

అ॥ చాతుర్యనిధీ - నేర్పునకు గనియైనవాఁడా, ఒకవేదమె - ఒకవేదార్థవివరణమునందు మాత్రమా, కాదనుట. ఒకశాస్త్రమె - ఒకశాస్త్రపరిశీలమునందా, ఒకధర్మమె - ఒకధర్మవిచక్షణయందే యనుకొందుమా, ఒక్కనయమె - ఒకనీతియందు విమర్శింపఁగలమా, ఒక వినయంబే - ఒకనమ్రత్వమునందూహింతుమా, ఒకశమమె - ఒక్క సహనమునందుఁ జెప్పఁగలమా, ఒక్కదమమే - ఒక్క యింద్రియనిగ్రహమునందాలోచింపఁగలమా, సకలమున్ - అన్నియును, నీయందకలవు - నీయందే యున్నవి. ఇంకొకరియందిన్ని గుణంబులు లేవనుట. 'అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశః, ఇట్లు చతుర్దశవిద్యలని చెప్పఁబడుచున్నవి.

తా॥ ఓమహర్షీ ! శ్రుతులయర్థమును వివరించుటయందును, శాస్త్రములఁ జర్చించుటయందును, వేదోక్తవిధి నిర్ణయమునందును, న్యాయప్రవర్తనమునందును, నమ్రతయందును, సహనమునందును, జితేంద్రియత్వమునందును, నీకుఁదప్పు సమర్థు లెవ్వరునులేరు.

ఉ॥ ఓమునిసార్వభౌమ సుజ ♦ నోత్పలశీతలధామవాక్ఫణి
స్వామి తలంక నేను మది ♦ సందియమొక్కటి విన్నవించెదన్
దామరసాక్షుకీర్తనమొ ♦ తత్త్వరహస్యమొ యిస్సిరో యితం
డేమి తలంచె నిప్పుడని ♦ యెన్నకుఁడీ మిముఁ జాల వేఁడెదన్. 35

అ॥ ఓమునిసార్వభౌమ-ఋషులలోఁజక్రవర్తియైన యోపుణ్యపురుషుఁడా, సుజనోత్పల శీతలధామ. సుజనోత్పల-సజ్జనుల నెడు కలువపూవులకు, శీతలధామ-చంద్రుఁడవైనవాఁడా, వాక్ఫణిస్వామి-వాక్కు యందు సర్పములకురాజయిన శేషునివంటివాఁడా అనఁగా శేషుఁడు వేయినోళ్ళుగలవాఁ డగుటచే సంభాషణమునం దధికుఁడనిభావము. ఏన-నేను, ఇచట 'ఏను, అనుటకు 'సూ॥ నీమీనేమే హల్లులకు లోపంబు విభాషనగు' ప్రౌ॥ వ్యా॥ 'సూ॥ క్వచిదన్యస్యచాన్యస్యాప్యల్లోపోదీర్ఘశ్చక్వచిత్, అధ. తలంక-భయపడక, తమవంటిగొప్పవారితో నిట్టియల్పవిషయమునుగూర్చి నిర్భయముగాఁ బ్రసంగించుటకు సందేహింపక యనుట, మదిన్-నామనస్సున, సందియము-సంశయము, ఒక్కటికలదు-ఒకటియున్నది. విన్నవించెదన్-అది యిప్పుడు తమతో మనవిచేసుకొనుచున్నాను, తామరసాక్షుకీర్తనమొ - నారాయణునియొక్క స్తుతియా, కాదనుట, తత్త్వరహస్యమొ - పరమాత్మయొక్క యేకాంతమా, ఇస్సిరో-విసికి దేవునిఁదలఁచునప్పుడనునది. ఇప్పుడు-ఈసమయమున, ఇతండు-ఈ రాజు, ఏమితలంచెన్-ఎందుకిట్లు విచారించుచున్నాఁడు, అనియెన్నకుఁడీ-అని మీమనస్సులోఁ దలంపకుఁడు, అన్యథా తలంపకుఁ డనిమనవిచేసికొనుట, మిమ్మున్-మిమ్ము, చాలవేఁడెదన్-అత్యంతముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాను. ఈపద్యమున మిమ్మున్, అనుటకుబదులు మిముఁ అని ప్రయోగించుటకు 'సూ॥ అన్యతరలుక్ప్రయుక్తస్య, నన్న. 'సూ॥ నిన్ను నన్నుఁదన్ను వీనియందలి ద్విత్వమునకేని ద్విత్వయుక్త నువర్ణంబునకేనియు, మిమ్ము మమ్ముఁదమ్ము వీనియందలి ద్విత్వమునకును లోపంబు వైకల్పికంబు. ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఇందు 'భౌమ-ధామ-స్వామి, ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'సుజనోత్పలశీతలధామ, వాక్ఫణిస్వామి, అనుచోట్లనుపమాలంకారము.

తా॥ సజ్జనులమనంబును రంజిల్లఁజేయువాఁడవును, ప్రసంగమునందు శేషునివంటివాఁడవును, అగు నోయతీశ్వరుఁడా ! పెద్దలైనతమతో నొకసందేహమును విన్నవించుకొనఁ దలఁచి జంకులేక ప్రశ్నించుచున్నాను. ఇదియొక బ్రహ్మజ్ఞానమా ? భగవద్ధ్యానమా ? అని తాము విసుగుఁజెందకుందు రని ప్రార్థించుచున్నాను.

—: ధర్మశీలుని ప్రశ్నము :—

క॥ వ్యసనములలోన బ్రథమ, వ్యసనము సంభోగకాంక్ష ♦ యది దోషమలీ
మస మనఁగ విందు నందుం, బ్రసరించినవాఁడు పాప ♦ భావ్యుఁడుకలఁడే ? 36

అ॥ వ్యసనములలోనన్-అత్యాసక్తిగల స్త్రీ ద్యూత: పాన మృగయా వాగ్దోష దండదోష నిరర్థకవ్యయము అనునేడింటిలో, ప్రథమవ్యసనము-మొదటిది యగువిచారము, సంభోగకాంక్ష-స్త్రీసంగమవాంఛ, అది-అకోరిక, దోషమలీమసము-పాపములో మాసినది. అనఁగా పాపమనెడు మలినముతో నిండినదగుటచే, నపకీర్తియని తెలియవలెను. 'ని॥ మలీమసంతు మలినం. కచ్చరం మల దూషితం, అమ॥ అనఁగన్-ఇట్లుకవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగా, విందున్ వినియున్నాను. ఇచట దద్ధర్మార్థకమున భూతార్థము స్ఫురించినది. 'సూ॥ తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం త్రికాలవాచి యగు.' ప్రౌ॥ వ్యా॥ అందున్ - అట్టివ్యసనమునందు. ప్రసరించినవాఁడు - తనయొక్క-మనస్సును వ్యాపింపఁజేసినవాఁడు,ప్రవర్తించినవాఁడనుట, పాపబాహ్యుఁడు-కలుషమునుండి బహిర్గతుఁడైనవాఁడు, పాపవిముక్తుఁడైనవాఁడనుట,:కలఁడే-లోకమునందెచ్చటనయిననున్నాఁడా ? ఈపద్యమున 'విందున్. అందున్' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్త్రీలఁగోరుట, జూదమాడుట, కల్లుద్రాగుట' వేఁటాడుట, పరులనిందించుటయుఁ,గొట్టుటయు, నిష్ప్రయోజనమగువ్యయము, అగు నీయేడింటిలో మొదటిది యగు స్త్రీవాంఛ పాపపూరితమయినదని తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగావినియున్నాను. అట్టి వ్యసనమునఁ బ్రవర్తించి పాపవిముక్తినొందినవాఁ డెచ్చటనయినను గలఁడా ?

—: పులహుని ప్రత్యుత్తరము :—

క॥ నా విని మునిశేఖరుఁ డో, భూవల్లభ వెఱవనేల ♦ బుధసంస్తుత్యం
బీవాక్య మేమి యల్పమె, నీ వడిగినయంత మోహ ♦ నిర్నిద్రుఁడవే ? 37

అ॥ నాన్- అనఁగా ఇట్లుపలుకఁగా, విని-ఆకర్ణించినవాఁడై, మునిశేఖరుఁడు-ఋషులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుఁడు, ఓభూవల్లభ-ఓరాజా 'ని॥ వల్లభోదయితేఽధ్యక్షే సల్లక్షణతురంగమే, మే. వెఱవన్ + ఏల-భయమును జెందుట యెందులకు, భయపడనక్క-ఱలే దనుట, బుధసంస్తుత్యంబు-పండితులచేత నెక్కు-వగా గణింపఁదగినది, అయిన, ఈవాక్యము-ఈమాట, ఏమి + అల్పమె-స్వల్పమైనదాయేమి, తృణీకరింపఁదగినదికా దనుట, నీవు. అడిగినయంతన్-ప్రశ్నించినమాత్రముననే, మోహనిర్నిద్రుఁడవే-వలపునందు జాగరూకతగలవాఁడవా, అడిగినంతమాత్రముననే నీ వట్టిభ్రాంతిగలవాఁడవని నేను దలంప ననుట.

తా॥ ఇట్లడుగఁగా విని యాయతీంద్రుఁ డోరాజా ! భయపడనవసరములేదు. పండితులచే మన్నింపఁదగిన యీప్రశ్న యల్పమైనదికాదు. నీ విట్లుప్రశ్నించిన మాత్రముననే కామాతురుఁడ వగుదువా ?

చ॥ అడిగిననేమి దోసమె స ♦ మస్తధరాతలనాథ ! కోరిక
ల్మదువులనున్న వే మనసు ♦ లోపలఁ గాక రతిప్రసంగము
ల్గడవనియంతమాత్రనె వి ♦ దారితమోహుఁడె యీ విచారముల్
విడువుము వాగ్విశేషమును ♦ విశ్రుతవేషము మోక్షహేతువే ? 38

అ॥ సమస్తధరాతలనాథ – ఈపుడమియంతటికినధిపతివైనవాఁడా, అడిగిననేమి–నీవు ప్రశ్నించిన మాత్రముననే యేమయినది, దోసమె – ఇదియొక నేరమా, కాదనుట, కోరికల్–మనుజులకుఁ గల యపేక్షలు, మనసులోపలఁగాక–చిత్తమునందుఁగాకుండఁ నుడువులన్–మనము ప్రసంగించెడుమాటల లోనే, ఉన్నవే–ఉన్నవాయేమి, అనఁగా నన్నియు మనస్సునం దుండును గాని వాక్కులలో నేమిలే దనుట, రతిప్రసంగముల్–సురతసంబంధమైనవాక్యములు, తడవనియంతమాత్రనె–విచారించక యుండినంతలోనే, విదారితమోహుఁడె–భేదింపఁబడినమోహము గలవాఁడా, అనఁగా మోహరహిత మైనవాఁడా యనుట, ఈవిచారముల్–ఈయాలోచనలు, విడువుము–వదలిపెట్టుము, వాగ్విశేషమును–మాటలయొక్క–యధికమును–వాగాడంబరమును, విశ్రుతవేషమున్–ప్రసిద్ధిగల వస్త్రభూషణాద్యలంకారమును, మోక్షహేతువే–ముక్తికిఁగారణమా–కాదనుట, ఇందుఁబ్రథమపాదమున 'అడిగిన...... సమస్త ధరాతలనాథ, అనుచోట 'అ, కారమునకు మకారముతలపైఁగల 'అ, కారముతో విశ్రమము సెప్పఁబడినందుకు 'ఆ॥ నాస్తియనక మహీన ♦ నంతసంపదలు నా,రాయణుండొసంగు ♦ రమ్యమగుర, సాయనంబు బుధులకతఁ డన నిత్యస, మాసయతులు రెంటి ♦ నంటియుండు, అనం॥ ఇందు 'విశేషము–వేషము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. కోరికలు మనస్సున నుండును గాని వాక్కుల యందుండునా ? మాటలాడనియంతమాత్రమున మోహబంధవిముక్తుఁడగునా ? వాచాడంబరమును, వేషధారిత్వమును, మోక్షహేతువులా ? అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః. సాధర్మ్యేణేతరేణ వా, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా ! ఈయంశమునుగూర్చి నీవు ప్రశ్నించినంతనే నేరముగాదు. మానవులకుఁ గోరిక లన్నియు మనస్సులోనుండును గాని మాటలలోనుండవు. సంభోగసంబంధమయిన ప్రసంగములు బయటికిఁ గనుపఱచనంతమాత్రముననే స్త్రీవాంఛారహితుఁ డగునా? ఈయాలోచనల మానుము. అధిక ప్రసంగాడంబరమును, డాంబికవేషమును; మోక్షసాధనములు కావు.

క॥ కావున విచారమేటికి, భూవర విను సకలదోష ♦ ములకు నిరాఘా
టావాసమానె శివకరు, ణావేశధురీణచిత్తుఁ ♦ డైన ధరిత్రిన్. 39.

అ॥ కావునన్–అటులగుటంజేసి, కాఁబట్టియనుట, విచారము–ఆలోచన, ఏటికిన్–ఎందునకు, భూవర–ఓరాజా, విను–ఆలకింపుము, ధరిత్రిన్–భూమియందు, శివకరుణావేశధురీణచిత్తుఁడు. శివ కరుణా–అపరమేశ్వరునియొక్క దయతోఁగూడిన, ఆవేశ–ఒడలెఱుఁగమియొక్క, ధురీణ–భారమును వహించిన, చిత్తుఁడు–మనస్సుగలవాఁడు: ఐనన్–అయినయెడల, సకలదోషములకున్–సమస్తమయినపాపములకు, నిరాఘాట + ఆవాసమానె–అడ్డములేని నివాసమగునా, 'ని॥ ఆఘాటస్తుసుటోఽవధిః. అంతేఽవసానసీమాచ మర్యాదాపిచసీమని. హేమ॥ ఈపద్యమున 'విను, అనుచోట. మధ్యమపురుషైకవచన మయినందున మువర్ణము రావలసియున్నను 'సూ॥ ప్రార్థనార్థే మ రేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతర పదం త్యేకే, న ప్రాణేషు కదాచన, అను నథర్వణవచనము వలన హల్లుపర మగుచుండఁగా వైకల్పిక మువర్ణము రాదయ్యె. 'ఏటికిన్, అనుప్రయోగమునకుదా 'వ॥ నీవిత్తఱలఁగోలువనేటికి, భార. మఱియు "ఉ 'నీ, కింతభయంబులేకడుగ ♦ నెల్లిదమైతిమి మాటలేటికిన్, స్వా॥ మ॥

తా॥ కనుక దీనినిగురించి యాలోచింపవలసినపని లేదు. ధర్మశీలా! వినుము లోకమునఁ బరమేశ్వరానుగ్రహసమృద్ధిగల హృదయముతోఁగూడినవానికి నేలాటి కలుషములు నంటవుగదా!

చ॥ కలరుసుమీ మనోజశర ♦ కంపితధైర్యశరవ్యులై తలం
పుల వచనంబులం గ్రియల ♦ భోగవతీజనమంద యిచ్ఛ ని
చ్ఛలముగఁ బూని తక్కినవి ♦ చారము దూరము చేసినట్టి మొ
క్కలపుమనుష్యులుం బుధులు ♦ గాననిసద్గతిఁ గన్నవారిలన్. 40

అ॥ ఇలన్-భూమియందు, మనోజశరకంపితధైర్యశరవ్యులై. మనోజశర - మన్మథునియొక్క-బాణములచేత, కంపిత-చలింపఁబడిన, ధైర్యశరవ్యులై-ధైర్యమనెడిలక్ష్యముగలవారై, కామోద్రేకులై యనుట, 'ని॥ లక్షం లక్ష్యంశరవ్యంచ, అ॥ వేధ్యంలక్ష్యంశరవ్యంచ, హాలా, ఉదా 'వ॥ కుసుమబాణపరంపరా శరవ్యంబైనతనహృదయంబు, శృ॥ నై॥ తలంపులన్ - కోరికలయందును, వచనంబులన్-పలుకులయందును, క్రియలన్-పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబు లను మూఁడింటియం దనుట, భోగవతీజనమంద - భోగమురాండ్రయందే, ఇచ్ఛ - కాంక్షను, నిచ్చలముగ-స్థిరముగా, ఉదా 'ఉ॥ నిచ్చలముమ్మహామహుని ♦ నేత్రములజ్జను లోటు, కవిక. పూని-వహించి, 'భోగవతీజనసంగమేచ్ఛ, అని పాఠా॥ తక్కినవిచారమున్ - శేషించినచింతను, దూరముచేసినట్టి మొక్కలపుమనుష్యులున్ - ఎడముచేసినటువంటిమూఢమానవులు సైతము, బుధులుగాననిసద్గతిన్-పండితులుగూడఁ గనుఁగొనలేని స్వర్గలోకసౌఖ్యమును, మంచిజ్ఞానము నవియుఁ జెప్పవచ్చును, కన్నవారు-కనుఁగొనినవారు, కలరుసుమీ-ఉన్నారుచూడుమా, ఇందు 'మొక్కలపుమనుష్యులుం బుధులుగానని, అనుటలో సరళమువకు వెనుక నున్ననకారము బిందు వగుటకు 'సూ॥ ఆద్యే తృతీయే చకపా స్తృతీయా స్యుః కపేకరే, ఆద్యే తృతీయే తుర్యే చ. ప్రాప్నువంతి నిమిత్తతామ్, అథ॥ ఉదా 'ఉ॥ ఎక్కడివాఁడొ యక్షతన ♦ యోంపు జయుంతవసంత కంతులం, జక్కదనంబునం గెలువఁజాలెడువాఁడు, స్వా॥ మ॥ ఇంకను 'చ॥ మెలఁతలు శైలరాష్ట్రనరు ♦ మేనడిరొత్తఁగఁ గూర్చనిండు వె, న్నెలపొరవంటిమవ్వలువ♦ నిద్దపుగుబ్బల వ్రాలుమం గళం, బలముమ, వసు. ఇందు 'ఇచ్ఛనిచ్చల-చారముదూరము, అనుప్రాసాలంకారము. బుధులనఁగా దేవతలు. వారికినివాసము నక్షత్రగమనము గలస్వర్గము. (ఆకాశము) కనుక దివ్యులకు సయితము లభించనిశాశ్వతపరమపదమును బొందినవారనిభావము.

తా॥ ఈ పుడమియందుఁ గాముకులై నిరంతరము మనోవాక్కాయకర్మంబులం దేమలకకాముకీజనమునందే నిక్క మగుకోరికతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గడమయాలోచనలను గడఁద్రోచినమోటువాండ్రు సైతము విద్వాంసులకు లభించని మోక్షమును బొందిన వారున్నారు చూచితివా!

మ॥ అది యాజన్మమునందుఁ జేసినవివే ♦ కాయత్తసద్వృత్తసం
పదకా దోసరపాల పూర్వకృత మా ♦ మాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి యెం
తేదు రాచారధురీణుఁ డైన నఘసం ♦ తాపంబు రాదేని య
మ్మేదనారాతికృపావిపాక మని సం ♦ భావ్యంబు వాఁడేరికిన్. 41

అ॥ ఓనరపాల–ఓ రాజా, అది–అట్టిపుణ్యఫలప్రాప్తి, ఈజన్మమునందుఁ–ఇప్పటిపుట్టుకయందు చేసినవివేక + ఆయత్త + సద్వృత్త + సంపద కాదు, ఆచరించినటువంటి జ్ఞానమునకధీనమయిన మంచి నడతయొక్క యతిశయము కానేరదు, అమాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి – ఆ గొప్పతనముయొక్క సమృద్ధి, పూర్వకృతము – క్రిందటి జన్మమునఁజేయఁబడినది, ఎంత + దురాచార + ధురీణుఁడు + ఐనన్ – ఏలాటిచెడ్డనడతగలవాఁడయినప్పటికిని, అఘసంతాపంబు రాదెన్ని – పాపములని దుఃఖము రాకుండినట్లయిన, అది–అట్టిగొప్పయదృష్టము, 'అమ్మదసారాతికృపావిపాకము–ఆపరమేశ్వరునియొక్క దయవలన లభించినభాగ్యము, 'అఘసంతాపంబునుం జెందఁడ ♦ మ్మదసారాతి, అని పాఠాం. వాఁడు–అట్టిపురుషుఁడు, ఏరికిన్–ఎవ్వరికైనను, సంభావ్యుఁడు–మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన వాఁడు, ఈపద్యమున ద్వితీయ చతుర్థ పాదములయందు బిందుయతి సెప్పఁబడినది. లక్షణము 'క॥ పనిఁబూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందు ♦ యతులను వెనుకన్, గనుపట్టు నాల్గు లిపులను, బెనుసున్నలు డాసితమకుఁ♦ బిలుఁదఁ గదియుచోన్, అప్ప॥ ఉదా 'గీ॥ మనసిజాతాయ గోపడిం♦భా యనంగ, దేనిసే సులక్షణసారమున ననుస్వరయతి యని చెప్పఁబడియున్నది 'క॥ పంచమ వర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి ♦ పరఁగ నటించున్, వంచిపక పేరనాలుగు, నంచితముగఁ బిలుఁదసున్న ♦ అంటినచోటన్, ఉదా 'గీ॥ మాకు వడిసెల్లువిజితశం♦బరుఁడనంగ, ఇందు 'ఆయత్త సద్వృత్త–దురాచారధురీ–కృపావిపాక, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥పుడమి తేఁడా, అట్టి మహాభాగ్య మీజన్మమునఁ జేయఁబడినదాన యజ్ఞ తపోనియమాదులవలన లభించునదిగాదు. పూర్వపుణ్యసాఫల్యము. ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనము కలవాఁ డయినను నతనికిఁ బాపభార మంటనియెడల నది పరమేశ్వరానుగ్రహోత్కర్షము. అతఁ డెవ్వరిచేత నయినను స్తుతింపఁ దగినవాఁడుసుమా !

వ॥ దీని కొక్కయితిహాసంబు కలదు. చెప్పెద సావధానంతరంగుఁడ వై విను మని యిట్లు చెప్పందొడంగె. 42

అ॥ దీనికిన్–ఈవిషయమునకు, ఒక్కయితిహాసంబు – ఒకపురాతనకథ, కలదు – ఉన్నది, చెప్పెదన్ – దానిని వచింపఁబోవుచున్నాను, సావధాన + అంతరంగుఁడవై – ఎచ్చరికతోఁగూడిన మనస్సుగలవాఁడవై–శ్రద్ధతోఁగూడినహృదయము గలవాఁడవై యనుట, వినుము– ఆకర్ణింపుము, అని యిట్లు–అనియీప్రకారముగా–చెప్పఁబోవురీతిగా ననుట, చెప్పందొడంగెన్–చెప్పుటకు నారంభించెను.

—:♦ మాణిక్య పురవర్ణనము ♦:—

సీ॥ కమలాకరము లోట ♦ కమలాకరము లోట, జలజాతవిస్ఫూర్తిఁ ♦ దెలియఁబడక
రాజమండల మోట ♦ రాజమండల మోట, కువలయప్రియవృత్తి ♦ వివరపడక
మాణిక్యచయ మోట ♦ మాణిక్యచయ మోట, క్రొత్తడాలు సెలంగ ♦ గుఱుతుపడక
యమరదీర్ఘిక లోట ♦ యమరదీర్ఘిక లోట, ఘనసువర్ణాబ్జతఁ ♦ గానఁబడక

తే॥ గోపురము లౌటమణిమయ ♦ గోపురంబు, లౌట గురుసమున్నతిమెయిం ♦ దేటపడక
ద్వాపరంబున విలసిల్లు ♦ ద్వాపరంబు, గరిమఁదనరారుమాణిక్య ♦ పురమనంగ. 43

ఇందు మాణ్యిపురమునకును, స్వర్గమునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాఁడు

అ॥ జలజాతవిస్ఫూర్తిన్—జలమునందుఁ బుట్టఁబడినపద్మములయొక్క, ప్రకాశముచేత, 'ని॥ వార్వారిజలమంభోఽంబు. కమర్ణస్సలిలంపయః. శరంవనఁకుశంతోయం. నీరంజీవనమబ్విషమ్, తత్పర్యాయోద్భవం పద్మం, ధనం. కమలాకరములౌట—లక్ష్మీనివాసములగుటయును, 'ని॥ లక్ష్మీపద్మాలయా పద్మాకమలాశ్రీర్హరిప్రియా, అమ॥ జలజాతవిస్ఫూర్తిన్ — జలసమూహముయొక్క పరిపూర్ణతచేత, 'ని॥ జాతంజనిసమూహయోః, శాశ్వ. కమలాకరములౌట—తెలుఁగనిజలము గలవి యగుటయును 'ని॥ సలిలంకమలంజలమ్, అమ॥ తెలియఁబడక—బోధపడక, ఇచటఁ గమలములయొక్క శోభచేతఁ గమలాకరసార్థకనామమును బొందినదియు నెఱుకపడక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని॥ సహస్రపత్త్రం కమలం శతపత్త్రం కుశేశయమ్, అమ॥ కువలయప్రియవృత్తిన్—కలువలకు నిష్టమైనప్రవర్తనముచేత, 'ని॥ స్యాదుత్పలంకువలయం, అమ॥ రాజమండలమౌట — చంద్రునియొక్క బింబ మగుటయును, కువలయప్రియవృత్తిన్—భూవలయమునందుఁ గలజనులకు సమ్మతమైనవ్యాపారముచేత 'ని॥ గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ, అమ॥ రాజమండలమౌట—రాజులయొక్క సమూహము గలది యగుటయును, 'స్యాన్మండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచ బింబేచ కదంబకేచ, విశ్వ. వివరపడక—విభజనము కాక, క్రొత్తడాలుసెలంగన్—నూతనమైనకాంతులతోఁ బ్రకాశించుచుండఁగా, మాణిక్యచయమౌట—మాణిక్యములయొక్క సముదాయమైయుండుటయును, ఇచట మాణిక్యములు దేవలోకములోనివిగ వర్ణింపఁబడుటకు 'క॥ ధరఁ బద్మరాగ మెందును, దొరకదు కలియుగమునందు, అని వచింపఁబడియుండుటను బట్టి దివ్యలోకముననే యుండు నని గ్రహింపవలయును. క్రొత్తడాలుసెలంగన్—నవీనమైన కోటబురుజులతో నొప్పుచుండఁగా, మాణిక్యచయమౌట — మాణిక్యపురజనమై యుండుటయును, అని చెప్పవచ్చును, గుఱుతుపడక—ప్రత్యేకము కాక, ఘనసువర్ణాబ్జతన్—అధికమయిన యపరంజితామరపూవులచేత 'ని॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకమ్, అమ అమరదీర్ఘికలౌట — ఆకాశగంగా ప్రవాహములగుటయును, 'ని॥ స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా, అమ॥ ఘనసువర్ణాబ్జతన్ — గొప్పవైనమంచివన్నెలుగల పద్మములచేత, 'ని॥ వర్ణో ద్విజాదిశుక్లాది. యశోగుణకథాసుచ, మే. అమరదీర్ఘికలౌట—ఎన్నఁటికి నాశములేకుండునట్టి గొప్పనడబావు లగుటయును. వ్య॥ అమ్రియం తీత్యమరః, 'ని॥ వాపీతు దీర్ఘికా, అమ॥ దేవతలచేఁ ద్రవ్వఁబడిన లోతయిన నడబావులగుటయు నని చెప్పనొప్పును. కానఁబడక—ఆనవాలు తెలియక, గురుసమున్నతిమెయిన్—బృహస్పతియొక్క యతిశయముచేత 'ని॥ గురుస్త్రిలింగ్యాం మహతి దుర్జరాలఘునోరపి, పుమాన్నిషేకాదికరే. పిత్రాదౌ సురమంత్రిణి, మే. 'గురుస్తుగీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌపితరి దుర్భరః, శబ్దా॥ గోపురములౌట—స్వర్గపట్టణములైయుండుటయును, 'ని॥ గౌః స్వర్గే వృషే రశ్మౌ, విశ్వ॥ గురుసమున్నతిమెయిన్—అధికమైన యౌన్నత్యముచేత, మణిమయగోపురంబులౌట—రత్నములతోఁ గూడినపట్టణద్వారములు గలిగియుండుటయు, 'ని॥ పురద్వారంతు గోపురమ్, అమ॥ తేటపడక—స్పష్టము కాక, ద్వాపరంబునన్—ద్వాపరయుగమునందు, విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమన్ — ఒప్పుచున్న సంశయముయొక్క గొప్పతనముచేత, 'ని॥ ద్వాపరౌ యుగసంశయౌ, అమ॥ మాణిక్యపుర మనంగన్—

మాణిక్యపుర మనునట్టిపేరుగల పట్టణము, తనరారున్ – ప్రకాశించుచుండెను, ఇందు 'జాట' అను ప్రయోగమునకు 'సూ॥ వాయి రవు ర్వక్రతమా, నన్న॥ పద్యమంతయును శ్లేషాలంకారము 'శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్, కా॥ ప్ర॥' నానార్థసంశ్రయశ్శ్లేషో. వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః, సర్వదో మాధవః పాయా త్సయో గంగామదీధరత్, కువ. 'విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమ' ననుటచే శుద్ధసందేహమును 'ససందేహస్తుభేదోక్తౌ తదనుక్తౌచసంశయః కా॥ ప్ర॥ 'తే॥ విషయి విషయంబుఁ గవిమతిఁ విహితసామ్య, దీప్తసందేహమొంద సందేహ మద్దియు, గరిమశుద్ధంబు నిశ్చయగర్భితంబు, నిశ్చయాంతంబునగు, నరస. ఉదా 'పంకజం వా సుధాంశు ర్వే త్యస్మాకంతు ననిర్ణయః, చంద్రా.

తా॥ ద్వాపరయుగమునందు సంపూర్ణజలముతోను వివిధపద్మసమృద్ధితోను లక్ష్మీనివాసములో యనునట్లొప్పుచున్న కోనేళ్ళును, భూజనులకిష్ట మైనవ్యాపారము చేతఁ గువలయానందకరు లన వెలయుచున్న రాజులును, నూతనము లగుకోటబురుజులతో మాణిక్యములవలె నలలాడుచున్న పురజనులును, కర్బురవర్ణము అయినపద్మములతోఁ బ్రకాశించుచు నెడతెగని జలసమృద్ధిచేత నాకాశగంగవలె నొప్పుచున్నలోతయిన నడబావులును, మిక్కిలియెత్తుగలిగి బృహస్పతినివాస మయినదివ్యపురమో యనునట్లు దీపించుచున్న రత్నమయ మగుగోపురములును, గలిగి దేవమానవలోకములం దేదియో తెలియనితెఱంగునఁ బ్రకాశించుచున్న మాణిక్యపుర మనునొకపట్టణము గలదు.

శా॥ మాణిక్యక్రియమాణ సౌధసుషమా ♦ మాయాసరిత్తర్తుకా
మైణాక్షీసహభీతి సంభ్రమభర ♦ వ్యాలోకమానాభ్రగా
క్షీణానర్గళ హాసభా విదళిత ♦ స్ఫీతాంధకారత్రియా
మాణాభూతసితాన్య పక్షతతికం ♦ బాపట్టణం బల్పమే. 44

అ॥ మాణి.........కంబు. మాణిక్య–మానికములచేత, క్రియమాణ–కల్పింపఁబడుచున్న, సౌధ–రాజభవనములయొక్క 'ని॥ సౌధోఽస్త్రీ రాజసదనం, అను॥ 'వ్యు॥ సుధాయోగాత్సౌధః, సుధయనఁగాసున్నము. అదిగలది. సుషమా–ఎక్కువయిన కాంతియును, 'సి॥ సుషమాపరమాశోభా, అమ॥ వ్యు॥ సుస్థుగమంసర్వమస్యాస్సుషమా, అంతటనుబాగుగా సమమైయుండునది, మాయాసరిత్–ఇంద్రజాలపునదిని, కృత్రిమప్రవాహముననుట, ని॥ స్యాన్మాయాశాంబరీ. అ॥ (ఇచట సూర్యునికాంతివలన నెండమావు లెక్లేర్పడుచున్నవో యటులే మాణిక్యకాంతులకు మాయాప్రవాహము లేర్పడుచున్న వని తెలియవలయును. తర్తుకామ–దాఁటనిచ్ఛగించువారయిన. ఏణాక్షీ–లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల స్త్రీలయొక్క, సహ–శాంతముయొక్కయు, భీతి–భయముయొక్కయు, సంభ్రమ తొట్రుపాటుయొక్కయు, 'ని॥ సంభ్రమస్త్వరా, అ॥ భర–అతిశయమును, వ్యాలోకమాన–ఎక్కువగాఁజూచుచున్న, అభ్రగ–ఖేచరులయొక్క, ఆకాశమునఁదిరిగెడువా రయిన దేవతలయొక్క, అక్షీణ–అల్పముగాని, అనర్గళ–అటంకములేని, హాస–నవ్వుయొక్క, భా–కాంతిచేత, విదళిత–పగులఁగొట్టఁబడినదయిన, స్ఫీతాంధకార–అధికమైనచీఁకటికల, ఇచట హాసముచేతఁ జీఁకటిపోవు ననుటకు హాసము స్వచ్ఛమైనది కనుక నిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శుక్లత్వంకీర్తిహాసాదౌ కార్ష్ణ్యం దుష్కీర్త్యఘాదిషు, ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః, కా॥ క॥ అ॥ 'ని॥

'ద్వ్యాయామప్రహారేసహా, అ. సూ॥ ఆదంతయోరర్ధయామయో ర్దినవ్యవహారాత్త్రియామా; అనిక్షీరస్వామి. త్రియామా-రాత్రులచేత, వ్యు॥ త్రయోయామాః యస్యాంసా త్రియామా, యామమనఁగా జాము. మూఁడుజాములుగలది. రాత్రియందుఁ బ్రథమయామము చేష్టాకాలముగనుకను, అంత్యయామము విబోధకాలము గనుకను. ఈరెండుయామములందు సగము దివససమానము గావున త్రియామ, అనంబడును. ఉదా. 'క్వచిదసమేత పరిచ్ఛదస్త్రియామాం. అని కాళిదాసోక్తి. అణూభూత-లేశముగాఁగాఁబడిన-అల్పముగా నయినదనుట. సితాన్యపక్ష-శుక్లపక్షేతరముయొక్క, అనఁగాఁగృష్ణపక్షముయొక్క తతికంబు-సమూహముగలది, ఆపట్టణంబు-అపురము,అల్పమే-సామాన్యమైనదా, ఈపద్యముయొక్క ద్వితీయపాదమున సమాసవశమున వచ్చినయైత్వమునందుఁ గలయైత్వము నకును, సమాసగతదీర్ఘమునకును, యతిసెప్పఁబడినది. ఇది వృద్ధియతి 'క॥ తలకట్టులపై సంస్కృత, ములఁగదియుపదాదివర్ణ ములకు వరుసతో, నెలకొను వక్రతమఁబుల, కిలనుభయముఁ జెల్లుచుండు, వృద్ధివశులనన్, అప్పు. ఉదా 'ఉ॥ ఆకమలాక్షిరూపమహి మాతిశయంబు మనోహరంబు భో, గైకపరాయణుల్ పురుషు లంగజుఁ డప్రతిమానచేష్టిత, స్వీకృతలోకుఁ డట్లగుటఁ జేటుపురంబునవారికెమ్మెయిన్, గాకెటులుండు నిట్టియన గాఢపుఁబొత్తు మనంగవచ్చునే, భార. తృతీయపాదమున సంయుక్తయతి చెప్పఁబడినది. 'క॥ వెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దాని నైన మునుకొని వడిగా, నిలుపందగుఁ బాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడ శేష యసదృశదానా, సుల. చతుర్థపాదమున స్వరయతి 'గీ॥ ప్రాదినిత్య సమాసశబ్దములు గాక, పెరపదంబులపై నచ్చు బెరసినప్పు, డన్నియును స్వరయతులగు సాంబగురుఁడ, యింద్రుఁ డమరాన్వయాబ్ధిపూర్ణేందుఁ డనఁగ, సుల॥ ఇందు మాణిక్యకాంతులచే మాయాప్రవాహ మేర్పడిన దనుటచే విశేషాలంకారము 'ఆధారరహితాధేయ, మేకంచానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం. విశేషాలంకృతి స్త్రిధా, ప్రతా. అమాయాప్రవాహమును దాఁటుటకు స్త్రీలు భయపడుచున్నారనుటచే భ్రాంతిమదలంకారము. 'క॥ అలయుపమేయము ధన్నిక, నలరఁగ నారోప్యమాణ మగునుపమానం, బిల నెఱుకపడఁగ భ్రాంతిమ, దలంకరణ మయ్యె. కా॥ సం॥ ప్రతాపరుద్రీయమునను 'కవిసమ్మతసాదృశ్య విషమే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో, యత్రసభ్రాంతిమాన్మతః, అని చెప్పినాఁడు. ఉదా 'కపాలేమార్జారః పయఇతికరాన్ లేఢి శశిన, స్తరుచ్ఛిద్రప్రోతాన్ బిసమితి కరీ సంకలయతి, రతాంతేతల్పస్థాన్ హరతి వనితాఽప్యంశుకమితి, ప్రభామత్తశ్చంద్రో జగదిదమహో విభ్రమయతి, శార్ఙ్గ. మఱియు "ఆత్తే సీమంతచిహ్నేమరకతనిగ్రహే హేమతాటంకపత్రే, లుప్తాయాం మేఖలాయాం ఝటితిమణితులాకోటియుగ్మే గృహీతే, శోణంబింబోష్ఠకాంత్యా త్వదరిమృగదృశా మిత్వరీణామరణ్యే, రాజన్ గుంజాఫలానాం స్రజఇతి శబరా నైవహారం హరంతి, ఖండ. గగనచరులహాసము చీఁకటినిఁబోఁగొట్టుచున్న దనుటలో హాసము తెలుపు గనుక కవిసమయము. ఇచట నధికాలంకారము 'ఆధారాధేయయో రాను రూప్యాభావో ఽధికో మతః, ప్రతా. కూచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లె వర్ణించినాఁడు. 'మ॥ శశికాంతోపలజాలనిర్మితమహా సౌధాగ్రభాగోల్లస, ద్విశదాబ్జారిముఖీజనాంచితముఖా విర్భూతమందస్మితా, తిశయప్రస్ఫుటకాముదీముదితహృ ద్దేశానిశోద్యచ్ఛశో, రశమంతావళియై తనర్చుఁ జెలువా రందత్పురం బెంతయున్, భిల్లా. రుద్రకవి సంస్కృతమున మయూరాచలము నున్నతమైనదానినిగా నిట్లువర్ణించెను. 'యత్తుంగశృంగస్ఖలనప్రసంగ, ప్రకామసంభావితభంగభీత్యా. దినేశ్వర ప్రార్థితవిశ్వకర్మా, చక్రే నిజస్యందన మేకచక్రమ్, రాష్ట్రౌ.

ప్రథమాశ్వాసము.

తా॥ అందుఁ గలస్వచ్ఛమైనసౌధములయందు మాణిక్యములయొక్క కాంతులు సమృద్ధిగాఁ బ్రసరించుటచే నేర్పడినమాయాప్రవాహము నప్పురాఁగన లిది నిజమైనయొకనది యని దాఁటనిచ్చగించి వెంటనే భయమును, తొట్రుపాటును, నిదానమును గలిగి వెనుకకుఁ దగ్గుటనుజూచి, యీపాటి మాయను తెలిసికొనఁజాలక యిన్నియవస్థలకు లోనైతి రని పకపకనవ్వుచున్న వియచ్చరుల నవ్వులయొక్క తెల్లనికాంతులచేతఁ బోఁగొట్టఁబడిన కృష్ణపక్షము గలదియగు నాపురి సామాన్యమయిన దని వచింపఁగలమా.

సీ॥ వైడూర్య కల్పిత ♦ ద్వారదీప్తులు పుష్య, రాగకవాటజ ♦ ప్రభలఁ బెనుప
మరకత కుడ్య సం ♦ పాతదీధితి మహా, నీలవేదిశ్రీకి ♦ నెనరుఁ జూపఁ
బద్మరాగోజ్జ్వల ♦ ప్రాసాదరుచి విద్రు, మస్తంభకాంతుల ♦ మమతఁ బ్రోవ
వజ్రకుట్టిమశోభ ♦ వర్తమౌక్తికస్యంద, నచ్ఛాయకేప్రొద్దు ♦ నట్టుసేయ
తే॥ దీప్రగోపురగోమేధి ♦ కప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దో ♦ డభిలషించు
నిఖిలమణిసంపదలు నందు ♦ నెరయుకతన, మణిపురంబగు దాని నా ♦ మము నృపాల 45

అ॥ నృపాల. ఓరాజా, వైడూర్యకల్పితద్వారదీప్తులు—వైడూర్యములచేతఁ జేయఁబడిన ద్వారములయొక్క కాంతులు, పుష్యరాగకవాటజప్రభలన్ – పుష్యరాగములయొక్క తలుపులయందుఁ బుట్టినప్రకాశమును. పెనుపన్—వృద్ధిచేయఁగా, అనఁగాఁ బుష్యరాగము చకచకాయమాన మగు చిత్రకాంతిగలది వైడూర్యము తెరబారునది కనుక బ్రకాశమధికమైనదనుట, 'క॥ మకరందబిందుసమరుచిఁ, బ్రకటం బగుఁ బుష్యరాగరత్నము, అనియును 'అ॥ పగలు గొండిఁ గానఁ ♦ బడెడుబిడాలంబు, కన్నుఁబోలె వెల్గు ♦ గల్గినూలు, దిరుగునట్లుమీఁదఁ ♦ దెరబారు వైడూర్య, రత్నమునకు దీప్ర ♦ యత్నమునను, అనియును. రత్నప. మరకతకుడ్యసంపాతదీధితి – మరకతపుగోడలమీఁదనుండి చక్కఁగాఁబడిన కిరణప్రసారము, ని॥సంపాతఃపతనేవేగే ప్రవేశేభేదనంవిదోః శబ్దా॥ మహానీలవేదిశ్రీకిన్—మహానీలపుటరుఁగు నందలిసంపదకు, నెనరుఁజూపన్—ప్రేమను గనుపఱచఁగా, అనఁగా మహానీలమునలుపు మరకతము పసరుచాయగలది. కనుక నీరెంటికిని జతకూర్చఁబడినది. 'క॥ కప్పెసఁగు వెన్నెవెదిరికిఁ, బుప్పొరవన్నియకు నవతుఁ ♦ బోలుననంగా, ముప్పాతికరంగులతో, నొప్పు మహానీలము, అనియును. 'క॥ దినకరున కెదురుబెట్టిన, ఘనముగ నిరుదెసలనిగుడు ♦ కాంతుల నిచ్చున్, గనకమణిఘుటపటాములఁ, దనవన్నె కుఁదెచ్చు మరక ♦ తము శుద్ధ మిలన్, అనియును. రత్నప, మరకతము విషహారమనియుఁ జెప్పియున్నది. 'విషరోగోపశమనే, కర్మస్వాథర్వణేషుచ, శంస్యతేమునిభిర్యస్మా, దయం మరకతో మణిః, రత్న, పద్మరాగోజ్జ్వలప్రాసాదరుచి. పద్మరాగ + ఉజ్జ్వల + ప్రాసాదరుచి—పద్మరాగములచేతఁ బ్రకాశించుచున్నరాజగృహములయొక్క శోభ, 'ని॥ హర్మ్యాదిర్ధనినాంవాసః ప్రాసాదోదేవభూభుజాం, అ॥ విద్రుమస్తంభకాంతులన్—పగడపుస్తంభములయొక్క ప్రకాశమును, మమతఁబ్రోవన్—ప్రేమాతిశయములతోఁ గాపాడుచుండఁగా, అనఁగాఁ బ్రవాళము లెట్టినవియైనను వానికంటెఁ బద్మరాగమునకుఁ గాంతియధికము. 'సీ॥ ఉదయార్కబింబస ♦ ముజ్జ్వలప్రభ గల్గి, కరమొప్పుఁ బద్మరా ♦ గంబు, అని రత్నప. వజ్రకుట్టిమశోభ—రవలతో నిర్మింపఁబడిన కట్టడపునేలయొక్క వెలుఁగు, 'ని॥ కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూః. అ॥ వరమౌక్తికస్యందనచ్ఛాయకున్—శ్రేష్ఠమయిన ముత్యములతోఁ గల్పిం

చఁబడిన రథములయొక్క- ప్రకాశమునకు, ఏప్రొద్దుకా-ఎల్లప్పుడును, నట్టుసేయఁకా-నిలుకడయగునట్లు సేయఁగా, అనఁగా ముత్యములు వజ్రములు తెల్లనివైనను రవలకే తేజమధికము. 'క॥ ఒప్పెసఁగుఁ బలుదెఱంగులఁ, జిప్పలలో స్వాతివానచినుకులముత్తైచొప్పునఁబడునప్పరుసున, నొప్పాదవును మౌక్తికంబు లొక్కొకభంగిని" "క॥ రూపొదవి చులుకనై మెఱు, గేపారఁగ వానిధారఁ దెల్లని మిదియగుచుకా, దాపొల్చు మూల లానై, చూపట్టుట వజ్రమణికి, శుద్ధగుణంబుల్, అనిరత్నప. దీప్ర గోపురగోమేధిక ప్రకాశము-రాజద్వారమునందలి గోమేధికములయొక్క- తేజస్సు, అనుదినంబుకా-ప్రతిదినమును, తనకుకా-తనకు, తోడభిలషించుకా-సహాయము నపేక్షించుచుండును, అనఁగా గడమ రత్నములన్నియు జతలయ్యెను. నాకుఁ దోడులేకుండెను గదా యనుట, గోమేధికము గోమూత్రచ్ఛాయగలది 'క॥ గోమేధిక మణిసర్మల, గోమూత్రచ్ఛాయఁజాలఁగోమరై, అనిరత్నప, నిఖిలమణిసంపదలు-సమస్తమైనరత్నములయొక్క-సమృద్ధులు, అందుకా-అనగరమున, నెరయుటతనకా-వ్యాపించుటచేత, దానినామముకా-దానియొక్క-పేరును, మణిపురంబండ్రు-మణిపురమనిచెప్పుదురు, 'పురంబు, అనుటకు 'సూ॥ స్యా దమహతాం విభక్తౌ సోళ్ళ ము తదుపరి పునర్మ్నబూ ప్రాచామ్, అని నన్న. 'అండ్రు, అనుటకు సూ॥ నాత్పరస్య భవే ద్దస్య డాదేశో వారుకర్ణకే, అథ. ఇందు వైడూర్య ....దెనుప, ఇట్లునాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతనిది తద్గుణాలంకారము "సముత్సృజ్య గుణం యోగా. దత్యుజ్జ్వలగుణస్య యత్, వస్తు తద్గుణతా మేతి, భణ్యతే సతు తద్గుణః" కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విభిన్నవర్ణాగరుడాగ్రజేన, సూర్యస్య రథ్యాఃపరితః స్ఫురంత్యా, రత్నైః పునర్యత్రరుచారుచంస్వా, మానిన్యిరేవంశకరీరనీలైః, మాఘ. మఱియు ఉ॥ కానలకేగి నీవిమతకాతరలోచన ప్రాణనాథుఁడుం, దాను భుజింపఁగా ఫలవితానముఁ గోసెద నంచుఁ బోయి నా, నానిరవద్యకోకనద నర్మసఖాంగుళిపాటలాంశుకే,ఖానిబిడంబులైనకను కాయలె కోయు నృసింహభూవరా, కా॥ సం॥ దీనినే యనుగుణాలంకార మనికొందఱు '(ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షో,ఽనుగుణః పరసన్నిధేః. నీలోత్పలాని దధతే, కటాక్షై రతినీలతాం. చంద్రా 'క॥ స్వగుణము విడిచి యొకటియ, న్యగుణంబుం గొనినఁ దద్గుణాలంకృతియా, మగువకు ముంగఱ యధరపు, జిగిచేతం బడసెఁ గెంపుసింగారంబుకా. అని. అల॥ సా॥ సం॥ ఇట్లుండుటంబట్టి తద్గుణాలంకారమనుటయేసమంజసము. అపట్టణ మమూల్యరత్నమయ మైనదని వర్ణించుటచేత నుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా॥ ప్ర॥ ఇట'దీప్రగోపురగోమేధికప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁదోడభిలషించు, అనుటచే నీకావ్యమునఁగలప్రధాననాయిక నిరంతరముఁ దనపతికై యభిలషించుచుండునని యు సూచించుచున్నది. వైడూర్యము సువర్ణచ్ఛాయకు దాదాపుగ నుండును. తదితరరత్నములకు దోషము లుద్దేశింపఁబడినవి'రత్నా నామిహసర్వేషాఁ దోషాఃసామాన్యతో నవ, రేఖా బిందుఃకలంకళ్ళ. కాకాంఘ్రి క్షతధూళయః. తుషార త్రాస రంధ్రాణి. యత్నా ద్రత్నేషు వర్జయేత్, రేఖా బిందుః కలంకంచ, త్రాసః కాకపదం క్షతం, ఖద్యోతో మక్షికాఛాయా, భేదాః సంధి తుషారకే, నిమ్నమస్తకతా చేతి దోషా రత్నభవా స్తథా, శ॥ ర॥ గోమేధికమున కీచెప్పఁబడినదోషము లేవియు నుండవని రత్నములఁ బరీక్షించువారు చెప్పుచుండుటయే కాక రత్నపరీక్షయందు గోమేధికమునకు దోషములు వివరించియుండలేదు. కనుకనే కవి ద్వి 58. 'తే॥ నలుపు నాకేయెడలనైనఁ, దెలుపఁగలరె, అనువాక్యముతో సమన్వయ మగున ట్లొనర్చినాఁడు.

కవిసార్వభౌముఁడును జాలవఱకుశ్రమపడి వర్ణించెను గాని యింతటిమనోజ్ఞత్వముగాదయ్యె.

సీ॥ రమణీయమౌక్తిక ♦ రచితసౌధంబులు, మేలైనహరినీల ♦ జాలకములు
విమలచంద్రోపల ♦ వేదికాస్థలములు, గురుతరాంబుజరాగ ♦ కుడ్యములును
సురుచిరవైడూర్య ♦ సోపానవితతులుఁ, బాటింపవజ్రక ♦ వాటములును
బటుపుష్యరాగసం ♦ ఘటితార్గళంబులు, భూరిగారుత్మత ♦ ద్వారములును
తే॥ శుంభదున్నతవిద్రుమ ♦ స్తంభములును, గలిగిసంతతశృంగార ♦ గరిమతోడఁ
బొలుపుమీఱెడుభళ్ళాణ ♦ పురవరంబుఁ, దగఁ బ్రవేశించె నగ్గజ ♦ దైత్యహరుఁడు, రాజ.

ఇంకను

సీ॥ చాలుచాలునఁజాల ♦ నీలంపుఁబగడంపుఁ, గంబముల్ మితిలేని ♦ కాంతిదనర
గారుత్మతపుమణుల్ ♦ గదియించినట్టిమే, ల్మేడగోడలుసొంపు ♦ మీఱి యలర
నిండుకాంతములఁ బొ ♦ ల్పొంద నొనర్చిన, సోపానములు వింత ♦ శోభలెసఁగ
వెలలేనివజ్రంపు ♦ వేదికల్ చెలువార, గోమేధికపుగవా ♦ క్షులు చెలంగ
తే॥ నతులవైడూర్య పుష్యరా ♦ గాదినీల, రత్నవస్తువు లెంతయు ♦ రమణమెఱయఁ
గొత్తముత్తెపుఁబొత్తులు ♦ కొమరుమిగులఁ, గొలువుకూటమునందునఁ ♦ గూర్మితోడ, రాజ.

శ్రీనాథుఁడును మాణిక్యముతోఁ దాంబూలపుఁబెట్టెను జేయించినట్లు వర్ణించినాఁడు 'తే॥ మలఁచి రేకాండముగ నొక్క ♦ మానికమున, వేడ్కసెడ్డానినిర్మించె ♦ విశ్వకర్మ, యట్టి దేవేంద్రదత్త మ♦హార్ఘ్యనూత్న ♦ వీటికాపేటి మామ భూ♦ విభున కొసఁగె' శృం॥ నై॥

తా॥ నవరత్నమయ:; మైనయాపట్టణమునఁ గల మేడలయొక్క-ద్వారబంధములు వైడూర్యములతోఁ జేయఁబడిప్రకాశించుచుఁ బుష్యరాగములచే నిర్మించఁబడినతలుపులయొక్క-కాంతులను వృద్ధి చేయుచున్నవి. గరుడపచ్చలతోఁ జిత్రించినగోడలయొక్క-శోభ యింద్రనీలములతో నమర్చఁబడిన యరుఁగుల తేజమును బెంపొందించుచున్నది. పద్మరాగములతో సృజించఁబడినరాజభవనములయొక్క-దీప్తి యచటఁగల పగడపుస్తంభములయొక్క- కాంతులనభివృద్ధియొనర్చుచున్నది. వజ్రములతో రచించఁబడిన శిరోగృహములయొక్క-ప్రకాశ మచ్చటఁగలముత్తెపుఁదేరులయొక్క-తేజస్సు నతిశయింపఁజేయుచున్నది. పట్టణద్వారమున నున్న గోమేధికములు తమ కీడయినరత్నములు దొరకనందున నిజగుణముతోనే విరాజిల్లుచున్నవి. ఇట్లు నవరత్నములచేత నొప్పుచుండుటం గని దానినిమణిపురమనిపిలువసాగిరి.

—♦బ్రాహ్మణవర్ణనము♦—

క॥ గురుతరము తత్పురాంతర, ధరణీసురశాస్త్రకోవి ♦ దత్వం బాహా
గురుతరముగాదు నారద, గురుతరముంగాదు వారి ♦ గూడివచింపన్. 46.

అ॥ తత్పు........త్వంబు. తత్పురాంతర-ఆపట్టణములోనున్న, ధరణీసుర-బ్రాహ్మణులయొక్క-, శాస్త్రకోవిదత్వంబు-శాస్త్రములన్నింటియందుఁ గలపాండిత్యము, గురుతరము-అధికమయినది, ఆహా-ఔరా. ఇదిప్రశంసార్థకము, వారి-ఆవిద్వాంసులను, కూడివచింపన్-కలసిప్రసంగించుటకు, గురుతరముగాదు-బృహస్పతికిని శక్యముగాదు, అనఁగాబృహస్పతికి గీష్పతి యనుప్రసిద్ధి

యుండినను అతనికంటె మించినప్రాజ్ఞు లనుట. నారదగురుతరముంగాదు-నారదునకుఁ దండ్రియగు బ్రహ్మదేవునకు నలవిగాదు, అనఁగా బ్రహ్మదేవుఁడు చతుర్ముఖుఁ డయినను అతనినిగూడ లెక్క సేయనిపాండితీధురంధరు లనుట, ఇందు 'గురుతరము-గురుతరము, యమకాలంకారము. భేదాతిశయోక్తి. 'క॥ సాధారణమగుదానిక, సాధారణతోక్తిభేద♦ కాతిశయోక్తిన్, అలం॥ సా॥ సం॥ 'గురుతర మగువారిశాస్త్రకోవిదత్వము గురుతరముగాదు; అనుటచేవిరోధము. బృహస్పతితరముగాదనునర్థాంతరములచేఁ బరిహారము. కావునవిరోధాలంకారము. 'క॥ అమరవిరోధం బాభా, సముగాఁగ విరోధమయ్యె♦ జగతి నదియునుం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుత్వంబుఁజెంది♦ తగు నెట్లన్నన్. సరస. 'విరోధః సోఽవిరోధేఽపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః, జాతిశ్చతుర్భిర్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధా స్యాద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యా మథద్రవ్యం. ద్రవ్యేణై వేతి తే దశ, ఉదా 'గిరయోఽప్యనున్నతియుజో, మరుదప్యచలోఽబ్ధయోఽప్యగంభీరాః, విశ్వంభరాఽప్యతిలఘు, ర్నరనాథతవాంతికేనియతమ్. కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆపురియందుఁ గలభూసురులయొక్క పాండిత్యమునుఁ జూచి సురగురు వగుబృహస్పతిని, చతురాస్యుఁ డగుబ్రహ్మను, గెలుతు రనుటలో సంశయము లేదు.

―♦క్షత్రియవర్ణనము♦―

సీ॥ అత్యంతబాల్యంబు ♦ నందవిశ్వామిత్రు, లాశ్చర్యమొందు శౌ ♦ ర్యంబుఁ జూపి
యుజ్జ్వలకాంతిచే ♦ నుగ్రధర్మమడంచి, మహిజనాశ్రయసత్త్వ ♦ మహిమఁబొంది
యాజనమానిత ♦ మగుమహావని నెల, ర్పుచు సమున్నతమాని ♦ రూఢిఁ జెలఁగి
యతులగంభీరత ♦ నంభోధి లంఘించి, గరిమ నలంకార ♦ కలితులగుచు

తే॥ స్వప్రగల్భతఁ బాలస్త్య ♦ జయముఁ గాంచి, కుజనవారణలీలఁ గై ♦ కొని యయోధ్య
బలనమగ్రతచేఁ బట్టి ♦ భద్రులైరి, రామవిభు లార యప్పురి ♦ రాజవరులు. 47.

ఈ పద్యమున నాపట్టణమునఁ గలరాజకుమారులకును, శ్రీరామునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ అప్పురిరాజవరులు-ఆనగరమునఁగలరాజశ్రేష్ఠులు, అత్యంతబాల్యంబునంద-మిక్కిలిపిన్న వయస్సుననే, విశ్వామిత్రులు-సమస్తమైనశత్రువులు. ఇచట 'విశ్వ+అమిత్రులు-విశ్వామిత్రులు, అని పదచ్ఛేదము (రామా) విశ్వామిత్రులవారు, ఋషివాచకమునందు మిత్రశబ్దపరమయిన విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమువచ్చును. 'సూ॥ మిత్రేచర్షౌ, సిద్ధా. వ్యా. మిత్రశబ్దేపరేవిశ్వస్యదీర్ఘఃస్యాత్, ఋషౌవాచ్యేఇత్యర్థః, ఉదా సూ॥ "విశ్వస్యవసురాటోః-మిత్రేచర్షౌ" సిద్ధాం 'విశ్వామిత్రాదివిప్రయుక్తే, రామ. ఆశ్చర్యమున్-అద్భుతమును, ఒందుశౌర్యంబున్-పొందునట్టిశూరత్వమును, చూపి-కనఁబఱచి, ఉజ్జ్వలకాంతిచేన్-శృంగారప్రకాశముచేత, 'ని॥ శృంగారశ్శుచిరుజ్జ్వలః, అమ॥ 'ని॥ కాంతిశ్శోభాభిలాషయోః, విశ్వ. (రామా) ప్రకాశించుచున్నయభిలాషచేత, ఉగ్రధర్మమున్-భయమును గలుగఁజేయు

(రామా) నశింపఁజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వమహిమన్. మహిజన-భూజనులయొక్క, ఆశ్రయ-ఆశ్రయించుటకు, సత్త్వమహిమన్-శ్రేష్ఠమైనస్వభావమును, 'ని॥ సత్త్వం గుణే పిశాచాదౌ, బలేద్రవ్యస్వభావయోః, మే. పొంది-కలిగినవారై, (రామా) మహిజనా-సీతయొక్క, ఆశ్రయ-దాపుచేరుటగల, సత్త్వమహిమన్-బలముయొక్క సమృద్ధిని, పొంది-కలిగినవాఁడై, యాజనమానితము - యజ్ఞములనుజేయించుటచేత గౌరవింపఁబడినది. అజనమానితము - అచటియున్నవారిచే మన్నింపఁబడినది, అనియుఁజెప్పవచ్చును. అగుమహా + అవనిన్-అయినట్టి గొప్పదయిన భూమియందు, (రామా) యాజనమానితము-యజింపఁజేయుటచే మన్నింపఁబడినది, అగుమహా + వనిన్-అయినట్టిమహారణ్యమునందు, ఎలర్పుచున్-సంతోషించుచు, సమున్నతము-అతిశయము, ఔనిరూఢిన్-అగునట్టిప్రసిద్ధిచేత, చెలఁగి-ప్రకాశించి (రామా) సమున్నతమౌనిరూఢిన్-అధికమయినఋషిత్వముచేత, చెలఁగి-ఒప్పి, అతులగంభీరతన్-అసమానమయినగంభీరస్వభావముచేత, 'గాంభీర్యంవార్ధమర్షాదివ్యఁజః వికారశూన్యత్వం. సా॥ ర॥ అంభోధిలంఘించి-సముద్రమునతిక్రమించి, (రామా) అతులగంభీరతన్-సమానరహితమైన యుదారస్వభావముచేత అంభోధిలంఘించి-సాగరముదాఁటి, గరిమన్-గొప్పతనముచేత, అలంకారకలితులు-వస్త్రభూషణాద్యలంకారములుగలవారు, (రామా) గరిమనన్-గొప్పనముఅనఁగా, 'గరిమ + అనన్, అనిపదచ్ఛేదము. లంకారకలితులు. లంకా-లంకయొక్క, రః-నాశనముతో, 'ని॥ రః పుమాన్ పావకే కామే. క్షయే వజ్రే శరే ఋతౌ, నానా. కలితులు-కూడినవారు, అగుచున్-అయి, స్వప్రగల్భతన్-స్వకీయమగు మంచిబుద్ధిచేత, (రామా) తనయొక్క ప్రౌఢత్వముచేత, పౌలస్త్యజయమున్-కుబేరునియొక్క గెలుపును-అనఁగా కుబేరునిజయించుటను, (రామా) రావణునియొక్క-జయించుటకును, కాంచి-పొంది, కుజనవారణలీలన్. కుజన-కుత్సితజనులను, 'ని॥ కుః స్త్రీభువికుపాప్పేఽల్పే. కుత్సాయాంవాఽణేఽవ్యయం, నానా. వారణ-వారించుట, లీలన్-విలాసముగా, కైకొని-పొంది, (రామా) కుజన్-సీతను, అవారణలీలన్-అడ్డులేని విలాసముచేత, కైకొని-గ్రహించి, అయోధ్యబలసమగ్రతన్-జయింపనలవిగాని సామర్థ్యముయొక్క సమృద్ధిచేత, 'ని॥ బలంశక్తౌ బలేసైన్యః, యా. (రామా) అయోధ్యన్-అయోధ్యానగరమునందు, బలసమగ్రతచేన్ - చతురంగబలముయొక్క సమృద్ధిచేత, పట్టభద్రులైరి-పట్టముగట్టికొనినవారైరి, రామవిభులు-మనోహరమైనరాజులు, (రామా) రాముఁడనుపేరుగలరాజులు, ఔర-ఇదియాశ్చర్యమునుదెలుపును. ఇందు రామపక్షార్థమున విశ్వామిత్రుఁడనుటకు బహువచనమైనది. సూ॥ క్వచి త్స్యస్య భవేత్సేష్టా రుచిస్సాన్య ద్యది మానసే, అథ॥ ఉదా 'ఉ॥ నాకులదైవతంబు లలి నాకులభూషణ మీశితాంగ మే, నాకులభూధరేంద్రులయ నాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి మై, నాకులముద్దుమూఁతురు పి నాకులకోడ లటంచుఁ దెల్పి నా, నాకులపాలికల్పాగడ నాకుల [illegible] గన్నియన్, వసు॥ 'మహిజనాశ్రయ. అనుచోట హ్రస్వమగుటకు 'సూ॥ హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేపి. క్వచి ద్దీప ప్రయోగతః, అథ. ఉదా 'చ॥ నదిసుతగురుకర్ణశల్య నాగపురీశుల్, ఇంకను 'చ॥ నలినసరస్సుగంధి యమునానది తుంగతరంగ సంగతా, నిలశిరస్థలాంతరవి నిర్మిత నిర్మల హర్మ్యరేఖలన్, ఈపద్యమునఁ బ్రకృతా ప్రకృత శ్లేషాలంకారము. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయ ముక్తంచే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేష ఉయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయే శాస్త్రే, ప్రతా॥ "ఉదా. ఉదయమయతే దిజ్మాలిన్యంనిరాకురు తేతరాం, నయతినిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయ తిక్రియాః, రచయితరాం స్వైరచార ప్రవర్తనకర్తనం. బతబతలసత్తేజః పుంజో విభాతి విభాకరః" కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆపట్టణమున నున్నరాజకుమారు లందఱు మిక్కిలిచిన్నతనమునందే శత్రురాజులు విభ్రాంతినొందునట్టి పరాక్రమముగలవారును, యౌవనారంభమున శృంగారాతిరేకముచే భయంకరస్వభావమును మఱుఁగుపఱచి భూజనులందఱు దాపుచేరునట్టి బలసంపన్నులై ప్రపంచమునఁ గల యెల్లవారలచే సన్మానింపఁబడిన ప్రదేశమున నుండి యత్యున్నతు లనుప్రఖ్యాతివహించి సముద్రునికంటె గంభీరత్వమును బొంది ఘనతగలరాజచిహ్నముల ధరించి ప్రతిభావిశేషమునఁ గుబేరునిమించినవారై దుష్టుల నరికట్టుచు నత్యంతబలసమృద్ధిచే రాజ్యాభిషేకమునుబొంది పూర్వపురామునివలెఁ జరిత్రాత్మక ప్రసిద్ధపురుషు లనునట్లొప్పుచుండిరి.

—♦వైశ్య వర్ణనము♦—

క॥ ఇచ్చెద నని సురశైలముఁ, దెచ్చియుశోధించి విలువఁ ♦ దీర్పఁగ నడుగన్
బుచ్చుకొనఁ దిరుగ నమ్మఁగ, నచ్చటఁగలవైశ్యులందు ♦ నధముఁడె చాలున్. 48.

అ॥ ఇచ్చెదనని—అమ్ముచున్నానని, సురశైలమున్—దేవతలకు నివాస మయిన బంగారపుకొండను సైతము, తెచ్చియున్—తీసికొనివచ్చి, శోధించి—పరీక్షించి, విలువఁదీర్పఁగన్—వెలను జక్కపఱచుటకును, అడుగన్—ఇంకొకరు తెచ్చిరేని కొనుటకై యడుగుటకును, పుచ్చుకొనన్—తీసికొనుటకును, తిరుగన్—మరల, అమ్మఁగన్—విక్రయించుటకును, అచ్చటన్—ఆపురమునందు, కలవైశ్యులందున్—ఉండిన వణిగ్వ్యాపారులలో, అధముఁడె—అల్పుఁడైనను, చాలున్—తగియుండును, గొప్పధనవంతు లవసరములేదనుట. 'క్రయవిక్రయములయందు సువర్ణపర్వతము నైన సరకుసేయనివారును నాపట్టణమున నల్పధనవంతులే, అనుటచే. అతిశయోక్త్యలంకారము. 'నిగీర్యాధ్యవసానంతు. ప్రకృతస్య సమేనయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం. యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ, పౌర్వాపర్య విపర్యయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా, కా. ప్ర.

తా॥ ఆనగరియందుఁ గలవైశ్యులలో నల్పుఁడైనను బంగారపుఁగొండను దెచ్చి దీని నమ్మెద నని సరిచూచి యింతవెల యనినిర్ణయించుటకును, మఱియొకరు తెచ్చినప్పుడు కొనుటకును, దాని నెవ్వరైన నడిగిరేని మరల విక్రయించుటకును దగియుండును.

—♦శూద్ర వర్ణనము♦—

క॥ అం దరుదారుజఘన్యజు, లందఱు దారుణబలాఢ్యు ♦ లగుదురు ధృతిచే
మందరములయ్యుఁ దెలియ న, మందరము ల్వింతగాదె ♦ మహిమండలిలోన్. 49.

అ॥ అందున్—ఆపురియందు, అరుదారుజఘన్యజులు—వింతగలశూద్రులు, వ్యు॥ బ్రహ్మణఃజఘన్యాంగే జాతాః జఘన్యజాః, బ్రహ్మయొక్క యల్పావయవమునఁ బుట్టినవారు. అందఱున్—ఎల్లరును, ఇదినిత్య బహువచనాంతము 'సూ॥ అందఱ్వాదులు నిత్యబహువచనాంతములు'' ప్రౌ॥ వ్యా, ఇచట శకట రేఫాదేశమునుగూర్చి 'సూ॥ అంతాదులకు వారుపరంబగుచో వాకులోపంబును, దుర

దారుణజలాఢ్యులు-భయంకరమయినశరీరపాటవముయొక్క సంపన్నతగలవారు, అగుదురు-అయియున్నారు, ధృతిచేన్-ధైర్యమునందు, మందరములయ్యున్-మందరపర్వతముతో సమానులైనప్పటికిని, తెలియన్-చూడఁగా, మనుష్యులయొక్క దృష్టికిమాత్రము, అమందరముల్-మందరగిరివంటి యాకృతి కలవారు కారు, ఇట్లు కనఁబడుట. మహీమండలిలోన్-భూమియందు, వింతగాదె-అచ్చెరువు గాదా, ఈపద్యమున 'అందరు........అందఱు, మందరము...మందరముల్, ఇవియమకాలంకారము. ద్విప్రాసమును జెప్పఁబడినది. భేదాభేదాతిశయోక్తియు. వ్యతిరేకాలంకారమును 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపమేయోపమానయోః, చంద్రా. 'ఉపమానా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః, హేత్వో రుక్తా వనుక్తీనాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే. శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః, కా. ప్ర. ఉదా "అఖండమండలః శ్రీమాన్. పశ్యైషపృథివీపతిః, ననిశాకరవజ్జాతు. కలావైశద్యమాగతః"

తా॥ ఆపట్టణమునఁ గలశూరులు బలమునందును ధైర్యమునందును మందరపర్వతమువలె నొప్పుచుందురు. అకృతియందు మాత్రము సామాన్యమానవులే.

—♦వేశ్యాసమూహవర్ణనము♦—

సీ॥ చెక్కుటద్దములపైఁ ♦ జిఱునవ్వు చినుకులు, వాఱ మోవిచలించు ♦ పాటఁబలికి
కనుఱెప్ప లరవంచి ♦ కర్ణాంతములు దాఁట, నలుసాల నృత్యంబు ♦ దోలుకఁ జూచి
కొదమజక్కవవంటి ♦ గుబ్బచంటికెలంకు, గానరా జిలుఁగుచెం ♦ గావి గప్పి
కచభార కుచభార ♦ కటిభారములచేతఁ, గాయంబు త్రిభంగి ♦ కముగ నిలచి

తే॥ ప్రియవయస్యాభుజాసమా ♦ శ్రితకరాబ్జ, లగుచుఁ దమయిండ్ల ముంగిళ్ల ♦ నప్పురమున
విటులతో మాటలాడెడు ♦ వెలవెలందు, లస్యవేశ్యలకుఁ గొలందు ♦ లాజయింప. 50

అ॥ అప్పురమునన్-అపట్టణమున, చెక్కుటద్దములపైన్ - అద్దములవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద,విచిఱునవ్వు-మందహాసము, చినుకులుపాఱన్-ధారలుగావ్యాపించగా, మోవిచలించుపాటన్-పెదకదలునట్టిగానమును, పలికి-వీణాదిస్వరయుక్తముగాఁబలికి, కర్ణాంతములు దాఁటన్ - చెవులయొక్క తుదలు అతిక్రమించునట్లుగా, కనుఱెప్పలు+అరవంచి కంటిఱెప్పలు రెండును సగముమూసి, అనఁగా నేత్రము అర్ధనిమీలన మొనర్చి, 'సస్మితా చ భవే త్తారా, కించి దున్మిషితా పుటా, స్యాదర్ధముకుళాదృష్టి, శ్చానందాహ్లాదగోచరా, అభి॥ ద॥ నలుసాలన్-చుట్టుకొల్లారుగా వేయఁబడిన చావడియందు, 'నాలుగు+సాల-నలుసాల, మఱియు 'నలువు+సాల-నలుసాల, ఈయర్థమువలన నొప్పిద మైనచవికయం దనియుఁ జెప్పవచ్చును. నృత్యంబు-శరీర హస్త నేత్రాభినయములచేతఁ బాడునట్టిపాటయొక్క-భావమును దెలియఁజేయుఁచు నాడెడునాటను, తోలుకఁజూచి-వర్షించునట్లు చూచి, అనఁగా నాట్యమును దట్టముగాఁగనఁబఱచియనుట, 'రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమితీర్యతే, అభి॥ ద॥ రసము, భావము. అభినయము, ఈమూఁడును గూడినదియే నృత్యము. 'ఖడ్గ కందుకవస్త్రాదిదండికా చామరస్రజః, వీణాదిధృత్వాయత్కుర్యాన్నృత్యం తద్దైశికంభవేత్, నృ॥ స॥

శుభకార్యములయందు దీనృత్యమును జూడవలయు నని శాస్త్రప్రసిద్ధము. 'నృత్యం తత్రనరేంద్రాణా, మాభిషేకమహోత్సవే, యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం, వివాహే ప్రియసంగమే, నగరాణా మగారాణాం, ప్రవేశే పుత్త్రజన్మని, శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యం, మాంగళ్యం సర్వకర్మసు, అఖి॥ ద॥ కోదమజక్కవవంటి గుబ్బచంటికెలంకు - చక్రవాకపక్షియొక్క పిల్లలవంటి వక్షస్స్థలములయొక్క పార్శ్వములు, కాన రాఁగా - అగపడునట్లు, జిలుఁగు చె. గావి - వివిధవర్ణములతోఁ జిత్తరువు వ్రాయఁబడిన కుంకుమవంటి యెఱ్ఱనివస్త్రమును, కప్పి - ఆచ్ఛాదనమొనర్చి, కటిభార కుచభార కటిభారములచేతఁగా - కొప్పు యొక్కయు, స్తనము యొక్కయు, పిఱుఁదులయొక్కయు, బరువులచేత, కాయంబు - మేను, త్రైభంగికముగఁగా - మూఁడు వంకలుగా, నిలిచి - నిలువఁబడి, అనఁగాఁ గచకటిభారములొక వైపునకును, కుచభార మొక వైపునకును, వంచుచుండుటచేత శరీరము మూఁడు వంకలు గలదయ్యె ననుట, ఇట్టిసౌందర్యముల నెల్లోరాదిగుహాలయందుఁ జిత్రింపఁబడియున్న స్త్రీప్రతిమలను నాట్యాభినయములయందు నేర్పరులై యయోగ్యముగానిలచిన యందగత్తెలను జూచిననే తప్ప వినినమాత్రమున సంపూర్ణముగా విశదము కాదు. ఇచటఁ గచకుచ భారములనుగూర్చి 'పుష్పాక్షీ కేశహీనాచ, పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ, అతిస్థూలా ప్యతికృశా, ప్యత్యుచ్చా ప్యతివామనా, కుబ్జాచ స్వరహీనాచ, వేశ్యా నాట్యవివర్జితా, అని చెప్పఁబడియుండుటచే కేశహీన, అతికృశ, లంబకస్తని, మున్నగువారు నాట్యమున నుపయోగింప రనితెలియుటయే కాక 'తన్వీ రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా కాంతా, కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారుతాళలయాభిజ్ఞా మండలాస్థానపండితా, హస్తాంగస్థాననిపుణా, కరణేషు విలాసినీ విశాలలోచనా గీత, వాద్య తాళానువర్తినీ, పరార్ఘ్యభూషాసంపన్నా, ప్రసన్నముఖపంకజా. నాతిస్థూలా నాతికృశా, నాత్యుచ్చా నాతివామనా, ఏవం విధగుణోపేతా, నర్తకీ సముదాహృతా' అభి॥ ద॥ ఇట్లు సర్వాంగసుందరి యైనంగాని నాట్యస్త్రీగాఁ బరిగణింపఁబడ దని వచియుండుటనుబట్టి శరీరసౌష్ఠవముతోఁ గూడిన త్రైభంగికత్వము వర్ణించినాఁడు. ప్రియవయస్యా భుజాసమర్పిత కరాబ్జలు. ప్రియవయస్యా - తమ నెయ్యపుఁజెలికత్తెలయొక్క, భుజా - బాహువులయందు, 'ని॥ దో ర్దోషా బాహు బాహాచ, భుజాభుజ ఇతీరితః, ధనం. సమర్పిత - ఉంచఁబడిన, కరాబ్జలు - పద్మములవంటి హస్తములుగలవారు, అగుచుఁగా - అయి, ఇది వర్తమానార్థకమగునక. చు, వచ్చును. సూ॥ చురితిక్రియాపదానాం సర్వేషాంవర్తమాన కాలే స్యాత్, నన్ను॥ తమ యిండ్లముంగిళ్ళఁగా - వారివారి గృహాంగణములయందు, విటులతోఁగా - కాముకులతో, మాటలాడెడు చెలచెలందులు - సంభాషించుచున్నటువంటి గణికాంగనలు, అన్యవేశ్యలకుఁగా - ఇతరవారకాంతలకు, జయింపఁగా - గెలుచుటకు, కొలఁదులా - శక్యముగుదురా, ఈపద్యమున 'చెక్కుటద్దము, అనుటకు 'సూ॥ సమానాధికరణ్యేషూ దంతానాం టుగాగమో చిస్యాత్, శబ్ద చిం॥ 'ఇండ్లఁగా, అనుటకు 'సూ॥ సలలోర్బిందుయుతో డుర్వా రోరాలులః, అనియును 'సూ॥ ఉల్లుగపి తద్యోః పరతః, అనియును, నన్ను. 'ముంగిళ్ళఁగా, అనుటకు 'సూ॥ దళటా ముదితాం తస్యచ వాలుక్, శబ్ద చిం॥ ఈపద్యాంత గీతముయొక్క కడపటిపాదమున 'అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులా జయింప, అనుచోటఁబ్లుతయతి సెప్పఁబడినది. 'క॥ పలుకులతలఁ గల్వావాలకు, వలనగుచోఁ బ్లుతమునిలిపినవానికి రెండుఁగా, వళులుగఁ జెప్పినఁగావ్యం, బుల నదికాకుస్వరంబునబ్లుతవళియు నగుఁగా, అప్ప॥ ఉదా 'మ॥ అనుమానింపక తోడఁబుట్టువలె నా దా తున్మితూటాడె, భార॥ 'చెలచెలంకు అన్యవేశ్యలకుఁ

గొలందులా, అనుటచే. అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'చెక్కుటద్దములు-కొదమజక్కవవంటి గుబ్బచఁటికెలంకు, ఇత్యాదులుపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము, అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులా, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము. 'క॥ ఉపమేయ మింతవడవక, యుపమానమె నుడువనతిశ♦ యోక్తి'' కా. సం. "స్వభావోక్తిరసౌచారు. యథావద్వస్తువర్ణనమ్'' ప్ర. తా.

తా॥ ఆపురమునఁ గలవేశ్యలు తమనిద్దంపుచెక్కిళ్ళయొక్క ప్రకాశము నతిశయింపఁ జేయునట్టి లేఁగవుతోఁ బెదవిగదల్చిపాడుచు మిగులగొప్పవైననేత్రములు సగముమూసి చతుశ్శాలయం దధికముగా నాట్యముచేసి చక్రవాకపోతములవంటి వర్తులస్తనములయొక్క ప్రక్క లగపడునట్లు చిక్రతేఖవము గలచెంగావివలువను గప్పికొని కేశబంధముయొక్కయుఁ, జన్నులయొక్కయుఁ, బిఱుఁదులయొక్కయు, భారములచేత నొడలు మూఁడువంకలుగాఁగ నిలిచి తమగృహాంగణములయందలి చెలికత్తెలయొక్క భుజములమీఁదఁ బద్మములవంటిహస్తములను వైచి సోయగముగఁ గోడగాండ్రతో ముచ్చటించుచున్న వెలయాండ్ర జయింప నితరవేశ్యలకుఁ దరముగునా?

ఉ॥ ఒక్కొకవేళ దేవపతి ♦ యొద్దకు నారదుఁ డేఁగుదెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల ♦ చక్కఁదనంబును నాట్యవిద్యయున్
మక్కువసేఁతలున్ విటుల ♦ మర్మ మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోకగణి ♦ కల్తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్. 51.

అ॥ ఒక్కొకవేళన్ ఒక్కొకసమయమున, దేవపతియొద్దకున్ — ఇంద్రునిదగ్గఱకు, నారదుఁడు-నారదమహర్షి, ఏఁగుదెంచి-పోయి, ఆజక్కవ గబ్బిగుబ్బెతలచక్కఁదనంబును — చక్రవాకపక్షులవలె గుండ్రములై బిగువైన గుబ్బచనులు గల యావేశ్యలయొక్క సౌందర్యమును, గుబ్బ+ఎత-గుబ్బెత, గుబ్బలాడి, నాట్యవిద్యయున్ — నృత్యవిద్యయును, మక్కువసేఁతలున్ — ప్రేమను గనఁబఱచుచేష్టలును, విటులమర్మ మెఱుఁగుటలున్ — వ్యభిచారపురుషులయొక్క రహస్యములను దెలిసికొనుటయును, గణింపఁగాన్-పొగడుచుండఁగా, గ్రక్కునన్-వెంటనే, దేవలోకగణికల్-స్వర్గలోకమునం దుండెడురంభ మొదలుగాఁగలవేశ్యలు, సిగ్గుపెంపునన్-లజ్జయొక్క యధికముచేత, తలవంతురు-తలలువంచుకొనెదరు. ఇందు 'జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కఁదనంబున్, అనుచోటఁ గేవలాఁధ్రిపదములతోఁ గూడినసమాసము 'సూ॥ కేవలవికృతిపదై ర్వ్యస్తసమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః, నన్న॥ 'గణికల్ తలవంతురు, అనుచోట సమాసగతపూర్వపదం బగు బహువచనమున కుత్తరపద మగునేకవచనముతో నన్వయముగుచున్నది. 'సూ॥ ఒక్కొకచో సమాసగత పూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి, ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఉదా 'క॥ నాయింటం బడిగడకల, సేయఁ బెరుఁగుఁ బాలుఁద్రావె, నీప్రియతనయుండు, హరివం॥. 'క॥ ఒక్కొక కన్నను జెవియును, జెక్కును జనుబోడ్డు మూఁపుఁ♦ దెలువగుచేయున్, బ్రక్కయుఁ బిఱుఁదును గాలును, నక్కజముగ మనుజకల♦ మప్పు డుదయించెన్, భా॥ మర్మ మెఱుంగుటలుంగణింపఁగా, అనుచోట సరళాక్షరమును బొందినద్రుతము బిందువగుటకు 'సూ॥ లుగావ్ద్రుతప్రకృతికా త్పరత స్సరళే, స్థిరేచనస్య స్యాత్, అలుకిచసంశ్లేషస్స్యాత్ బిందుం: ప్రవదన్తి తం క్వచి త్కేచిత్' శబ్దచిం॥ ఉదా॥ ఉ॥ ఇంతి ఝరిం గిరిం బొడమువే యనిపల్కిరి, వసు॥

ఈపద్యమున 'వేశ్యలగుణముల వర్ణించినంతనే దేవవేశ్యలు తలలువంతురనుటచే అసంబంధ సంబంధాతిశయోక్తి ఉదా॥ 'చ॥ చందనశైలసానువులఁ • జాలఁజెలంగుభుజంగబాలికా, బృందము శ్రీ నృసింహవిభుఁ • బేర్కొనిపాడఁదదీయగానని, ష్యందములానువేడ్క-బెర • యంగఁగురంగతురంగమేగమిన్, మందగతిప్రసంగములఁ • మానవు దక్షిణగంధవాహముల్॥ నరస.

తా॥ ఒకొక్కసమయమున స్వర్గలోకమునఁ గలయింద్రసభకు నారదుం డరిగి యామణిపురమునం దుండినవేశ్యాంగనలయొక్క సొంపును, నాట్యవిద్యానిపుణత్వమును, వలపును గలుగఁజేయు వ్యాపారములును, కాముకులయొక్క రహస్యముల నెఱుంగుటయును, పొగడినతోడనే దేవలోకముననున్నరంభ మున్నగువేశ్యలు సిగ్గుతోఁ దలలువంచికొందురు. అట్టివెలయాండ్ర వర్ణింప నెవరితరము.

—: పుష్పలావికావర్ణనము :—

ఉ॥ దండకు నేఁగుదెంచి విరి • దండకు విల్వయొసంగి పుష్పకో
దండనిశాతమార్గణ వి • దారితభావముఁ జెందలే మయో
దండకు నీకు నోయబల • దండము దండము దండ మంచు దో
ర్దండము లెత్తిమొక్కుదురు • ప్రక్కరిఁ గన్గొని పౌరపల్లవుల్. 52

ఆ॥ పౌరపల్లవుల్-ఆనగరమునఁ గలవిటకాండ్రు, ప్రక్కరిన్-పూలదండ లమ్మెడుపడుచులను, కన్గొని-వీక్షించి, దండకున్-వారిసమీపమునకు, ఏఁగుదెంచి-పోయి, విరిదండకున్-పూలసరమునకు, విల్వయొసఁగి-వెలయిచ్చి, పుష్పకోదండ నిశాత మార్గణ విదారిత భావమున్, పుష్పకోదండ-మన్మథునియొక్క, నిశాతమార్గణ-వాఁడియైనబాణములచేత. విదారితభావమున్ - భేదించఁబడినచిత్తమును, చెందలేము-పొందియుండఁజాలము, అయో-ఇది సంతాపమును దెలియఁజేయును. ఓయబల-ఓచిన్నదానా, దండకున్-ఈపుష్పహారమునకును, నీకున్-నీకును, దండము దండము దండమంచున్-మరలమరల నమస్కారములనుచు, దోర్దండములు-దండములవంటి తమబాహువులను, ఎత్తి-మీఁదికెత్తి, మ్రొక్కుదురు-నమస్కరించుచుందురు 'పౌరపల్లవుల్, అనుచోటఁ గడపటియుకారలోపమునకు 'సూ॥ పదాంతంబులై యసంయుక్తంబు అయిన నులురులయుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' బా॥ వ్యా॥ ఇందు 'దండకు, అనిపలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. పుష్పలావికలను సమీపించి పూదండకు వెలయిచ్చి గ్రహించునంతలోనే విటులు కామోద్రేకులగుదు రనుభావముచే విభావనాలంకారము. 'విభావనా వినాఽపిస్యాత్కారణం కార్యజన్మచేత్, హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతా, కువ॥ 'క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'దివమప్యుపయాతానా మాకల్ప మనల్పగుణగణాయేషాం, రమయంతి జగంతిగిరః కథమివ కవయో నతే వంద్యాః, రుద్ర.

తా॥ అపురమునఁ గలజారులు పూవులమ్మెడుయువతులం గని వారినిసమీపించి యొకపూదండకు వెలయిచ్చి దానిం బట్టికొనయత్నింప వాఁడియైనమన్మథబాణములు విశేషముగా మేనఁసోకుటచేఁ గలిగినమనోవ్యాకులములను సైఁచుకొనలేక యో కాంతా ! నీవిరులదండకును నీకు ననేకవందనము లనిచేతులెత్తిమ్రొక్కి యూరక పోవుచుందురు.

—: గజవర్ణనము :—

తే॥ ప్రకటకటకంబుఁ బాదవి ♦ భ్రాజితంబు, నైనయగసంఘ మనిచూచి ♦ యచల
భావ, హైన్యమున నాగసంఘాత ♦ మంద్రు సుకవు, లచటిమదకుంజముల నే ♦
మనినుతింతు. 53

ఇందుఁ బర్వతములకును, గజసమూహమునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ సుకవులు—గొప్పపండితులు, ప్రకటకటకంబుల—స్ఫుటమైనదంతములయొక్క యలంకారమును 'ని॥ ప్రకాశంప్రకటంస్పష్టం. విశదంస్ఫుట ముల్బణమ్, యా॥ 'ని॥ కటకం వలయే సానౌ, రాజధానీ నితంబయోః, సాముద్రలవణే దంత. మండనే దంతినా మపి" విశ్వ. (పర్వ) ప్రకటకటకంబుల—స్పష్టమైనపర్వతసానువులను—అనఁగా విభజింపఁబడిన కొండచరియల ననుట. 'ని॥ కటకో ఒస్త్రీ నితంబో ఒద్రేః'' అమ. పాదవిభ్రాజితంబుల—పాదములయొక్క ప్రకాశమును, (పర్వ) కొండసమీపమునందుఁ జుట్టువాఱ నుండెడుచిన్నతిప్పలప్రకాశమును, 'ని॥ పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః, అమ. ఐన+అగసంఘము—అయినట్టి కదలకయుండు సముదాయము, (పర్వ) ఐన+అగసంఘము—అయినట్టి కొండలయొక్కగుంపు, 'వ్యు॥ నగచ్ఛంతీత్యగః, అని—అనుకొని, చూచి—బాగుగాఁబరిశీలించి, అచలభావహైన్యమునఁ—చలింపనిస్వభావముయొక్కలేమిచేత, అనఁగాసంచరించుచుండుట చేతననుట, నాగసంఘాతము—ఏనుఁగులయొక్క సమూహము, (పర్వ) నాగసంఘాతము—అగముల యొక్కగుంపుగాదు, అనఁగాఁ బర్వతములయొక్కసముదాయము కాదనుట. అంద్రు—అనిచెప్పుదురు, అచటిమదకుంజరములఁ—ఆపురియందుఁ గల మదపుటేనుఁగులను, ఇచట కుంజరశబ్దమును గూర్చి 'సూ॥ ర ప్రకరణే ఖ ముఖ కుఞ్జేభ్యఉపసంఖ్యానమ్, (సిద్ధాం. వా) ఖరః, ముఖరః, కుఞ్జో హస్తిహనుః కుఞ్జరః, ఏమనినుతింతుఁ—ఏవిధముగా వర్ణింపఁగలను, ఇచటఁబాదములును, దంతములును, గనఁబడుటచేతను, నడచునట్టిస్వభావముచేతను, గుర్తించుటయే కాని లేకుండినఁ బర్వతములనియే చెప్పవచ్చుననుటచే నసంబంధ సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారమును, శ్లేషాలంకారమును, మరియుఁ బర్వతములకుఁ జలనముండినఁగాని కుంజరములనుబోల వనునర్థముచే. ప్రతీపాలంకారమును. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప ముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్ప్యాతిరస్కారనిబంధనమ్, కా.ప్ర.

తా॥ ఆపురమునందలి గొప్పయేనుఁగులు దంతములతోఁ బ్రకాశించుచుఁ జక్కఁగా నడచుచుండఁ బాదములు గలపర్వతములవలె నుండెను. అదిచూచి తెలిసినవారు వానిని నాగము అనివ్యవహరింపసాగిరి. అట్టివానిని నే నేమనివర్ణింపఁగలను.

—♦అశ్వవర్ణనము♦—

క॥ మనస్సైన నీడుగుఱ్ఱముఁ, గనుఁగొనలే రచటిఘోట ♦ కములకు భువిలో
మనస్సైన నీడుగాదా, యనిశ నిరాఘాటజవస ♦ మగ్రతచేతన్. 54.

అ॥ అచటిఘోటకములకుఁ—ఆపురమునఁగల గుఱ్ఱములకు, అనిశనిరాఘాటజవసమగ్రతచేతఁ, అ—ఆయొక్క, అనిశ—ఎడతెగని, నిరాఘాట—అనర్గళమైన, అడ్డములేని, జవసమగ్రతచేతఁ—శీఘ్రిము

యొక్క-సమృద్ధిచేత, మనసైనన్-మనోవేగమయినను, ఈడుగాదు-సమానము కానేరదు, ఇచట 'ఈడు' శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'సూ॥ సమానార్థకములయిన యీడెనసరిసాటిలోనగు దేశ్య విశేషణ శబ్దములును" ప్రౌ. వ్యా. భువిలోన్-ఈభూమియందు, మనసైనన్-మదిలో వాంఛగల్గినను, ఈడుగుఱ్ఱముల్-ప్రాయపువారువములు, కనుఁగొనలేరు-చూడఁజాలరు, ఇందు 'మనసైన-మనసైన, యమకాలంకారము. వానివేగమునకు మనోవేగముకూడఁ జాల దనుటచే భేదాతిశయోక్త్యలంకారము, "క॥ సాధారణ మగుదాని క, సాధారణతోక్తి భేద. కాతిశయోక్తిన్" అలం. సా. సం.

తా॥ అనగరియందలి యశ్వములయొక్క యధికమైనగమనవేగమునకు మనోవేగమయినను సమము గాదు, ఇఁకఁ బ్రాయపుగుఱ్ఱములఁ జూడవలె నన్న నీప్రపంచమునం దెవ్వరికిని వలనుపడదు.

క॥ ఒకకొన్ని మదికిఁదోఁచినఁ, బ్రకటించితిఁ గాని యచటి ♦ బహువస్తుసమృ
ద్ధికత శతపత్త్రిసంభవు, నకునైన గణింపరాదు ♦ నరనాథమణీ. 55.

అ॥ నరనాథమణీ-రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, మదికిన్-నామనమునకు, తోఁచినన్-స్ఫురించఁగా, ఒకకొన్ని-కొన్నిఁటినిమాత్రమే, ప్రకటించితిన్-వివరించితిని, కాని-ఇదిపర్యంతార్థకము, అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత-అపురమునందలి యనేకము లగు వస్తువులయొక్క సంపూర్ణత్వము, శతపత్త్రిసంభవునకున్-బ్రహ్మదేవునకైనను, గణింపరాదు-ఎంచనలవి కాదు, ఇందు 'ఒకకొన్ని, అనుటకు 'సూ॥ ఒకశబ్దం బొక్కచో నల్పార్థకం బగు, ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఉదా "మ॥ ఒకముహూర్తము గదల్చి తెచ్చినలలాట ♦ ట్రోగాక్షుచాపంబు, భాగ♦ 'ఒకనూఁటేఁడుల్, మార్క౧. 'కొన్ని, యనుటకు "సూ॥ జడతావాచకత్వేతు న్యంతతాత్రదృశ్యతే" అథ. అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత శతపత్త్రిసంభవునకునైన గణింపరాదు, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము:

తా॥ రాజా! నాకు జ్ఞాపకమున్నవఱకే కొన్నింటిని మాత్రము చెప్పితిని గాని యాపురమునఁ గల వివిధవస్తుసముదాయమును వర్ణింప బ్రహ్మదేవునకైన శక్యము కాదు.

—♦సురశర్మవర్ణనము♦—

క॥ ఆపురమునందుఁ జేయుం, గాఁపురము సమస్తజనులు ♦ గణుతింప బుధ
క్ష్మాపతి మతిరెండవభా, షాపతి సురశర్మ కర్మ ♦ సౌష్ఠవగురుఁ డై. 56.

అ॥ ఆపురమునందున్-ఆనగరమున, సమస్తజనులున్-మనుష్యులందఱును, గణుతింపన్-స్తుతింపఁగా బుధక్ష్మాపతి-పండితులలో రాజయినవాఁడును, అనఁగాఁ విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుఁడనుట. మతిన్-ప్రజ్ఞయందు, 'ని॥ ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః, అమ॥ రెండవభాషాపతి-ద్వితీయుఁడైన చతుర్ముఖుఁడును, అగు సురశర్మ-సురశర్మ యను పేరుగలబ్రాహ్మణుఁడు, కర్మసౌష్ఠవగురుఁడై-సత్కర్మములను జక్కఁగాఁజేయుటయందధికుఁడై, కాఁపురముచేయున్-నివాసముచేయుచుండెను. ఇందు 'కాఁపురము, అనుపదమునుగూర్చి 'సూ॥ పురవర్ణకంబు కాఁచు♦ దాఁచు♦ దాయ్యాదులకగు, ప్రౌ. వ్యా. 'ఆపురమునందుఁ జేయుం గాఁపురము-బుధక్ష్మాపతి మతి రెండవభాషాపతి, ఇవియను ప్రాసాలంకారము. 'మతి రెండవభాషాపతి, అనుటచేత సభేదరూపకాలంకారము.

తా॥ అమణిపురంబునందుఁ గల ప్రజలందఱిచే స్తుతింపఁబడుచుఁ బండితశ్రేష్ఠుఁడును, ప్రజ్ఞయందు బ్రహ్మదేవునిబోలినవాఁడును, సత్కర్మముల నొనర్చుచుండువాఁడును, అగుసురశర్మయను భూసురోత్తముఁడు నివసించుచుండెను.

శా॥ చాతుర్వైద్యపరాయణుండు బహుశా ♦ స్త్రగ్రంథనిర్ణేతవి
ఖ్యాతాచారధురంధరుండు హరిపా ♦ దాంభోజసేవాకళా
సాతత్యప్రథితుండు లక్షణవిరా ♦ జత్కావ్యసర్గక్రియా
ద్వైతీయీకసరోజసూతి యతఁడే ♦ తన్మాత్రుఁడే భూవరా. 57

అ॥ భూవరా–ఓరాజా, చాతుర్వైద్యపరాయణుండుఙ్– నాలుగువేదములనుజదివినవాఁడును 'చతురోవేదానధీతే చతుర్వేదః. స ఏవచాతుర్వైద్యః, "సూ॥ చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిశ్చ, గణసూత్రము. బహుశాస్త్రగ్రంథనిర్ణేత–అనేక మయినశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, నిర్ణయము చేయువాఁడును, విఖ్యాతాచారధురంధరుండుఙ్–ప్రసిద్ధిగల మంచినడవడికయొక్క భారము వహించినవాఁడును, అనఁగా సత్ప్రవర్తనము గలవాఁడనుట, హరిపాదాంభోజసేవాకళాసాతత్యప్రథితుండుఙ్. హరిపాదాంభోజ–శ్రీమహావిష్ణుమూర్తియొక్క పద్మములవంటి చరణములయొక్క, సేవాకళా–పూజించుట యనెడువిద్యయందు, సాతత్యప్రథితుండుఙ్–ఎడతెగకయుండెడు ప్రసిద్ధుఁడైన వాఁడును, లక్షణ........సూతి. లక్షణ–కావ్యములకు వలయులక్షణములతో, విరాజత్–ప్రకాశించుచున్న, కావ్యసర్గక్రియా–ప్రబంధములను రచించుచునట్టి పనియందు, ద్వైతీయీకసరోజసూతి–ద్వితీయుఁడుగానయి నబ్రహ్మ గలవాఁడు, అనఁగా బ్రహ్మదేవునికంటె శ్రేష్ఠుఁడనుట, "వా॥ సూ॥॥ తీయాదీకక్స్వార్థేవావాచ్యః, ద్వైతీయీకః, ద్వితీయః, సిద్ధాం, అతఁడు–ఆబ్రాహ్మణుఁడు ఏతన్మాత్రుఁడే–ఈపాటి ఆపాటి వాఁడా, సామాన్యమానవులవంటివాఁడు కాఁడనుట, ఇందు 'లక్షణ......సూతి, అనుటచే నధికతాద్రూప్యరూపకాలంకారము, 'అతఁడేతన్మాత్రుఁడే, అనుటచే భేదకాతిశయోక్త్యలంకారము. సామాన్యను నేయసామాన్యమనుట భేదకాతిశయోక్తి యని శాస్త్రప్రసిద్ధి,

తా॥ నాలుగువేదములఁ జదివినవాఁడును, వివిధశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, వ్రాయఁజాలు వాఁడును, సత్ప్రవర్తనమునం దధికుఁడును, శ్రీమహావిష్ణువుయొక్క పాదకమలములను నిరంతరము సేవించువాఁడును, లక్షణయుక్తముగాఁ గావ్యములసృజించుటయందు బ్రహ్మదేవునికంటె మిన్నయైన వాఁడును, అగు నాసురశర్మ మానవమాత్రుఁడని యెట్లు చెప్పఁగలము.

క॥ పరకాంతాముఖదోషా, కరకాంతిస్పర్శనమునఁ ♦ గడుమొగుడుచునా
ధరణీసురునేత్రంబులు, సరసీజము లన్నమాట ♦ సహజముగాదే. 58

అ॥ పర........నమునఙ్. పరకాంతా–ఇతరస్త్రీలయొక్క, ముఖదోషాకరకాంతి–వదనమనెడుచంద్రునికాంతియొక్క, స్పర్శనమునఙ్–తగులుటచేత, (శ్లేషార్థము) పరకాంతాముఖ–అన్య స్త్రీలముఖముయొక్క, 'ని॥ ముఖంతు వదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యుపాయయోః, యా. దోషాకర–పాపములకునివాసమయిన, 'ని॥ దోషః స్యాద్దూషణే పాపే. దోషా రాత్రౌ భుజే ఽపిచ, మే. దా. దోషాఽపినూన మహిమాంశు రసౌ కిలేతి. వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నళిన్యః" మాఘు.

కాంతి—కోరికయొక్క—'ని॥ కాంతిశ్శోభాభిలాషయోః. విశ్వ. స్పర్శనమునన్—సోఁకుటచేత, కడు మొగుడుచున్—అధికముగా ముకుళించుచును, అధరణీసురునేత్రంబులు—ఆబ్రాహ్మణునియొక్క—కన్నులు, సరసీజములు—తామరపూవులు, అన్నమాట—అనునట్టివాక్యము, సహజము కాదే—న్యాయమే కదా, పరాంగనలను జూచుటతోనే యతనినేత్రములు నిమీలనము అగు ననుటలోఁ గమలములకుఁ జంద్రునిప్రకాశము విరుద్ధమైనందున ముకుళించుటయే కాక శ్లేషానుప్రాణితమై చంద్రునకు దోషాకరత్వము వివక్షితమైనందునఁ బరాంగనాముఖదర్శనము పాపములకు నివాసమైనకోరికలను బుట్టించునని కనుకఁ దద్దర్శన మెఱుఁగఁ డనునపుడు నిరుక్త్యలంకారము 'క॥ యోగముచే నామములకు, బాగుగ నన్యార్థక్లప్తి పరఁగునిరుక్తిన్. ఈగతి వేఁపురు వీవని, యోగుల దోషాకరాఖ్యయొప్పెను నీకున్, అలం. సా. సం. సురకర్మ పరస్త్రీముఖమును జూడఁ డనుటను గూర్చి "మాతృవ త్పరదారాశ్చ. పరద్రవ్యాణి లోష్టవత్, ఆత్మవ త్సర్వభూతాని, యః పశ్యతి స పండితః, చాణ.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునియొక్క—కన్నులు చంద్రునివంటిముఖము గలపరస్త్రీలదర్శనముచేత మిక్కిలి మూఁతలుపడును. కనుక నతనినేత్రములు పద్మము లనిచెప్పుట యుక్తమే కదా.

శా॥ శిష్టత్వంబున వేదశాస్త్రపఠన ♦ శ్రీచేత నాధాతకున్
దృష్టింపంగ నశక్యుఁడైన ధరణీ ♦ దేవోత్తముఁ డ్రౌతని
ర్దిష్టాచారధురంధరత్వమున నా ♦ ర్త్విజ్యంబు సల్పంగ న
గ్నిష్టోమాదులు సేసె నాతఁడు భువిన్ ♦ గీర్వాణసంతుష్టిగన్. 59.

అ॥ శిష్టత్వంబునన్ - సదాచారసంపన్నత్వమునను, వేదశాస్త్రపఠన శ్రీచేతన్ - వేదములను, శాస్త్రములను, చదువుటయొక్క—సమృద్ధిచేతను, ధరణీదేవోత్తముఁడు—బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాసురశర్మను, దృష్టింపంగన్ - చూడఁగా, పరిశీలింపఁగాననుట, ఆధాతకున్ - ఆయొక్క—బ్రహ్మదేవునకు సైతము, ఇచట ధాతృశబ్దములనుగూర్చి 'సూ. డాబవిధాత్రాదేయః, 'తస్యచవా, 'తావు ఔరమేళసమా, అనుసూత్రములచేత ధాత, యగును. అశక్యుఁడైనన్ - సాధ్యము కానివాఁడైనప్పటికిని, అతఁడు—ఆబ్రాహ్మణుఁడు, శ్రౌతనిర్దిష్టాచారధురంధరత్వమునన్ - శ్రౌతనిర్దిష్ట - శ్రుతులనుండి నిర్ధారణచేయఁబడిన, ఆచార—మంచినడవడికయొక్క—, ధురంధరత్వమునన్ - భారమును వహించుటచేత, ఆర్త్విజ్యంబు - యజ్ఞకర్మమునందుఁ గర్తచే ధనముపుచ్చుకొనియజ్ఞమును జేయించునట్టిపనిని, సల్పంగన్—ఆచరించుటకుఁ గాను, ఇచట 'చలుపు - సలుపు, అను రెండురూపములు కలవు. భువిన్—భూమియందు, గీర్వాణసంతుష్టిగన్ - వేల్పులకు సంతోష మగునట్లు, అగ్నిష్టోమాదులు చేసెన్—అగ్న్యాధానము మున్నగాఁగలవి చేసెను. అనఁగా వసంతకాలమునం దైదుదినములలోఁ జేసి ముగించెడుయాగము మొదలగునవి యాచరించె ననుట. 'అగ్నిష్టోము, మనుటకు 'సూ. అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః. సిద్ధా. వ్యా। అగ్నేః పరేషామేషాంసస్యషఃస్యాత్ సమాసే।అగ్నిష్టుత్ - అగ్నిష్టోమః—అగ్నీషోమా—అగ్నీవరుణౌ, ఉదా 'అగ్నిషోమచ్ఛాయయా త్వం పరీత, స్తాపహ్లాదా శత్రుమిత్రే తేషు కుర్వన్—అగ్నిష్టోమద్వేషిసా, రావ. ఇందుఁ తృతీయపాదమున నియమోల్లంఘనము గలసంయుక్తములతో యతి సెప్పఁబడినది. 'అ॥ ఒకటి రెండు జడ్డలుండెనుకన్నయు, విశ్రమస్థలము ...

యకల దాని కెద్దియైన సంయుక్తివి, బ్రహ్మకంప్పచేఁ బ్రశంసింపఁదగు వస్తు. 'అఘాతకుఁడు దృష్టింపఁగ నశక్యుఁడు, అనుటచే. అసాధారణోపమాలంకారము.

తా॥ ఆతఁడు విధివిహితకర్మాచరణమునందును, వేదశాస్త్రపఠనమునందును, బ్రహ్మదేవునకు నైతము సాధ్యముకానివాఁడయినప్పటికిని, వేల్పులకుసంతోషము సంధిల్లగ్ని ష్టోమాదియాగముల నొనర్చెను.

మ॥ అతిభక్తిన్ గృహిణీశిరోమణిపద ♦ వ్యాసంగచంగాత్మయై
ప్రతివారంబును భక్ష్యభోజ్యములు సం ♦ పాదించి వడ్డింపఁగా
నతిథుల్ భోజనమాచరించి సుఖులై ♦ యాశీర్వదింపంగ నా
చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకున్ ♦ సంతోష మెంతేయగున్. 60.

అ॥ గృహిణీశిరోమణి–గృహస్థురాండ్రలో శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య. అతిభక్తిన్–ఎక్కువ వినయముతో 'ని॥ భక్తిర్నిషేవణేభాగే–రచనాయాం, శ్రద్ధా. పదవ్యాసంగచంగాత్మయై. పదవ్యాసంగ–అతనిపాదముల నాశ్రయించుటయందు, చంగ–నేర్పరితనముగల, ఆత్మయై–మనస్సుగలదియై, ప్రతివారంబును–నిత్యమును, భక్ష్యభోజ్యములు – పిండివంటలును, అన్నమును, సంపాదించి–సమకూర్చి, వడ్డింపఁగాన్–అన్నము మొదలగువానిని భోక్తముంచుచుండఁగా, అతిథుల్–భోజనార్థమింటికి వచ్చివారు, అతిథి–అస్థితి–ఒకచో (స్థితి) నిలకడలేనివాఁడు. కావున అతిథి యని మనుస్మృతి. అత ధాతువునకు సతతగతియని యర్థము కావున (ఒకచో నిలువక) నిరంతరము దిరుగుచుండువాఁడు. అతిథి యని శబ్దశాస్త్రజ్ఞులు వ్యుత్పాదింతురు. 'ని॥ స్యాదావేశిక ఆగంతు రతిథిర్నాగృహాగతః, అ. అతిథి లక్షణము. 'యస్య నజ్ఞాయతే నామ, న చ గోత్రం న చ స్థితిః, అకస్మాద్గృహ మాయాతః, సోఽతిథిః ప్రోచ్యతే బుధైః.' మను॥ 'అజ్ఞాతకులనామాన మన్యతస్సముపస్థితం. పూజయేదతిథింసమ్యక్నైక గ్రామనివాసినం, సం. విష్ణు. తనయొక్కవంశము, నామధేయము, అధికారము, మున్నగునవి తెలియనీయక తటాలున గృహమునకు వచ్చినవాఁడే యతిథి యని చెపఁబడుచున్నాఁడు భోజనాపేక్షచేఁ దనకులనామప్రతిష్ఠాద్యుత్కర్షములను దెలియఁజేయఁగూడ దనికూడ మనుస్మృతియందే వచింపఁబడియున్నది. అతిథికి భోజనమును బెట్టవలయునా? అనుప్రశ్నకు 'దూరాగతం పథిశ్రాంతం, వృథా చ గృహమాగతః, అనర్చయిత్వా యో భుంక్తే,స వై చండాల ఉచ్యతే' చాణ. భోజనమాచరించి–ఆపదార్థములనుభుజించి, సుఖులై–ఆనందముగా నుండినవారై, ఆశీర్వదింపఁగన్– దీవించుచుండఁగా, ఆచతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకున్–బ్రహ్మవంశమనెడుసముద్రమునఁ జంద్రునివలెఁబుట్టినవానికి 'ని॥ అన్వవాయోఽన్వయోవంశో గోత్రంచాభిజనంకులమ్, హలా. 'ని॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రః, అ॥ సంతోషము–ఆనందము, ఎంతేయగున్–ఎక్కువగాఁ గలుగుచుండును. ఇందు నాల్గవపాదమున సరసయతి చెప్పఁబడినది. 'గీ॥ నణలు సెల్లుఁ గమల♦నాభయొండొంటికి, నయహ లొనరఁజెల్లు♦ హస్తి వరద, ; శషసలొండు నండ్రు♦ చఛజఝలుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగ♦జలధిశయుల, సుల॥ 'చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రముఁడు, అనుటచే నుపమాలంకారము. 'గృహిణీశిరోమణి, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలిశ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య నిత్యము నతిథులకుఁ బిండివంటలును, భోజనమును, బరిశుద్ధముగాఁ దయారుచేసి వడ్డించినంత వారు భుజించి యానందముతో నాశీర్వాదము లొసంగుచుండఁగా నాబ్రాహ్మణున కెంతయో సంతోషము గలుగుచుండును.

ఉ॥ ఎంతకృపావిపాకభర ♦ మెంతనిరంతరధైర్య మాదరం
బెంత వివేకమెంత భయ ♦ మెంత ససమ్మదభావమెంత యా
శాంతమనస్కమాళికి ని ♦ శాంతమునన్ ధరణీసుపర్వుల
శ్రాంతము భోజనోత్సవము ♦ సల్పుతఱిన్ గణనాధికంబుగన్. 61.

అ॥ ఆశాంతమనస్కమాళికిన్-ఓర్పుగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యా బ్రాహ్మణునకు, నిశాంతమునన్-తనయింటియందు, ధరణీసుపర్వులు-పుడమికి వేలుపులైనవారు. అనఁగా బ్రాహ్మణులు, అశ్రాంతమున్-ఎల్లప్పుడును, గణనాధికంబుగన్-లెక్కకుమించినవారై, భోజనోత్సవము-భుజించుటవలనిపండుగను. సల్పుతఱిన్-చేయునట్టిసమయమున. ఎంతకృపావిపాకభరము-ఎంతటిదయయనెడు భాగ్యముయొక్క భారము, ఎంత నిరంతరధైర్యము-ఎంతటి యెడతెగనిధీరత్వము, ఆదరంబెంత-ఎంతటిగౌరవము, ఎంతవివేకము-ఎటువంటిజ్ఞానము, భయమెంత-ఎంతటిభీతి, అనఁగా నతిథుల క్షేమలోపముజరుగునో యనుభయము, ససమ్మదభావమెంత-ఏలాటిసంతోషముతోఁగూడినభావము, ఈ చెప్పినగుణము లన్నియు నతనియం దధికముగ నున్న వనుటచే ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఇందు 'ఎంత-ఎంత, అని పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'శాంతమనస్కమాళికి నిశాంతమునన్, అనుచోట యమకాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలియోర్పుగలవాఁ డయినయాబ్రాహ్మణుఁడు దనయింట మితిమించినబ్రాహ్మణసంఖ్య భుజించుచుండుసమయమున నానందమును దయయును గౌరవమును ధీరతను గనఁబఱచుచు, జ్ఞానసంపత్తితో మెలఁగుచుండును గాని యేపాటిగర్వమును జెందఁడు.

♦సురశర్మ గృహవర్ణనము♦

సీ॥ అభ్యాగతారాధ ♦ నాపాద్యమానార్ఘ్య, పాద్యపాథః పూర ♦ పంకిలంబు
భోజనానంతర ♦ భాజనస్రుతఘృత, స్వచ్ఛమధుద్రవ ♦ పిచ్ఛిలంబుఁ
బరిశీలితాగమో ♦ పన్యాసపరశిష్య, బృందవాక్సందర్భ ♦ తుందిలంబుఁ
గాంచనవేద్యలం ♦ కారచూర్ణాయిత, ప్రకటితకర్పూర ♦ సికతిలంబు

తే॥ దేవపూజావసరసము ♦ ద్దీప్యమాన, చారుమణిరంగవల్లికా ♦ శర్కరిలము
మహీప!నుతిసేయఁజెల్లదే♦యహరహంబు,నాతనిగృహంబుసకలభా♦గ్యావహంబు62

అ॥ మహీప-ఓరాజా, అభ్య........కిలంబున్. అభ్యాగత-అతిథులుగావచ్చినవారిని, ఆరాధన-పూజించుటకు, ఆపాద్యమాన-ఏర్పడుచున్న, అర్ఘ్య-పూజార్థమయినయుదకముయొక్కయు, పాద్యపాథః-పాదోదకముయొక్కయు, పూర-ప్రవాహముచేత, ఇచట 'అర్ఘ్యపాద్యశబ్దములకు 'సూ॥ పాదార్ఘాభ్యాంచ, సిద్ధాం. పాదార్థముదకం పాద్యం. అర్ఘ్యం. పంకిలంబున్-బురదగాఁ జేయఁబడినదానిని, 'అతిథింతత్రసంప్రాప్తం పూజయేత్ స్వాగతాదినా, అర్ఘ్యాసనప్రదానేన పాదప్రక్షాళనేన చ శ్రద్ధయాచాన్నదానేన, ప్రియప్రశ్నోత్తరేణచ, గచ్ఛంతంచానుయానేన, ప్రీ

ముత్పాదయేద్గృహీ" పరా. భోజ.....చ్ఛిలంబుల౯, భోజన-భుజించుటయొక్క, అనంతర-తరువాత, భాజన-విస్తళ్ళవలన, 'ని॥ భాజనం యోగ్యపాత్రయోః, విశ్వ. స్రుత-కాఱఁబడిన, 'ని॥ స్యన్నం రీణం స్రుతం స్రుతే. అ॥ ఘృత-ఆజ్యముతోఁగూడిన, స్వచ్ఛ-నిర్మలమయిన, మధుద్రవ-తీపిపదార్థములయొక్క రసముచేత, ఇచట మధుశబ్దమునకు క్షీరమనియర్థమును జెప్పుట యుక్తము "ని॥ మధుక్షౌద్రే జలే క్షీరే. మద్యే పుష్పరసే మధుః" విశ్వ॥ పిచ్ఛిలంబుల౯-పేరుడుగలదానిని, అనఁగా జిడ్డుతోఁ గూడినదాని ననుట, పరి.........దిలంబుల౯. పరిశీలిత-అంతటను వెదకఁబడిన, ఆగమ-శాస్త్రములయొక్క, ఉపన్యాస-విస్తరించిచెప్పుటయందు, పర-ఉత్కృష్టులైన, శిష్యబృంద-ఛాత్రసమూహముయొక్క, వాక్-పలుకులచేత, సందర్భ-అనుకూలమైన, 'ని॥ సందర్భము-అనుకూలము, ఆం. దీ. తుందిలంబుల౯-పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదానిని, ఇచట తుందిలశబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ తుందాదిభ్యఇలచ్చ, ఉదా. 'సాతుందిలంసిధ్మలమాత్మకాయం, రావ. కాంచ.....తిలంబుల౯! కాంచనవేది - బంగారపుటరుఁగునందు' అలంకార-శృంగారముగ, చూర్ణాయిత-పిండిగానయిన, ప్రకటిత-ప్రసిద్ధమయిన, కర్పూర-కప్పురముయొక్క, సికతిలంబుల౯-ఇసుకగలదానిని, దేవ.........రిలముల౯. దేవపూజా-దేవతార్చనయొక్క, అవసర-సమయమున, సముద్దీప్యమాన-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, చారుమణి-సుందరమయినరత్నములయొక్క, రంగవల్లికాశర్కరిలముల౯-ముగ్గులనెడుమొరముగలదానిని, మొరము, అనఁగా గండ్రయిసుక. ఇచట 'సికతిలము-శర్కరిలము, అనుశబ్దములనుగూర్చి 'సూ॥ సికతా శర్కరాభ్యాంచ, సిద్ధాం. సైకతో ఘటః శార్కరః. 'సూ॥ దేశేలుబిలచౌచ, సిద్ధాం. చాదణ్మతుప్చ సికతాః సంత్యస్మిన్దేశే సికతాః-సికతిలః సైకతః,సికతావా౯. ఏవం శర్కరేత్యాది. శబ్దరూపరహస్యాదర్శమున 'శర్కరిలః-శార్కరిలః, అనిరూపద్వయమగపడుచున్నది. 'జప్యం దేవార్చనం హోమం స్వాధ్యాయంచైవమభ్యసేత్, ఏకద్విత్రిచతుర్విప్రా౯ భోజయేత్స్నాతకా౯ ద్విజః, పరా। అహరహంబుల౯-ప్రతిదినమును, సకలభాగ్యావహంబుల౯-సకలభాగ్య-సమస్తమయినసంపదలను, ఆవహంబుల౯-కలిగించునట్టిదానిని, ఆతనిగృహంబుల౯-ఆవిప్రునియొక్క-నివాసమును, నుతిసేయఁ జెల్లదే-స్తోత్రముచేయుట యొప్పదా, అనఁగాఁ బ్రశంసింపఁ దగిన దనుట, ఈపద్యమంతయు నంత్యానుప్రాసముగఁ జెప్పఁబడినది. 'అతనిగృహంబు సకలభాగ్యావహంబు, అనుటకు. "స్వర్గస్థితానామిహ జీవలోకే,చత్వారి చిహ్నాని వసంతి గేహే,దానప్రసంగో మధురా చ వాణీ, దేవార్చనం బ్రాహ్మణతర్పణం చ, చాణ. ఏగృహమునందు దానము, మధురవాక్కులు, దేవతాపూజనము, బ్రాహ్మణులను తృప్తిపఱచుట, కలదో యది స్వర్గముతో సమానము. 'న విప్రపాదోదకకర్దమాని,న వేదశాస్త్రధ్వనిగర్జితాని, స్వాహాస్వధా కారవివర్జితాని, శ్మశానతుల్యాని గృహాణితాని, చాణ. ఏగృహములయందు విప్రపాదమును గడుగకుండుట, వేదశాస్త్రములఁ బఠింపకుండుట, స్వాహాస్వధా, అనుశబ్దములు వినఁబడకుండుట, కలవో అగృహములు శ్మశానముతో సమానములు. 'యథామాతరమాశ్రిత్యసర్వేజీవంతిజంతవః, వర్తంతేగృహిణంతద్వ దాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః, మను. ఇందు 'కాంచనవేది-చారుమణిరంగవల్లికాశర్కరిలము, ఇత్యాదులచే నుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా. ప్ర. ఉదా'ముక్తాఃకేలి.విసూత్రహారగలితాఃసమ్మార్జనీభిర్హృతాః, ప్రాతఃప్రాంగణసీమ్ని మంథరచలద్బాలాంఘ్రిలాక్షారుణాః, దూరాద్దాడిమబీజశంకితధియః కర్షంతికేలీశుకాః, యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతేస్తత్త్యాగలీలాయితమ్."

తా॥ అతిథులఁబూజించినపాదోదకముయొక్క ప్రవాహముచేత బురదయైనదియును, బ్రాహ్మణ సముదాయమంతయు భుజించిన వెనుక తీసివేయఁబడుచున్న విస్తళ్ళనుండి స్రవించుచున్న నేతితోఁ గూడిన మధురపదార్థములయొక్క జిడ్డుకలదియును, సమస్తశాస్త్రములఁ బరిశోధించి యుపన్యసించుచున్న శిష్యసమూహముయొక్క పలుకులు విని సమ్మతించిన పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదియును, పసిఁడియరుఁగునం దలంకారముగా నమరినకప్పురపుఁబిండి కలదియును, దేవతార్చనాసమయమున మిగులఁదేజరిల్లుచున్న చక్కనిరత్నములయొక్క ముగ్గులు గలదియును, నిరంతరము సమస్తసంపదలు గలదియును, అయినయాబ్రాహ్మణునియిల్లు పొగడ్తకుఁ దగినదిసుమా;

క॥ అలరెండువేలజిహ్వలు, గలవానికినైనఁ దరమె ♦ గణుతింపఁగఁ ద
జ్జలజాసనకులజార్పిత, కలమాన్నసమోద వేద ♦ గర్భశ్రేణిన్. 63.

అ॥ తజ్జల......శ్రేణిన్. తత్-ఆయొక్క, జలజాసన-బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులజ-వంశమునం దుబుట్టినవాఁడయిన యాబ్రాహ్మణునిచేత, అర్పిత-సమర్పించఁబడిన, కలమాన్న - వరియన్నముచేత, ని॥ శాలయఃకలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ. అ॥ సమోద-సంతోషముతోఁగూడినవారయిన, వేదగర్భశ్రేణిన్ - గర్భమునందు వేదములుగలవారి సమూహమును. అనఁగా వేదములను జక్కఁగాఁజదివినవారి సముదాయముననుట. గణుతింపఁగన్-వర్ణించుటకు, అలరెండువేల జిహ్వలుగలవానికిన్-ఆయొక్క-ద్విసహస్రసంఖ్యతోఁగూడిన నాలుకలుగలశేషునకు, ఐనన్ - అయినప్పటికిని, తరమే-శక్యమగునా : కాదనుట. అతిశయోక్త్యలంకారము. 'జలజాసనకులజార్పిత కలమాన్నసమోద వేద, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునియింటికి నిత్యము నతిథులుగా వచ్చి భుజించి సంతోషపడుచుండెడు వేదాధ్యయనపరులగు బ్రాహ్మణులసంఖ్యను వర్ణింప రెండువేలనాలుకలు గలవాఁడయిన శేషునకు సైతము సాధ్యముగాదు.

——o: సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత :o——

క॥ అది యెంతైననుగలదో, కదనజయాధార తజ్జ ♦ గన్నుతమహిమా
స్పదచరితుఁడు సుతహీనత, మదిఁ జింతిలు నెంతవారు ♦ మానరుసుమ్మా. 64.

అ॥ ఓకదనజయాధార-యుద్ధమునందు గెలుపునకు మూలమైనయోరాజా, అది - ఆప్రశంస, ఎంతైననుగలదు-చాలఁగలదు, తజ్జగన్నుతమహిమాస్పదచరితుఁడు. తత్ - ఆయొక్క, జగన్నుత-ప్రపంచమునఁ గలజనులందఱిచేఁ బొగడఁబడిన, మహిమా-మహాత్మ్యమునకు, ఆస్పద-నివాసమైన, చరితుఁడు-చరిత్రముకలవాఁడు, సుతహీనతన్-బిడ్డలులేకపోవుటచేత, మదిన్ - మనస్సునందు, చింతిలుట-విచారపడుట, ఎంతవారున్-ఎంతటిధైర్యముగలవారయినను, మానరుసుమ్మా - విడువరుసుమా, సంతానము లేనప్పు డెవ్వరయినను వ్యసనపడుదు రనుట, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆ బ్రాహ్మణునియొక్క ప్రసిద్ధిగల వర్తనమునుగురించి యెంతయైనను జెప్ప వలసియుండును. అదియట్లుంచి యతనికి సంతానములేనందున మనస్సులో విచారపడుచుండెను. ఆలాగున విచారపడుట లోకమునం దెవ్వరికైనను గలదుగదా!

తే॥ విప్రుఁడింటికివచ్చిన ♦ విమలభక్తి, నన్నపానాదు లొసఁగి నెయ్యమునఁ జేరి
యయ్య! పుత్త్రులుమీ కెంద ♦ ఱనుటకాని, యితర మేమియు నడుగఁడా ♦ క్షితిసురుండు. 65

అ॥ క్షితిసురుండు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, విప్రుడు - ఒకబ్రాహ్మణుఁడు, ఇంటికిన్ - తన యొక్క గృహమునకు, వచ్చినన్ - వచ్చినట్లయిన, రాఁగా నేయనుట, విమలభక్తిన్ - పరిశుద్ధమైన భయముతోఁగూడిన స్నేహముతో. అన్నపానాదులు - భోజనమునిడుట మున్నగునవి, ఒసఁగి - సమర్పించి, నెయ్యమునన్ - ప్రేమతో, చేరి - అతనిని సమీపించి. అయ్య - అయ్యా. ఇది గౌరవమును దెలియఁజేయు సంబోధనము. మీకున్ - తమకు, పుత్త్రులు - కొడుకులు, ఎందఱు - ఎంతమంది కలరు, అనుట కాని - అనుటయే తప్ప, ఇతరము - ఇంకొకటి, ఏమియున్ - ఏమాటయును, అడుగఁడు - ప్రశ్నించఁబోఁడు,

తా॥ ఆవిప్రుఁడు తనయింటి కొకయతిథి వచ్చెనేని భక్తియుక్తముగా భోజనాదుల నిడి యతని చెంతకుఁ జేరి యయ్యా: మీకు సంతాన మెందఱని యడుగుటయే తప్ప వేఱొకమాటయడుగఁడు.

సీ॥ నందనుం డాత్మాభి ♦ నందనుండై ముద్దు, మాటలఁ గరఁగింప ♦ మలయువారిఁ
దనయుండు సముదంచి ♦ తనయుఁడై చదువనా, గమపురాణాదులు ♦ గఱపువారి
సూనుండు వాక్యప్ర ♦ సూనుఁడై పెద్దలఁ, బూజింప వేడుకఁ ♦ బొందువారి
నాత్మజుం డధికరూ ♦ పాత్మజుండై భార్య, యును దాను మెలఁగంగఁ ♦ దనరువారిఁ
తే॥ జూచి హరికృష్ణ! బ్రహ్మాది ♦ సుతులఁ గాంచి, నట్టి త్రైలోక్యగురుని దే ♦ వాధినాథు
నిన్ను సేవించువారికి ♦ నిస్తనూజ, భావమా? యంచుఁ జింతించు ♦ బ్రాహ్మణుండు. 66.

అ॥ బ్రాహ్మణుండు - అసురశర్మ, నందనుండు - కుమారుఁడు, ఆత్మాభినందనుండై - మనస్సునకు సంతోషమును గూర్చువాఁడై, 'ని. నందనో హర్షకేసుతే, విశ్వ. ముద్దుమాటలన్ - ముచ్చటయిన పలుకులచేత, కరఁగింపన్ - హృదయమును ద్రవముగాఁజేయఁగా, - సంతోషపెట్టఁగా, మలయువారిన్ - సంచరించునట్టివారిని, తనయుండు, పుత్త్రుఁడు, సముదంచితనయుఁడై - అత్యంతముగాఁ బ్రకాశింపఁబడిననీతి గలవాఁడై, చదువన్ - పఠించునట్లు, ఆగమపురాణాదులు - శాస్త్రములును, పూర్వపు చరిత్రములును, మొదలగునవి, కఱపువారిన్ - బోధించువారిని, అధ్యాపింపఁ జేయువారిననుట. సూనుండు - కొమరుండు, వాక్యప్రసూనుఁడై - సద్వాక్యము లనెడు పుష్పములు కలవాఁడై, పెద్దలన్ - తెలిసినవారిని, పూజింపన్ - సేవచేయఁగా, అనఁగాఁ బెద్దవారియెడ వినయభాషణములతోఁ బ్రవర్తించువాఁడు కాఁగాననుట, వేడుకన్ - వినోదమును, పొందువారిన్ - కూడినట్టివారిని, ఆత్మజుండు - కొడుకు, అధికరూపాత్మజుండై - ఎక్కువయిన చక్కఁదనముతోఁ గూడిన మన్మథునివంటివాఁడై, భార్యయును - తనయిల్లాలును, తానున్ - అతఁడును, మెలఁగంగన్ - ప్రవర్తించుచుండఁగా, తనరువారిన్ - ఒప్పుచున్నవారిని, చూచి - వీక్షించినవాఁడై, హరికృష్ణ - ఓకృష్ణా, ఇది శోకమును దెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ని. హా విషాదేచ శోకేచ, అమ. బ్రహ్మాదిసుతులన్ - బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగుబిడ్డలను, కాంచినట్టి త్రైలోక్యగురునిన్ -

కనినవాఁడ వైనటువంటి మూఁడులోకములకుఁ దండ్రి వైనవానిని. దేవాధినాథున్ — వేల్పులకుఁ బ్రభు వైనవానిని, నిన్నున్ — నిన్ను, సేవించువారికిన్ — పూజించునట్టివారికి, నిస్తనూజభావమా — సంతానములేని మనోవికారమా, అంచున్ — ఇట్లుపలుకుచు, చింతించున్ — తనమనస్సులో విచారపడుచుండును, ఈపద్యమునఁ ముద్దుమాటలఁ గరఁగి పన్, అనుటకు దా "ఎ, గీ. ప్రథమ సురతంబు గంధర్వపతిఁ గరంచె" స్వా. మ, 'నందనుం డాత్మాభినందనుండై' ఇట్లు నాలుగు పాదముల యందును యమకాలంకారము. "యమకం పౌనరుక్త్యేతు, స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః" ప్రతా. ఇట్టిచోట్ల వే. వెంకటరాయశాస్త్రిగారు శబ్దావృత్తి లాటానుప్రాసమనియు, వృత్త్యనుప్రాసమనియు వ్రాసిరి. '..వలయములవియాలవాలవలయములయ్యెన్' శృం. నై. 'బ్రహ్మాది సుతులఁ గాంచిన త్రైలోక్యగురుని నిన్ను సేవించువారికి నిస్తనూజభావమా, అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. "విశేషణై ర్యత్సాకూతై రుక్తిః పరికరస్తు సః" కా. ప్ర.

తా∥ అవిప్రుఁడు దనయూరివారిలోఁ గొడుకు తండ్రికి సంతోషమునుగలిగించు ముద్దుమాటలతోఁ దిరుగుచుండువారిని, బిడ్డఁడు మిగులనీతిపరుఁడై చదువున ట్లితిహాసాదులం బోధించువారిని, సుతుఁడు వినయభాషణములం దధికుఁడై కులకాంతతోఁ గాఁపురముసేయుచుండ నెలయువారిని, గాంచి హా! శ్రీహరీ! బ్రహ్మసులఁ గనిననీవంటి ముల్లోకజనకుని సురనేతను సేవించుచున్న నాకు సంతానములేకుండుటయా! అని తనమనస్సులో విచారపడుచుండును.

ఉ∥ ఏమిజపంబుఁ జేసిరొకొ ♦ యేమితపంబొనరించిరొక్కొ యే
మేమిసపర్య లార్యతతి ♦ కిచ్చిరొకో జగదేకపూజ్యులై
తాముఁ దనూజరత్నములుఁ ♦ దామరతంపరలై చెలంగువా
రీమహిఁ దొల్లి యంచు నుతి ♦ యించు మహీసురుఁ డాత్మలోపలన్. 67.

అ∥ మహీసురుఁడు—ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఆత్మలోపలన్ — తనమనస్సునందు, ఈమహిన్—ఈభూమియందు. జగదేకపూజ్యులై—లోకమున ముఖ్యముగాఁ బూజింపఁదగినవారై, తామున్—వారును, తనూజరత్నములున్—వారియొక్క శ్రేష్ఠులయినకుమారులును, తామరతంపరలై—అభివృద్ధితోఁ గూడినవారై, ఉదా 'వ∥ తామరతంపరలైనచెలులుఁ బొట్టలుఁ గలసి, భార. చెలంగుచున్నవారు — ఒప్పుచున్నవారందఱును, తొల్లి—పూర్వజన్మమున, గతకాలమున. ఏమిజపంబున్—ఎంతటియుత్కృష్టమైన మంత్రపఠనమును, చేసిరొకో—అనేకపర్యాయములుచ్చరించినారో కదా, ఏమితపంబున్ — ఏయొక్క కష్టతరమైనతపస్సును, ఒనరించిరొక్కొ—ఆచరించినారో కదా, ఆర్యతతికిన్—పెద్దలయొక్క సముదాయమునకు, ఏమేమిసపర్యలు—ఏయేఘనమైనపూజలు, ని∥ పూజానమస్యాపచితిః సపర్యాఽర్చాఽర్హణాః సమాః, అ∥ ఇచ్చిరొకో—అర్పించియుండిరో కదా, ఇచట 'ఏమిజపంబు, అనుటకుదా 'క∥ ఏమితపంబొనరించితి, భూమీశ్వర' భార, అంచున్—ఇట్లు తలంచుచు, నుతియించున్—పొగడుచుండును. ఇచట 'నుతించు' ననుట కికారాదేశంబగుటనుగూర్చి 'సూ∥ అఘ్వైకాక్షరపూర్వక్రియా న్తిమస్యాన యోఽభవేదిద్వా' శబ్ద చిం∥ ఇందుఁ గడపటిపాదమున భిన్నయతి సెప్పఁబడినది. 'తే∥ గుహుసుప్రైఁ గ్రియనడుమ నాఁగుడుసువచ్చి, భిన్నయతి యగు రానిచోఁ బెఱయతి యగు, నెవను అచ్చిని హరిధరి యించె ననఁగ, రిపులనెల్లను బోరహరించె ననఁగ' అప్ప∥ 'క∥ అంచితలకములకౌరెధ, రించెనన్

జగణమధ్యరేఫ విరతియే, యంచితతిలకము హరి ధరి, యిం చె నన్ భిక్షువడికి నిత్యము వచ్చున్' అనం॥ 'చేసికొంటా' ఇత్యాదులు ప్రయోగించుటను గూర్చి 'సూ॥ అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్యురంతే శ్రుతిమనోహరాః' అథ॥ అతఁడు సత్సంతానయుతులఁ జూచి వీర లేమహాపుణ్యఫలప్రాప్తిచే నిట్లు సంతానముతోఁ దులఁదూఁగుచుండిరో ? అటులఁ గానిచో వీరి కీమహోన్నతదశ యెట్లులభించును ? అనుటచేతఁ గావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఉదా॥ వపుః ప్రాదుర్భావా దనుమిత మిదం జన్మని పురా, పురారే నప్రాయః క్షణమపి భవంతం ప్రణతవాన్, నమన్ముక్తః సంప్రత్యహ మతనురగ్రేప్యనతిభాక్, మహేశ క్షంతవ్యం తదిద మపరాధద్వయమపి' కా॥ప్ర॥

తా॥ అవిప్రుఁడు ప్రపంచమునఁ బుత్రపౌత్రాభివృద్ధిగ నున్నకుటుంబములఁ జూచి తనమనస్సులో వీరలు పూర్వజన్మమున నేలాటిగొప్పమంత్రము జపించిరో, యేకఠినతర మైనతపము నాచరించిరో, యేవిధముగాఁ బెద్దల బూజించిరో' యని స్తుతించుచుండును.

ఉ॥ ఓరమణీమనోభవ స ♦ మున్నత దుష్కృత దావపావకా
సారము పుత్త్రుఁ డాప్తవన ♦ చైత్రుఁడు గల్గమి నంచలేనికా
సారముఁబోలె నాసరసి ♦ జప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రసం
సార మసారమై మిగుల ♦ సన్నుతి కెక్కకపోయె దుష్స్థితిన్. 68.

అ॥ ఓరమణీమనోభవ-సుందరులైన స్త్రీలకు మన్మథుని వంటివాఁడా, సమున్నతదుష్కృతదావపావకాసారము. సమున్నత-అధికమయిన, దుష్కృతదావపావక-పాపము సెడుదవానలమునకు, దవానలమనఁగా నడవిగాల్చు కాఱుచిచ్చు. 'ని॥ దావస్తు, దవో వనహుతాశనః, అ॥ దావశబ్దమునకు వనమనినను వనవహ్ని యేయగును 'ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇహేష్యతే, యా. ఆసారము-ఎడతెగనివర్షమైనవాఁడు, అనఁగా జడివాన యైనవాఁ డనుట. "॥ ధారాసంపాత ఆసారః" అమ. "వ్యు. ఆసమంతాత్ సరతీ త్యాసారః" అంతటను వ్యాపించునది. పుత్త్రుఁడు-కుమారుఁడు, ఆప్తవనచైత్రుఁడు-కోరిక యనునట్టియడవికి చైత్రమాస మయినవాఁడు, అనఁగా వసంతర్తు వైనవాఁ డనుట, "ని॥ ఆప్త స్సత్యే హితే లబ్ధే, విశ్వ. కల్గమిన్-పుట్టకుండుటచేత, ఆసరసిజప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రసంసారము. ఆ-ఆయొక్క, సరసిజప్రభవాన్వయవార్ధి-బ్రహ్మవంశమనుసాగరమునకు, చంద్ర-చంద్రుఁడైనవానియొక్క, సంసారము-కుటుంబము. అంచలేని కాసారముఁబోలెన్-హంసలేకుండినకొలనువలె, మిగులన్-ఎక్కువగా, అసారమై-సారములేనిదై, "వ్యు. నవిద్యతే సారో ఽస్యేత్యసారం" దుష్స్థితిన్-నిషేధింపఁబడినయునికిచేత, ని॥ దు ర్నిషేధే చ కష్టే చ," మే. అనఁగా, "అపుత్త్రస్య గతిర్నాస్తి" అని చెప్పఁబడియున్నది కనుక సంతానహీనునకుఁ బుణ్యలోకప్రాప్తి లేదు. కావుననే "వ్యు. పుంనామనరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్త్రః" సన్నుతికిన్. సత్-శ్రేష్ఠులయొక్క "ని॥ సత్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు" నానా. నుతికిన్-పొగడ్తకు; చక్కనిస్తోత్రమునకు ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఎక్కకపోయెన్-ఇష్టము కాకపోయెను, ఇక్కడఁ జంద్రుఁ డనిచెప్పుటలో 'సంసారము-నిండారినశక్తియగును. "ని॥ సార శ్శ్రేష్ఠే బలే విత్తే క్లేశే జలచరస్థితే" ధనం. అసారమై-హీనమై, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షమునందుఁ జంద్రుఁడు క్షీణించుటచే ననుట. దుష్స్థితిన్-కూడనియునికియందు, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షచంద్రుఁడు శుభకార్యములయందు నిషేధింపఁబడువాఁ డని జ్యోతి

శాస్త్రప్రమాణప్రసిద్ధము. సత్-నక్షత్రములయొక్క, "సి॥ సత్ క్లీబ మృక్షేచ" నానా. నుతికిన్-స్తోత్రమునకు, ఎక్కకపోయెన్-పనికిరాకపోయెను, ఇందు ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. మఱియు, 'సార-సార, అని పెక్కుమాఱు లుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'దుష్కృతదావపావకాసారము-అంచలేని కాసారము, ఇవి యమకాలంకారము. 'చంద్రుఁ డనిచెప్పి సన్నుతి కెక్కకపోయె ననుటచే శ్లేషాలంకారము. పొగస్తే కెక్కకపోయె ననుటకు "అపుత్రస్య గృహం శూన్యం దిశః శూన్యా స్త్వబాంధవాః, మూర్ఖస్య హృదయం శూన్యం సర్వశూన్యం దరిద్రతా, చాణ. మఱియు. "నతజ్జలంయన్న సుచారుపంకజం నపంకజంయద్యగలీనషట్పదం, నషట్పదోఽసౌకలగుంజితోనయః,నగుంజితంతన్న జహారయన్మనః" భట్టి. పుత్రుఁడు లేనిసంసారము నిస్సార మైయంచలేని కాసారమువలె లెక్కకురాకపోయె ననుటచే అచారుతావినోక్త్యలంకారము. "వినోక్తిః సా వినాఽన్యేన, యత్రాన్యః సన్న నేతరః" కా. ప్ర. ఉదా "అరుచిర్నిశయా వినాశశీ,శశినా సాఽపి వినా మహత్తమః, ఉభయేనవినా మనోభవ, స్ఫురితం నైవచకాస్తి కామినోః" మూర్తికవియునిట్లె, క. సంబంధిబాసి మఱియొక, సంబంధికిఁ జారుతయు నచారుతయుం బ్రా, స్తంబుగఁ బ్రజ్ఞాధికులకు, తంబున నదియగు వినోక్తి" అనినాఁడు. ఉదా. "క॥ కవిలేని రాజకీర్తియు, రవిలేనినభంబు రూపరసభావములుం, జవిలేనిభామపొందును, రవలేనివిభూషణంబు నరహరి నరసింహా" కా. సం.

తా॥ చక్కనివాఁడవైనయోరాజా ! దవానలమువంటి సంతానహీనదుఃఖమును నిర్మూలింపఁదగినజడివానను బోలినవాఁడును, కోరికల నెడువనమును జిగిరింపఁజేయుటకు వసంతర్తువంటివాఁడును, అగుసుతుఁడు జనింపకుండుటచే నతనిసంసారము సారములేనిదై లోకమునఁ బూజనీయుఁడైనను గణ్యతకెక్కకయుండెను,

మ॥ నరలోకంబునఁగల్గు తీర్థముల మా ♦ న్యప్రక్రియంగ్రుంకసి
నరకక్లేశనివారకంబు లగు నా ♦ నాక్షేత్రముల్ మెట్టసి
యురరీకారముతోడ యజ్ఞములు వే ♦ దోక్తంబుగాఁ జేయసి
పురుషుం డాత్మజహీనుఁడై సుగతికిం ♦ బోనేరఁ డుర్వీశ్వరా. 69.

అ॥ ఉర్వీశ్వరా-ఓపుడమిఱేఁడా, పురుషుండు-మానవుఁడు, నరలోకంబునన్-భూలోకమున, కల్గుతీర్థములన్ = ఉండినపుణ్యనదులను, మాన్యప్రక్రియన్ - గౌరవింపఁదగిన శ్రేష్ఠమయిన కార్యములతో, గ్రుంకసి-మునుంగనిమ్ము, నరకక్లేశనివారకంబులు. నరకక్లేశ-దుర్గతివలనిదుఃఖములను, నివారకంబులు-రానీయక యడ్డగించునవి, అగు నానాక్షేత్రముల్-అయినట్టి యనేకపుణ్యభూములను, మెట్టసి-త్రొక్కనిమ్ము, సంచరించనిమ్ము, ఉరరీకారముతోడన్-జనాంగీకారముతో, మనుజులందఱికి సమ్మతిగా ననుట. యజ్ఞములు-యాగములు, యజ్ఞము అనఁగా దేవతలకుఁ బ్రీతిఁగొలుపఁజేయ్యఁబడునవి, వేదోక్తంబుగాన్-వేదములందుఁ జెప్పఁబడినట్లుగా, చేయసి-చేయనిమ్ము, ఆత్మజహీనుఁడై-కొడుకులులేనివాఁడై, సుగతికిన్-పుణ్యలోకమునకు, పోనేరఁడు-పోఁజాలఁడు, మానవుఁడు పుణ్యకార్యము లెన్ని చేసినను సంతానహీనుఁడైనచో స్వర్గప్రాప్తిలే దనుటకు ప్రమాణము, "దుర్గతిః కథితా పూర్వ, మపుత్రిణాం చ పాపినాం, పుత్రిణాం ధార్మికాణాంతు, స్వర్గతాచిత్తగేశ్వర" పుత్రజన్మాపరోధస్యస్య, ద్యది కేనాపి కర్మణా. తథా కశ్చిదుపాయేన, పుత్రోత్పత్తిం

ప్రసాదయేత్" హరికంఠకథాం శ్రుత్వా. తతస్సంకల్పవిధానతః. శక్త్యా శ్రీశివమారాధ్య, పుత్ర ముత్పాదయే త్సుధీః,, పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మాత్, పితరం త్రాయతే సుతః, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః, స్వయమేవ స్వయంభువా,, ఏకో ఽపి పుత్రో ధర్మాత్మా, సర్వం తారయతే కులం, పుత్రేణ లోకాన్ జయతి, శ్రుతి రేషా సనాతనీ,, ఇతి దేవై రపి ప్రోక్తం. పుత్రమాహాత్మ్య ముత్తమం, తస్మాత్పుత్రముఖం దృష్ట్వా, ముచ్యతే పైతృకా దృణాత్,. పౌత్రస్య స్పర్శనా న్మర్త్యో ముచ్యతే చ ఋణత్రయాత్, లోకానన్త్యం దివః ప్రాప్తిః, పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రకైః,, గరు. పుత్రులులేనివా రెన్నిసత్కర్మముల నాచరించినను స్వర్గప్రాప్తి లే దనుటచేత నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసా యా, సా సైవ ప్రస్తుతాశ్రయా" కార్యేనిమిత్తే సామాన్యే, విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే, తుల్యస్యేవేతి పంచధా" కా|| ప్ర|| ఉదా "అదాయవారి పరితః సరితాం ముఖేభ్యః, కిం తావదార్జిత మనేనదురర్ణవేన, క్షారీకృతం చ వడబాదహనే హుతం చ, పాతాళకుక్షికుహరే వినివేశితంచ,, ధిక్తైః.

తా|| ఓధర్మశీలా ! మనుజుఁ డీలోకమునఁ గల పుణ్యనదు లన్నింటి లో మునిఁగినను, పాపరహితము లగుననేకపుణ్యభూములఁ దిరిగినను. ఎల్లవారును మెచ్చునట్లు యజ్ఞములు వేదోక్తముగా నాచరించినను, సంతానరహితుఁ డైనవాఁడు పుణ్యలోకమునకుఁ బోఁజాలఁడు.

సీ|| సిద్ధాంజనము వేఱె ♦ సిద్ధింపవలయునే, పుత్త్రుండు గలిగిన ♦ భూవరేణ్య
సురమహీజము వేఱె ♦ దొరకంగవలయునే, తనుజుండు గల్గిన ♦ మనుజనాథ
యమరరత్నము వేఱె ♦ సమకూరవలయునే, తనయుండుగల్గిన ♦ ధారుణీశ
దైవధేనువు వేఱె ♦ దక్కంగవలయునే, సూనుండు గల్గిన ♦ మానవేంద్ర

తే|| సుతుఁడుగల్గినఁ బరలోక ♦ సుఖముఁగాంచు, నాత్మజుఁడుగల్గఁగులమెల్ల ♦ నతిశయిల్లుఁ
గొడుకుగల్గిన ఋణశుద్ధిఁ ♦ బడయవచ్చుఁ, బరమసుఖకారణముతనూ ♦ భవుఁడునువ్వ.

అ|| భూవరేణ్య-ఓరాజా, పుత్త్రుండుగల్గినన్-కొడుకుపుట్టినట్లయిన, సిద్ధాంజనము-ఓషధుల యొక్క-శక్తితోను, మంత్రములయొక్క-సామర్థ్యముతోను, మహాయోగీశ్వరుల చేతఁజేయఁబడిన కాటుక. ఇది నేత్రములకుసోఁకినమాత్రముననే స్వర్గమర్త్యపాతాళలోకములలోని నిధి (ద్రవ్యాదులు తఱుగకుండునట్టిగని) నిక్షేపము (పాతిపెట్టఁబడినధనము) మున్నగు రహస్యములుసయితము తెలుపడును. అది వేఱెసిద్ధింపవలయునే-విభజనగా దొరకవలెనా, దొరకినట్లేయనుట. మనుజనాథ-ఓనృపాలా, తనుజుండుగల్గినన్-సుతుఁడుగలిగెనేని, "ని|| స్త్రీయాంమూర్తిస్తనుస్తనూః" అమ|| సురమహీజము-దేవలోకముననుండెడుకల్పవృక్షము, ఇది యెల్లపుడును అమృతఫలంబులొసంగుచుండును. ఈ ఫలముల భుజించినవారికే నాఁటికినిమృత్యువురాదు. అట్టిది వేఱె దొరకంగవలయునే-ఇంకొకవస్తువుగా లభించవలయునా, లభించినట్లేయనుట ధారుణీశ-ఓపుడమిఱేఁడా, తనయుండుగల్గినన్ - కొమరుఁడు జన్మించెనేని, అమరరత్నము-స్వర్గలోకముననుండెడు చింతామణి, ఇది కోరినవానినెల్ల నెడతెగక యిచ్చునది. అలాటిది వేఱెసమకూరవలయునే - విడిగాప్రాప్తించవలెనా, ప్రాప్తించినట్లేయనుట. మానవేంద్ర-మనుజులకుఁ బతియైనవాఁడా - సూనుండుగల్గినన్ - బుద్ధుతఁడుద్భవించినట్లయిన, దైవ

ధేనువు-దేవలోకమునందుండు పాఁడియావు (కామధేనువు) ఇది యెల్లప్పుడును క్షీరము నిచ్చుచుండును ఆటువంటిది వీనిని దక్కఁగనే యున్-ప్రత్యేకముగాఁ బ్రాప్తించి యనుభవయోగ్యమై యుండవలయునా, దొరకి యనుకూలమై యుండినట్లే యనట. సుతుఁడు గల్గినన్ - పుత్త్రుండు సంభవించినయెడల, పరలోకసుఖము గాంచున్ - పుణ్యలోకమునందుఁ గలయానందమును బొందును, ఆత్మజుఁడు గల్గినన్ - కుమారుఁడు జన్మించినపక్షమున, కులమెల్లనేయిల్లన్ - వంశమంతయును వృద్ధిఁబొందును, కొడుకు కుమారుఁడు, ఇచట డు ప్రత్యయముతోఁగూడకుండ టన గూర్చి "సూ॥ హితాః ప్రత్యయభేదేన, శబ్దా ఏకార్థవాచకాః" అధ॥ కల్గినన్-కలిగెనేని, ఋణశుద్ధిన్-పితౄణవిముక్తిని, పడయవచ్చు - పొందవచ్చును, పరమసుఖకారణము-ఉత్కృష్టమైనయానందమునకు మూలము, తనూభవుఁడు సువ్వె-కొడుకు సుమా, ఇందు 'సువ్వె' అనుప్రయోగమునకు "సూ॥ చద్దేశ్యోర్వధ్యమార్థేతు ప్రార్థనే మమ్మడుబ్ స్థితః, ఏతి వాంతో హ్రస్వదీర్ఘౌ ద్విత్వమూదంతతా క్వచిత్" అధ॥ ఉదా 'ఉ॥ సంపదచేతఁగాని కొనసాగవు సువ్వె గృహస్థధర్మముల్" పా॥ మా॥ "శ్లోకీ స్సన్నశ్మకలాలాపైర పిశ్రుతిః, వపురంగరజోభిశ్చ స్నానకుఁజగదాకుం" హా.సు. ఇందు 'పరమసుఖకారణము తనూభవుఁడు సువ్వె' అనుటచే. అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "నచంద్రశ్చంద్రమాః పుత్త్రం, చంద్రమాహుర్మనీషిణః. దృష్టేస్పృష్టేశ్రుతేచోక్తే ప్రహ్లాదయతేఽద్రియోత్సవః" హారి. సు.

తా॥ ఓధర్మశీలా గృహస్థునకుఁ గొడుకుజన్మించెనేని సిద్ధాంజనము, కల్పవృక్షము, చింతామణి, కామధేనువు, ఇవియన్నియు లభించినట్లే. స్వర్గలోకసౌఖ్యమునను, వంశాభివృద్ధికిని, పితౄణవిముక్తికిని, సుతుఁడే మూలముగదా! ఆటు లగుటచేతనే పుత్త్రుఁడు పరమానందమునకుఁ గారణభూతుఁడు సుమా.

ఆ॥ కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు, విడిముడి గలఁడైనఁ గంటె ♦ విశ్వములోనన్
గొడుకులు గల్గినమనుజుఁడు, బడుగైనను మేలు కుముద ♦ బంధుకులీనా. 71.

అ॥ కుముదబంధుకులీనా-తెల్లకలువలకుమిత్త్రుఁడయిన చంద్రునివంశమునఁ బుట్టిన యోరాజా, విశ్వములోనన్-ప్రపంచమునందు, కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు-సంతానహీనుఁడయినమానవుఁడు, విడిముడిగలఁడైనఁ గంటెన్-ధనముగలవాఁడయినదానికన్న, ఉదా 'క॥ కొడుకులు పుట్టనిమానిసి, తోడుకులుబల్మియునునిండ్లుఁ దొడవులు మావుల్, పుడమియు నెక్కుడు మేకములు, విడిముడియుం జుట్టములును, వితగాఁదలఁతున్" అచ్చ॥ తె॥ రా॥ కొడుకులుఁగల్గినమనుజుఁడు-సంతానయుతుఁడయిన మనుష్యుఁడు, బడుగైనను-అశక్తుఁడయినప్పటికిని, ఉదా 'మ॥ అడుగన్ నిన్ను వరంబు వేగమ సుహాల్యాజార విచ్ఛేయునా, కుడురాజార్థవిభూషణుండు వరమీనుస్నాఁడుయుష్మద్వృశుల్, బకుగుల్ వాంఛితమీసమర్థులె" కాశీ॥ మేలు-యోగ్యము-ఇది ప్రశంసార్థకము. ఇందు "సంతానహీనఁడగుధనవంతునికంటె సంతానయుతుఁడగు దరిద్రుఁడే శ్రేష్ఠుఁడు. అనునర్థముచే, అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసాయా సా సైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యేవేతి పంచధా" కా॥ ప్ర॥ ఉదా "సుహృద్వధూబాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేనయః, సఏవపూజ్యః స పుమాన్ స నీతిమాన్, సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః"

"పుంనామ్నో నరకాద్దేవ పుత్రాన్ సంత్రాణకారిణః, విస్మారయంతి స్త్రీణాంచ నరకక్లేశమప్యమీ"
"బాలైః పరిహృతం వేశ్మ నశ్మశానాద్విశిష్యతే, యత్రస్థా దేహినో నిత్యం దహ్యంతే గతచేతసః" హా. సు.

తా॥ సంతానహీనుఁ డగుమానవుఁడు సంపద్యుక్తుఁ డయినను వానికంటె సంతుగల్గినమనుష్యుఁడు బీదవాఁ డయినను శ్రేష్ఠమే.

క॥ కావునఁ దనయావాప్తికి, భావంబున నమ్మహాను ♦ భావుఁడు ధరణీ
దేవుఁడు నతగతి శ్రీయో, షావల్లభు దూఱ నతని ♦ స్వప్నమునందున్. 72.

అ॥ కావునన్-కాఁబట్టి, అమ్మహానుభావుఁడు-ఆయొక్క గొప్పసామర్థ్యముగలవాఁడు, ధరణీదేవుఁడు-పుడమికివేలు పయినసురశర్మ, తనయావాప్తికిన్ - పుత్త్రులను గాంచుటకు, భావమ్మునన్-తన మనస్సునందు, శ్రీయోషావల్లభున్-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగువిష్ణుమూర్తిని, నతగతిన్-నమస్కార రీతిని, దూఱన్-నిందించఁగా, అతనిస్వప్నమునందున్-తనయొక్క-కలలో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. 'సూ॥ పద్యంబులకుఁ గులకం బగు' ప్రౌ॥ వ్యా॥ కులకం బనఁగాఁ బద్యమునకుఁ బద్యాంతరముతో నన్వయము. ఇందు 'భావమ్మున నమ్మహాను-భావుఁడు ధరణీదేవుఁడు - నతగతి, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కనుక నామహనీయుఁడు తనకు సంతు లేమికి మనస్సున భగవంతుని దీనత్వముతో నిందింప నారంభించఁగా నొకనాఁటిరేయిఁ దనకలలో.

—: సురశర్మకు స్వప్నమున భగవంతుఁడు సంతానఫల మొసఁగుట :—

ఉ॥ ఓనియమానుషంగ భవ ♦ నోన్నత భాగ్యతరంగ దీనర
క్షానిపుణాంతరంగ సుతుఁ ♦ గాంచెదు చంచదుపాయశాలి భా
షానతసర్వమౌళి హిత ♦ సారసహేళి యటంచు నిందిరా
ప్రాణసఖుం డొసంగె ఫల ♦ రాజము నద్భుతదివ్యతేజమున్. 73.

అ॥ ఇందిరాప్రాణసఖుండు-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగు విష్ణువు. ఓనియమానుషంగ-ఓవ్రతనిష్ఠలతోఁ గూడినవాఁడా; భవనోన్నతభాగ్యతరంగ, భవన-గృహమునందు, ఉన్నత-అతిశయమైన, భాగ్యతరంగ-పుణ్యముల నెడు తరంగములుగలవాఁడా, అనఁగా నలువలె నెడతెగని పుణ్యములయొక్క పరంపరలుగలవాఁడా యనుట. దీనరక్షానిపుణాంతరంగ. దీనరక్షా-దిక్కులేనివారిని గాపాడుటయందు, నిపుణ-నేర్పరితనముతోఁ గూడిన, అంతరంగ-మనస్సుగలవాఁడా, చంచదుపాయశాలిన్-ప్రకాశించుచున్న చాతుర్యముతో నొప్పుచున్నవానిని, భాషానతసర్వమౌళిన్. భాషా-వాక్కులయందు, నత-వంగిన, సర్వమౌళిన్-సమస్తజనులకు శిరోభూషణమైనవానిని, హితసారసహేళిన్-మంచివారనెడుపద్మములకు సూర్యుఁడైనవానిని, సుతున్-ఒకకుమారుని, గాంచెదు-కనియెదవు, అటంచున్-ఇట్లుపలుకుచు, అద్భుతదివ్యతేజమున్-ఆశ్చర్యకరమైనట్టిమనోహరమైన కాంతిగలదానిని, ఇందుఁ దేజశ్శబ్దమునకు సకారములోపించుటనుగూర్చి "సూ॥ సాన్తా దపయః ప్రభృతే స్లోపః" నన్న. ఫలరాజమున్ - శ్రేష్ఠ

పయినవాఁడను, ఒసంగెన్-ఇచ్చెను, ఈపద్యమున 'సుతుఁ గాంచెదు, అని ప్రయోగించుటకు 'సూ॥ భావిక్రియాసు యస్య స్యా దేత్వమేవ ప్రయోగతః, ఉుడ్యాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సదా" అథ॥కడపటిపాదమున నణలకు మైత్రిఁగూర్చినందులకు 'సూ॥ ఆంధ్రపద్యావళౌ ప్రాసం. ద్వైతీయీకం తథా ఒఒదిమం, వళిం తన్నియమస్థానే తద్ధి తన్నియతః విదుః" అథ॥ ఉదా "క. పోనుద్యోగము చేసిన, ప్రాణంబా యింక నీకు' మధుసే. 'ఠ॥ విను మతిగుహ్యము నారా, యణకవచకము' శృం॥ ష॥ ఇందు 'అనుషంగ-తరంగ-అంతరంగ, "శాలి-మాలి-హేళి, 'రాజమున్ - తేజమున్, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము. 'కాంచెదు-చంచదు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ శ్రీమనోహరుఁడు వ్రతనిష్ఠలతోఁ గూడినవాఁడవును, గృహమునం దెడతెగని సుకృతములు గలవాఁడవును, బీదల రక్షించువాఁడవును, అగు నో బ్రాహ్మణుఁడా! మిక్కిలి యుక్తి గలవాఁడును, సమస్తజనులచే నెన్నఁదగినమాటలు గలవాఁడును, సజ్జనులకు సంతోషమును గూర్చువాఁడును, అగు పుత్త్రినిఁ గనియెదవని యెక్కువప్రకాశముగల యొకశ్రేష్ఠమైన ఫలమునొసంగెను.

వ॥ ఇట్లిచ్చిన. 74.

అ॥ ఇట్లు - ఈప్రకారము, ఇచ్చినన్ - ఇయ్యఁగా.

—: సురశర్మ స్వప్నవృత్తాంతము తనభార్యతోఁజెప్పుట :—

మత్తకోకిల॥ లేచి యంతకుమున్నె మేల్కని ♦ లీల నాస్యపదద్వయీ
సేచనాదులు దీర్చి ధౌతపుఁ ♦ జీరఁ గట్టి రయంబ కా
లోచితం బగుగేహకృత్యము ♦ లోలిఁ జేయుసతీమణిన్
జూచి యిట్లను వింటివే యొక ♦ చోద్యపుంగల యంగనా. 76.

అ॥ లేచి - నిద్రనుండి మేలుకొనినవాఁడై. అంతకుమున్నె - అంతకుఁబూర్వమే, మేల్కని- మేలుకాంచి, లీలన్ - విలాసముగ, ఆస్యపదద్వయీసేచనాదులు. ఆస్య - ముఖమును, పదద్వయీ - రెండుపాదములును, సేచనాదులు - కడుగుట మొదలయినవి, తీర్చి - చక్కఁబఱచుకొని, ధౌతపుఁజీరన్ - ఉతికిన పరిశుద్ధమైనకోకను, 'ని. ధౌతముద్గమనీయంస్యాత్' హలా' కట్టి - ధరించినదై, రయంబ - శీఘ్రముగా, కాలోచితంబు - సమయమున కనుకూలము, అగుగేహకృత్యములు - అయినట్టి యింటియొక్క పనులు, 'ని. కృత్యాక్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీకుపితే త్రిషు, యా. ఓలిన్-వరుసగా, చేయుసతీమణిన్-చేయుచున్నట్టిశ్రేష్ఠురాలయినతనభార్యను, చూచి- వీక్షించి, ఇట్లనున్-ఈవిధముగాఁబలికెను, అంగనా-ఓచక్కనిదానా, ఒకచోద్యపుంగల-ఆశ్చర్యమైనయొకస్వప్నమును, వింటివే-విన్నావా, ప్రభావతీప్రద్యుమ్నమునందుఁజూడనిట్లై 'చ. కమలదళాక్షిరో వినవుగా! కలయొక్కటి గంటి వేకువన్" అనియున్నాఁడు. ఇందు 'తీర్చి, అనుటకు "సూ॥ చారే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్వా స్యాత్" నన్న. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తు వర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ అతనికంతట మఱునాఁడు మేలుకాంచి కాలుసేతులుమొగము గడిగికొని యుదికిఁజీరను దాల్చి యాసమయమున కనుకూల మగునింటిపనులను జక్కఁబెట్టుకొనుచుండిన తనభార్యనుజూచి యోకాంతా: నా కొకచోద్య మయినకల వచ్చినదిగదా యనెను.

ఉ॥ ఓకలకంఠకంఠి జల ♦ జోదరుఁ డాదరపూర్ణచిత్తుఁడై
నాకలలోన వచ్చి నలి ♦ నప్రభవాన్వయ చింతయేటికిన్
నీ కొకపుత్త్రుఁ డార్యమహ ♦ నీయచరిత్రుఁడు గల్గు నంచు ల
క్ష్మీకుచగంధలిప్త మగు ♦ చేత ఫలం బొకటిచ్చె నావుడున్. 77.

అ॥ ఓకలకంఠకంఠి - కోకిలవంటి కంఠస్వరముగలదానా, జలజోదరుఁడు - కమలనాభుఁడయినవిష్ణువు, నాభియుదరమునఁగలదియే కనుకనిట్లు ప్రయోగించినాఁడు. ఉదా ‘ఎ. గీ. అంబుజోదర దివ్యపాదారవింద” భాగ. మఱియునుదా “ఉ.........దీనతబొందుమురంబుజోదరా” భార.ఉద్యో. ఆదరపూర్ణచిత్తుఁడై-దయతోనిండినమనస్సుగలవాఁడై. నాకలలోనన్-నాయొక్క స్వప్నమునందు, వచ్చి-ప్రత్యక్షమై, నలినప్రభవాన్వయ-బ్రహ్మయొక్కవంశమునందుఁబుట్టినదానా, చింతయేటికిన్-నీకువిచారమెందులకు, వలదనుట. నీకున్-నీకు, ఆర్యమహనీయచరిత్రుఁడు-పూజింపఁదగినగొప్పచరిత్రముకలవాఁడు, ఒకపుత్త్రుఁడు-ఒక్కకొడుకు, కల్గునంచున్-పుట్టునని చెప్పుచు, లక్ష్మీకుచగంధలిప్తము-లక్ష్మీదేవియొక్క స్తనములయందలి పరిమళద్రవ్యముతోఁబూయఁబడినది, అగుచేతన్-అయినట్టి తనహస్తముతో, ఫలంబొకటిచ్చెన్-ఒక్కపండును దానముచేసెను, నావుడున్-ఇట్లు చెప్పఁగా, స్వప్నమునందలివృత్తాంతమునంతయుఁ జెప్పఁగాననుట. ఇందు “లక్ష్మీకుచగంధలిప్త మగు చేత ఫలం బొకటిచ్చె” ననుటచేత సూచించుచున్న నిరంకుశునియొక్క శృంగారప్రధాననాయకత్వము ధ్వనించుచున్నది. ‘జలజోదరుఁ డాదర’, అనుప్రాసాలంకారము ‘పుత్త్రుఁడు-చరిత్రుఁడు, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓ కాంతా! శ్రీపతి దయాసమృద్ధుఁడై నాయొక్క స్వప్నమున సాక్షాత్కరించి యోబ్రహ్మవంశజా! నీవు విచారపడవలదు. నీకుఁ బెద్దలచే స్తుతింపఁదగిన గొప్పచరిత్రము గలయొకపుత్త్రుఁ డుదయింపనున్నాఁ డనిపల్కుచు లక్ష్మీవక్షస్స్థలమునందలి సుగంధముతోఁ గూడినయొకఫలము నొసంగె నని చెప్పఁగా.

♦ భార్యసంతానముకలుగునని నిర్ణయించుట ♦

క॥ మనపాలిటనున్నాఁ డా, వనరుహాలోచనుఁడు లోక ♦ వంద్యుఁడు లేకుం
డిన వచ్చునె దయ నిట్లీ, చ్చునె పక్వంబైనఫలము ♦ సుతఫల మనుచున్. 78.

అ॥ లోకవంద్యుఁడు-ప్రజలందఱిచేనమస్కరింపఁదగినవాఁడు, ‘ని॥ లోకస్తుభువనే జనే, అమ॥ ఆవనరుహాలోచనుఁడు-పద్మములవంటికన్నులుగల యావిష్ణువు, మనపాలిటన్-మనపక్షమున, ఉన్నాఁడు-కలఁడు, లేకుండినన్-అటులఁగానియెడల, వచ్చునె-సాక్షాత్కరించునా, దయన్-కరుణతో, సుతఫలమున్-పుత్త్రులయొక్క లాభమునుగలిగించుదానిని, ‘ని॥ ఫలంజాతీఫలేసస్యే [illegible]

యో॥" మే. పక్వాంశ్రైవఫలమున్-బాగుగాఁబండినపండును, ఇట్లిచ్చునె-ఈవిధముగానొసంగునా, అనుచున్-ఇట్లనుచుండుచు, ఇందు 'వచ్చునె-యిచ్చునె, ఫలము-సుతఫలము, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'వనరుహలోచనుఁడు, ఉపమాలంకారము,

తా॥ ఈలోకమునఁ గలజనులందఱిచే స్తుతింపఁబడుచున్న శ్రీమన్నారాయణుఁడు మనపాలిటఁ గలఁడు. అటులఁగానిచో స్వప్నమునఁ బ్రత్యక్షమగుటయు, సంతానప్రాప్తికర మగుఫలము నొసంగుటయుఁ, గలుగునా? అనిపలుకుచు.

ఉ॥ ఓసరసీరుహాసనకు ♦ లోదధికల్పమహీజ భక్తర
క్షాసముదగ్రమానసుఁడు ♦ శౌరి దయాగుణహారి మీనిధి
ధ్యాసకుఁ జాలమెచ్చి వర ♦ దానమొసంగె నొసంగఁజెల్లదే
దాసులఁబ్రోచుచింత ముర ♦ దానవహంతకు నేఁడు వింతయే. 79.

అ॥ ఓసర.........హీజ. సరసీరుహాసన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులోదధి - వంశమనెడి సముద్రమునకు, కల్పమహీజ - దేవతావృక్షమైనవాఁడా, అనఁగా బ్రహ్మవంశమనెడు పాలసంద్రమునందుఁ గల్పవృక్షమువలెఁ బుట్టినవాఁడాయనుట. భక్తరక్షాసముదగ్రమానసుఁడున్. భక్తరక్షా - తనయొక్క సేవచేయువారిని రక్షించుటయందు, సముదగ్ర మానసుఁడున్ - మిగులశ్రేష్ఠమైన మనస్సుగలవాఁడును, 'సం + ఉత్ + అగ్ర - సముదగ్ర' అని తెలియవలెను. దయాగుణహారి-కారుణ్యముయొక్క యధికముచేత రమ్యమైనవాఁడును, అగుశౌరి-అయినట్టి విష్ణువు, మీనిధిధ్యాసకున్ - మీయొక్క తలఁగనిధ్యానమునకు, చాలమెచ్చి - ఎక్కువగాఁ బ్రశంసించి, వరదానమొసంగెన్ - వరమనెడు దానమునిచ్చెను, ఒసంగఁజెల్లదే - ఆప్రకారమొసంగుటయొప్పదా, దాసులన్ - నమ్మిసేవించెడువారిని, బ్రోచుచింత - కాపాడునట్టి యాలోచన, మురదానవహంతకున్ - మురాసురునిఁజంపినట్టి యావిష్ణువునకు, నేఁడువింతయే - ఈదినమున నిట్లు వరమిచ్చుటయాశ్చర్యమా, అనఁగా భక్తులఁ బాలించుయోచనయెల్లప్పు డుండునదియేకదా యనుట. ఇందు 'శౌరి హారి, 'ఒసంగె, నొసంగ' చింత - హంత - వింత' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'కులోదధికల్పమహీజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ బ్రహ్మవంశ మనుపాలకడలియందుఁ గల్పతరువువలె జనించినవాఁడా! నిరంతరము భక్తులఁ గాపాడునట్టియాలోచన గలవిష్ణువు యెడతెగని మీయచంచల స్మరణమునకు మిగులసమ్మతించి యీవర మొసంగెను. సేవించువారలఁ బ్రోచునట్టి యాలోచన యాభగవానునికి నేఁడు క్రొత్తగాఁగలిగినది కాదుగదా! ఇం దాశ్చర్య మేమియున్నది.

సీ॥ అన్నచేఁ బరిభూతుఁ ♦ డగుదైత్యుఁ గాచిన, శరణాగతత్రాణ ♦ పరిచయంబు
మకరపీడిత మైన ♦ మదదంతిఁ బ్రోచిన, యార్తరక్షాసము ♦ ద్యమనిరూఢి
తండ్రినిర్బంధింపఁ ♦ దనయు రక్షించిన, భక్తలోకాధీన ♦ భావరేఖ
రారాజువలన ధ ♦ ర్మజు నుద్ధరించిన, యాశ్రితపక్షపా ♦ తానువృత్తి
తే॥ మఱచెఁగాఁబోలు ననుచున♦వ్వారె సమస్త, జనులు ననపత్యదుఃఖితదు♦స్సహానమీర
సముదయోద్ధూతచేతోంబు♦జాతుబునవి, నీతుమిమ్ముఁగావకున్ననో♦నిర్మలాత్మ. 80.

అ॥ ఓనిర్మలాత్మ - ఓపరిశుద్ధమైన మనస్సుగలవాఁడా, అనప........జాతున్. అనపత్య-సంతానములేమియొక్క, దురితమస్సహాసమీర - పాపములనెడు ఓర్చుకొనఁదరముగాని వాయువులయొక్క, సముదయ - సమూహముచేత, ఉద్ధూత - బాగుగాఁ గదలింపఁబడిన, చేతోంబుజాతున్ - చిత్తమనెడు కమలముగలవానిని, బుధవినీతున్ - విద్వాంసులలో వినయముగలవానిని, మిమున్ - మిమ్ము, కావకున్నన్ - రక్షించనిపక్షమున, సమస్తజనులు - మనుష్యులందఱును, అన్నచేఁబరిభూతుఁడు - అగ్రజునిచేతఁ దిరస్కరింపఁబడినవాఁడు, అగుదైత్యున్ - అయిన దానవుని, అనఁగా విభీషణుని, కాచిన శరణాగతత్రాణపరిచయంబు - రక్షించినట్టి శరణుజొచ్చినవారిని గాచినటువంటి స్నేహపూర్వకవిశ్వాసమును, మకరపీడితము - మొసలిచేత బాధింపఁబడినది, ఐనవదదంతిన్ - అయినట్టి మదపుటేనుఁగును, ప్రోచినయార్తరక్షాసముద్యమనిరూఢి - కాపాడినట్టి దుఃఖమునొందినవారిని రక్షించుటయొక్క యత్నమునందలి నిశ్చయమును, "ని॥ గురణముద్యమే, అ. తండ్రినిర్బంధింపన్-జనకుఁడు బలవంతపెట్టఁగా, తనయున్-కొడుకును, రక్షించిన భక్తలోకాధీనభావరేఖ-పాలించినట్టి భక్తులయొక్క-సమూహమున కధీనమయిన యభిప్రాయముయొక్క-సౌష్ఠవమును, రారాజువలనన్-దుర్యోధనునుండి, ధర్మజున్-యమునికిఁ గొడుకైనధర్మరాజును, 'ని॥ ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేతరాట్', అను. ఉద్ధరించినయాశ్రితపక్షపాతానువృత్తి-పైకిలేవదీసినట్టి దాపుచేరినవారియొక్క ప్రక్కనుండివారి ననుసరించి నడచెడువ్యాపారమును, 'ని॥ పక్షపార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిషు, కేశవ. 'పక్షఃసహాయేఽపి, అ. మఱచెఁ గాఁబోలున్-విస్మృతిఁ జెందియుండెనేమో, అనుచు నవ్వరే-అని హేళనముచేయరా, ఈపద్యమునమిము, అను బహువచనప్రయోగమునకు "సూ॥ స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అథ. ఎత్తుగీతియొక్క ప్రథమపాదమున రేఫద్వయమైత్రిఁగల్పించుటకు "సూ॥ కశ్చిద్వదతిసాంగత్యం. యత్రాశవానయో స్తథా, అవదచ్చాత్రసాంగత్యం, ప్రాసేప్యపిచకశ్చన" అథ. ఉదా "క. పురసతులవిలోకనములు, సరసాలాపములు నర్మ ♦ సంభోగంబుల్, మఱిగి హరిమనల నొల్లఁడు, నరవరు లోయమ్మనూత♦నప్రియులు గదే" భాగ. పెద్దనామాత్యుఁడును "ర॥ సురపొన్నక్రొన్ననల్♦సొచ్చి నలుగడ వెదకు, తఱుఁగదందులతావి♦ తండంబుక్రొవ్వెదకు" స్వా. మ. బట్టుమూర్తియు "గీ॥ వేఱ విరింపనేల బంగారమునకు" అనియును, "శా, శ్రీరంగప్రభుతిమ్మశౌరిభుజకా♦ క్షేయంబుచే నాజులన్, వీరారాతులఁ ద్రుంపనాక్షితిపకుల్ వేవేగమార్తాండునిం, దూఱందూఱ" అనియును. నరస. కూచిమంచి తిమ్మకవియు "చ. సురచిరపల్లవప్రకట ♦ చూతలతాస్థిత కోకిలావళు, ల్వరుసఁజెలంగ మాధవుఁడు ♦ వావిరినవ్వనలక్ష్మికెంతయున్, గుఱుగుగఁ బ్రేమతోడుకను ♦ గూర్చియొసంగిన శోణనీరజ, స్ఫురదసితోత్పలౌఘములు ♦ పొల్పగుమాలికలో యనంగడున్" చ. పురములు వాహనంబులును♦భూషణముల్ ధనధాన్యముల్ నవాంబరములుఁ బాఁడిధేనువులుఁ బ్రార్థనసేయఁజంగమయ్యరో, తెలుఁగునవేశ్యఁ గోరె" రాజ. కూడదనిన యప్పకవియును దప్పించుకొనలేక "సీ. అట్టడి శాకునూరి పెద ♦ రంగయ" అని యప్పకవీయమునను బ్రయోగించియుండిరి. ఇందు 'అనపత్య... జాత, అనుటచే సావయవరూపకాలంకారము. 'జాతున్ - నీకున్ - వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. నీకు సంతాన మీయకున్నచో నార్తరక్షణపరాయణత్వ మతనియందు లేదనిలోకులు నవ్వెద రనుటచే, నీకువరమిచ్చువాఁడు. ఆర్తరక్షణపరాయణత్వ మాయనయం దున్నది. అనుభావ ముత్పన్నమైనది. వాక్యార్థహేతుకకావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతో ర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా॥ ఓపరిశుద్ధమైనమనస్సుగలవాఁడా! సంతానహీనత్వమువలని పాపముచే వికలమనస్కుఁడవైననన్నుఁ గావనిచోఁ బ్రపంచమునఁ గలజనులెల్లరును, అన్నదూషింపఁగావచ్చినవిభీషణుని రక్షించుటయును. మొసలిబాధింపఁగాఁ బ్రార్థించినయేనుఁగును గాపాడుటయును, తండ్రియగుహిరణ్యకశిపుఁడు కష్టపెట్టఁగాఁ గొడుకగుప్రహ్లాదునిఁ బాలించుటయును, దుర్యోధనునిబారినుండి ధర్మరాజు నుద్ధరించుటయును, మఱచియుండెనేమో యని యెగతాళిచేయరా ?

క॥ అక్కమలాక్షుం డాద్యుఁడు, దక్కఁగఁ బోషకులు గలరె ♦ తలపోయంగా
నిక్కల నిక్కల సందియ ♦ మొక్కింతయు లేదు కోర్కె ♦ లొనఁగూర్చుఁజుడీ. 80.

అ॥ తలపోయంగాన్ – ఆలోచింపఁగా, ఆద్యుఁడు – మొదటివాఁడు, ఈప్రపంచమునకు మూలమయినవాఁడనుట. అక్కమలాక్షుండు – పద్మములవంటి కన్నులుగలవాఁడగు విష్ణువు, తక్కఁగన్ – కాకుండ, ఇదివిసార్థకము. పోషకులుగలరె – రక్షించువారులేరు, కనుక. ఇక్కల – ఈస్వప్నము, నిక్కల – కన్నదియనుభవమునకుఁదెచ్చెడుకల. నిక్కము + కల – నిక్కల. ఉదా. "క. నాకలనిక్కలయయ్యెడు ♦ శోకింపకుమమ్మ" భార. సందియము – సంశయము, ఒక్కింతయు లేదు – కొంచమైనను లేదు, కోర్కులు – మనకుఁగలవాంఛలు, ఒనఁగూర్చుఁజుఁడీ – లభింపఁజేయును సుమా, ఇందు 'నిక్కల' అనుటకు 'సూ. నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యంబులు, బా.వ్యా. 'నిక్కలనిక్కల' ఇది యమకాలంకారము.

తా॥ మనోహరా! ఈచతుర్దశభువనములకుఁ గారణభూతుఁ డయినపుండరీకాక్షుఁడు గాక మనల రక్షించువా రింకొకరున్నారా? కనుక నీస్వప్నము నిశ్చయముగ ఫలము నొసంగునదియే కాని వేఱు కాదు. ఇందేమాత్రము సంశయింపఁ బనిలేదు.

చ॥ అని యనిరోధబోధమహి ♦ మాన్వితమానస యైనయాదళ
ద్వనజదళాక్షి భర్తఁ గల ♦ వాక్కలనంబునఁ దేర్చి మించి య
త్యనుపమితాన్నదానవిభ ♦ వాతిశయంబున విప్రకోటులన్
దనుపుచు నెప్పటట్ల సము ♦ దగ్రత నుండఁగఁ గొన్నినాళ్ళకున్. 81.

అ॥ అని – ఇట్లుచెప్పి, అనిరోధబోధమహిమాన్వితమానస. అనిరోధ – ఆటంకములేని, బోధమహిమా – తెలియఁజెప్పునటువంటి మాహాత్మ్యముతో, అన్విత – కూడుకొనియున్న, మానస – మనస్సుగలిగినటువంటిది, ఐనయాదళద్వనజదళాక్షి – అయినట్టి వికసించుచున్న తమ్మిరేకులవంటి కనులు గలదైనయాతనిభార్య, భర్తన్ – తనయొక్కపెనిమిటిని, కలవాక్కలనంబునన్ – మధుర భాషణంబుల పొందికచేత, తీయనిమాటలయొక్క పొంకములచేత ననుట. తేర్చి – స్వస్థపఱచి, నిలుకడ కలవానినిగాఁ జేసి యనుట. మించి – అతిశయించి, అత్యనుపమితాన్నదాన విభవాతిశయంబునన్. అత్యనుపమిత – బొత్తిగాసమానములేని – ఏమాత్రము సాటిరానియనుట, అన్న... బునన్. అన్నదానవిభవ – అన్నదానమనెడుసంపదయొక్క, అతిశయంబునన్ – ఎక్కువచేత, విప్రకోటులన్ – మితిలేనిబ్రాహ్మణులగుంపులను, తనుపుచున్ – తృప్తిపఱచుచు. ఎప్పటట్లన్ – ఎప్పటివలెనే, యథాప్రకారముగానే యనుట. సముదగ్రతన్ – ఒప్పిదముగా, ఉండఁగన్ – ఇట్లుం

డఁగా, కొన్నినాళ్ళకుఁ - కొంతకాలమునకు, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందుఁగడపటిపాదమున నిత్యసమాసయతి సెప్పఁబడినది. 'తే॥ ఒక్క సమసనమున శబ్ద ♦ యుగము గూడి, పదములేర్పాటుగాఁ గానఁ ♦ బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసన ♦ క్రాంతులును న,ఖండవిశ్రమములు నన ♦ రెండుఁ జెల్లు" అప్ప. ఉదా. ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమై స్వరమాదినం దదీ, యానుగుణాక్షరంబుఁ గొని ♦ యైనను జెప్పఁగనొప్పు నీక్రియఁ, భానుసహస్రభాసి వృష ♦ భాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పొల్పగు నాదికవిప్రణీతమై" కవిజ. ఇందు 'దళద్వనజదళాక్షి' ఉపమాలంకారము. ఇందు 'అదళద్వనజదళాక్షి భర్తఁగలవాక్కులనఁబునఁదేర్చి' యనుటకు గృహిణినిగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "తపత్యపరిసంసార దుఃఖసంభారభాస్వతి, పూర్వపుణ్యతరుచ్ఛాయా సాధ్వీజాయా సుజన్మనః" హరిసు. సంసారభారదుఃఖమునుండి తపించు సజ్జనునకు సాధ్వియగుభార్య పూర్వపుణ్యమను వృక్షముయొక్క నీడయనిభావము. "సుకృతేవసతీ భార్యా" హరి. సు.

తా॥ హితవాక్యములను ధారాళముగాఁ దెలియఁజెప్పునట్టి నేర్పుకలది యైనయతనిభార్య మృదుమధురభాషణంబులతోఁ బూర్వోక్తప్రకారంబుగా నాథునకుఁ జెప్పి యతనిని మనశ్శాంతిగలవానినిగా నొనర్చి తా నెప్పటివలెనే యధికమైనయన్నదానముతో బ్రాహ్మణసముదాయములను దృప్తిపఱచుచు నుండఁగాఁ గొన్నిదినంబులకు.

—:బ్రాహ్మణపత్ని గర్భమునుధరించుట:—

క. శరణాయిత భరణాయత ♦ కరుణారతుఁ డైనదనుజ ♦ ఘస్మరుకృపచేఁ
దరణి భరియించుప్రాగ్దిశ ♦ కరణిఁ భూసురునితరుణి ♦ గర్భముదాల్చెఁ. 82.

అ॥ శరణా......తుఁడు. శరణాయిత - రక్షణముకొఱకు సిద్ధముగానున్నవారిని, భరణ - భరించుటకు, అనఁగా భారమునువహించుటకనుట. ఆయత - విస్తారమయిన, కరుణారతుఁడు-దయతోఁ గూడినవాఁడు, ఐనదనుజఘస్మరుకృపచేఁ - అయినట్టి అసురుల సంహరించువాఁడయిన విష్ణువుయొక్కయనుగ్రహముచేత, 'ని. భక్షకోఘస్మరోఽద్మరః' అ. తరణిఁ - సూర్యుని, 'వ్యు. తరంత్యనేనతమ ఇతి తరణిః' అంధకారము నితనిచేఁ దరింతురు. "ధాత్వ॥తౄ ప్లవనతరణయోః" భరియించుప్రాగ్దిశకరణిఁ - గర్భమునుంచుకొని మోయుచున్నట్టి తూర్పుదిక్కువలె, భూసురుని తరుణి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్కభార్య. గర్భముఁదాల్చెఁ - గర్భమునుధరించెను, ఇందు 'శరణాయిత భరణాయతకరుణారతుఁడు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజనానాం యథాభవేత్, పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే" ప్రతా. 'తరణి భరియించుప్రాగ్దిశకరణిఁ భూసురునితరుణిగర్భము దాల్చెఁ' అనుటచే నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్యముపమా' కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థియని తెలియవలయును.

తా॥ దాపుచేరినవారిని గాపాడునట్టిదయామయుఁ డయిననారాయణునియొక్క యనుగ్రహముచే నాబ్రాహ్మణునిభార్య సూర్యుని గర్భమునందుఁ దాల్చిన తూర్పుదిశవలె గర్భమునుధరించెను

క॥ నలుపెక్కెం జనుముక్కులు ♦ తెలుపెక్కెన్ జెక్కు లారు ♦ తీరు వహించెన్
బలిసె నునుగౌను శశికళ ♦ గెలసెన్ నెమ్మేన గమన ♦ ఖేలన మొలసెన్. 83.

అ॥ చనుముక్కులు - స్తనములయొక్క చివరలు, నలుపెక్కెన్ - నల్లనయ్యెను, "అమ్లేష్ట తా స్తనాపీనా సుందరాకృష్ణచూచుకా" బా. చెక్కుల - గండస్థలములు,- చెక్కిళ్ళు తెలుపెక్కెన్ - తెల్లనయ్యెను, ఆరు - నూగారు, తీరు - చక్కఁదనము, వహించెన్ - పూనెను, నునుగౌను - సన్ననినడుము, బలిసెన్ - అధికమయ్యెను, నెమ్మేనన్ - రమ్యమైనయొడలియందు, నెఱి + మేను నెమ్మేను. శశికళ - చంద్రునియొక్క కాంతివంటిప్రకాశము, కెలసెన్ - విజృంభించెను, గమనఖేలనము - నడకయొక్క క్షీణత్వము, అనఁగా మాంద్యము. ఒలసెన్ - ఒప్పెను, గర్భలక్షణము 'క్షామతా గరిమా కుక్షేర్మూర్ఛా ఛర్దిరరోచకం, జృంభా ప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్' బా. ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసౌ చారు, యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. 'బలిసె-గెలసెన్-మొలసెన్' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ గర్భవతి యైనయాబ్రాహ్మణుని భార్యకుఁ గుచాగ్రములు నల్లఁబడెను, చెక్కిళ్ళు తెల్లనయ్యెను. కన్నులు విశాలములై నూగారు చక్కఁబడెను నడుము పెంపొందెను. మేను దెల్లగాఁ జంద్రకాంతివలె నొప్పెను. నడకమందగించెను.

తే॥ వామలోచనమధ్యంబు ♦ లేమిచేతఁ, జాలకృశమై రమామన ♦ స్స్వామికరుణ
గలిగినప్పుడెయభివృద్ధిఁ ♦ గనియెనౌర, హరికటాక్షేక్షదారిద్ర్య ♦ హరణదీక్ష. 84.

అ॥ వామలోచనమధ్యంబు - మంచికనులుగలదయిన యాస్త్రీయొక్క నడుము, లేమిచేతన్ - బీదతనముచేత, చాలకృశమై-విస్తారముగాఁజిక్కినదై, సన్నగిలినదైయనుట. రమామనస్స్వామికరుణ- శ్రీదేవికి హృదయేశ్వరుఁ డగువిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహము, కలిగినప్పుడె - ప్రాప్తించినంతనే, అభివృద్ధిఁగనియెన్ - సంపద్వృద్ధినిబొందెను, అనఁగాఁ బెంపుగలదయ్యెననుట. కనుక దారిద్ర్యహరణదీక్ష - పేదతనమును బోఁగొట్టునటువంటి నియమముగల, హరికటాక్షేక్ష - నారాయణునియొక్క క్రేగంటిచూపు, ఔర - ఔరా, ఇదియాశ్చర్యమును మెచ్చుటను తెలియఁజేయును. ఇందు 'కటాక్షేక్ష - దీక్ష' అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'ఆస్త్రీయొక్క కృశించిననడుము హరికటాక్షవీక్షణమున నైశ్వర్య ముప్పొంగెనోయనునట్లప్పుడే యభివృద్ధియయ్యెను, స్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము. "యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే" ప్రతా. "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా.ప్ర. హరికటాక్షవీక్షణము లేమిని బోఁగొట్టునది గనుకనే కృశించినమధ్యము వెంటనే యభివృద్ధినొందినది. కావ్యలింగము "క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతవిస్ఫూర్తితోఁ బ ♦ దార్థంబును నై, ఖ్యాతిఁ గనఁ గావ్యలింగం, బై తగు" నరస. "కావ్యలింగం హేతో ర్వాక్యపదార్థతా" కా.ప్ర.

తా॥ ఆస్త్రీయొక్కనడుము బీదతనముచేఁ జిక్కి లక్ష్మీపతియొక్కదయగలిగిన వెంటనేసంపదలు పొంగిపెంపొందెను. ఔరా విష్ణువుయొక్క యనుగ్రహదృష్టియందలి లేమినిబోఁగొట్టునియమసంపన్నత.

ఆ॥ పొలఁతులెల్లఁ మెచ్చ ♦ భూమిభృత్సారంబు, సంగ్రహించె విప్ర ♦ సారసాక్షి
యద్దిరయ్య వింత ♦ యాఁడురాజఱికంబు, నిర్వహించె సతుల ♦ ఖర్వమతులు. 85.

అ॥ విప్రసారసాక్షి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్క పత్ని, పొలఁతులెల్లమెచ్చన్ - స్త్రీలందఱును శ్లాఘించునట్లు, భూమిభృత్సారంబున్ - భూమివలనభరింపఁబడుచున్న సత్త్వమును, సంగ్రహించెన్ - సంపాదించెను, భూమిభృత్సారమనఁగా రాజులయొక్క న్యాయమని భావము. "ని. సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్లీబేత్రిషూత్తమే" అమ. సంగ్రహించెన్ - స్వీకరించెను, ఆఁడురాజఱికంబున్ - స్త్రీ ప్రభుత్వమును, నిర్వహించెన్ - సమర్థించెను, అద్దిరయ్య - ఔరా, వింత - ఆశ్చర్యము, ఇచట 'అద్దిరయ్య' అనుప్రయోగమునకు "సూ. హ్రస్వవ్యస్త త్రికంబుమీఁది రివులకు ద్విత్వంబునగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అద్దిరావగలు" శాం. సతులు - ఆడువారు, అఖర్వమతులు - విస్తారమైనబుద్ధిగలవారు, ఇందు 'భూమిభృత్సారఁబుసంగ్రహించె, అనుటచే శ్లేషాలంకారము. "నానార్థసంశ్రయశ్శ్లేషః వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః చంద్రా.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునిభార్య వంటిపెళ్ళలను దిననారంభించెను. అదిచూచువారలకు భూమిభృత్సారమును గ్రహించి స్త్రీప్రభుత్వమును నిర్వహించు నేమో యనునట్లుండెను. ఇదియే చోద్యము. కనుక స్త్రీలు విస్తారమైన బుద్ధిగలవారు సుమా!

మ॥ హృదయేశప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీ ♦ హేరాళనీలత్వసం
పదతో నాననపద్మపాండిమముతోఁ ♦ బ్రస్తూయమానాంగరా
గదుకూలాదిజుగుప్సతో జడిమతోఁ ♦ గార్శ్యంబుతోఁ బ్రావృడం
బుదకల్పాలక గర్భ ముద్ధురధురా ♦ పూర్ణత్వముం జెందఁగన్. 86.

అ॥ ప్రావృడంబుదకల్పాలకగర్భము. ప్రావృడంబుద - వర్షర్తువునందలి మేఘముతో, కల్ప - సమానమయిన, ఇచటఁ గల్పశబ్దమునకు "ని. కల్పస్తుప్రళయే న్యాయే శాస్త్రే బ్రహ్మదినే విధౌ, సురద్రుమే వికల్పే చ ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః" నానా. ఈశబ్దము వ్యాకరణశాస్త్రమున విధింపబడినకల్పప్రత్యయ మాయె నేని సమానార్థకము. అనఁగా "ప్రభాతకల్పా రాత్రిః-అగ్నికల్పశ్శత్రుః" ఇత్యాదిస్థలములయందుఁ బ్రాతఃకాలసమానము రాత్రియనియును, అగ్నితుల్యుఁడు శత్రువనియును, తెలిసికొనునది. ఉదా. 'చ. అలజడిఁబొందఁగాఁదగని•యట్టిది ద్రౌపదిమేరయకల్పలం. గొడుకుల" భార. అలక - ముంగురులుగలదయిన యావిప్రునిభార్యయొక్క, గర్భము - చూలు, కడుపులోనిపిండము, 'ని. గర్భఃకుక్షిస్థజంతుః' 'గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పనసకంటకే, కుక్షౌకుక్షిస్థజంతౌచ,యా. హృదయేశప్రమదంబుతోన్ - తనభర్తయొక్క సంతోషముతోను, 'ని. హృదయంజీవితేచిత్తే వక్షస్యాకూత వృక్కయోః' శబ్దా. కుచయుగీ హేరాళనీలత్వసంపదతోన్. కుచయుగీ - స్తనములజంటయొక్క, హేరాళ - అధికమైన, నీలత్వసంపదతోన్ - నలుపుయొక్క సమృద్ధితోను, ఆననపద్మపాండిమముతోన్ - ఆననపద్మ - తామరపూవువంటిముఖము యొక్క, పాండిమముతోన్ - తెలుపుతోను, ప్రస్తూ.....ప్సతోన్. ప్రస్తూయమాన-స్తోత్రము చేయఁబడుచున్న, అంగరాగ - మేనవలందికొనునట్టి సుగంధద్రవ్యములయందును, దుకూలాది-

వెలిపట్టువస్త్రము మొదలగువానియందును - సన్ననివస్త్రములు మొదలగువానియందును, జుగుప్స తోఁ - అసహ్యముతోను, అనాదరముతోను, జడిమతోఁ - మాంద్యముతోను, కార్శ్యంబు తోన్ - చిక్కుటతోను; కృశత్వముతోను, ఉద్ధురధురాపూర్ణత్వముఁ. ఉద్ధుర - భరింపశక్యము గాని, ధుర - భారముయొక్క, అపూర్ణత్వముఁ - మిక్కిలినిం జారుటను, చెందఁగఁ - పొందఁగా, నవమాసములు పూర్తి కాఁగానుట. ఇందు 'ఆననపద్మపాండిమముతో'. ఉపమాలంకారము. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్'' ప్రతా. "ప్రమదంబుతో - సంపదతో'' ఇత్యాద్యంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆ బ్రాహ్మణునిభార్య గర్భమునుధరించి యది తనపతికానందము కలిగించుచును మిక్కిలివల్ల నగుచున్నచనుదోయితోను, ముఖపద్మముయొక్క తెలుపుతోను, ప్రక్చందనాది పరిమళవస్తువులయందును, సన్ననిపట్టుచీరలు మొదలగువానియందు ననాదరముతోను, మాంద్యముతోను, కృశించుటతోను, మోయలేనిబరువుగలదియై వృద్ధినొందెను. తరువాత.

—: బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁబుత్త్రుఁడుదయించుట :—

క॥ అమృతపయోధిలలామం, బమృతకరుం గాంచినట్లు ♦ హరికృపవలనన్
సుముహూర్తంబున భూసుర, రమణీరత్నంబు పుత్త్ర ♦ రత్నముఁ గాంచెన్. 87

అ॥ భూసురతరుణీరత్నంబు - శ్రేష్ఠురాలయిన యాబ్రాహ్మణునిభార్య, 'ని. రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపి' అను. హరికృపవలనన్ - పాపములను బోఁగొట్టువాఁడయిన భగవానునియొక్క దయవలన, సుముహూర్తంబునన్ - శుభకరమయిన యొకలగ్నమున, 'ని. ముహూర్తమల్పకాలేస్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపిచ' శబ్దా. అనఁగాఁ బదియవమాసమున 'శ్రు. దశమేమాసినూతవః' అమృతపయోధిలలామంబు - శ్రేష్ఠమయిన పాలకడలి, అమృతకరున్ - సుధాకిరణములుగలచంద్రుని, కాంచినట్లు - కనినవిధముగా, పుత్త్రరత్నముఁ - శ్రేష్ఠుఁడయినకొడుకును, కాంచెన్ - కనెను, ప్రసూతియయ్యెను. ఇందుఁ రమణీరత్నంబు పుత్త్రరత్నముఁగాంచెన్ - అనుటలో మహాత్రీ మహాచ్ఛబ్దములపైఁ గలరత్నశబ్దమునుగూర్చి "సూ. క్వచిదర్థ విశేషేతు♦ క్లీబేతూభయరూపతా" అథ ఉదా. "క. నీమాఱుపల్లి త్రిభువన ♦ భామారత్నంబు" హరివం. "వ. ఆదియట్లుండె వినుము గృహస్థరత్నంబ'' స్వా. మ. ఇచట క్షీరసముద్రము చంద్రునిఁ గనినవిధమున నాబ్రాహ్మణపత్ని కళానిధియగు నిరంకుశునిఁ గనెననుటచే నుభయత్ర సమానధర్మము గనుక నుపమాలంకారము. "సాధర్మ్య ముపమా" కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థి.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునిభార్య భగవానునిదయవలన శుభప్రద మైనయొకవేళయందుఁ బాలకడలి చంద్రునిగనినవిధమున శ్రేష్ఠుఁ డయినయొకకొడుకును గనెను.

క॥ వైదికశేఖరునకుఁ బు ♦ త్త్రోదయకాలమ్మునందు ♦ నుద్భూతము లా
మేదురపులకాంకురములు ♦ మోదారంభంబునకును ♦ మొలకలువోలెన్. 88

అ॥ వైదికశేఖరునకుఁ – వేదమునభ్యసించినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయినయాసురశర్మకు. పుత్రోదయకాలమ్మునందుఁ – కొడుకుపుట్టినట్టిసమయమున, ఉద్భూతములు – పుట్టినవి, ఔ–ఆయినట్టి, మేదురపులకాంకురములు – దట్టమయినగగుర్పాటు యొక్క–మొలకలు, ఉదా. 'వ. మేనంబులకలిప్పడుంబొడమెడు'' స్వా. వ. మోదారంభంబునకును – సంతోషముయొక్క– మొదలికి, మొలకలఁ బోలెఁ – అంకురములోయనునట్లుండెను. ఈపద్యమున 'కాలమ్ము' అనుప్రయోగమునకు ''సూ. స్యాదమహతాం౹విభక్తౌసోళ్చమ. తదుపరి పునర్మ్రబూప్రాచాం''నన్న. ''సూ. ముర్వనాదికళబ్దేభ్యో ముబూస్యాతాంచతత్పరం, బాపరేమస్యబిందుస్స్యాన్మపరేమేళనంభవేత్'' అధ. 'మొలకలు వోలెఁ' అనుప్రయోగమునకు ''సూ. క్వచిత్సాదృశ్యశబ్దస్య తదుక్తైర్వ్యవస్థితిః'' అధ. ఉదా. ''ఎ. గీ. కమలషండంబు నాగలోకంబుదలిరుఁ, బాన్పుకల్పాంతమునజము బానసంబు, నింటిలోపలవోలె'' నిర్వ. ''ధవుఁగూర్మిఁ గొసరుచున్నవివోలె'' స్వా.వ. 'బో' అనుటకు ''సూ. వాయి రవు ర్వక్రతమా'' శబ్దచిం. ఇందు 'పులకాంకురములు మోదారంభమునకును మొలకలు వోలెఁ'' అనుటచేనుత్ప్రేక్షాలంకారము. ''సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేనయత్'' కా.ప్ర.

తా॥ వేదాధ్యయనపరులలో శ్రేష్ఠుఁడయినయాసురశర్మకు సుతుఁడు జన్మించినకాలమునఁ బుట్టినగగుర్పాటు దనయానందమున కంకురమువలె నుండెను.

—: సురశర్మ సుతునకు జాతకర్మంబు సేయుట :—

వ॥ ఇట్లపరిమితసంతోష సంతర్పితాంతఃకరణుండును, సంభృతసమయసమానేయ సముపరతకరణుండును, దనయోత్సవ సమాలోకనోత్సాహ సాహచర్యసమాయాత సమీపగ్రామ సకలగోత్రామరసన్నిధి సంకల్పితహరిప్రసాద ప్రసంగుండును, గలిత కర్పూర తాంబూలదాన సంతోషస్వాంతసైరంధ్రపురంధ్రీ జనపరంపరా నిరాఘాట కోలాహల శ్రీప్రసాదిత గృహాంగణరంగుండును, భూరిదానచంగుండును, నైపెన్నిధానంబుఁ గన్న పేదచందబున మేఘోదయంబుఁ గాంచినమయూరంబుకరణి, గోమలవలాహకంబుం గనుంగొన్న చాతకంబుకై వడి, హరిప్రసాదవిధంబు నాలోకించు యోగీశ్వరునిపోలిక, నభినవభానుబింబంబు వీక్షించుకమలాకరంబు విధంబునఁ, బూర్ణచంద్రుని దర్శించుకలశాంబుధి తెఱంగున, సరోవరంబు నిర్వర్ణించు తర్షకునిమాడ్కి, ఫలితసహకారంబు నిధ్యానించు రాజకీరంబువడువునఁ, బ్రియనందన సందర్శనానంద కందళితతుందిల హృదయారవిందుండై, యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు జాతకర్మంబు యథాశాస్త్రంబుగా నిర్వర్తించి తదనంతరంబ. 89.

అ॥ ఇట్లు–ఈప్రకారముగా, అపరి.........డును. అపరిమిత–అధికమైన, సంతోష–ఆనందముచేత, సంతర్పిత–మిక్కిలితృప్తిఁ జెందబడిన, అంతఃకరణుండును–మనస్సు గలవాఁడును, సంభృ...డును. సంభృతసమయ–చక్కగాధరింపఁబడినకాలమును, సమానేయ, సరిచూడఁగలిగి, సముపరతకరణుండును – నిలుపుదల చేయుటగలవాఁడును, తన.........డును. తనయ – కుమారునియొక్క, ఉత్సవ–జాతకర్మమహోత్సవమును, అనఁగా జాతకర్మమును వేడుకను, సమాలోకన – చూచుటకు,

ఉత్సాహ-ఉద్రేకముతోను, సాహచర్య-కూడఁదిరిగెడుమైత్రితోను, సమాయాత-రాఁబడిన-వచ్చిన, సమీపగ్రామ-చెంతనుండిన యూళ్ళయందుఁగల, సకలగోత్రామర-సమస్తమైన విప్రులయొక్క, సన్నిధి-దాపున, సంజల్పిత-విస్తారముగాఁజెప్పఁబడిన, హరిప్రసాద-నారాయణుని యనుగ్రహము యొక్క, ప్రసంగుండును-ప్రశంసకలవాఁడును, మాట్లాడుటగలవాఁడును, కలి.........డును. కలిత-పొందఁబడిన, కర్పూరతాంబూల-కప్పురపు తమలముయొక్క, దాన-ఈవివలన, ఇచ్చుటవలన, సంతోషిత-ఆనందమునుజెందఁబడిన, స్వాంత-మనస్సుగల, నీరంధ్ర-ఎడములేని, పురంధ్రీజనపరంపరా-కుటుంబముగల ముత్తైదువలవరుసలయొక్క, నిరాఘాట-ఆటంకములేని, కోలాహల-కలకల ధ్వనియొక్క, బహుజనమువలనఁబుట్టిన గొప్పధ్వనియొక్క, 'ని॥ కోలాహలఃకలకలః'' అమ॥ శ్రీ-సంపత్తిచేత-అధికముచేత, ప్రసాదిత-సంతుష్టము కాఁబడిన, గృహాంగణరంగుండును — ఇంటి ముంగిలి ప్రదేశముగలవాఁడును, భూరిదానచంగుండును - విస్తారమైన యీవులయందు నేర్పుగల వాఁడును, ఇచట. ఈవులనుగూర్చి "దేవాశ్చ పితర శ్చైవ పుత్రే జాతే ద్విజన్మనాం, ఆయాంతి తదహ స్తస్మా త్పుణ్యం పూజ్యం చ సర్వదా'' తత్ర దద్యా త్సువర్ణం తు, భూమిం గాం తురగం రథం, ఛత్రం ఛాగం వస్త్రమాల్యే శయనం చాసనం గృహమ్'' ఖలయక్షే, వివాహే చ సంక్రాంతౌ గ్రహణే మృతౌ, పుత్రే జాతే వ్యతీపాతే. దత్తం భవతి చాక్షయమ్'' వాక్యమ్. యత్తు కుమార ప్రసవే సాభ్యా మచ్ఛిన్నాయాం గుడ, తిల, హిరణ్య, గో, ధాన్య, వాసః, ప్రతిగ్రహే ష్వదోష ఇతి'' శంఖ 'పుత్రజన్మని యజ్ఞేచ, తథాచాత్యయకర్మణి రాహోశ్చదర్శనేదానం ప్రశస్తంనాన్యథానిశి, పరా. ఐ-అయియుండి, పెన్నిధానంబుగ-ధనముగల పెద్దపాఁతఱను, కన్నపేదచందంబునఁ- చూచినబీదవానివిధమునను, మేఘోదయంబుఁ-మొయిళ్ళయొక్క-పుట్టుకను, కాంచినమయూరంబు కరణిఁ-కనుఁగొనిన నెమిలితెఱంగునను, కోమలవలాహకంబుఁ-మృదువైనమబ్బును, కంనుగొన్న చాతకంబుకైవడిఁ-వీక్షించిన వానకోయిలవలెను, హరిప్రసాదంబుఁ-భగవంతునియొక్క-కృపను, ఆలోకించుయోగీశ్వరునిపోలికఁ-నిరీక్షించుచున్నట్టి ఋషీశ్వరునిపగిదిని, అభినవభానుబింబంబుఁ- క్రొత్తదియైన సూర్యమండలమును, వీక్షించు కమలాకరంబువిధంబునఁ-దృష్టించునట్టి తామరపూవు లకు నివాసమయిన కొలనుపోలికను, పూర్ణచంద్రునిఁ-నిండుచందురుని, పున్నమనాఁటి చంద్రుని, దర్శించుకలశాంబుధితెఱంగునఁ-విలోకించునట్టి పాలకడలిరీతిగాను, ఇచట. కలశాంబుధినిగూర్చి 'సాగరే మథ్యమానేతు, పీయూషార్థం సురాసురైః, పీయూషధారణార్థాయ, నిర్మితా విశ్వకర్మణా'' కలాః కలాస్తు దేవానా మసితా స్తాఃపృథక్ పృథక్ యతః కృతాస్తుకలశా, స్తతస్తేపరికీర్తితాః'' కాళి. పు. కలశము పాలకడలియొక్క యమృతమును బోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచేసృజింపఁబడిన యమృతఘటము. దానికిసంబంధించినదిగానఁ గలశాంబుధియనుప్రసిద్ధినొందినది. సరోవరంబుఁ- సరస్సును, మడుఁగును. నిర్వర్ణించుతర్షకునిమాడ్కిఁ-వీక్షించునట్టి దాహముఁగొన్నవానిసరణిని, ఫలిత సహకారంబుఁ-పండినతియ్యమామిడిచెట్టును, నిధ్యానించురాజకీరంబు పగిదినఁ-అవలోకించునట్టి శ్రేష్ఠమైన చిలుకవలెను, ప్రియ.........దుండై. ప్రియనందన-ఇష్టముగల తనకుమారుని, సందర్శన- వీక్షించుటవలని, ఆనందకందళి - సంతోషముయొక్క-వికాసముతో, తుందిల-పెద్దదియైన, హృదయారవిందుండై-కమలమువంటి మనస్సుగలవాఁడై, అవిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు-శిల్పశాస్త్రాది జ్ఞానము తందు స్వతంత్రుఁడగునాసురశర్మ, "ని॥ విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః'' అమ॥ జాతకర్మంబుఁ - జాత

కర్మమనెడు సంస్కారమును, అనఁగా బిడ్డపుట్టినప్పుడు చేయునట్టివేదవిహితక్రియయనుట. యథాశాస్త్రంబుగాన్ - శాస్త్రమునందుఁజెప్పఁబడిన ప్రకారముగా, 'ని॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సాస్వర్థానతిక్రమః, యా॥ నిర్వర్తించి - సెలవేర్చి, తదనంతరంబ - అటుతరువాత, ఇందు 'భూరిదానచంగుండునునై, ఇత్యాదులద్రుతము మీఁదద్రుతము చెప్పఁబడుటకు "సూ॥ ద్రుతాద్దుతః క్వచిచ్చాత్ర దృశ్యతేకవిభాషితే" అథ॥ 'సూ॥ కొన్నియెడలద్రుత-బుమీఁద నకారంబుగానంబడియెడి' బా॥వ్యా. ఇందు 'సంతోష - సంతర్పిత, నీరంధ్రపుణ్యంద్రీ - సంతోషితస్వాంత' ఇవిఛేకానుప్రాసాలంకారము 'అంతఃకరణుండును, కరణుండును - ప్రసంగుండును-రంగుండును-చంగుండును, ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము "సందర్శనానందకందళితుందిలహృదయారవిందుండై యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు" ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "పెన్నిధానంబుఁగన్న పేదచందంబున" ఇత్యాదిబహూపమానముల చేతనభిన్నధర్మమాలోపమాలంకారము. "సాధర్మ్యముపమా" కా॥ ప్ర॥ తత్రతత్రోపమాయత్ర ఇవశబ్దాద్యదర్శనమ్, నిరు.

తా॥ ఈవిధముగా మితిలేనియానందముతో నిండినమనస్సుగలవాఁడును, ప్రసవవేదనాసమయమును చక్కఁగా బరిశీలించి యున్నవాఁడును, కొడుకుపుట్టినకాలమున జనుపువేడుకను జూచుటకు సంతోషముతో స్నేహమువలనఁ జెంతగ్రామమునుండి వచ్చినబ్రాహ్మణులందఱియెదుట భగవానునియొక్కయనుగ్రహమునుగూర్చివిశేషముగా స్తుతించుచున్నవాఁడును, కుటుంబినీసమూహమునకుఁ గప్పురపుఁదాంబూలముల నొసంగ సంతోషించి ముంగిటనిలిచి యొకరితోనొకరు పెద్దధ్వనిగాఁ బ్రసంగించుచుండుట గలవాఁడును, విస్తారముగా దానములనొసఁగినవాఁడును,అగునాబ్రాహ్మణుఁడు ద్రవ్యముతలఁగనియొక పెద్దపాఁతఱను గనినపేదవానివలెను, మొయిళ్ళపుట్టుకను గనిన నెమలివలెను. మృదువైన మబ్బునుజూచిన వానకోయిలవలెను, భగవదనుగ్రహము నిరీక్షించు యతీశ్వరునివలెను, నూతనసూర్యబింబమును గాంచుపద్మాకరమువలెను, నిండుచందురుని జూచుపాలవెల్లివలెను, మడుఁగును గనుఁగొన్న దాహాతురునివలెను, పండినతియ్యమామిడిని గనినచిలుకవలెను, తన యింపయిన కుమారుని గనినసంతోషముతో వికసించినమనస్సుగలవాఁడై శిల్పశాస్త్రాదులయం దధికుఁడైన యతఁడు శాస్త్రము నతిక్రమింపక జాతకర్మ మహోత్సవ మొనర్చినతరువాత.

—: సురశర్మ సుతునకు నామకరణము సేయుట :—

తే॥ పదిదినంబులు సూతక ♦ ప్రాప్తిఁగడపి, పదునొకండవనాఁడఘా ♦ పహాజలాభి
షేక మొనరించి బాంధవ♦నైకపరివృ,తాత్ముఁడై యుండునతనితో♦నవనిసురులు. 90.

అ॥ పదిదినంబులు - పదిరాత్రులు, సూతకప్రాప్తిన్ - జాతాశౌచమునుబొందియుండుటను, కడపి - పోఁగొట్టి, అనఁగాఁ బురిటిమైలనుబోఁగొట్టియనుట. "ఆశౌచేతువ్యతిక్రాంతే నామకర్మవిధీయతే" శం॥ పదునొకండవనాఁడు - ఏకాదశదినమున, అఘాపహాజలాభిషేకమున్ - పాపము అను బోఁగొట్టునదయిన మంత్రపూర్వకముగా జలమునుబ్రోక్షించుకర్మమును, అనఁగా దైవాదికర్మప్రారంభమున మంగళార్థముగాఁ బుణ్యాహమను శబ్దమును ముమ్మారుచ్చరించునది కనుక నద్దానినేయనుట, ఒనరించి - ఆచరించి, బాంధవనైకపరివృతాత్ముఁడు: బాంధవ - చుట్టములయిన, నెక-

అనేకులతో, 'ని. ఏకోముఖ్యాన్యకేవలాః' అ. "ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానేచ ప్రథమే కేవలేతథా సాధారణేసమానేఽల్పే సంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతే" విశ్వ. ఇట నఞునకు 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రశస్తి ర్విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ప్రకీర్తితాః' అనిశాస్త్రము. పరివృతాత్ముఁడు - చుట్టుకొనఁబడినవాఁడు, ఐయుంఁడునతనితోన్ - అయినట్టి యాసురశర్మకు, అవనిసురులు - బ్రాహ్మణులు, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లు పైపద్యముతో నర్థమును జెప్పుటకు "సూ. క్వచి త్కాలకసంబంధోఽప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్, అధ్యాహారస్య సంయోగ స్త్వత్ర నైవ సుఖావహః" అథ. ఇందు 'ఆత్మన్' శబ్దమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు "సూ. ఆత్మన ఇను న్నామ్నాం డా వా" నన్న. "సూ. ఆత్మేమనిజంతంబులకు నాంతము అగు మహజసంజ్ఞలకు స్త్రీత్వంబు బహుళంబుగా నగు" బా.వ్యా.

తా॥ పదిరాత్రులు జాతాశౌచమును వెళ్ళఁబుచ్చి పదునొకండవదినంబునఁ బుణ్యాహవాచనమును జేయఁగా నతనిబరివేష్టించియున్న బంధువులందఱు నాసురశర్మతో నిట్లు చెప్పిరి.

మ॥ అశనప్రగ్రహదానధర్మ సురశ ♦ ర్మా కర్మసంపన్న పం
చశరాకారుఁడు నీకుమారుఁడు వచ ♦ స్సంభారదుర్వారుఁడై
విశదానర్గళ శేముషీమహిమచే ♦ వేదాదివిద్యానిరం
కుశుఁ డౌనన్న నిరంకుశుండె యనియెన్ ♦ క్షోణీసురుం డాఖ్యయున్. 91.

అ॥ అశనప్రగ్రహదానధర్మ - అన్నార్థులైవచ్చినవారలకు ఈవులనిచ్చుటయు సత్కార్యము అనుజేయుటయుఁగలవాఁడా, కర్మసంపన్న-సత్కర్మములయొక్క సమృద్ధిగలవాఁడా, సురశర్మా-సురశర్మయను పేరుగలవాఁడా, పంచశరాకారుఁడు - మన్మథునివంటి చక్కనివాఁడు, నీకుమారుఁడు - నీయొక్క పుత్త్రుఁడు, వచస్సంభారదుర్వారుఁడై. వచః - వాక్కులయొక్క, సంభార-సమృద్ధియందు, దుర్వారుఁడై - నివారింపనలవిగానివాఁడై, విశదానర్గళశేముషీమహిమచేన్. విశద-స్వచ్ఛమైన, అనర్గళ - అడ్డములేని, శేముషీమహిమచేన్ - ప్రజ్ఞయొక్క యతిశయముచేత, వేదాదివిద్యానిరంకుశుఁడు - శ్రుతులుమున్నుగాఁగల విద్యలయందసాధ్యమయినవాఁడు, ఔనన్నన్-కాఁగలఁడనిచెప్పఁగా, క్షోణీసురుండు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఆఖ్యయున్ - అపిల్లవానికిఁ బేరును, అనఁగా నామకరణసమయమునఁ బెద్దలుచెప్పఁగా విని యాప్రకారము గానేయనుట. నిరంకుశుండెయని యెన్ - నిరంకుశుండెయని నామకరణ మొనర్చెను. "ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మవిధీయతే" మను. ఇందుఅనియెన్, అనుటకు "సూ. య స్యార్ధేశ్యక్రియాంతే తు భూతఏకత్వవాచకే, ఇత ఏవ పరస్మ స్స్యా దిద్భవే న్నాంతకా త్పరే" అథ. 'పంచశరాకారుఁడు' ఉపమాలంకారము. 'ధర్మ; శర్మ 'కారుఁడు-మారుఁడు' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అన్నార్థులైవచ్చినవారలకు దానములొసంగుచు సత్కార్యములఁజేయుచున్న వాఁడవును విధ్యుక్తకర్మంబులనన్నింటిని విడువక యాచరించుచున్న వాఁడవును. అయినయోసురశర్మా! నీసుతుఁడు మన్మథునివంటి సుందరుఁడును, ఆటంకపఱుపనలవిగాని వాక్సమృద్ధితోను, ప్రకటమైనప్రజ్ఞతోను, వేదములు మొదలగువిద్యలయందు నిరంకుశుఁ డగుననఁగా నాతండును నిరంకుశుఁడే యనిపేరిడెను.

క. ఈరీతి నమ్మహీసురు ♦ డారూఢచరిత్రపాత్రు ♦ డగుపుత్త్రునకున్
పేరొసఁగె నాణిముత్తెపుఁ ♦ బేరొసఁగినకీర్తి బుధులు ♦ పేరుకొనంగన్. 92.

అ॥ అమ్మహీసురుఁడు – అవిప్రుఁడు, ఆరూఢచరిత్రపాత్రుఁడు. ఆరూఢ – ప్రసిద్ధమైన, చరిత్ర – మంచినడతను దెలియఁజేయు గ్రంథమునకు, పాత్రుఁడు – అర్హుఁడు; తగినవాఁడు, అగుపుత్త్రునకున్ – అయినట్టితనకుమారునకు, ఆణిముత్తెపుఁబేరొసఁగినకీర్తిన్ – గుండ్రని ముత్యములయొక్క హారమును మెడలోవైచినంతటిసొంపుగా, బుధులు – తెలసినవారు, పేరుకొనంగన్ – స్తుతించఁగా ఈరీతిన్ – ఈవిధముగా, పేరొసఁగెన్ – నామకరణమొనర్చెను, ఇందు 'చరిత్రపాత్రుఁడగు పుత్త్రుఁడు' అనుప్రాసాలంకారము 'పేరొసఁగెనాణిముత్తెపుఁబేరొసఁగినరీతి' యమకాలంకారము. పునరుక్తవదాభాసాలంకారము.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణుఁడు ప్రఖ్యాతిగలచరిత్రార్హుఁ డయినతనకుమారునకు మంచిముత్తెముల పేరును మెడలోవైచినంతటి యలంకారముగా నుండె నని పెద్దలుశ్లాఘించుచున్నట్లు తగినపేరును బెట్టెను.

—: అన్నప్రాశన చౌలోపనయములు చేయుట :—

క॥ అన్నప్రాశనచౌలము, లున్నతిగావించెఁ జేసె ♦ నుపనయనము వి
ద్వన్నుతులెసఁగఁ దనూజున, కన్నలినాసనకులీనుఁ ♦ డాగమసరణిన్. 93.

అ॥ అన్నలినాసనకులీనుఁడు – కమలమే యాసనముగాఁగల బ్రహ్మవంశమునఁబుట్టిన యాసుర శర్మ, తనూజునకున్ – తనకుమారునకు, విద్వన్నుతులు – పండితులయొక్క పొగడ్తలు, ఎసఁగన్ – ఓప్పునట్లు. ఆగమసరణిన్ – శాస్త్రోక్తప్రకారముగా, ఉన్నతిన్ – అధికతరముగా, అన్నప్రాశన చౌలములు – అన్నమునుదినిపించుటయును, పుట్టిననాఁటివెంట్రుకలు దీయుటయును, కావించెను– చేయించెను, "చూడాకార్యాద్విజాతీనాం సర్వేషామేవధర్మతః ప్రథమేఽబ్దేతృతీయేవా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనాత్" మను. ఉపనయనమున్ – వడుగును, చేసెను. 'గర్భాష్టమేప్రకుర్వీతబ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్" మను. ఈపద్యమున 'అన్నలినాసనకులీనుఁడు' అనుటలో దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుటనుగూర్చి "సూ. ఇదమదసేతద్యతచ్ఛబ్దా శబ్దాంతరాన్వయే బహుళం హ్రస్వం ప్రపద్యదీర్ఘా ద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" శబ్దచిం. "సూ. ఊష్మరేఫాన్వినాద్విత్వమయుక్తస్యహలోమతమ్" అధ.

తా॥ అవిప్రుఁడు బుధజనులు మెచ్చునంతటి శాస్త్రోక్త[illegible]ప్రాశనమును, కేశఖండనమును, ఉపనయనమును చేసెను.

—: సమస్తశాస్త్రములు నే[illegible]

మ॥ చదివించెంద్రయివాక్యముల్ గఱపెశా ♦ స్త్రంబుల్ [illegible]
మ్యదవిష్ఠప్రతిభం గవిత్వము రచిం ♦ పంజేసె గానక్రియా
విదురుం గా నొనరించె వైదికకులా ♦ విర్భూత నాకారసం
పదుపేతన్ గుణాధన్యఁ గన్యఁ గరమొ ♦ ప్పంజేసె నుద్వాహమున్. 94.

అ॥ త్రయివాక్యముల్ – ఋగ్యజుస్సామవేదముల మూఁడింటియొక్క మంత్రములను, "వ్యు. త్రయోవేదా అవయవాః అస్యాఇతి త్రయీ" మూఁడువేదములయొక్క యవయవములుగలది, చదివించెన్ – పఠింపఁజేసెను, "వేదానధీత్య వేదౌ వా. వేదంవాఽపియథాక్రమం. అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయేత్" మను. శాస్త్రచయముల్ – వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసాది సమస్తమయినశాస్త్రములను కఱపెన్ – బోధించెను, సామ్యదవిప్లుతప్రతిభన్. సామ్యత్ – సమానముగాఁజేయఁబడుచున్న, అవిప్లుతప్రతిభన్ – స్వచ్ఛమయినబుద్ధివిశేషమును గూర్చి. పఠింపించెన్ – కొన్నిగ్రంథములను చదువునట్లుగాఁజేసెను, కవిత్వము రచింపన్ జేసెన్ – ప్రబంధములు వ్రాయునట్లొనరించెను, గానక్రియావిదురున్ గాన్ – సంగీతమును బాడుటయందుఁ దెలివిగలవానినిగా, ఒనరించెన్ – చేసెను, వైదికకులావిర్భూతన్ – వేదములనుజదివినవారివంశమునందుఁ బుట్టినదానిని, ఆకారసంపదుపేతన్ – చక్కఁదనముయొక్క సమృద్ధితోఁ గూడినదానిని, గుణధన్యన్ – సద్గుణములయందు సంపన్నురాలయినదానిని, కన్యన్ – ఒకచిన్నదానినిగూర్చి, కరమొప్పన్ – యోగ్యమగునట్లు, ఉద్వాహము న్ – వివాహమును, చేసెన్ – చేసెను, 'గురుణానుమతస్స్నాత్వాసమావృత్తోయథావిధి ఉద్వహేతద్విజోభార్యాంసవర్ణాంలక్షణాన్వితాం" మను. ఇందుద్వితీయపాదమున ననుస్వారయతి సెప్పఁబడినది. 'పంచమవర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి ♦ పరఁగనటించున్, వంచింపకపెఱనాలుగు, నంచితముగఁబిఱుఁదనున్న ♦ లంటినచోటన్" ఉదా. "గీ. మాకువడిసెల్లు విజితశం ♦ బరుఁడనంగ" సుల. 'పఠింపించె' అనుటకు "సూ. క్త్వాభూతయోః క్రియాంతస్యేత్" శబ్దచిం. "ఆవిర్భూతన్–ఉపేతన్–గుణధన్యన్–కన్యన్' ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ తదుపరి మూఁడువేదములయొక్క మంత్రములను, సమస్తశాస్త్రములును నేర్పి కావ్యములను వ్రాయునంతటి ప్రజ్ఞావంతునిగను, సంగీతమును బాడుటయందు నిపుణునిగను, చేసి వేదములఁ జదించువారియొక్క కుటుంబమునఁ బుట్టినదియును, అందకత్తెయును, గుణవంతురాలును అగు కన్యను దెచ్చి యోగ్యముగాఁ గళ్యాణమొనరించెను.

—: ధర్మశీలునిప్రశ్నము :—

తే॥ అనినవిని ధర్మశీలుఁడో ♦ మునివరేణ్య, విప్రతనయుండు వేదాది ♦ విద్యలందుఁ
జతురుఁడై మించె నట్టిశై ♦ శవమునంద, యద్భుతంబందేఁ దద్వార్త ♦ లానతీవె. 95.

టీ॥ అనినన్ – ఇట్లువచింపఁగా, విని – ఆకర్ణించినవాఁడై, ధర్మశీలుఁడు – ధర్మశీలుఁడను రాజు, ఓమునివరేణ్య – ఓమహర్షులలోశ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, 'ని. ముఖ్యవర్యవరేణ్యాశ్చ' అ. విప్రతనయుండు – ఆబ్రాహ్మణునియొక్క కుమారుఁడు, అట్టిశైశవమునంద – అంతటి బాల్యప్రాయమునందే 'ని. శిశుత్వంశైశవంబాల్యం' అ. 'సూ. ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాతాదిభ్యోఽఞ్ శిశోర్భావశ్శైశవమ్. సిద్ధాం. వేదాదివిద్యలందున్ – వేదములుమున్నుగాఁగల విద్యలలో, చతురుఁడై మించెన్ – నేర్పుగలవాఁడైయతిశయించెను, అద్భుతంబందెన్ – నామనస్సున కచ్చెరువయ్యెను, తద్వార్తలు – అటువంటివాని సమాచారములు, ఆనతీవె – సెలవిమ్ము, ఇందు 'ఆనతీవె' అనుటకు "సూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః" నన్న.

తా॥ ఇట్లుచెప్పఁగా విని యాధర్మశీలనృపాలుఁ డోవహ్నీ! ఆబ్రాహ్మణసుతుఁ డంతటి చిన్నవయస్సునందే వేదములను, శాస్త్రములను, మొదలగునన్నివిద్యలయందు నిష్ణాతుఁడైయుండుట నాకు మిగులనాశ్చర్య మయ్యెను. తదనంతరమున జరిగినకథ యంతయు సవిస్తరముగా తెలుపుమనెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

శా॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ శశిరే ♦ ఖానద్ధకేశా సువ
ద్గంధర్వీకయశోవిపాక కరుణా ♦ ధన్యావలోకా లస
త్కంధిస్థాపితకాలకూట వినమ ♦ ద్దైత్యారిఘూట ప్రమా
దాంధంభావుకసింధురామరరిపు ♦ ప్రాణోపహారాస్పదా. 96.

అ॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ - వాహనముగాఁజేయఁబడిన ఆఁబోతుగలవాఁడా, ఇచట శృంగిణీ+ఈశ-శృంగిణీశ యగును. 'ని. వాజివాహార్వగంధర్వ హయసైంధవసప్తయః' అని. "ని. మాహేయీసౌరభేయీగౌరుస్రామాతాచశృంగిణీ అర్జున్యఘ్న్యారోహిణీ" అని. 'ని. ఈశఃప్రభౌ మహాదేవే'' మే. కొందఱు 'శృంగిరాజ' అనిదిద్దిరి కాని వ్రాఁతప్రతియం దిట్లే యున్నది. శశిరేఖానద్ధకేశా. శశిరేఖా - చంద్రకళచేత, నద్ధ - కట్టబడిన, అనఁగా అలంకరింపబడిన యనుట, కేశా - తలవెండ్రుకలు గలవాఁడా, 'ని. నద్ధోబద్ధేశథోద్వృత్తే బంధస్యాదౌచబంధనే' మే. 'సురగంగానద్ధకేశా' అని పాఠాంతరము. సువద్గంధర్వీకయశోవిపాక. సువత్-స్తోత్రముచేయుచున్న, గంధర్వీక - గంధర్వస్త్రీలుగలిగినట్టి, యశః - కీర్తియొక్క, 'ని. యశఃకీర్తిఃసమజ్ఞాచ' అని. విపాక - పరిణామముగలవాఁడా, కరుణాధన్యావలోకా - అనుగ్రహమునందు సమృద్ధియైన దృష్టిగలవాఁడా, లసత్కంధిస్థాపితకాలకూట లసత్ - ప్రకాశించుచున్న, కంధి - కంఠమునందు, 'ని. కంశిరోమ్బుసుఖేక్లీబం తత్రైవచకమవ్యయమ్' నానా. తత్పర్యాయనామము లతోఁగూడిన 'ధి' శబ్దము కంఠమునకు నామమగుచున్నది. 'కంధి - శిరోధి' స్థాపిత - ఉంచబడిన, కాలకూట - కాలకూటమను విషముగలవాఁడా, విషము తొమ్మిదివిధములు. 'ని. కాకోల, కాలకూటహాలాహలాః, సౌరాష్ట్రికశ్శౌక్లికేయో బ్రహ్మపుత్త్రః ప్రదీపనః దారదో వత్సనాభశ్చ, విషభేదా అమీనవ'' అని. 'వ్యు. కాలస్యవర్ణకూటః - కాలకూటః నలుపురంగుయొక్క ప్రోగు. వినమద్దైత్యారిఘూట. వినమత్ - నమస్కరించుచున్న, దైత్యారి - విష్ణువుయొక్క, ఘూట - పెడతలగలవాఁడా, అనఁగా సాష్టాంగనమస్కారమొనర్చునప్పుడు తల వెనుకభాగమే కనఁబడుచుండును. కనుక విష్ణువుయొక్క దండప్రణామముల నందుచున్నవాఁడా యనుట, ప్రమాదాంధంభావుకసింధురామరరిపు ప్రాణోపహారాస్పదా. ప్రమాద - హెచ్చరిక తప్పుటచేత, అంధంభావుక - చీఁకటినిగలిగించుచున్న, సింధురామరరిపు - గజాసురునియొక్క, ప్రాణోపహార - ఆయుష్యమునెడుకానుకకు. ఆస్పదా - స్థానమైనవాఁడా, ఇందుఁజతుర్థచరణమున సమాసగతస్వరములకు యతిచెప్పఁబడినది, 'వ్యు. ప్రకర్షణేన,అనంత్యనేనేతిప్రాణః' ఇచట ప్ర+అన్ ధాతువుగా గ్రహించి. ఉపసర్గయతిస్వాగము వచ్చినది. ప్ర+అన. అనువిభాగముచే నుపసర్గముపైస్వరయతివికల్పముగా రావచ్చును. ఉదా "గీ ఆడిగినప్పుడయిత్తునే ♦ ప్రాణమైన' 'సీ. పారికల్పవృక్షంబుఁ ♦ ప్రార్థించినను గోరి'' శృం.నై. ఈయాశ్వాసాంతపద్యము కృతికర్తకు సంబోధనములతోఁ జెప్పఁబడినది.

"సూ. అవాంతరే కథాస్థాన విశ్రాంత్యా శ్యాసఉచ్యతే, ప్రత్యంతపూరణం భిన్న వృత్తై ర్యుజదుదీరితైః" అథ. ఇ ట్లంకట నెఱుంగవలయును. ఇందు 'ఈశ-క్లేశ' 'యశోవిపాక – ధన్యావలోక' 'కాలకూట – దైత్యారిఘాట' ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

శా॥ కార్ష్ణిబంధురకంఠ మన్మథదిధ ♦ క్షాదక్షవీక్షా శిఖా
తార్ష్ణ వ్యుజ్జ్వలదంబకజ్వలనసి ♦ ద్ధ్యత్పాదసేవా కళా
తార్ష్ణాద్య స్తవగమ్య వాంఛితనితాం ♦ తస్వాంతమందారకా
పార్ష్ణిస్థానవిభాసమాన మధుహ ♦ బ్రహ్మాదిబృందారకా. 97.

అ॥ కార్ష్ణిబంధురకంఠ – నలుపుచేతరమ్యమైనకంఠముగలవాఁడా, మన్మథదిధక్షాదక్షవీక్షా – మన్మథునిదహింప నిచ్ఛగలనేర్పుతోఁగూడిన, దృష్టిగలవాఁడా, శిఖా...సేవా. శిఖా – అగ్నిజ్వాలలయందు, తార్ష్ణ – ఇచ్ఛచేత, వ్యుజ్జ్వలత్ – అధికముగాఁ బ్రకాశించుచున్న, అంబక – నేత్రమునందలి, జ్వలన – అగ్నిహోత్రునిచేత, సిద్ధ్యత్ – లభించుచున్న. పాదసేవా – పాదములనుబూజించుటగలవాఁడా, అనఁగా నగ్నినేత్రముచేత జడలయందున్న గంగయొుప్పొంగి యాయుష్ణోదకము పదములపైఁబడుచున్నదనిభావము. కళాతార్ష్ణాద్య – విద్యలయందలి కోరికలకు మొదటివాఁడా, స్తవగమ్య – స్తోత్రములకు నివాసమయినవాఁడా, వాంఛితనితాంతస్వాంత మందారకా. వాంఛిత – కోరఁబడిన, నితాంతస్వాంత – అతిశయమయినచిత్తముగలవారలకు మందారకా – కల్పవృక్షమయినవాఁడా, పార్ష్ణి.........రకా. పార్ష్ణిస్థాన – కాలియొక్క చీలమండకు దిగువభాగమున, అనఁగాఁబాదములయొక్క సమీపమున, విభాసమాన – ప్రకాశించుచున్న, మధుహ – విష్ణువును, బ్రహ్మ – బ్రహ్మయును. ఆది – మొదలుగాఁగల, బృందారకా – దేవతలుఁగలవాఁడా ఇందు 'దిధక్షాదక్షవీక్షా' ఛేకానుప్రాసాలంకారము. 'నితాంతస్వాంత' అనుప్రాసాలంకారము.

క॥ కవిత్వముఖకేళివన సం, భవిత్వవచఃకుసుమపూజ్య ♦ పదయుగ దమున
స్సవితృహరిణాంకలోచన, భవతృష్ణాహరణచణ కృ ♦ పాపరిపూర్ణా. 98.

అ॥ కవిత్వ...........యుగ. కవిత్వ–కవిత్వముతోఁగూడిన, ముఖ–వదనమనెడు, కేళివన–ఉద్యానవనమునందు, సంభవిత్వ–కలుగునట్టి, వచఃకుసుమ–వాక్కులనెడు పువ్వులతో, ని॥ స్త్రియః సుమనసః పుష్పం ప్రసూనం కుసుమం సుమమ్, అ॥ పూజ్య–పూజింపఁదగిన, పదయుగ–చరణద్వంద్వము గలవాఁడా, దమునస్సవితృహరిణాంకలోచన, దమునః–అగ్నిహోత్రుఁడును, 'ని॥ సప్తార్చిర్దమునా శుక్రః, అమ॥ "వ్యు. దామ్యతిగ్లాపయతీతిదమునాః, సవితృ–సూర్యుఁడును, హరిణాంక–చంద్రుఁడును, లోచన–కన్నులుగాఁగలవాఁడా, అనఁగా శివునకుఁ జంద్రసూర్యాగ్నులు మూఁడునేత్రము లనుట, భవతృష్ణాహరణచణ, భవతృష్ణా–సంసారబంధమనెడు దప్పిని, హరణచణ–నాశమొనర్చుట యందు నేర్పరితనముగల, కృపా–దయారసముయొక్క, పరిపూర్ణా–సమృద్ధిగలవాఁడా, ఈపద్యము ద్విప్రాసముగఁజెప్పఁబడినది. ఇందు 'కవిత్వముఖకేళివనసంభవిత్వవచః కుసుమపూజ్యపదయుగ, అనుటచేత, ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకాలంకారమును. పార్ష్ణిస్థానవిభాస.........బృందారకా, అనుటచే నుదాత్తాలంకారమును 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, మహతాంచోపలక్షణమ్, కా॥ ప్ర॥

పంచచామరము॥ చరాచరాదరానుషక్త ♦ సాధులోకవజ్ర పం
జరా జరానిరాసిదేహ ♦ సత్యనిత్య వాక్ప్రియం
కరా కరాళరాక్షసాప ♦ కారకాహవక్రియా
పరా పరాశరాదిమౌని ♦ భక్తియుక్తితత్పరా. 99.

అ॥ చరాచరాదరానుషక్త. చర–తిరిగెడుమనుష్యపశుపక్ష్యాదులయందును, అచర–కదలని వృక్ష పర్వతాదులయందును, ఆదర–దయతో, అనుషక్త–సంగతమైనవాఁడా, సాధులోకవజ్రపంజరా. సాధులోక–సజ్జనులయొక్క సమూహమునకు, వజ్రపంజరా–వజ్రముతో నిర్మింపఁబడినకులాయమైన వాఁడా–జరానిరాసిదేహ. జరా–ముదిమియొక్క, నిరాసి–నిరసనముగల, దేహ–శరీరముగలవాఁడా, అనఁగా నిరంతరముయౌవనముతోనే యుండువాఁడాయనుట, దేవతలకు సహజముగా (త్రిదశులు) ముప్పదివత్సరముల వయస్సుగలవారనిప్రసిద్ధి. సత్యనిత్యవాక్ప్రియంకరా. సత్య–నిజమైనట్టియు, నిత్య–శాశ్వతమైనట్టియు, వాక్–మాటలచేత, ప్రియంకరా–ఇష్టమునుగలిగించువాఁడా, కరాళరాక్షసాప కారకాహవక్రియాపరా. కరాళరాక్షస–భయంకరులైన యసురులయొక్క, అపకారక–కీడుచేయునటువంటి, ఆహవక్రియా–యుద్ధకార్యమునందు, పరా–ఉత్కృష్టుఁడైనవాఁడా, పరాశరాదిమౌని భక్తియుక్తితత్పరా. పరాశరాదిమౌని–పరాశరుఁడు మొదలగు ఋషులయొక్క, భక్తి–వినయముతోఁ గూడినసేవతో, యుక్తి–కూడుటయందు, 'ని॥ యుక్తిర్న్యాయేచయోజనే, విశ్వ. తత్పరా–ఆసక్తిగల వాఁడా, ఇందు 'చరాచరాదరానుషక్త–సత్యనిత్య–భక్తియుక్తి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'సాధులోకవజ్రపంజరా, ఉపమాలంకారము. ఈపద్యము ముక్తపదగ్రస్తముగాఁ జెప్పఁబడినది.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధారేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయప్రణీతంబయిననిరంకుశోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందుఁబ్రథమాశ్వాసము.

అ॥ ఇది. శ్రీమ........లబ్ధ. శ్రీమత్ – సంపద్యుక్తమైన, కాళీవరప్రసాద – కాళికాదేవియొక్కయిష్టముతోఁగూడిన యనుగ్రహముచేత, 'ని॥ దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠే త్రిషుక్లీబే మనాఙ్మనాక్ప్రియే. అ, ప్రసాదోఽనుగ్రహే కావ్య, ప్రాణస్వాస్థ్యప్రసక్తిషుచే. లబ్ధ–పొందఁబడినట్టియు, లబ్ధవర్ణ వర్ణనీయ–లబ్ధవర్ణ–పండితులచేత, వర్ణనీయ – గుణలక్షణాదులను బ్రశంసింపఁదగినట్టియు, కవిత్వతత్త్వధారేయ – కవనముయొక్కస్వరూపమనెడు భారమునువహించినవాఁడును, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ. పెదలింగనార్య – పూజ్యుఁడయినపెదలింగనయొక్క, గర్భార్ణవ – గర్భమనెడుసముద్రమునకు, పూర్ణిమాత్రేయ – పున్నమనాఁటిచంద్రుఁడును, గురువరాచార్య...విధేయ. గురువరాచార్య – విద్యనుపదేశించినట్టి వేదమంత్రాద్యుపదేశకునియొక్క, పదారవింద – తామరపూవులవంటిపాదములకు, మిళిందాయమానమానస – తుమ్మెదగాఁజేయఁబడుచున్న మనస్సుచేత, ఆశ్రేయ – ఆశ్రయింపఁదగినవాఁడును, పండితమ్మన్యేతర – నేనేపండితుఁడనని పొగడికొననట్టి విద్వాంసులకు, అజేయ – గెలువనశక్యమైనవాఁడును, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ – సమస్తమయినపండితులయొక్క సమూహమునందు, వినయముగలిగినవాఁడును, రుద్రయనామధేయ – రుద్రయ్యయను పేరుగలవాఁడును, అయినకవిచేత, ప్రణీతంబు – రచింపఁబడినది, అయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబు–అయినట్టి నిరంకుశోపాఖ్యానము, అనుమహాప్రబంధంబునందున్ – అనునట్టి మహాకావ్యమునందు, ప్రథమాశ్వాసము – మొదటిదయినపరిచ్ఛేదము. ఇందు 'పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, అనుటకు. ఈకవియేసుగ్రీవవిజయమున 'శ్రీ........కాళికాంబాప్రసాద, సంకలితకవిత్వచాతుర్య

ధుర్య, తమ్మ పెదలింగనార్యతనూజ, కోవిదస్తవనీయగుణసాంద్రధీర, అనినాఁడు. కవిధర్మశాస్త్రములయందుఁగలనియమములే పాటించవలయును గాని యన్యథా ప్రవర్తింపఁగూడదను సిద్ధాంతము కలవాఁడగుటచే నిట్లువ్రాసియుండెను. పూజ్యతయందుఁ దల్లియధికురాలు కనుకనే 'మాతృదేవోభవ పితృదేవోభవ, అనవలసివచ్చుచున్నది. వ్యావహారికమునందుఁ దండ్రియే కాని తల్లియవసరములేదు. కనుకనే బమ్మెరపోతన, అల్లసానిపెద్దన, కూచిమంచితిమ్మయ, వెన్నెలకంటిసూరన, మున్నగు వారందఱు పితృనామమునే వ్యవహరించిరి కాని మాతృనామమును వ్యవహరించియుండలేదు. కొందఱు పితామహునిగూడఁ జెప్పుచువచ్చిరి. వీఁడుమిక్కిలి గర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, అనినాఁడు అయినను.

"క॥ పుత్రోత్సాహము తండ్రికిఁ, బుత్రుఁడు జన్మించినపుడె ♦ పుట్టదు జనులా
పుత్రునిగుణములఁ బొగడఁగఁ, బుత్రోత్సాహంబు నాఁడె ♦ పుట్టుర సుమతీ."

మఱియు

"క॥ కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ గొఱగామియె గాదు తండ్రి ♦ గుణములఁ జెఱుచున్
జెఱకుతుద వెన్ను పుట్టినఁ, జెఱకునఁ దీపెల్లఁ జెఱచు ♦ సిద్ధము సుమతీ."

అనియును దండ్రికిఁ బ్రాధాన్యత్వమీయఁబడినదిగదా! తండ్రిని జెఱకుగను బుత్రుని వెన్నుగను బోల్చుటకును దీనికిఁగల భేదమును వర్ణింపుఁడు. తండ్రిగర్భమునుండి తల్లిగర్భమునకువచ్చి వృద్ధియై తదుపరి భూపతనప్రాప్తియగుచున్నది "అంగాదంగాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయతే, ఆత్మావై పుత్రనామాసి," షోడశకళాన్వితుఁడగు చంద్రుని యుదయముననే సముద్రునకు సంతోషమతిశయించుచున్నది. ఇతఁడును సర్వవిద్యాసంపూర్ణుఁడై తండ్రిహృదయమునానందమును గలిగించినాఁడు. తన విద్యావిశేషమును తెలియఁజేయుటకై 'పూర్ణిమాత్రేయ, అని ప్రయోగించినాఁడు. దీనింబట్టిచూడఁదన తండ్రికిఁ దానొక్కఁడే పుత్రుఁడనికూడ ధ్వనించుచున్నది. "ఏకోఽపిగుణవాన్ పుత్రో నిర్గుణైశ్శతైరపి, ఏకచంద్రప్రకాశేన నక్షత్రైః కింప్రయోజనమ్" చాణ. చంద్రుఁడు అబ్జుఁడు" జలమునందుఁ బుట్టినవాఁడు అయినను సముద్రమునఁబుట్టెననియే ప్రసిద్ధిగదా! గతము ద్రిశతీటీకయందు "తొల్లిటికవులెల్లఁ మాతృగర్భమునర్ణవమునకుఁ బోల్చి తాము చంద్రులమని చెప్పియుండిరే కాని యీలాగునఁ జెప్పలేదు" అని యున్నది. వీరు వ్రాసినట్లెచ్చటనో యొకచోటనున్నను "వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకర" అని విశేషముగా జెప్పుచుందురు. కొందఱు 'మాతృనామమును జెప్పి 'గర్భశుక్తిముక్తాయమాన, అనుచు వచ్చిరి. మాతృనామమునే చెప్పుకొనవలసిన భీమకవిసైతము "మ. ఘనుఁడన్ వేములవాడవంశజుఁడ ద్రాక్షారామభీమేశనా, దనుఁడన్" అనియే వచించియున్నాఁడు. తుదకు మొల్లకూడ తల్లిపేరు చెప్పుకుంటే బాగుండదని తలంచియే కాఁబోలు! తండ్రినే వ్యవహారములోనికి దెచ్చినది. ఇచ్చటఁ బెదలింగనార్యునకు సముద్రమునకు నుపమానోపమేయములు సరిగానుండి నందున నలంకారశాస్త్రములకు సమ్మతమై యలరారుచున్నది. అయ్యలభాస్కరకవులు నిట్లే ప్రయోగించిరి.

ఉదా. భుజం॥ 'మరాటాంగవంగాంధ్ర♦మత్స్యత్రిగర్తాధిరాష్ట్రీశసంస్తుత్య♦తేజోయశస్సుస్థిరైశ్వర్యకొండ్రాజు♦తిమ్మక్షమాభృ, ద్వరేణ్యాస్యఘగర్భ♦ వారాశిచంద్రా" ఎ.గీ "అతఁడు కొండ్రాజు తిమ్మభూ♦పతివరేణ్యా, తనయపెద తిమ్మరాజవ♦తంసగర్భ, వార్ధిచంద్రుఁడు సత్కుల♦వర్ధనుండు, సతత విభవుండు వేంకట♦క్ష్మావిభుండు" ర..శా. 'పెద...............త్రేయ, యూపకాలంకారము. వర్ణనీయ, ధారేయ, అత్రేయ, అత్రేయ, ఆజేయ, విధేయ, నామధేయ, ఇవియంత్యానుప్రాసాలంకారము,

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహాభూన సగోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్య పౌత్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్ప వాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానముఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ద్వి తీ యా శ్వా స ము

శ్రీపతిసాయక సుమన, శ్శ్రీపద నిర్ఘాతశమన ♦ సింధురవరదై
త్యాపహ హిమవద్భూభృ, ద్భూపాల మహేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీపతిసాయక. శ్రీపతి - లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడైన విష్ణువే, సాయక - బాణముగాఁగల వాఁడా, సంపదల కధిపతియగువానిని జేపట్టినవాఁడాయని భావము. సుమనశ్శ్రీపద. సుమనః - దేవతలయొక్క, మంచిమనస్సుగలవారియొక్క, శ్రీ - సంపదను, పద - రక్షించుటగలవాఁడా, 'ని. పదంశబ్దేచవాక్యేచవ్యవసాయాపదేశయోః, పాదతచ్చిహ్నయోస్థాన త్రాణయో రంకవస్తునోః, విశ్వ. నిర్ఘాతశమన. నిర్ఘాత - దృఢముగాభయపెట్టఁబడిన, శమన - యముఁడుగలవాఁడా, 'ని. నిర్ణిశ్చయనిషేధయోః' అ. 'ఘాతంతుకంపితేభర్త్సితేత్రిషు' మే. ఇచట చంపఁబడిన యముఁడుగల వాఁడా అనియుఁజెప్పవచ్చును. సింధురవరదైత్యాపహ. సింధురవరదైత్య - శ్రేష్ఠుఁడయిన గజాసురుని, అపహ - తొలఁగించినవాఁడా, అనఁగా యుద్ధమునసంహరించినవాఁడా, యనుట. హిమవద్భూభృద్భూపాల. హిమవత్ - మంచుతోఁగూడియున్న, భూభృత్ - పర్వతముయొక్క, భూ - ప్రదేశమును, 'ని భూఃపృథివ్యాంస్థానమాత్రే' విశ్వ. పాల - కాపాడుచున్నవాఁడా, మహేశ - మహాప్రభువైనవాఁడా, ని ఈశఃప్రభౌశంకరేస్యాత్' విశ్వ. కందపురసోమేశా - కందుకూరిపట్టణమునఁగల యోసోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసారంభమునఁగృతిపతికి సంబోధనము. ఇచట 'సోమేశా' అనిదీర్ఘమువచ్చుటకు 'నూ. సంబోధనేవాదీర్ఘస్స్యాత్ ప్రయోగస్యతథాగతేః, భవేదత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వంప్రకృతేశ్చచేః' అథ. 'శ్రీపతిసాయక' అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. 'విశేషణైర్యత్సాకూతై రుక్తిఃపరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ విష్ణువే బాణముగాఁగలవాఁడవు, మంచిమనస్సుగలవారికి సిరులిచ్చి కాపాడునట్టి వాఁడవు, యముని దండించినవాఁడవు, గజాసురుని రూపుమాపినవాఁడవు, హిమవత్పర్వత ప్రదేశమును పాలించుచున్న ప్రభుఁడవు, నగు కందుకూరి శ్రీసోమేశ్వరస్వామీ !

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహంసుఁడైన
పులమాఁడిట్లనిపలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవచనమై ♦ చిత్రమొప్పు. 2.

అ॥ అవధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....కలహుఁడు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము నందలి, వివేక - జ్ఞానముచేత, దళిత - భేదింపఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామక్రోధాదులగు నరిషడ్వర్గముయొక్క, అనఁగాఁ గామము క్రోధము లోభము మోహము మదము మత్సరము అను నీయాఱనుట. కలహుఁడు - పరస్పరవివాదముగలవాఁడు, అనఁగా వీనిని జయించినవాఁడనుట. ఐనపులహుఁడు - అయినట్టిపులహుఁడను నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆభూవరేణ్యశేఖరునితోడన్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాధర్మశీలునితో, వచనవైచిత్రి - వాక్యములయొక్క యద్భుతము, మెఱయన్ - ప్రకాశింపఁగా, ఇట్లని - ఈవిధముగానని, పల్కెన్ - చెప్పెను, అనఁగా వక్ష్యమాణప్రకారముగా వచించెననుట. ఇట్లుభవిష్యదర్థకముగఁ జెప్పుటనుగూర్చి 'సూ. ఇట్లనియె, అనిననని భావ్యర్థకథన ప్రారంభపరిసమాప్తులు క్రమంబుగనగు' ప్రౌ. వ్యా. ఇందు 'కలహుఁడు, పులహుఁడు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యయందలి జ్ఞానపరిపూర్ణముచేతఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మద మత్సరము అను జయించిన యాపులహమహర్షి ధర్మశీలప్రభువున కిట్లు సెప్ప నుపక్రమించెను.

—: నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు :—

క. వినుభూపాల ధరామర, తనయునిమహిమంబు లెన్నఁ ♦ దరమా విద్యా
వననిధి హరివరలబ్ధుం, డనఘాత్ముఁడు తొల్లిజన్మ ♦ మం దని తెలియున్. 3.

అ॥ భూపాల - ఓరాజా, విను - ఆకర్ణింపుము, ఇచట ముకారము లోపించుటకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేమువేకత్వే కథ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతేవదంత్యేకే న ప్రాణేకుకదాచన' అథ. ధరామరతనయునిమహిమంబులు - ఆబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క మాహాత్మ్యములు, ఎన్నన్ - గణించుటకు, తరమా - నాకుశక్యమా, కాదనుట. విద్యావననిధి - విద్యలయందు సముద్రునివంటివాఁడు, హరివరలబ్ధుండు. హరి - విష్ణుమూర్తియొక్క, వర - ప్రసాదమువలన, లబ్ధుండు - లభింపఁబడినవాఁడు, అనఁగా విష్ణువుయొక్క వరమువలనఁ బుట్టినవాఁడనుట. ఇచట విద్యాసముద్రమును హరివరమువలనఁ బొందినవాఁడనియు నర్థమగుచున్నది. (అతఁడు - అకుత్తువాఁడు,) తొల్లిజన్మమందున్ - పూర్వపుపుట్టుకయందు, అనఘాత్ముఁడు - పాపములేనివాఁడు, పుణ్యపురుషుఁడు. 'ని. అఘందురితదుఃఖయోః' విశ్వ. అని తెలియున్ - అని విశదమగును, ఇందు 'ధరామరతనయుని మహిమంబు లెన్నఁ దరమా' అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును, 'విద్యావననిధి' ఉపమాలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా వినుము: ఆబ్రాహ్మణకుమారుని గొప్పతనములను వర్ణింప నాతరముగాదు. సమస్తవిద్యలయందు సముద్రునివంటివాఁడు. అతనిఁ జూచినచో గతజన్మమున గొప్పపుణ్యవంతుఁడగుటవలననే యిట్లు జన్మించియుండె నని తెల్లమగును.

సీ॥ వేదముల్ ద్రుహిణాన♦నోదయం బగునాఁటి, కొదువఁ దీర్చుకొనుట ♦ కొఱకువచ్చె
నన శాస్త్రములు వాని♦వెనువెంట నంటుచు, సందియంబులు దీర్చు♦కొందుమంచు

వచ్చెనో యనఁగను♦వానివీఁకనె పురా, ణములును సంశయాం♦శములు వీడ
వచ్చెనౌరా యన♦వరగుణప్రౌఢిమ, తావచ్చి ప్రౌఢగాఁ♦దలఁచె ననఁగఁ
తే॥ జదువఁ జూడఁగ విన మది♦కొదువునంత, వేదశాస్త్రపురాణాది♦విద్యలెల్లఁ
దనకె హరిలబ్ధ మగునట్టి♦జననమహిమ, వానికేమిటఁ గొదువెన్న♦వశమె భూప. 4.

అ॥ భూప - ఓ పుడమిఱేఁడా, హరిలబ్ధము - నారాయణునివలనఁ బొందఁబడినది, అగునట్టి జననమహిమన్ - అయినటువంటి పుట్టువుయొక్క గొప్పతనముచేత, ద్రుహిణాననోదయంబు - బ్రహ్మదేవునియొక్క ముఖములవలననుత్పన్నము, అగునాఁటికొదువన్ - అయినట్టి యప్పటిలోతక్కువను, తీర్చుకొనుటకొఱకున్ - చక్కఁజఱచుకొనుటకు, వచ్చెననన్ - వచ్చెనేమోయనునట్లు, వేదముల్ - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణములను వేదములున్, ఇచట 'కొదువలైతీరుటకొఱకువచ్చె' నని వ్రాఁతప్రతి. వానివెనువెంటన్ - ఆవేదములకుమిక్కిలి వెంబడిగా, అంటుమన్ తాఁకుచు. సందియంబులు - సంశయములను, తీర్చుకొందము - సరిచేసికొనియెదము, అంచున్ - అనుకొనుచు, వచ్చెనో - వచ్చినవేమో, అనఁగను - అనునట్లుగా, శాస్త్రములును - తర్కవ్యాకరణాది శాస్త్రములును, వానివీఁకనె - ఆశాస్త్రములవలెనే, సంశయాంశములు - సందేహములుగలభాగములు, వీడన్ - విడిపోవుటకు, వచ్చెనౌరా - వచ్చినవిసుమా, అనన్ - అనుకొనునట్లు, పురాణములును, మత్స్యకూర్మవరాహాద్యష్టాదశ పురాణములును, అనఁగాఁ బూర్వపుకథలును, పురాణమున కైదు లక్షణములు. 'పురాణంపంచలక్షణమ్' అవియేవియనఁగా 'సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ, వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పంచకమ్' అ. వరగుణప్రౌఢిమ. వరగుణ - శ్రేష్ఠమయిన యభ్యాసముతోఁగూడిన, ప్రౌఢిమ - నేర్పు, ఇచట ఇమనిచ్ప్రత్యయము మృగ్యమనునాఘనోక్తి ననుసరించి శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు తమ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యానమున దీనిని ప్రయోగానర్హముగా భావించియుండిరి. 'ని. ప్రౌఢిమ' సం. వి న్. నేర్పు. (రూ. ప్రౌఢిమము) శ. ర. మఱియు 'ని. ప్రౌఢి. సం. వి అ. స్త్రీ' ప్రౌఢిమ. సం. వి. న్. పుం. ప్రౌఢిమము. సం. వి. అ. పుం. సామర్థ్యము. ఆం. వాచ. శబ్దార్థచంద్రికయందును శబ్దరత్నాకరమున నున్నట్లేయున్నది. సంస్కృత ప్రయోగములును గలవు. ఉదా. "ఇంధానే భవవీతిహోత్రనివహే కర్మౌఘచండానిల, ప్రౌఢిమ్నా బహులీకృతే నిపతితం సంతాపచింతాకులం, మాత స్మాం పరిషించ కించి దమలైః పీయూషవర్షై రివ, శ్రీకామాక్షి తవ స్మితద్యుతికణై శ్శైశిర్యలీలాకరైః" మూక. ఇట్లుండుటచేతనే కవిసార్వభౌముఁడు 'శ్లో. సత్కారంబొప్పఁగ గారవించి పలికెన్ ♦ గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్' అని శృంగారనైషధమునందును 'మ. దరహాసంబుల భ్రూలతానటనచే ♦ తన్ విభ్రమప్రౌఢిమన్" అని హరవిలాసమునను బ్రయోగించియుండెను. రామరాజభూషణుఁడును "శా. నిర్వక్రప్రౌఢిమ విన్నవింతు నని వాగ్దేవిచిత్రితో నిట్లనున్" వసు. పెద్దనామాత్యుఁడును "మ. నాళీకపత్త్రేక్షులుత్సవమొప్పన్ విహరించుచున్ గరసవా ♦ చాప్రౌఢిమల్ మీఱఁగన్" మను. ప్రయోగించియున్నారు. తత్ప్రబంధవ్యాఖ్యాతలును వానినంగీకరించియేయుండిరి. తావచ్చి - తానువచ్చి, ప్రౌఢగాఁదలఁచెన్ - యౌవనముగలదియగుట నాలోచించెనేమో, అనఁగన్ - అనునట్లు, చదువన్ - పఠించుటకును, చూడన్ - చూచుటకును, వినన్ - వినుటకును, మదికొదువునంత - మనస్సునకుసమృద్ధియగునంతటి, వేద శాస్త్ర పురాణాదివిద్యలు. వేద - చతుర్వేదములును, శాస్త్ర - షట్ఛాస్త్రములును, పురాణ - అష్టాదశపురాణములును, ఆది -

మున్నుగాఁగల, విద్యలెల్లన్ - సమస్తములైనవిద్యలును, తనరెన్ - ప్రకాశించెను, వానికిన్ - అనిరంకుశునకు, ఏమిటన్ - ఎందునను, ఇది శేషము. 'సూ. అంద్యాదీనాం శక్తిమన్మాత్రతాఽపి క్వచిదిష్యతే'' అథ. కొదువ - కలుగు, వెలితి, ఎన్నవశమె - ఎంచుటకుఁదరమగునా, 'వానికేమిటఁగొదువెన్నవశమె' అనుటకు 'సూ. అపుష్టార్థోఽపిసాధు స్స్వర్ద్యదిచేతస్సుఖావహః' అథ. ఆనిరంకుశునకు విద్యలన్నియు నప్రయత్నముగనే లభించె ననుటకు "జలే తైలం ఖలే గుహ్యం పాత్రే దానం మనాగపి, ప్రాజ్ఞే శాస్త్రం స్వయం యాతి విస్తారే వస్తుశక్తితః'' చాణ. 'వేదముల్...... వచ్చె' ఇచట నుత్ప్రేక్షాలంకారమును, 'వానికేమిటఁ గొదు వెన్నవశమె' అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా! అతఁడు విష్ణువరమువలన జన్మించినవాఁ డగుటచేతనే బ్రహ్మదేవుని ముఖమునఁ బుట్టినలోకప్రక్కవలను జక్కఁబఱచుకొనుటకు వచ్చినవేమో? యనునట్లు వేదములును, వానిని వెంబడించుచు సంశయములను దీర్చుకొనవచ్చినవేమో? యనునట్లు శాస్త్రములును, వానివలెనే సందేహములను దొలఁగించుకొనఁదలఁచి పురాణములును వచ్చినవి. వానికిఁ దగినట్లు విద్యాభ్యాసము యొక్క నేర్పుకూడ వచ్చి యుక్తవయస్సు కలదయ్యెనేమో? యనునట్లు చదువుటకును, జూచుటకును, వినుటకును, మనస్సునకానందము కలుగునట్లు సమస్తవిద్య లతనియం దుండెను.

క॥ అదిగనుక నన్నివిద్యలు, పదఁపడి చతురత్వ మొందె ♦ బాల్యమునందే
మొదల హరిమహిమ వానికిఁ, బిదపన్ హారిజన్మబలము ♦ పెనఁగొనె నటులన్. 5॥

అ॥ అదిగనుకన్ - అటులయియుండుటవలన, బాల్యమునందే - చిన్నతనముననే, అన్ని విద్యలు - సమస్తములయినవిద్యలును, పదఁపడి - తరువాత - చతురత్వము - నిపుణతయును - నేర్పరితనమును, ఒందెన్ - పొందెను, కలిగెను, వానికిన్ - అనిరంకుశునకు. అటులన్ - అప్రకారముగా, మొదలన్ - ప్రథమమున, హరిమహిమ - విష్ణుమూర్తి యొక్క మాహాత్మ్యమును, పిదపన్ - ఆటుపిమ్మట, హారిజన్మబలము - గతజన్మఫలమును, వ్యు. హరతీతిహారిః. అనఁగా హరింపబడిన జన్మమనుట. పెనఁగొనెన్ - చుట్టుకొనెను, విద్యలభించుటకు మార్గములు. "గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వా, అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థో నోపలభ్యతే" అని చెప్పఁబడియుండుటచేత నతనికి గతజన్మసంస్కార మనియే నిశ్చయాభిప్రాయము. "జన్మజన్మ యదభ్యస్తం" అని వృత్తికారుని వాక్యము.

తా॥ అతఁడు విష్ణువరమువలనఁ బుట్టుటచేతనే చిన్నతనమునందే సమస్తవిద్యలును చాతుర్యమును లభించినవి. వానికి మొదట విష్ణుమహిమయును, వెనుక గతజన్మఫలమును బెనవైచికొనినవి.

చ॥ ఉడుపతిజూట జూట సరి♦దుద్యదభంగతరంగనిస్వనా
జడిమ పరాభవిష్ణుతర♦శబ్దసమగ్రత నాఱుశాస్త్రముల్
తడయ కుపన్యసింప విబు♦ధప్రకరంబులు వచ్చి సందియం
బడుగగ నేరు ధీకృతికి♦నర్హులె యేరు ధరాతలంబునన్. 6.

అ॥ ఉడుపతి.........సమగ్రతన్. ఉడుపతి—నక్షత్రములకు రాజయినచంద్రుఁడు; జూట-జడగలవాఁడయిన శివునియొక్క, జూట-జడముడియందుఁగల, సరిత్-ఆకాశగంగా ప్రవాహము యొక్క, ఉద్యత్-ఒప్పుచున్న, అభంగ-నాశనములేని ఎడతెగని, తరంగ-అలలయొక్క, నిస్వన-ధ్వనితోఁగూడిన, అజడిమ-వేగమును, ఇచట 'అజడిమ-గట్టితనమును, అనియుఁజెప్ప వచ్చును. 'జడిమ, శబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ వర్ణదృఢాదిభ్యఃష్యఞ్చ', సిద్ధాం, పరాభవిష్ణుశర-తిరస్కారము చేయుచున్నవియైన, శబ్ద= శాస్త్రశిక్షితమైన వాక్కులయొక్క, సమగ్రతన్-సంపూర్ణముచేత, అఖిలశాస్త్రముల్-షడ్శాస్త్రములను, తడయక-ఆలస్యముచేయక, ఉపన్యసింపన్ - విస్తరించి చెప్పుచుండఁగా,ఇచటసంధినిగూర్చియుదా "చ. అపరిమితానురాగసుమనోలసయై చిగురాకుచేతులం, దపసిని గౌఁగిలించు టుచితంబె కదా యనవవ్వ రంభయున్' స్వా.ను. విబుధప్రకరంబులు-తెలిసినవారి యొక్క-సమూహములు,'ని॥ప్రకరఁకీర్ణపుష్పాదౌసంహతౌ,హేమ.వచ్చి-ఏతెంచి, సందియంబున్-ఒక సంశయమును, అడుగనేరరు-ప్రశ్నింపఁజాలరు, ధీకృతికిన్-అతనితోఁ దర్కించుటకు, ధరాతలంబునన్-ఈభూమియందు, ఏరున్-ఎవ్వరైనను, అర్హులె=తగుదురా. అనఁగానెవ్వరునుతేరనుట. ఇచట 'అర్హులె, యనుటకు "సూ.ఏవాతౌ ప్రశ్నఅక్షణౌభవతః" నన్న. ఇందుసంశయములనే యడుగువారు లేరుతర్కింప నెవరుసమర్థు లనుటచేతఁ గావ్యార్థాపత్త్యలంకారము. "ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్త్వన్య దాపతేత్, కైముత్యన్యాయతః సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియా" ప్రతా. 'క॥ వసుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్వంతరంబుకైముతన్యాయము, స్ఫురితంబై చనుదేఁగ, ధర నర్థాపత్తి యయ్యె" నరస. 'జాటజూట - అభ గతరంగ, అనుప్రాసాలంకారమును. 'గంగానదీ వేగమును ధ్వనిని బరాభవించునంతటి శీఘ్రముగను శబ్దజాలముతోను, ఉపన్యసించెను, అనుటచేత నుపమాలంకారమును. "స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టిద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్య చానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః. కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి.

తా॥ శివునితలనుండి ప్రవహించుచున్న యాకాశగంగయొక్క యెడతెగని యలలతోఁ గూడినవేగమువలె షడ్శాస్త్రముల నుపన్యసించుచుండఁగాఁ బెద్ద లనేకులు వచ్చి వినుచుండురే కాని యిచ్చట నొకసందియంబు కల దనిప్రశ్నించువా రొక్కరును లేరు. ఇఁక నీపుడమియం దతనితోఁ దర్కింపఁ దగినసమర్థు లెవరు గలరు.

క॥ ఈరీతి నతఁడు విద్యా, పారీణత సంగ్రహించి ♦ బాల్యమునందున్
జారుతరకీర్తి దిక్కుల, నారూఢిగఁ బర్వఁజేయు ♦ నాసమయమునన్. 7.

అ॥ అతఁడు-ఆనిరంకుశుఁడు, బాల్యమునందున్-చిన్నతనమునందే, ఈరీతిన్-ఈవిధమున, విద్యాపారీణత-విద్యలయొక్క పారంగతత్వము. అవలిదరివఱకు ననుట. సంగ్రహించి-తెలిసికొన్నవాఁడై, చారుతరకీర్తి-ప్రశంసింపఁదగినకీర్తిని, ఇచట కీర్తినిగురించి 'దానాదిప్రభవా కీర్తిః శౌర్యాది ప్రభవం యశః, మాధవి. (రాధాకాంతధృతము) దిక్కులన్-దిశలయందు, ఆరూఢిగన్-నిశ్చయముగ, పర్వఁజేయన్-వ్యాపించునట్లు చేయఁగా, ఆసమయమునన్- అట్టి కాలమున,

తా॥ ఆనిరంకుశుఁ డిట్లు చిన్నతనమునందే సంపూర్ణ మయినవిద్యను సంపాదించి తనకీర్తి దిశలెల్ల నిండింపఁజేయ నయ్యెడ.

ఉ॥ భూవలయంబునం గలుగు ♦ భూసురసంఘము లేగుదెంచి వి
ద్యావిభవంబుఁ జూచి యితఁ ♦ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూ
దేవకుమారుఁడే యని మ ♦ దిం దలపోయఁగ నంతలోపలన్
యౌవన మంకురించె వసు ♦ ధాధిప విప్రకుమారమౌళికిన్. 8.

అ॥ వసుధాధిప - ఓపుడమిఱేఁడా, భూవలయంబునన్ - ఈయవనీచక్రమునందు, కలుగు భూసురసంఘములు - ఉన్నట్టి బ్రాహ్మణులయొక్క సమూహములు, ఏగుదెంచి - వచ్చి, విద్యావిభవంబున్ - ఆతనికిఁగల చదువుయొక్క సమృద్ధిని. చూచి - వీక్షించి, కనుగొని, ఇతఁడు - ఈ నిరంకుశుఁడు, అంబురుహాసనమూర్తిగాక - బ్రహ్మదేవుఁడుగాక. భూదేవకుమారుఁడే - బ్రాహ్మణునికొడుకా, అని - ఈప్రకారముగా, మదిం దలపోయఁగన్ - వారివారి మనస్సులలో నాలోచించుకొనుచుండఁగా, అంతలోపలన్ - ఆకాలమునకులోఁగా, విప్రకుమారమౌళికిన్ - శ్రేష్ఠుఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునకు. 'ని॥ చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్త్రియః'' అ. 'సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఊతోనైయదిశ రుచిః'' అర్థ. యౌవనము - పదియాఱేండ్లవయస్సు, మంచిప్రాయము. అంకురించెన్ - పొడచూపెను. ఇందు 'ఇతఁ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూదేవకుమారుఁడే, ఇట్లుపమేయము నసత్యము చేసి యుపమానము సత్యముగా నిలుపఁబడుటచేత నపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యత్, సాధ్యతే సా త్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర. "క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమె యనఁగఁ దెలియ నపహ్నవ మౌ'' కా. సం.

తా॥ ఈప్రపంచమున నున్నబ్రాహ్మణు లందఱును వచ్చి యతనివిద్యాసంపత్తినిఁ జూచి కేవలము బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లవతరించియుండును గాని యితఁడు బ్రాహ్మణకుమారమాత్రుఁ డెంతమాత్రము గాఁ డనుకొనుచుండ నింతలో నావిప్రసుతునకు యౌవన మంకురించెను.

—: నిరంకుశుని యౌవనారంభము :—

గీ॥ బాల్యసంపూర్ణభావంబు ♦ పాయఁబాయఁ, దరుణయౌవనలక్ష్మి న ♦ ర్తనముసూపె
నధికతర మైన తెర దీసి ♦ యంతలోనె, చిత్తరముఁ జూపుపాతర ♦ కత్తె వోలె. 9.

అ॥ బాల్యసంపూర్ణభావంబు. బాల్య - చిన్నతనముయొక్క, సంపూర్ణ - నిండారిన, భావంబు - నిజమైనగుణము, "ని॥ భావఃసత్తాస్వభావాభి ప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు'' అ. పాయన్ పాయన్ - తొలఁగుచుఁదొలఁగుచునుండఁగా, అధికతరము - అతిశయము, ఐన తెరన్ - అయినట్టి అడ్డముకట్టినపరదాను, తీసినంతలోనె - ఒకప్రక్కకుఁ దొలఁగించుచుండఁగనే, చిత్తరమున్ - శృంగారచేష్టలతోఁ గూడిననటనావిశేషమును, చూపుపాతరకత్తెవోలెన్ - కనఁబఱచునట్టి నాట్యస్త్రీరీతి యనునట్లు, ఇచట 'పాతరకత్తెవోలె' అనుటను 'సూ॥ క్వచి త్స్వవృత్త్యైకబ్రహ్మతదుత్ప్రేక్షే వ్యవస్థితిః, అర్థ. తరుణయౌవనలక్ష్మి - క్రొత్తదియైనయౌవన మనెడిసంపద, 'ని. తరుణ స్స్యాద్వయస్థే యూని

పుష్పేరుబూకయోః, విశ్వ. నర్తనమునూపెన్-నాట్యమును గనఁబఱచెను, ఇందు 'చిత్రరము, అనుటకుదా 'వ॥ తెన్నెలపులుఁగుల మొత్తంబు చిత్తరంపుంబనులకు మెత్తపడి' నీలా, ప. ఈపద్యమునఁ బాయఁజాయన్, అనుటకు 'సూ. అద్రుతానామజాదీనాం ద్విరుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచ ద్విరుక్తాస్యుర్బహులోపాగమావతా'' అథ. 'తరుణయౌవనలక్ష్మి, రూపకాలంకారము, 'చిత్రరముఁ జూపుపాతరకత్తెవోలె, అను వాక్యమును గూర్పఁగా నర్తనమున కుపమానము సిద్ధించినదికనుక నుపమాలంకారము. వాక్యగతశ్రౌతి. కవి వర్ణించిన యీనాట్యమును వీథినాటకములందుఁ గననగును.

తా॥ బాల్యముయొక్క నైసర్గికస్వభావము తొలఁగుచుఁ దొలఁగుచు నుండఁగాఁ దెరఁదీయఁగనే నాట్యముచేయు నటియో యనునట్లు యౌవనలక్ష్మియొక్క సంపద పొడసూపెను.

—() నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము ()—

సీ॥ తొలుతఁ దుమ్మెదలతోఁ ♦ దులఁదూగుఁనెఱికురు, లేరీతి నుండుఁ గా ♦ మార వేళ
మునుపు తామరలకు ♦ మొనఁజూపు తెలికన్ను, లేవిధంబున నుండు ♦ యౌవనమున
మొదలఁజందురునందుఁ♦గొదువలెన్నెడునాస్య, పద్మమేగతినుండుఁ♦బ్రాయమునను
మున్ను బంగారుపెం ♦ పుహసించుదేహ మే, వైఖరి నుండు మే ♦ ల్వాయనునందు
తే॥ నీవె తలపోసిచూచుకొ ♦ మ్మావివేక, శీలు నే వర్ణనముసేయఁ ♦ జాల వాని
మహితసౌందర్యలీలల ♦ మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండుజ ♦ యంతుఁడందు. 10.

॥ తొలుతన్-మొదట. తుమ్మెదలతోన్-తేంట్లసమూహముతో, తులఁదూఁగునెఱికురులు-సమానమగుచున్న తలవెండ్రుకలు, కౌమారవేళన్-వయస్సువచ్చినప్పుడు, ఏరీతినుండున్-ఏవిధముగా నుండును, ఇదిప్రశ్నార్థకము. నాలుగు పాదములకునిట్లే. మునుపు-పూర్వము, తామరలకున్-తెల్లదామరపువ్వులకు, మొనఁజూపుతెలికన్నులు - కొనసుగనిపింపఁజేయునట్టి స్వచ్ఛమైన నేత్రములు, యౌవనమునన్-ప్రాయమువచ్చినప్పుడు, ఏవిధంబునన్+ఉండున్-ఏతీరుగానుండును, మొదలన్-ఆదియందు, చందురునందున్-పూర్ణచంద్రునియందు, కొదువలు - లోపములను, ఎన్నెడు+ఆస్యపద్మము-ఎంచుచున్న కమలమువంటిముఖము, 'సూ॥ తద్ధర్మప్రథమేస్యాతాం డుడివర్ణాచనాంతకా దోస్తుభేదకతాపిస్యాదితిశేషాంచిదీరితమ్'' అథ. ప్రాయమునను - ఈడువచ్చినసమయమున, ఏగతినుండున్-ఏలాగుననుండును. మున్ను - క్రిందటికాలమున, బంగారుపెంపున్ - శ్రేష్ఠమైన సువర్ణముయొక్క గౌరవమును, ఇచట 'బంగారు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'సూ॥లోహవాచకశబ్దములును, ప్రౌ. వ్యా. హసించుదేహము-గేలిచేయునట్టిరొడలు, మేల్వాయసునందున్-మంచి తరుణావస్థయందు, ఏవైఖరినుండున్ - ఏక్రమముననుండును, నీవె - ఒకరుచెప్పకుండ నీయంతటనీవే, తలపోసిచూచుకొమ్ము-ఆలోచించి పరిశోధించుకొనుము, అవివేకశీలున్-తెలివితోఁ గూడినస్వభావముగలవాఁడైన యీనిరంకుశుని, ఏన్-నేను, వర్ణనముచేయఁజాలన్-గుణలక్షణాదులను విమర్శించిచెప్పుటకు నాకు శక్యముగాదు, మహితసౌందర్యలీలలన్. మహిత-ఎక్కువైన, సౌందర్య - చక్కఁదనముయొక్క, లీలలన్-రీతులచేత, వానిన్-అతనిని, మన్మథుండు-విష్ణుపుకొడుకగు మన్మథుఁడనియును, యక్షరాజాత్మజుండు-కుబేరునియొక్క సుతుఁడగు నలకూబరుఁడనియును, జయంతుఁడు-ఇంద్రునికుమారుఁ

రుఁడగు జయంతుఁడనియును, అందఱు చెప్పుదురు, ఇందు 'అవివేకశీలు నేవర్ణమునముసేయఁజాల, ననుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును 'మహితసౌందర్యలీలల మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండు, జయంతు, 'డందు' అనుటచేత నపహ్నవాలంకారమును. 'క॥ ఉపమేయము గాదనియిది, యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా' కా. స౦. ఇచట సౌందర్యమునఁ బ్రసిద్ధినొందినవారలలో శ్రేష్ఠులను విచారించుట ముఖ్యమైయున్నది. "ఉ॥ ఇందునిభాస్య వాఁ డసఁగ నింద్రుఁడో, చంద్రుఁడో, యాయుపేంద్రుఁడో, స్వా. మ. ఇందు ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు విష్ణువు యీమువ్వురు వర్ణింపఁబడినారు. మఱియు 'వ॥ చంద్రుఁడో యుపేంద్రుఁడో కంతుఁడో జయంతుఁడో యని సంశయం బందుచు, శృం॥ నై॥ ఇచట నిరంకుశుఁడు తరుణవయస్వి కావున వయోధికులగు నింద్రచంద్రోపేంద్రుల మాని సమానవయస్కులగు మన్మథజయంతనలకూబరాదులను బోల్చుటయుక్తవనికవిభావము.

తా॥ బాల్యముననే తుమ్మెదలతో సమానమైనకురులును, తెల్లతామరపువ్వులకు వ్రట్టువతే దని చూపించునట్టి స్వచ్ఛమైన నేత్రములును. చంద్రునియందుఁ గళంకముగల దని నిందించునట్టి పద్మముఁ బంటిముఖమును, సువర్ణముయొక్క కాంతిని బరిహసించునట్టి దేహమును, గల యానిరంకుశుఁడు యౌవనదశయం దెట్లుండునో వర్ణింప నాతరము గాదు. నీవే యాలోచించుకొనుము. అతనిని జక్కఁదనమున మన్మథుఁడనియు, నలకూబరుఁడనియు, జయంతుఁడనియుఁ, జెప్పుదురు.

ఉ॥ ఆతరుణావనీసురుఁ డొ ♦ కప్పుడు వీథికిరా విలాసినీ
వ్రాతకఠోరధైర్యకుధ ♦ రంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
ర్ద్రేతరవృత్తి నేయు నతఁ ♦ డింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు ♦ సెజ్జపయిం బడు భూవరోత్తమా. 11.

అ॥ భూవరోత్తమా - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, ఆతరుణావనీసురుఁడు - యౌవనవంతుఁడయిన యాబ్రాహ్మణుఁడు, ఒకప్పుడు - ఒక్కసమయమున, వీథికి రాఁగ - బజారునకు రాఁగా. మరుఁడు — మన్మథుఁడు, విలాసినీవ్రాతకఠోరధైర్యకుధరంబులు. విలాసినీవ్రాత - శృంగారచేష్టలుగల స్త్రీలసమూహముయొక్క, కఠినమైన - గట్టియైన, ధైర్యకుధరంబులు - ధీరత్వమనెడి పర్వతములు, 'ని. గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' అ. భూపర్యాయశబ్దములతో '(ధః. భృతో ధర' ఈశబ్దములు చేరినపుడు పర్వతమున కర్థమగును, తుత్తుమురై చనఁగ - పిండిపిండియైపోవునట్లు, దయార్ద్రేతరవృత్తిఁ. దయార్ద్ర - దయారసముననను, ఇతర - వేఱయిన, వృత్తిఁ -వ్యాపారముతో. అనఁగా నిష్కారుణ్యముతోననుట. 'ని. ఆర్ద్రం సార్ద్రం క్లిన్నం తిమితం స్తిమితం సమున్న ముత్తం చ' అ. ఏయుఁ - ప్రయోగించును, అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, ఇంటికిఁ - తనగృహమునకు, పోవఁ - పోయినతోడనే, నిరస్తచాపుఁడు - త్రోసివేయఁబడిన ధనువుగలవాఁడు, ఐ - ఆయి, 'ని. ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తః స్యాత్ ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః' అ. చేతులు తీయఁగాఁ - చేతులునొప్పిపుట్టఁగా, సెజ్జపయింబడుఁ - అలసటనొందినవాఁడై తనశయ్యమీఁదఁ బడియుండును, ఈపద్యమున 'ఇంటికిఁ' అనుటకు 'సూ. ఔపవిభక్తికసంజ్ఞా వర్ణాష్టింట్యాదయో భవన్తిహ తల్వాదే ర్నామ్నాం స్యుస్తేహి విభక్తౌ సమాసే చ' యన్న. 'చనందయార్ద్రేతర' అనుచోట ద్రుతము పూర్ణబిందువగుటకు 'సూ. అలుకిచ సంశ్లేషస్యాఖ్యాత్ బిందుం ద్రుతవంతి తం క్వచిత్క్వచిత్' శబ్దచిం... "సూ. ఆర్యాత్కృత్తిరేచక

హా స్తృతీయాస్స్యుః కపేతరే, అద్యేతృతీయేతుశ్యేచ ప్రాప్నువంతినిమిత్తతామ్" అథ. ఇందు నాయకునియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యాతిశయము వ్యక్తీకరింపఁబడినది. 'నిరంకుశుఁడు వీథికి రాఁగానే మన్మథుఁడు కామినీసమూహమును బుష్పబాణములతోఁ గొట్టును' అనుటచే విభావనాలంకారము. 'క. కారణము లేక కార్యము ప్రారూఢఁ బైన నది విభావన" కా. సం. "హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా" యివి.

తా॥ ఓరాజా! యౌవనవంతుఁడైనయాబ్రాహ్మణుఁ డొకప్పుడు వీథికి రాఁగానే మన్మథుఁడు శృంగారచేష్టలుగలస్త్రీలను నిర్దయుఁడై తనపూవుటలుఁగులతోఁ గొట్టి యతఁడింటికిఁ బోయిన తోడనే తానును వెళ్ళి యంబులను విల్లును నొకచోటఁ బాఱవైచి యలసి శయ్యపైఁ బడియుండును.

ఉ॥ చక్కనివాఁడు నై మిగుల ♦ సన్నుతికెక్కిన యౌవనంబు నై
దిక్కులఁ బిక్కటిల్లుజగ ♦ తీసురతేజము నై తలంప నే
యక్కఱ లేని కాఁపురము ♦ నైనధరామరసూనుఁ డెంచఁగాఁ
జక్కెరవింటివాని నెక ♦ సక్కెము లాడఁడె భూవరాగ్రణీ. 12.

అ॥ భూవరాగ్రణీ - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, చక్కనివాఁడు నై - సౌందర్యముకలవాఁడై, మిగులన్ - అత్యంతముగా-ఎక్కువగా, సన్నుతికిన్ + ఎక్కిన + యౌవనంబున్ + ఐ - పొగడ్తకువచ్చిన యెలజవ్వనముకలవాఁడై, దిక్కులన్ - అన్నిదిశలయందును, పిక్కటిల్లు - నిండునట్టి, జగతీసురతేజమున్ + ఐ - ఆబ్రాహ్మణునియొక్క ప్రకాశముకలిగి, తలంపన్ - కోరుటకు, ఏయక్కఱ - ఏమియావసరమును, లేని కాఁపురమును + లేనట్టి సంసారస్థితికలిగి, అనఁగా సమస్తము కలిగియనుట, ఐనధరామరసూనుఁడు - అయినట్టి బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, 'ఐన విలాసవిభాసమానతన్, అనియొకపాఠము. చక్కెరవింటివానిన్ - తియ్యవిల్కాఁడయినయామన్మథుని, ఎకసక్కెములు + ఆడఁడె - అపహాస్యములుపలుకఁడా, అనఁగా సొగసు, లేఁబ్రాయము ప్రఖ్యాతి, సంపద, మున్నగునన్నిటియందు లేశ మైనను గొఱఁత లేనియయ్యెడ మన్మథునిసైతము వేళాకోళము లాడఁడాయనుట. ఇచట 'దిక్కులఁ బిక్కటిల్లు జగతీసురతేజము, అని తెలుఁగును సంస్కృతమును కలిపి సమాసముచేయుటకు 'సూ॥ స్వ స్వ విభక్తి వికారై శ్చ బహవశ్చ యథా తథమ్ సమస్యన్తే" శబ్దచిం. 'అమరసూనుఁ, డను సాధర్మ్యముచేత సమాసగతపూర్ణార్థి. "శ్రౌ త్యర్థీ చ భవే ద్వాక్యే సమాసే తద్ధితే తథా" కా. ప్ర. 'మతియు సుందరుఁడును, యౌవనవంతుఁడును, ఇత్యాదులచే సముచ్చయాలంకారము. 'క॥ నాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్య మగు" కా. సం. 'తత్సిద్ధి హేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయో ఽసౌ" కా. ప్ర. "కుల మమలినం భద్రా మూర్తి ర్మతిః శ్రుతిశాలినీ, భుజబల మలం స్ఫీతా లక్ష్మీః ప్రభుత్వ మఖండితం, ప్రకృతిసుభగా హ్యేతే భావా అమీభి రయం జనో, వ్రజతి సుతరాం దర్పం రాజం స్త ఏవ తవాంకుశాః" ర. గం.

తా॥ ఓరాజా! చక్కఁదనమును, ప్రసిద్ధిగల యౌవనమును, ప్రపంచమునం దంతట వ్యాపించిన ప్రభావమును, సంపదయును, గలిగి యెందున నేమాత్రమున గొఱఁతలేని యానిరంకుశుఁడు మన్మథునిఁ దిరస్కరించుటలో నతిశయోక్తి యుండదుగదా.

—• నిరంకుశుని విటచర్య •—

ఉ॥ ఆరమణీయయౌవన వ•యఃపరిపాటి నతండు వైదికా
చారముఁ గట్టిపెట్టి బహు• శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబు ని
స్సారముగాఁ దలఁచి విట• చర్యకుఁ జిత్తముఁ జేర్చె దుష్క్రియా•
శూరత కిట్టివార లెడ• సొచ్చుటఁ గంటిమొ వింటిమో నృపా. 13.

అ॥ నృపా – ఓరాజా, అతండు – ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరమణీయ.............పాటిన్. ఆ–ఆయొక్క, రమణీయ – మనోహరమైన, ; 'ని॥ వల్గు వామం హారి శాలి రవణీయుఁ మనోరమమ్, అ. యౌవనవయః – ప్రాయపువయస్సుయొక్క, పరిపాటిన్ – ఋజుత్వమున, అనఁగాఁ బదియా ఱేండ్లు మిగిలినవయస్సుయొక్క చక్కఁదనము వలన ననుట. వైదికాచారమున్ – వేదసమ్మతమైన మంచిప్రవర్తనమును, కట్టిపెట్టి – మూటగట్టి యొకచోటనుంచి, అనఁగా నిశ్శేషముగాఁ ద్రోచివైచి యనుట. ఉదా. "చ. సు, వ్రతములు గట్టిపెట్టి గరు•వంపుశపంబుల వీడెఁబుచ్చి" విష్ణుపు. బహుశాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబున్. బహు – అనేకమయిన, శాస్త్ర – శాస్త్రములయొక్కయు, పురాణ–పురాణములయొక్కయు, పరిశ్రమంబున్ – అభ్యాసమును, అనఁగా ననేకశాస్త్రములను, బురాణములను, బఠించునట్టి యలవాటుననుట. నిస్సారముగాన్ – సారములేనట్లు – నిరుపయోగములుగా, తలంచి – గణించి, విటచర్యకున్ – జారప్రవర్తనమునకు, చిత్తమున్ – తనయొక్క మనస్సును, చేర్చెన్ – పొందించెను, అనఁగా వ్యభిచారమునకలవడెననుట. దుష్క్రియాశూరతకున్. దుష్క్రియా – చెడ్డపనులయొక్క – పాపపుకార్యములయొక్క, శూరతకున్ – సాహసమునకు, ఇట్టివారలు – ఇంతటిగొప్పవారు, ఎడసొచ్చుట – మధ్యప్రదేశమునఁబ్రవేశించుట, కంటిమొ – ఎన్నఁడైనను జూచితిమా, వింటిమో–ఎప్పుఁడైననువినియున్నామా, అనఁగా నెన్నఁడును గని వినియెఱుఁగ మనుట. ఇందు 'కంటిమొ వింటిమో, అనుటను "సూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు" నన్న. "సూ. ఏదో తౌవ్యతిరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాం స్తః" అధ. సమస్త శాస్త్రములను జదివినవా రిట్టిదుర్వృత్తికి లోనగుట యెన్నఁడైనను గని విని యుందుమా? అనుటచేత నిసంభవాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా ! ఆనిరంకుశుఁ డట్టియౌవనమున వైదికాచారము నంతయుఁ ద్రోసిపుచ్చినానా శాస్త్రపురాణపఠనము నిరుపయోగముగా నెంచి వ్యభిచారవృత్తికి నవలంబించెను. ఇంతటిప్రాజ్ఞులిట్టిచెడుపనులకుఁ బాల్పడుట యిదివఱ కెచ్చటనైనను మనము కని విని యెఱుఁగుదుమా.

క॥ రాజా! యేమనిచెప్పుదు, నాజగతీసురుని మొదలి • యణఁకువకును ధా
త్రీజనులు రోయునప్పటి, యోజన కాశ్చర్యమయ్యె • నొకపర్వతమై. 14.

అ॥ రాజా–ఓ ఱేఁడా, ఆజగతీసురుని మొదలియణఁకువకును, ఆజగతీసురుని–ప్రాయపువాఁడయిన యాబ్రాహ్మణునియొక్క, మొదలియణఁకువకును–మునుపటిదయినవినయమునకును, ఇట్లు సమాసముచేయుటకు "సూ. స్వ స్వ విధకైవిశాద్యై ళ్చ బహావళ్చ యథాతథం సమస్యతే" నన్నధాత్రీ

జనులు-పుడమియందుఁ గలమనజులందఱును, రోయు+అప్పటియోజనకఁ -నిందించుచున్నటువంటియా కాలమునందలి యాసంఘటనమునకు, అప్పుడు తానుండినస్థితికిని, “ని॥ యోజన. సం. వి. అ. స్త్రీ. రూ. యోజనము. కూర్పు. (చూ. సంధానము) అం. వా. ఒకపర్వతమై-ఒకపెద్దకొండవలె మిక్కిలిభారముగలదై, ఆశ్చర్యము+అయ్యెఁ-చోద్యము కలిగెను, ఇందు ‘రోయునప్పటి, అను ప్రయోగమునకు దా “ఉ. క్రూరతకోర్చియుంచుక యుఘరోయక” భార. అతఁడు పూర్వమెంతటి యున్నతస్థితియం దుండెనో యిప్పు డంతనీచస్థితుఁ డయినాఁ డనుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. “ఏకస్మిన్య దనేకం వా పర్యాయ స్సో ఽపి సమ్మతః, అధునా పులినం తత్ర యత్ర స్రోతః పురా ఽజని” చంద్రా. “ఏకం క్రమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః అన్య స్తతో ఽన్యథా” కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క బాల్యదశయందలి వినయమును యుక్తవయస్సునందు లసహ్యపడునట్టి దుష్ప్రవర్తనమును జూడఁగా నెంతో యాశ్చర్యముగా నుండెను.

చ॥ ధరణిసురాత్మజుండు గుణ ♦ ధన్యుఁడు వీఁ డని పెద్ద లెన్న నా
దరణముతో నుతింప సము ♦ దంచితకీర్తిసమృద్ధి నంతశే
ఖర మగు టెల్ల నంతఘన ♦ కల్మషవృత్తికిఁ దెచ్చెఁ జూడుమా
పురుషులభాగ్యమున్ జిగురుఁ ♦ బోణులచిత్తము నెట్లు మాఱునో. 15.

అ॥ ధరణిసురాత్మజుండు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, వీఁడు-ఈచిన్నవాఁడు, గుణధన్యుఁడు-మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడు, అని పెద్దలు+ఎన్నఁ-ఇట్లు తెలిసినవారు సంభాషించుకొనుచుండఁగా, ఆదరణముతోఁ-గౌరవముతో, నుతింపఁ-పొగడఁగా - సముదంచితకీర్తిసమృద్ధిఁ, సముదంచిత - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, కీర్తి - యశస్సుయొక్క, సమృద్ధిఁ-పరిపూర్ణత్వముతో, ఖ్యాతియొక్క యతిశయముతో, అంతశేఖరము - శిరోభూషణము:- ఆంతటిశ్రేష్ఠత్వము, అగుట+ఎల్లఁ - కలిగియుండుటయుఁ తయును, అంతఘనకల్మషవృత్తికిఁ, అంత - అంతటి, ఘన - యెక్కువయైన, కల్మషవృత్తికిఁ - పాపపునడవడికకు, అనఁగాఁ బూర్వ మెంత యున్నతస్థితియం దుండెనో యంతనీచమైన యనుట. తెచ్చెఁ - తెచ్చిపెట్టెను-తీసికొనివచ్చెను, పురుషులభాగ్యముఁ-మానవులయొక్క యదృష్టమును, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధము ననుట. చిగురుఁబోణుల చిత్తముఁ-స్త్రీలయొక్క మనస్సును, ఎట్లు మాఱునో-ఏవిధమైన విరుద్ధరూపమును దాల్చునో, చూడుమా-కనుఁగొనుము, ఇచట ‘ఆ’ వచ్చుటకు ‘సూ. ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః’ నన్న. అనఁగాఁ బురుషులయొక్క ప్రారబ్ధమును యువతులయొక్క చిత్తమును బరిశీలించుట కసాధ్యమనుట. “అశ్వప్లుతం వాసవగర్జితం చ స్త్రీణాం చ చిత్తం పురుషస్య భాగ్యం, అవర్షణం చాప్యతివర్షణం చ దేవో నజానాతి కుతో మనుష్యః” నీతి. ఇందు ‘చిగురుఁబోణి’ అను ప్రయోగమునకుదా. ‘ఎ.గీ. మేటిరతులకు సురవాతాణిమించుఁబోణి, శశాం. ‘అగుటెల్లఁ’ అనుటకుదా ‘చ. నావలు విదియేలకట్టుకొనవచ్చునె దానవి’ భాగ. ‘ఇండ్లిడ్లకు’ కళా. ‘ధరణిసురాత్మజుఁ’ డనుటకు ‘సూ. ఈదన్తా ఇద్వదేవకృత హ్రస్వాః, దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్స్యాత్’ నన్న. “హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేఽపి క్వచి ద్దీపః ప్రయోగతః” అథ॥ ఉదా ‘చ. వదినుతగురుకర్ణశల్యనాగపురీశుల్, భార. అథర్వణోక్తి

యందలి యాషిశబ్దముచేత నజంతములకును హ్రస్వమే యగును "ఆ. చెలువపేరుగాని ♦ స్త్రీలింగములకు విశేషణములుగా ర♦చించుపదము, లాక్షరూపయుక్తి ♦ నుభయలింగత నెల్లు, నుష్ణయుక్తయుక్త♦యుష్ణ మనఁగ" కవిచిం. ద్వితీయపాదమున నిత్యసమాసయతి చెప్పఁబడినది. 'కులకాంత సుందరియు, సుశీలయు, నైనను నిరంకుశుఁడు వ్యభిచారమునకుఁ గడంగె ననుటకు "ఆ. అలు రంభలైన♦పతిశీలవతు లైన, జారపురుషుఁ డేల♦జాడవిడుచుఁ, బాలు ద్రాగుకుక్క♦బడుగుకుఁ బాఱదా" వేమ॥ 'అంతశేఖర వగు నెల్ల నంతఘనకల్మషవృత్తికిఁ దెచ్చె', అనుటచేత, పర్యాయోక్త్యలంకారము. "క. ప్రస్తుతకార్యస్తుతిచేఁ, బ్రస్తుతకారణము దోఁపఁ♦బర్యాయోక్తం, బస్తోకసుకవికావ్య, ప్రస్తుతమై చెలఁగుచుండు" నరస.

తా॥ ఆనిరంకుశునిఁ జూచిన పెద్దవారందఱును వీఁడు చాలగుణవంతుఁ డని చెప్పఁకొనునట్టి ప్రసిద్ధి యెంత లోకమున వ్యాపించినదో యంతటి నీచవృత్తికి వచ్చెనుగదా! ప్రపంచమునఁ బురుషుని యదృష్టమును, స్త్రీచిత్తమును, ఎంతవిశుద్ధరూపమును ధరించునో చూచితివా!

సీ॥ వదులునీర్కావిదో ♦ వతులుగట్టుట మాని, వలిపెంపుఁజల్వదో ♦ వతులు మరగె
దళముగా గోపిచం ♦ దనము వెట్టుట మాని, తిరుమణి కొనగోర ♦ దిద్దఁ జొచ్చె
గడితంపుమేలుప ♦ చ్చడముగప్పుటమాని, దుప్పట్లు సాకాలుఁ ♦ గప్పఁ దొడఁగెఁ
బ్రతివారపంచాంగ ♦ పఠనసేయుట మాని, కొక్కోకశాస్త్రంబు ♦ గోరఁగఁదివిరె
తే॥ బ్రహ్మకులవర్యసాహచ ♦ ర్యంబు మాని, చేరి కాముకసంసర్గ ♦ సేయఁ బూనె
సమిధలకు నేడ కేడ కేఁ ♦ జనుట మాని, తొడఁగె నెప్రొద్దు లంజముం ♦ దులకుఁ దిరుగ. 16.

అ॥ వదులునీర్కావిదోవతులు. వదులు - గట్టిలేకుండఁ గట్టికొనెడు, నీర్కావిదోవతులు - నీళ్ళలోకావబెట్టియుతుకుటచేతఁ గొంచెమెఱ్ఱదాళులుగలిగి కట్టికొనెడివస్త్రములు, కట్టుటమాని - ధరింపకవిడిచి, వలిపెంపుఁజల్వదోవతులు - చలువఁజేసియుదికి మడతలు పెట్టఁబడిన సన్ననివస్త్రములను, మరగెన్ - కట్టుకొనుటకలవాటుపడెను, అసక్తుఁడయ్యెననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఉదా. 'క. ఎలమి నెయిన్ మరగె నొక్క♦యీఁడిగదానిన్, భళ్లా'. ఇచట. 'వలిపెము. వలిపె - వలిపము, అని మూఁడురూపములుగలవు. దళముగాన్ - మందముగా, గోపిచందనము - పసుపుకావిరాయిచాదినగంధమును, పెట్టుటమాని - మొగమునఁ బూసికొనక పరిత్యజించి, తిరుమణి - తిరుమణిచూర్ణమును, కొనగోరన్ - గోటియొక్క చివరతో, దిద్దన్ + చొచ్చెన్ - సన్నగా సవరించుటకు మొదలుపెట్టెను, గడితంపు మేలుపచ్చడము - ముదుగుగలిగిన చిత్రలేఖనము గలదుప్పటి, ఇది పండితులు మున్నగువారు పైనవేసి కొందురు, గడితమునకు ఉదా. "సీ. గడితంపు టెలుఁగుతోల్ ♦ గప్పినవొప్పారు, బలుతేరు వేయిమా♦వులు వహింప" హరివం. పచ్ఛడము ప్రచ్ఛదశబ్దభవము. కప్పుటమాని - ఆచ్ఛాదనముచేసికొనకవిడిచి, దుప్పట్లు - ఉత్తరీయములును, ఇది ద్విపటీశబ్దభవము. సాకాలు - చిన్నకండువాలును, అనఁగాఁ బదరముగా నుండుతుండుగుడ్డలు. ఇచట 'సాకములు' సాకాలనుటకు "సూ॥ అసంబుద్ధ్యాధవేద్వాపుస్త్రీయాం ల్యాదివర్ణకే, ప్రాయశో వైకృతపదే లోపో దీర్ఘశ్చ మోరతః" అథ. కప్పన్ + తొడంగెన్ - ఒడలిపైఁ గప్పికొననారంభించెను, ప్రతివారపంచాంగపఠన. ప్రతివార - నిత్యమును, పంచాంగపఠన - పంచాంగ

ముసు జదువుట, చేయుటమాని-ఆచరింపకవిడిచి, కొక్కోకశాస్త్రంబున్ - రతిరహస్యములను దెలియఁజేయునట్టి కామశాస్త్రమును, గొణఁగన్ + తివిరెన్-శృంగారవికార మగపడునట్లు చదువ నారంభించెను, 'గొణఁగనేర్చె' అనిపాఠాం. బ్రహ్మకులవర్యసాహచర్యంబున్. బ్రహ్మకులవర్య-బ్రాహ్మణ వంశమున శ్రేష్ఠులైనవారియొక్క, సాహచర్యంబున్-కూడి తిరిగెడిమైత్రిని, మాని-వదలి, చేరి-సమీపించి, కాముకసంసర్గ-సంభోగేచ్ఛ గలపురుషులతోడి సంబంధమును. "ని. విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలంపటః" శబ్దా చేయన్ + పూనెన్ - చేయనుద్యుక్తుండయ్యెను, సమిధలకున్ - వేలిమికి వలయుపుల్లలకు, "ని. ఇంధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధ స్సమిత్ స్త్రియాం" అ. ఏడకేడకేన్-ఎక్కడికెక్కడికైనను, 'ఏడ' యను శబ్దమునకుదా 'ఉ. ఎక్కడియజ్ఞకర్మ మిఁక నెక్కడియాన్వ్వి యోషజీవనం, బెక్కడికెక్కడంచు" విష్ణుపు. "ఏనేడ నింద్రాదులేడ" భార, చనుట-పోవుట, మాని-విడిచినవాఁడై, ఏప్రొద్దున్-ఎల్లప్పుడును, లంజమందులకున్-స్త్రీవశీకరణౌషధులకు, అనఁగా మందుచెట్లకనుట తిరుగన్-సంచరించుటకు, తొడఁగెన్-ప్రయత్నించెను, 'దోవతులుకట్టుట' ఇట్టిచోట్ల ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినందుకు "సూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్" నన్న. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమ మై, మహి నున్నదియున్న యట్లమాటలచేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియె జాతి యయ్యె" కా. సం.

తా. అతఁడునీరుకావిదోవతులువములుగాగట్టుటమానిసన్నని చలువదోవతులుగట్ట నారంభించెను. మందముగా గోపిచందనము పెట్టుటనిషేధించి సూక్ష్మముగాఁ గొనగోటితోఁ దిరుమణి పెట్ట మొదలిడెను. ముతకపచ్చడమును గప్పుటవిడిచి సన్ననియుత్తరీయములు కండువాలు వేయ నారంభించెను. నిత్యమును బంచాంగమును జదివి యొరులకుఁ జెప్పుట వదలి రతిరహస్యములను దెలియఁజేయు కామశాస్త్రములఁ జదువ నుద్యమించెను. బ్రాహ్మణులలో నుత్తములగువారితో సహవాసము చేయుట వీడి వ్యభిచారులతో సాంగత్యమున కుపక్రమించెను. నిత్యమును వేలిమికి వలయుచిదుగులకుఁ బోవుట పరిత్యజించి స్త్రీవశీకరణౌషధములకుఁ దిరుగుచుండెను.

సీ॥ అటువంటివాఁడు గాఁ ♦ డతఁ డంచుఁ బరు లెంచ, నెఱుఁగ రాకుండఁగఁ ♦ దిరిగితిరిగి
వినఁగలఁ డీమాట ♦ యనుచు సందేహింపఁ, గడల సంశయముగా ♦ నడచి నడచి
కాఁబోలు నని విన్న ♦ కన్నవా రెన్న నే, ర్పునఁ గని యానలు ♦ వోయి పోయి
తప్ప దాతఁడు విట ♦ ధర్మంబువాఁ డనఁ, జతురకాముప్రవృత్తి ♦ జరపి జరపి

తే॥ చలి విడిచినాఁడునాఁటికి♦జగమెఱుంగ, నతఁడుమెలఁగంగఁదొడఁగెనో♦రాయసంగ
శాస్త్రపారీణతాసము♦జ్జ్వలభుజంగ, తత్వ మితనికి ఘంటాప♦థం బనంగ. 17.

అ॥ అతఁడు - అవిప్రుఁడు, అటువంటివాఁడు - అట్టి తుంటరివాఁడు, కాఁడు - కానేరఁడు, అని - ఈప్రకారముగా, పరులు - ఇతరులు, ఎంచన్ - తలంచునట్లు, ఎఱుఁగరాకుండఁగన్ - ఎవ్వరికిని దెలియనట్లు, తిరిగి తిరిగి - బహుకాలము సంచరించి, ఈమాట - ఈ చెప్పికొన్న వాక్యమును, వినఁగలఁడు - వినిరేమనుకొనునో, అనుచున్-ఇట్లూహించుకొనుచు, సందేహింపన్-సంశయముకలుగునట్లు, కడలన్ - ప్రక్కప్రక్కలుగా - దూరస్థలయములందు, సంశయ

ముగాన్ - అనుమానకరముగా, నడచినడచి - పెద్దకాలముప్రవర్తించి, కాన్ + పోలున్ - అయియుండవచ్చును, అని - ఇట్లుతలంచి, విన్నకన్నవారు - వినినవారును చూచినవారును, ఎన్నన్ - గణింపఁగా, నేర్పునన్ - సమర్థతతో కని - వీక్షించి, అనలు + పోయిపోయి - శపథములఁజేయుచుఁ జాలకాలము గతింపఁజేసి, 'సూ॥ శబ్దపల్లవక్రియలు కొన్నిద్విరుక్తంబులగుచో నుత్తరపదంబు పూర్వావయవంబునకు లోపంబు విభాషనగు.'' ప్రౌ. వ్యా. అన యనఁగా నొట్టుపెట్టుకొనుట. 'దేవునితోడు, మొదలగునవి. 'వివాహకాలే రతిసంప్రయోగే, ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్య చార్థే హ్యనృతం వదేత, పంచానృతా న్యాహు రపాతకాని'' మ. భార. ''తె. వారిజాక్షులందు ♦ వైవాహికములందుఁ, బ్రాణవిత్తమాన ♦ భంగమందుఁ. జకులగోకులాగ్ర ♦ జన్మరక్షణమందు, బొంకవచ్చు నఘము ♦ పొందదధిప'' భార, మానభంగము కనుక శపథమును బెట్టికొనినను దోషములేదని తెలియుచున్నది. ఆతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, విటధర్మంబువాఁడు - జారప్రవర్తముగలవాఁడు, తప్పదు - ఈమాటతొలఁగదు, నిజమేయనుట. అనన్ - అనునట్లు, చతురకాముకవృత్తి - జాణతనముగల వ్యభిచారపునడవడికను, జరపిజరపి - కాలముగతించునట్లుచేసి, అనఁగాఁగాలమును వెళ్లఁబుచ్చియనుట. నాఁటికిన్ - అదినమునకు, జగమెఱుఁగన్ - లోకమంతటికిని తెలియునట్లు, శాస్త్రపారీణతా సముజ్జ్వలభుజంగతత్త్వము. శాస్త్రపారీణతా - శాస్త్రముల నన్నింటిని దుదముట్ట నేర్చిన, సముజ్జ్వల - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, భుజంగతత్త్వము - సర్పమువంటిస్వభావము, ''దుర్జనః పరిహర్తవ్యో విద్యయాలంకృతోఽపి సః, మణినా భూషిత స్సర్పః కి మసౌ న భయంకరః'' భర్తృ. ''గీ॥ విద్యచే భూషితుం డయి ♦ వెలయుచున్నఁ, దొడరివర్జింప నగుఁ జుమీ ♦ దుర్జనుఁడు, చారుమాణిక్యభూషిత ♦ శస్తమస్త, కం బయినపన్నగము భయం ♦ కరము గాదె'' ఇతనికిన్ - ఈ నిరంకుశునకు, ఘంటాపథంబు - పదిబారలువెడల్పుగల రాజమార్గమో, ఘంటాపథము. ''దశధన్వంతరో రాజమార్గో ఘంటాపథః స్మృతః'' కాటి. ఉదా ''ఎ. గీ॥ తరుణి నీయాన ఘంటాప ♦ థంబు మాకు'' శృం. నై. అనన్ + కన్ - అనునట్లు, చలి విడిచినాఁడు-లోకు లేమనియెదరో యనుభయమును సిగ్గును వదలినాఁడు, 'సూ. శబ్దశక్త్యాపరిప్రాప్త సర్వత్రార్థోఽభిగృహ్యతే'' అధ. ''అర్థాతురాణాం నగురు ర్నబంధుః, విద్యాతురాణాం న సుఖం న నిద్రా, భోజ్యాతురాణాం నరుచి ర్నపక్వం, కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా'' నీతి. అతఁడు - అవిప్రసుతుఁడు, ఔరా - మిక్కిలి యాశ్చర్యపడుట. అనన్ + కన్ - ఈతీరుననను కొనునట్లు, మెలఁగన్ కన్ + ప్రవర్తించుటకు, తొడఁగెన్ - ఉద్యుక్తుండయ్యెను. ఇందు 'విన్నకన్నవా'రనుటకు 'సూ. ద్వంద్వంబునంబూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపంబొండెనగు.'' ప్రౌ. వ్యా. 'సూ, క్వచిత్సమాసాంతగస్య శబ్దస్యాద్యావస్థితిః'' అధ. ఉదా ''విన్నకన్నది'' విష్ణుపు. ఇదివిశేషణోభయపద కర్మధారయము. ''సూ. అయిాత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపద కర్మధారయంబులు.'' ప్రౌ. వ్యా. 'తిరిగితిరిగి' ఇత్యాది ద్విరుక్తములనుగూర్చి. 'సూ. క్వచి దర్థవిశేషేతుపున రర్థసమాగతః'' అధ. ఉదా 'మ్రానిమ్రానికి నరిగియరిగి'' భార. సంప్రాప్తకమునకు ''సూ. నిత్యవీప్సయోః, ఇతి నిత్యార్థే ద్విర్భావః''సిద్ధాం. ఉదా. ''ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్యగంతాసి యత్ర, క్షీణఃక్షీణః పరి లఘుపయః స్రోతసాం చోపభుజ్య'' మేఘ. అటువంటివాఁడు గాఁ డతఁ డనుచోటసంధియందుఁ బూర్వస్వరమునకుఁ బరస్వరాదేశ మయినది. 'సూ. ఆద్యంతవర్ణయో రైక్యంసంధి రి త్యుచ్యతే బుధైః, పూర్వస్య పరరూపత్వమత్రైవ నియతం భవేత్'' అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. ''స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ

ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా. ‘శాస్త్ర......బనంగ’ ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఇచట నిరంకుశుఁడు సంపూర్ణవిద్యగలవాఁడయ్యు జ్ఞానశూన్యుఁడయ్యె ననుటకు “పఠంతి చతురో వేదాన్ ధర్మశాస్త్రాణ్యనేకశః, ఆత్మానం నైవ జానంతి దర్వీ పాకరసం యథా” చాణ.

తా॥ లోకు లతనినిఁజూచి యతఁడటువంటివాఁడు కాఁ డనునట్లు కొన్నినాళ్లును ఇప్పుడు మనము చెప్పికొనుచున్న యతనిసంబంధమయినమాటలు వినునేమో కదా యని తలంచునట్లు ప్రజలకు సందేహము గలిగించుచుఁ గొంత కాలమును, ఇతనినడత వినినవారును, కనుఁగొనినవారును, అయిన నయియుండవచ్చు నేమో యనుచుండ నే నెఱుఁగ నని యొట్లుపెట్టుకొనుచుఁ గొన్నిదినములను, అతఁడు నిక్కముగా వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడే యనునట్లు కోడెకానిజాణతన మగపఱచుచుఁ గొండొక కాలమును, గడపి తుదకుఁ బ్రపంచమంతటికిని దెలియునట్లు చలి విడిచి తిరుగ నారంభించెను. ఇది చూచినవా రందఱు నితఁడు శాస్త్రముల నన్నియుఁ జదివినగర్వముచేతనే సర్పమువలె మహాభయంకరముగ సంచరించుచుండె ననుచుండిరి.

చ॥ పరువడి మిత్రసంతతికిఁ ♦ బంచశరోపనిషద్రహస్యముల్
నిరతముఁ దెల్పుచుండుఁ గమ ♦ నీయతరస్వరమాధురిన్ సవి
స్తరసురతాగమైకపథ ♦ చారి యనన్ విటుఁ డయ్యు మేలుగా
ధరణిసురాత్మజుండు నిజ ♦ ధర్మముఁ దప్పఁ డొకింత యేనియున్. 18.

అ॥ ధరణిసురాత్మజుండు—ఆబ్రాహ్మణునిపుత్త్రుఁడు, నిరతమున్—ఎల్లప్పుడును, మిత్రసంతతికిన్—స్నేహితులయొక్క—సమూహమునకు, చెలికాండ్రగుంపునకు, పరువడిన్—అత్యంతముగా, క్రమముగా, పరుపు+వడి—పరువడియగును. పంచశరోపనిషద్రహస్యముల్, పంచశరోపనిషత్—శ్రేష్ఠమయిన కామశాస్త్రమునందలి, రహస్యముల్—మర్మములను, సవిస్తరసురతాగమైకపథచారి. సవిస్తర—విస్తారముతో సహితమయిన, సురతాగమ+ఏక+పథ — సంభోగశాస్త్రమనెడి ముఖ్యమైనమార్గమునందు, ‘ని॥ ఏకో ముఖ్యాన్యకేవలాః’ అ. చారి—సంచారముగలవాఁడు, తిరుగుచున్నవాఁడు, అనన్—అనఁగా, కమనీయతరస్వరమాధురిన్ — కమనీయతర — శ్రవణానందమైన, వీనులకింపుఁగూర్చుచున్న, స్వరమాధురిన్ — కంఠస్వరముయొక్క — మధురస్వభావముతో, తెల్పుచుండున్ — బోధించుచుండును, అతఁడు, విటుఁడయ్యున్—వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడయినను, మేలుగాన్—శ్రేష్ఠముగా, నిజధర్మమున్—తనకులధర్మమును, అనఁగా నితరులకుబోధించునట్టి బ్రాహ్మణధర్మముననుట. ఒకింతయేనియున్—కొంచెమైనను, తప్పఁడు—వదలినవాఁడు కాఁడుగదా నిజధర్మము దప్పఁడు లేశమేనియున్, పా॥. ‘ధరణీసుర’ శబ్దమునందలి యీకారము హ్రస్వమగుటకు “సూ. హ్రస్వో దీర్ఘస్సమాసేఽపి క్వచిద్దిష్టః ప్రయోగతః” అథ. బ్రాహ్మణుఁడు స్వధర్మమును బరిత్యజించి తన చెలికాండ్రకు విటధర్మము నుపదేశించుట విరోధము. ఉపనిషద్రహస్యములను జెప్పవలసినవాఁడు పంచశరోపనిషద్రహస్యములను జెప్పుచున్నాఁ డనుటచే నిందలి యుపనిషచ్ఛబ్దమువలన విరోధ మాభాసమైనది. కావున విరోధాలంకారము. “ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా” ప్రతా, ‘క. అసుర విరోధం బాభా, సముగాఁగ విరోధమయ్యె ♦ జగతి నడియున్నం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుత్వంబుఁ జెంది ♦ తగునట్లన్నన్’ ఉదా. “సీ. ధారాధరంబయ్యుఁ ♦ దనరు నీకాశ్మేయు, మనతవాహినికతి ♦ వనదమయ్యె” కా.సం.

మమ్మటాచార్యుఁడును విరోధాలంకారమే యనినాఁడు "విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, జాతిశ్చతుర్భి ర్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధాస్యా ద్గుణస్త్రిభిః, క్రియా ద్వాభ్యామథ ద్రవ్యం ద్రవ్యేణైవేతి తేదశ" కా॥ప్ర॥

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు తనచెలికాండ్రఁదటికిఁ గామశాస్త్రమునందలిమర్మములను విస్తారముగాఁ జెప్పుటలో సంభోగశాస్త్రమున నారితేరినవాఁడనునట్లు వీనులకింపుగలిగించునట్టిమధురస్వరముతోఁ జదివి బోధించుచుండును. వ్యభిచారియైనను దనబ్రాహ్మణధర్మము నించుకయేని నతిక్రమించఁడాయెనుగదా.

ఉ॥ చూపులు వారకామినుల ♦ చొక్కపుగుబ్బలపై దువాళపుం
గోపులు సూప రూపమునఁ ♦ గోయిలమూఁకలఁ బచ్చవిల్లుఁ బూఁ
దూపులు దాఁచి దేహలత ♦ తో విహరించెడుమారుఁడో యనన్
మాపులు గాఁగ భూసురకు ♦ మారుఁడు నిచ్చలు వచ్చు వీథికిన్. 19.

అ॥ భూసురకుమారుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, చూపులు-తనయొక్క వీక్షణములు, వారకామినులచొక్కపుగుబ్బలపైన్-కామముగలవేశ్యలయొక్క చక్కనిస్తనములమీఁద, 'ని॥ వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ, శబ్దా. దువాళపుంగోపులు-ప్రకాశించుచున్నట్టి యందమును, చూపన్-కనఁబఱచఁగా, కోయిలమూఁకలన్-కోకిలలయొక్క గుంపును, పచ్చవిల్లున్-పచ్చగానుండెడిచెఱకువిల్లును, పూఁదూపులన్-పుష్పబాణములను, దాఁచి-అదృశ్యముచేసి-అగపడకుండునట్లొనరించి, రూపమునన్-శరీరముతోఁ గూడినవాఁడై, అనఁగా మన్మథుఁ డనంగుఁడు కావున నిప్పుడు రూపముధరించి యనుట. దేహలతతోన్-తీఁగవంటితనువుతో, విహరించెడుమారుఁడో-తిరుగుచున్నమన్మథుఁడేమో, అనన్-అనునట్లు, నిచ్చలున్-ఎల్లప్పుడును, ఇదియవ్యయము. బహువచన సమానముగానుండుటకు "సూ. కొన్నియవ్యయంబులు బహువచనాంతతుల్యంబులు నగు" ప్రౌ.వ్యా. "సూ. బహుత్వేఽక్వచిదేకత్వం బహుత్వప్రత్యయేక్వచిత్" అథ. మాపులుగాఁగన్ - సాయంకాలమగుటతోనే, వీథికిన్-బజారునకు, వచ్చు-ఏతెంచును, 'భూసురకుమారశిఖామణి వచ్చు వీథికిన్, పాఠాం. ఈపద్యమున ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. 'దేహలతతో విహరించెడిమారుఁడో, అనునప్పుడధికాభేదగుణస్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా : ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర. 'దేహలత, ఉపమాలంకారము. 'నిచ్చలువచ్చు', అను ప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అతఁడు నిత్యమును సాయంసమయమున నందకత్తెలయిన భోగముదాండ్రవంకఁ జూచుచు వీథి కేతెంచుచుండఁగాఁ గోయిలగుంపులను జెఱకువిల్లును దాఁచి యాకారముతో వచ్చిన మన్మథుండో యనునట్లుండెను.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ ♦ జలువఁ బట్టినదట్టి, దలిముంపుదుప్పటి ♦ దానిమీఁద
మొల జముదాళి చా ♦ యలపిడియంబు చేఁ, బడగనూరియుఁజిల్ల ♦ బటువు చేతఁ
దనువున మంచిగం ♦ దము దానిపై గంద, వొడియందుమీఁదఁ గ ♦ ప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయె ♦ తులు వానిపైజాజి, విరు లందుపై నొంటి ♦ పోరుమాలు

తే॥ మీఱఁ ఘనసార తాంబూల ♦ సౌరభప్ర, వాహవహగంధవాహప్ర ♦ రోహమోహ
వశవిశాలేక్షణాజన♦స్వాంతుఁడగుచు, రాత్రులఁజరించుచుండు నా♦బ్రాహ్మణుండు 20.

అ॥ ఆబ్రాహ్మణుండు - అనిరఁకుశుఁడు, చల్లడము - సగముతొడవఱకుఁదొడిగెడు గుడిగె, అనఁగాఁగుఱుచలాగు అమీఁదన్-దానిపైన, ఇచట 'మీఁదు, శబ్దమునకు. 'న' చేరి మీఁదన్, అయినది. "సూ. కేషాంచిదుదంతానాం నే విభక్త్యావునోలుక్ స్యాత్" నన్ను. చలువఁబట్టినదట్టి-చలువఁజేసి యుదికిననడికట్టును. 'దట్టి-దట్టీ, అని రెండురూపములుగలవు. దానిమీఁదన్-ఆపైన, దలిమంపు దుప్పటి-సన్ననివస్త్రమును, ఇదిదడిమముయొక్క-రూపాంతరము. ఉదా. "క. ఎలనాగయొత్తుదలి మపు, వదలిపంబులుగట్టనిచ్చె" యయా, మొలన్-నడుమునందు, జముదాళి-ఆయుధవిశేషము. ఇది జముదాడిరూపాంతరము, ఉదా. "సీ॥ జముదాడి గెల్చునా♦జముదాడి" రామా, చాయలపిడి యంబు- కాంతులతోఁగూడినబాఁకును, అనఁగాఖడ్గముననుట. ఉదా. "చ. చల్లడములుపూనిమీఁదఁ బది♦అంబుగఁగట్టినమట్టె కాసెలన్, బిడియములంటఁదోఁపి" స్వా. మ. చేన్ - చేతియందు, పడగ సూరియున్ - పడగగలిగినచూరకత్తియును, ఇది చురకత్తియొక్క రూపాంతరము. పడగ + సూరి- పగడసూరి అగును. ఇచట 'సూరి-చూరి, ఈరెండురూపములుగలవు. "ని, సూరి త. కత్తి. ఛురిక శ. చం. చేతన్-హస్తమునందు, చిల్లబటువు- చిన్నయుంగరమును, అంగుళీయకమును, తనువునన్-. ఒడలియందు, నుంచిగందమున్-చందనపుపంకమును, దానిపైన్-అందుమీఁద, గందవొడి = పరిమళముఁగూడినగందపుబుక్కాయును, ఇచట 'గందవొడి' యనుటకు 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి, ప్రౌ.వ్యా. ఉదా. "పుడుకు మల్లనగంద♦వొడికి నీప్రేంకణము" స్వా. మ అందుమీఁదన్-ఆపొడిపైన, కప్పురపురజము - కర్పూరపుపిండియును, వలకారిసిగతాయెతులు - మోహమునుగలిగించునట్టి జుట్టుముడి యందలితాయెతులును, ఇచట 'వలకారి' యనుటకు దా. 'సీ. పలుమాఱుఁ దనప్రోలఁ♦కలికిసేఁతల జోడి, వలకారితనమున♦ వన్నెఁబెట్టు, పు.వ, ఇచట 'తాయెతు' అనుటకు 'సూ. డోలా భూషోత్తరీయాణి విసైత్వంనాస్తిమధ్యయోః' అథ. దానిపైన్-ఆతాయెతులమీఁద, జాజివిరులు - జాజి పువ్వులను, అందుపైన్-ఆపువ్వులమీఁద, ఒంటిపొరరుమాలు-ఒక్కపొరతోఁగప్పఁబడిన రేసు గుడ్డయును, మీఱన్-అతిశయించఁగా, ఘనసార........స్వాంతుఁడు. ఘనసార-కర్పూరముతోఁ గూడిన, తాంబూల - తమలముయొక్క, సౌరభ-సువాసనయొక్క. ప్రవాహ-పరంపరను, వహ- వహించుచున్న, గంధవాహ-వాయువుయొక్క, ప్రరోహ - మొలకలచేత-అంకురములచేత. మోహ వశ-వలపునకులోఁబడిన, విశాలేక్షణాజన - పెద్దకన్నులుగలస్త్రీజనముయొక్క, స్వాంతుఁడు- మనస్సుగలవాఁడు, అగుచున్-అయి,రాత్రులన్-రాత్రులయందు, చరించుచుండున్-తిరుగుచుండును, ఇందు విటునియొక్క స్వాభావికవేషమును వర్ణింపఁబడియుండుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

ఉదా. "పశ్చాదంఘ్రీప్రసార్య త్రికనతివితతం ద్రాఘయిత్వాఙ్గముచ్చైః
ఆసజ్యాభుగ్నకంఠో ముఖమురసిసటాః ధూలిధూమ్రావిధూయ
ఘాసగ్రాసాభిలాషాదనవరతచలత్ప్రోథతుండస్తురంగో
మందం శబ్దాయమానో విలిఖతిశయనా దుత్థితః క్ష్మాం ఖురేణ."

మఱియు విటవేషమునకు గంధముక్కుటిరయే చాలు నని యిటీవల కొందఱు వచించియున్నారు. "క. కుందనపుసొమ్ము లేటికి, నెందుకుఁ బెండిసొమ్ము లెందుల కతఁడే, యందము మనుజుని మేనికి, గంధమురా కుందవరపుఁ గవిచౌడప్పా" క. చౌ. ఇచట నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాడు. "వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః" ప్రతా.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు కుఱుచలాఁగును, దానిపైఁ జలువఁజేసిన నడికట్టును, అమీఁద సన్ననిదోవతియును, నడుమునఁ గత్తియును, తళతళలాడెడి పెద్దబాఁకును. కరమునఁ జూరకత్తియును, ౘ్రేలికి నుంగరమును, మేన గంధపుఁబూఁతయును, దానిపై సువాసనగలబుక్కాయును, అపాడిమీఁదఁ గర్పూరపు చూర్ణమును, జుట్టుముడియందుఁ జక్కనితాయెతులును, వానిపై జాజిపూవులును, అమీఁద నొంటిపొరరుమాలును ధరించి కర్పూరపుతాంబూలముయొక్క పరిమళము సన్నగాలిమొలకలతోఁ గూడిపోఁ కుటవలనఁగామినులు మోహపరవశులగుచుండఁగా రాత్రుయందుఁదిరుగుచుండును.

సీ॥ జాఱినవెండ్రుకల్ ♦ సవరించికట్టిన, పసిఁడిౘ్రాఁతరుమాలు ♦ దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య ♦ మొదవజూచెడుకన్ను, లరవిరి కెందమ్మి ♦ విరులుదాల్ప
వాడుఁజూపినలేఁత ♦ వాతెఱపలుదాఁకి, జిలుగుటెండలఁజిమ ♦ చిమయనంగ
వలిపెదుప్పటివల్లె ♦ వాటుజాఱియొయ్యారి, చిటులుగంధపుఁబూఁత ♦ చెలువమమర

తే॥ మారశాస్త్రాధికారదు ♦ ర్వారవార, వారిజాస్యాతిసారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభసంభోగ ♦ కేళిఁదేలి, వీధికే తెంచు జేపటి ♦ వేళనతఁడు. 21.

అ॥ అతఁడు – అనిరంకుశుఁడు, జాఱినవెండ్రుకల్, ముడివీడిపోయినశిరోజములు, సవరించి – చక్కఁగాఁజేసిముడివేసికొని, కట్టిన – తలకుఁజుట్టుకొనినట్టి, ఉదా. 'సీ పాగగాదనుచుల ♦ పాకపాలుఁదుగట్టెఁ, జెంగావిసరిగంచు ♦ జిగిరుమాలు' పాంచా. ప. పసిఁడిౘ్రాఁతరుమాలు – బంగారపుచిత్తరువుౘ్రాయఁబడిన రేసుగుడ్డ, దుసికిలంగన్ – జాఱుచుండఁగా, ఉదా. 'గీ అట్టివేసవి బెడిదంపు ♦ వెట్టకతన, హస్తము చెమర్చి సారెకు ♦ లస్త్రకంబు, దుసికిలఁగఁగాదె సవరింప ♦ వశముగాక, పుష్పబాణునిచెఱకువిల్ ♦ పుడమిఁబడియె" ఆము. నిదురచాలమిన్ – నిద్రతక్కువయగుటచే, మాంద్యమొదవన్ – అలస్యము కలుగునట్లు, చూచెడుకన్నులు – వీక్షించుచున్న నేత్రములు, 'సూ. ద్రోస్తు భేదకతాపిస్యా దితిశేషాంచిదీరితమ్' అథ. అరవిరికెందమ్మివిరులు – సగమువికసించిన యెఱ్ఱదామరలయొక్క వికాసమును, తాల్పన్ – ధరించఁగా, వాడుజూపిన – కమలినట్టి, లేఁతవాతెఱ – కోమలమయిన పెదవి, పలుదాఁకి – దంతములుతగిలి, ఇచట 'పల్లు' అనుటకు 'పలు' అనిప్రయోగింపఁబడినది, "సూ. అద్విత్వంచభవేద్ద్విత్వం దీర్ఘోహ్రస్వస్యశేషుచిత్" అథ. జిలుగుటెండలన్ – దట్టమైన యెండలవలన, జిలుగు + ఎండ – జిలుగుటెండ, అగును. 'సూ. సామానాధికరణ్యేషూదన్తాసాంటుగాగమోఽచిస్యాత్' నన్న. చిమచిమ + అనంగన్ – చిమచిమయని మంటపుట్టుచుండఁగా, ఉదా. "సీ. మొనపంట మొనసినొ ♦ క్కినవొక్కచేఁగెంపు, టధరంబుచిమచిమ ♦ యనినయట్లు" అనిరు. వలిపెదుప్పటి – సన్ననితెల్లవస్త్రము, ఉదా. 'సీ. వలిపెంపుఁజెంగావి ♦ వలువగప్పషకోరి' శృం. నై. వల్లెవాటు – పైచుట్టును ద్రిప్పివేయఁబడిన, జాఱి – దిగఁజాఱి, - ఒయ్యారించి టుల

గండపుఁబూఁత-చక్కఁగాఁజిల్లుచున్న మేనఁబూసినగంధము, శరీరమునకు లేపనముచేసినచందనపుపూఁ తము, చెలువము+అమరన్ - అందమతిశయించుచుండఁగా, మార......కేళిన్. మారశాస్త్ర - కామశాస్త్రముయొక్క, అధికార - ప్రభుత్వమునందు, దుర్వార - వారింపనలవిగాని, వారవారిజాస్య - పద్మములవంటి మోములుగలవేశ్యలయొక్క, అతిసారస్య - మిక్కిలి రసయుక్తమయిన, వచనరచన - మాటలయొక్క పొందికచేత, కృత - చేయఁబడిన, పరిరంభ - ఆలింగనమువలన, సంభోగకేళిన్ - రతికేళియందు, తేలి - ఈఁదినవాఁడై, రేపటివేళన్ - ప్రాతఃకాలమున, ప్రొద్దుటిపూఁట, ఇచట 'రేపు-రేవు' అనిరెండురూపములుకలవు. 'రేపుచుక్కలఁజూచుచు♦మాపుతిమిర, వైరిఁజూచుచుసంధ్యవా♦ర్వంగవలయు' విష్ణుపు. వీథికిన్ - బజారునకు, ఏతెంచున్ - వచ్చుచుండును, 'నిదుర...........కెందమ్మి విరులుదాల్ప' అనుటచే నుత్ప్రేక్షాలంకారమును, కడమపద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారమును, 'మారశాస్త్రాధికారదుర్వార వారవారిజాస్యాతిసారస్య' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారమును. 'వచనరచన' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అతఁడు కామశాస్త్రమునందు గడితేఱినభోగముకాంద్రయొక్క రసయుక్తమైనపలుకులపొందికచేత సంభోగకేళిఁ దేలి సూర్యోదయకాలమున వీథికి వచ్చుచుండఁగా ముడివీడినవెండ్రుకలు చక్కఁగా ముడిచి తలకుఁ జుట్టినబంగారుజరీరుమాలు జాఱుచున్నది. నిదుర చాలకుండుటచేఁ గన్నులు మూఁతవడుచు నగముముడిచిన యెఱ్ఱదామరపువ్వులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. దంతక్షతములవలనఁ గమలినపెదవి జిలుగుఁబెండలకుఁ జిమచిమ యనుచున్నది. సన్ననియుత్తరీయపు వల్లెవాటు జాఱి మేనఁ గలగంధపుపగుళ్ళు కనుపించుచున్నవి.

ఉ॥ చూపరవుట్టు నప్రమిత ♦ శోభిత మౌక్తిక పద్మరాగముల్
తాపనఁ జేసినట్టిజిగి ♦ దంతపుమిద్దియలందు నక్షవి
ద్యావటిమంబు సూపు వెల ♦ యాండ్రును దాను వినోదలీల బా
రా పది దచ్చి యిత్తిగ దు ♦ గా యని పన్నిద మగ్గడించుచున్. 22.

అ॥ చూపర........రాగముల్. చూపర+పుట్టు - చక్కఁదనముగా నుండునటువంటి, అప్రమిత - మితములేని, శోభిత - ప్రకాశింపఁబడిన, మౌక్తిక - ముత్యములును, పద్మరాగముల్ - సూర్యునికాంతివంటి కాంతిగల కెంపులును, తాపనన్ - స్థాపించుటను, చేసినట్టి జిగిదంతపు మిద్దియలందున్ - ఒనరించినటువంటి యేనుఁగుదంతములతో రచింపఁబడిన చంద్రశాలలయందు, వెలయాండ్రును - వేశ్యాంగనలును, ఇచట. అలుశబ్దబహువచనము 'అండ్రు' అగుటకు 'సూ. నిత్యందారాదేశ్చస్యాల్లులయోరు రాచతత్ర స్థః' శబ్దచిం. తానును - అనిరంకుశుఁడును, వినోదలీలన్ - కాలయాపనము కొఱకయిన విలాసముగా - ప్రొద్దుపుచ్చుకొనుటకై వేడుకగా, బారా - పదిరెండు, తది, దచ్చి - ఎగిమిది, దఁట+చవుకము - దచ్చి, అగును. ఇత్తిగ - ఇఱు ఇరు+తిగ - ఇత్తిగ ఉదా "మ. దచ్చాకచావంచయి, త్తిగబారాదుగయంచు" కళా. దుగా - రెండు, ఇచట 'దుగ' కు దీర్ఘము వచ్చుటకు 'సూ. ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘంబగు' ప్రౌ. వ్యా. అధర్వణాచార్యులును. "హ్రస్వః స్యాద్దీర్ఘ సంశ్రుతిః" అనియున్నాడు. అని - ఈవిధముగాఁ బలుకుచు, పన్నిద

దమున్ - పంజెమును, ఉగ్గడించుచున్ - పెద్దగాఁజెప్పుచు, అక్షవిద్యాపటిమంబున్ - జూదమునందుఁదమకుఁగల గట్టితనమును, చూపున్ - అగపఱచుచుఁడును, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ గాకుస్వర యతిద్వికముగాఁ జెప్పఁబడినది. అప్పకవి దీనినిబ్లుతయుగయతియని వర్ణించినాఁడు. ఉదా. "ఉ॥ శ్రీగజగామినీమణిని ♦ సీతనుగా నిరపాయిగాఁ ద్రిలో, కీగృహమేధిఁగా గరుడకేతనుఁగా భవరోగవైద్యుఁగా, నా గురువాన నిన్నె మది ♦ నమ్మితి వేలోకవేల్పుఁ గొల్వనీ, వే గతి కావవే రఘుప ♦ తీ శరణాగత వజ్రపంజర" వ.జ.శ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌ చారు. యథావద్వస్తు వర్ణనమ్." ప్రతా,

తా॥ ముత్యములు కెంపులు స్థాపించఁబడి ప్రకాశించుచున్న యందమైన దంతపుమేడలయందు వేశ్యలును దామును వినోదముగా జూదమాడుచుందురు.

సీ॥ కొదమచందురువంటి ♦ నుదుటఁ గస్తురినామ, మొఱపుమించఁగ దిద్దు ♦ నొక్కరితకుఁ
జిమ్మచీఁకటిగ్రమ్ము ♦ క్రొమ్ముడి గొజ్జంగ, లొనరఁగాఁదుఱుము వే ♦ ఱొక్కరితకు
జక్కవకవవంటి ♦ చన్నులహారంబు, లొయ్యఁగాఁ దీర్చునొం ♦ డొక్కరితకుఁ
మించుఁదీఁగెకు మీఁచు ♦ మేనఁ గప్పురగంద, మొప్పుగా నలఁదు మ ♦ ఱొక్కరితకు
తే॥ నొకతె చెక్కులపై మక ♦ రికలు వ్రాయు, నొక్కతెకు మెల్ల జడతీలు ♦ చిక్కఁదీయు
నొక్కపనిమెప్పుడునుగల్గి ♦ యుండుఁగార్య, భరము లేదనఁ గూడదా ♦ బ్రాహ్మణునకు. 23.

ఆ॥ అబ్రాహ్మణునకున్ - అవిప్రునకు, కార్యభరము - పనియొక్క యధికము, లేదనన్ + కూడదు - లేదనిచెప్పుటయొప్పదు, ఒక్కరితకున్ - ఒకకామినికి, ఇచట తకారమువచ్చుటకు 'సూ. తవర్ణకంబుత్ర్యర్థకంబగు, 'అయ్యాది యేకత్వంబున సమాసగత షష్ఠ్యంతయుత్క్రమర్థకా న్యైకార్థక శబ్దంబుల పయినగు'' ప్రౌ. వ్యా. కొదమచందురువంటి నుదుటన్ - బాలచంద్రునిఁబోలిన నొసటియందు, కస్తురినామమున్ - కస్తూరితిలకమును, ఒఱపుమించఁగన్ - అందమతిశయించునట్లు, దిద్దున్ - సవరించును, వేఱొక్కరితకున్ - మఱియొకకాంతకు, చిమ్మచీఁకటి - వెదఁజల్లునట్టి స్వభావముగల గాఢాంధకారము, ఉదా. "ద్వి. వివరింపుమిదెపొద్దు ♦ వేగుజామయ్యెఁ, గవిసినచిమ్మ చీఁ ♦ కటి వెల్లఁబాఱె" ద్వి. హ. క్రమ్ము - వ్యాపించునట్టి, క్రొమ్ముడిన్ - నూతనమయిన కేశబంధమునందు, ధమ్మిల్లమునందు, గొజ్జంగలు - పన్నీరుపూలు, ఒనరన్ గాన్ - ప్రకాశించునట్లు, తుఱుమున్ - గుచ్చును, ఒండొక్కరితకున్ - వేఱొకముదితకు, జక్కవకవవంటి చన్నులన్ - చక్రవాకపక్షుల యొక్క జంటనుబోలిన స్తనములయందు, హారంబులు - పేరులు, ఒయ్యఁగాన్ - మెల్లఁగా, తీర్చున్ - చక్కఁబఱచును - సరిచేయును, మఱొక్కరితకున్ - ఇంకొకయువతికి, మించుఁదీఁగెకున్ - విద్యుల్లతకు - మెఱపుఁదీఁగెకు, మించు - అతిశయించునట్టి, మేనన్ - ఒడలియందు, కప్పురగందము - కర్పూరపుబురదను, ఒప్పుగాన్ - అందముగా, అలఁదున్ - పూయును, ఒకతె చెక్కులపైన్ - ఒకసుందరియొక్క చెక్కిళ్ళమీఁద, ఇచట 'ఒకతె' అనుటకు ''సూ. తవర్ణకంబు స్త్ర్యర్థకంబగు'' 'సానియత్వంబున క్త్వైస్త్ర్వంబులు పర్యాయంబుననగు, ఆదేశాత్వంబుమీఁది దాని కత్వంబురాదు.'' ప్రౌ. వ్యా. మకరికలు - మకరికాపత్త్రములు, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఒక్కతెకున్ - ఒకతన్వికి, మెల్లన్ - తిన్నఁగా, జడతీలు - జడయొక్క పాయలు, చిక్కన్ + తీయున్,

చిక్కువడినవానిని విడఁదీయును, కతుక. ఎప్పుడును – ఎల్లకాలమును, ఏసమయమునందును, ఒక్కపని – ఏదోయొకపని, కల్గియుండున్ – ఉండనేయుండును, ఇందునిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగా వర్ణించినాఁడు. "చ॥ చెలఁగుబహుప్రియా సదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు" కా. సం. "ఏషత్వనేకమహిళాసమరాగో దక్షిణఃకథితః" సా. ద. 'శౌదమచందురువటిరుసుట – జక్కవకవఁటిచన్నులమించుఁదీగెకు మించుమేన, ఇత్యాదు లుపమాలంకారము 'ఒక్కపని యెప్పుడును గల్గియుండు' ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును. "కార్యభరములేదనఁగూడదాబ్రాహ్మణునకు" అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యాలోలతను దృష్టిఁజెందకుండుటను గూర్చి "దినేషు జీవితవ్యేషు, స్త్రీషుచావాసకర్మసు, అతృప్తాప్రాణినస్సర్వే, యాతాయాస్యంతి యాంతిచ" చాణ.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడొకచంద్రముఖికి నొసటఁ గస్తూరితిలకమును బెట్టును. మఱియొక యలివేణికిఁ గొమ్మడియందు గొజ్జంగపువ్వులు దుఱుమును, ఒకచక్రవాకస్తనికిఁ జన్నులపయినున్న పేరులు చిక్కుఁదీయును. ఒకలతాంగికి మేనఁ గర్పూరపుపంక మలందును. ఒకకామినికిఁ జెక్కిళ్లపై మకరికాపత్త్రములను రచించును. ఒకయువతికిఁ జల్లఁగా జవపాయలు చిక్కుఁదీయును ఇట్లెల్లప్పుడు నేదోయొకపని చేయుచునే యుండునుగాని విసుకుఁజెందఁడు.

క॥ వారాహము వారణగిరి, వారాన్నిధి వారణాసి ♦ వారణవరదున్
వారాఁగనాజనస్మర, ణారూఢిన్మఱవఁ డాతఁ ♦ డనఘుఁడువోలెన్. 24.

అ॥ ఆతఁడు – అనిరంకుశుఁడు, అనఘుఁడువోలెన్ – పుణ్యపురుషుఁడోయనునట్లు, వారాంగనాజనస్మరణారూఢిన్. వారాంగనాజన – అందగత్తెలయిన వేశ్యలగుంపుయొక్క, స్మరణ – తలంపునందలి, ఆరూఢిన్ – నిశ్చయముచేత, వారాహమున్ – వారాహపురాణమును, వారాహమనఁగా నష్టాదశపురాణములలో నొకటి. "మద్వయంభద్వయం చైవ బత్రయంవచతుష్టయం, అనాపలింగకూస్కాని పురాణానిపృథక్ పృథక్, అష్టాదశపురాణాని కృత్వా సత్యవతీసుతః, భారతాఖ్యానమఖిలం చక్రేతదుపబృంహితమ్" (స్కాం. మా. అ.) మద్వయం – మాత్స్యమార్కండేయములు, భద్వయం – భవిష్యభాగవతములు, బత్రయం – బ్రహ్మాండ, బ్రహ్మ బ్రహ్మవైవర్తములు, వచతుష్టయం – వామన, వైవస్వత, వైష్ణవ, వారాహములు, అ. నా. ప. లిం గ. కూ. స్కాములు– 'అగ్ని. నారద. పద్మ. లింగ. గరుడ. కూర్మ. స్కాందములు' అని తెలియవలయును. వైవస్వతపురాణమథర్వణభారతమువలెఁ గనుపడకున్నను "వైవస్వతపురాణే ఉత్తరార్ధే షణ్ణవతితమోఽధ్యాయే కృష్ణభీమసంవాదే" అనియొకయధ్యాయము కనఁబడుచున్నది. "ఇతి శ్రీమహాపురాణే వైవస్వతే ఉత్తరార్ధే కృష్ణభీమసంవాదే మయకృతసప్తర్షి శాపవిమోక్షకథాయాం శ్రీవిశ్వకర్మస్తోత్రం నామ షణ్ణవతితమోఽధ్యాయః" ఇట్టుకొన్నిగ్రంథములంఁజూచుచున్నాము. బ్ర. వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు వైవస్వతపురాణస్థానమున వాయుపురాణమును జేర్చినారు. 'వాయుపురాణము వారుణపురాణము' ఇవియుపపురాణములలోని వైయున్నవి. వారణగిరిన్ – కరిగిరిని – అనఁగాఁ గాంచీపురమును, దీనినే కంచియందురు. ఇచట వరదరాజస్వామి ప్రతిష్ఠింపఁబడియుండెను, వారాన్నిధిన్ – క్షీరసముద్రమును, వారణాసిన్ – కాశీక్షేత్రమును, 'ని. వారణాసి–సు. కాసి' శ. చం, "వారణాసి. సం. ని. ఇ. పుం. కాశి" 'వారణా + అసి' అను రెండునదులు కాశికి రెండువైపుల ప్రవహించుచున్న

గంగలోఁగలియును ఆరెండునదులమధ్య నుండుటచే వారణాసి అయినది" అం. వా. ఉదా. "వ. ముక్తిక్షేత్రంబగు వారణాసి" శృం. నై. హేమచంద్రుఁడు 'వరాణసీ వారాణసీ' అని రూపద్వయమునే నిర్ణయించుటకుఁ గారణము తెలియదు. ప్రాఁతప్రతియందు 'క. వారాహము వారాన్నిధి, వారాణసివారణాద్రి' అనియున్నది. వారణవరదుఁ - కరికివరమొసంగినవిష్ణువును. శ్రీకాళహస్తీశ్వరుననియుఁ జెప్పవచ్చును. మఱవఁడు - మఱపుఁజెందఁడు, వారాంగనాధ్యానమును నిరంతరమును మఱవకుండుటచే వారాహపురాణము మున్నగువాని నెన్నఁడునుమఱవఁడు. అనుటచే వేశ్యాలోలునికిఁ బురాణాదులయందు శ్రద్ధయుండుటవిరోధము. 'వార' శబ్దము మఱవకుండుటచే విస్మృతిఁజెందకుండె ననువర్థముచే నాభాసము. కావునవిరోధాలంకారము. "ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా" ప్రతా. "విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, జాతిశ్చతుర్భిర్జాత్యాద్యైర్విరుద్ధాస్యాద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యామథద్రవ్యం ద్రవ్యేణైవేతితేదశ" కా. ప్ర.

తా॥ అతఁడు నిరంతరము వారాంగనాధ్యానచిత్తుండగుటచే వారాహపురాణమును తిరుమలక్షేత్రమును, క్షీరసముద్రమును, కాశీక్షేత్రమును, భగవంతుని మఱవకుండెను. ఆలోచింప నతఁడొక పుణ్యపురుషునివలె నగపడుచున్నాఁడు.

—: నిరంకుశున కాచారాదులయందసూయ :—

సీ॥ నిగమశాస్త్రంబులు ♦ నేర్పినగురువుఁ గ, న్గొన నెన్నఁడును లేని ♦ కోప మెత్తుఁ
దీర్థయాత్రాపరా ♦ ధీనులఁ గనుఁగొన్న, మది నెన్నఁడును లేని ♦ మంట పుట్టు
వైదికాచారప్ర ♦ వర్తిష్ణు నీక్షింప, నిల నెన్నఁడును లేని ♦ యేవ గలుగు
శమదమాధికుఁడైన ♦ సన్న్యాసిఁగనుఁగొన్న, మునుపెన్నఁడునులేని ♦ కనరుదోఁచు
తే॥ సంధ్య యన్న శిరోవ్యథ ♦ సంభవించు, భస్మధారణ మన్నఁ దీ ♦ వరము వొడము
దేవపూజావిధానంబుఁ♦దీర్చుమన్న, నేఁబ ముదయించు నాబ్రహ్మ♦ణబ్రువునకు 25.

ఆ॥ అబ్రాహ్మణ బ్రువునకుఁ - జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణుఁడై ద్యూతవ్యభిచారాది నింద్యప్రవర్తనుఁడైన యానిరంకుశునకు, నిగమశాస్త్రంబులు - వేదములును శాస్త్రములును, నేర్పిన గురువున్ - అభ్యసింపఁజేసినగురువును, కన్గొనన్ - చూచినట్లయిన, ఎన్నఁడును + లేనికోపము - ఇదివఱకెప్పుడునులేనట్టిక్రోధము, ఎత్తుఁ - అధికమగును, తీర్థయాత్రాపరాధీనులఁ - పుణ్యక్షేత్రములనుజూచుటకై బయలుదేఱుటయందాసక్తులైనవారిని, కనుఁగొన్నఁ - వీక్షించినంతనే, మదిఁ మనస్సునందు, ఎన్నఁడును - ఇంతకుముందెప్పుడును, లేనిమంటపుట్టుఁ - ఎఱుఁగనిశరీరమునందలి యొకరీతిబాధకలుగును, అనఁగాఁగోపమధికమగుననుట. ఇది దేశ్యము. ఉదా. "తే. పావకుఁడును గపటంపుభూవరుండుఁ, దమ్ముఁగడుఁజేరిమందెమేలమ్మతోడ, నున్నవారికిఁగీడుచేయుదురు వారి, కంచితస్నేహమున మంట లధికమగును" విష్ణుపు. వైదికాచారప్రవర్తిష్ణుఁ - వేదవిహితమైనసత్ప్రవర్తనమునందు మెలఁగుచున్నవానిని, ఈక్షింపఁ - కాంచినతోడనే, ఇలఁ - పుడమియందు, ఎన్నఁడును - అంతకుఁబూర్వమెప్పుడును, లేనియేవకలుగుఁ - ఎఱుఁగనియసహ్యమేర్పడును, శమదమాధికుఁడు - అంతరింద్రియబాహ్యేంద్రి

యనిగ్రహమునందుగొప్పవాఁడు. ఐనసన్యాసిక౯-అయినట్టియతీశ్వరుని, కనుఁగొన్నక౯-చూచినప్పుడే, మునుపు-గతించిన కాలమున, ఎన్నఁడును-ఏకాలమునందయినను, లేనికసరుతోఁచున్ - లేనటువంటి యహితముకలుగును, సంధ్య-ప్రాతఃకాలమునను మధ్యాహ్నకాలమునను సాయంకాలమునను జేసెడి గాయత్రీయుపాసన, అన్నన్-అప్రస్తావనవచ్చినవెంటనే, శిరోవ్యథసంభవించున్-తలనొప్పి పుట్టును, భస్మధారణము + అన్నన్ - విభూతినిబూసికొనుటయనఁగానే, తీవరము + పొడమున్ - తొందరకలుగును, దేవపూజావిధానంబున్ - దేవతలనుబూజించునట్టి క్రమమును, తీర్చుమన్నన్ - చక్కఁజేయుమనఁగా, ఏబ్రము + ఉదయించున్-రోఁతపుట్టును, ఇటదేవపూజనుగూర్చి "స్వయంయజతిచేద్దేవముత్తమాసోదరాత్మజైః, మధ్యమాయాజయేద్భృత్యైరధమాయాజనక్రియా" శంభు. ఇందు 'కన్గొనన్' అనుచోటను కారములోపించుటనుగూర్చి "గీ. కాంతచన్గవచనుగవ కార్మొలుపులు, కారుమెఱుపులు" అప్ప. 'మంటవుట్టున్' అనుటలో ప్రథమమీఁదిపరుషమునకు సరళాదేశమునుగూర్చి "గీ సంధిఁగూర్పఁగఁ బ్రథమాంతశబ్దవితతి, పైఁగచటపలకు వికల్పంబుసెల్లుఁ, గాకుసంబోధనాఖ్యయు కర్మధార, యంబుల నచేతనంబులనబ్జనాభ" అని లక్షణము. "సూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరిస్థితాః, కాకాసంబోధనేచాపి హ్యాఖ్యయోఃకర్మధారయే, అచేతనార్థకేశబ్దఇతిశృంగారభూషణః" అథ. ఎత్తుగీతియందు ద్వితీయపాదమున నభేదయతి సెప్పఁబడినది. "క. వబయోరభేదమనియెడి, నెపమున పఫబభలు వాకు నేర్పనవడిగా, నుపక్రమింపవచ్చుఁగృతులందుపనిషదుచితార్థసూక్తులానసిన చోటన్" సుల. ఉదా. 'చ. నుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూఱిటికంటెసూనృత, వ్రతయొకబావి మేలుమఱి బావులునూఱిటికంటెనొక్క సత్క్రతువదిమేలు" భార. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారుయథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ నామమాత్రబ్రాహ్మణుఁడుగా నుండి వ్యసనాసక్తుఁడయినయానిరంకుశునకు వేదశాస్త్రాదులు బోధించినగురువును జూచినతోడనే కోపమువచ్చును. తీర్థయాత్రలాచరించువారిం గనినంతనే మితిలేనికొఱకొఱలు పుట్టును. వైదికాచారనిమగ్నులను జూచినంతలో నేరోఁతకలుగును. జితేంద్రియుఁడగుసన్యాసి పొడకట్టినవెంటనే వెగటుకలుగును. సంధ్యవార్చుటయనినఁ దలనొప్పిగా నుండును. భస్మముధరించుట యనిన వేగముగలుగును. దేవునిఁ బూజించుట యనఁగానే రోఁతగానుండును,

నిరంకుశుని గృహచౌర్యారంభము

సీ॥ తలిదండ్రులకు సమ్మతంబుగా నతిథిస, త్క్రియ యటంచు నొకింత గిలుబుఁజేయుఁ
బొరుగూళ్లఁ గలమాన్య భూముల ధాన్యంబుఁ, గ్రయపెట్టి విడుచుఁబ రశ్వతంబుఁ
దనపైఁ బరామర్శ దప్పియుండు టెఱింగి, దొడ్డసొమ్మైన దొంగిలించు
నప్పచెల్లెండ్రపై నాదరంబులు సూపి, యరణముల్ గొనిపోయి యపహరించు
తే॥ బలపమును గత్తియును బూని ప్రజలయిండ్లఁ, గన్నపెట్టని దొక్కటే కానికొదవ
కడమదుర్వృత్తు లన్నియుఁ గఱచె నతఁడు, లంజతల్లులచేతి మల్లటకుఁ గాఁగ 26.

అ॥ అతఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, లంజతల్లులచేతి మల్లటకున్ + కాన్ కన్ - శృంగారకాంతలయొక్క తల్లులవలని బాధలకుఁగాను - వేశ్యమాతలయొక్క పోరును బడలేకయున్నటు. ఇచట

'అంజతల్లులచేతి మల్లట' అనుటకు 'సూ. సమాసయుగ్భశేరాద్య ఆత్మాదిగవిభక్తిగః'' అధ. 'మల్లట, మల్లాట, అని రెండురూపములు కలవు. తలిదండ్రులకున్ - జననీజనకులకు, ఇదిద్వంద్వసమాసము. కనుకద కారాదేశమయినది. 'సూ. పరుషాణాంగసడదవాస్యుః పదాద్ద్వంద్వే'' శబ్దచిం. 'తల్లి' అనుశబ్దమునల కారద్విత్వము లేమికి 'సూ. ప్రథమలుగపి ద్విసులోప్యః'' నన్న. సమ్మతంబుగాన్ - అనుకూలముతోనే, అతిథిసత్క్రియ - ధర్మార్థమింటికి వచ్చిన యాచకులకు మర్యాదలనిమిత్తము, అటంచున్ - అనిపల్కుచు. ఒకింత - కొంచెము, గిలఁబున్ + చేయున్ - అపహరించును, పొరుగూళ్లన్ - సమీపగ్రామములయందు, కలమాన్యభూములధాన్యంబున్ - ఉండినదానభూములలోని వడ్లు మున్నగుధాన్యములను, క్రయపెట్టి - అమ్మి, పరశ్శతంబున్ - నూటికంటెనధిక సంఖ్యగల ధనమును, విడుమన్ - పోఁగొట్టును, తనపైన్ - దనమీఁద, పరామర్శ - పరామరిక, తప్పియుండుట - లేకుండుట, ఎఱింగి - తెలిసికొని, అనఁగాఁ దననుగని పెట్టియుండని యదనులోననుట. దొడ్డసొమ్మైనన్ - ఏదైననొకపెద్దయాభరణమును, దొఁగిలించున్ - చౌర్యముఁజేయును, అప్పచెల్లెండ్రపైన్ - తనతోఁబుట్టువులయందు, ఇది ద్వంద్వసమాసమయినను దకారాదేశము కాలేదు 'సూ. కొన్నియెడలద్వంద్వంబునం బదంబుమీఁది చకపలకుసదవలుగానంబడవు.'' ప్రౌ. వ్యా. ఆదరంబులు + చూపి - గౌరవములు కనఁబఱచి, అరణముల్ - తనకుమర్యాదగా నిచ్చినధనమును వస్తువులను, కొనిపోయి - తీసికొనివెళ్ళి, అపహరించున్ - మోసపుచ్చి తీసికొనిపోవును, బలపమును - ఖటికశిలను - బలపమను పేరుగలరొుక చోరసాధనమును, ఉదా ' క. బలపముఁగన్నపుఁగత్తియుఁ, దలముళ్ళును జొక్కసీలి దట్టియిసుమజీ, మలక్రోలుగద్దగోరును, మలుబంతియుఁగత్తెరయును మొదలగువానిన్'' పర. వి. కత్తియును - కన్నముచేయునట్టి కత్తియును, పూని - వహించి, ప్రజలయిండ్లన్ - లోకులయిండ్లను, కన్నపెట్టనిది - గోడలకుఁ దూట్లువేయకుండుట, కన్నము + పెట్టు - కన్నపెట్టు. అగును. 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులందుఅచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి'' ప్రౌ. వ్యా. 'కన్నపెట్టు' అనియును రూపముకలదు. ఉదా. ''ఉ. నా, సాధనసంపదాఢ్యసదనంబులు నిత్యముఁగన్న పెట్టఁగన్'' పర.వి. 'సూ. ప్రతిషేధవాచినాంనిః' నన్న. ఒక్కచే - ఒక్కటిమాత్రమే, కొదవ - తక్కువ, కాని - అయినప్పటికిని, అభ్యనుజ్ఞార్థకము. కడమదుర్వృత్తులు - మిగిలినచెడ్డపనులు - శేషించినదురభ్యాసములు, అన్నియున్ - సమస్తమును, కఱచెన్ - అభ్యసించెను, 'ప్రజలయిండ్లఁ గన్నపెట్టనిదొక్కచే కానికొదవ' అనుటచే న్యూనాభేదరూపకాలంకారము, ''తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః'' కా. ప్ర.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతలపోరఁ బడలేక తలిదండ్రులకు సమ్మతముగానే యతిథులకు సత్కారమునిమిత్తమని కొంతధన మపహరించును. ఇతరగ్రామములయందలి మాన్యభూములలోని ధాన్యము నమ్మి ఖర్చుపెట్టుకొనును. ఇంటిలోనివారు తనను గనిపెట్టక పరాకుగా నుండెడివేళ నేదైన నొకవస్తువును దొంగిలించును. తోఁబుట్టువులను మర్యాదగాఁజూచి వారొసంగినధనమును వస్తువులను దీసికొనిపోయి వేశ్యల కిచ్చును. ఇన్నిరోజుల పొరుగిండ్లగోడలు త్రవ్వుట యొక్కటితప్పఁ గడమచెడుపనులన్నియు నొక్కటికలుఁగు లేకుండ నభ్యసించెను.

వ॥ మఱియు నొక్కవిశేషంబుగల దాకర్ణింపుము. 27.

అ॥ మఱియున్-ఇంకను, ఒక్క-విశేషంబు-ఒక్కయతిశయము, 'ని. విశేషోఽవయవేద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని, శబ్దా. కలదు-ఉన్నది, ఆకర్ణింపుము-వినుము,

—: నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందనురాగము :—

గీ॥ అఖిలవారాంగనామనో ♦ హరవిహార, నిరతుఁడౌ నైన నందులో ♦ నిరుపమాన
గానపరిణత చంపక ♦ గంధి యనెడి, వాలుఁగంటికి మిక్కిలి ♦ మేలువాఁడు. 28.

అ॥ అతఁడు. ఇదియధ్యాహారము. అఖిల.........నిరతుఁడు, అఖిల-సమస్తమైన, 'ని. విశ్వమశేషంకృత్స్నంసమస్త నిఖిలాఖిలానినిశ్శేషమ్' అ. వారాంగనా-అందకత్తెలైనవెలయాండ్రకు 'ని. విశేషాః కామినీ కాంతాభీరుర్బింబాధరాఙ్గనా, శబ్దా. మనోహర-మనస్సునకింపుగలుగునట్లు, విహార-సంచరించుటయందు, నిరతుఁడు-ఎడతెగని కాలముగలవాఁడు, ఔను-అగును, ఐనన్-అయినప్పటికిని, అనఁగాముందుచెప్పినదానికి వేఱొకయభిప్రాయమును దెలియఁజేయుట, ఉదా. 'గీ. నీవుచతురమతివి♦ నీకునిక్కన్నియ, నప్పగింపనేల♦యైననాదు, హృదయమలరుదీని♦యెడఁగడునార్ద్రమై, యుండుఁగాన‌ఁ జెప్ప♦కుండరాదు' భార. అందులోన్-ఆవేశ్యలయందు, ఇది దేశ్యము. 'సూ.వ్యతిరిక్తా స్సంప్రదాయతో వేద్యాః' నన్న. సాశ్రయా నాశ్రయాపిస్యాత్తత్రార్థగతసప్తమీ' అథ. సాశ్రయ సప్తమియగును. నిరుపమానగానపరిణతచంపకగంధి, నిరుపమాన-సమానరహితమయిన, గాన - సంగీతముయొక్క, పరిణత + చంపకగంధి - పరిపాకముగల సంపెంగపువ్వులవంటిపరిమళముగలది, అనెడివాలున్ + కంటికిన్ - అనునట్టిసార్థకనామముగల నిడుదలైనకన్నులుగలదానికి, మిక్కిలిమేలువాఁడు-అత్యంతమగు వలపుగలవాఁడు, చంపకగంధిశబ్దము నుగూర్చి. 'సూ. గంధస్యేదుత్పూతిసురభిభ్యః' సిద్ధాం. ఉదా. "ప్రియాసుపాదగ్ర్యదదీసురూపా, సుగంధి నీలోత్పలగంధివక్త్రా" రావ. ఇందునాయకుని వేశ్యాలోలత్వమంటె విద్యావైశద్యముద్యోతము చేయఁబడినది. సంగీతఫలితార్థమిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "త్రివర్గఫలదా స్సర్వేదానయజ్ఞజపాదయః, ఏకంసంగీతవిజ్ఞానం చతుర్వర్గఫలప్రదమ్" హారీతాదిస్మృతౌ ధర్మార్థకామా నృపాదితః, నిష్కామ స్తదనుష్ఠానా న్మోక్షమాప్నోత్యసంశయః," సం. వి. ర.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు వేశ్యలందఱియందు నిష్టముగనే తిరుగుచుండును గాని యందులో సంగీతమును బాగుగాఁ బాడనేర్చిన చంపకగంధి యనెడి వేశ్యయందే మిక్కిలి మరులుగలిగియుండును.

—() చంపకగంధివర్ణనము ()—

క॥ మరుఁడేల చంద్రుఁడేటికి, మరుదంకుర మేమిపనికి ♦ మనుజేశ్వర యా
తరుణికడగంటఁ గాదే, పురుషులధైర్యంబు లేదు ♦ పో మ్మనిపింపన్. 29.

అ॥ మనుజేశ్వర - ఓరాజా, పురుషులన్ - మగవారిని, ధైర్యమ్ములేదుపొమ్మ - మీకుధీరత్వములేదుగదా, అనిపింపన్-అనునట్లుచేయుటకు, మరుఁడేల-మన్మథుఁడెందులకు, చంద్రుఁడు + ఏటికిన్ - పార్వణచంద్రుఁడేమిచేయుటకు, మరుత్ + అంకురము - మందపవనము, సన్నవిగాలి, ఏమిపనికిన్ - ఏమిచేయుటకు, ఉపయోగము నవసరములేదనుట. ఆతరుణికడగంటన్ + కాదే -

ఆచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపుతోఁగాదా యేమి, ‘కాదే’ అనుటకు ‘సూ. ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః’ నన్న. ఇచట నావేశ్యయొక్క దృష్టి తగులుటతోడనే పురుషులు కామోద్రేకు లగుదురనుటకు “తావదేవకృతినా మపిస్ఫురత్యేషనిర్మలవివేకదీపకం, యావదేవ న కురంగచక్షుషాం, తాడ్యతే చటులలోచనాంచలైః” భర్తృ. ‘క. నీలోత్పలనయనాతర, ళాలోకనహతులు సోఁకు ♦ నంతకు వెలుఁగుఁ గదా, ధీలలితసుజనవిమలో, ద్వేలాతిస్ఫుటవివేక ♦ దీపము నెమ్మిన్’ బుద్ధిశాలులైనవారికిఁగూడ నిర్మలమయినజ్ఞానదీపము సుందరాంగుల ప్రణయంపుచూపులు తగులకుండునంతవఱకే ప్రకాశించును. కాని యవితగిలెనా ప్రకాశించనేరవు. కామినీనేత్రముల కిట్టిశక్తి యుండు ననిపూర్వకవులుగూడ వర్ణించిరి. “దృశాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశైవ యాః, విరూపాక్షస్యజయినీ స్తాస్తుమో వామలోచనాః” విద్ధ. శివునిచూపువలన నశించినమన్మథుఁడు చంచలనేత్రలచూపువలన నవతరించుచున్నాఁడు. కనుక నట్టిస్త్రీలను స్తుతించుచున్నా నని భావము. కామినీవీక్షణమువలనఁ జలించినమనస్సును స్థిరపఱుప నేయౌషధమునకునుశక్తి చాలదనియువచించిరి. “వ్యాదీర్ఘేణ చలేనవక్రగతినా తేజస్వినా భోగినా, నీలాబ్జద్యుతినాఽహినా వర మహం దష్టో న తచ్చక్షుషా, దష్టే సంతి చికిత్సకా దిశిదిశి ప్రాయేణ ధర్మార్థినో, ముగ్ధాక్షీక్షణవీక్షితస్య నహి మే వైద్యో నవా ప్యౌషధమ్” భర్తృ. ఇచటఁగార్యసాధనమున నుపమానములయిన మన్మథాదులకు వృథాత్వముఁ జెప్పుటచేతఁ బ్రతీపాలంకారము. “ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీపముపమేయతా, తస్యైవ యదివాకల్ప్యతిరస్కారనిబంధనమ్” కా. ప్ర. ఉదా. “లావణ్యౌకసి సప్రతాపగరిమ ణ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవనీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేషవిహితః పూషా కి ముత్పాదితం, చింతారత్న మహో ముధైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్ష్మాభృతః” ఖండ. “క. ఉపమేయము మెచ్చాలుఁగ ధర, నుపమానం బేల యనఁగ ♦ నొనరుఁ బ్రతీపంబు” కా. సం. “ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యద్వోపమేయభావస్స్యా త్తత్ప్రతీపముదాహృతమ్” ప్రతా. ఇందుఁ బురుషుల ధైర్యమును బోఁగొట్టఁదగినసాధనములు లేకుండనే కార్యము సఫలమగుననునర్థముచే విభావనాలంకారమును. “ఆధారరహితాధేయ మేకంచానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతిస్త్రిధా” ప్రతా. మమ్మటాచార్యుఁడును “క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యక్తిర్విభావనా” అనినాఁడు. “క. కారణములేక కార్యము ప్రారూఢంబైనదివి ♦ భావన” కా. సం. కొందఱుకవు లీకడగంటిచూపుతోఁ గూడ నవసరములేదు ముఖావలోకనమాత్రముననే పురుషులు కామోద్రేకు లగుదురని వర్ణించిరి. “గీ. ఉత్పలాక్షులవదనచం ♦ ద్రోదయమున, నహహ పురుషావతంసులి ♦ యంతరంగ, చంద్రమఃకాంతపాషాణ ♦ సమితి గరుగు, దివిజగజయానలార సం ♦ దియములేదు” విష్ణుమి.

తా॥ ఓరాజా పురుషులకు ధీరత్వము లేదనిపించుటకు మన్మథుఁడును, చంద్రుఁడును, మందానిలమును, అవసరము లేదు. ఆచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపు మాత్రమే చాలును.

చ॥ అమృతసరంబు లుట్టిపడ ♦ నాలతిఁ జేసిన వీణలోపలన్
దుమదుమగా వచోమహిమ ♦ దోఁపఁగ గీతముఁ బాడుచున్న న
క్కమలదళాయతేక్షణ న ♦ ఖంబులఁ గిన్నర మ్రోయఁ జేసినన్
నఘకము పుట్టకుండ జన ♦ తాహృదయంబులు దూతఁ జేసెనే. 30.

అ॥ అక్కమలదళాయతేక్షణ - తమ్మిరేకులవంటి విశాలమయినకన్నులుగలయావారకాంత, అమృతరసంబులు-మధురరసంబులు, 'ని. శృంగారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః తిక్తాదావమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ, ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః' శబ్దా. ఉట్టిపడఁ - అకస్మాత్తుగా లభించునట్లు, ఆలతిఁ + చేసినఁ - రాగము నాలాపమొనర్చినను, వీణలోపలఁ - వల్లకియందు, 'ని. వీణా తు వల్లకీ విపంచీ సా తు తంత్రిభిః సప్తభిః పరివాదినీ'' అ. ఇచట 'లోపలన్' అనుటకు 'సూ. లోపలనిర్గాగణోద్భవా షష్ఠీ,' శబ్దచిం. దుమదుమగాఁ - జనులహృదయము ద్రవించునట్లు, వచోమహిమ - పలుకులయొక్కయధికము, తోఁపఁగఁ - స్ఫురించఁగా, గీతముఁ + పాడుచున్నన్ - పాటను పాడుచుండినను, నఖంబులఁ - గోళ్ళతో, కిన్నరఁ-తంత్రీవాద్యమును, మ్రోయఁ + చేసినఁ - మ్రోగించునప్పుడును, తమకము + పుట్టకుండఁ - వలపుజనించకుండునట్లు, జనతాహృదయంబులు - జనసమూహముయొక్క మనస్సులు, 'ని. హృదయం వక్షసి స్వాంతే' అ. ఱాతఁ + చేసెనే - ఱాతితో సృష్టించినాఁడాయేమి, అనఁగా మానవహృదయములు కరఁగయుండవనట. కనుకనే "వీణా వేణు మృదంగ తాళ సహితం కిం తేన కంఠం వినా'' అని చెప్పినారు. కంఠస్వరము మధురముగా నుండనిచో నితరవాద్యము లన్నియు వ్యర్థములుగదా; ఆస్త్రీ కంఠస్వర మత్యంతమధురముగా నుండె ననిభావము. ఈపద్యమున 'అక్కమలదళాయతేక్షణ' అనుచోట ద్విత్వము వచ్చినందుకు 'సూ. ఊష్మరేఫా న్వినా ద్విత్వ మయుక్తస్య హలోమతః, ఋకారం చా విముచ్య స్యాత్ప్రాణానాం ద్విత్వసంగతిః'' అధ. 'దుమదుమగాఁ' అనుప్రయోగము నకుదా "క. తమపాటచినుకుచినుకుల, దుమదుమగాఁదడిసినట్టి ♦ దువ్వలువలతో'' కళా. 'గీతముఁ బాడుచున్నఁదమకము పుట్టకుండ జనతాహృదయంబులు ఱాతఁజేసెనే' అనునప్పుడు "శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణీ'' అను శాస్త్రవచనము ననుసరించి శృంగారరసముచే జనులహృదయమును గరఁగించిన దనిభావము. "రౌద్రేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్యకరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః, భయానకే చ భీభత్సే శాంతే గేయో నపుంసకః'' కోహళుఁడు. అతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్యాధ్యవసానంతుప్రకృతస్య పరేణ యత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా'' శా. ప్ర. కవిసామర్థ్యము ననుసరించి యతిశయోక్తు లనేకవిధములుగా నుండును. "హృదయ మధిష్ఠిత మాదౌ మాలత్యాఃకుసుమచాపబాణేన, చరమం రమణీవల్లభలోచనవిషయం త్వయాభజతా'' కుట్టి.

తా॥ ఆచంపకగంధి మధురముగా రాగాలాపమొనర్చుచుండినను,జనులహృదయములు కరఁగునట్లు వీణయందుఁ బలికించుచుఁ బాడుచున్నప్పుడును, తనగోళ్ళతోఁ గిన్నరమీటుచున్న సమయమునను మనుష్యులకుఁ వలపుజనించకుండుటకు బ్రహ్మదేవుఁడు వారిహృదయమును గఠినమయిన ఱాతితోఁ జేయలేదుగదా.

చ॥ పలుకక యుండెనేని సిత ♦ పంకజలోచన యాదరంబుపైఁ
జిలుకక యుండెనేని విట ♦ శేఖరులన్ గరుణావిదూరుఁడై
యలుగులపాలు సేయు విష ♦ మాస్త్రుఁడు తత్తరుణీలలామ లో
నలుగుట కాదు ప్రాణముల ♦ కల్గుట దేహవిసర్జనార్థమై. 81.

అ॥ సితపంకజలోచన — తెలిదమ్మిపువ్వులవంటి కన్నులుగల యావేశ్య, విటశేఖరుల్ — ముఖ్యులైన వ్యభిచారపురుషులను గూర్చి, ఇచట 'శేఖర' శబ్దము నగూర్చి. సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆరోపేయదివారుచిః" అర్థ. పలుకకయుండ కేని — సంభాషించని సమయమునను, ఆదరంబు — మర్యాద, పైన్ + చిలుకకయుండెనేని — తనమీఁద వ్యాపింపఁజేయకుండినప్పుడును, విషమాస్త్రుఁడు — బేసిసంఖ్యగల పంచబాణములను ధరించిన మన్మథుఁడు, కరుణావిదూరుఁడై — దయను బొత్తిగాఁ బరిత్యజించినవాఁడై — కేవలము దయలేనివాఁడై, అలుగులపాలు + చేయున్ — తనయొక్క శరములకు లోఁబడఁజేయును. అత్తరుణీలలామ — యావనప్రవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన యాచంపకగంధి, ఇచట 'లలామ' శబ్దమును గూర్చి "సూ. త్రిషులింగేషు రవ్యపాన్య స్మ్యాఖ్యసావర్గ్యే లక్ష్మసు" అర్థ. లోన్ — తనమనస్సులో, అలుగుట కాదు — కోపము సహించుట యేరాదు, దేహవిసర్జనార్థమై — విటకాంద్రుయొక్క శరీరమును విడచిపెట్టుటకొఱకును ప్రాణములకున్ — వారియొక్క యసువులకొఱకును, అల్గుట — అలుగఁబూనుట, అనఁగా వేశ్య యలుకఁబూనఁ దనప్రాణములు పోక విటుల ప్రాణములు పోవు ననిచెప్పుటచేత, అసంగత్యలంకారము. "భిన్నదేశతయాఽత్యంతం కార్యకారణభూతయోః, యుగప ద్ధర్మయో ర్యత్ర ఖ్యాతిః సా స్యా దసంగతిః, కా. ప్ర. "క॥ నేరుపుతోఁ గార్యంబును, గారణమును భిన్నదేశగతములు గాని, ద్ధారణిలోన నసంగతి, యై రంజిలు సంస్తుతకృతి యది యెట్లన్నన్" ఉదా. "క॥ అనిలోన నీభుజాగ్రం, బనుపమ తరవారిధారనందిన నేలా, యనయంబుఁ దాము వడఁకుదు, రనతారుల శ్రీస్పృశించు యతిబలసీమా" కా. సం. మఱియు నాయికాసామాన్యతయు వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ ఆవేశ్య తనవిటులతో నొకానొకప్పుడు పలుకకుండినను, గౌరవముఁ జూపకుండినను, మన్మథతాప మధికమగును. అది యలిగెనేని విటులప్రాణము లపహరించుటకే కాని వేఱుకాదు.

క॥ అదిగనుక దివిజవేశ్యల, సదనంబుల నున్న మౌని ♦ సంతతితలపుల్
గుదిగుంపులు చేసి మథింపదె యవకాశంబు గలుగ ♦ స్వర్గమునందున్. 32.

అ॥ కనుకన్ — కాఁబట్టి, అవకాశంబుకలుగన్ — స్థానము దొరకినట్లయిన — వీలుగలిగినట్లయిన, అది — ఆచంపకగంధి, స్వర్గమునందున్ — దేవలోకమున, దివిజవేశ్యలసదనంబులన్ — దేవలోకమునఁబుట్టిన రంభాద్యప్సరసలయొక్క యిండ్లయందు, ఉన్నన్ — ఉండెనేని, మౌనిసంతతితలఁపుల్ — ఋషిమూఁకలయొక్క కోరికలు, గుదిగుంపులు — గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులుగా, దట్టమైన వరుసలుగా, 'ని. గుదిగుంపులు, గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులు, గుదిగుంపులుచేయు, గ్రుదిగుచ్చు, సూ. ఆం. ని. చేసి — కూర్చి, మథింపదె — అల్లకల్లోల మగునట్లు త్రచ్చదా, 'రంభాద్యప్సరోంగన లింతటివిలాసినులు కాకుండుటచే స్వర్గమున మహర్షు లుండఁగలిగిరి, గాని చంపకగంధికే స్వర్గమున స్థానము లభించునట్లయిన వారి హృదయముల నెప్పుడో మథించియుండెడిది సుమా! అనుభావముచేతఁ గార్యకారణరూపాతిశయోక్త్యలంకారము "క. ఉపమేయ మింత దడవక, యుపమానమె నొడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణోక్తిమాలమై తగు, నపరిమితప్రౌఢి నదియు నైదువిధములై" కా. సం.

తా॥ ఆవేశ్యకు దేవలోకమున వసతి లభించినట్లయిన నచటి మునిమూఁకల కోరికల నెల్లఁ బ్రోవుచేసి త్రచ్చునుసుమా!

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత ♦ వలలఁబెట్టుటె కాక, యభ్యసించిన దొక్క ♦ యదలుచూపు
ముఖచంద్రరుచులచే ♦ ముళ్ళుపెట్టుటె కాక, సంతరించిన దొక్క ♦ వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత ♦ భ్రమలఁబెట్టుటె కాక, సంఘటించిన దొక్క ♦ జాఱుపైఁట
వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచే ♦ వెతలఁబెట్టుటె కాక, యలవరించిన దొక్క ♦ కులుకుపలుకు

ఆ॥ గాఢయౌవనమున ♦ గాసివెట్టుటె కాక, నేర్చుకొన్న దొక్క ♦ నెరతనంబు
తరుణివిభ్రమంబుఁ ♦ దలపోయ శక్యమే, ధాతకైన వాని ♦ తాతకైన. 33.

అ॥ అచంపకగంధిఅధ్యాహారము. వాలుఁగన్నులచేతన్ - విశాలమయిననేత్రములతో. వలలన్ + పెట్టుటె కాక-తనమాయలోఁ బడవేసికొనుటయే కాకుండ, ఒక్క యదలుచూపున్ - ఒక బెదరుచూపును, అభ్యసించినది-అలవఱచుకొనినది, ముఖచంద్రరుచులచేన్ - చంద్రునివంటిముఖము యొక్క కాంతిచేత, ముళ్ళుపెట్టుటె కాక - బాధించుచుండుటయే కాకుండ, ఒక్క వింతనవ్వు-ఒక యాశ్చర్యకరమైన పరిహాసమును, సంతరించినది-ధరించినది, ఉదా, "సీ. లీలదుద్రాక్షమా ♦ లిక దక్షిణశ్రవ - శ్శష్కులీశిఖయందు, సంతరించి, కాశీ. బటువుగుబ్బలచేతన్ - బలిసినస్తనములతో, భ్రమలన్ + పెట్టుటె కాక-భ్రాంతులుఁగలిగించుటయే కాకుండ, ఒక్క జాఱుపైఁటన్-కొంచెముక్రిందికి జాఱుచున్నపైఁటను, సంఘటించినది-సమకూర్చినది, వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచేన్ - వెలుపలకునటించుచున్న లజ్జతో, వెతలన్ + పెట్టుటె కాక - మనోవ్యధలు కల్పించుటయే కాకుండ, ఒక్క కులుకుపలుకున్-కొంచెముశృంగారవికార మగపడుచునట్టిమాటలను. అలవరించినది - అలవాటుచేసికొనినది, గాఢయౌవనమునన్-దృఢమైనవయస్సుచేత, గాసి పెట్టుటె కాక - బాధించుటయే కాకుండ, ఒక్క నెరతనంబున్-ఒకచక్కదనమును, నేర్చుకొన్నది - అభ్యాసముచేసినది, తరుణివిభ్రమంబున్ - యౌవనవంతురాలైనయావేశ్యయొక్క విలాసమును, ఇచట విభ్రమమును, గూర్చి "స్త్రీణా మాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు" మేఘ. "విభ్రమః. విలాసఏవ......స్త్రీణా మేషస్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నతు కంఠతః, మల్లి. వ్యా. "అత్రాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త, వైచిత్ర్య ముల్లసితవిభ్రమము త్పలాక్ష్యాః, తద్భూరిసాత్త్వికవికార మపాస్త ధైర్య, మాచార్యకం విజయి మాన్మథమావిరాసీత్" మాల. మా. పీనింబట్టిచూడ ననురాగముతోఁ గూడినచూడ్కి యని విశద మగుచున్నది. తలపోయన్-వర్ణించుటకు, ధాతకైనన్-మనలసృజించిన బ్రహ్మదేవునకయినను వానితాతకైనన్-అతనినిబుట్టించిన నారాయణునికైనను, శక్యమే-తరమా, కాదనుట. ఇచట వేశ్యయొక్క బెదరుచూపు, వింతనవ్వు, జాఱుపైఁట, కులుకుపలుకు, వర్ణింపఁబడుటచేతఁ గామినీలక్షణములు గోచరమగుచున్నవి.

"ఓష్ఠఃప్రస్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవత్, ధమ్మిల్లః [illegible] విగలిత ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః, ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజితస్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం ధృశ్యతే, నీవీ చ స్ఖలతి శ్లథాపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్" రతి.

"చ॥ పెదవిగదల్చుఁ గన్నుఁగవ కెంపెసలారఁ బిఱుందుఁజూచుఁ బ, య్యదవిదిలించుఁ [illegible]
యల్లఁడఁ గొప్పునసున్న క్రొవ్విరుల్, చెదరినబల్మిఁ దుంచుఁ జుమ్మఁ ♦ చెక్కునఁ [illegible]

ట్టదరినఁజక్కఁగట్టఁ జపలాక్షి మనోహరమూర్తిఁజూచినన్" కాను. 'ముఖచంద్రరుచులు, ఉపమాలంకారము. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. 'క. మిగుల గుణక్రియ లెయ్యెడ, యుగపత్ప్రాప్తంబులుగ సముచ్చయము కృతిం, బొగడఁ దగున్ ద్వివిధంబై, యగణితకవివినుత మగుచు నది యెట్లన్నన్" "క॥ హాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, పై యపరసముచ్చయాఖ్యమగు" కా. సం 'తరుణివిభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, అతిశయోక్తియును 'ధాతకైన-తాతకైన, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఆవేశ్య విటులఁ దనమాయలోఁ బడవేసికొనుటకుఁ దనవిశాలమయినకన్నులు చాలక బెదరుచూపులు గూడ నేర్చినది. జారుల నాకర్షించుటకుఁ దనచంద్రునివంటిముఖము చాలక చోద్యమగుచిఱునవ్వును గూడ నభ్యసించినది. కాముకులకు భ్రాంతిగలిగించుటకుఁ దనబలిసిన స్తనములు చాలక జాఱుపయ్యెదను గూడ నలవఱచుకొన్నది. కోడెగాండ్రకు మనోవ్యథగల్పింప సిగ్గునుజూపుట చాలక ఛలోక్తులనుగూడ నేర్చుకొన్నది. జారులను వయస్సుచే గాసిఁజెందించుట చాలక యొకచక్కఁదనమును గూడఁ దెచ్చుకొన్నది, దానివిలాసమును వర్ణింప నెవ్వరికిని దరము గాదు.

—: చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము :—

సీ॥ సాహిత్యమార్గంబు ♦ చాకచేసిననాఁడు, సంగీతమునఁ బ్రీతి ♦ నల్ప నేర్చు
సంగీతవైఖరి ♦ సమ్మతింపనివేళ, నింపుగా వీణవా ♦ యింప నేర్చు
వీణావిరావంబు ♦ వెగటుదోఁచినయప్డు, సొగటాలవేడుక ♦ చూప నేర్చు
సొగటాలపైఁగోర్కి ♦ సుదకువచ్చినయంత, వింతమాటల గార ♦ వింప నేర్చుఁ
తే॥ జదువఁ బాడంగ నింతంత ♦ చతుర గాదు, వీణవాయింప నింతంత ♦ జాణ గాదు
జూదమాడఁగనింతంత ♦ జూటగాదు, ప్రతిభపల్కంగ నింతంత ♦ ప్రౌఢగాదు. 34.

అ॥ ఆభోగమిది. అధ్యాహారము చదువఁగన్ - చదువుటయందును, పాడంగన్ - పాడుటయందును, ఇంతంతచతురగాదు - ఇంత, అంత, యనిపరిమితి చెప్పఁదగిన చాతుర్యముగలది కాదు, వీణవాయింపన్ - వీణను ప్రయోగించుటయందును, ఇంతంతజాణగాదు - ఇంతయంతయని నిర్ణయించుటకుఁదగిన నేర్పుగలది కాదు, ఇచట 'జాణ' శబ్దము. మహతీవాచకమగుటకు 'సూ. కొన్ని మహత్ మహతీవాచకముల కేకరూపములు కానఁబడుచున్నది" ప్రౌ. వ్యా. జూదమాడంగన్ - పాచికలాడుటయందు, ఇంతంతజూటగాదు - ఇంత యంత యనుప్రమాణము చెన్నఁదగినమోసకత్తె గాదు, ప్రతిభపల్కంగన్ - నవనవోన్మేషశాలి ప్రజ్ఞతో సంభాషించుటయందు - అప్పటికప్పుడు వికసించెడు బుద్ధివిశేషముతో మాటాడుటయందు, 'ని॥ ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా, తదుక్తం, "స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాల్యగోచరా, ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష శాలినీం ప్రతిభాం విదుః" ఇంతంతప్రౌఢగాదు - ఇంత యంత యని యెన్నఁదగిననిపుణతగలది గాదు, అనఁగా సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణమయినసామర్థ్యము గలది యనుట. విటుఁడు, అధ్యాహారము. సాహిత్యమార్గంబు - పాండిత్యముయొక్కపద్ధతిని, చాకచేసిననాఁడు -

నిలువచేయనిదినమున, సంగీతమునన్ — పాటచేత, ప్రీతిసల్పనేర్చున్ — ప్రేమను బుట్టింపఁగలుగును, 'ని॥ గీతం గాన మిమే సమే' అ. 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం. న్యాయారంభే ప్రసిద్ధకే, తౌర్యాణాం త్రితయే చాపి, శబ్దా. సఁగీతవైఖరిన్ — గానముయొక్క క్రమమును, సమ్మతింపనివేళన్ — ఇష్టపడనిసమయమున, ఇంపుగాన్ — ఆనందమగునట్లు, వీణవాయింపనేర్చున్ — వల్లకిని మ్రోగింపఁగలుగును, ఇచట వాద్యభేదములు నాలుగువిధములు. 'ని॥ తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాదికం, వంశాదికం తు సుషిరం, కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్, చతుర్విధ మిదం వాద్యం; వాదిత్రం తోద్యమానకమ్, అ, వీణావిరావంబు — వల్లకీనాదము, వెగటు + తోఁచినయప్డు — వెక్కసమయిన సమయమున, సొగటాలవేడుక — జూదమునందలివినోదమును, చూపనేర్చున్ — కనఁబఱుపఁగల్గును, సొగటాలపైన్ — జూదపుఁగాయలమీఁద, కోర్కి — అభిలాష, సుదకువచ్చినయంతన్ — తీఱినతోడనే, వింతమాటలన్ — చోద్యమును గలిగించునట్టి పలుకులచేత, గారవింపనేర్చున్ — ప్రేమను జూపుచుండును, ఇఁదు నాలుగుసీసపాదములకుఁ గ్రమముగా నాలుఁగుగీతపాదములయొక్క భావములు చెప్పఁబడినందున యథాసంఖ్యాలంకారము. "క॥ సమముగ నేవరుసఁ బదార్థము లుద్దిష్టంబు లయ్యెఁ దగ నాపరార్య, యమున ననూద్దిష్టములై, యమర యథాసఁఖ్య మయ్యె" సరస.

తా॥ ఆచెలయాలు పాండిత్యమునందును, సంగీతమునందును, మితిమించిన చాతుర్యముగలది, వీణావాదనమునం దపరిమిత మగునేర్పుగలది. జూదమునం దసమానమయినజాణతనము గలది. సమయానుకూల సంభాషణములయందు మిగులనిపుణత గలది. ఒకటి యననేల యన్నిటియందును మెచ్చుకొనఁదగిన జాణతయే. కాముకుఁడు సాహిత్యమును జూలకఁగాఁజూచేనేని సంగీతమునం దిష్టమును బుట్టించును. గాన మింపుగలుగనియపుడు చక్కఁగా వీణవాయించును. వీణపాటయందు రుచి తగ్గినసమయమున జూదమాడి వినోదమును జూపును. పాచికలాటయం దిచ్ఛదీఱెనేని చోద్యప్రసంగములతోఁ బ్రియమును గలిగించును.

చ॥ తగవరి మాటకారి నయ ♦ ధన్య పదార్థముపట్ల మిక్కిలిం
దెగువరి కంతుకేళి గడి ♦ దేఱినజాణ రసజ్ఞకోటిచేఁ
బొగడఁదగాంచినట్టిగుణ ♦ భూషణ ముద్దులగుమ్మ దానికిం
దగనిది చేసె నానలువ ♦ దారుణనిస్వనఝిల్లిఁ దల్లిగన్. 35.

అ॥ తగవరి — తీర్పరియును — అనఁగా వ్యవహారములను బరిష్కరించునది యనుట. తగవు + అరి — తగవరి. మాటకారి — పదుగురిలో నిర్భయముగాఁ బ్రసంగమును జేయునటువంటిదియును, నయధన్య — నీతియొక్కసమృద్ధికలదియును, పదార్థముపట్లన్ — వస్తువులయొడల, మిక్కిలిన్ — ఎంతయును, ఎక్కువగాననుట. తెగువరి — ఉదారబుద్ధికలదియును, కంతుకేళిన్ — సంభోగమునందు, గడిదేఱినజాణ — ఆరితేరిననేర్పరియును, రసజ్ఞకోటిచేన్ — శృంగారరసానుభవముగలవారియొక్క సమూహముచేత, పొగడఁగన్ — స్తుతిని, గాంచినట్టిగుణభూషణ — పొందినదియైన సద్గుణములనియెడి సొమ్ములుగలదియును, ముద్దులగుమ్మ — ముద్దులుమూటగట్టుకట్టి యుందగత్తెయును, ఇచట 'ముద్దులగుమ్మ', అనునది లక్ష్యమూనము. 'నూ. ప్రకృష్ట శక్యార్థ లక్షమానే షౌ' శబ్దచిం. [illegible]

కిఁ - ఆచంపకగంధికి. నలువ - నాలుగుమోములుగలవాఁడయిన బ్రహ్మదేవుఁడు, ఇచట నలువ యనుటకు "సూ. క్వచి దంతిమవర్ణస్య సమాసాంతత్వమిష్యతే" అధ. తగనిది - కూడనిదానిని, దారుణనిస్వనఝిల్లిఁ. దారుణ - భయంకరమైన, వ్యు. దారయతి చిత్తమితిదారుణం, నిస్వన - ధ్వనియందు, ఝిల్లిఁ - ఈలపురుగయినదానిని. తల్లిగఁ జననియగునట్లు, చేసెఁ - పుట్టించెను, ఇందు 'మిక్కిలిఁ' అనుటకు "సూ. నామ సర్వనామంబులకును గళలగు నవ్యయంబులకును గడపల సముచ్చయార్థ విశేషపాదపూరణంబులయందు ను శబ్దంబుతఱుచుగ నగు. క ళలగు ననుదంతశబ్దంబుల మీఁద నయ్యాది యౌవర్ణపూర్వకంబుగ విభావనగు మఱియు నది శేషషష్ఠియందు యొక్క లోపించి నపుడు లాగమాంత బహువచనంబు మీఁదను సముచ్చయమునంజూపట్టెను. ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "చ॥ భానిలుఁదత్పురికోట మిక్కిలిఁ, మహిమను" కళా। "క॥ ఏనొకటి విన్నవించెద, దానవకుల మథన పెద్దకడవున నుండిం, బూని వినిపింపఁగలపని" ఉ. హ్రం. "మ..........లాతిరాజులకు మెచ్చే యివ్విధం బిట్టిదిం, గలదే" భార. ఇచట నింతగాథ యనవసరము. "సూ. ప్రుతోప జీవిన శ్శబ్దావః. కేచిత్సుకవి సమ్మతః" అధ. ఉదా ఏడ్తెలన్-క్రమ్మలఁ-గ్రక్కునఁ-అంతఁ-మిక్కిలిఁ-మిగులఁ-చెచ్చెరఁ-తద్దయుఁ-ఇంకఁ-ఇత్యాదులు. ఇందు. ఆవేశ్యయొక్క సౌందర్యమునే కాక యనేకసుగుణములను వర్ణించియుండుటచే సముచ్చయాలంకారము "తత్సిద్ధిహేతా వేకస్మిఁ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయోఽసౌ" కా. ప్ర. "క॥ పాయక ఖలే కపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, చేయెడ సాధింపఁగ నుత, మైఁ యపరసముచ్చయాఖ్య మగు నెట్లన్నఁ" వరస. ఆబిడను సమస్తసుగుణసంపన్నురాలినిగ వర్ణింపఁబడియుండుటచేత నాయికాలక్షణములతో నొప్పుచున్నదని భావము. "రూప యౌవనలావణ్య లజ్జా మాధుర్యశాలినీ, సౌభాగ్యౌ దార్యసంపన్నా నాయికా సా పునస్త్రిధా" సాహి. చిం. విత్తమాత్రోపాధే స్సకలపురుషాభిలాషిణీ సామాన్యవనితా" ప్రతా.

తా॥ వ్యవహారములయందుఁ దీర్పకత్తెయును, పదుగురిలో జంకులేకమాటలాడునదియును, ప్రశంసింపఁదగిననీతి గలదియును, ఈవియందు మిగులఁదెంపుగలదియును, రతులయందు దారితీరినదియును, రసికులచే మెప్పువడసినసుగుణసంపత్తి గలదియును, మిక్కిలిచక్కనిదియును, అయినయాచంపకగంధికి బ్రహ్మదేవుఁ డొకపనికిమాలిదానిని దల్లిగాఁ బుట్టించెను.

—♦♦♦ వేశ్యామాత వర్ణనము ♦♦♦—

గీ॥ ఆవధూమణి కాశించి ♦ యరుగుదెంచు, విటులమర్దించుకాంక్షన ♦ వ్వాలఁదిమాత
వరనిధానగ్రహార్థులై ♦ వచ్చువారి, దుస్సహాటోపమున మొత్తు ♦ దుర్గహోలె. 36.

అ॥ అవ్వాలఁదిమాత-ఆచంపకగంధియొక్క-తల్లి, ఆవధూమణికిఁ-ఆయొలజవ్వనికిఁ, ఆశించి, అపేక్షపడి, అరుగుదెంచువిటులఁ-చేరినజారులను, మర్దించుకాంక్షఁ-నలిపివేయుకట్టికోరికయందు వరనిధానగ్రహార్థులు, వరనిధాన-శ్రేష్ఠమైనధనమునతఱుఁగకుండనుండెడి.. పాతఱను, వరనిధానమనియుఁ జెప్పవచ్చును. నిధులలో వరనిధిగొప్పది. "మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శంఖో మకరకచ్ఛపౌ, ముకుంద, కుందనీలాశ్చ వరశ్చ నిధయో నవ" గ్రహార్థులు + ఐ-పట్టుకొనుటకుయత్నించినవ్వారై వచ్చువారిఁ

వచ్చినట్టివారలను, దుస్సహాటోపమునన్-దుస్సహ-ఓర్వరాని, ఆటోపమునన్-గర్వముతో, దుర్గవోలె-కాళికాశక్తివలె, మొత్తున్-హింసించును, ఇచటఁ గాళికాశక్తి మణిభద్ర యనురూపముతో నిధులను గాపాడునని శాస్త్రము. 'మొత్తున్, అనుట కుదా. "ఉ. దేవకిన్, ముందలపట్టి వంచి తెగ♦మొత్తఁగడంగినఁగంసు" భాగ. 'ఆవేశ్యకొంఱ కరుదెంచినవిటులను దానితల్లి నిధిసమీపమున నున్న కాళికాశక్తివలె బాధించును, అనుటచే గుణస్వరూపోత్ప్రేక్ష, "యత్రాన్యధర్మసంబంధాదన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాంప్రచక్షతే" ప్రతా. "మన్యేశంకే ధ్రువంప్రాయోనూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యా.ద.

తా॥ ఆవేశ్యతల్లి తనకూఁతు రగుచంపకగంధిపైఁ గోరికతో నేతెంచుజారులను నిధిరక్షకరా లగుకాళికాశక్తి ధనముదొంగిలింపవచ్చినవారిని హింసించునట్లు బాధించును.

క॥ తుదినుండి మొదటిదనుకం, గొదవలె పచరించు సాధు ♦ గుణ మింతయు లే
దది చెఱచినకాఁపురములు, పదిలక్షలు గలవు సొమ్ము ♦ పైఁ గోరికచేన్. 37.

అ॥ ఆవృద్ధవేశ్య. తుదినుండి-చివరనుండి. మొదటిదనుకన్-మూలమువఱకును, కొదవలెపచరించున్ -లోతక్కువలే ప్రకటించును, 'పచరించు, ననుటకుదా. "ద్వి. హరివద్దనడచిన♦యవ్వార్త లెల్లఁ, బచరించి" విష్ణుపు. సాధుగుణము-మంచిబుద్ధి, ఇంతయు లేదు-కొంచెమయినను లేదు, అది-ఆముదుసలిది, సొమ్ముపైన్ + కోరిక చేన్-ధనముమీఁదియాశచేత, చెఱచిన కాఁపురములు - చెడఁగొట్టినసంసారములు, పదిలక్షలు గలవు-వేలకువేలున్నవి, అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆముదుసలిది యెల్లప్పుడును విటకాంద్రయందు నేరములారోపించుచుండు నేకాని మంచి గుణము దానికి లేనేలేదు. అది ధనకాంక్షచే వేలకుటుంబములను బాడుచేసినది.

క॥ లక్షయొసంగిన నది నిర, పేక్షతవిహరింప దర్థ ♦ మిమ్మనక దయా
దాక్షిణ్యంబులు పూజ్యము, రాక్షసిపుట్టినది విటుల ♦ ప్రాణములు గొనన్. 38.

అ॥ అది-ఆవృద్ధవేశ్య, లక్షయొసంగినన్-లక్షరూపాయలనొసంగినను, అర్థమున్ + ఇమ్ము + అనక-ధనమును దెచ్చియిమ్మనియడుగక, నిరపేక్షతన్-ఆశపడకుండునట్టి యుద్దేశముతో, విహరింపదు-ప్రవర్తించదు, దయాదాక్షిణ్యంబులు-కనికరమును మొగమోటమియును, పూజ్యము-సున్న - లేవనుట, విటులప్రాణములు-మిండగాండ్రయొక్క యసువులు, కొనన్-అపహరించుటకు, రాక్షసిపుట్టినది-రక్కసియే మనుష్యజన్మమెత్తినది, లక్షయునిచ్చిన నది నిరపేక్షతవిహరింపదు, అనుటచే స్వభావోక్తియును, అతిశయోక్తియును. 'రాక్షసి పుట్టినది విటులప్రాణములు గొనన్, అనుటచే నపహ్నవాలంకారము, "ప్రకృతం య న్నిషిధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర.

తా॥ దానికిఁ గోడిగాండ్రెంతధనమొసంగినను మరల డబ్బుతెమ్మనక మానదు. కనికరమును మొగమోటమును దానియొద్ద లేవు. అది కేవలము జారులప్రాణముల నపహరింపభూమిపైఁ బుట్టిన ప్రత్యక్షరాక్షసి యనఁదగు.

క॥ ఆకంబుకంఠిఁ జూచిన, నేకొలఁదులవారికైన ♦ నించుక మోహా
ద్రేకంబు పుట్టుటరుదా, భీకరవర్తనులసుఖము ♦ పెడతలఁ బట్టున్. 39.

అ॥ ఆకంబుకంఠిన్ — శంఖమువంటి మెడగలదయిన యాచంపకగంధిని, చూచినన్ — కాంచిన తోడనే, ఏకొలఁదులవారికిన్ + ఐనన్ — ఏపాటివారికైనను, ఎంతటిమనస్సునిబ్బరము గలవారికయినను, ఇంచుక మోహ + ఉద్రేకంబు — కొంచెము కామముయొక్క యుప్పొంగుట, పుట్టుట + అరుదా — కలుగుటయాశ్చర్యమా — కాదనుట. భీకరవర్తనులసుఖము — భయంకరమయిన ప్రవర్తనముగలవారియొక్క యభివృద్ధిసైతము — పెడతలన్ + పట్టున్ — తలవెనుకటిభాగమునదాఁటును, అనఁగా ధీరోత్తములుసయితము కామోద్రేకు లగుదురనుట. ఉదా. “గీ. ఉవిదలకు బుద్ధి పెడతలనుండుఁగాదె” పాం. మా. సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము “సంబంధాతిశయోక్తి స్స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగో౽సంబంధాతిశయోక్తి రితీష్యతే” కువ.

తా॥ ఆవేశ్యను వీక్షించినతోడనే యెంతటినిశ్చలచిత్తుల కయినను తగులము పుట్టకయుండదు. మహాధీరులు సయితము లొంగకలసినదే.

ఉ॥ కాంచనభూషణాంబరని ♦ కాయము నిచ్చలు నిచ్చియైన మె
ప్పించుకొనంగలేఁ డలకు ♦ బేరతనూభవుఁడైన నెల్లి చె
ల్లించెద నన్నఁబోవిడదు ♦ లేఖకులాధిపసూనుఁడైన న
త్యంచితశక్తి నేపగిది ♦ దానిజయింతురు కోడెకాండ్రొగిన్. 40.

అ॥ అముదుసలిదానికి. అధ్యాహారము అలకుబేరతనూభవుఁడు + ఐనన్ — ధనపతియగు కుబేరుని కొడుకయినను, కాంచనభూషణాంబరనికాయమున్, కాంచనభూషణ — బంగారపు సొమ్ములయొక్కయు, అంబర — చీరలయొక్కయు, నికాయమున్ — సమూహమును, నిచ్చలు + ఇచ్చి + ఐనన్ — ఎల్లకాలమును సమర్పించుచున్నప్పటికిని, మెప్పించుకొనంగలేఁడు — దానికనుగ్రహముగలుగునట్లు చేసికొనఁజాలఁడు, అత్యంచితశక్తిన్ — మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న సమర్థతతో, లేఖకులాధిపసూనుఁడైనన్, లేఖకుల — దేవతలయొక్క — సముదాయమునకు, “ని. గేహే దేహే జనపదే సజాతీయగణే ౽న్వయే కులమ్” నానా. అధిప — ప్రభువగునింద్రునియొక్క, సూనున్ + ఐనన్ — కుమారుఁడగు జయంతుని నైనను, ఎల్లి — రేపు, చెల్లించెదను + అన్నన్ — ఇచ్చెదనుఅనఁగానే, పోవిడదు — పోనీయదు, దానిన్ — ఆవృద్ధవేశ్యను, ఏపగిదిన్ — ఏవిధముగా, జయింతురు — గెలువఁగలరు, జయింపనశక్యమనుట. ఇందు నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. “తే. ఒక్కసమసమున శబ్దయుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁబడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసనక్రాంతులును న,ఖండవిక్రమములు సనఁ జెల్లు” అప్ప. ఉదా. “చ. స్ఫురదురువీతిహోత్రుని సముజ్జ్వలమేరుసమానగాత్రునిన్” శ్రీ. మా. దీనిని ప్రాదియతి యనిచెప్పుదురు. “క॥ ప్రపరాపసమనుప్ర, త్యపినిర్దురధిన్యుపాభ్యు ♦ దాఙ్భ్యత్యవ, పర్యుపసర్గవింశతికిన, నృపరస్పరయోగమైన ♦ సుభయము చెల్లున్” కవిగ.
ఉదా. “ఉ. ప్రాంతనిరంతరాన్వితస ♦ మస్తదురంతపరాక్రమంబు న
త్యంతనవాప్తశోభము ♦ సాయము పాయము వీక్షణంబు ప్ర

ర్యంతమభీష్టమవ్యయము ♦ స్వాంతము నీతము నంచితంబు ప
ర్యంత మసంగ సంఘులఁ ది ♦ రంబుగ రెంటను బ్రాదు లచ్యుతా॥

శౌ' డెకాంద్రుఁడు, అనుటకు 'సూ. స్త్రియా మాడి బహుత్వే స్యా త్పుంసి దీర్ఘా న్నిరుచ్యతే, ఉతో లోపశ్చ లలయో:స్తయోః పుంసి రకా మతా'' అథ. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. ''సంబంధాతిశయోక్తి స్స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽ-సంబంధాతిశయోక్తి రితీష్యతే'' చంద్రా.

తా॥ అజఅధికి దేవలోకమునుండి నలకూబరుఁడు వచ్చి బంగారునగలును జలతారుచీరలును నిత్యము నొసంగినను మెప్పలేదు. జయంతుఁడయినను నాయొద్దపైకము లేదు తెప్పు తెచ్చియిచ్చెద ననినఁబోనీయదు. అట్టిదానిని బడుమవాం డ్రెట్లుజయింపఁగలుగుదురు.

సీ॥ నిర్ణిద్రదారిద్ర్య ♦ నిరుపాధియుతషిద్గ, సంజాతహృద్భల్లి ♦ లంజతల్లి
కామితార్థవితీర్ణి ♦ కర్ణాయమానప, ల్లవలోకవటఝిల్లి ♦ లంజతల్లి
నిజశాసనోల్లంఘ ♦ నజిహ్మత్యకామిలో, లకురంగచయభిల్లి లంజతల్లి
శాంబరీచంగ భు ♦ జంగ కృత్యవివేక, పింజభూరుహవల్లి ♦ లంజతల్లి

తే॥ బహువిధోపాయచణపంచ ♦ భద్రభద్ర, కుంజరమృగాధిపమతల్లి ♦ లంజతల్లి
నిఖిలవిటజనారంభముల్ ♦ నేలఁ గలప, నంజ కరుదెంచుపెనువెల్లి ♦ లంజతల్లి. 41.

అ॥ నిర్ణిద్ర......ద్భల్లి. నిర్ణిద్ర - జాగరూకమయిన, దారిద్ర్య - బీదతనముచేత, నిరుపాధి-కుటుంబపోషణరహితముతో, యుత-కూడిన, షిద్గసంజాత - జారపురుషుల సముదాయముయొక్క, హృత్-మనస్సులకు. భల్లి-బాణమైనది, ''ని. భల్లా భల్లీ చ సాయకే, నానా. ఉదా ''తే. గీ. విపుల భుజగర్వదర్పితవిమతరాజ, రాజహృద్భల్లి'' శృం. శా. లంజతల్లి-కామితా........ఝిల్లి కామిత + అర్థ-కోరఁబడినధనమును, వితీర్ణి-ఇచ్చుటయందు, కర్ణాయమాన - కర్ణుఁడుగానగుచున్న, పల్లవలోక వట-విటసమూహమనెడు మఱ్ఱిచెట్టునకు, ఝిల్లి-కూఁకటివేళ్ళనుపైకము నిర్మూలనముచేయునట్టి యీల పురుగయినట్టిది' ''ని. భృంగారీచీరు కాచీరిఝిల్లికాచసమాఇమాః'' అ. లంజతల్లి. నిజశా......భిల్లి. నిజశాసన-తనయొక్క-యాజ్ఞను, ఉల్లంఘన-తిరస్కరించుటయందు, జిహ్మత్యు - ఆపేక్షగల, కామి లోలకురంగచయ-విటులనెడి కదలుచున్నలేళ్ళగుంపునకు, భిల్లి-బోయదియైనట్టిది, లంజతల్లి. శాంబ... వల్లి, శాంబరీచంగ-మాయయందలినేర్పుచేత, భుజంగకృత్య-విటులయొక్క-చేష్టలను, వివేక-తెలిసి కొనునట్టి, పింజభూరుహవల్లి-బలమయిన యోషధీలతయైనట్టిది, లంజతల్లి, 'ని. పింజంతుబలే క్లీబం వధేపుమాన్, హరిద్రాతూలయోః స్త్రీ స్యాదాకులే త్వభిధేయవత్'' నానా. ఇచట భుజంగశబ్దము నకు సర్పమనియు విటుఁడనియు రెండర్థము లుండుటచే గారడీవాండ్రు సర్పవశీకరణమునకుఁ దెల్ల యీసర నెట్లుపయోగింతురో యట్లే తనమాయ వారలపై నుపయోగించుచుండు నని భావము. 'ని. భుజంగః షిద్గసర్పయోః, విశ్వ. బహు........తల్లి, బహువిధ-అనేకవిధములయిన, ఉపాయ-యుక్తులయందు, చణ-నేర్పుగల, పంచ-అయిదింటిచేత, అనఁగా మిత్రభేదము, సుహృల్లాభము, సంధివిగ్రహము, లబ్ధప్రణాశా, సంప్రేక్ష్యకారిత్వముఅనునైదుతంత్రములచేత ననుట. భద్ర-సుఖమును

బొందునట్టివారైన, భద్రకుంజర-పట్టపుటేనుఁగులకు, మృగాధిపముతల్లి-శ్రేష్ఠమగుసింహమైనట్టిది, బహువిధోపాయచణు లనెడిపంచవర్ణాశ్వభద్రకుంజరములకు సింహమైనట్టిది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. లంజతల్లి. నిఖిలవిటజనారంభములన్-జారులందఱియొక్క ప్రయత్నములను, నేలన్ + కలపన్-భూమిపాలు చేయుటకు, రూపుమాపుటకు, నఁజకున్ – నాటువేసినమాగానిమీఁదను, అరుదెంచుపెనువెల్లి-వచ్చుచున్న ప్రళయకాలమందలి యేకార్ణవమయినట్టిది. పెనుపు + వెల్లి. ఉదా “వ. అప్పెనువెల్లియల్ల నడంగిపోవఁ బొడఁగనెడు” భార. లంజతల్లి, కూచిమంచితిమ్మకవియుని ట్లె వర్ణించినాఁడు.

సీ॥ పల్లవవ్రాతంబు ♦ పాలిటిలోరా కాసి, ప్రకటితోద్యన్మద్య ♦ పాననిరత
గురుతరాసేకదు ♦ ర్గుణగణాలంకార, సకలమాయావాద ♦ జననసీమ
భూరికోపవికార ♦ పూరితనిజచిత్త, కఠినవాక్యక్రియా ♦ గ్రథితరసన
ధరనీతులకెల్ల ♦ గాఱుతమీఱినతావు, దానధర్మదయావి ♦ ధానహీన

తే॥ శాకినీభూతభేతాళ ♦ సమదదైత్య, భీకరాకారనిలయగం ♦ భీరనినద
సుమశరారావమార్గభా ♦ సురసమగ్ర, లగ్నకంటకయుతవల్లి ♦ లంజతల్లి. రాజ.

ఈపద్య మనుప్రాసాంత్యప్రాసములతోఁ జెప్పఁబడినది. మాలారూపాలంకారము.

“మ॥ అలసందేహము మాడ్కిఁ గాక నుపమే ♦ యంబెన్న నప్పుప్పునై
యలఘుత్రేత్పిక్షయు నా నభిన్నపతిజం ♦ బైయుండ కారోప మిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరణా ♦ మారోపతుల్యంబుగా
కలయారోపిత మిందు రంజనముసే ♦ యన్ రూపకంబై తగున్. నరస.

“ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్” ప్రతా. “మాలా తు పూర్వవత్” కా. ప్ర.

తా॥ అముసలివేశ్య యెడతెగని దరిద్రముతో జీవయాత్రఁ గడపఁజాలని వ్యభిచారులమనస్సు అను బాణమువలెఁ గలఁచును. అది కోరినవస్తువులన్నియుఁ గర్ణునివలె నొసఁగుచుండువిటులను మహావృక్షమునకు వేళ్ళనుగొట్టివైచునట్టియాలపురుగువలె దురాలోచన చేసి నాశముచేయును. తనయాన దాఁటినదుష్టబాలుపైమిండగాండ్రను తేళ్ళనుబోయదానివలెఁ బట్టును. కాముకులమాయలన్నియు నిమిషములోఁ గనిపెట్టి వారి ననియాడనీకుండును. ఎన్నియుక్తులుగలవారినైన మిగులనేర్పుతోఁ బట్టును. వా రెన్నిప్రయత్నములుచేసినను అవియన్నియు నొప్పపాటులో విఘ్నముచేయును.

సీ॥ పిడుగుచందమ్మునఁ, బడివోదు తెరువాటు, కాని కైన నొకింత ♦ కరుణ పుట్టు
బహుధనాపేక్షచే ♦ బాధించునృపతి కై, నను జనించు నొకింత ♦ కనికరంబు
చేరికన్నడభూమిఁ ♦ జెఱవట్టుపాశ్చాత్య, నృపతి కైన నొకింత ♦ కృప దలిర్చు
నతిపాతకులనొంచు ♦ యమకింకరుల కైనఁ, గందళించు నొకింత ♦ కారుణికత

తే॥ యసమసాయకసమరక ♦ ర్మాంతరాయ, కరణపాటవాక్క్రియా ♦ గౌరవమున
నఖిలవిటకోటిధనమెల్ల ♦ నపహరించు, లంజతల్లికి దయలేదు ♦ లక్షణమైన. 42.

అ॥ పిడుగుచందమ్మునన్ – ఇంద్రునిచేతనుండెడి వజ్రాయుధమువలె, పడి – పైనఁబడి, పోదు తెరువాటువానికైనన్ – కొట్టుచున్నదారులుగట్టి కొట్టెడు దొంగవానికైనను, ఒకింత కరుణ

పుట్టఁగ్ - కొంచెమయినను దయగలుగును, బహుధనాపేక్షచేఁగ్ - ధనమునందలి యధికమయిన యాశచేత, బాధించునృపతికైనను - కష్టపెట్టుచున్న రాజునకయినను, ఒకింతకనికరంబు - ఇంచుకయైనను కృప, జనించుఁగ్ - పుట్టును. కన్నడభూమిఁగ్ - కర్ణాటరాజ్యమునందు, చేరి - ప్రవేశించి, చెఱపట్టు పాశ్చాత్యనృపతికైనఁగ్ - యుద్ధములో బలాత్కారముగాఁ బట్టికొనివచ్చి నిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశమువాఁడయిన తురుష్కప్రభువునకయినప్పటికిని, ఒకింతకృప - కొంచెయక్కటికము, తలిర్పఁగ్ - కలుగును. ఇతఁడు గర్భిణీస్త్రీలను బిడ్డకల్లులను సైతము పాపమునెంచక ఘోరదర్శకముగా నఱకించినట్లు చరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. కృష్ణరాయలకుఁ బూర్వము తురుష్కప్రభువులాంధ్రదేశముపైకి దండెత్తి వచ్చినప్పుడు జరిగినదుర్దశ యిందు జ్ఞప్తిచేయఁబడినది. చాటుపద్యమణిమంజరిలో నీవాక్యమునకు సమన్వయము చేయఁబడక యీకవి కృష్ణరాయల యనంతరమువాఁ డయియుండనోపు నని వ్రాయఁబడియున్నది. "ఆనెగొందిపై తురుష్కులదండయాత్ర క్రీ. శ. 1334 సం॥ తుంగభద్రానదికి నుత్తరపుటొడ్డున గలయానెగొంది దుర్గమునందున్న జంబుకేశ్వరునిపైఁ దురుష్కచక్రవర్తి ఢిల్లీనుండి యసంఖ్యాకములైన సైన్యముతో దండెత్తి వచ్చుచుండ గవికోటసమీపమున జంబుకేశ్వరుఁ డెదురించుటయు మఱియొకమాఱు ఢిల్లీతురుష్కులకును, ఆంధ్రకర్ణాటులకును. ఘోరయుద్ధము జరిగెను. ఈయుద్ధము తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ బర్యవసితమగు నని యూహించి తురుష్కులవలన స్వకుటుంబమునకు మానభంగ మగునేమో యనుభయముతోఁ దనస్త్రీలనెల్లర నగ్నిప్రవేశమగునట్లు చేసి రాజు శత్రువును మార్కొని పౌరుషముతోఁ బ్రాణములున్నంతవఱకుఁ బెనఁగి తుదకు వీరస్వర్గమునే చూడఁగలిగెను. ఆనెగొందిదుర్గము తురుష్కులవశ మయ్యెను" ఆం. చరి. 3. భా 9. పు. "విజయనగరవైభవమును బలువురు పలువిధములఁ గొనియాడుచుండ మహమ్మదుషా చెవులకా పలుకులు ములుకులై నాటుచుండెను. క్రీ. శ. 1366 సం॥ సైన్యముల సమకూర్చుకొని వీరబుక్కభూపాలునిపై దండయాత్ర వెడలివచ్చెను" ఆం. చరి. 3. భా. 358 పు. ఇతఁడు 1358 మొదలు, 1375 వఱకు రాజ్యపరిపాలన మొనర్చెను. మహమ్మదీయచరిత్రకారులలో ముఖ్యుఁ డగుఫెరిస్తా తనగ్రంథమున "తురుష్కులు చెలరేగి తారసించినయెల్లరను నఱకివైచుచుండిరి. గర్భిణీస్త్రీలను సైతము వదలిపెట్టక హతము చేయుచుండిరి. బిడ్డల ఱొమ్ములమీఁదనుంచుకొని పెనఁగులాడుచున్న తల్లులనుండి బిడ్డలను లాగి బిడ్డలను కల్లులను గూడ నఱకుచుండిరి." అనియున్నది. కావున క్రీ. శ. 1478 లో అగ్రహారాదిసత్కారము నందినకవి క్రీ. శ. 1334, 1336 సం॥ నాఁటిచరిత్రమును వర్ణించుట సమంజసమే కదా. శ్రీనాథుఁడును "శా. కుళ్లాయుంచితిఁ గోకజుట్టితిని నేఁగూర్పాసముఁగ్ దొడ్గితిఁగ్, జల్లాయంబలిద్రావితిఁగ్ రుచులు దోసంబందుఁ బోనాడితిఁగ్, వెల్లుల్లిం దిలపిష్టమున్ మెసవితిన్ విశ్వస్త వడ్డింపఁగాఁ' దల్లీ కన్నడరాజ్యలక్ష్మి దయలేదా నేను శ్రీనాథుఁడన్" అనియానాఁటికే తురుష్కవేషమును వర్ణించియున్నాఁడు. రామరాజభూషణుఁడును "సీ॥ జీర్ణకర్ణాటలక్ష్మీపునస్సృష్టి: నైస్వానిలోకేశ్వరత్వము పాసంగు" నని వర్ణించియున్నాఁడు. కనుక రాయలకుఁబూర్వమే కన్నడరాజ్యము తురకలవశమై మరలజయింపఁబడినట్లు విశదమగుచున్నది. అతిపాతకులన్ - అధికమైనపాపాత్ములను, నొంచుయమకింకరులకైనన్ - నొవ్వఁజేయుచుండిన యమునియొక్కదూతలకయినను; ఒకింత కారుణికత - కించిన్మాత్రమగునికరము, ఇసుమంతయు, కందళించున్ - అంకురించును- "ని. కందళం తు నవాంకురేఽకలధ్వనౌ" హేమ. "కందళం త్రిషు కపాలే ఉపరాగే

నవాంకురే''మీ. ''కంటకించు-అంకురించు-మొలచు''ప్రౌఢ్య. సూ. అం. ని. ఉదా''వ.కందళించుం గావుత'' శృం. నై. ఇచట యమదూతలను గురించి పురాణములయందు యమలోక మిట్లు వర్ణింపఁబడినది. ''చిత్రగుప్తాలయా దగ్రే యోజనానాం చ వింశతిః, పురమధ్యే మహాదివ్యం, ధర్మరాజస్య మందిరమ్ అస్తి రత్నమయం దివ్యం విద్యుజ్జ్వాలార్క వర్చసం, ద్విశతం యోజనానాం చ, విస్తారాయామతః స్ఫుటమ్'' పంచాశచ్చ ప్రమాణేన యోజనానాం సముచ్ఛ్రితం, ధృతం స్తంభసహస్రైశ్చ, వైడూర్యమణిమండితం'' కాంచనాలంకృతం నానాహర్మ్యప్రాసాదసంకులం, శారదాభ్రనిభం రుక్మకలశైస్సుమనోహరం''చిత్రస్ఫటికసోపానం వజ్రకుట్టిమశోభితం, ముక్తాజాలగవాక్షంచ పతాకాధ్వజభూషితం'' ఘంటానేకనినాదాఢ్యం హేమతోరణమండితం, నానాశ్చర్యమయం స్వర్ణకవాటశతసంకులం'' నానాద్రుమలతాగుల్మైర్నిష్కంపైస్సువిరాజితం, ఏవమాదిభిరన్యైశ్చ భూషణైర్భూషితం సదా, ఆత్మయోగప్రభావైశ్చ నిర్మితం విశ్వకర్మణా''......''తస్మిన్నస్తి సభా దివ్యా శతయోజనమాయతా, పుణ్యాశ్చ బద్ధయస్తస్యాం.నిత్య కామఫలద్రుమాః, అసంబాధా చ సా తాత శ్రీ రమ్యా కామగమా సభా, దీర్ఘకాలం తప స్తప్త్వా నిర్మితా విశ్వకర్మణా''సం. గరు. నరకము యొక్క భేదములు- ''చతురశీతిలక్షాణి నరకాస్సంతి ఖేచర, తేషాం మధ్యే ఘోరతమా, ధౌరేయా స్త్వేకవింశతిః'' తామిస్రో లోహకుండశ్చ, మహారౌరవ శాల్మలీ, రౌరవం కుడ్మలః కాలసూత్రకం పూతిమృత్తికా'' సంఘాతో లోహితోదశ్చ సవిష స్సంప్రతాపనః, మహానిరయ కాకోలా, సంజీవనమహాపథా'' అవీచి రంధతామిస్రః, కుంభీపాక స్తథైవచ సంప్రతాపననామైక, స్తపన స్త్వేకవింశతిః'' గరు. యమదూతలు పాపులను శిక్షించుట. ''క్షమాపరాధం కురుతే భగవాన్ హరి రీశ్వరః, వయం తు పాపరాధానాం, దండదా అపి తదాజ్ఞయా'' ఏవ ముక్త్వా చ తే దూతా నిర్దయా తాడయంతి తాన్, జ్వలదంగారసదృశాః పతితా స్తాడనా దథః'' పతనా త్తస్య పత్రైశ్చ గాత్రచ్ఛేదో భవే త్తతః, తా నథః పతితాన్ శ్వానో భక్షయంతి రుదంతి తే'' రుదంత స్తతో దూతైర్ముఖ మాపూర్య రేణుభిః, నిబధ్య వివిధైః పాశైర్హన్యంతే కేఽపి ముద్గరైః'' పాపినః కేఽపి ఛిద్యంతే, క్రకచైః కాష్ఠవ ద్ద్విధా। క్షిప్త్వా చాన్యేఽథవా పృష్ఠే కుఠారైః ఖండశః కృతాః'' అర్ధం ఖాత్వా వటే కేచిత్, భిద్యంతే మూర్ధ్ని సాయకైః అపరే యంత్రమధ్యస్థాః పీడ్యంతే చేక్షుదండవత్'' కేచి త్ప్రజ్వలమానైస్తు సాంగారైః పరితో భృశమ్ ఉల్ముకైర్వేష్టయిత్వా చ, ధ్మాయంతే లోహపిండవత్'' కేచి ద్ఘృతమయే పాకే, తైలపాకే తథాఽపరే, కటాహక్షిప్తపటవత్, ప్రక్షిప్యంతే యత స్తతః'' కేచి న్మత్తగజేంద్రాణాం క్షిప్యంతే పురతః పథి, బధ్వా హస్తౌ చ పాదౌ చ క్రియంతే కేఽప్యధోముఖాః'' క్షిప్యంతే కేఽపి కూపేషు పాత్యంతే కేఽపి పర్వతాత్, నిమగ్నాః కేఽపి కుండేషు, తుద్యంతే క్రిమిభిః పరే''వజ్రతుండైర్మహాకాకైర్గృధ్రై రామిషగృధ్నుభిః, నిష్కృత్యంతే శిరోదేశే నేత్రే చాస్యే చ చుంచుభిః''...........పాపినాం నరకాలయే, ఛిత్వా సందంశకైర్దూతా మాంసఖండాన్ దదంతి చ.'' సం॥గరు, మీ తప్పిదములను ఈశ్వరుఁడుమాత్రమే క్షమింపఁగలఁడు. అతనియానతిచొప్పున మేము పాపులదండింతుము. యమదూత లిట్లుపలుకుచు మఱలమఱలఁ గొట్టుచుండఁగా నాపాపులు చెట్టునుండి క్రిందఁబడుచుందురు. అపడునపుడు దానియాకులచే శరీరము తెగి పోవుచుండును. అక్రిందఁబడిన పాపులను కుక్కలు కఱచుచుండును, అబాధ కోర్వలేక వారేడ్చుచుందురు. ఇట్లేడ్చెడి యాపాపులనోళ్ళలో

దుమ్ముగొట్టి త్రాళ్లతోఁగట్టి యమకింకరులు ముద్గరములతోఁ గొట్టుచుందురు. ఆబాధలకుఁగూడ నోర్వజాలక వారేడ్చుచుందురు. యమభటులు కొందఱు పాపులను అంపములతోఁ గట్టెలుగోయు నట్లుగోయుచుందురు. కొందఱిని భూమిమీఁదఁబడుండఁజేసి గొడ్డళ్లతో ముక్కలుచేయుచుందురు. కొందఱిని మొలవఱకుభూమిలోఁ బాతిపెట్టి బాణములతో శిరములు ఛేదించుచుందురు. కొందఱిని చెఱకుగడవలె గానుగలోఁబెట్టి త్రిప్పుచుందురు. కొందఱిని నిప్పులలోనుంచి యినుముకాల్చికొట్టి నట్లు సమ్మెటలతో సాగగొట్టెదరు. సలసల కాగునేతిలోఁ గొందఱిని నూనెలోఁగొందఱిని బడవైచి వేఁపుచుందురు. కొందఱిని గాళ్లుచేతులుగట్టి బోరగిలఁబడుండఁబెట్టి యేనుఁగులచేఁ ద్రొక్కించుదురు. కొందఱిని నూతులలోఁ బడద్రోయుదురు. మఱికొందఱిని బర్వతాగ్రములనుండి క్రిందికిగెంటివేయు దురు. కొందఱిని బురుగులగుంటలలోఁ బడగెంటుదురు. ఆపురుషులు పాపాత్ముల ననేకవిధములగా హింసించుచుందురు. వజ్రపుముక్కు గలబొంతకాకులు శిరస్సులమీఁదను కండ్లలోను నోళ్లయందును పొడిచి మాంసమును పీకుకొనితినుచుండును. యమభటులు పాపులశరీరములను ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించివేయుదురు." అసమ............వమునన్. అసమసాయక - సమానములేని సంఖ్యయగు బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథునియొక్క, సమరకర్మ - యుద్ధకార్యమునకు - సంభోగమునకు, అంతరాయ - విఘ్నమును చెఱుపును, కరణ - చేయుటయందు, పారీణ - అవలిదరిచిఱకుఁగల- కడపటివఱకుఁగల, వాక్ + క్రియా + గౌరవమునన్ - మాటలయొక్కయు, చేష్టలయొక్కయు, అధికముచేత, అఖిల.........నమున్. అఖిల - సమస్తమైన, విటకోటి - జారులసమూహము యొక్క, ధనమున్ - ద్రవ్యమును, ఎల్లన్ - అంతయును, అపహరించు అంజకల్లికిన్ - అక్రమ ముగా స్వాధీనముచేసికొనునట్టి ఆవేశ్యయొక్కమాతకు, లక్షయైనన్ - ఒకనూఱువేలరూపాలనిచ్చి నప్పటికిని, దయలేదు - కనికరముండదు. "వేశ్యాయాశ్చ కుతః స్నేహః" నీతి. ఇందు 'బాధించుట' సాధర్మ్యము. బహూపమానములతో నతిశయోక్తి చెప్పఁబడినది. ఏకానేకగోచరాలంకారమునకు సమముగానున్నది. ఎన్నిబాధలయినఁ బడఁగలముగాని వృద్ధవేశ్యబాధ పడలే మనినచో నీయలం కారము సిద్ధించెడిదే.

"సీ॥ దారుణాఖండమా ♦ర్తాండమండలము ను, ప్పొంగిగుటుక్కున ♦ మ్రింగవచ్చు
గంభీరఘుమఘుమా ♦రంభసంరంభ దు, గ్ధపయోధి చంగున దాఁటవచ్చు
జండికాజానేయ ♦ గండప్రకాండము, ల్వీకజరాలున ♦ వ్రేయవచ్చుఁ
గుటిలోగ్రశతకోటి ♦ కోటిసంఘాతము, ల్కినిసి ఘుణిల్లునఁ ♦ దునుమవచ్చుఁ
తే॥ గానిపక్వదళీకభీ ♦ కరదృగగ్ర, జాగ్రదనలోజ్జ్వలజ్వాల ♦ జాలజటిల
గురుభుజాశౌర్యనినుఁజెన్కఁ ♦ దరముయుగల, కొబలేంద్రుని సారసిం ♦ హక్షితీంద్ర. శా. సం

'పిడుగుచందమ్మున' ఉపమాలంకారము.

తా॥ పిడుగువలెఁ బైఁబడికొట్టు దారిదొంగకయినను కొంచెము దయయుండును, మితిమీం చినధనాపేక్షచేఁ గష్టపెట్టురాజునకైనను కొంచెము కృపయుండును, కర్ణాటకరాజ్యమునఁ జొచ్చి ప్రజలనిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశపురాజునకైన నుంత కరుణయుండును, మహాపాపులను వేధించు యమదూతలకయిన నించుక కనికరముండును, కాని మిండగాండ్రసొమ్మెల్ల నపహరించు వృద్ధవేశ్యకు మాత్రము వేలకువేలిచ్చినను దయయుండదు.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁ • గలమేలువిసమెల్ల, రాలలోఁ గల్గుకా • ర్కశ్య మెల్లఁ
బైశాచసమితిలో • పలివికారం బెల్లఁ, గపికోటిలో నుండు • కాంక్ష లెల్ల
సెలయేళ్లలోన వ • ర్తిలెడువక్రత లెల్ల, మయశంబరులలోని • మాయ లెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ • దనరుమచ్చర మెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ • బాప మెల్లఁ
తే॥ దీసి విటదోషరాశిచే • ద్విగుణఁ జేసి, యనృతపంకంబులోఁ గల్పి • యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించినిర్మించె • బ్రహ్మకృపణతరుణహృద్భల్లియగులంజ • తల్లిగాఁ గ 43.

ఆ॥ బ్రహ్మ-సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మదేవుఁడు, కాలకూటమునందున్-కాలకూటమను పేరుగల మహావిషమునందు, ఇచట విషములు తొమ్మిదివిధములు 'ని. కాకోల-కాలకూట హాలాహలాః, సౌరాష్ట్రిక శ్శౌక్లికేయో•బ్రహ్మపుత్త్రి ప్రదీపనః, దారదో వత్సనాభశ్చ•విషభేదా అమీనవ, రామా॥ •కలమేలువిసమెల్లన్ - ఉండిన శ్రేష్ఠమయిన విషమునంతయును. నికరమైన గరళమునంతయును, రాలలోన్-రాళ్ళయందు, కల్గుకార్కశ్యము + ఎల్లన్-పుట్టిన గట్టితనమంతయును, ఏర్పడిన కఠిన స్వభావమంతయును, పైశాచసమితిలోపలివికారంబు + ఎల్లన్-పిశాచములగుంపుయొక్క మనస్సులో నుండెడు నసహ్యపుఁజేష్టలన్నియును, కపికోటిలోన్ - కోతులగుంపునందు, ఉండు కాంక్ష లెల్లన్-ఉన్నట్టియాశలన్నియును, సెలయేళ్ళలోనన్-పర్వతములవలనఁబుట్టిన ప్రవాహములయందు, వర్తిలెడువక్రత లెల్లన్ - ఉండునట్టి కుటిలప్రవర్తనములన్నియును, మయశంబరులలోని మాయలెల్లన్-మాయను సృష్టించినవారైన మయునియందును శంబరునియందును గల యింద్రజాలవిద్య అన్నియును. "య త్కించి దింద్రజాలాది • మూఢదృష్ట్యైవ వర్తతే, తత్త్వతః సర్వథా నాస్తి•సా మాయా మయనిర్మితా, న సత్యత్వం మానవవన్మృషా మయశిల్పవత్, క్షణే క్షణే చ య చ్చిత్రం•నానా రూపాకృతిక్రియం" సం. పద్మ. ధార్తరాష్ట్రులలోనన్ - దృతరాష్ట్రునియొక్క సంతతియందు, తనరుమచ్చరము + ఎల్లన్-ఒప్పుచున్న మాత్సర్యమంతయును, పరులమేలునోర్వలేక పోవుట యంతయును, పంచపాతకులలోన్-మహాపాపులయందుఁగల, పాపమెల్లన్-కలుషమునంతయును, తీసి-చేకొని, విటదోషరాశిచేన్- వ్యభిచారదోషమనెడిప్రోగుచేత, ద్విగుణిన్ + చేసి - రెట్టింపుగాసమకూర్చి, అనృత పంకంబులోన్-అబద్ధమనెడిబురదలో, కల్పి-పాకముచేసి, అశుచిభావరసమున్-మలినస్వభావమనెడి ద్రవమును, చిల్కించి-ప్రోక్షించి-చిలుకరించి, కృపణతరుణహృద్భల్లి, కృపణ - కుత్సితబుద్ధిచేత, తరుణ-యౌవన పురుషులయొక్క, హృత్-మనస్సులకు, భల్లి-బాణమైనట్టిది, అగులంజతల్లి-అయినట్టి వేశ్యామాతయగువట్లు, నిర్మించెన్-పుట్టించెను, ఈపద్యమున 'రాలలోన్' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. కేషాంచి ద్యంతళబ్దానాం లతా స్యాతాం యథోచితం, క్వచి త్త్వాదేశ ఏవ స్యా త్క్వచి న్నైవ ప్రయోగతః" వర్ణ స్యాంత్యస్య లోప స్స్యా ల్లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్" అథ. బ్రహ్మదేవుఁడు ప్రపంచమునఁ గలదుష్టపదార్థము లన్నింటిని గలిపి యావృద్ధవేశ్యగా నిర్మించె ననుటచే సందేహాలంకారము "స సందేహ స్తు భేదోక్తౌ తదనుక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర. భేదానుక్తి. ఉదా. "అస్యాః సర్గవిధౌ ప్రజాపతి రభూ చ్చంద్రో ను కాంతిప్రదః, శృంగారైకరసః స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పాకరః, వేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయవ్యావృత్తకౌతూహలో, నిర్మాతుం ప్రభవే న్మనోహర మిదం రూపం పురాణో మునిః" సం. విక్రమో. దండ్యాచార్యస్య.

మతమాన నిది యుత్ప్రేక్షాలంకారము. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద. వృద్ధవేశ్యకు మాయాశౌచనిర్దయాదులను వర్ణించుటనుగూర్చి "అనృతం సాహసం మాయా మూర్ఖత్వ మతిలోభతా, అశౌచం నిర్దయాత్వం చ స్త్రీణాం దోషాః స్వభావజాః" చాణ.

తా॥ పరమేష్ఠి యాభోగముదానిని సృజింపఁదలఁచి కాలకూటములోని సత్తువను, జ్వాలయందలి కఠినమును, పిశాచములలోని క్రోధచేష్టలను, కోతులలోని కోరికలను, సెలయేళ్ళయందలి కుటిలతను, మయశంబరులయందలి గారడివిద్యను, ధృతరాష్ట్రసంతతియందలి యోర్వలేనితనమును, పంచమహాపాపాత్ములయందలి పాపమును, తీసికొని వ్యభిచారదోషమనురాశితో సమానముగాఁ గలిపి యబద్ధమనెడిబురదలోఁగలిపి మలినస్వభావ మనురసమును జిలుకరించి నీచబుద్ధిచేఁ గాముకుల మనస్సును భేదించుబాణముగా దానిని బుట్టించెను.

ఆ॥ వేము పండకున్న ♦ విషసమావిష్టంబు, పండె నేని మధుర ♦ ఫలయుతంబు
పండ్లు రాలునపుడు ♦ పణ్యవృద్ధ విషంబు, వేశ్యమాతవిషము ♦ వేమువిషము. 44.

అ॥ వేము—వేఁపచెట్టు, పండకున్నన్—కాయలుపరిపక్వమునకురానియెడల, విషసమావిష్టంబు—చేఁదుతోఁ గూడియుండును, అనఁగాఁ గేవలవిషమైయుండును. "శర్కరామధుమధ్యే చ నింబబీజం ప్రతిష్ఠితం, క్షీరై ర్వర్షసహస్రాణాం నింబః కిం మధురాయతే" నీతి. పండెనేని—పరిపక్వమైనట్లయిన, మధురఫలయుతంబు—తీయనిపండ్లతోఁగూడియుండును, అనఁగా వేఁపచెట్టు పండ్లురాలునపుడు తీపిగలది యగుననుట. పణ్యవృద్ధ—ముదుసలిలంజ, పండ్లురాలునపుడు—దంతములూడిపోవునట్టి కాలమున, విషంబు—విషస్వభావముగలది, వేశ్యమాతవిషము—లంజతల్లియైనదానియొక్క— విషస్వభావము, వేము విషము—వేఁపచెట్టువంటివిషము, 'వేమ, వేశ్య,' ఈశబ్దములయందలి ప్రథమాక్షరములనుబట్టి యొకటే జాతిగవర్ణించుచు నుభయత్ర పండ్లురాలుకాలము సమానధర్మముగ నుపమించుచున్నాఁడు. వేఁపచెట్టు తీపిగలది యగుచుండఁగా వృద్ధవేశ్య మహావిషముగలది యగుచున్నది. కనుక వేఁపచెట్టుకంటె నధికముగావిషముగలదని భావము. వ్యతిరేకాలంకారము. "క. ధర నుపమానముకన్నను, అరుదగునుపమేయ మధికమౌ నన సాధ్యం, బురుభేద కారణంబై, యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె" కా. సం. "భేదప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః, అధిక్యాల్పత్వకథనాత్ వ్యతిరేకస్స ఉచ్యతే" ప్రతా.

తా॥ వేఁపచెట్టు మిక్కిలిచేఁదుగలదియయ్యు ఫలప్రాయమునకు వచ్చినప్పుడైనఁ దీపిగలది యగును. పండ్లూడిపోవునపుడు వేశ్యమాత మహావిషప్రాయముగా నుండును.

తే॥ లంజతల్లులరీతి యీ ♦ లాగు వింటె, తలప నది లంజతల్లిమా ♦ త్రంబె కాదు
కపటతరవృత్తిఁ బ్రత్యక్ష ♦ కాలకూట, మాజలభికూఁతుఁ దగిలినాఁ ♦ డాఘనుండు. 45.

అ॥ ఓరాజా, అధ్యాహారము. వింటె—ఆలకించుచున్నావా, లంజతల్లులరీతి—వేశ్యమాతలయొక్క విధము, ఈలాగు—ఇట్లుండును, తలఁపఁగ—విచారించఁగా, అది—ఆముసలిది, లంజతల్లిమాత్రంబె

వేశ్యమాతమాత్రమే కాదుసుమా, కపటతరవృత్తిన్ - మోసముచేయునట్టి వ్యాపారమునందు, ప్రత్యక్ష కాలకూటము - ఎదుటఁబడియున్న కాలకూటమనుమహావిషభేదము. ఆజలధికూఁతున్ - ఆముసలిబోగముదానియొక్క - కొమరితను, జలధిశబ్దమునకు దా. "ఉ॥ ఒలపుగఁ దత్కళేబరము • నొందిన యుగ్రపుభూత మప్పుడా, జలధికి శిక్ష సేయుగతిఁ • జయ్యన ముక్కునసాము మోదుగాఁ, గలచిన" షోడ. కు. చ. అఘనుండు - దుర్వృత్తియందు నిపుణుఁడైన యానిరంకుశుఁడు, ఇది నీచార్థమును స్ఫురింపఁ జేయుఘనవాక్యము, ఇంతకుము న్నీ తని ప్రవర్తన మంతయుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిది గ్రాహ్యము. తగిలినాఁడు - పొందియున్నాఁడు, ఈపద్యమున 'కూఁతు, అను ప్రయోగమునకు "సూ. ఏకత్వే చ భవే ద్ద్వాభ్యాం స్తథా తా చ భవేత్ క్వచిత్" అథ. అది అంజకల్లిమాత్రము కాదు కపటవృత్తియందుఁ బ్రత్యక్షకాలకూట మనుటచేత నపహ్నవాలంకారము. క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా, నపుడది ప్రాకారోపము, నపహ్నవారోపమును భళాదియు నయ్యెన్" కా. సం, "ప్రకృతం య న్నిషిద్ధాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర. ఉదా. "అవాప్తః ప్రాగల్భ్యం పరిణతరుచః శైలతనయే, కలంకో నైవాయం విలసతి శశాంకస్య వపుషి, అముష్యేయం మన్యే విగల దమృతస్యందశిశిరే, రతిశ్రాంతా శేతే రజనిరమణీ గాఢమురసి" కా. ప్ర.

తా॥ ధర్మపాలుఁడా! వేశ్యమాతలనడవడికల నెల్లను విశదీకరించితిని గదా, అదిమాత్రము సామాన్యవృద్ధవేశ్యలవంటిది గాదు. పుడమిపై స్త్రీరూపముతో జన్మించి మనకుఁగనుపడుచున్న కాలకూట మనుమహావిషము. అలాటిదానికూఁతును మనఘుఁడు చేపట్టినాఁడు.

—• నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట •—

సీ॥ ఒలపాయెఁ జలువస • న్నరుమాలు సొబగంచు, వివరింప నిదెపట్టు • ఉవిక కనును
జెలువారెఁ గొత్రసం • దులవస్త్రమని యెంచి, కొననిదే పయ్యంట • కోసమనును
సొగసాయె నునుఁజెంప • సిగపట్టుబొందంచుఁ, దలపింప నిదె జడ • త్రాటి కనును
బాగాయెఁ గుసుమంపుఁ • బసిమిదుప్పటి యంచుఁ, గనుఁగొన్న నిదె కొమ్ము • కాసెకనును
తే॥ వజ్రవైడూర్యవరనీల • వనజరాగ, వార మది వానికెంతొ గ • త్సార మంతె
ప్రాణమైన నొసంగు నే • పాటిదైన, నడుగనిదె పాప మాధవ • ళాయతాక్షి. 46.

ఆ॥ ఆధవళాయతాక్షి - విశాలమయిన తెలికన్నులు గలయావేశ్య, చలువసన్నరుమాలుసొబగు - ఉదికినసన్నని రేనుగుడ్డయొక్క - చక్కఁదనము, చలువఁజేసియుదుకుట యనఁగా వస్త్రమును శుభ్రపఱచుటలో గలభేదము. ఒలపాయెన్ - మనోహరము గానుండెను, అంచువివరింపన్ - అనివిమర్శించి తెలియఁజేసినంతనే, ఇదె - ఇదిరో, పట్టుఉవికకు + అనును - పట్టుఉవికకుపయోగించు కొనుటకుఁదీసికొను మని చెప్పును. క్రొత్తసందులవస్త్రము - జాలెలుగలనూతనమైనయుత్తరీయము, చెలువారెన్ - సొబగుగానుండెను, అనియెంచికొనన్ - ఇట్లుదలంపగానే, ఇదె - ఇదిగో, పయ్యంటకోసము - నీయొక్క పైఁటనిమిత్తము, అనును - ఈప్రకారముగాఁబలుకును, 'కోసము' అనుటకుదా "ఉ. భూసుతకోసమేఁగనుత • బొంకితి నేనియు" ఉ. రా. నునుఁజెంపసిగపట్టుబొందు - సన్నమైచెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టు

దారములయొక్క-మొత్తము, ఇందునను ప్రశబ్దము మీఁదివర్ణములోపించినది. ననుపు+చెంప-ననుఁ జెంప, అగును. సొగసాయెన్ - సొంపుగానుండెను, అంచున్+తలపింపన్ - అనిజ్ఞప్తిఁ జేఁగానే, ఇదె జవత్రాటికి+అనను-ఇదియేనీజడయందు వేసికొనునట్టి బొందుగానుపయోగించుకొనుమనును, కుసుమంపుఁబసిమిదుప్పటి - పువ్వులువేసి కుట్టఁబడిన మెఱుపుగల పసుపువన్నె యుత్తరీయము, బాగాయెన్-చక్కఁగానుండెను, అంచున్+కనుఁగొన్నన్-అనిపలుకుచుఁజూచినంతనే, ఇదె-ఇదియే, కాసెకున్-వెనుకదోఁపుకొనెడు కోకచెఱఁగునకు, కొమ్మ - వేసికొనుము, అనును-ఇట్లు చెప్పును, వజ్ర......వారము. వజ్ర-రవలును, వైడూర్య-వైడూర్యములును, వరనీల - శ్రేష్ఠమయిననీలములును, వనజరాగ - పద్మరాగములును, అనువానియొక్క, వనజమునునది పద్మమునకుఁ బర్యాయనామము. వారము-సమూహము, ఆదివానికిఁ దో-అతనికేపాటిగానుండునో, తత్సారము+అంతె-అతఁడనుభవించుఫలితమును అతీరుననేయుండును. అతఁడుయీవియందెంతతెంపుగానుండునో సౌఖ్యముగూడ దానిననుసరించియే యుండుననిభావము. ఇచట 'విటకానియీవి మెంతో అంజవలపుగూడనంతే' అను లోకోక్తి యనుసరణీయము ఏపాటి+ఐనన్ ఎంతమాత్రమయినను - కొంచెమైనను, అడుగనిదె పాపము - ఇమ్మనియడుగకుండుటయేలోపము, అనఁగా నది కోరినవస్తువు నిరభ్యంతరముగాఁ దత్క్షణమే యిచ్చుననుట. ప్రాణము+ఐనన్-తనయసువును సైతము, ఒసంగున్-ఇచ్చివేయును, 'ఇందుఁ గుసుమంపుఁబసిమిదుప్పటి, అనుటకు 'సూ. సామానాధికరణ్యే తు బహుత్వార్థే పరేఽపి చ, ముఖ్యోగ్భవేతాం పుంప్వాఖ్యా వాదేశా వ్రత సర్వదా' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆవెలయాలు నిరంకుశుఁడుధరించిన వానినిజూచి యీచలువఁజేసినరేసుకఁడువా చాలా బాగుగానున్నది. అనిహెచ్చరించినంతనే యిది నీఅవికకొఱకే తెచ్చితిని తీసికొనుమనును. జాలెలుగల క్రొత్తయుత్తరీయమును గాంచి యిది సొగసుగానున్నదనినతోడనే యిది నీపైఁటనిమిత్తమే తెచ్చితి నని యిచ్చును. చెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టుదారపుగుత్తినిఁజూచి యిది చాలా సింగారముగా నున్నదనినవెంటనే యిది నీజడబొందునకే సంపాదించితి ననియొసంగును. పూలువేసికుట్టిన మెఱుపు పసుపురంగుగలయుత్తరీయమును బరిశీలించి యిది మురువుగా నున్నదను చుండఁగనే యిదినీపరికిణీపై వేసికొను కాసెగుడ్డకుఁ గొనుమనును. మఱియు వజ్రవైడూర్యాది నవరత్నములతో రచింపఁబడిన సువర్ణాభరణాదుల నెంతతెగువగా నిచ్చుచుండునో యంతసౌఖ్య మనుభవించుచుండును. ఆబిడ యేమాత్రమయిన నడిగినఁజాలును దనప్రాణమును సైతము నొసంగుననుటలో సందియములేదు.

—: నిరంకుశునిభార్య యత్తతోఁజెప్పి విలపించుట :—

క॥ ఈరీతి నతఁడు దుర్వ్యా, పారంబున సంచరింప ♦ బహువత్సరముల్
ధీరమతిఁ జూచిచూచి య, వారితదుఃఖాప్రసన్న ♦ వదనాంబుజయై. 47.

అ॥ అతఁడు-ఆనిరంకుశుఁడు, ఈరీతిన్-ఈప్రకారముగా, దుర్వ్యాపారంబునన్-దుష్ప్రవర్తనమునందు-చెడ్డనడతయందు, బహువత్సరముల్-అనేకసంవత్సరములు, సంచరింపన్ - తిరుగుచుండఁగా, పైవచనమందలి యతనిభార్య యనువాక్యముతో నన్వయము. ధీరమతిన్-ధైర్యముతోఁ

గూడినచిత్తముతో, చూచిచూచి-చాలకాలము నిరీక్షించి విసువుఁజెంది, అవారితదుఃఖాప్రసన్నవదనాంబుజయై. అవారిత-అడ్డగింపశక్యముగాని, ఆటంకపఱుపనలవిగాని. దుఃఖ-శోకముచేత, అప్రసన్న-సంతుష్టముగాని-వికసింపఁజాలని, వదనాంబుజయై - ముఖపద్మముగలదియై, తనపతి వేశ్యాలోలుఁడై చరించుచుండ ఒకానొకకాలము చూచిచూచి దుఃఖించినదనుటచే నిందు విరహావస్థ వర్ణింపఁబడియున్నది. "కాలక్షేపేఽపి సంప్రాప్తే కార్యాద్వ్యాపారతంత్రతః, ఏకగ్రామస్థయోర్యూనోర్విరహ స్స్యాదభీప్సితే" సాహి.చిం. నాయికప్రోషితభర్తృక, "తే. అనుశయముఁ జెందుసతి కలహాంతరితని, జేశుఁడు విదేశగతుండైనఁ గృశతఁబాల్చు, నతివ ప్రోషితపతిక కాంతాభిసరణ, శీల యభిసారికాఖ్యయైచెలువుమెఱయు" కా. సం.

తా॥ అనిరంకుశుఁ డీవిధముగాఁ జెడునడ యందుఁ జిరకాలము మెలంగుచుండుటచే నాతని కులసతి కొంతకాలమునకైన నావగని కీడఁబాయునా యనుధైర్యముతోఁ జూచి చూచి యాటంకపఱుపరాని దుఃఖముతోఁగూడిన ముఖారవిందము గలదియై.

వ॥ ఒక్కనాఁడు త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్యయగు సతనిభార్య కరుణాయత్తచిత్తయగున త్తముందఱనిలిచివాసరారంభసముజ్జృంభమాణ శతపత్త్రిపత్త్రిజైత్రంబులగు నేత్రంబుల నశ్రువులుగ్రమ్మఁ గరుణంబుగా నిట్లనియె. 48.

అ॥ ఒక్కనాఁడు-ఒకదినమున, త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్య-త్రిభువన-స్వర్గమర్త్యపాతాళములనెడిమూఁడులోకములయందుఁగలవారలకు, ఆశ్చర్యకర-చోద్యమునుగలిగించునట్టి, సౌందర్య-చక్కఁదనముతోఁగూడినది, అగు+అతనిభార్య-అయినట్టియానిరంకుశునియిల్లాలు, కరుణాయత్తచిత్త-కరుణా-దయకు, ఆయత్త స్వాధీనమయిన, చిత్త-హృదయముగలది, అగు+అత్తముందఱన్ - అయినట్టి తన యత్తగారియెదుట, నిలిచి-నిలువఁబడి, వాసరా......త్రంబులు. వాసర+ఆరంభ-ప్రాతఃకాలమున, సముజ్జృంభమాణ-సమధికముగా వికసించుచున్న, శతపత్త్రి-తామరపూవులయొక్క, పత్త్రి - రేకులను, జైత్రంబులు-జయించినట్టివి, అగునేత్రంబులన్-అయిన తనకన్నులయందు, అశ్రువులు-కన్నీరు, గ్రమ్మన్-వ్యాపింపఁగా, కరుణంబుగాన్-దయకలుగునట్లు, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈప్రకారముగాఁ బలికెను. ఇందు 'అనియెన్' అనుప్రయోగమునకు "సూ. ఇతఏవపరస్సప్త్యాదిద్భవేన్నాంత తాత్పరే" అథ. "సూ. అద్యఃక్రియానుభూతార్థద్యోతినమాద్యగంవినాసర్వః" నన్న. ఇందు అశ్చర్య దర్య-భార్య-అయత్తచిత్తఅత్త-పత్త్రిపత్త్రిజైత్రనేత్ర, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'ఆరంభసముజ్జృంభ' అను ప్రాసాలంకారము. 'శతపత్త్రిపత్త్రిజైత్రింబులు, ఉపమాలంకారము. 'తమస్యేత్యనుబధ్నాతితచ్ఛీలంతన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః, కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. ఇందు శోకమనుస్థాయిభావముకలదు. "క. హితజనవిరహవ్యథచే, నతిశయమైజనులమానసాంభోజమునన్, బ్రతిదినము వొడముదుఃఖం, బతిభూమి వహింపశోకమగు" నరస.

ఉ॥ అత్తవు సత్త్వలక్షణస ♦ మగ్రగుణాఢ్యవు నన్నుఁ దిట్టనున్
మొత్తనె కాని నీకొడుకు ♦ మూఢత మానుపవేల పాడురో

తోత్తుమారి యై గృహముఁ ♦ ద్రొక్కక యొక్క కదానిఁ బూనికన్
గుత్తకు నంచు నంచుకొని ♦ కోకలు రూకలు జోక నీయఁగన్. 49.

అ॥ అత్తవు - సాధ్వ్యక్రమఁడలైనదానవు, సత్త్వగుణసమగ్రగణాఢ్యవు, సత్త్వగుణ - సాత్త్వికస్వభావముతోఁగూడిన, సమగ్రగుణ - నిండారిన సుగుణములు గలదానవు, ఆఢ్యవు - సంపన్నురాలవు, నన్నున్ - నన్ను మాత్రము, తిట్టినన్ - తిట్టుచున్నను, మొత్తనే కాని - కొట్టుటకే కాని, నీకోడకు - నీకు మాఁరదు, మాధరన్ - అధికమైన చేత - తెలిసినవి చేత, గృహము ద్రొక్కక - ఇంటిలోన నడుగుపెట్టక, పాడు+తోత్తుమారి+ఐ - చెడుబుద్ధిగల వదరుఁగత్తెయై యుండ్లకుఁ బోవు స్వభావముగలవాఁడై, పూనికన్ - పట్టుదలతో, ఒక్కకదానిన్ - ఒక్కొక్క భోగముదానిని, గుత్తకున్ - మొత్తముగా, గుత్తయనఁగా నొకసత్తునందలి ఫలమనుభవించుటకు నాసత్తుగలవారికి దత్ఫలార్థము గడిగినధనమిచ్చి తనయనుభవమునకుంచుకొనుట, అంచున్ - అనిచెప్పుచు, ఉంచుకొని - తానుంచుకొని, జోకన్ - బాగుగా, కోకలన్+రూకలన్ - చీరలను రొక్కమును, ఈయఁగన్ - ఇచ్చుచుండఁగా, మానవు+ఏల - ఎందుకుఁబోఁగొట్టవు. నీచేతఁగాదయనట. ఇందు 'గృహము ద్రొక్కక' యనచోట వ్యక్తియకుఁ ప్రథమ చెప్పఁబడినది "నూ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ ఒడకదాసాం స్యాత్" శబ్దచిం. 'పాడుతోత్తు' అనుటకుదా "గీ॥ పతులు వోలియాట విన్నపై ♦ పాడువాతి, యన్నదాన" హాదివం. "వ. పాడుగాపురాగత" కళా. అత్తగారూ: నీవుపమస్తము నెఱిఁగినదానవు. లోపముండిన లేకున్న నన్నిట్టుచుఁదువు కాని యింతటి దుష్ప్రవర్తనముగల నీకొడుకను మందలించుట నీకుచేఁతగాని కార్యమా ? వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ అత్తగారూ ! నీవు సమస్తము నెఱిఁగినదానవు, ఓర్పుగలదానవు. ఇంటిలో నన్నిట్టుట కొట్టుటయే కాని నీకుమారుఁడపివేకియై ఇంటికిఁగూడ నడుగుపెట్టక పనికిమాలిన భోగముదాం డ్రను మొత్తముగా చేరముచేసికొని యుంచుకొనుచు నింటఁగలడబ్బునంతయుఁ గర్చుపెట్టుచుండినను మానుపలేకుంటివి. ఇది నీకు చేతఁగాని కార్యమా ?

ఉ॥ చిత్తములోనఁ బ్రేమవిల ♦ సిల్లఁ దనూభవులన్ సమస్తలో
కోత్తర రత్నభూషణస ♦ ముజ్జ్వలితాంగులఁ జేసి వారియ
త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁ బరి ♦ తోషముఁ గాంతురుగాక యిట్టి దు
ర్వృత్తిఁ జరింపఁగాఁ బరిభ ♦ వింపక చూతురె యీవిధంబునన్. 50.

అ॥ ఈప్రపంచమున నెవ్వరైనను, చిత్తములోనన్ - తమమనస్సునందు, ప్రేమవిలసిల్లన్ - అధికమైనయిష్టముతో, తనూభవులన్ - కొడుకులను, సమస్త............తాంగులన్ - సమస్తలోక - జనులందరిలో, ఉత్తర - శ్రేష్ఠమయిన, రత్నభూషణ - మణిమయములగు సొమ్ములతో, సముజ్జ్వలిత - ప్రకాశించఁబడిన, అంగులన్ - శరీరముగలవారినిగా, చేసి - ఒనరించి, వారియత్యుత్తమధర్మవృత్తిన్. వారి - వారియొక్క, అత్యుత్తమ - మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన - అత్యంతయోగ్యమయిన, ధర్మవృత్తిన్ - న్యాయప్రవర్తనముచేత - వేదవిహితమయిన వ్యాపారముచేత, పరితో

షముఁ – సంతోషమును, కాంతురుగాక – పొందెదరుగాని, ఇట్టిదుర్వృత్తిఁ – ఈలాటి చెడ్డ నడతయందు, చరింపఁగాఁ – తిరుగుచుండఁగా – ప్రవర్తించుచుండఁగా, పరిభవింపక – దూషించక–చీకొట్టక, మీవిధంబునఁ – మీవలెనే, చూతురె – చూచియూరకుందురా, ఇందు మూఁడవ పాదమున 'అ, తృత్తమధర్మవృత్తిఁబరితోషము, అనుచోట సంయుక్తయతి సెప్పఁబడినది. "ఆ. ఒకటి రెండు జడ్డలుండెడువర్ణంబు, విశ్రమస్థలమున నెలసె నేని, యవల దాని కెద్దియైన సంయుక్త మిశ్రామసంజ్ఞచేఁ బొసంగుచుండు" అప్ప. లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమపుత్త్రుని సత్ప్రవర్తనము నకు మోదమందుదురు గాని యిట్టిదుష్ప్రవర్తనముగలవానిని నిందింపక మీవలెనే యూరకుందురా, అనుటచే. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "తే॥ మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్ర, సక్తసామాన్యమునవిశేషము సమర్థి, తముగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండు నెలమి రెండువిధంబులై" నరస.

తా॥ లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమసుతులను విలువలేనిరతనాలు దాపినబంగారునగలతో నలంకరించి వారియొక్క సత్ప్రవర్తనమును జూచి సంతసించుచుందురు గాని యీలాటి చెడునడత గలకొడుకుం గని మందలింపక మీవలెనే యూరకుందురా.

ఉ॥ కోరికి దీరఁగాఁ గుడిచి ◆ కుంకుమసంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని ◆ యాకులుఁ బోకలుఁ జాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్ఛఁ బుచ్చుకొని ◆ వారలతాంగులయిండ్ల కేగఁగా
నూరక చూచుచుండెద ర ◆ యో యదలింపక మీరు మామయున్. 51.

అ॥ కోరికి+తీరఁగాఁ – ఇష్టమువచ్చినట్లు, కుడిచి – భోజనముచేసి, కుంకుమసంకుమదాంకగంధముఁ. కుంకుమ – కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, సంకుమద – జవ్వాజియొక్కయు, అంక – చిహ్నములుగల – అనఁగా గుఱుతులను దెలియఁజేయునట్టియనుట గంధముఁ – పరిమళద్రవ్యమును, ఒయ్యారముగాఁ – అందముగా, ఉదా 'గీ॥ రతివిధంబునఁ గడునొయారమునఁ బొదలి" చంద్రభా. అలందుకొని – పూసికొని, ఆకులుఁ – తమలపాకులును, పోకలుఁ – వక్కలును, చాలునట్లు – సమృద్ధిగా, దుర్వారతరేచ్ఛఁ. దుర్వారతర – వారింపనలవిగాని, ఇచ్ఛఁ – కోరికతో, పుచ్చుకొని – తీసికొని, వారలతాంగులయిండ్లకున్ – వెలవెలందులయొక్క గృహములకు, ఏగఁగన్ – పోవుచుండఁగా, మీరున్ – మీరయినను, మామయున్–మామామగారయినను, అదలింపక – మందలించక, ఊరకచూచుచుండెదరు – వృథాగాఁజూచి యేమియు ననకుండెదరు, అయో – అయ్యయో – ఇది సంతాపమును దెలియఁజేయును. ఉదా "ఉ॥ నన్నొల్లక మీఁదనాడెద వయోతగవా మగవారిచిత్తముల్" విష్ణుపు. ఇందు 'కోరికి' అనుప్రయోగమునకు "సూ. అజన్య జన్యభేదేన శబ్దాస్స్యు ర్ద్వివిధా మతాః, జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయసీ స్యా ద్విచిత్రతా" అథ. ఉదా "క॥ నీకోరికి యప్రతిహత, మేకార్యముఁ గోరి వచ్చె తెలిఁగింపుము" భార. 'చ॥ ఇత్తెఱంగు కోర్కికిఁగతమేమి పాండవుల గెల్చి ధరఁ సగమీఁదలంచితే" భార. మఱియు నత్తగారిని మీరు' అని బహువచనముతోఁ జెప్పుటకు "సూ. స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అథ. "మాసాన్ దశోదరస్థం యాధృత్వా శూలై స్సమాకులా, వేదనా వివిధై ర్దుఃఖైః ప్రసూతా చ విమూర్ఛితా, ప్రాణై రపి ప్రియాన్ పుత్త్రాన్ మన్యతే సుతవత్సలా, క స్తస్యా

నిష్కృతిం కర్తుం శక్తో వర్షశతైరపి" వ్యాస. "గర్భధారణపోషాభ్యాం పితుర్మాతా గరీయసీ" మఱియు "ఉపాధ్యాయాన్ దశాచార్యః. ఆచార్యాణాం శతంపితా, సహస్రం తు పితౄన్ మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే" మను. ఇత్యాదిస్మృతులవలనఁ దెలియఁబడుచుండుటచే నత్తగారనుట యుక్తము. కవిసార్వభౌముఁడును "ఉ॥ ఎట్టివిషాద మాత్మజని•యించెనొ మామకు నత్తగారికిన్" అని శృంగారనైషధమున నుడివినాఁడు; 'కుంకుమసంకుమదాంక' వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. 'అకులున్ - పోకలున్, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఇంట సంతృప్తిగా భుజించి మేనఁబరిమళద్రవ్యముల సింగారముగాఁబూసికొని గుప్పెడు వక్కలాకులు బట్టికొని గడనకత్తెల చెంత కేగుచుండుటఁ జూచియును మీరును మామగారును నించుకయైన దండించియెఱుఁగరు గదా! అయ్యో: ఇట్టివింత యెచ్చటనైనను గలదా?

సీ॥ మామగారైనను ♦ గామాంధవర్తనం, బోజగా దనిపల్క ♦ నుడుగ కున్నె
వదినెయైనను వార ♦ వనితాప్రసంగంబు, లర్హమా యనిపల్క ♦ నడఁగ కున్నె
బంధువులైనను ♦ బథముదప్పిచరించు, టేనీతి యనిపల్క ♦ మానకున్నె
మీరైన నీదురా ♦ చారపారీణత, వలదురా యనిపల్క ♦ వదలకున్నె

తే॥ కటకటా చూఁడవిడిచి యీ ♦ కరణిధరణి,సురకులాచారధర్మంబుఁ ♦ జూఱపుచ్చు
సుతునిదుశ్చేష్టలూరక♦చూచుచున్న,బరువునకులోటుతోనగుఁ♦బాటురాదొ. 52.

అ॥ మామగారైనను - మాయొక్కమామగారయినప్పటికిని, కామాంధవర్తనంబు - సురతేచ్ఛచేతఁ గన్నుఁగాననినడత, ఓజ + కాదు + అనిపల్కన్ - క్రమముగాదనిచెప్పినట్లయిన. ఉడుగకున్నె - చాలించకుండునా, ఇచట 'ఉన్నె' అనుటకు 'సూ. ఒకానొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు నుండు చను చేయు కొనులు ప్రశ్నార్థకైకారపరంబులగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచోనుండుడకారంబునకు నకారంబగు." ప్రౌ. వ్యా. వదినెయైనను - మావదినెగారయిననూ, ఇదివధూనీశబ్దభవము. వారవనితాప్రసంగంబులు - భోగముఠాండ్రతో సంభాషించుటలు - వెలయాండ్రతో మాట్లాడుటలు, అర్హమా + అని + పల్కన్ యోగ్యమగునా యనినట్లయిన, అడఁగకున్నె - ఈప్రవర్తనము తగ్గిపోకుండునా, బంధువులైనను - చుట్టములయినను, పథమున్ + తప్పిచరించుట - తప్పుదారినినడచుట. పద్ధతినిదప్పి వర్తించుట ఇచట పథమునుగూర్చి 'ని. అయనంవర్త్మ మార్గాధ్వపంథానః పదవీస్సృతిః, సరణిః పద్ధతిః పద్యావర్తన్యేకపదీతిచ' అ. 'వర్త్మాధ్వాసరణిః పంథామార్గప్రసరసంచరాః" మే. 'సూ. అన్యేషాం చ వాలింగన్యస్య" శబ్దచిం. అనుసూత్రముచేతఁ బథము అయినది. ఈపంథా శబ్దమునుండి పథశబ్దముకలినది. "ఇంద్రత్రి భువనైశ్వర్య మదోల్లంఘితసత్పథః" సం. భాగ. 'తారాపథః' ఇత్యాదులు. ఏనీతి - ఎక్కడిన్యాయము. అనిపల్కన్ - ఇట్లుసంభాషించినయెడల, మానకున్నె - ఈయుద్యోగమును విడువకుండునా, మీరైనన్ - మీరయినను, ఈదురాచారపారీణత. ఈదురాచార - ఈచెడ్డనడతయొక్క, పారీణత - ఆవలిదరివఱకుఁజూచుట - అంతమునుదెలిసికొనుట, వలదురా + అనిపల్కన్ - వద్దురాయనిఖండించినట్లయిన, వదలకున్నె - విడిచిపెట్టకుండునా, కటకటా - అయ్యయ్యో, ఇదిసంతాపసూచకాఁ

జేయును. ఈకరణిన్ - ఈవిధముగా, చూఱవిడిచి, బొత్తిగాఁబోఁగొట్టి, చెడఁగొట్టి, ఉదా. "గీ॥ చోరబాధాదికములచేఁ జూఱవోవు, ధనము ధనమానె యున్నిచందములఁ దలఁప" కాశీ, "ఉ. సాదగునట్టి ధైర్యము మనంబును మిక్కిలిచూఱపుచ్చినన్" పద్మపు. ధరణిసురకులాచారధర్మంబున్ - ధరణిసుర - బ్రాహ్మణులయొక్క, కులాచార - వంశమునందుఁగల సదాచారముయొక్క, ధర్మంబున్ - వేదోక్తవిధిని, చూఱపుచ్చునతుని దుశ్చేష్టలు - కొల్లపెట్టునటువంటి కొడుకుయొక్క చెడుపనులు, ఊరకచూచుచున్నన్ - కనిపెట్టి వ్యర్థముగానుండినట్లయిన, పరువునకులోటుతోన్ - గౌరవముతక్కువయగుటయేకాకుండ దానితోఁగూడ, నగుబాటురాదో - లోకులపహసించు నటువంటిస్థితిరాకుండునా, ఉదా "వ. నీవులోకంబుచేత నగుఁబాటుపొందంగలవాఁడవనికర్ణుంగుఱిచెప్పిన" భార. ఇందు నగుఁబాటువచ్చుననుటనుగూర్చి "దురాచారస్య విప్రస్య నిషిద్ధాచరణస్య చ, అన్నం భుక్త్వా ద్విజః కుర్యా-ద్దినమేక మభోజనమ్" పరా. 'మామగారు' అనుపూజ్యత్వ శబ్దప్రయోగమును గూర్చి "సూ. పూజ్యత్వేన ద్రుతః కారు. భేదకం తూభయాత్మకం, తచ్ఛబ్దస్యా ద్బహుత్వే స్యా త్తథా తత్ర ద్రుతస్థితిః" అధ. 'కటకటాచూరవిడిచి' అనుచోట. 'కటకటా' దేశ్యము. కళ. "సూ. తిజ్మధ్యశేషషష్ఠీ సుప్కర్మ ప్రవచనీయజవిధ్యుక్తిః, కించిత్ప్రకంపనాద్భుత సన్తాపదాశదాకి మేవాంశ్చ. క్త్వాకీలమాష్టీతూద్యానభిదధతి కలాద్రుతోనరయేషాంస్యాత్" నన్న. ఇందు బృహత్పాదములు నాలుగు నంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినవి. మీసుతుని దుష్ప్రవర్తనములను జూచి యూరకున్నచో మీకును నగుఁబాటుకలుగు ననుటకు "ఏకేన శుష్కవృక్షేణ దహ్యమానేన వహ్నినా, దహ్యతే తద్వనం సర్వం కుపుత్రేణ కులం యథా" చాణ. "క॥ కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ, గొఱగామియె కాదు తండ్రి గుణములఁ జెఱుచున్, జెఱకుతుద వెన్ను పుట్టినఁ, జెఱకునఁదీపెల్లఁ జెఱుచు సిద్ధము" సు. "జాతమాత్రేణ పుత్రేణ కః ప్రమోదో మనీషిణామ్. యది నాయ నవిద్యాది గుణైః సార్థం సవర్ధతే" హరి. సు.

తా॥ ఇట్టిదురాచారమునఁ బ్రవర్తించుచున్నసుతునిఁ జూచి మామగారైన నీకీవెళ్యాలోలత తగదనిన వినకుండునా? మాయాదుబిడ్డరైనను నీకిట్టు వెఱయాండ్రతోఁ జెలిమికూడునా? అన వినకుండునా? చుట్టములైనను నీకీదుర్వ్యాప్తి తలదనినఁ జాలింపకుండునా? మీరయినను భోగముకొంపలచుట్టు దిరుగుట చెల్లదనిన మానకుండునా! అయ్యో! ఇట్లు విచ్చలవిడిగావదలిపెట్టి బ్రాహ్మణాచారవిధుల నన్నింటిని నేలపాలుచేసె ననుచు గని యూరకుండినట్లయిన మనపరువుపోవుటయే కాక లోకులచే నవ్వించుకొనవలసి వచ్చునుగదా!

క॥ మీకతనఁ గాదె యీయనువి, వేకం బాయనకు నుద్భవిల్లుట మీరా
త్మీకరణ మింత యొసఁగినఁ, జేకొనునే యతఁ డింతశిష్టేతరతన్. 53.

అ॥ మీకతనన్ + కాదె - మీవలననేకదా, ఆయనకున్ - నీసుతునకు, ఈ + అవివేకంబు - ఇట్టితెలివితేమితనము, ఉద్భవిల్లుట - ఏర్పడుట, మీ యాత్మీకరణము - మీరాపత్తుమువహించుటయు, అనఁగా నీయుద్యమమునకు మీరే సహాయులుగానుండుట. ఇంత + ఒసఁగినన్ - కొంచెమాత్రగా నేని, అతఁడు - ఆవరానపుఁడు, ఇంతశిష్టేతరతన్ - ఇంతటిదురాచారమునందుఁ బ్రవర్తించుటను, చేకొనునే - అభ్యసించునా - అలవాటుపడునా,

తా॥ మీ రిట్లూరకుండినందుననే నీకొడుకున కిట్టి తెలివిమాలినపని యలవడినది. మీరే సహాయులుగా నుండనిపక్షమున నతఁ డింతటిదుష్కార్యములకు సాహసించఁడు.

క॥ మీకెఱుఁగరాదె తనయునిఁ, బైకరుణఁ దలంపరో య ♦ పారశ్రీచేఁ
గైకొనరో కాక దినముఁ, గోకలు మొదలైన వెన్ని ♦ కొంపోఁ డింటన్. 54.

అ॥ మీకెఱుఁగరాదె - మీకుఁ దెలియుటలేదా, తనయునిపైకరుణన్ - కొడుకుమీఁదిదయచేత, తలంపరో - యోచించరేమో, అపారశ్రీచేన్ - అంతములేని సంపదచేత, కైకొనరో - లక్ష్యపెట్టరేమో, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, దినమున్ - నిత్యమును, ఇంటన్ - మనగృహమునందు ఇచట 'ఇంటన్' అనుటకు "సూ. ఔపవిభక్తికసామ్నా మత్వం స్యాత్సప్తమీ తృతీయార్థే" శబ్దచిం. కోకలు మొదలైనవి - చీరలుమున్నగునవి, ఎన్నికొంపోఁడు - ఎన్నింటినిదీసికొని పోవుచుండుటలేదు, అనేకము సంగ్రహించుకొనిపోవుచున్నాఁడుగదా యనుట. 'కొంపోఁడు' అనుటకుదా. "క. చంపినఁ జంపుమునన్నటు, కొంపోకుండినను జాలు" ప్రభా. ప్ర. ఇచట 'తద్ధర్మార్థకము త్రికాలవాచి యగుటకు "సూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసమాపకం త్రికాలవాచి యగు, ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అ. ద్రుపదుపీటిలోన ♦ దొమ్మికయ్యముఱేఁచెఁ, బసులఁబట్టె విరటు♦పట్టణమున, మఱియు నెన్ని లేవు♦ మార్తాండతనయుండు, తొడరి మనకుఁ జేయు♦దుండగములు, జై. భా.

తా॥ ఇదియంతయు మీకుఁ దెలిసినదేకదా! అయినను గొడుకుమీఁది ప్రేమచేతనో, దరిలేని కలిమిచేతనో, మీకనుల కెంతమాత్రము గోచరింపదయ్యె. అటులఁగానిచో; మనయింటఁగల వస్త్రాభరణాదుల నెన్నిటిని సంగ్రహించుటలేదు?

తే॥ అన్నియును జూచుచుండెద♦నంతొ యింతొ, యంతచనుమానమునకు రా♦నింతెకాని
నేనె పట్టెదనన్నచో♦నౌనె ధనము, దులిచినప్పుడు తెలియు నా♦సులువులెల్ల. 55.

అ॥ అన్నియును సమస్తమును, అంతొయింతొ - గొప్పగనో కొద్దిగనో, చూచుచుండెదన్ - కని పెట్టుచునేయున్నాను, అంతచనుమానమునకున్ - అంతగారాబమునకు, రాన్ - వచ్చినట్లయిన, ఇంతె కాని - ఈవిధముగా జరుగుటయేతప్ప, నేనెపట్టెదనన్నచోన్ - నేనొక్కదాననే పోకుండఁబట్టుకొనెదనని తలంచినపక్షమున, ఔనె - నావల్లనేయగునా, ధనముదులిచినప్పుడు - ద్రవ్యమునుబొత్తిగాఁ బోఁగొట్టినపుడు, ఆసులువులెల్లన్ - అటువంటిసులభములన్నియును, అచులకనలన్నియును, తెలియున్ - ఎఱుకపడును, ఇందు 'అంతొయింతొ' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. లోకోక్తీనాం భవే ద్వ్యోగో యది స్యాచ్ఛిరంజనమ్" అథ.

తా॥ ఈజరుగుచున్నపనులన్నియు గొప్పగనో కొంచెగనో చూచుచునేయున్నాను. అంత గారాబముగాఁ బెంచుచుండుటవలననే యీలాటి దురాచారము అలవడుచున్నవి. ఇంటిలో నెవ్వరికిఁ బట్టనిది నేనొక్కదాననే డబ్బుపోకుండ బట్టుకొనయత్నించినను నావలన నగునా? రొక్కమంతయు దులిపినప్పుడుగాని బాగుగాఁదెలియదు.

క॥ నాకేమి దేహసుఖము పు ♦ రాకృతమే కాక నేఁడు ♦ రాఁబోనే యీ
లోకమున నేనె యరుదా ♦ మాకోడలుగాదొ ♦ పొరుగుమంచముగాదో. 56.

అ॥ నాకేమి-నాకింతులకు, దేహసుఖము - శరీరసౌఖ్యము, 'ని. సుఖేహేతౌసుఖేసుఖమ్' శబ్దా. నాకేమిదేహసుఖము-నాకెక్కడిదేహసౌఖ్యము - అనియుఁజెప్పవచ్చును. పురాకృతమే కాక-పూర్వజన్మమునఁజేసికొనిన పాపఫలమేకప్ప, నేఁడురాఁబోనే-ఈదినమునవేఱొకటి రాఁగలుగునా. అనఁగా ఆగామి సంచితప్రారబ్ధములు అను మూడింటిలోఁ బ్రారబ్ధముననుభవించితీఱవలయునుకనుక నిప్పుడుతొలగించుకొనవీలులేదు గదాయనుట. ఈలోకమునన్ - ఈప్రపంచమున, నేనె-నేనొక్కదాననే యిట్లున్నానా, అరుదె-ఇదియొక యాశ్చర్యమా, ప్రపంచమున నావంటివారెందఱో కలరు గనుక యిదియొక వింతకాదనుట. మాకోడలుగాదొ పొరుగుమంచముగాదో - మాకోడలు నావలెనే కోటతికమునకువచ్చినదిగాదు, యెదుటివారిమంచము నామంచమువంటిది కాదు, అంతటియశ్రద్ధగా జూచుచుంటివనునిష్ఠురోక్తి, ఇందు మాకోడలుగాదొ, అనుప్రయోగమునకు "సూ. అన్యేప్యర్థవిశేషేష్వరంతే శ్రుతిమనోహరాః" అథ. ఉదా "మ. తొలి దేవేంద్రుఁడు మాకులంబుఁజొరలే ♦ దో మేము వారొమ్మురా, యలయంకస్థితిఁ గాంచలేదొ స్వరవి ♦ ద్యల్ మున్ను మావారికి, త్కులచేఁ బాణిని నేర్పఁడో యనికులం ♦ స్థానప్రతిష్ఠల్ ప్రథం, గులఘోషించెదు నాఁగఁ గోళ్ళు గలయం ♦ గూసెన్ ధరామండలిన్" తా. శ. 'సూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడలఁబహుత్వంబగు.' ప్రౌ. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. 'దేహసుఖము పురాకృతమే కాక నేఁడు రాఁబోనే, అనుటనుగూర్చి "పాత్రం నైవ యదా కరీరవిటపే దోషావసంతస్యకిం, నోలూకోఽప్యవలోకతే యది దివా సూర్యస్యకిందూషణం, వర్షానైవపతంతి చాతకముఖే మేఘస్యకిందూషణం, యత్పూర్వం విధినా లలాటలిఖితం తన్మార్జితుం కఃక్షమః" చాణ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. సామాన్యం వా విశేషో వాతదన్యేన సమర్థ్యతేయత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసఃసాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా. ప్ర.

తా॥ నాకు శరీరసౌఖ్యమిపుడెక్కడనుండివచ్చును. పురాతనజన్మమునఁ జేసికొనినపాపఫలమనుభవించి తీఱవలయును. గదా! కానిమ్ము ఈలోకమున నావంటివా రెందఱులేరు. మాకోడలు నావలె సౌఖ్యమనుభవింపఁ గోటతికమునకు వచ్చినది కాదు. పొరుగుమంచము నామంచమువంటిదిగాదు.

క॥ ఆలోఁగని చేతోధృతి, చేలింపక మిమ్ముఁ గూడి ♦ చెప్పితినదియున్
జాలింపక కైశికజిత, రోలంబకదంబయే న ♦ రుంధతిఁ గానన్. 57.

అ॥ కైశిక......దంబ కైశికజిత-తలవెండ్రుకలసమూహముచేత జయించఁబడిన, రోలంబకదంబ-తుమ్మెదలయొక్క సమూహముగలదానా, ఏన్-నేను, అరుంధతిన్ + కానన్ - అరుంధతీనక్షత్రము నాకుఁగనఁబడుటలేదు, అనఁగా నాఱుమాసములకు మరణమురానున్నవారికరుంధతీనక్షత్రము కనుపించదుకనుక నేను గొలఁదిదినములలోనే చనిపోవుదునని సూచింపఁజేయుట. ఆలోన్-అమరణించుకాలమునకులోగడనే, కని-చూచి, చేతోధృతి-నామనస్సునఁగలధైర్యమును, 'ని. ధృతిర్ధారణధైర్యయోః' అ. చేలింపకన్-తగ్గించుకొనక, అదియున్-అమాత్రపుమాటయును, చాలింపక-నిలుపుకొనక, మిమ్మున్ కూడి-మీతోఁగలిసి, చెప్పితిన్-అంటిని, నేను భర్తృవియోగదుఃఖమునఁ గృశించు

చుంటి నీక నాలుమాసములలో మరణమాసన్నమైయున్న దని తెలియఁజేయుటచే నిది మృతి యను సంచారిభావము. ఉ. "క. తలపెటిఁగిరాఁడు కొఁగిఁట, నలమఁడు నరసావనీంద్రుఁ॰డనిశగఁ దఱిమీ, చెలులును జిలుకయు నెవ్వత, వలనగునో యనుచుఁ గొంత॰వగచెద నాత్మన్" నరస. నాయిక ప్రోషితభర్తృక. "ప్రోషితే మలినా కృశా" ప్రతా. నేనరుంధతిఁగాన ననుటచే మరణహేత్వర్థకము గాన గావ్యలింగము "క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతజిస్ఫూర్తితోఁ బదార్థంబున్నై, ఖ్యాతిఁగనఁగావ్యలింగం, బైతగుసత్కృతులయందు॰నదియొట్లన్నన్" నరస. "కావ్యలింగం హేతో ర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా॥ అత్తగారూ నా కరుంధతీనక్షత్ర మగపడుటలేదు. నేను మృతినొందనున్న యీయల్ప కాలములోనే నాకుఁగలప్రేమను విడువఁజాలక మీతోఁ జెప్పుచున్నాను.

తే॥ ఇంతనాఁడు కరగ్రహా ♦ వంతురాలి, జేసి తోడ్కొనివచ్చితి ♦ చెప్పినట్ల
చేయుచుంటిని గోత్రంబు♦మీయనుజ్ఞ, నలుపునాకేయెడలనైనఁ♦దెలుపఁగలరె. 58.

అ॥ ఇంతనాఁడు–బాల్యమునందే, హస్తసంజ్ఞాపూర్వకముగాఁ దనవయస్సును దెలుపుట. కరగ్రహావంతురాలిన్–పాణిగ్రహణమయినదానినిగా, చేసి–చేసికొని, తోడ్కొనివచ్చితి – వెంటఁబెట్టుకొనివచ్చియుంటిని. మీయనుజ్ఞన్–మీయొక్క సెలవుచొప్పున, గోత్రంబున్–కోటతికమును, ఉదా. "సీ॥ వైవాహికక్రియా॰వ్యసనంబుకొన్నేండ్లుఁ, గొన్నేండ్లుకోడంద్ర॰గోత్రములును" విష్ణుపు. చెప్పినట్లు–చెప్పినప్రకారముననే, చేయుచుంటిన్–ఆచరించుచున్నానుగదా, నాకున్ + నాకు, ఏయెడలనైనన్–ఎందుననయినప్పటికిని, ఏవిధముగానైనను, నలుపు–మలినమును, అనఁగాఁగళంకమునుట, తెలుపఁగలరె–కనఁబఱచఁగలుగుదురా, ఇదిలోకోక్త్యలంకారము. ఇందు 'తోడ్కొనివచ్చితి' అను ప్రయోగమునకు "సూ. క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపికేచి త్తస్య స్థితిం జగుః" అథ. ఉదా. "ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము" స్వా మ.

తా॥ చిన్నతనముననే పెండ్లిచేసి కోటతికమునకుఁ దీసికొనివచ్చితివి. నాఁటునుండి మీయానతి చొప్పున జవదాఁటక ప్రవర్తించుచుంటిని. నాయం దేమయిన నలుపుజూపఁగలరా!

క॥ ఒకతెవలె నాడియాడిం, చుకొనుట నేయిరుగుపొరుగు ♦ చూచెనొకో యు
ప్పుకుఁ జప్పుకుఁ గాననుఁజూ, చుక నడువఁగవలెఁ గులీన ♦ శుకసల్లాపల్. 59.

అ॥ ఒకతెవలెన్–ఒకదానిమాదిరిగా, ఇచట 'ఒకతె' అనుటకు. 'సూ. ఎవ్వరితాదులయందలి రివర్ణంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'క. నీ. తలెనాకిఁక నాప్తులైనవారుంగలరే, రుక్మి. ఆడి–ఒకరినొకమాటయని, ఆడించుకొనుటన్–మరలననిపించుకొనుటచేత, ఉప్పుకున్ చప్పుకున్ కాన్–ఉప్పుచప్పునగా–అనఁగా నిష్టములేనిస్వభావముతో ననుట, ఏయిరుగు–ఏయొక్కమనయింటి ప్రక్కనున్నవారుగాని, ఉదా. "క. ఇరుచెవియొఱుఁగకయుండెన్" ఉ. హరివం. పొరుగు–ఏయొక్క ఎదుటింటివారుగాని, ఉ. "గీ. కరుణనింపొరనిమ్మ నీఁబొరుగునందు" కాశీ. చూచెనొకో –ఎవర్తె ననుజూచిరోయున్నారా, కులీనశుకసల్లాపల్. కులీన–మంచివంశమునందుఁబుట్టిన, శుక. [illegible] కులీన

స్యాత్, అ. శుకసల్లాపల్-చిలుకపలుకులవంటి యవ్యక్తమధురస్వరముతో సహితముగా సంభాషించుకొను స్త్రీలందఱును, ననున్ చూచుక-నాప్రవర్తనమునే మార్గముగా లక్ష్యముంచి, ఉదా. “క. అలెక్కక నీప్రత్యుత్తరుడు” “ఉ. దేశికన్, బట్టకకచ్చ యూడ్చి సిగఁబట్టివధిఁ పంగఁబూనకంము” భాగ. “సీ. కొంగవాల్నరకునంగఁ గళులఁబట్టుక జబ్బ, లంటఁగుట్టిన వెజ్జునరయువారు” అము. నడువఁగన్ + వలెన్-సంచరించవలయును. అనఁగా నాకలెనే నడుచుకొనవలెననుట.

తా. ఒకదానివలె నొక్కనొకమ టయని యనిపించుకొనటఁ జూచి యిహగపొరుగువారెవ్వరైన నన్ను వెక్కసముగాఁ జూచియున్నారా? నత్కులప్రసూత లగుయువతులు నాయడుగుజాడల ననుసరించి నడువవలయును సుమా.

క॥ నను నేన పొగడికొనఁగాఁ, జన దింతియకాని మగఁడు ♦ సంసారనివ
ర్తనఁ జేసి యిట్లు తిరిగిన, మనమునఁ గోపించ కెట్టి ♦ మగనా లుండున్. 60.

అ॥ ననునేన-నాయంతటనేనేనన్ను. పొగడికొనఁగాన్ - స్తుతించుకొనుట, చనదు-చెల్లదు, ఇంతియకాని-ఇంతమాత్రమేకాని, అనఁగా నిజము నుజెప్పుకొనుట తప్పుగాదనుట. మగఁడు-భర్త, సంసారనివర్తనన్ + చేసి-కాఁపురము నువిడిచిపెట్టి, ఇచట 'నివర్తన' అనుటకు “సూ. చరిత్రాదులకు ముపర్ణలోపము విభాషనగు. బా. వ్యా. ఇట్లు-ఈవిధముగా, తిరిగినన్-సంచరించుచున్నట్లయిన, ఎట్టి మగనాలు-ఏలాటియిల్లాలయినను, మనమునన్-తనమనస్సులో, కోపించక, ఉండున్ - ఉండఁగలుగును, లోకములో మగఁడు సంసారము నువదలి యిట్లు తిరుగుచున్నఁ గని యేయిల్లాలయినను గోపపడక యూరకుండఁగలదా? అనుటచే నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. “తే. వహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్రస్తుసామాన్యమున విశేషము నవర్థ, తమక నర్థాంతరన్యాసమవరుచుఁడు, నెలమి రెండువిధంబులైయొప్పుటన్న” కా. సం. ఉదా. “గుణానామేవ దౌరాత్మ్యాత్, ధురి ధుర్యో నియుజ్యతే, అసంజాతకిణస్కంధః, సుఖంస్వపితి గౌర్గళిః” కా. ప్ర.

తా॥ నన్ను నేనేస్తుతించుకొనుట యొప్పదనుకొందము. ఇంతేకాని లోకములో భర్త సంసారమును విడిచి యూరిరువసంచరించుచున్నపుఁ డెటువంటిగృహస్థురాలయినఁ గోపపడకుండునా?

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల విలపించి. 61.

అ॥ అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్-పలువిధములుగా, విలపించి - తలఁచుకొనివిచారపడి,

క॥ కలకంఠకంఠి మదిలోఁ,బలిదుఃఖం బాఁపలేక ♦ బాష్పజలంబుల్
జలజల జలప్రవహింపఁగ, వలవల నత్తవెస నమ్ర ♦ వక్త్రాంబుజ యై. 62.

అ॥ కలకంఠకంఠి-కోకిలవంటికంఠస్వరముగలదయిన యాకోడలు, ఉదా. “వ. ఒక్క కలకంఠకంఠి” శృం. నై. మదిలోపలిదుఃఖంబున్ - తనహృదయమునందుఁగలశోకమును, ‘ని. దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమ్’ యా. ఆఁపలేక-ఆటకాయించనేరక, బాష్పజలంబుల్-కన్నీరు, జలజల-జలజలమని, జల-అశ్రువులయొక్కధార, ప్రవహింపన్ కన్-పాఱుచుండఁగా, ఉనా, ద్వి. కన్నుల జలజల

కా చెడునీరు" హరి. అత్తదెసన్ - తనయత్తగారివైపునకు, నమ్రవక్త్రాంబుజయై. నమ్ర-వంచినట్టి వక్త్ర+అంబుజయై-ముఖకమలముగలదియై, అనఁగాఁబద్మమువంటి ముఖముగలదియైయనుట. వల వలన్-మిక్కిలిధ్వనియగునట్లుగా, ఇది దుఃఖమునకు విశేషణము. ఉదా. "సీ. తళుకునిద్దంపు టద్దపు మోము కళదప్పె, వలవల కన్నీరుఁ వడువకమ్మ" అనిరు. పైవచనమునందలి 'యేడ్చుచున్న' నను క్రియతోనన్వయము. ఇందు జలజల-వలవల, అనుప్రయోగములకు 'సూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దా స్తుద్వి రుక్తా స్సంతి సైక కే, సాధారణా స్తదన్యే చ వైచిత్ర్యాం భూరి వర్తతే" అధ. ఆకోడలు తన మనస్సులోనిదుఃఖము నాఁపఁజాలక యత్తగారిముందు మొగమువంచి వలవలయేడ్చెను. అనుటచే నిందుఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగారము చెప్పఁబడినది. "క. వనిత పరోక్షంబునఁబతి, యును బ్రియునిపరోక్షమునఁబ్రయోజాక్షియు రో, దనమొనరించుట వర్ణిం, చినఁ గరుణాత్మకవియోగ శృంగార మగున్" నరస. "నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టఁ విప్రలంభ స్తథోచ్యతే" అను శాస్త్రవచనమననుస రించి విప్రలబ్ధయని తెలియవలెను. శోకమనుసంచారిభావముకూడఁ గన్పట్టుచున్నది. "క. హితజన విరహావ్యధచే, నతిశయమై జనుల మానసాంభోజమునన్, బ్రబలిదము వొడముదుఃఖం, బలిభూమి వహింప శోకమగు నెట్లన్నన్" కా. సం.

తా॥ కోయిలకంటికంఠస్వరముగల దయినయాకోడలు తనమనోదుఃఖమును వారింపఁజాలక తనయత్తగారిముందఁ దలవంచి కన్నీటిధార వెల్లువయగునట్లు వలవల యేడ్వసాగెను.

— అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ బ్రయత్నించుట —

వ. జనమనోరంజన ఖంజన వరాంజనమిళద్బాష్పధారాప్రకల్పితా నల్పసారంగ మదపత్త్రి భంగహృదయంగమ కపోలంబుగా నేడ్చుచున్న నవ్వధూరత్నంబుంగాంచి సమంచిత చేలాంచలంబునఁ గన్నీరుదుడిచి సముదాత్త కృపాయత్తచిత్తయైన యత్త యిట్లనియె. 63

అ॥ జనమ.........లంబుగాన్. జనమనోరంజన — ప్రజలమనస్సున కనురాగమునుగలిగించు నట్టి, ఖంజన - కాటుకపిట్టవలె, వరాంజన - శ్రేష్ఠమయిన కాటుకతో, మిళత్ - కూడుచున్న, బాష్పధారా - కన్నీటివఱదలచేత, ప్రకల్పిత - కల్పించఁబడిన. అనల్ప - అధికమయిన, సారంగ మద - కస్తూరియొక్క, పత్త్రి - మకరికాపత్త్రిములు, 'ని. పత్త్రం పలాశంఛదనందళంపర్ణంచదః పుమాన్" అ. భంగ - చెడునట్లు, హృదయంగమ - మదికింపును గలిగించునట్టి, కపోలంబుగాన్- చెక్కిళ్లుకాఁగా, ఏడ్చుచున్నన్ - దుఃఖించుచుండఁగా, అవ్వధూరత్నంబున్ - అశ్రేష్ఠురాలయిన కోడలిని, కాంచి - చూచి, సమంచితచేలాంచలంబునన్. సమంచిత - ఒప్పుచున్న, చేలాంచలంబు నన్ - కోకయొక్క పైఁటకొంగున - పైజాఱున, కన్నీరుదుడిచి - అశ్రువులనుదొలఁగించి, సము దాత్తకృపాయత్తచిత్త. సముదాత్త-ధారాళమయిన, కృపాయత్త-దయకుస్వాధీనమైయున్న, చిత్త- మనస్సుగలది, ఐనయత్త - అయినట్టి యామెయొక్కయత్త, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను. - వక్ష్యమాణప్రకారముగా వచించెను, ఇచట 'అత్తయిట్లనియెన్' [illegible] సూ.

ఒక్కచో విశేషణంబులును విశేష్యంబులగు.'' ప్రౌ. వ్యా. ఇందు 'అనిరొయెన్' అనుటకు "సూ. ఇతఏవ పరస్పస్యాస్య దిద్భవే స్కాంత కా త్వరే'' అథ. "కంజన-ఖంజన. అంజన—కల్పితానల్ప-సారంగమదపత్త్రి భృంగహృదయంగమ - కాంచిసమంచితచేలాంచల - ఉదాత్తకృపాయత్తచిత్త యైనయత్త'' ఇవియనుప్రాసాలంకారము. 'ఖంజనవరాంజనము' ఉపమాలంకారము.

తా॥ కాటుకపిట్టవలె నల్లనివర్ణముగల కాటుకకంటినీరు ప్రవహించుటచేఁ జెక్కులయందలి కస్తూరిమకరికాపత్త్రములు మాయుచుండ లోకులమనంబులకు జాలికలుగునట్లు దుఃఖించుకొనలిం జూచి యత్త మిగులదయగలది యై తనపైఁటచెఱంగుతో నశ్రువులఁదుడిచి యిట్లు చెప్పఁబూనెను.

క॥ ఓయమ్మ యేల యేడ్చెద, వో యుజ్జ్వలబాష్పధార ♦ లుట్టిపడఁగ శో
కాయత్తచిత్తనీరజ, వై యెఱుఁగుదు నీమనోవ్య ♦ థాగతి తల్లీ. 64.

అ॥ ఓయమ్మ - ఓయమ్మాయీ, ఇచట యడాగమంబగుటకు 'సూ. సంధిలేనిచోట స్వరంబు కంటెఁ బరంబైన స్వరంబునకు యడాగమంబగు'' బా. వ్యా. ఉజ్జ్వలబాష్పధారలు - ప్రకాశించుచున్న కన్నీటివెల్లువలు, ఉట్టిపడన్ - అకస్మాత్తుగా సంభవించునట్లు, శోకాయత్తచిత్తనీరజవు. శోకాయత్త - దుఃఖమునకధీనమయిన, చిత్తనీరజవు - పద్మమువంటిమనస్సుగలదానవు, ఐ - అయి, ఏలయేడ్చెదవో - ఎందుకువిలపించుచున్నావు, నీమనోవ్యథా + ఆగతి - నీకువిచారముసంభవించిన తెఱఁగునంతయును, 'ని. పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖం'' అ. ఎఱుఁగుదున్ - తెలిసికొనియే యున్నాను, తల్లీ - ఇది ప్రేమనుదెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ఆయత్తచిత్త, అనుప్రాసాలంకారము 'చిత్తనీరజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ అమ్మాయీ! ఇట్లు మనోవ్యాకులముచేతఁ గన్నీరువెల్లువయగున ట్లేలయేడ్చెదవు: నీవిచారము నంతయు నే నెఱుఁగుదును.

తే॥ ఏమి నేయుదు మదిలోన ♦ నెన్నఁడైన, మఱచియుండెడిదాననా ♦ మగువ వాని
కర్మకౌశలమెట్లుకాఁ ♦ గలదొ కాని, యాణిముత్యముమసిబొగ్గ ♦ యయ్యె నేఁడు 65.

అ॥ మగువ - ఓచిన్నదానా, మదిలోనన్ - నామనస్సునందు, ఎన్నఁడైనన్ - ఎప్పుడైనను, మఱచియుండెడిదాననా - వానినివిడిచి పరాకుతోనుండిమెఱుఁగుదునా, ఏమిచేయుదున్ - ఇప్పుడు నేనేమిచేయఁగలదానను, వానికర్మకౌశలము - అతనిపూర్వజన్మముయొక్క ఫలపరిపాకము, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధమును నిప్పుడనుభవించుచున్నాఁడు. ఆగామి సంచితము లెట్లున్నవో యనుట. ఆగామి యనఁగా రానున్నకర్మఫలపరిపాకము. సంచితమనఁగాఁ గూడఁబెట్టఁబడిన కర్మఫలరాశి. ఎట్లు కాఁగలదో - ఏవిధముగాఁ బరిణమించుటకు సిద్ధమైయుండెనో. కాని - నాకుఁదెలియఁబడుటలేదు గాని, ఆణిముత్యము - స్వచ్ఛమైన గుండ్రనిముత్యము, నేఁడు - ఈదినమున, మసిబొగ్గ - కాలి నల్లఁబడిన బొగ్గుగాను, అయ్యెన్ - అయెను, ఉదా "సీ॥మసిబొగ్గు బోనావ ♦ నసలు గొల్పినకన్ను, కాడుపుచేఁ దాటించు ♦ నెనపవదప'' క్రీడా. 'కర్మకౌశల మెట్లు కాఁగలదో, అనుటవు శాస్త్రవిహితకర్మముల నాచరింపనివానికి మోక్షము లేదని తెలియుచున్నది. "యః శాస్త్రవిధి ముత్సృజ్యవర్తతే కామ

కారతః' న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాంగతిమ్" భగ. శాస్త్రవిధి నతిక్రమించి యిష్ట ప్రకారము వర్తించెడిపురుషుఁడు పరలోకహేతువైనసిద్ధిని గాని, సుఖమును గాని, ఉత్తమగతిని గాని, పొందఁడు, ఉదా "ఉ॥ ఎవ్వఁడు మీఱెఱుంగకయ ♦ థేచ్ఛను ఖైకరతిం జరింపఁగా, నవ్వలవంశహాని వ్రత ♦ హానియశోధనహానిపుట్టుఁదా, నవ్వెడగమ్మనుష్యపశు ♦ వయ్యవివేకిచెడున్ జగంబునన్, నవ్వఁగఁబాలు రౌరవము ♦ నంబడఁజాలును నిందపాలునై" స్వా. మ. "త్రి. ఆకుమీఁదివ్రాఁతయుం దటికెఱుకయే, చేతిలోనివ్రాఁతఁ జెప్పవచ్చుఁ, దోలుక్రిందివ్రాఁత దొడ్డవాఁడెఱుఁగును, విశ్వ" వే.

"నేతా యస్య బృహస్పతిః ప్రహరణం వజ్రం సురాః సైనికాః
స్వర్గో దుర్గమనుగ్రహః ఖలు హరేరైరావణో వారణః
ఇత్యైశ్వర్యబలాన్వితోఽపి బలభిద్భగ్నః పరైః సంగరే
తద్వ్యక్తం నను దైవమేవ శరణం ధిగ్ధిగ్వృథా పౌరుషమ్" భర్తృ.

'చ॥ గురుఁడుగురుండు వాలుశత ♦ కోటి సుపర్వులు వాహినీపతుల్
సురభవనంబు గోట మధు ♦ సూదనుఁడున్ సయిదోడు దంతిది
క్కరిపతి గాఁగ నొప్పుబల ♦ ఘాతియరాతులకోడె నాజిలో
శరణముదైవమే పురుష ♦ శక్తినిరర్థక మెన్నిభంగులన్."

ఇందుఅణిముత్యము మసిబొగ్గ యయ్యెననుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. "ఏకం క్రమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః" కా. ప్ర, ఉదా "బింబోష్ఠి తవ రాగస్తే తన్వి పూర్వమదృశ్యత, అధునా హృదయేఽప్యేష మృగశాబాక్షి లక్ష్యతే" నవ సా. చ.

తా॥ అమ్మాయీ! వాని నెన్నఁడును విడిచియుండి యెఱుఁగను. వాని పురాకృతకర్మఫలపరిపాక మెటులఁబరిణమింపనున్నదో కాని యిదివఱకు సమస్తవిషయముల నెన్నఁదగిన సుగుణసంపత్తి కలవాఁడే. నేఁటికిట్టిదుష్ప్రవర్తనమునకుఁ దలయొగ్గి మంచిముత్యము మసిబొగ్గయిన ట్లయినాఁడు నే నేమి సేయఁగలను.

క॥ ఓనాతి వారకాంతా, ధీనగుణాతురుని మగుడఁ ♦ ద్రిప్ప నవశ్యం
బైనం గానిమ్ము సమ, స్తానునయాలాపసరణి ♦ నాతనిఁ దేర్తున్. 66.

అ॥ ఓనాతి-ఓపొలఁతీ, వారకాంతాధీనగుణాతురునిన్. వారకాంతా-భోగముదానికి, అధీన-లోఁబడిన, "ని॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్తోఽస్వచ్ఛందో గృహ్యకోఽప్యసౌ" అ. గుణ-అభ్యాసముచేత, 'గుణ అభ్యాసే' ధాత్వర్థము. ఆతురున్-ఆశగలవానిని, మగుడన్-మరల, త్రిప్పన్-వెనుకకుమరల్చుటను, అవశ్యంబు తప్పకచేయవలసినపని, ఐనన్ - అయినప్పటికిని, కానిమ్ము - అటులనే యుండనిమ్ము, అతనిన్-నీయొక్క-భర్తను, సమస్తానునయాలాపసరణిన్, సమస్త-అన్నివిధములయిన, అనునయ-మంచి మాటలయొక్క-, ఆలాప-సమృద్ధియగు సంభాషణములతోఁగూడిన, సరణిన్-పద్ధతిచేత, తేర్తున్-స్వస్థతనొందించెదను-గృహమున నెమ్మదిగా నుండునట్లొనర్చెదను, వేశ్యాలోలుఁడునున్నగు దుష్ప్రవర్తనముగలవారితోను, రాజు మొదలగు గొప్పవారితోను, సంభాషించుట చాల యుక్తియుక్తము గను, జాగరూకతగను, [illegible]. "అ. హీన[illegible]తో [illegible] [illegible]

తోడఁ బ్రభువుతోడఁ, బ్రాజ్ఞజనులతోడఁ బ్రహ్మజ్ఞులతోడను, వైపుదెలిసిపలుకవలయు వేమ" శే. ఈపద్యమున 'ఐనంగానిమ్ము, అను ప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. పునర్నిర్ధారణాద్యర్థాత్క్వాచి దిష్ట్ నవర్ణకాత్" అధ. ఇచట నీతులుబోధించియు విఫలమేయగు ననుసంశయమునకు "యావ న్నయౌవన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీత కాలేకేదారే కర్షణైః కింకరిష్యతే" హరిసు.

తా॥ ఓయతివా! వెలవెలందులకు లోఁబడినచిత్తముగలవానిని మరల్చుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అయిన నటుండనిమ్ము. తగినన్ని మంచిమాటలతో నాతనికి మదినిలుకడయగునట్లొనర్పవలెను.

వ॥ అనియూరడించి పలుకుచున్నంత. 67.

అ॥ అని-ఇట్లువచించి, ఊఱడించి-శాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంతన్-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ॥ సంగతి నిష్ఠ నెతము ♦ సల్పఁగ నెన్నఁటికెవ్వనో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి ♦ సాధునమస్కరణీయభావముక్
భంగుర మైనయాతపము ♦ వాయఁ ద్రయీమయుఁ డయ్యెయో దివా
సంగమజాతపాతకము ♦ చాలక వారుణికేగె భూవరా. 68.

అ॥ భూవరా - ఓరాజా, త్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగల స్త్రీతోఁగూడినవాఁడు, 'ని. త్రయీత్రివేద్యాంత్రితయే, పురంధ్ర్యాంసుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁడనిభావము, అనఁగా నుదయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమున మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపము, కలవాఁడు. సంగతిన్-జ్ఞానముచేత, బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్కయనిభావము. "ని. గతిస్తుగమనే మార్గే దశాయాం బుద్ధ్యుపాయయోః" నానా. సం+గతిః" సంగతి యగును. "ని. ఉపస్థానంతుసంగతిః" యా. నిష్ఠన్-నిశ్చలత్వముతో, ఏతపముసల్పఁగన్-ఎటువంటియుత్కృష్టమైనతపస్సునుజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగానని భావము. అనఁగా నీలోకములన్నియు సూర్యునివలననే పుట్టుచుండు ననుశాస్త్రవచన మిచ్చట గ్రాహ్యము. 'ని తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మేలోకాంతరేఽపి;చ' విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలజీవకోటికిఁ దాపముగలిగించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నఁటికిన్-ఎంతకాలమునకు, నుతింపంగలదేవతాపదవి - స్తోత్రముచేయఁదగినదేవత్వమని యొడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమనిభావము. ఇచట 'నుతించంగల, అనుప్రయోగము నకు "సూ. భవతి క్రియపదానాం త్రివిధానా మించుగాగమః" అనుబంధప్రార్థనయో ర్ణావ్యతిరే కాదికే చ చోఽప స్యాత్, శబ్దచిం. అని సూత్రీకరించియు నిచటఁ గొందఱు వర్ణవ్యవధానముచేత నున్నానుబంధకము పరమగునపు డించుగాగమ సంధియగు చువర్ణంబునకుఁ బాదేశంబులేదని వక్కాణింతురు. ఉదా. 'పోషించుచున్నాఁడు-, నుతించుచున్నాఁడు- జయించుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులు. "సూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతూనాం ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్, ఏవోపపదభాజ స్స్యు, స్సాధవో హ్యాదయః క్రియాః" అధ. ప్రౌఢవ్యాకరణమునను "సూ. కవిత్రయేతరప్రయోగంబులం గొన్ని

రెండల నన్ప్రత్యయాదులు పరంబులగునపుడు పకారంబించుక చకారంబునకేని గానఁబడదు" ఉదా. "క. ఎవ్వారినిఁబో, రించని క్షణమొక్కటియుఁ దరింపఁగ వశమే, కళా. 'క. ఊ, హించ నొకనాల్గు గడియల, సంచారము వలయు, కళా. సాధునమస్కరణీయభావముఁ – సజ్జనులచేత నమస్కరింపఁ దగినస్వభావమును, యోగ్యమయిన నమస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. 'సాధుః సవర్ణో నిపుణో వా, కాశికా. అబ్బెనో–లభించియుండెనో, భంగురము–నశించునట్టిస్వభావముగలది, ఐనయాతపము–అయినట్టి యా యొక్క తపస్సు, ఆతపమనఁగా నెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభావముగలది కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేదు. పాయఁ – వదలిపోవునట్లు, అయ్యయో–ఇదిసంతాపమును దెలియఁజేయును, దివాసంగమజాతపాతకము దివాసంగమ–పగటియందు వ్యభిచరించినందువలన, 'దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని భావము. జాత–సంభవించిన, పాతకము–పాపము. అధఃపతనమని భావము. చాలక–సరిపోయెనని తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును గంపాదించుకొనవలయునని యనుట. అపరయామద్వయముపూర్తికాక యనిభావము. వారుణికిన్–కల్లుత్రాగుటకు–మద్యపానమునకు, పడమటిదిక్కునకనిభావము. 'ని. వారుణీగండదూర్వాయాం ప్రతీచి సురయోరపి" విశ్వ. ఇచట సురతాసక్తులు మద్యపానముచేయుచుందు రనుటకు "తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థికాలాహ్వయా, దార్వీంద్రద్రుమసారశేక్షుకదళీగుగ్గుప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేన్మధుపుష్పభృంగ్యుపచితం పుష్పద్రుమాలావృతం, శ్వాధేనస్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదుశీతంమధుః" మది. మద్యమువలనఁబతితుఁడగుననుటకు "వేదత్రయమయోయఃస్యాత్ సోఽపిహీనఃక్షణాద్భవేత్ స్వస్యైవరుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాంసత్పథాచ్చ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాశనాః హీయంతేస్వాధికారాత్తే యేసేవంతేనవాసవం" సూ. సం. ఇందు 'వారుణికిఁగన్' అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు షష్ఠిచెప్పఁబడినది. "సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్కచో ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాఱుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడిని" ప్రౌ. వ్యా. 'త్రయీనయుఁడు' అను శబ్దముచే శ్లేషాలంకారమును, "శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్" కా. ప్ర. మఱియుఁ బ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందుసూచింపఁజేయుటచేత సమాసోక్త్యలంకారము. "పరోక్తిర్భేదకైః శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః" కా. ప్ర. ముక్కుతిమ్మనార్యుఁడు నిట్లే వర్ణించినాఁడు "చ. ఇనుఁడెసఁజూపనోడి తల ♦ లెత్తక నీటఁ దదీయబింబమున్, గని వగ జక్కవల్ మొగమొ ♦ గంబులు సూచుచునుండి మూర్ఛఁజెం, దినదెసఁ జూడలేక జల ♦ దేవత హాయనికన్ను మోడ్చె నా, వనరుహముల్ ముడింగె సహ ♦ వాసుల దుఃఖము సెయ్యరోర్తురే" పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క వేశ్యాలంపటత్వమును దొలఁగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము సైతము నిష్ఫలమై మరలనుదయముననే గణికాంగనయింటికిఁ జనఁ గుతూహలుఁడగుట యిందుధ్వనించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగల స్త్రీతోఁగూడినవాఁ డయినయతఁడు జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిశ్రేష్ఠమగు తపస్సుచేయఁగా గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్నతస్థితియు, సజ్జననమస్కారప్రాప్త్యర్హతయు, లభించియుండెనో యట్టిశాశ్వతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లుగటా పగటివ్యభిచారమున సంపాదించికొనినపాపము చాలక మదంపానమున కరిగెనుగదా! అనునర్థముచేత శబ్దశక్తిమూలాలంకారధ్వనియును.

తా॥ ఓరాజా! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁడగుసూర్యుఁడు బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క నిశ్చయత్వముతోఁ బ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్హతగల దేవతాప్రభుత్వమును యోగ్యమయిననమస్కారములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిక్షణభంగురమగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యథోగమనము పూర్తిగాక పశ్చిమదిక్కున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

మ॥ అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁ డనఁగా ♦ నాకాశపుంజీఁకుబం
డపయిన్ వేడుక నెక్కి జాఱుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుఁజేలల్ దిగజాఱ వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంధకా
రపునీలాంబరముల్ ధరించిరి సమ ♦ గ్రవ్రీడ దిగ్గోపికల్. 69.

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, అంభోజహితుండు - కమలములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు, కృష్ణుఁడు + అనఁగాన్ - కృష్ణుఁడనునట్లుగా, ఆకాశపుంజీఁకుబండపయిన్ - ఆకసమనెడి చివికినరాతిమీఁద, అనఁగా నానిజాఱుమన్న ఱాతిమీఁద ననుట. వేడుకన్ - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోహించి, జాఱుకొనుచుండన్ - క్రిందికిదిగుచుండఁగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుఁజేలల్ - సంధ్యాకాలపుటరుణచ్ఛాయ యనుతమ బంగారపుఁజీరలు, దిగన్ + జాఱన్ - ఊడిక్రిందఁబడుచుండఁగా ఇచట 'చేల, చేలము' అను రెండురూపములుకలవు. "ని. చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛేదే త్రిషుత్వత్కమనిందయోః" అ, విశ్వకోశము, నానార్థరత్నమాల, మేదినీకోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ నిట్లే చెప్పుచున్నవి. కాని 'ని. చేలా. అ. నీ. చేలం. అ. న. వస్త్రము. శ. రూ. ర. 'చేలము - చేల. వస్త్రము' శ. చం. 'చేల-అ. స్త్రీ. చేలము' నా. అం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజవరాండ్రు. సమగ్రవ్రీడన్ - నిండారినసిగ్గుతో, వక్త్రములకున్ - తమమొగములకు, పైన్ - మీఁద, చాటుగాన్ - మఱుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, అంధకారపునీలాంబరముల్ - చీఁకటియనెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసః' అ. ధరించిరి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయంకాలము విష్ణుస్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృష్ణునిగను దిశలను గోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్యమంతయు సావయవరూపకాలంకారము, "మ. అల సందేహమువాడ్కఁగాక యుపమేయం బెన్న నచ్ఛిన్నమై, యలఘూత్ప్రేక్షయునా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండ కారోపమిం, పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణా ♦ మారోప్యతుల్యంబుఁగా, కలయారోపిత మింపు రంజనముసేయన్ రూపకంబై తగున్" కా. సం. 'అంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేతనయత్' కా. ప్ర. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా॥ ఆసమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁ డాకసమనెడి జారుబండమీఁద వినోదముగా నెక్కి క్రిందికి జారుచుండఁగా సంజకాలపుకెంజాయ యనెడి తమపసిఁడిరోక అంచుపుటముపైఁ బడుచుం

వంగా ఠక్కులనెడి గోపికాంగనలు నిండారినసిగ్గుతోఁ జనుమోము లగపడకుండునట్లు చీఁకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భిదురిదిశాయశోద దివి ♦ పేరిటికృష్ణున కగ్గువెట్టుచో
నుదరములో జగంబుల స ♦ మున్నతిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాతిబోరగిల ♦ వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

అ॥ భిదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిక్కయనెడియశోదాదేవి, దివిపేరిటికృష్ణునకున్ - ఆకాశమనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+పెట్టుచోన్ - ఉగ్గుఁబాలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరములో జగంబులసమున్నతిన్. ఉదరములోన్ - తనగర్భమునందుఁగల, జగంబులసమున్నతిన్ - లోకముల యొక్క యతిశయమును, కాంచి - చూచి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతినొందినదై, చేవదలినన్ - తనచేతినుండి జాఱిపడఁగా, జాతి - క్రిందఁబడి, బోరగిలన్ - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలెన్ - క్రిందికిదిగిన శ్రేష్ఠమయిన గిన్నెరీతియునట్లు, సాముదయమున్+చెంది - సగము వెలువడి, సాము+ఉదయము - సాముదయము, చక్కనియుదయమనియుఁ జెప్పవచ్చును గాని యర్థోదయమునకే వెన్నెల వెల్లివిరియును గనుక సగము వెలువడి యనుటయే యొప్పు. ఉన్నశశి - ఉండినట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కినపాలునుబోలెన్ - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెలల్ - చంద్రికలు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాహారము. 'భిదురిదిశాయశోదదివిపేరిటికృష్ణున కగ్గువెట్టుచో' రూపకాలంకారము. "తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం శ్రౌతా ఆరోపితా యదా" ఉదా "జ్యోత్స్నాభస్మచ్ఛురణధవలా బిభ్రతీ తారకాస్థీ, న్యంతర్ధానవ్యసనరసికా రాత్రికాపాలికీయం, ద్వీపద్వీపం భ్రమతి దధతీ చంద్రముద్రాకపాలే, న్యస్తం సిద్ధాంజనపరిపమళం లాంఛనస్య ఛలేన" కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెఱచి తల్లికి విశ్వముం జూపినకథ "యద్యేవం తర్హి వ్యాదేహీ త్యుక్తస్స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్తావ్యాహతైశ్వర్యః క్రీడామనుజబాలకః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్ స్థాస్నుచ ఖం దిశః, సాద్రిద్వీపాబ్ధిభూగోళం సవాయ్వగ్నీందుతారకమ్" జ్యోతిశ్చక్రం జ్వలత్తేజో వివరాణి రసాతలం, వైకారికాణీంద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాస్త్రయః" ఏతద్విచిత్రం సహజీవకాల, స్వభావకర్మాశయలింగభేదం, సూనోస్తనౌ వీక్ష్య విదారితాస్యే, వ్రజం సహాత్మాన మవాప శంకామ్" సం. భాగ. 'బోరగిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁజెంది యున్నశశియొల్కినపాలును బోలె' గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము. "క. ఉపమేయమునకుఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది ♦ యోగముచే నా, యుపమానమె యనితలఁచిన, నపు డది యుత్ప్రేక్ష యయ్యె నదియును ధరణిన్" నరస. "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర.

తా॥ తూర్పుదిశయనెడి యశోద యాకసమనెడి బాలకృష్ణున కుఁగుఁబాలు త్రాగించునప్పు డతనికుక్షియందుఁ గలలోకములనెల్లను జూచి మిగులభ్రాంతిఁజెంది తనహస్తమునందుండిన యుగ్గిన్నెను జారవిడిచెనో యనునట్లు సగముదయించిన చంద్రుఁడును, అగిన్నెబోరగిలుటవలన నందుఁ గలపాలు భూమిపై విస్తరించెనో యనునట్లు వెన్నెలలును, ప్రకాశించుచుండెను.

తే॥ జారచోరప్రవర్తన ♦ జరగదయ్యె, మండలస్ఫూర్తి దిశలెల్ల ♦ నిండుకొనియెఁ
గానరాదయ్యెఁ బ్రతిపక్ష ♦ గౌరవంబు, రాజధర్మంబుతత్ప్రకా ♦ రంబకాదె.71.

అ॥ జారచోరప్రవర్తన. జార - వ్యభిచారులయొక్కయు, చోర - దొంగలయొక్కయు. ప్రవర్తన - సంచారము, ఇచట 'ప్రవర్తన' అనుటకు 'సూ. చంద్రాదులకు ము వర్ణలోపము విభాష నగు'' బా. వ్యా. జరగదయ్యెన్ - సాగకుండెను, మండలస్ఫూర్తి - దేశముయొక్కసమృద్ధి, బింబముయొక్కప్రకాశమని భావము. "ని. స్యాన్మండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచబింబేచకదంబకేచ'' విశ్వ. దిశలెల్లన్ - దిక్కులన్నియును, నిండుకొనియెన్ - పూర్ణీభవించెను, ప్రతిపక్షగౌరవంబు - శత్రువులయొక్క ఘనత, కృష్ణపక్షముయొక్క గొప్పతనమనిభావము. "ని. ప్రతిప్రతినిధావీప్సాలక్షణాద్యా ప్రయోగతః'' విశ్వ. కానరాదయ్యెన్ - అగుపడకుండెను, అనఁగాఁ జంద్రుఁడొకపక్షమునమాత్రమే ఘనబింబముగా గనఁబడుననుట. రాజధర్మంబు - రాజులయొక్క న్యాయము, చంద్రునియొక్క స్వభావమనిభావము. 'ని. రాజాన్యపేలతాభేదే పతౌక్షత్రియచంద్రయోః'' "ధర్మస్త్రీపుణ్యఆచారే స్వభావోపమయోఃక్రతౌ'' నానా. తత్ప్రకారంబకాదె - అదియేవిధము గదా, ఇచట, జారచోరప్రవర్తనములు చీఁకటియందు జరుగుననుటకు "వాణిజ్యేనగతః సమేగృహపతిర్వార్తాపినశ్రూయతే, ప్రాతస్తజ్జననీప్రసూనతనయా జామాతృగేహంగతా, బాలాహంనవయౌవనా నిశికథం స్థాతవ్యమేకాకినీ, సాయంసంప్రతి వర్తతేపథిక హే స్థానాంతరం గమ్యతామ్'' శృం. తి. నాపెనిమిటి వ్యాపారమునకై వెళ్ళినాఁడు. ఎప్పుడువచ్చునో వార్తయైన దెలియలేదు. ఈవేళయుదయముననే మాయత్త తనకూతురుప్రసవించినదని యల్లునియింటికిబోయినది. నేనుచిన్నదాన నీయింటిలో నొంటరిగానుండలేను. ఇప్పుడేసూర్యాస్తమయమయినదికనుక నోబాటసారీ యీరాత్రి యిక్కడ శయనించుము. 'యామిన్యేషా బహులజలదైర్బద్ధభీమాంధకారా, నిద్రాంయాతో మమపతిరసౌ క్లేశితః కర్మదుఃఖైః, బాలాచాహంఖలు ఖలభయాత్ ప్రాప్తగాఢప్రకంపా, గ్రామశ్చైరైరయముపహతః పాంథనిద్రాంజహీతి'' శృం. తి. ఈరాత్రి బాగుగామబ్బుపట్టి గాఢాంధకారమైయున్నది. ఈయనే నామగఁడు. కర్మవశమునవ్యాధిగ్రస్తుడై పడియుండినిద్రించుచున్నాఁడు, నేనుచిన్నదానను. ఈగ్రామమున దొంగలభయముకద్దు, నాకుఁజాల భయముగానున్నది. కనుక నీరేయి యిక్కడపండుకొనుము. 'వ్యభిచారులకును, దొంగలకును అడుగుసాగకుండెను. మండలసమృద్ధి యెల్లెడలనిండెను. విరోధులగౌరవ మగుపడుటలేదు. రాజధర్మమన నిదియేకదా' ఇందుఁజంద్రునకు రాజధర్మంబు నారోపించుటచే శ్లేషాలంకారము. "క. ప్రకృతము లప్రకృతంబులుం, బ్రకృతాప్రకృతములు శబ్దపాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన, నకలంకత శ్లేషమయ్యె'' నరస. "శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్'' కా. ప్ర. ఉదా "ఉదయమయతే దిఙ్మాలిన్యం నిరాకురుతే

తరాం, నయతి నిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయతితరాం స్వైరాచారప్రవర్తనకర్తనం, బతభత లసత్తేజఃపుంజో విభాతి విభాకరః" ఇత్యు.

తా॥ వెన్నెలలు సమృద్ధిగానుండుటచే దొంగతనములు, జారతనములు సాగకుండెను. చంద్రబింబము సంపూర్ణముగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. చీఁకటియగుపడుటలేదు.

—: చంద్రికావర్ణనము :—

సీ॥ గగనసిద్ధుఁడు భస్మ ♦ కత్తుపాలికఁ గ్రుమ్మ, రింప వెల్వడుభస్మ ♦ రేణు వనఁగ
రాజు విభావరీ ♦ రమణిపైఁ గరనాడి, కలఁ జిమ్మినతుషార ♦ జల మనంగ
యామినీగణికాంబు ♦ జాస్య దిగ్భిత్తులఁ, జల్లిననవచూర్ణ ♦ సలిల మనఁగఁ
గమనీయసితపక్ష ♦ ఘనసారతరునిశా, త్వగ్జాతకర్పూర ♦ వార మనఁగఁ

తే॥ గాసె నమృతాశనాశన ♦ కాశకేశ, కాశలోకేశవేల్లిత ♦ కేశపాశ
కాశదేశబిలేశయా ♦ ధీశసుప్ర, కాశసంకాశకౌముది ♦ యాశలందు. 72.

అ॥ గగనసిద్ధుఁడు — ఆకాశమనెడియోగీశ్వరుఁడు, 'ని. నభోఽంతరిక్షంగగనం' అ. భస్మకత్తుపాలికన్ — విభూతితోఁగూడినకకపాలను, సన్యాసులు చంకనుంచుకొనునట్టియొకవిధమయినసంచిని, క్రుమ్మరింపన్ — బోరగిలునట్లువంచఁగా, వెల్వడుభస్మరేణువు — బయటఁబడిన బూడిదయొక్క సూక్ష్మరూపమో, అనఁగన్ — అనునట్లుగాను, రాజు — చంద్రుఁడు, విభావరీరమణిపైన్ — రాత్రియనెడి సుందరియైనస్త్రీమీఁద, 'ని. విభావరీతమస్విన్యౌ' అ. కరనాడికలన్ — కిరణములనెడి గొట్టములతో, చిమ్మినతుషారజలము — చిందునట్లుచేసినమంచునీరో,' ని. అవశ్యాయస్తునీహారస్తుషారస్తుహినం హిమం' అ. అనఁగన్—అనునట్లుగాను, యామినీగణికాంబుజాస్య—రాత్రియనెడివేశ్యాయువతి, 'ని. రజనీయామినీతమీ' అ. దిగ్భిత్తులన్ — దిశలనెడిగోడలయందు, చల్లిననవచూర్ణసలిలము — ప్రోక్షించిన నూతనమయినసున్నముతోఁగూడినజలమో, అనఁగన్ — అనునట్లుగాను, కమనీయ........,వారము. కమనీయ — ఇంపైన, సితపక్ష — శుక్లపక్షమనెడి, ఘనసార — కర్పూరముయొక్క, తరు — వృక్షమన, "ని. వృక్షోమహీరుహః శాఖీ విటపీ పాదపస్తరుః" అ. నిశా — రాత్రియనెడి, త్వక్ — పట్టవలన, "ని. త్వక్ స్త్రీ వల్కంవల్కలమస్త్రియాం" అ. జాత — పుట్టఁబడిన. కర్పూర — కప్పురము యొక్క, వార — సముదాయమో, అనఁగన్ — అనుకొనునట్లుగాను, చెట్టుబంకయని యూహించునట్లును, అమృతా........కౌముది. అమృతాశన — దేవతలకు, అశన — భోజనమయినటువంటి, కల్పవృక్షమునకుఁగల — కాశ — శోభయొక్కయును, ప్రకాశముయొక్కయును, కాశ్ — ధాతువు నుండి యుత్పన్నమయినది, కః — సముద్రముయొక్కయును, అనఁగాఁ బాలకడలియొక్కయును. 'ని. కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కాగ్ని చిత్తధీయమకేకిషు, విష్ణావాశశబ్దే బ్దౌ నిశవర్ణేవపౌద్యుతౌ" నానా. ఈశ — శివునిదైన, కం — శిరస్సునఁగల, 'ని. కంవారిణిచమూర్ధని' అ. అశ — స్వర్గమువలనను, "ని. అథశంక్లీబే శాస్త్రేశ్రేయసిమంగళే, కీర్త్యాశ కాయుధేస్వర్గే పరోక్షేచత్రిలింగకః శమవ్యయంచ సౌఖ్యార్థే" నానా. 'ని. అద్ సీమాద్యా...... క్రి...... విశ్వ. ఇచట నీశ్వ

యుఁడన్నిలోకములయందుఁ దనశరీరమునుగనఁబఱచుచున్నాఁడను పురాణకథనూహింపవలెను. లోకేశ-దిక్పాలురచేత, వేల్లిత - చుట్టుకొనఁబడిన, కేశపాశ - తలవెండ్రుకలకొప్పుయొక్కయు, "ని. పాశః కచాంతే సంఘార్థః కర్ణాంతే శోభనార్థకః" విశ్వ. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డనిపురాణప్రసిద్ధియే 'ని. వ్యోమకేశో భవో భీమః' అ. "శా. ఆకాశోజ్జ్వలకేశపాశుఁడు త్రిశూలాంకుండు" చం. వి. కాశకేశ - పూచినరెల్లుదీనియొక్కయు, కాశద్వీపముయొక్కయు, బిలేశయ - సర్పములకు, "సూ. తత్పురుషేకృతిబహుళమ్, ఇతిబహుళగ్రహణాత్ అలుక్ భవతి బిలేశయః బిలశయః" సిద్ధాం. అధీశ - ప్రభువయిన, శేషునియొక్కయు, సుప్రకాశ - లెస్సైనతేజమునకు, సంకాశ - సమానమయిన, ఇదివిశేష్యలింగము. ఇదియొకపదమున కుత్తరపదమయినపుడే సదృశార్థమునిచ్చును, గాని ప్రత్యేకముగా సమానార్థమీయదు. "ని. స్యు రుత్తరపదే త్వమీ నిభసంకాశ నీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయః" అ. ఉదా "చంద్రనిభః-లక్ష్మీసంకాశా-పద్మనీకాశం-సూర్యప్రతీకాశం-సూర్యప్రతీకాశః-విష్ణూపమః" ఇత్యాదులు. కౌముది - వెన్నెల, 'కుముదానా మియం కౌముదీ తద్వికాసహేతుత్వాత్' వ్యు. కలువలు పుష్పించుటకు హేతువైనది. "కౌమోదంతే జనాయస్మాత్ తేనాసా కౌముదీ మతా" భవి. అఖిలఁదిక్ - అన్నిదిక్కులయందు, కాసెక్ - ప్రకాశించెను, ఈపద్యముయొక్క పెద్దపాదములనాలుగు సంఖ్యాప్రాసమును, ఎత్తుగీతియందు వృత్త్యనుప్రాసమును చెప్పఁబడినవి. "తే. ఒక్క వర్ణంబు కడదాఁక ♦ నుద్ధరింపఁ, బరగుజృంభణ వృత్త్యను ♦ ప్రాస మయ్యె" నరస. ఇందు రూపకాలంకారమునకు సత్ప్రేక్షాలంకారమునకు నంగాంగీభావసంకరము. "క, అసిజిహ్వాభయదంబై, యోగవవహాజవిశేషవాఁరియు నై యి, వసుధ భవద్భుజదండము, పొసఁగుఁ ఫణిమాడ్కి నోభభూవరసరసా" కా. సం. "అవిశ్రాంతిజుషా మాత్మ న్యంగాఁగిత్వంతుసంకరః" కా. ప్ర,

తా॥ అకాశమనెడిసన్యాసి తనచంకనున్నబూడిదసంచిని గ్రుమ్మరింపఁగాఁ గ్రిందఁబడిన తెల్లనిబూడిదయోయనునట్లును, చంద్రుఁడు రాత్రియనెడియందకత్తెమీఁదఁ గిరణములనెడి కరములతోఁ జిమ్మినమంచువీరో యనునట్లును, రాత్రియనెడికన్య దిశలనెడిగోడలయందుఁ గొత్తసున్నముతోఁగలిపి చల్లినతెల్లనిజలమో యనునట్లును, శుక్లపక్షమనెడి కర్పూరవృక్షమునందు రాత్రియనెడి పట్టవలనఁ బుట్టినకప్పురపురాసులో యనునట్లును, కల్పవృక్షము యొక్కయు, క్షీరసముద్రముయొక్కయు, దిక్పాలురనుసైతము మట్టడించియున్న శివునిజటాజూటముయొక్కయుఁ, గుశద్వీపముయొక్కయు, సర్పరాజగు శేషునియొక్కయుఁ, బ్రకాశముతో సమానమయినవెన్నెల సమస్తదిక్కులయందుఁ బ్రకాశించినది.

వ॥ అనసమయంబున. 73.

అ॥ అసమయంబునన్ - అట్టికాలమున.

—: నిరంకుశుని వేశ్యావాటికాసంచారము :—

సీ॥ తుదిగోళ్ళు నున్నఁగా ♦ దువ్వికీలించిన, సిగజాజివిరులు వా♦ సిగధరించి
కమనీయనాసపైఁ ♦ గస్తూరినామంబుఁ, దీరుగాఁ గొనగోర ♦ గీటి దిద్ది

చలువ దీర్చినసన్న ♦ వలిపెదోవతిమీఁద, నపరంజిమొలత్రాడు ♦ హావణుపఱచి
జంగాళముగ మేన ♦ జాళువాబంగారు, వ్రాఁతచందురకావి ♦ వలువ గప్పి

తే॥ కలితకర్పూరకాశ్మీర ♦ గంధసార, ఘుమఘుమామోదవిభవంబు ♦ గుబ్బతిలఁగ
గొడుగుపావాలుదొడిగిమ♦క్కువఁజరించు, విప్రతనయుండువెలయాండ్ర♦వీథులందు.

అ॥ విప్రతనయుండు – ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁడు, తుదిగోళ్ళ౯ – నఖాగ్రములతో, గోళ్ళయొక్క–చివరలతో. సన్నఁగాదువ్వి – సనుపుపుసుసట్లుగాఁ దనతలనుదువ్వుకొని, కీలించినసిగ౯ – తగిలించినకేశబంధమునందు,– అమర్చినజుట్టుముడియందు, జాజివిరులు – జాజిపువ్వులు, వాసిగ౯ – అధికముగా, ధరించి–తాల్చి, కమనీయనాసపై౯ – సుందరమయినముక్కుమీఁద, అనఁగా భ్రూమధ్యమున నసుట. కస్తూరినామరంబు౯ — కస్తూరితిలకమును, తీరుగా౯ – చక్కఁగా, కొనగోర౯–గోటియొక్క–చివరతో, గీఱిదిద్ది – గోఁకిసవరించి, చలువదీర్చిన + సన్న వలిపెదోవతిమీఁద౯ – పరిశుభ్రముగానుదికి మడతగాఁబెట్టిన నాణెమయినవస్త్రముపైన, అపరంజిమొలత్రాడు – చొక్కపుబంగారుతోఁజేయఁబడిన కటిసూత్రము, హావణుపఱచి – ప్రకాశముగానలంకరించి, ఉదా “సీ. ధవళంబువినిచొక్క ♦ హావణుదెల్పెడులీల” విజ. జంగాళముగ౯ – నిడువాటుగా, ఉదా “వ. పొలసినపచ్చిరుమీనికతోలుపచ్చడఁబు జంగాళంబుగావైచుకొని” భీమే. మేన౯ – ఒడలియందు, జాళువాబంగారువ్రాఁతచందురకావివలువ. జాళువాబంగారు – అపరంజియొక్క; వ్రాఁత – లేఖనముగల,– చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, చందురకావి – సిందూరవర్ణముగల, చందురము + కావి–చందురకావి, వలువగప్పి – ఉత్తరీయమును వేసికొని, కలిత......వంబు. కలిత – పొందఁబడిన, కర్పూర–కప్పురముయొక్కయు, కాశ్మీర – కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, గంధసార – చందనముయొక్కయు మంచిగంధముయొక్కయు, ‘ని. గంధసారోమలయజోభద్రశ్రీచందనోఽస్త్రియాం” అ. ఘుమఘుమ – ఘుమఘుమయనెడి సువాసనతోఁగూడిన, ఆమోద – పరిమళముయొక్క, ‘ని. విమర్దోత్థేపరిమళోగంధేజనమనోహారే, ఆమోదస్సోతినిర్హారీ’ అ. విభవంబు – సంపద, గుబ్బతిలఁగ౯ – అధికముకాఁగా, గొడుగు–ఛత్రమును, పావాలు – పాదుకలను, తొడిగి – తొడుగుకొని, మక్కువ౯–ప్రేమతో, వెలయాండ్రవీథులందు౯ – వేశ్యలయొక్కబజాఱులయందు, చరించు౯–తిరుగుచుండును, పద్యమంతయుస్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క శృంగారప్రాధాన్యత యుగ్గడించఁబడినది.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు దనశిరోజములను మునిగోళ్ళతో సన్నగాదువ్వి కీలుముడివేసి దానిపై జాజిపువ్వులుధరించి కనుబొమలసందునఁ జక్కఁగామృగమదపంకముతోఁ దిలకమును గోనగోటితోఁదీర్చిపెట్టి చలువచేసిన సన్నదోవతిమీఁద పసిఁడికటిసూత్రమును జక్కపఱచి, బంగారుజలతారుతోఁ జిత్తరువువ్రాయఁబడిన చందురకావిదుప్పటి బుజమున నొల్లెవాటుగావైచికొని మంచిగందమును గర్పూరమును గుంకుమపువ్వును గలిపి మేనవెల్ల నలఁదికొని ఘుమఘుమయను పరిమళము వ్యాపించఁగా గొడుగుపట్టి పాదుకలుదొడిగి పడుపుఁజేడియల బజాఱులయందు దనురాగముతోఁ దిరుగుచుండును.

మ॥ ఒకలీలావతిఁ గౌఁగిలించి యవురా ♦ యోరీ యటన్నన్ గికా
కికగా నవ్వుసు హారమేడదిలతాం ♦ గీ యటంచు వక్షోజపా
ళికపై వ్రాయు నఖాంక మొక్కటెకుఁ గే ♦ ళిం జూళికం బుష్పచూ
లికఁ జుట్టం జనుఁ గానకుండ నొకప్రా ♦ లేయాంశు బింబాస్యకున్. 75.

ఆ॥ ఒకలీలావతిన్ - శృంగారచేష్టలుగల యొకకాముకురాలిని, కౌఁగిలించి - ఆలింగనము చేసి, ఇదికవుఁగిలించునకురూపాంతరము. ఆయువతి. ఇదియధ్యాహారము. అవురాయోరీ - తగుదు వురా, మిక్కిలియాశ్చర్యపడుట, అటన్నన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, కికాకికగానవ్వును - కిలకిలనవ్వును, ఇదికికకికయొక్కరూపాంతరము ఉదా॥వ. మిగులరొదగాఁ గికాకిక నగుచు" కళా. ఒక్కతె కున్ - ఇంకొకదానికి, లతాంగీ - ఓపువ్వుబోఁడీ, హారంమేడది. ఈపుష్పమాల యొక్కడిది, అంచున్ - అనిపల్కుచు, వక్షోజపాళికపైన్ - స్తనములమీఁద, నఖాంకమున్ - గోటియొక్క గుఱుతును, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఇచటనఖాంకమునుగూర్చి "స్తనే నఖక్షతం ప్రోక్తం జఘనేఽపి క్వచి ద్భవేత్" కామ. నఖక్షతార్హప్రదేశము లేవియనఁగా."నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యో. యథాస్థానానికర్మసు, పార్శ్వయోః స్తనయో శ్చైవ ఊరా చైవ నితంబకే" కక్షస్థలే చ కర్ణాంతే కపోలే బాహుమూలకే" కామ. ఒకప్రాలేయాంశుబింబాస్యకున్ - చంద్రబింబమువంటి మొగము గలయొకవిలాసినికి, కేళిన్ - విలాసముతో, కానకుండన్ - తానుండిచేసినట్లాజవ్వనికిఁదెలియకుండ, చూళికన్ - కొప్పున, పుష్పమాలికన్ - పూలసరమును, చుట్టన్ చనున్ - చుట్టఁబోవును, ఇందు నిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగ వర్ణింపఁబడియున్నది. "తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః" ప్రతా. పలువురు స్త్రీలయందు సమానముగానుండువాఁడు. "చ. చెలఁగు బహుప్రియాసదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు" నరస. ఇందు మానసికమనుశృంగారచేష్ట చెప్పఁబడినది. "అకస్మికం తు మానసికం యౌవనాదివికార జమ్" ప్రతా, ఇందు'ఒకలీలావతిఁగౌఁగిలించి, అని చెప్పఁబడియున్నందున నాలింగనమునుగూర్చి పరిశీలింపనది నాలుగువిధములని తెలియుచున్నది. ఒకరి కెదురుగాఁబోయి యన్యాపదేశముతో మేను మేను దాకించుట స్పృష్టకము. ఒకరు ప్రత్యేకముగాఁబోయి యొకరి నాలింగనమొనర్చుట విద్ధకము. ఉత్సవాదులయందును అంధకారమునందును ఒకరినొకరు తాకుట స్పృష్టకము. గోడ మొదలైన వానిని రాచుకొనుట పీడనము.

"యదృచ్ఛిదసమ్ముఖ మాగతాయా, అన్యాపదేశాద్వ్రజతో నరస్య
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా, ఆలింగనం స్పృష్టక మేత దాహుః"
"యద్గృహ్ణాతి కించన వంచితాక్షం, స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం
నితంబినీ విధ్యతి తాం చ గాఢం, గృహ్ణాత్యసౌ విద్ధక ముచ్యతే తత్"
"యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా, యదిచ్ఛకో స్యాచ్చిర మంగసంగం
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే, నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞికా స్యాత్"
"భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యా, శ్చతుర్విధో క్తా పరిరంభలీలా"

మఱియు విటునియొక్కయుపాయములలో మొదటిదియగు సామమునుపేరుగల మానాపనయనోపా యము వివరింపఁబడినది. "సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షా రసాంతరైః, మానాపనయనం

తాసా ముపాయై ష్షడ్భి రాచరేత్” సాహి. చిం. పెద్దనార్యుఁడును “ఉ. పక్కన చేసరంజన దుఃపాయములం దగునిచ్చకంబులం, జిక్కఁగఁజేసి దాని సహచిత్తముఁబట్టి సుఖింపఁగాఁ దగున్” అనినాఁడు ‘కేళింజాళికన్’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకశృంగారనాయిక నాలింగనమొనర్ప నది యారా యనినంతనే పకపకనవ్వును. మఱియొక యొలజవ్వని కెమరేగి నీకీపూలదండయెక్కడి దని స్తనగ్రహణమొనర్చును. వేఱొకయందగత్తెను జేరి యావిషయుఁ దెలియరాకుండఁ గొప్పున విరిసరముఁ జుట్టనుంకించును.

మ॥ శుకవాణీ యొకరేకతం బనుచుఁ ద । చ్ఛ్రోత్రంబులోఁ బంచసా
యకమంత్రంబు సముచ్చరింప నిటు తా । ల్మించున్ సముద్దీపిత
భ్రుకుటీకంబుగఁ బొమ్మువట్టి తొలఁగం । ద్రోయంగ నాయంగనల్
సఖులున్ నవ్విరి మోసపోయి తని హా । సవ్యాస మేపారఁగన్. 76.

అ॥ శుకవాణీ—ఓచిలుకపలుకులవంటిపలుకులుగలదానా, ఒకరేకతంబు—ఒక్కరహస్యముగలదు, అనుచున్—ఇట్లుచెప్పుచు, తత్ + శ్రోత్రంబులోన్—ఆబిడయొక్కచెవిలో, పంచసాయకమంత్రంబున్—సంభోగరహస్యమును, సముచ్చరింపన్—ప్రసంగింపఁగా, ఇచట రతిలక్షణము వర్ణింపఁబడినది. “విభావైరనుభావైశ్చ, సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః, నీతాసదస్యరస్యత్వం, రతిశ్శృంగారఉచ్యతే” రతియనఁగా నిచ్ఛావిశేషము. “యూనో రన్యోన్యవిషయ, స్థాయినీచ్ఛా రతిస్స్మృతాః, భావం మనోగతం సాక్షాత్, స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః, భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః, తే చతుర్థా చిత్తగాత్ర, వాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః” రసా. సు. ఇటు తాల్మించున్ — ఇంతటనిదానించుమనుచు, సముద్దీపితభ్రుకుటీకంబుగన్, సముద్దీపిత — మిక్కిలిప్రకాశించఁబడిన, భ్రుకుటీకంబుగన్—కనుబొమలుముడిచినదికాఁగా, ‘ని. భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిస్స్త్రియాం’ అ. బొమ్మువట్టి — పాలిండ్లనుబట్టికొని, తొలఁగన్ + త్రోయంగన్—ఒకప్రక్కకుఁ దొలఁగునట్లునెట్టివేయఁగా, ఆయంగనల్—అందగత్తెలయిన యావేశ్యలును, సఖులున్—వారియొక్కస్నేహితురాండ్రును, మోసపోయితి—మోసపోయితివిగదా, ఇచట ‘మోసపోతి’ అనుటను “సూ. క్వచి ద్ద్వివర్ణకే చాపి, కేచి త్తస్య స్థితిం జగుః” అధ. ఉదా. “క. ఏమిటికే కృష్ణుఁ జూడ నేగితి రాధా” భాగ. “ఉ. చేసితి జన్మమల్ తపము” స్వా. మ, అని—ఈప్రకారముగా, హాసవ్యాసము—నవ్వుయొక్కవిస్తారము, ఏపారఁగన్—అతిశయించఁగా, నవ్విరి—పరిహాసముచేసిరి, అనురాగయుక్తముగానవ్విరనుట. స్వభావోక్త్యలంకారమును. హసితమనుశృంగారచేష్టయును. ఉదా. “చ. కరలి ప్రియుండు మోవిపయిఁగొంపులు నింపులు పారవశ్యత, త్వరత నెఱుంగలేక పిదప న్నిలువద్దముచూచి సిగ్గునం, దరుణి చెలుల్గనుంగొనినఁ దారిక నేమనియాడుకొందురో, వరుని నటించుఁ జిల్కకు నివారణముద్దులు పెట్టు సారెకున్” కా. సం. “గీ॥ ఒకరహస్యము చెలిపెదవిను విదయనుచు, చేల నను దరిఁజేరిచి వీనులకడ, మోము గదియించి ‘నామోముమూర్కొని’ చెనఁ, గొప్పువట్టి పెదవితేనెఁ గ్రోలినాఁడు” అం. అమ. ‘త్రోయంగనాయంగనల్’ ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మంజువాణీ: ఒకరహస్యాలోచనకల దనుచు వావిటకత్తెచెవిలో రతివాంఛాప్రసంగముఁజేయు నది యిఁకఁజాలుతెమ్మని మొగమును జిట్లించఁగాఁ జాలిండ్లనంటి యొకదెసకునెట్టివైవ నాతలిరుఁబోఁడులును వారిహితురాండ్రును వంచింపఁబడితివిగదా యని పక్కునవ్విరి.

క॥ ఈరీతి దుర్నివారవి, హారంబున నర్ధరాత్ర ♦ మగుదాఁకఁ బ్రమో
దారూఢిఁ దిరిగి నిజవే, శ్యారత్నముకడకు నిదుర ♦ కరిగెడు బుద్ధిన్. 77.

ఆ॥ ఈరీతిన్-ఈతీరుగా, దుర్నివారవిహారంబునన్, దుర్నివార-అడ్డుపఱుపనలవిగాని, విహారంబునన్-సంచారముతో, అర్ధరాత్రము + అగుదాఁకన్ - నడురేయి యగువఱకు, 'అర్ధంరాత్రేరర్ధరాత్రః, అర్ధంనపుంసకమ్, ఇత్యేకదేశసమాసః, సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చరాత్రేః ఇతిసమాసాంతో౽చ్ప్రత్యయః, రాత్రాహ్నాహాః పుంసి ఇతి నియమాత్పుంస్త్వమ్ ప్రమోద + ఆరూఢి-సంతోషముతోఁగూడిన నిశ్చయముతో, తిరిగి-సంచరించి, నిజవేశ్యారత్నముకడకున్ - శ్రేష్ఠురాలయిన తన సంబంధమయిన భోగముదాని దగ్గఱకు, రత్నశబ్దమునకు 'ని. జాతౌజాతౌయదుత్కృష్టం, తద్రత్నమితి కథ్యతే' యా. నిదురకున్-నిద్రించుటకు, అరిగెడుబుద్ధిన్ - పోఁదలంపుతో, 'ఈరీతి దుర్నివారవిహారము' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అతఁ డీరీతిన యథేచ్ఛగా నిశిథముగువఱకు ద్రిమ్మరి తనయుంపుడుకత్తె యగు చంపకగంధియింట శయనింపఁదలఁచినవాఁడై.

—: నిరంకుశుఁడు భోజనార్థమింటికివచ్చుట :—

ఉ॥ రాజముఖీపయోధర వి ♦ రాజితకుంకుమగంధలేప వి
భ్రాజిత మైనదేహముఁ బ్ర ♦ భాసురకాంచన చిత్రితాంచల
భ్రాజితశాటిఁ గప్పుకొని ♦ పాదము లల్లన నేల మోపుచున్
భోజన మాచరించుటకు ♦ భూసురసూనుఁడు వచ్చె నింటికిన్. 78.

ఆ॥ భూసురసూనుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకయిన యానిరంకుశుఁడు, రాజము......జితము. రాజముఖీ-చంద్రునివంటి ముఖముగలదయిన యావేశ్యయొక్క, ఇచట రాజముఖీ శబ్దమునకు. "సూ. స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధా నాత్ ఇతిజీప్" ఉపసర్జనాత్మకంశిఖాస్వాంగంత్రిధా. ఉదా. చంద్రముఖీ-చంద్రముఖా, ఇత్యాదులు సిద్ధాం. "అద్రేఃశృంగంహరతిపవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభిః" మేఘ. పయోధర-స్తనములయందు, విరాజిత-ప్రకాశింపఁబడిన, కుంకుమగంధ-కుంకుమపువ్వుయొక్క పరిమళముతో. లేప-పూయఁబడి, విభ్రాజితము-ఒప్పుచున్నది, ఐనదేహమున్-అయినట్టి తనయొక్క శరీరమును, ఇచట 'సూ. విశేష్యమాత్రే స్త్రీ తా స్యాద్ధు ఋత్మ స్యాతాం తు ఖేచకే' అథ. ప్రభా........శాటిన్, ప్రభాసుర-మిక్కిలిప్రకాశమయిన, కాంచన-బంగారముతో, చిత్రిత - చిత్తరువు వ్రాయఁబడిన, చిత్రలేఖనము రచింపఁబడిన, అంచల - కొంగులతో, భ్రాజిత - ప్రకాశింపఁబడిన, శాటిన్-ఉత్తరీయముతో, కప్పుకొని-ఒడలేమియునగపడకుండునట్లాచ్ఛాదనముచేసికొని, పాదములు-అడుగులు, అల్లననేలమోపుచున్ - మెల్లఁగా భూమియందానునట్లు నడచుచు, భోజనము + ఆచరించుటకున్-అన్నముదినుటకు, ఇంటికిన్-తనగృహమునకు, వచ్చెన్-చేరెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమమై, మహినున్నది యున్నయట్ల ♦ మాటలతేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియె జాతియయ్యె" నతస.

తా॥ అనిరుద్ధుఁడు చెలియాలియొక్క స్తనములయందలి కుంకుమపుఁదావియంటిన తనమేనొరులకగపడకుండునట్లు బంగారుజలతారుతోఁ జిత్రమువ్రాయఁబడిన దుప్పటిఁ గప్పుకొని యడుగులచప్పుడు కాకుండ మెల్లఁగా నడచుచు నోగిరమారగింపనింటికేతెంచెను.

వ॥ అప్పుడు. 79.

ఆ॥ అప్పుడు-ఆసమయంబున,

క॥ తడవాయె నేమిసేయుదు, నెడవాయనిసఖులతోడ ♦ నెం దున్నాఁడో
కొడుకు కాఁకలిఁ గొనె నంచున్, మిడుకుఁదయోపేత మాత ♦ మృదువాగ్జాతన్. 80.

అ॥ తడవాయెన్-ఆలస్యమయ్యెను, ఏమిచేయుదున్-నేనేమిచేయఁగలదానను, ఎడ+పాయని సఖులతోడన్-ఎప్పుడును దనతోడువదలని స్నేహితులతోఁగూడి, ఎందున్నాఁడో-ఎక్కడనుండెనో కదా, కొడుకు - నాబిడ్డఁడు, ఆఁకలిఁగొనెన్ - ఆఁకొనియుండెను, క్షుత్పీడితుఁడైయుండెను, అంచున్-ఇట్లుపలుకుచు, మిడుకుదయోపేతన్ - పరితపించుచున్నటువంటి దయతోఁగూడినదానిని, ఇచట 'మిడుకు' అనుటకు ఉదా॥ "క. నడుకుచు నపశబ్దంబుల, దొడుకుచుఁ బురడునకుఁగవిత♦తుట్టెలు గట్టన్, వడకుచుముందఱతోఁచక. మిడుకుచుగర్వించుకుకవి ♦ మెత్తురెసుకవుల్" కవిస. మృదువాగ్జాతన్ - మెత్తనివయిన వాక్కులయొక్క సముదాయముగలదానిని, మాతన్ - తనయొక్క తల్లిని, 'చేరఁజనుదెంచి, యనుపైపద్యమునందలి వాక్యముతోనన్వయము. 'తడవాయె-నెడవాయని-కొడుకు మిడుకు-దయోపేతన్-మాతన్-మృదువాగ్జాతన్', అంత్యప్రాసాలంకారము.

తా॥ నాబిడ్డఁడు చెలికాండ్రతోఁ గలిసి యెచ్చోటనుండెనో యింతదనుక రాఁడయ్యె నేనేమిసేతును. ఆఁకలిచే నెంతసోలియుండెనో కదా! అని వ్యాకులపడుచున్న తల్లిచెంతకు.

తే॥ చేరఁజనుదెంచిపరమల ♦ జ్జితుఁడు వోలె,నమ్రవదనాబ్జుఁడై యున్న ♦ నందనునకు
నన్నపానాదు లొసఁగినె♦య్యమున నొక్క, యున్నమితపీఠమందుఁగూ♦ర్చుండఁజేసి 81

అ॥ చేరన్-సమీపించునట్లు, చనుదెంచి-వచ్చి, పరమలజ్జితుఁడువోలెన్-అధికమయిన సిగ్గుగలవానివలె, నమ్ర+వదన+అబ్జుఁడు-వంచినముఖపద్మముగలవాఁడు, ఐ+ఉన్న నందనునకున్-అయియుండిన తనకుమారునకు, అన్న+పాన+ఆదులు-భుజించునవియును త్రాగునవియును మున్నగునవి, ఒసఁగి-ఇడి, నెయ్యమునన్-ప్రేమతో, ఒక్క+ఉన్నమితపీఠమందున్ - ఒకయెత్తయిన పీటమీఁద కూర్చుండన్+చేసి-ఆసీనుడగునట్లొనర్చి, మీఁదిపద్యముతోనన్వయము. 'నమ్రవదనాబ్జుఁడు, ఉపమాలంకారము. 'పరమలజ్జితుఁడువోలెన్', ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తా॥ వచ్చి మిగులసిగ్గుగలవానివలెఁ దలవంచికొని యున్నపుత్త్రునకు భోజనమిడి ప్రేమతో నొకయెత్తయినపీటమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి,

క॥ సుతు వైదికధర్మనము, న్నతుఁ జేయం గోరి చేర ♦ నిపుణతఁ బలికెన్
శతధృతి నతిగతినతియుత, మతి యైనతదీయజనని ♦ మనుజాధీశా. 82.

అ॥ మనుజాధీశా-ఓరాజా, శతధృతిసతిగతిన్ - బ్రహ్మయొక్క భార్యయగు సరస్వతివలె, అతియుతమతి-మిక్కిలి కూడిన బుద్ధిగలది, జననీయజనని - అయినట్టి యానిరంకుశునియొక్క తల్లి, సుతున్-తనకొడుకును, వైదికధర్మసమన్వితున్-వేదవిహితాచారముతోఁ గూడినవానినిగా, చేయన్ కోరి-చేయుటకపేక్షించినదై, చేరి-అతనిని సమీపించి, నిపుణోక్తిన్-నేర్పుతో, పలికెన్-ఇట్లు చెప్పెను, ఇందు 'సుతున్-వైదికధర్మసమన్వితున్' అనుప్రాసాలంకారము. 'శతధృతిసతిగతినతియుతమతి' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! బ్రహ్మదేవునిభార్యయగు సరస్వతితో సమానమయిన బుద్ధిగల యతనితల్లి సుతుని వైదికాచారసంపన్నునిగాఁ జేయఁదలఁచి యతనిని సమీపించి నేర్పుగలమాటలతో నిట్లనియెను.

—: తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట :—

సీ॥ వృద్ధానుసారంబు ♦ విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులు వైకొంటి ♦ వే తనూజ
గ్రామణ్యవిభవంబుఁ ♦ గాదంచుఁ జూదంపుఁ, గాసుల కాశించి ♦ తే సుతుండ
విప్రధర్మంబెల్ల ♦ వీటఁబుచ్చి విరాళి, పోకలఁ బోనేర్చి ♦ తే కుమార
కులముగోదావరిఁ ♦ గలిపి వేశ్యాసంగ, మాసచేఁ గావించి ♦ తే సుపుత్త్రి
తే॥ వేదశాస్త్రప్రసంగంబు ♦ వీడుకొల్పి, పడుచుఁగూఁతల గూయఁ బా ♦ ల్పడితె తనయ
యింట నెన్నఁడులేనియీ ♦ హీనవిద్య, యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా ♦ కన్నతండ్రి. 83.

అ॥ తనూజ-ఓకొడుకా, వృద్ధానుసారంబున్-పెద్దవారననుసరించినడచుటను, విడిచి-వదలిపెట్టి, కొంచెపుఁగానినీతులు-అల్పులయొక్క నడకడికలు. వైకొంటివే-అభ్యసించితివా, సుతుండ-పుత్త్రా, గ్రామణ్యవిభవంబున్-గ్రామాధిపత్యముయొక్క సంపదను, కాదంచున్ - కూడదనుకొని, జూదంపుఁగాసులకున్-జూదమాడఁగావచ్చిన రాగిడబ్బులకు, ఆశించితే-కోరికపడితివా, కుమార-తనయుఁడా, విప్రధర్మంబెల్లన్-బ్రాహ్మణాచారమంతయును, వీటఁబుచ్చి - వీటఁబోఁజేసి-అనఁగా బొత్తిగాఁ బోఁగొట్టియనుట, విరాళిపోకలన్-వలపుతోఁగూడిన నడవడికతో, ఉదా "చ. మెలఁతుకరంగవల్లభుని ♦ మీఁదివిరాళిఁ బ్రియంబుతోడనె, న్వెలఁలువదించ పల్కు చెవిఁ ♦ జేర్పదు" పర. వి. పోనేర్చితే-తిరుగుట నేర్చుకొంటివా, సుపుత్త్రి-కుమారా, కులమున్-మనవంశమును, గోదావరిఁ గలిపి-గోదావరిలోఁ గలియునట్లుగాఁ జేసి, అనఁగా నిర్మూలముగాఁ జేసియనుట. గృహమును నాశమొనర్చికొనియనియును జెప్పవచ్చును. "ని. కులంకుల్యాగణేదేహే, గేహేజనపదేఽన్వయే" హేమ. ఉదా. "వసన్ బుభుక్షుకులేషుసః" రఘు, వేశ్యాసంగము - భోగముదానిపొందు, ఆసచేన్-కోరికతో, కావించితే-చేసితివా, తనయ-కొమరుఁడా, వేదశాస్త్రప్రసంగంబున్-వేదములనుగూర్చియు శాస్త్రములనుగూర్చియు మాటలాడుటను, వీడుకొల్పి-పోఁగొట్టి పడుచుఁగూఁతలు-బాల్యపుఁ జెడ్డ మాటలు, ఉదా. "ద్వి. పడుచుఁజేతలుమానిపార్వతీశ్వరుఁడు" రాజశే. కూయన్ - వాగుటకు, అక్కఱలేనిమాటలు మాటాడుటకు, పాల్పడితె - అలవాటుపడితివా, కన్నతండ్రి-నాయనా, ఇది పేరునుదెలియఁజేయుచుబిలుచుట. ఇంటన్-మనకుటుంబమున, అనఁగాఁబూర్వమునుండి మనవంశమున

ననుట. ఇచట 'ఇంటన్' అనుటకు 'సూ. షోపవిభక్తికనామ్నః, మత్వాంస్యాత్సప్తమీతృతీయార్థే' నన్న- ఎన్నఁడున్-ఇదివఱకెప్పుడును, లేనియీహీనవిద్య - లేనట్టియీనీచమయినతెలివి, ఎన్నఁడు + అభ్యాసము + అయెరా - ఎప్పుడుపట్టుపడెనురా, ఇచట సుతునివృత్తినీచముగా భావించుటనుగూర్చి "ఏకాహారేణసంతుష్టః, షట్కర్మనిరత స్సదా, ఋతుకాలే ఽభిగామీచ, సవిప్రో ద్విజ ఉచ్యతే" చాణ. కనుక బ్రాహ్మణధర్మ వ్యతిరేకమని తెలియవలయును.

తా॥ అబ్బాయీ! పెద్దలననుసరించి ప్రవర్తించుట మాని నీచధర్మముల గ్రహించితివి. గ్రామాధిపత్యమున లభించుసంపదనువదలి జూదపుఁగాసుల కిచ్చగించితివి. బ్రాహ్మణధర్మంబుల నన్నింటినిరూపుమాపి వ్యభిచారపునడత కలవడితివి. మనవంశమును నేలఁగలిపి పడుపుఁగత్తెలపొం దాశించితివి. వేదశాస్త్రపురాణాది ప్రసంగమును వదలి పలువకూఁతలుగూయ నేర్చుకొంటివి. మన యింట నేనాఁడు లేని యీనీచవృత్తి యెప్పుడుపట్టువడినదిరా.

శా॥ లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో ♦ లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధసం ♦ భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గపథిక ♦ ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరా తండ్రి పరిత్యజింతురఁటరా ♦ యీరీతి సత్కర్మముల్. 84.

అ॥ ఏరాతండ్రి - ఏమిరానాయనా, ఇది ప్రియముతోఁ బిలుచుటను దెలియఁజేయును, జగతిలోన్ - ఈప్రపంచమునందు, భోగపరాయణుల్ - సంభోగమునం దాసక్తిగలవారు, లేరా - లేక పోలేదుగదా, ఉన్నారుగదాయనుట. వివిధసంభోగార్థులై. వివిధ - నానావిధములయిన, సంభోగ - సంయోగములను. అర్థులు - కోరినవారు, అపేక్షించినవారు. ఐ - అయి, అనఁగాఁ జౌళీతిబంధములయం దపేక్షగలవారై యనుట. వేశ్యలయిండ్లకున్ - వెలయాండ్రనివాసములకు, లీలావినోదంబుగాన్ - శృంగారచేష్టలతోఁ గాలయాపనముసేయుటకు- స్త్రీపురుష పరిహాసములతోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొనుటకు, పోరా - వెళ్ళుచుండుటలేదా, పోవుచున్నారుకదాయనుట. గుట్టుతోన్ - ఇతరులకుఁ దెలియనీయకుండునట్టి స్వభావముతో, రారా - వచ్చుచుండుటలేదా-వచ్చుచుందురుగదా, వైదికధర్మమార్గపథికప్రావీణ్యమున్. వైదికధర్మ - వేదసమ్మతమయినయాచారముయొక్క, మార్గ - పద్ధతియందు, పథిక - నడచుచున్నటువంటి, ప్రావీణ్యమున్ - నేర్పును, చూపరా - కనఁబఱచుటలేదా, ఈరీతిన్ - ఈతీరుగా, సత్కర్మముల్ - విధివిహితకార్యములను-మంచిపనులను, పరిత్యజింతురఁటరా - బొత్తిగావిడిచిపెట్టువారుందురా, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా.ప్ర.

తా॥ బాబూ! ఈలోకమున వేశ్యలయందు వాంఛగలపురుషు లనేకులున్నారుగదా! వారందఱును గణికాంగనలతో నర్మసంభాషణలు మున్నగువానితోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొని రహస్యముగాఁ దమయిండ్లకు వచ్చి తాము వేదసమ్మతమయిన యాచారమును దప్పక ప్రవర్తించుచున్న ట్లగపడుట లేదా? నీవలె వైదికధర్మములనన్నిటి వర్జించి ఎల్లప్పుడు భోగము బజారులలోనే తిరుగుచున్నారా?

క॥ కొదలం బొందనిబహుళసం, పదలన్ నీకోడివాడు ♦ బ్రతుకఁగ నయ్యో
మదనాతురుండ వైతివి, చదివినదోషంబొ కాక ♦ జన్మఫలంబో, 85.

అ॥ నీతోడివారు - నీతోహితముగానుండువారు, కొదలన్ - లోతక్కువలను, పొందని బహుసంపదలన్ - చెందనిమిక్కిలియైశ్వర్యములతో, బ్రతుకఁగన్ - జీవించుచుండఁగా, మదనాతురుండవు - కామాతురుఁడవు-వ్యభిచారివి, ఐతివి - అయియుంటివి, అయ్యో - మిక్కిలి కనికరముతోఁబలుకుట, ఇది చదివినదోషంబో - సమస్తశాస్త్రముల నామూలాగ్రము గాఁజదివిన నేరమయియుండునా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, జన్మఫలంబో - నీవుపుట్టిననాఁటి కాలదోషవిశేషమైయుండునా, ఇందు నీతోడివారు నీవలెఁజదువకుండియుఁ దఱుఁగనిసంపదలతో నుండ నీవు సంపూర్ణపాండిత్యముగలవాఁడవయ్యు వేశ్యాలోలుఁడవగుట నీచదివినదోషమా? అనునప్పుడు లేశాలంకారము. "లేశ స్స్యాద్దోషగుణయో ర్గుణదోషత్వకల్పనమ్, అఖిలేషు విహంగేషు హన్త స్వచ్ఛందచారిషు, శుకపంజరబంధ స్తే మధురాణాం గిరాం ఫలమ్" కువ. 'మదనాతురుండవైతివి' అనుటచే నీచవృత్తిగలవాఁడవయితివని భావము. "ద్విజేంద్రోఽపికులాఢ్యోఽపి కామచారీభవేత్సదా, నిత్యం నిమజ్జన్నప్యబ్ధౌ నాన్తశ్శుద్ధోభవత్యలం" సూ. సం.

తా॥ ఓరీ! నీచెలికాండ్రందఱు సధికైశ్వర్యములతోనుండి బ్రాహ్మణధర్మంబుల నిర్వర్తించుచుండ నీవిట్లు గణికాంగనాధీనుఁడవగుట నీయొక్క పాండిత్యాతిశయమువలని దోషమా? లేక జన్మకాలదోషమా?

క॥ నందను నిన్నుఁ గనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు ♦ నకట సముద్రుం
డిందునకుఁ బోలె జనకుం, డిందునకా నీమహత్త్వ ♦ మేమననేర్తున్. 86.

అ॥ జనకుండు-నీతండ్రి, నందనున్-సుతుఁడవైనవానిని, "ని. ఉద్వహస్తనయ స్సూతో దారకో నందనోఽర్భకః" ధనం. నిన్ను-నిన్ను, కనుంగొనునందనుకన్-చూచునంతపర్యంతము, సముద్రుండు - సాగరుఁడు, ఇందునకున్ పోలెన్-చంద్రునకువలె, ఎదురు+చూచున్-నిరీక్షించుచుండును-నీరాక కెదురుచూచుచుండును. ఇందునకా-ఇట్లుప్రవర్తించుటకేనా, నీమహత్త్వమున్-నీయొక్క ప్రభావమును, ఏమి+అననేర్తున్ - ఏలాటిదని పొగడఁగలుగుదును, ఇందుసముద్రమును సముద్రుఁడనుటకు "సూ. భేదమహాతోఽర్థ విశేషేమహదాకృతిః" అధ. ఉదా. 'సీ. ఘుమఘుమఁగొండలపాలుగాఁజేసిన గోఱంత, విషమగోత్రులనంటువృజినమెల్ల" వసు. ఈపద్యమున ద్విప్రాసమును, 'నందను నిన్ను... నందనుక—ఇందునకు.........డిందునకా' ఇవియమకాలంకారమును, సముద్రుఁడు చంద్రునిరాక కెదురుచూచినట్లు నీరాకకెదురుచూచుచుండు ననుటచే నుపమాలంకారము వాక్యగతశ్రౌతి. ఉదా "స్వప్నేఽపి సమరేషు త్వాంవిజయశ్రీ ర్నముంచతి, ప్రభావప్రభవం కాంతం స్వాధీనపతికాయథా" కా. ప్ర.

తా॥ మీతండ్రి నీవింటికివచ్చునంతవఱకుఁ జంద్రోదయమున కెదురుచూచు సముద్రునివలె నీకై వేచియుండుట నీవిట్లుప్రవర్తించుటకేనా! నిక్కమనవచ్చును.

చ॥ కొడుకులు సర్వవిద్యల న ♦ కుంఠితులై సభలందు శాస్త్రముల్
దడయకుపన్యసించి వసు ♦ ధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱముల్
గొడుగులు గాంచి సర్వగుణ ♦ కోవిదులై విహరింప సంపదన్
బొడమగునట్టిగేహినులె ♦ పుణ్యశరీరలు గా కుమారకా. 87.

అ॥ కుమారకా - ఓరిపుత్త్రికా, ప్రపంచమున - కొడుకులు - సుతులు, సర్వవిద్యలన్ - సమస్తమయినవిద్యలయందు, అక్కఁటితులై - మొక్కవోవనివారై, సభలందున్ - వేదశాస్త్రపురాణాదులు దెలిసినవారి సన్నిధానమున, - బహుసంఖ్యగలిగి ధర్మవిచక్షణతోఁగూడిన జనసమూహములో, 'ని. సమజ్యాపరిషద్గోష్ఠీ సభాసమితిసంసదః, ఆస్థానక్లీబమాస్థానం స్త్రీనపుంసకయోఃసదః'' అ. ఇచట 'సభలందు' అనుటకు ''సూ. విశాలువర్ణనో సంధిర్మిశ్రితత్సమయోర్లక్ష్యే'' అధ. సభనుగూర్చి ''సభాకల్పతరుం వందే వేదశాఖోపశోభితం శాస్త్రపుష్పసమాయుక్తం విద్వద్భ్రమరశోభితమ్'' అని చెప్పఁబడియున్నది. శాస్త్రములన్ - సమస్తశాస్త్రములను, తడయక - అలస్యము చేయక, ఉపన్యసించి - విస్తరించిచెప్పి, వసుధాతలనాథులచేతన్ - బుడమికిఁజతులైన రాజులచేత. గుఱ్ఱములన్ - అశ్వములను, గొడుగులు - ఛత్త్రములను, గాంచి - పొంది, సర్వగుణకోవిదులై - సమస్తసుగుణములయందు నగ్రగణ్యులై, విహరింపన్ - సంచరించఁగా, సంపదన్ - ఐశ్వర్యముచేత, పొడవు - అతిశయము, అగునట్టిగేహినులె - అయినటువంటి గృహస్థురాండ్రే, పుణ్యశరీరలుగా - పుణ్యాంగనలుగదా, ఈపద్యమున 'వసుధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱములన్ గొడుగులుగాంచి' యనుచోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ సెప్పఁబడుటకు ''సూ. కొన్నిచోట్ల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానంబడియెడి'' ప్రౌ.వ్యా. ఉదా, ''చ. అనిలజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెసిర్చి'' భార. లోకమునందుఁ దమసుతులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో సన్మానములంది సంపద్యుక్తులై యుండఁగాఁ జూచి సంతోషించుచున్నట్టి తల్లులే పుణ్యస్త్రీలుగదా, అనుటచే నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. ''అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా'' కువ. ''అప్రస్తుతప్రశంసాయా సా సైవ ప్రస్తుతాశ్రయా, కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచ స్తుల్యే తుల్యస్యేతి పంచధా'' కా.ప్ర. ఉదా ''సుహృద్వధూ బాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్, సుజీవితం తస్య సభాజనం శ్రియః'' గాథా ''వరం వంధ్యత్వవాదోఽపి యోషితప్పురుషయో స్తయో, యాభ్యాం లాలనలుబ్ధాభ్యాం నవినీతః స్వయం సుతః'' హరి. సు.

తా॥ తండ్రీ! ప్రపంచమునఁ గుమారులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో విద్యాగోష్ఠినొనరించి వారలచే వస్తువాహనాది పారితోషికముల నంది బుద్ధివిశేషముతో నైశ్వర్యయుక్తులైయుండుటంజూచి మోదమందునట్టివారె పుణ్యస్త్రీలుగదా.

క॥ ధారుణి నేమియు నెఱుఁగని, వారల కొకరీతిగా ''నవశ్యంపితురా
చార'' మని నీవె చదివి కు, మారా జనకానుచరణ ♦ మఱవం దగునే. 88.

అ॥ కుమారా - ఓరిబిడ్డా, ధారుణిన్ - ఈపుడమియందు, ఏమియున్ - కొంచెమైనను ఎఱుఁగనివారలకున్ - తెలియనివారికి, ఒకరీతిగాన్ - ఒకవిధముగా, నీవెచదివి - నీవుకొన్నిధర్మశాస్త్రములు మొదలయినవానిని జదివి, అవశ్యంపితురాచారం - తండ్రియొక్క యాచారము తప్పక యాచరించఁదగినది, అని - చెప్పి, అట్టినీవేమఱల ఇది యథ్యాహారము. జనకానుచరణ — తండ్రియొక్క నడతననుసరించినడచుట, 'జనకానుసరణ' పాఠాం. మఱవందగునే - మఱపుఁజెందుట యోగ్యమా, 'అవశ్యంపితురాచార' మనునది పద్యమధ్యమమునఁ బ్రయోగింపఁబడుటచే లోకోక్త్యలంకారము. ఏమియు నెఱుఁగనివారలకునైతము నీవు శాస్త్రముఅనుజదివి చెప్పుచున్నావుకదా. నీకె యిూదుర్ప్రవర్తనముతగునా అను. . ధర్మము.

"పశ్యన్నపి ప్రస్ఖలతి శృణ్వన్నపినబుధ్యతి, పఠన్నపి న జానాతి దేవమాయావిమోహితః"
"తస్మిన్నశజ్జగదిదం గంభీరే కాలసాగరే, మృత్యురోగజరాగ్రాహైర్నకశ్చిదపిబుధ్యతే"
"ప్రతిక్షణమయం కాలః క్షీయమాణోనలక్ష్యతే. ఆమకుంభ ఇవాంభస్థో విశీర్ణోనవిభావ్యతే" సం.గరు.
అట్టినీవే ధర్మవిరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించితివేని ప్రజలందఱు నిన్నుఁజూచి దుష్ప్రవర్తనులగుదురనుటకు "యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే" భగ. ఉత్తమపురుషుఁ డేకర్మ నాచరించునో యాకర్మమునే జ్ఞానహీనుఁ డాచరించును. అజ్ఞానవంతుఁ డేది ప్రమాణముగా నొప్పుకొనునో దానినే పామరులు ననుసరింతురు, ఇచట 'అవశ్యంపిమరాచార' మని యెల్లరకుఁ జెప్పుచు నీవేయటులాచరింపలేకుంటివి, అనుటచే విశేషోక్త్యలంకారము "క. పెక్కులో, కారణములయ్యుఁ గార్యము. చేకకయుండుట మహిన్వి ♦ శేషోక్తియగున్" నరస. "విశేషోక్తి రఖండేషు కారణేషు ఫలావచః" ఉదా "నిద్రానివృత్తావుదితే ద్యురత్నే సఖీజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా" కా.ప్ర,

తా॥ లోకమున విద్యాగంధమెఱుఁగని మూఢులు నయితము తండ్రినడవడికఁ జొప్పున నడువవలయునని చెడినీతిని నీవు చదివిబోధించుచు విద్యాధికుఁడ వయినను నిట్లుప్రవర్తించుట యుక్తమా.

క॥ చక్కనిది కాదొ మది పెం, పెక్కినయది కాదొ కులస ♦ మీహిత కాదో
యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కట మగుసతిని విడువఁ ♦ జూతురె తండ్రీ. 89.

అ॥ తండ్రీ-నాయనా, చక్కనిది కాదొ-అందముగలది కాదా, మది పెంపెక్కినయది కాదొ-బుద్ధివిశేషముగలది కాదా, కులసమీహిత కాదో - వంశముచేతఁ గోరఁబడునది కాదా - మంచివంశమునఁ బుట్టియుండలేదా, అక్కట-అయ్యో, ఇది సంతాపమును తెలియఁజేయును ఇన్నిగుణంబులన్-ఇన్ని సద్గుణములచేత, చొక్కటము-పరిశుద్ధతగలది, ఉదా. "ఎ. గీ, పలుకుఁ జెలిచొక్కటపుఁబాటపట్టి" చంద్రా. అగుసతిని-అయినటువంటిభార్యను, ఇచట 'చొక్కటమగుసతిని' అనుటను 'సూ. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యాదప్రాణిస్త్రీవిశేషణే, సిద్ధమ్వంతస్త్రీసమయోస్త్వవిశేష్యకయోస్తథా' అధ. విడువన్ చూతురె-వదలిపెట్టుటకుఁ బ్రయత్నింతురా, ఈపద్యమున 'చక్కనిది కాదొ' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. ఏదోతౌ వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనప్రరాక్రియాణాంస్తః" నన్న. ఇందుఁగల యపిశబ్దమువలన సందేహప్రశ్నార్థకములయందు వర్తించును. ఇందు నాయికయొక్క కులసౌందర్యగుణశీలాద్యుత్కర్ష వర్ణింపఁబడినది. అకటా! ఇన్నిగుణములయందుఁ బరిశుద్ధమైన సతినివిడువయత్నింతురే, అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారమును, భార్యనువిడచుటనుగూర్చి ధర్మశాస్త్రములం దిట్లు చెప్పఁబడియున్నది "పతివ్రతాంసాధుశీలాం,కులీనాంవినయాన్వితాం, స్త్రియంత్యజంతియేద్వేషా, ద్వైతరణ్యాంపతంతితే" సం.గరు. మంచికులమునఁ బుట్టినదియు, వినయముతోఁ గూడినదియు, సత్ప్రవర్తనముగలదియు, నగుపతివ్రతను ద్వేషించి యెవ్వరు విడిచిపెట్టుదురో వారు వైతరణియను నరకమునందుండెడి యేటిలోఁ బడుదురు, మఱియు "ఋతుస్నాతాంతుయోభార్యాం. స్వస్థసన్నాభిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నఃరాధేన, యుజ్యతేనాత్రసంశయః" పరా. "సత్కులం భూషణం పుంసః, సద్భార్యాకులభూషణం, సత్పుత్రీభూషణాభార్యా, పుత్రాస్సన్మతిభూషణాః" హరి. సు.

తా॥ అబ్బాయీ! నీభార్య సౌందర్యవతి గాదా! ప్రజ్ఞావిశేషముకలది కాదా? సత్కులప్రసూత కాదా! అయ్యో! ఇట్టి భార్యను విడువనుద్యోగింతురా?

వ్రాతప్రతియందొక పద్యము కనబడుచున్నది.

క॥ పులకండముచవిగాదని, తెలిమిడిభుజియించునట్టి ♦ కీటేండ్రికరణిన్
కులకాంతాసుఖమెల్లక, వెలజవ్వని సెవ్వఁడనుభ ♦ వించుఁగుమారా.

క॥ రతి గద యాకృతి మతి భా, రతిగద హైమవతి గద ని ♦ రంతరసమసం
భృతిఁ బతియందు రతి నరుం, ధతి గద యిన్నియును గలవు ♦ తావకసతికిన్. 90.

అ॥ ఆకృతిన్—రూపమునందు, రతిగద—రతీదేవివంటిదిగదా, మతిన్—బుద్ధియందు, భారతిగద—సరస్వతీదేవితో సమానమయినదిగదా, నిరంతరసమసంభృతిన్. నిరంతర—ఎల్లప్పుడును, సమసంభృతిన్—ఓర్పునందు, హైమవతిగద—పార్వతీదేవికి సాటియైనదిగదా, పతియందున్—పెనిమిటియందు, రతిన్—అనురాగమున, అరుంధతిగద—అరుంధతివలెనుండునదిగదా, తావకసతికిన్—నీయొక్క—కులాంగనకు, ఇన్నియును—ఈచెప్పినలక్షణములన్నియును, కలవు—ఉన్నవి, ఇందు. రతి, కృతి, ఇట్లు తకారము పలుమారుచ్ఛరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, రతిగదయాకృతిన్, ఇత్యాదు లుపమాలంకారము. ఇచట నాయికయొక్క సర్వోత్కృష్టవర్ణింపఁబడినది. మఱియు నత్తరయే తనకోడలిని తనకంటె నధికురాలినిగ వర్ణించినది.

తా॥ నీభార్య చక్కఁదనమున రతీదేవివలెను, బుద్ధియందు సరస్వతివలెను, ఓర్పునందుఁ బార్వతివలెను, అనురాగమున నరుంధతివలెను బ్రకాశించుచున్నది.

—: అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట :—

వ॥ అనిపలికి నిజవచన రచనాంగీకారహృదయుండునుం బోలె నవ్వారాంగనాధ్యానపరాధీనమానసుం డై ప్రత్యుత్తరంబీకయున్నకుమారు నున్నతాకారు వేమాఱు గారవించుచు సముంచితకాంచనచిత్రితాంచలంబు లగుచేలంబులు గట్టుకొన నిచ్చి యమంధరగంధబంధురసౌగంధిక ధురంధరచికురబంధురుం జేసి గంధంబుపూసి వధూగృహంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యిట్లనియె. 91.

అ॥ అనిపలికి—ఇట్లుచెప్పి, నిజ.........బోలెన్ నిజ—తనయొక్క, వచనరచన—మాటలయొక్క కూర్పును, అంగీకారహృదయుండునున్ + పోలెన్—సమ్మతించినమనస్సుగలవానివలె, ఇచట 'హృదయుంగునుంబోలెన్' అనుటకు 'నూ. ప్రథమాంతములమీఁదపోలెబలెపోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు' ప్రౌ.వ్యా.ఉ. సమిద్ధవ్యవహుఁడుంబోలెన్ హారివం. ఆవ్వారాం....సుండు. అవ్వారాంగనా—అందగత్తెలయినయావేశ్యలయొక్క, ధ్యాన—స్మరణమునందు, అనఁగామనస్సునిల్పియాలోచించుట యందనుట, పరాధీన—పరతంత్రమయిన, 'ని. పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపి' అ. మానసుండు—మనస్సుగలవాఁడు ఐ—అయి, ప్రత్యుత్తరంబు—ప్రతివాక్యము, సమాధానము, ఈక—చెప్పక, ఉన్నకుమారున్—ఉండినట్టితనయొక్క సుతుని—ఉన్నతాకారున్—అతిశయించిన చక్కఁదనముగలవానిని, వేమాఱు—పలుమాఱు—మాటిమాటికిని, గారవించుచున్—ప్రేమనుజూపుచు, సముం.........బులు, సముంచిత—ఒప్పుచున్న, కాంచన—సువర్ణముచేత, చిత్రిత—చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, అంచలంబులు—అంచులుగలవి, 'ని. చిత్రం లిఖితరూపం స్యా, దాలేఖ్యం తు ప్రయత్నః, నిర్మితోత్తమచిత్రం' శబ్దా. అగుచేలంబులు—అయినట్టిదోవతులు, కట్టుకొనన్—ధరించుటకు, ఇచ్చి—ఒసంగినదై, అమం.........ధురున్, అమం

ధర—శీఘ్రముగా వ్యాపించునటువంటి, గంధ—వాసనతో, బంధుర—రమ్యమైన, సౌగంధిక—కొంచె మెఱుపుగలిగి వాసనగల కలువపూవుయొక్క, ధురంధర—భారమునువహించిన, బరువునుమోయుచున్న, చికురబంధురుఁడు—తలవెండ్రుకలయొక్క మనోహరమైనవానిని, 'ని. చికురం కుంతలో వాలః., కచః కేశ శ్శిరోరుహః, అ. చేసి—ఒనరించి, గంధంబుపూసి — చందనమును లేపనముచేసి, వధూగృహంబునకుఁ — తనకోడలియొక్క శయనగృహములోనికి, 'ని. వధూ స్నుషా నవోఢా స్త్రీ, విశ్వ. తోడ్కొనిపోయి—వెంటఁబెట్టుకొనివెళ్ళి, ఇట్లనియెఁ, ఈప్రకారముగాఁబలికెను, 'వచనరచన—అంచిత కాంచన, అనుప్రాసాలంకారము. 'అంగనాధ్యానపరాధీనమానస — కుమారునున్నతాకారుఁజేమా ఱు— అమంధరగంధబంధురసౌగంధికధురంధరచికురబంధురుంజేసి. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈగతి బోధించుచున్నతల్లినీతులను సమ్మతించినవానివలె నుంపుడుకత్తెయగు చంపక గంధిపైఁగల యాసక్తితో మాఱుపల్కక యున్నకుమారుని మిక్కిలిగారవించి పసిఁడిసరిగంచువలువ ధరింపఁజేసి తావికొలుపుచున్న చెంగలువపువ్వుల నతనితలయందు ముడిచి తనకోడలి యొక్క శయన గృహమునకు వెంటనిడుకొనిపోయి యిట్లు వచింపనుద్యమించె.

క॥ ఇదిమొదలు వారకాంతా, సదనవ్యాపారచింతఁ ♦ జాలించి సస
మ్మదగతి సంసారస్థితి, వదలక చరియింపవయ్య ♦ వైదికమణివై. 92.

అ॥ ఇదిమొదలు — ఈదినముమొదలుకొని, వార.........చింతఁ, వారకాంతా — వేశ్యల యొక్క, సదన—ఇండ్లయందు, వ్యాపారచింతఁ—ప్రవర్తించుటయను విచారమును, చాలించి—నిలుపు దలచేసి, ససమ్మదగతిఁ—సంతోషముతోఁగూడిన పద్ధతితో, సంసారస్థితి—కుటుంబముయొక్క నిల కడను, ఆలుబిడ్డలతోఁగూడియుండుటను, వదలక — విడిచిపెట్టక, వైదికమణివై — వేదసమ్మతమైన ధర్మములనాచరించువారలలో శ్రేష్ఠుఁడవై, చరియింపవయ్య—మెలఁగుము, ఇది ప్రార్థనార్థకము. "సూ. ఆర్యాదిశబ్దయుక్తస్స్వాద్యసంబంధార్థబోధనే" అధ.

తా॥ నేఁటినుండి లోవెలఁదులయిండ్లకేగుట మాని వైదికాచారముతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గాఁపురముసేయుచుండుము.

తే॥ అనుచు జనయిత్రి నీతివా ♦ క్యప్రసన్న, హృదయుఁజేసితిసుతునంచు ♦ నేగెనతఁడు
ప్రొద్దుపోయినదనితలా ♦ రులకువెఱచి,యొకవిధంబున నారాత్రి ♦ యుండఁదలఁచె. 93.

అ॥ జనయిత్రి—తనయొక్కతల్లి,అనుచుఁ—ఇట్లువచించుచు, సుతుఁ—కొడుకయిననిరంకుశుని, నీతివాక్యప్రసన్నహృదయుఁ—నీతివాక్య—ధర్మవచనములచేత, ప్రసన్నహృదయుఁ — సంతుష్టమైన మనస్సుగలవానినిగా, చేసితిఁ—ఒనరించితిని, అంచుఁ—ఈప్రకారముగాననుకొనుచు, ఏగెఁ—అవ లికిఁబోయెను,అతఁడు—ఆనిరంకుశుఁడు,ప్రొద్దు+పోయినది—కాలముగడచినది, అని—ఇట్లుదలంచి, తలా రులకుఁ—రాత్రి కావలికాచుదొరతనపు బంటులకు, వెఱచి—భయపడి, ఒకవిధంబునఁ — ఏదోయొక రీతిగా—ఇష్టములేకయునుట, ఆరాత్రి—ఆరేయి, ఉండఁ+తలఁచెఁ — అయింటిలోనేయుండుటకు నిశ్చయించెను. ఈపద్యమున 'అంచుఁ' అనుటకు "సూ. శత్రర్థేతూతకొ్చనోః" శబ్దచిం. 'జనయిత్రి, అనుశబ్దమునుగూర్చి "సూ. స్త్రీలింగంబులెల్లస్వస్వనియతంబులగు స్త్రీప్రత్యయంబులం గూడియుండఁబ్రవర్తిల్లు" బా. వ్యా.

తా॥ ఈవిధముగాఁ జెప్పి కొడుకును సంసారమునం దిచ్ఛగలవానినిగాఁ జేసితినిగదా యని సంతసించుచుఁ దనమందిరమున కరిగెను. నిరంకుశుఁడును దనమదిలో నిప్పటికర్ధరాత్రమయ్యెనది. వీధి కేగినచోఁ దలారివాండ్రు పట్టుకొందురేమో యనుభయముచే నారాత్రి యెట్లో కాలముగడుప నిశ్చయించుకొనెను.

వ॥ అంత. 94.

అ॥ అంతన్-అంతట.

—♦ నిరంకుశునిభార్య శయ్యాదాపునకు వచ్చుట ♦—

మ॥ జలకం బాడి మణుంగు గట్టి వరభూ ♦ షాసంఘముల్ దాల్చి చెం
గలువల్ గొప్పునఁ గీలుకొల్పి రతికాం ♦ క్షం జేర నేతెంచె న
త్కులకాంతామణి వారసారసముఖీ ♦ దుర్వార మారావహో
త్కలికాఘూర్ణిత మానసుం డయికడుం ♦ దాపించుప్రాణేశ్వరున్. 95.

అ॥ తత్కులకాంతామణి-శ్రేష్ఠురాలయిన యానిరంకుశునియొక్క-భార్య, జలకంబు+ఆడి-స్నానముచేసి, మణుంగుగట్టి-పరిశుభ్రముగానుదికి మడతపెట్టిన చీరధరించి, వరభూషాసంఘముల్-శ్రేష్ఠమైనయాభరణములయొక్క సముదాయమును, తాల్చి-ధరించినదై, చెంగలువల్ - ఎఱ్ఱకలువ పూలను, కొప్పునన్-కేశబంధమున, కీలుకొల్పి-తగిలించి-గ్రుచ్చి, రతికాంక్షన్-సంభోగమునందలి వాంఛతో, వార.........నుండు, వారసారసముఖీ-పద్మమువంటి ముఖముగల యావేశ్యకొఱకు, దుర్వార-వారింపనలవిగాని, మారావహ-మన్మథుఁడు ప్రవేశించుటచేత, ఉత్కలికా-గొప్పతరంగములవలె, 'ని. తరంగే భంగ వీచ్యావుత్కలికా మహాలిత్యపి, అపి ర్యుల్లోల కల్లోలాః' హేమ. ఘూర్ణిత-తిరుగుడుపడిన, మానసుఁడు-మనస్సుగలవాఁడు, ఉత్కలిక యనఁగా గోరినవస్తువును బొందుటకుఁ గాలవిలంబనము నోర్వఁజాలక తహతహపడుట 'ని. ఉత్కంఠోత్కలికే సమే, అ. "ని. కథితోత్కలికోత్కంఠా హేలాసలిలవీచిషు, మే. అయి-అగుచు, కడున్ - లెస్సగా, తాపించుప్రాణేశ్వరున్ -వ్యాకులపడుచున్న తనయొక్క-భర్తను, చేరన్+ఏతెంచెను-సమీపమునకు వచ్చెను, ఇచట స్త్రీలకలంకారము నాలుగువిధము అనిచెప్పఁబడుచున్నది. "కచధార్యం దేహధార్యం, పరిధేయం విలేపనమ్, చతుర్ధా భూషణం ప్రాహుః, స్త్రీణా మన్య చ్చ దైశికమ్" రసాక, కచధార్యము కురులయందు ధరించుకొనునది, దేహధార్యము శరీరమునందు ధరించుకొనునది. పరిధేయము ఆచ్ఛాదించుకొనునది వస్త్రము. విలేపనము పూసికొనునది. పతిరాకడకు సంతోషించి వస్త్రభూషణాద్యలంకృతయై సంభోగ కాంక్షతో నేతెంచినదని చెప్పుటచే నిందు వాసకసజ్జికా లక్షణ మగుపడుచున్నది. "ప్రియాగమన వేళాయాం. మండయంతీ ముహుర్ముహుః, కేళీగృహం తథాత్మానం, సా స్యాద్వాసకసజ్జికా" ప్రతా. ఇచట "జలకంబాడి మణుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ గొప్పునఁ గీలుకొల్పి రతికాంక్షం జేర నేతెంచె" నని బహుక్రియలతోఁ దత్కులకాంతామణి యనునొక కర్త్రాకారమునకు నన్వయంబగుటచేత కారకదీపకాలంకారము. "క, కారకదీపక మగునొక,కారకముల జెందు పెక్కు-క్రమికంబులచేన్" అలం సా. సం. శృంగారచేష్టలు నాలుగు అవియెవియనభావ,హావ,విలాస,[illegible] అందు విలాసమనుశృంగారచేష్టయిందుఁగనఁబట్టుచున్నది.

"క. బిట్టునిజప్రియుఁ డాగన కట్టెదురం జూచియుఁ గరకంబులమీఁదన్, బుట్టించినరోమయ్యారము, చిట్టాడుట యది విలాసచిహ్నంబరయన్" కావ్య. చూ. 'రతికాంతుఁజేరనేతెంచె, ననుటచేత నభిలాషయనువన్మథావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. "క. కలయుటకు మున్ను గోరిక. యిలనభిలాషంబు" కా. సం. మమ్మటాచార్యుఁడను విప్రలంభగా వివరించి అభిలాషవిరహము, ఈర్ష్య, ప్రవాసము, శాపము, అనునైదువిధములు విశదీకరించియుండెను. అభిలాషకీయుదాహరణముఁ జూపించియుండెను, "ప్రేమార్ద్రాః ప్రణయస్పృశః పరిచయాదుద్గాఢరాగోదయా, స్తాతాముగ్ధదృశోనిసర్గమధురాశ్చేష్టా భవేయుర్మయి. యాస్వంతఃకరణస్య బాహ్యకరణవ్యాపారరోధీక్షణా, దాశంసాపరికల్పితాస్వపి భవత్యానందసాంద్రోలయః" మాల. మా. పఠియ 'వరసరసవ శ్రీ..... ...ప్రాణేశ్వరున్' అనుటచే నాయకునకుఁ జింతయనునవస్థ చెప్పఁబడినది. 'ఇష్టానధిగమాద్ధ్యానం చింతాశూన్యత్వతాపకృత్' ప్రతా. ఇఁదు నిరంకుశునిపత్ని పతియొడఁ గోరికతో సమీపించిన దనుటనుగూర్చి 'నిమంత్రణోత్సవా విప్రా గావో నవతృణోత్సవాః పత్యుత్సాహయుతా భార్యా, అహం కృష్ణ రణోత్సవః' చాణ. 'ఉత్కలిత ఘూర్ణితమానసుఁడై, అనఁగా నత్కలికకు సంచారిభావమని యన్వయము "శంకాసూయాభయగ్లాని, ర్వ్యాధిశ్చింతాస్మృతిర్ధృతిః, ఔత్సుక్యవిస్మయావేగా, వ్రీడోన్మాదోన్మదా స్తథా, విషాదోజడతానిద్రావహిత్థాచాపలంమృతిః' ఇతిభావాః ప్రరోక్తవ్యా, శృంగారేవ్యభిచారిణః, ఈశంకాసూయాది సంచారిభావములను దరంగసదృశములై వనస్సును జలింపఁజేయుచుండును. 'వజ్జంతశ్చనివజ్జంతః కల్లోలాస్తేయథార్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి, యాంతితద్రూపతామపి' తథాస్థాయినిరస్మగ్నా, ఉన్మగ్నాశ్వ్యభిచారిణః. పుష్యంతి స్వాయినస్వాంశ్చత్రయాంతిరసాత్మతామ్'

తా॥ ఆనిరంకుశునిభార్య స్నానమాచరించి శుభ్రమైనవస్త్రముల నధరించి నవరత్నకలిత సువర్ణాభరణములఁ దాల్చి చెంగలువలతోఁ గేశబంధమును బ్రకాశింపఁజేయుచు సంభోగాభిలాషతో ధనాంగనాస్వాధీనమానసుం డైకలగుండువఁయున్న మగనిచెంతకుఁ జేరెను.

—: నిరంకుశుఁడనాదరముతోనుండుట :—

క॥ చనుదెంచి యతనిమోమునఁ, గనికర మొకకొంత యయినఁ ♦ గానక యపుడ
వ్వనజాతనయన సాధ్వస, మును సిగ్గును మానుషంబు ♦ ముప్పిరి గొనఁగన్. 96.

అ॥ అవ్వనజాతనయన – పద్మములవంటి కన్నులుగలదయిన యానిరంకుశునిభార్య, చనుదెంచి – వచ్చి, అతనిమోమునన్ – తననాథునియొక్క ముఖమునందు, కనికరము – దయ, ఒకకొంతయయినన్ – ఇంచుకయైనను, కానక – కనఁబడకుండుటచే, అపుడు – ఆసమయమున, సాధ్వసమును – భయమును, సిగ్గును – లజ్జయును, మానుషంబున్ – మర్యాదయును, – తనకవమానమునుగల్గుటను గూర్చిన యాలోచనయును, ముప్పిరిగొనఁగన్ – మూఁడుపురుబంగాఁజుట్టుకొనఁగా, అనఁగా నివి యన్నియు నేకీభావముఁజెందఁగాననుట, ఇందుముప్పిరియనుటకు "సూ. ద్విగోరమిశ్రితాయాంతు ప్రాయ ఏకత్వమిష్యతే, మిశ్రతాయాంబహుత్వంస్యా తన్యత్రాపిక్వచిద్భవేత్" అథ. సంభోగాభిలాషతోవచ్చి యతనిమోమునఁ గనికరమును గానకవిచారగ్రస్తురాలయినదనుటచే విషాదాలంకారము. "ఇష్యమాణ విరుద్ధార్థ సంప్రాప్తిస్తువిషాదనమ్ దీపముద్యోతయద్యావన్నిర్వాణస్తావదేవసః" చంద్రా.

తా॥ అతని సమీపించి కనికరము లేనివానినిగాఁ దెలిసికొని భయలజ్జావమానంబు లంతరంగంబున నిండఁగా.

—: భార్యతాంబూలమీయఁబోఁగా విముఖుఁడగుట :—

మ॥ అలివేణీమణి సిగ్గుచేత నతవ • క్త్రాంభోజ యై రెండుచే
తుల బాగా లొసఁగంగఁ బోయినఁ గృపా • దూరీకృతుం డై ఘన
జ్వాలనజ్వాలకరాళ మైనయొకని • శ్వాసంబుఁ గావించి య
వ్వాలిమో మయ్యె రుచింతురే కులసతుల్ • వారాంగనాభోక్తకున్. ౹97,

అ॥ అలివేణీమణి – తుమ్మెదలవలె నల్లనిజడగలిగి శ్రేష్ఠురాలయిన యతనిగృహిణి, సిగ్గుచేతన్ – లజ్జతో, నతవక్త్రాంభోజయై. నత – వంచుకొనఁబడిన, వక్త్ర – ముఖమనెడి, అంభోజయై – కమలముగలదియై, రెండుచేతులన్ – తనయొక్క రెండుహస్తములతో, బాగాలు – వక్కపొడిని. ఒసఁగంగన్ + పోయినన్ – ఇయ్యఁబోఁగా, కృపాదూరీకృతుండై, కృపా – దయను, దూరీకృతుండు + ఐ – దూరముగాఁజేయఁబడినవాఁడై, ఘన........సంబున్. ఘన – గొప్పదియగు, జ్వలన – అగ్నిహోత్రముయొక్క; జ్వాల – మంటవలె, ఈజ్వాలశబ్దము పుం స్త్రీ లింగములయందుఁగలదు. ‘ని. వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలా’ అ. కరాళ – భయంకరమయిన, ఒకనిశ్వాసంబున్ – ఒకనిట్టూర్పును, ఇదిమక్కలి విసుగుజెందినప్పుడు కనఁబడుచునది. కావించి – కలిగించి, అనఁగానొకనిట్టూర్పును విడిచియనుట. అవ్వాలిమోము + అయ్యెన్ – పెడమొగమునుబెట్టెను, ∵ వారాంగనాభోక్తకున్ – వెలయాండ్రతోఁగూడి సుఖించువానికి, కులసతుల్ – సంసారస్త్రీలు, కులస్త్రీలు, రుచింతురే – హితవుగానుందురా, ఇష్టము కారనుట. ఇందు ‘బాగములు’ అనుపదమును ‘బాగాలు’ అని ప్రయోగించుటకు “సూ. అసంబుద్ధ్యాభవేద్వావు రస్త్రీయాంల్వాదికర్ణకే, ప్రాయశోవైకృతపదే లోపోద్విర్భ్వమోరతః” అథ ఉదా. ‘క. కర్పూరంబుతోడిబాగా, లీరాదోయాకుమడిచియీరాదొచెలీ, కళా. ఇందు ‘రుచింతురేకులసతుల్ వారాంగనాభోక్తకున్, అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ‘క. భాషింపఁగసామాన్యవి, శేషములర్థాంతరాఖ్య • చెన్నువహించున్, ఓషధిపతినహిఁమింగున్, భాషాపతివ్రాలుదాఁటు • వశమెవ్వరికిన్’ అలం. సా. సం. ‘సామాన్యంవావిశేషోవా, తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః, సాధర్మ్యేణేతరేణవా’ కా. ప్ర. ‘అలివేణీమణిసిగ్గుచేత నతవక్త్రాంభోజయై, అనుటచేత ‘చకిత’ మనుశృంగారచేష్టవర్ణింపఁబడినది. ‘క. అలుకుట చకితమునవ్వుచు, నలరుటహాసితంబురతుల • నతిసమ్మర్దో, జ్జ్వలసౌఖ్యము కుట్టమితము, లలనకుఁ జపలతికుతూహ • లఁబెట్టన్నన్’ శా. సం. మఱియు ‘కృపాదూరీకృతుండై........యవ్వాలిమోమయ్యె, ననుటచేత, బతికిగర్వాతిశయముచేత నిష్టవస్తువందయినను గలిగెడు ననాదరభావమును నాయికునియొక్క బిబ్బోకచేష్టగాఁ దెలియఁదగినది. ‘మనాక్ ప్రియకథాలాపే, బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా’ ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క ఘనజ్వలనజ్వాలకరాళమైన నిశ్వాసము తనహృద్గత పరితాపమును వెలిద్రొక్కుచున్నదికనుక నిచట శంకయనుసంచారిభావము ‘అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా, శంకారోపాదికారణమ్’ “హర్షస్త్విష్టావాప్తేర్మనః ప్రసాదోఽశ్రుగద్గదాదికరః, ఉపాయాభావజన్మాతు విషాదః సత్త్వసంక్షయః, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప, సహాయాన్వేషణాదికృత్’ సా. ద. నిరంతరము

నకుఁ దల్లి యెన్నిరీతులఁ బోధించినను దనదుర్గుణమును విడువఁజాలకుండుటనుగూర్చి "నదుర్జనః సాధుదశాముపైతి, బహుప్రకారైరపి శిక్ష్యమాణః, ఆమూలసిక్తః పయసా ఘృతేన,ననింబవృక్షో మధురత్వమేతి" చాణ.

తా॥ అతనిభార్య సిగ్గుతోఁ దలవంచికొని దోయిటఁ దాంబూలమందీయఁబూనిన నతఁడు దయమాని యొకపెద్దనిట్టూర్పువిడిచి పెడమొగము పెట్టెనుగదా! తెలయాంధ్ర పొందుగోరువారి కిట్లాంధ్రడిష్టమగుదురా ?

సీ॥ లేదుపో గృహిణిపై ♦ మోదంబు లోకాప, వాదంబునకు నైన ♦ వణఁకవలదె
కాదుపో సంసార ♦ కాంక్ష మేనికి దాని, వినయసంభృతి కైన ♦ వెఱవవలదె
యీదుపో దయ్యమా ♦ యిభకుంభకుచపొందు, జననియానతి కైన ♦ జడియవలదె
రాదుపో మనసు వా ♦ రవధూవిలగ్నమై, కులకాంత యనిరైన ♦ గొంకవలదె
తే॥ కారుణికభావమాత్రవి ♦ దూరదుర్ని, వారహృదయాబ్జుఁ డైయాప ♦ యోరుహాక్షి
వీడెమీయంగఁబోయిన ♦ విరసముద్ర,నవలిమోమయ్యెనతనినే ♦ మనఁగవచ్చు. 98.

అ॥ గృహిణిపైన్-గృహస్థురాలయిన భార్యమీఁద, మోదంబు-సంతోషము, లేదుపో-లేదుగదా, లోకాపవాదంబునకున్-జనులయొక్కయపనిందకు, ఐనన్ - అయినను, వణఁకవలదె-కంపము నొందవలదా, సంసారకాంక్ష-కాఁపురముమీఁదికోరిక, మేనికిన్-తనకు, కాదుపో-కూడదుగదా. దానివినయసంభృతికిన్-ఆబిడయొక్క నమ్రతతోఁగూడిన కలయికకు, ఐనన్-అయినను, వెఱవవలదె-భయపడవలదా, దయ్యము-దైవము, అయిభకుంభకుచపొందు - ఏనుఁగుకుంభస్థలమువంటి స్తనములుగలదయిన యాయిల్లాలియొక్కకూడికను, "ఉదా. చ. మదగజరాజకుంభముల ♦ మచ్చరికించుచు రాజకుఁభములన్" శృం. నై. ఈదుపో-ఇయ్యలేదుగదా, జననియానతికిన్ - తనతల్లియొక్కయాజ్ఞకయినను, జడియవలదె-జంకవద్దా, మనస్సు-హృదయము, వారవధూవిలగ్నమై - వేశ్యాస్త్రీయందు మిక్కిలి తగుల్కొనినదై, 'ని. భుజిష్యా లంజికా రూపాజీవా వారవధూః పునః' హేమ. రాదుపో-రాదుగదా, కులకాంత-పాణిగ్రహణమొనర్చుకొనఁబడినది, అనిరైనన్-అనుమాటకనికరముతోనయినను, గొంకవలదె-భీతిఁజెందవలదా, కారుణిక........బ్జుఁడు, కారుణిక - దయతోఁగూడిన, భావమాత్ర-స్వభావమయినను, "ని. భావో లీలా క్రియా చేష్టా,భూత్యభిప్రాయజంతుషు" యా. "భావస్సత్తా స్వభావాభిప్రాయ చేష్టాత్మజన్మసు" అ. విదూర-మిక్కిలిదూరముగాఁ జేయఁబడి, దుర్నివార-అడ్డగింపవలవిగాని, హృదయాబ్జుఁడు-పద్మమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, ఐ-ఆయి, అపయోరుహాక్షి-కమలములవంటి నేత్రములుగలదయిన యతనిభార్య, వీడెము - తాంబూలమును, ఈయంగన్ + పోయినన్ - ఇచ్చుటకు దగ్గఱకుఁబోఁగా, విరసముద్రన్ - వైమనస్యమనెడి మానముద్రతో, అనఁగా విరుద్ధస్వభావముతోనుకుటు, అవలిమోమయ్యెన్ - పరాఙ్ముఖుఁడయ్యెను-పెడమోముపెట్టెను, అతనిన్ - అయొక్కనిరంకుశుని, ఏమనఁగవచ్చున్ - ఇట్లు ప్రవర్తించుటనుగూర్చి యేమనిచెప్పవచ్చును, ఈపద్యమున 'లేదుపో' ఇట్లు నాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడుటనుగూర్చి "సూ. అత్యర్థ్యర్థవిశేషేషు, రంతే శ్రుతిమనోహరాః, అథ. ఉదా. "ఉ. ధారయు క్కిముపెందు నంగలకు ♦ యొప్పురుకోధృతకాష్ఠినందనులన్" భార. ఇచట. వ కారమునకు లకారాదేశమయినందున

లక్ష 'సూ. పరుషాణాంగసడదవాస్స్యుః, పదార్ద్వంద్వే' నన్న. వీడెము. ఇది వీడియముయొక్క రూపాంతరము. ఈ ప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. ఇయాంత్వే క్వచిత్ స్యా దేత్వం యశ్చాపి తద్భవే, లఘు స్స్యోఽపి చ సంయుక్త ఇతి కేషాంచి దీరణా" అథ. ఈ సీసపాదములు నాలుగును బాదాదియందుద్విప్రాసముగను, అంత్యానుప్రాసముగను జెప్పఁబడినవి. ప్రథమపాదమున నను ప్రాసముకలదు. ఇందుఁగారణములెన్నియోయుండియును గార్యముభావముగుటచే విశేషోక్త్యలంకారము. "విశేషోక్తి రఖండేషు, కారణేషు ఫలావచః" కా. ప్ర. ఉదా. "నిద్రానివృత్తా వుదితేద్యురత్నే, సఖీజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా"

తా॥ ఇల్లాలిపైఁ బ్రేమలేకున్నను లోకులు నిందింతురనియైన భయపడవలయునుగదా! కాఁపురమునం దిచ్చలేకున్నను భార్యయొక్క నమ్రతకయినను జంకవలయునుగదా? పరమేష్ఠి యాసతి పొందుఁ గూర్చకున్నను దనతల్లియొక్క యాజ్ఞ ననుసరించియైన మెలఁగవలయునుగదా! వెలయాలిపై నున్నచిత్తముమరలకున్నను అగ్నిసాక్షిగా వివాహమైనపత్ని యనియైనను వెలఁపుఁజూపవలయును గదా! తనకులాంగన తాంబూలమీయఁబోఁగా నించుకయైన జాలిలేక మొగమటుత్రిప్పెను. అట్టి దుష్పథచారి శేమనవలయును.

క॥ తమకంబు లేక కారు, ణ్యముఁ జూప కతఁడు కులాంగ ♦ నాపరవీక్షా
విముఖత్వ మిట్లు చూపిన, గుమగుమమని శోకవహ్ని ♦ గుబ్బతిలంగన్. 99.

ఆ॥ అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, తమకంబులేక-తగులము లేక, కారుణ్యముఁ + చూపక-దయను గనఁబఱచక, కులాంగనాపరవీక్షావిముఖత్వము, కులాంగనా-కులస్త్రీయయిన తనభార్యకు, అపర-వ్యతిరేకమయిన, వేఱయిన, వీక్షా,-దృష్టిచేత, విముఖత్వము-పరాఙ్ముఖము - మెడమోము, ఇట్లు-ఈ ప్రకారముగా, చూపినన్-అగపఱచఁగా, గుమగుమమని-గుమగుమయనెడిధ్వనితో, అనఁగా నగ్ని మండునప్పుడు గుమగుమనిధ్వనికలిగినట్లనుట. 'ని, గుమగుమ, అగ్ని మండుటయందనుకరణము, సూ. అం. ని. శోకవహ్ని-అగ్నివంటిదుఃఖము, గుబ్బతిలంగన్-అతిశయించఁగా, ఇందు గుమగుమమనుశబ్దమున ముగాగమంబగుటకు 'సూ. ధ్వన్యనుకరణశబ్దముల కనుధాతువుపరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "కనకనమను" రామా. ఇందు 'శోకవహ్ని' ఉపమాలంకారము. ఇచట నాయికయొక్క శోకమను సంచారిభావము చెప్పఁబడినది. "ఇష్టజనవియోగాదినాఽత్మని దుఃఖాతిభూమిఃశోకః" ప్రతా.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు భార్యయందలి వ్యతిరేకచిత్తముతోఁ బ్రేమను గనఁబఱచక మెడమొగము పెట్టియుండుటఁజూచి యాయిల్లాలు దనమనంబున దుఃఖానలమతిశయించఁగా.

—: భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట :—

మ॥ అకటా! యింతకుఁదెచ్చెనే యనుచు న ♦ త్యాపన్నయై జాలవ
ల్లికలో వీడియ ముంచి పంచశరకే ♦ ళీవాంఛ చాలించి చం
పకగంధిన్ దనలోన మెచ్చుకొనుచుం ♦ బద్మాసనం దిట్టుచు
న్వికలంబైనమనంబుతో నిదురఁజెం ♦ దెం దత్సమీపస్థలిన్. 100.

అ॥ అకటా-అయ్యో, ఇంతకున్-ఇట్టిస్థితికి, తెచ్చెనే-తెచ్చిపెట్టెనుగదా, అనుచున్-ఇట్లు తలంచుచు, అత్యాపన్నయై - మిక్కిలికష్టమునొందినదై, జాలవల్లికలోన్ - చిత్రపుపనిచేసిన తమలపాకులపళ్లెములోపలనే, తాంబూలపాత్రములోనే, ఇచట, జాల+పల్లిక-జాలవల్లిక అగును. 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులందు బహుగవర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "సీ. జాలవల్లికలముత్యాలజాలీలుపెన్ వింజామరలువట్టి వేశ్యసురటి" రసిక. వీడియముంచి-తాంబూలమునుబడవైచి, పంచశరకేళీవాంఛ-సంభోగమునందలి కోరిక, "ని. ద్రవకేళిపరీహాసాః. క్రీడాఖేలాచనర్మచ" అ. చాలించి-మానుకొని, చంపకగంధిన్-చంపకగంధియనుపేరుగల భోగముదానిని, తనలోనన్-తనయొక్క-మనస్సులో, మెచ్చుకొనుచున్-శ్లాఘించుచు, పద్మాసనున్-తామరపువ్వు పీటగాఁగల బ్రహ్మదేవుని, తిట్టుచున్-తూలనాడుచు, వికలంబు-విచ్ఛేదమునొందినది-కలఁతఁజెందినది, ఐనమనంబుతోన్-అయినట్టిహృదయముతో, తత్సమీపస్థలిన్-అతనియొక్క-సమీపమున-అతనికిదగ్గఱగా, నిదుర+చెందెన్-నిద్రించెను, ఈపద్యమున'వీడియము' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. ఏదస్త్రాచసామ్నా మన్యతరస్యామియస్త్రానాం" శబ్దచి. ఉదా. "క. వీడియముగ్రొత్తలైతగ" కవిక. ఇచట 'చంపకగంధిందనలోన మెచ్చుకొనుచున్' అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజఃస్తుతిర్ముఖేనిందా, స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర.; 'పద్మాసనుం దిట్టుచున్, అనుటచేత బ్రహ్మనునిందించుటకు హేతువు కనఁబడుచున్నందునఁ గావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర. ఇందునాయిక యధీరగావర్ణింపఁబడినది. వ్యంగ్యముగాఁ గోపప్రకాశముచేయు నాయికయే యధీర. అమర్షణమనుసంచారిభావమును జెప్పఁబడినది. "అమర్షః సాపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతమ్" ప్రతా.

తా॥ అయ్యో! ఎంతటికష్టముసంభవించె ననిదుఃఖించుచుఁ బళ్ళెరమునఁ దాంబూలమునుంచి సంభోగాభిలాష మాని తనపతి నిట్లుసంసారవ్యతిరేకునిగాఁ జేసి తనకులోఁబఱచుకొనిన చంపకగంధియొక్క చాతుర్యమును శ్లాఘించుచు సతిపతుల కిట్లువియోగమును గూర్చిన బ్రహ్మదేవుని దూషించుచుఁ గలఁతనొందిమనంబుతో నతనిదాపున నిదురించెను.

—:♦నిరంకుశుఁడు పరితపించుట ♦:—

మ॥ తలఁకుం దల్లడమందుఁ దాల్మివదలుం ♦ దాపించుఁ గోపించు నీ
తులువల్లించినతల్లిమీఁద విధికిన్ ♦ మర్వారు లెవ్వా రనున్
దలయూఁచుం దనబుద్ధిహీనతకు నా ♦ ధాత్రీసురుం డప్పు డా
వెలయాలిన్ వలయాలిమత్కరయుగన్ ♦ వీక్షింపఁగా లేమికిన్. 101.

అ॥ ఆధాత్రీసురుండు-ఆబ్రాహ్మణుఁడు, అప్పుడు-ఆకాలమున, వలయాలిమత్కరయుగన్, వలయ చుట్టుకొనుచున్న, అలిమత్-తుమ్మెదలుగల, కరయుగన్-హస్తములయొక్క జంటగలదానిని, ఆవెలయాలిన్-ఆభోగముదానిని, వీక్షింపన్+కాన్+లేమికిన్ - చూచుటలేనందువలన, చూడవీలుగాకున్నందున, తలఁకున్-చలించును, ఉదా "క. అప్పురసువబాణాసురుఁ, డప్పటికప్పటికిఁ దలఁకె, నధికభయమునన్" ఉ. హరివం. తల్లడము+అందున్-వ్యాకులపడును, ఉదా. "ఉ.

తాపించుచు-జ్వరముచేఁ గాఁగుచు, నీతులు-మంచిమాటలు, పల్కించినతల్లిమీఁదన్ - చెప్పినమాటలనే మరలమరలఁజెప్పిన తనయొక్క జననిపై, ఉదా "మ పల్కించు శ్రీరామనా, మనుధామాధురిసాధురీతి" పాం. మా. కోపించున్-క్రోధమువహించును, విధికిన్-బ్రహ్మవ్రాఁతకు, దుర్వారలు-అలవిగాని వారలు, ఎవ్వారు + అనుచు-ఎవ్వరుకలరనుకొనును, తనబుద్ధిహీనతకున్ - తనయొక్క మతిభ్రష్టత్వము నకు, తలయూఁచున్-శిరఃకంపమొనరించును, కారకదీపకాలంకారము. "క్రమికైకగతానాం తు. గుమ్ఫః కారకదీపకమ్, గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పునః పాన్థః పశ్యతి పృచ్ఛతి" కువ. "సకృద్వృత్తిస్తు ధర్మస్య ప్రకృతాప్రకృతాత్మనాం, సైవ క్రియాసు బహ్వీషు కారకస్యేతి దీపకమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "ఖిద్యతి కూణతి వేల్లతి, విచలతి నిమిషతి విలోకయతి తిర్యక్, అంతర్నందతి చుంబితుమిచ్ఛతి నవపరిణయావధూః శయనే" ధ్వన్యా. ఇందు నాయకునికిఁ జింతయను చేష్ట చెప్పఁబడినది. "ఇష్టానధిగమాత్ ధ్యానం, చింతాశూన్యత్వతాపకృత్" ప్రతా. ఈకవి సీతకనుపించనిసమయమున రామునిచేతఁగూడఁ గుడియెడమగానిట్టిపనులే చేయించినాఁడు "కన్నులనశ్రులుగ్రమ్మఁగవగచున్, ఔరావిధివశంబని తలయూఁచున్, ఏటికిఁబ్రాణములిఁకననితలఁచున్, క్రమ్మరసొమ్మలు వోమ్మననొత్తున్, ఏగతినో రుతునిఁకనవిపలుకున్, కాపురె విధియనిఫాలముముట్టున్" సుగ్రీ. వసుచరిత్రమునను, చం.ఉసురసుఁ గన్నుమోడ్చుఁదలయూఁచుఁ దలంచునగుంజెదుర్చు నొసలుఁగనుంగొనుంబొరలుఁ జేచుపడంకఁజలింపకుండుహా, ప్రసవసుగంధియంచుఁ బుపుపొన్నవ్రాలు నృపాలపుంగవుం, డసమశరప్రవీరనిశితాశుగదుర్దినభూయమానుఁడై" అనియున్నాఁడు. ఇచట నిరంకుశుఁడు నీతులుబోధించినతల్లిపైఁ గోపించునటనుగూర్చి "లుబ్ధానాంయాచకః శత్రుర్మూర్ఖాణాంబోధకో రిపుః, జారస్త్రీణాం పతిశ్శత్రుః చోరాణాంచంద్రమారిపుః" చాణ. 'తాపించున్ - కోపించున్-వెలయాలిన్ వలయాలి,' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు నిజవేశ్యను జూడవలెనుపదకపోవుటచేఁ దాపమును జెందును, బుద్ధినిలుకడలేకుండును, మిక్కిలివ్యాకులపడును, హితవాక్యములుబోధించినతల్లిపై నాగ్రహముఁజూపును, బ్రహ్మవ్రాఁతకెదురులేదనుకొనును, పెండలకడనే యోగిరమారగించిపోఁజాలనయితిని గదా యనితనబుద్ధిలోపమునకు శిరఃకంప మొనరించును.

కం॥ వాఁడానాలుగుగడియలు, నేఁడాదిగఁ గడపిసూర్యుఁ డిఁకఁ దూర్పునకున్
రాఁడో యనితలఁపోయఁగ, మూఁడవజామయ్యె నంత మోద మెలర్పన్. 102.

అ॥ వాఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ఇది తచ్ఛబ్దముకనుక 'తదిదమోర్వ్రట్, అను వైకృతచంద్రికా సూత్రముచే వకారాగమమును 'సూ. "భవేత్తదాదిశబ్దేభ్యోఽడుజ్వైరస్తుభవేన్నచోత్, అసక్తౌ వేరుతత్ర స్యాత్, క్వచిదత్వంభవేల్లుభే" అథ, అనాలుగుగడియలు - అకొలదికాలమును, ఏఁడాదిగన్-ఒక సంవత్సరమైనట్లుగా, ఉదా. "క. ఏఁడాదిచటన్, నిలుపుము" ఉ. రా. కడపి-కాలముపుచ్చి, సూర్యుఁడు-భాస్కరుఁడు, ఇఁకన్-ఇఁకమీదట, తూర్పునకున్-తూర్పుదిక్కునకు, రాఁడో-రాఁడుకాఁబోలును, అని-ఇట్లని, తలఁపోయఁగన్-ఆలోచించుకొనుచుండఁగా, మూఁడవజాము-తృతీయయామము, ఇచట మూఁడుశబ్దమువిరిచిందుకమని శ్రీ. బ. సీతారామాచార్యులుగారు శబ్దరత్నాకరమునవచించియుండిరి. కాని "క. మూఁడవజాముహిమంబెమ్మె" అను భారతప్రయోగమును. "ఉ. ము, మూఁడవజామయ్యె" అను జైమినిభారతప్రయోగమును, జూచియుండరని తలంపవల

యును. శ్రీ సూర్యారాయాంధ్రనిఘంటువునందుఁగూడ నీనిరంకుశోపాఖ్యాన పద్యమును భారత జైమినీ భారతపద్యములను జూపియున్నారు. అయ్యెన్-అయిపోయెను, కడచిపోయెను, అనఁగా వేకువజామయ్యెననుట. 'ని. నిశానిశీథినీరాత్రి స్త్రీయామా క్షణదా క్షపా' అ. రాత్రియందలి ప్రథమ యామము చేష్టాకాలమును, అంత్యయామము విబోధకాలమును, ఆగటచే నీరెండుయామములందు సగము దివససమానము, కావున రాత్రికిఁ త్రియామ. అను పేరువచ్చినది. ఇచటనిరంకుశుఁ డిఁక సూర్యుఁ డుదయింపఁడని విలపించుచుండఁగ నింతలో వేకువజామయ్యె ననుటచే సమాధ్యలంకారము 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతరసన్నిధేః, ఉత్కంఠితా చ కలటా. జగామాస్తం చ భానుమాన్" చంద్రా. "సమాధిః సుకరం కార్యం, కారణాంతరయోగతః" కా.ప్ర.ఉదా. మాన మస్యా నిరా కర్తుం పాదయో ర్మే పతిష్యతః, ఉపకారయ దిష్ట్యేద, ముదీర్ణం ఘనగర్జితం" కావ్యాద. వ ఱియు వ్రాఁతప్రతియందు. "మూఁడోజామయ్యె, ననియేయున్నది. దానిఁజూచియే శ్రీ. అ. అదిభట్ట నారా యణదాసుగారు తమగేయకవిత్వమున "తేజవ్వనంపుపసందు- నా ల్గోజాము క్రొంబ్రొద్దు వేగినసఁదు" అని ప్రయోగించిరి.

తా॥ అతఁ డాకాలమది కాలము నొకసంవత్సరముగాఁ దలఁచి యిఁక సూర్యోదయము కాదు సుమా! అని విచారపడుచుండఁగా వేకువజామయ్యెను.

శా॥ పాయంజొచ్చె విలాసినీసురతసౌ ♦ భాగ్యంబుచేఁ దారకల్
మేయంజొచ్చెఁ జకోరపంక్తులు గడుం ♦ బ్రేమన్ శరచ్చంద్రికల్
దూయంజొచ్చె మరుఁడు లేఁజిగురుగు ♦ త్తుల్ జంక నుంకింపుచున్
గూయంజొచ్చెఁ దృతీయయామకృకవా ♦ కుల్ కొక్కొరోకోధ్వనిన్. 103.

అ॥ విలాసినీసురతసౌభాగ్యంబుచేన్, విలాసినీ - కామముగలస్త్రీలయొక్క, సురత-సంభో గమువలని, సౌభాగ్యంబుచేన్-సమృద్ధిచేత, తారకల్-చుక్కలు, నక్షత్రములు, పాయన్ చొచ్చెన్- తొలఁగ నారంభించెను; చకోరపంక్తులు-వెన్నెలపులుఁగులయొక్క-వరుసలు, కడున్ - మిక్కుటమైన, ప్రేమన్-పేరిమితో. శరత్+చంద్రికల్-ప్రకాశించుచున్న వెన్నెలలను, మేయన్+చొచ్చెన్- భుజించుటకు నారంభించెను, మరుండు-మన్మథుఁడు, లేఁజిగురుగుత్తుల్ - లేఁతచిగురుటాకులయొక్క గుచ్ఛములను, చంకన్-తనయొక్క-బాహుమూలమున, ఉంకింపుచున్-లెస్సగాఁబూనుచు - అధిక ముగావహించుచు, తూయన్+చొచ్చెన్ తూపులుగాఁజేయఁబూనెను, బాణములుగా నొనర్ప నారం భించెను, తృతీయయామకృకవాకుల్ - మూఁడవజామునఁగూయుకోళ్ళు, "ని. కృకవాకుస్తా్రమ చూడః, కుక్కుటశ్చరణాయుధః" అ. కొక్కొరోకోధ్వనిన్ - కొక్కొరోకోయనెడుశబ్దముతో, కూయన్+చొచ్చెన్-కూయ నారంభించెను, ఉదా. "ఉ.కొక్కొరో, కోయనికూయఁ దేయతఁడు" శృం. నై. "ఉ. మ్రోసెఁగొక్కొరో, కోయనికుక్కుటస్ఫురదకుంఠితకంఠకఠోరనాదముల్" విక్ర. ఈ పద్యమునఁ బ్రదిప్రాసము చెప్పఁబడినది. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ కామినీసమూహముయొక్క సంభోగాతిశయములచేత నక్షత్రము లేడఁబోయుచుండెను.

మూలమున వహించి సంధించుచున్నాఁడు. తెల్లవారుజామునఁ గూయుకోళ్ళు కొక్కొరోకోయని ధ్వనిచేయుచున్నవి,

చ॥ వనరుహబాంధవుండు పగవాఁ ♦ డరుదేఁగలఁ డింకఁ బోద మా
వనమున కన్నసాధుజన ♦ వాక్యము లాకృచకోర మార్తితో
విని తమిదీఱ వెక్కసము ♦ వెన్నెలముద్ద భుజింపఁబోయి గొం
తునఁ బడవేసికొన్న హిమ ♦ తోయ మొసంగిరి నెయ్యు లయ్యెడన్. 104.

అ॥ వనరుహబాంధవుండు-కమలములకుఁజుట్టమయిన సూర్యుఁడు, పగవాఁడు-మనకువిరోధి, అరుదేఁగలడు-అరుదెంచఁగలఁడు - రాఁబోవుచున్నాఁడు, ఇంకన్-ఇంతటితో, ఆవనమునకున్-అజలమునకు, అయారణ్యమునకనిభావము. 'ని. వనం కానన నీరయోః. నానా. పోదము-పోవుదము, "సూ. భాషేయమమితా తత్ర దేశ్యాచిత్రస్వభావయుక్, తచ్చిత్రతాతుద్రష్టవ్యా పూజ్యపాదసుభాషితైః" అని యథర్వణాచార్యులు. అన్నసాధుజనవాక్యములు-అనినట్టిసజ్జనులయొక్క పలుకులు-అనినట్టిమంచివారియొక్క మాటలు, 'ని. జనస్సమూహేలోకేఽపి. నానా. ఒకచకోరము - ఒకచక్రవాకపక్షి, విని-ఆకర్ణించినదై- ఆలకించినదై, ఆర్తితోన్-దుఃఖముతో, తమిదీఱన్-కోరికదీరునట్లుగా, వెక్కసము-మిక్కుటమయిన, వెన్నెలముద్దన్-చంద్రికయను కబళమును, భుజింపఁబోయి-తినుటకుఁబూని, గొంతునన్ - గొంతులో, పడవేసికొన్నన్ - పడునట్లుచేసికొనఁగా అయ్యెడన్ - ఆసమయమున, నెయ్యులు-స్నేహితులు, హిమతోయము-మంచుబిందువులనెడినీళ్ళను, ఒసంగిరి-ఇచ్చిరి. ఈపద్యమున 'నెయ్యుఁడు' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. కేచిత్తువైకృతాశ్శబ్దాః, పుంసిచాన్యత్రసంగతాః" అథ. పద్యమంతయును రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదో య ఉపమానో పమేయయోః అతిసామ్యాదభేదః, ద్రౌతాఆరోపతాయదా" కా. ప్ర. ఇచట చకోరములు వెన్నెలముద్దను దినుటకవిసమయసిద్ధము. 'జ్యోత్స్నాపేయాచకోరైర్జలధరసమయే మానసంయాతిహంసాః, ఇత్యుద్యుక్తేయమన్యత్కవిసమయగతం సత్కవీనాంప్రబంధే" సా. ద. 'వనరుహబాంధవుండు పగవాఁడరుదేఁగలఁడింకఁబోదమా, వనమునకు. ఇది శ్లేషాలంకారము. 'నెయ్యులయ్యెడన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మనకు శత్రువగు కమలబాంధవుఁడు రానున్నాఁడు మనమిఁక వనమునకేగవలయునుసుమా! అను సద్వాక్యమును నేకచాతకము విని దుఃఖముతో నీవెన్నెలను గోరికదీఱఁ దినిపోవుదమని మ్రింగ నది కుత్తుకజాఱకుండిన యపాయస్థితిలోఁ దనహితులు మంచనెడిజలమును దెచ్చియిచ్చిరి.

ఉ॥ అప్పుడు విప్రసూనుఁడు ర ♦ యంబునఁ బానువు డిగ్గి వేడ్కతోఁ
జెప్పకు మింక నొక్కఁడటఁ ♦ జేరెద నంచుఁ దలంచువేళ లా
గొప్పఁగ ధౌతచేలము స ♦ మున్నతలీల ముసుఁగువెట్టి నీ
ర్గప్పినవిప్పు చందమున ♦ రాజనిభానన నిద్రవోవఁగన్. 105.

అ॥ అప్పుడు-ఆయవసరమున, విప్రసూనుఁడు, ఆబ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, రయంబునన్-శీఘ్రముగా, పానువుడిగ్గి-శయ్యనుండిదిగి, వేడ్కతో-కుతూహలముతో, ఇంకన్ + చెప్పకుము - ఇఁకఁజెప్పఁబోకుము-ఇఁకవీలుచిక్కదనిలెమ్మనుట, ఒక్కదరిన్-ఏదోయొకవైపునకు, చేరదన్-పోఁగలను, అంచున్-ఇట్లనుకొన్నచు, ఇచట 'అనుచు' అనుటకుబదులు 'అంచు' అని ప్రయోగించుటకు "సూ.

తత్రక్షేత్రాతిశక్తౌనో" 'తస్యస్యాచ్ఛపూర్ణబిందురపి'' నన్న. తలంచువేళన్-ఆలోచించునట్టి సమయమున, రాజనిభానన-చంద్రునితో సమానమయిన ముఖముగల యాగృహిణి, ఇచట నిశబ్దమునకు 'నిభోవ్యాజసదృక్షతో' విశ్వ. 'ని. స్యాదుత్తరపదేత్వమీ. నిభసంకాశనీకాశ, ప్రతీకాశోపమాదయః. అ. ఉదా. 'చంద్రనిభః,లక్ష్మీసంకాశా, పద్మినీకాశం, సూర్యప్రతీకాశః, విష్ణూపమః, ఇత్యాదులు. ధౌతచేలమున్-ఉదికినవస్త్రమును, లాగొప్పఁగన్-ఇచ్ఛవచ్చినట్లు-ఇష్టానుసారముగా, ముసుంగుపెట్టి-నిండారఁగప్పుకొని, నీర్గప్పిననిప్పుచందమునన్-బూడిదగప్పిన యగ్నిహోత్రమువలె, నీఱు+కప్పిన-నీర్గప్పిన-అగును. ఇది నివుఱుయొక్క రూపాంతరము. ఉదా. "అ మఱుకొన్నవారి నీఱుచేయము, భార. ఇచట సంధినిగూర్చి "సూ. నలడాదేరంతరుతశ్చ'' నన్న. నిద్రవోవఁగన్-నిదురించుచుండఁగా, ఇచట 'నీర్గప్పినవనిప్పుచందమున రాజనిభాననిద్రవోవఁగన్, అనుటచేత నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్యముపమా' కా. ప్ర. 'అంచుఁదలఁచు-కప్పిననిప్పు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అయ్యెడ నిరంకుశుఁడు శేషవశావర్త్యే నిఁకనెచ్చటికైనఁబోవచ్చు నని యూహించి తన శయ్యనుండి దిగి చంద్రబింబమువంటి మోము గలకళసతి నసిగప్పిననిప్పువలె నిద్రించుచుండఁగా,

—: నిరంకుశుఁడు సతియాభరణముల హరించి వేశ్యయింటికేగుట :—

శా॥ ఔరా దైవము దెచ్చిపెట్టె ననుచున్ ♦ సామోదచిత్తాబ్జుఁడై
చేరంబోయి ముసుంగుఁదీసి కడువై ♦ చిత్ర్యంబు మీఱన్ దురా
చారాగ్రేసరుఁ డాధరాసురుఁడు కాం ♦ తున్ నల్లపూసాదిగా
నారామామణిసొమ్ము నాఁచుకొని వే ♦ శ్యావాటి కేగె న్నృపా. 106

అ॥ నృపా - ఓరాజా, దురాచార + అగ్రేసరుఁడు - చెడ్డనడతయందు వర్తించువారిలో మొదటివాఁడు,"ని. పురోగాగ్రేసర ప్రష్ఠాగ్రతః సరపురస్సరాః'' అ. అయిన. అధరాసురుఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, అభూమియందుండెడి రాక్షసుఁడని భావము, ఔరా - ప్రశంసార్థకము, ఉదా "శా....ఔరాయెంతసౌఖ్యప్రదం, బైకన్పట్టిన దీర్ఘలంబు'' ఉదా. దైవము -. దేవుఁడు, తెచ్చిపెట్టెన్ - నాకుసంప్రాప్తించునట్లుచేసెను, అనుచున్ - ఇట్లుతలంచుచు, సామోదచిత్తాబ్జుఁడై - సామోద - సంతోషముతోఁగూడిన, చిత్త+అబ్జుఁడు - పద్మమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, ఐ - అయి, చేరన్ పోయి - తనయొక్క భార్యను సమీపించి. ముసుంగున్+తీసి - ఆమెకప్పుకొనిన ముసుఁగును తొలఁగించి, కడువైచిత్ర్యంబు - మిక్కిలిన విచిత్రస్వభావము, మీఱన్ - అతిశయించఁగా, కాంతన్ - అతతో, ఆరామామణిసొమ్మున్ - అభార్యయొక్క నగలను, నల్లపూస+ఆదిగా - నల్లపూసలుమొదలుగా- నల్లపూసలతో సహితము గాననుట, ఇచట 'నల్లపూసాదిగా' ననుటకుదా "వ. నిజపురోహితుండయిన ధౌమ్యుండాదిగా ననేకవిప్రసమ్మిహిసుర నివహంబుతో'' భార. నాఁచుకొని - అపహరించి, ఉదా. "తే. ఫల్గునుఁడుఁదలుమీఱసైంధవ, ప్రాణమునాఁచికొలు నర ♦ పాల తలంపఁగ మర్త్యకృత్యమే'' భార. వేశ్యావాటికిన్ - బోగమురాండ్రుండెడి యిండ్లవరుసకు, ఏగెన్ - పోయెను, ఈపద్యమునఁ ప్రథమపాదమున స్వరప్రధానయతి చెప్పఁబడినది. 'దురాచారాగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు' అనుశబ్దమునందలి భూనిశాచరార్థమున శ్లేషాలంకా

రమును, 'చిత్రాబ్జుఁడు' ఉపమాలంకారమును, 'మిళద్దురాచార - ఖగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా! దుష్పథచారి యగునానిరంకుశుఁడు తనలో నాహా! భగవానుఁ డీదినమున నాకు ధనసహాయము నొనర్చె నని సంతసించుచుఁ దనభార్యచెంతకేగి యాయిందుముఖి కప్పుకొని యున్న వస్త్రమును తొలఁగించి మెడలోనున్న సొమ్ములను నల్లపూసలతోఁగూడ నపహరించి వెలయాండ్రయింటివరుస కరిగెను.

—: ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

శా॥ నీడాంతంబులనుండి పక్షులు మెడల్ ♦ నిక్కించి నల్దిక్కులన్
జూడన్ దుమ్మెదగాణ పాడఁ దెలిమిం ♦ చుం గూడ నబ్జేక్షణల్
మేడన్ నిద్దురమంపు వీడఁ గమనుల్ ♦ మీనాంకుతోఁ గూడఁ గ్రీ
డాలంబమ్ములు వీడనాడఁ దమితో ♦ డం దెల్లవారెన్ నృపా. 107.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, పక్షులు - పిట్టలు. నీడ+అంతంబులన్ - గూండ్లయొక్క చివరలను, "ని. కులాయో నీడమస్త్రియాం" అ.వ్యు. :నీయతే తృణాదికమత్రేతి నీడం. తృణాదులు దీని యందుంచఁబడును. ఉండి మెడల్ నిక్కించి - అట్టులనుజాచి, నల్దిక్కులన్ - నాలుగుదిశలను, చూడన్ - చూచుచుండఁగా. తుమ్మెదగాణ - తుమ్మెదయనుగానముచేసెడి స్త్రీ-తుమ్మెదయను పాటకత్తె, పాడన్ - సంగీతమును బాడఁగా, తెలిమించున్ - తెలుపుయొక్క యధికమును, కూడన్ - కలియఁగా, అబ్జేక్షణల్ - కమలములవంటి కన్నులుగల స్త్రీలు, మేడన్ - హర్మ్యము నందు, ఇచట 'మేడ' దేశ్యము "నూ వ్యతిరిక్తాస్స్వంప్రదాయతో వేద్యాః" నన్న. నిద్దురమంపు వీడన్ - నిద్రయొక్క మత్తు వదలిపోఁగానే, కమనుల్ - ఇచ్ఛగలవాండ్రు-అనఁగాఁగాముకులనుట. "ని. కమనః కాముకే కామే" విశ్వ. మీనాంకుతోన్ - మన్మథునితో, కూడన్ - కలియఁగా, అనఁగా వలపు కాండ్రు కనిపింపకపోఁగాననుట, క్రీడాలంబమ్ములు - రతికేళియొక్క పట్లు, వీడ నాడన్ - విడిపోఁగొట్టఁగా, తమితోడన్ - మోహముతో, తెల్లవారెన్ - ప్రభాతకాల మయ్యెను, అనఁగా నుదయమయ్యెననుట. ఈపద్యముయొక్క నాలుగవపాదమున నభేదప్రాసము చెప్పఁబడినందులకు "గీ. పెద్దలాకును దవకు న ♦ భేద మగుట, ళళలకు నభేదమట్లవు ♦ గలుగు కతన, క్షితిని మూఁడవసరళంబు ♦ యతులఁ బ్రాస, ములను లఘ్వలఘుళకార ♦ ములకు నిలుచు" అప్ప. "రలయో ర్లడయో స్తద్వ ల్లళయో శ్శసయోరపి, వబయో ర్నణయో శ్చాన్తే సవిసర్గావిసర్గయోః సబిందుకాబిందుకయోః స్యాదభేదేన కల్పనమ్" భోజ. ఉదా. "తోటకము. తాలిమిఁదూలిన తాపస పత్నుల్, క్రీడవనంబున కీడ్కొనిజాఱన్" కూర్మపు. "చ. చిలుకలుగూయునో చెవులు ♦ సిల్లులువోవఁగ నంచు నెన్నఁడును, న్వేఁపలఁడు నందనోపవన ♦ సీమకు క్రై" శృం. నై. 'చూడన్-పాడన్-వీడన్-కూడన్-ఆడన్-తోడన్' ఇట్లు చెప్పుటచేత నంత్యానుప్రాసాలంకారమును, స్వభావోక్త్యలంకారమును. 'తుమ్మెదగాణపాడ' ఇచట రూపకాలంకారమును, 'కమనుల్ మీనాంకుతోఁగూడ' ఉపమాలంకారము. "తమన్యే ర్యమబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. బిల్హణకవియు విష్ణువర్ణించియున్నాఁడు. ఇది శైలికిమాత్రమే యుదహరింపఁబడుచున్నది.

"స్వైరం కైరవకోరకాన్ విదళయన్ యూనాం మనః ఖేలయన్,
అంభోజాని నిమీలయన్ మృగదృశాం మానం సమున్మూలయన్
జ్యోత్స్నాం కందళయన్ దిశో ధవళయ న్నంభోధి ముద్వేలయన్,
కోకానాకులయన్ తమఃకబళయ న్నిందు స్సముజ్జృంభతే" సం. బిల్హ.

తా॥ ఓరాజా! పక్షులు గూండ్లనుండి మెడలనుజాచి నాలుగువైపులఁ జూచుచున్నవి. తుమ్మెదలు గానముచేయుచున్నవి. దిశలెల్లను దెల్లవడినవి. మేడలయందు శయనించిన కాముకులకు నిద్రమత్తువీడుచున్నది. ప్రియురాండ్రయొక్కయుఁ బ్రియులయొక్కయుఁ గలయికపట్లు విడిపోయినవి. కాముకులప్పుడే స్వస్థానములకుఁజేరిరి. కాంతలకు మోహముండియు నింతలోనే తెల్లవారినదిగదా!

క. తమి తీఱె రమణరమణుల, తమతీఱెన్ సాంధ్యరాగ ♦ ధారాళరుచుల్
గమికూడె రథాంగవిహం, గమి గూడెం బ్రాణనాథు ♦ గాఢప్రేమన్. 108.

అ॥ తమితీఱెన్ చీఁకటి పోయెను, వ్యు. "తామ్యంతి విరహిణః అత్రేతితమీ" రమణరమణులతమితీఱెన్ – కాముకులయొక్కయు కామినులయొక్కయు మోహము పూర్తియయ్యెను, సాంధ్యరాగధారాళరుచుల్ – సంధ్యాకాలపు టెఱ్ఱని కాంతియొక్క యడ్డపాటులేని కాంతులు, గమిగూడెన్ – గుంపుగాఁగలిసెను, ప్రాణనాథుగాఢప్రేమన్ – పతియొక్క యధికమయినస్నేహముచేత, రథాంగవిహంగమి – ఆఁడుచక్రవాకపక్షి, కూడెన్ – పతితోఁగలిసెను, "తెల్లవారగనే రాత్రియొక్కయు జారిణీజారులయొక్కయుఁ దమినశించెను, చక్రవాకపక్షులును సంధ్యాకాలపుటరుణకాంతులునుగూడెను" యిది తుల్యయోగితాలంకారము. "వర్ణ్యానామితరేషాంవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా, సంకుచన్తి సరోజాని స్వైరిణీవదనానిచ" కువ. "నియతానాం సకృద్ధర్మః సాపునస్తుల్యయోగితా" కా, ప్ర. 'తమితీఱె రమణరమణుల తమితీఱె – గమిగూడెరథాంగవిహంగమి గూడె' పదయమకాలంకారమును.

తా॥ చీఁకటితుంతయు నశించెను. సతిపతుల మోహమడంగెను. అరుణోదయపు కాంతి యెల్లెడనిండెను. జక్కవలు జతగూడెను.

— సూర్యోదయవర్ణనము —

సీ॥ బటువుగా నాకాశ ♦ బౌద్ధచూడామణి, పెట్టినకుంకుమ ♦ బొట్టనంగ
సమయవర్తకసురే ♦ శ్వరదిశావిపణిలం, బితమైనలత్తుక ♦ బిళ్ళ యనఁగ
నఖిలజగత్ప్రాణి ♦ హరణకాంక్షఁ బురారి, కెంగేలఁ బట్టిన ♦ కేడె మనఁగ
బహువిహంగమకులా ♦ స్పదవిష్ణుపదవట, ప్రథమదిక్శాఖాగ్ర ♦ ఫల మనంగ
తే॥ వాసవాశాధరాధర ♦ వ్యాసమాని, వల్లభుఁడు 'న ద్వైవం కేశ ♦ వాత్పరం, బ
టంచునెత్తినహస్తాబ్జ ♦ ఖాబ్జమనఁగ, భానుఁ డుదయించె దేదీప్య ♦ మానుఁడగుచు 109

అ॥ ఆకాశబౌద్ధచూడామణి. ఆకాశ – అంతరిక్షమనెడి, బౌద్ధచూడామణి – బుద్ధునిచేఁ గల్పింపఁబడిన మతస్థులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు, బటువుగాన్ – గుండ్రముగాను పెద్దదిగాను, పెట్టినకుంకుమబొట్టు – మొగమునందుఁబెట్టుకొనిన యెఱ్ఱనికుంకుమబొట్టు, అనంగన్ – అనునట్లుగాను, సమయ......భితము, సమయ – కాలమనెడి. వర్తక – వర్తకము చేయువానియొక్క,

భేదముచేసెడివానియొక్క, సురేశ్వరదిశావిపణి - తూర్పుదిక్కనెడిఅంగడివీధియందు, లంబితము - వ్రేలాడఁగట్టినది. నవలత్తుకబిళ్ళ - అయినట్టి లక్కతోఁగుండ్రముగాఁ జేయఁబడిన యొకవస్తువు, అనఁగన్ - అనుకొనునట్లుగాను, పురారి - దానవులయొక్కమూఁడుపట్టణములను నాశనముచేసిన శివుడు. అఖిల......కాంక్షన్. అఖిల - సమస్తమయిన, జగత్ - లోకములయొక్క; ప్రాణహరణ - ప్రాణములను నాశమొనర్చుటయందు, కాంక్షన్ - కోరికతో, కెంగేలన్ - ఎఱ్ఱనికాంతిగల తనయొక్కచేతితో, పట్టినకేడెము - ధరించినడాలువాలు, అనఁగన్ - అనితలంచునట్లును, బహు......ఫలము. బహు - అనేకమయిన. విహంగమ - పక్షులయొక్క, అనేకులయిన ఖేచరులయొక్కయని భావము. కుల - సముదాయమునకు, అప్పద - స్థానమయిన, విష్ణుపద - ఆకాశమనెడి, వట - మఱ్ఱిచెట్టుయొక్క, 'ని వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' అ. ప్రథమదిక్ - తూర్పుదిశయందుండెడి, శాఖ - కొమ్మయొక్క, అగ్ర - చివరనున్న, ఫలము - పండు అనంగన్ - అనియూహించునట్లును, వాస......భుఁడు. వాసవాశా - తూర్పుదిశయందలి, ధరాధర - పర్వతమనెడి, వ్యాస - వ్యాసుఁడనుపేరుగల. మౌనివల్లభుఁడు - మహర్షులలో శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు, 'నదైవంకేశవాత్పరం' విష్ణువుకంటె నితరమయినదేవుఁడులేఁడు, అటంచున్ - అనిచెప్పుచు, ఎత్తినహస్తారుణాబ్జము - మీఁదికెత్తిన యెఱ్ఱదామరవంటి చేయియో, అనఁగన్ - అనునట్లును, ఇచట వ్యాసమహర్షి కాశీక్షేత్రముననిలిచి విష్ణువుకంటె భగవంతుఁడింకొకఁడులేఁడని తనకుడిచేతిని పైకెత్తఁగా భృంగీశ్వరుఁ డాహస్తమును స్తంభింపఁజేసినందున నాచేయిక్రిందికిరాక యట్లేయుండఁగా శివస్తుతియొనర్చినంత నాహస్త మెప్పటివలెవచ్చెనని కొన్నిపురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. "శా. కాశిన్ వ్యాసుఁడు చంద్రశేఖరుని ధి♦క్కరించి విష్ణుండ లో, కేశుండంచు వచింపఁగా నతని యాక్షేపంబువారించియున్, గ్లౌకంబొప్ప భుజద్వయిన్నిలిపి శి♦క్షింపన్ మదింబూనవం, దీశుండిచ్చు సమస్తకామ్యములు" చిరి. వ్యాసునిహస్తముతోఁబోల్చుటకుదా "వహ్నిస్ఫులింగఇవభాసురయంచకాస్తి" వా,సూ. చెన్నపురప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారమున వ్యాసభుజస్తంభము అనియొకగ్రంథమొకలదు. తత్కర్త రొబ్బి వీరభద్రకవి. భానుఁడు - సూర్యుడు। దేదీప్యమానుఁడు - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అగుచున్ - అయి, ఉదయించెన్ - పుట్టెను, అనఁగాఁబ్రొద్దు పొడిచెననుట, ఇచట వ్యాసునిహస్తము స్తంభింపఁబడినట్లె సూర్యుఁడాకాశముననుండెనని యుపమానము గ్రహింపవలయును. ఈపద్య మంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినది. ఆకాశబౌద్ధచూడామణి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారమును, 'కుంకుమబొట్టనంగ' ఇత్యాదు లుత్ప్రేక్షాలంకారమును అగుటచే అంగాంగిభావసంకరము. "క. అసిజిహ్వోభయదంష్ట్రై, యసమమహాబల విశేషహారియునై యి, వ్వసుధభవద్భుజదండము, పొసఁగున్ ఫణిమాడ్కినోబలభూవరువరసా" కా. సం. "అవిశ్రాంతిజుషామాత్మ న్యంగాంగిత్వంతుసంకరః" కా. ప్ర.

తా॥ ఆకాశమనెడి బౌద్ధసన్యాసి తనముఖమునందు గొప్పగాఁబెట్టుకొనిన కుంకుమబొట్టనునట్లును, కాలమనెడివర్తకుడు తూర్పుదిక్కనెడి దుకాణమునందు వ్రేలఁగట్టిన లక్కబిళ్ళయో యనునట్లును, ఈశ్వరుఁడు చతుర్దశభువనములను నాశమొనర్పఁబూని తనచేతఁబట్టుకొనిన డాలువలెను, ఆకసమనెడిమఱ్ఱిచెట్టుయొక్క తూర్పుకొమ్మచివర నున్నఫలమోయనఁగను, ఉదయపర్వతమనెడి వ్యాసమహర్షి 'నదైవంకేశవాత్పర' మని యెత్తినకుడిహస్తమో యనఁగను, సూర్యుఁడు మిక్కిలి ప్రకాశముతో నుదయించెను.

వ॥ ఇట్లు సూర్యోదయం బయ్యె నంతకు మున్న యన్నామమాత్రబ్రాహ్మణ కలాప కోకిలాలాప దురాపస్వాపసమాప సమయసమాలోకితాశేషభూషా విశేష వర్జితప్రతీకుడై సొమ్ముపోవుటకు నొకింత చింత లేక యతనివివేకహీనతకు దుఃఖింపుచుండె నిట నతండును బ్రకటితవిటఝాటహాటకసంఝాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైన వేశవాటంబు చేరి యందుఁ బ్రకల్పితమోహం బగుచంపకగంధి గేహంబు చొరంబడిపోవు సమయంబున. 110.

అ॥ ఇట్లు – ఈవిధముగా, సూర్యోదయంబు+అయ్యెన్ – ప్రొద్దుపొడిచెను, అంతకుమున్న – ఆవేళకుముందుగానే, అన్నామ. . . . . ప్రతీకుడై. అన్నామమాత్ర – ఆయొక్క పేరునకు మాత్రము, బ్రాహ్మణ – విప్రుఁడుగా, కలాప – భూషణమయిన, కోకిల+ఆలాప – కోయిల వంటి నిండుగొంతుగలమాటలచేత, దురాప+స్వాప – పొందఁగూడనినిద్రయొక్క, సమాపసమయ – కడపటికాలమున, సమాలోకిత – చూడఁబడిన, అశేష – సమస్తమయిన, భూషావిశేష – ఆభరణములయొక్క భేదములను, అనఁగా ననేకవిధములగు సొమ్ములనుట, వర్జిత+ప్రతీకుఁడై – విడువఁబడిన యవయవములుగలదియై, సొమ్ము+పోవుటకును – తనమేనఁగల నగలన్నియుఁబోయినందులకు, ఒకింత – కొంచెమయినను, చింతలేక – విచారపడక, అతనివివేకహీనతకున్ – ఆపెనిమిటిదయిన తెలివితక్కువనుగూర్చి, దుఃఖింపుచుండెన్ – ఏడ్చుచుండెను. ఇటన్ – ఇక్కడ, అతండును – ఆనిరంకుశుఁడును, ప్రకటిత . . . . . ఘాటంబు; ప్రకటిత – ప్రసిద్ధికెక్కిన, విటఝాట వలపుకాండ్రసముదాయముయొక్క, 'ని. ఝాటము–సమూహము' శ. చం. హాటక – బంగారమనెడి, సంఝాట – అరణ్యమును, 'ని. ఝాటోనికుంజే కాంతారే' విశ్వ. సముచ్చాటన – వెళ్ళఁగొట్టుటయందు, నిరాఘాటంబు – అడ్డులేనిది, ఐనవేశవాటంబు – అయినట్టివేశ్యావాటిక, 'ని. వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయః' అ. చేరి – పొంది, అందున్ – ఆయిండ్లవరుసలో, ప్రకల్పిత మోహంబు – కల్పించఁబడినమరులుగలది, అగుచంపకగంధిగేహంబు – అయినట్టిచంపకగంధియొక్క యిల్లు, చొరఁబడి – ప్రవేశించి, పోవుసమయంబునన్ – పోవుచున్న కాలమున, ; ఇందు 'కలాప కోకిలాలాప దురాప స్వాప సమాప–ప్రకటిత విట ఝాట హాటక సంఝాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబు' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'అశేషభూషావిశేష–నిరాఘాటంబైన వేశవాటంబు–మోహంబగు చంపకగంధిగేహంబు' ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము. 'హాటక సంఝాట సముచ్చాటన' మనుటచేత నిరవయవరూపకాలంకారము. 'నిరంగం తు శుద్ధం' కా. ప్ర. 'క. అవయవమాత్రంబున నే, కవిమతి విశ్రాంతిమైనఁ గననిరవయవం, బవనినిది కేవలంబును, ద్వివిధత మాలికయు నయ్యె' వరస.

తా॥ ఈవిధముగా ప్రొద్దుపొడిచెను. అంతకుఁబూర్వముననే బ్రాహ్మణుఁడను పేరుతో మాత్రము సంచరించుచున్న యానిరంకుశుని వ్యతిరేకప్రసంగములచేతఁ గష్టముగ నిద్రించి మేలుకాంచినవెంటనే తనమేనఁగల నగలన్నియు సంగ్రహించినట్లు గ్రహించి యందులకించుకయైనను విచారపడక యాతని వివేకశూన్యతకు మిగుల విలపించుచుండెను. ఇచట నిరంకుశుఁడు మిండలధనమునంతయు మొదలంటఁ గొల్లగొనుటయందు ముందంజగల లంజలవీధి కేతెంచి యందుంపుడుకత్తె యగు చంపకగంధి యింటం జొచ్చెను.

—: నిరంకుశుఁడు వేశ్యను జేరఁబోవుట :—

ఉ॥ నిద్దుర మేలుకాంచి రమణీయతఁ ♦ బూర్ణసుధామరీచికిం
బెద్దతికంబు దెచ్చు తన ♦ మెచ్చులమోము నిషేచనక్రియం
దద్దయు గారవించి ప్రమ ♦ దంబున నద్దముఁ జూచి నామమున్
దిద్దుచు నున్నయున్నమిత ♦ దీప్రకుచం గని చేరఁబోవఁగన్. 111.

అ॥ నిద్దురన్-నిద్రనుండి, మేలుకాంచి-మేలుకొనినదై, రమణీయతన్-ఒప్పిదముచేత, పూర్ణసుధామరీచికిన్ - అమృతకిరణములుగలవాఁడయిన నిండుచంద్రునకు, పెద్దతికంబున్ - వృద్ధత్వమును, ముసలితనమును, తెచ్చు తన మెచ్చులమోము - తేఁగలిగినటువంటి తనయొక్క మనోహరమయిన ముఖమును, నిషేచనక్రియన్-నీళ్ళతోఁ గడుగుటచేత, తద్దయున్-అత్యంతముగా, గారవించి-గొప్పతనముగలుగునట్లుచేసి, ప్రమదంబునన్-సంతోషముతో, 'ని. ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోదసమ్మదాః' అ. అద్దమున్-దర్పణమును, చూచి-వీక్షించి, నామమున్-బొట్టును, దిద్దుచున్-చక్కఁగా సవరించుకొనుచు, ఉన్న + ఉన్నమితదీప్రకుచన్ - ఉండినటువంటి ఉన్నతస్తనములతో నొప్పుచున్నదానిని, కని-చూచి, చేరన్ + పోవఁగన్-సమీపించఁబోఁగా, ఈపద్యమున 'నిద్దుర' అను ప్రయోగమునకు 'సూ. తద్భవే సంస్కృతీయేష్వు, రాదేశాద్యాస్తదన్యతః, స్యాద్వర్ణస్య వ్యత్యయశ్చ. క్వచిత్ క్వ విపర్యయః' అధ. ఉదా. "ఉ. నిద్దురమేలుకొమ్మురజనీకరవంశవతంస" శృం. నై. 'చ. ఏమి చెప్పని,ద్దురనము న మున్న గాఁ దెలిసి' రా. పాం. 'పెద్దతికము' అనుటకు 'సూ. ఆద్యేచ బహవో దేశ్య, వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్స్యాత్. క్వచిద్వర్ణాగమో మతః' అధ. 'పూర్ణసుధామరీచికిం బెద్దతికంబుఁ దెచ్చు తన మెచ్చుల మోము' అనుటచే నుపమాలంకారమని దండిమతము. "స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి. ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి. కదర్థయతి నిందతి, తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యసూచకాః, ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః. కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద ఇచట నుపమాలంకారమయిన చంద్రునికంటె ముఖము నతిశయకాంతిగలదానినిగా వర్ణించుటచే అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్యాధ్యవసానంతు ప్రకృతస్య పరేణయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం, యద్యర్థోక్తౌచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా" కా. ప్ర. ఉదా. "రాకాయామకలంకంచేత్ అమృతాంశోర్భవేద్వపుః, తస్యా ముఖం తదా సామ్యపరాభవమవాప్నుయాత్" రుద్ర. కొందరు దీనినే విరోధాలంకారముగ నిర్ణయించిరి. "ఉపమానాద్యదన్యస్య. వ్యతిరేకస్స ఏవసః, హేత్వోరుక్తావనుక్తీనాం. త్రయేసామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యామథాక్షిప్తే, శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః" కా. ప్ర. ఉదా. 'ఇయం సునయనా దాసీకృతతామరసాశ్రియా, ఆననేనాకలంకేన. నిందతీందుం కలంకినమ్' ఉద్భ. అధరణాదుల నేమియుఁ జెప్పక ప్రత్యేకముఖవర్ణనమే చెప్పఁబడుటచేత నిందు మాధుర్యచేష్ట వర్ణింపఁబడియున్నది, "అభూషణేఽపి రమ్యత్వం. మాధుర్యమితి కథ్యతే" ప్రతా,

తా॥ నిద్రలేచి పున్నమనాఁటిచంద్రునిఁ దిరస్కరించునట్టి తనముఖమును గడిగికొని యద్దముఁ జూచుచుఁ దిలకమును దిద్దుకొనుచున్న యాగబ్బిగుబ్బలాడిని గాంచి డాయఁబోఁగా.

—: వేశ్యప్రశ్నించుట :—

మత్త॥ మత్తకోకిలనాద విప్రకు ♦ మారమన్మథుతోడ వే
షోత్తరంబుగ నిట్లు పల్కె స ♦ ముజ్జ్వలస్థితి నోరి నన్
జిత్తజాశుగపాళిపాలుగఁ ♦ జేసి యన్యవిలాసినిన్
దత్తరంబుగఁ బోయికూడితి ♦ దాని కేమని పల్కెదన్. 112.

అ॥ మత్తకోకిలనాద-మదించినకోయిలవంటి కంఠధ్వనిగలదయిన యావేశ్య. ఇచట. కోయిల ధ్వనినిగూర్చి 'మయూరచాతకచ్ఛాగ, క్రౌంచకోకిలదర్దురాః, గజశ్చసప్తషడ్జాదీన్. క్రమాదుచ్చారయంత్యమీ'' "పికఃకూజతిపంచమమ్'' సం. ర "పంచమలయాగీతిః'' సం. బిల్హ. విప్రకుమారమన్మథుతోడన్-మన్మథునివంటిచక్కనివాఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునితో, వేషోత్తరఁబుగన్-వస్త్రభూషణాద్యలంకారములయొక్క యతిశయముతో, సముజ్జ్వలస్థితిన్-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నట్టియునికిచేత, ఇట్లు-ఈవిధముగా, చెప్పఁబోవువిధముగా, పల్కెన్-వచించెను, ఓరి శృంగారావేశమునుండి స్నేహముతోఁబిలుచుట. 'సూ. ఓరియోసిమైత్రియందుఁగలవు' బా. వ్యా. అథర్వణాచార్యులును 'సూ, నీచతాయాంరిసీస్యాతాం స్వచిన్మైత్ర్యాంచ తచ్ఛ్రితిః' అని వచించియుండెను. నన్-నన్ను, చిత్తజాశుగపాళిపాలుగన్. చిత్తజ-మన్మథునిదైన, ఆశుగ-బాణములయొక్క, పాళి-వరుసలకు, పాలుగన్-వశమగునట్లుగా, లోఁబడునట్లుగా, చేసి-కలిగించి, అన్యవిలాసినిన్-మఱియొకశృంగారనాయికను, తత్తరంబుగన్-త్వరితముగా, ఇది తద్భవశబ్దభవమని కొందఱందురుగాని తరశ్శబ్దభవము ఇచటఁ గొందఱు శకటరేఫమగునందురు కాని, తత్తఱము. తత్తగము ఈ రెండురూపములునుగలవు. 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి, యథాశ్రోత్రానురంజనం. యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర శబ్దానాంకల్పనామతా'' అథ. పోయి-వెళ్ళి, కూడితి-సంగమము చేసితివి, దానికిన్ - ఆనేరమునకు ఏమని-ఏమిసమాధానముచెప్పెదవో, ఇచట 'ఏమని' అని సంధిచేయుటకు. 'సూ. ప్రాయస్తుస్యాత్క్వమాదికస్యేతః' నన్న. పల్కెదన్-ఇఁకఁజెప్పుము. ఈపద్యమున 'పల్కెదన్, అను ప్రయోగమునకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేమరేకత్వే, కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవపంత్యేకేవప్రాణేతుకదాచన' అని యథర్వణాచార్యులు వచించియుండినను 'సూ. మధ్యమపురుషమువర్ణంబున కచ్ఛపరంబగునపుడును గొన్నియెడల లోపంబు చూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అడిదెనీదుపందెము" కళా. 'భవచ్ఛిత్తేప్సితంబెద్దిచెప్పనినన్' మార్కం. కవిమత్తకోకిలయను శబ్దమును సార్థకముచేయుమ మత్తకోకిలా వృత్తమును జెప్పినాఁడు. ఇదు వేశ్యప్రౌఢగావుననే నిర్భయముగా సంభాషింపఁగలిగినది. "ఉదయద్యౌవనాముగ్ధా.లజ్జావిజితమన్మథా,లజ్జామన్మథమధ్యస్థా.మధ్యమోదితయౌవనా,స్మరమందీకృతవ్రీడా. ప్రౌఢాసంపూర్ణయౌవనా'' మఱియు ఖండితనాయికగా వర్ణింపఁబడినది. "నీత్వాన్యత్రనిశాం ప్రాతరాగతేప్రాణవల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితాఖండితామతా'' ప్రతా. మఱియు "జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే. ఖండితేర్ష్యాకషాయితా'' దశ. "సీ. విభుఁడన్యసతిఁజెంది ♦ వేకువ రాఁగుంద, నబలఖండిత'' మధ్యధీరగా వర్ణింపఁబడినది. "తే. తప్పుగలభర్తప్రోలసోత్ప్రాసఫణితిఁ, గేరడములాడు సతిమధ్యధీర'' ఉదా. "మోమునఘర్మశీకరస ♦ మూహముగానఁగనయ్యెనిప్పుడా, రామవిహారకేళిని భరంపడినాఁడవొనన్నుఁబాసియూ, రేమదనాస్త్రఘాతముల ♦ వేఁగితొసియురమెల్లఁ

తా॥ కోయిలకంటికంఠస్వరముతో వినసొంపయినపలుకులుగల యాచంపకగంధి యందగాఁడగునిరంకుశునితో నోయీ! ఈరేయి నన్ను మరులుకొలిపి యింకొకవిటకత్తెదాపుచేరి దానిం గలిసి వచ్చితివి. అందుల కిపు డేమిసమాధాన మిచ్చెదవు?

—: నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికథ చెప్పుట :—

క॥ ఆమాట వివిధమాయా, స్తోమపుఁబలుమాట గాఁగఁ ♦ జూడక వాఁ డా
యామద్వయప్రవర్తన, కోమలి కెఱిఁగించెఁ బూస ♦ గుచ్చినరీతిన్. 113.

అ॥ వాఁడు—ఆనిరంకుశుఁడనెడి బ్రాహ్మణుఁడు, ఆమాట — ఆచంపకగంధియొక్క పలుకు, వివిధ—మాట, వివిధ—నానావిధములయిన, మాయ—కపటముయొక్క, స్తోమపుఁబలుమాట — సమూహముతోఁగూడిన యధికమయినబరువు, కాఁగన్ — అయియుండఁగా, చూడక — అందలియర్థమును దెలిసికొనక, కోమలికిన్—ఆబోగముదానికి, ఆయామద్వయప్రవర్తన — గతించినరాత్రియందలి రెండు జాములలో జరిగిన యావృత్తాంతమంతయును, పూసగ్రుచ్చినరీతిన్—దారమున వరుసగాఁబూసలుగ్రుచ్చినట్లుగుడుదిగుడులేకుండ, సక్రమముగాననుట. ఎఱిఁగించెన్ తెలియఁజేసెను, చెప్పెను, 'ఆవేశ్యయొక్క కపటవాక్కులను దెలిసికొనలేకపోయెననుటకు 'భోగదూర్వాంకురా కాంతిః శ్వభ్రపాతమచింతయన్, మనోహారిణకోబ్రహ్మన్,దూరఁవిపరిధావతి' యో. వా. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనకుఁదనభార్యకు జరిగినకథయంతయుఁజెప్పెననుటనుగూర్చి 'అర్థనాశంమనస్తాపం • గృహిణీచరితానిచ, నీచవాక్యంచాపమానం. మతిమాన్నప్రకాశయేత్' చాణ. ఇట్టు వచింపఁబడియుండుటచే దుష్ప్రవర్తనులకిట్టి గుణములుండునని దెలియఁదగినది. ఇచటఁబూసగ్రుచ్చినట్లనుటలో వర్ధరమణీయముగలదు. ఇట్టి ప్రయోగములను జూచియే కాఁబోలునాధునికులును బ్రయోగించుచుండిరి. "చ. అని తనకన్న స్వప్నమినుమంతయువీడక పూసగ్రుచ్చిన, ట్లనఘుఁడు భార్యకున్ వినిచె' రాజ సం. ఆవేశ్య మాయలలోఁబడి వందున రానున్న గతిగానలేకపోయెను. "మాంసలుబ్ధోయథామత్స్య, లోహశంకుంనపశ్యతి. సుఖలుబ్ధస్తథా దేహీయమబాధాంనపశ్యతి" గరు. "అజానందాహాత్మ్యంపతతు శలభొదీపదహనే. సమీనోఽప్యజ్ఞానాద్బడిశయుతమశ్నాతుపిశితం, విజానంతోప్యేతేవయమిహ విపజ్జాలకుటిలా, న్నముంచామఃకామానహహ గహనోమోహమహిమాం" భర్తృ. మిడుతయజ్ఞానమున నగ్నిలోఁబడి వశించుచున్నది. చేఁపమోసపోయి యెరకైనోరచాపి చచ్చుచున్నది. అంతకొంత సబబున్నదికాని మానవులు తెలిసియుఁదెలియనివారై దుఃఖభూయిష్టమయిన స్త్రీ సంపర్కమును విడువలేక చిక్కులఁపడుచున్నారు. 'ఆమాట వివిధమాయాస్తోమపుఁబలుమాట, అనుప్రాసాలంకారము. 'కోమలికెఱిఁగించెఁ బూసగ్రుచ్చినరీతిన్, ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁ డావెలయాలిపలుకులయందలి కపటమును దెలిసికొనలేక గతించిన రాత్రి యందు జరిగిన వృత్తాంతమంతయు నామెతో వరుసగాఁ జెప్పెను.

వ॥ అదియు విశ్వసించినదియుం బోలెఁ దదీయవచనంబుల నాకర్ణించి నిరంతర సౌఖ్యాంబుధి నతనిం దేల్చుచుఁ జిత్తంబుఁ దుల్చుచుఁ గొన్ని దినంబులు గడపినంతట 114.

అ॥ అదియున్—ఆవేశ్యయు, తదీయవచనంబులన్—ఆనిరంకుశునియొక్క వాక్యములను, విశ్వసించినదియుంబోలెన్—నమ్మినదానివలె, అతనిన్—ఆవిప్రుని, నిరంతరసౌఖ్యాంబుధిన్ — ఎడతెగని

సుఖమనెడి సముద్రమునందు, తేల్చుచున్ - తెప్పవలెఁ దేలింపుచు - ఓలలాడించుచు, చిత్తంబున్ - మనస్సును, తుల్చుచున్ - వేగిరపెట్టుచు, కొన్ని దినంబులు - కొంత కాలము, కడపిన + అంతటన్ - దాఁటి పోవునట్లు చేసినపిమ్మట, ఇచట నిరంకుశసౌఖ్యాంబుధి యతని దేల్చుచు, నను టచేత నిరవయవరూపకాలంకారము. "తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, 'నిరంకుశశుద్ధమ్' కా. ప్ర.

తా॥ ఆవెలయాలును వానిమాటలు నమ్మినదానివలెనటించి పూర్వమునకన్న మిగుల సౌఖ్యము నొడఁగూర్చుచుఁ గొన్ని దినంబులు గడిపిన తరువాత.

—:o: వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురిమ :o:—

సీ॥ దేవాదులకు మ్రొక్కు ♦ తీఱ దాయె నటంచుఁ, జెల్లింపుచును దాని ♦ తల్లి కొంత
యేరి కెద్దులు దూఁగ ♦ మేమింక నిడుమంచుఁ, దమకించి దాని సో ♦ దరుఁడు కొంత
యంగడి నేమేమొ ♦ యమ్ముచున్నా రంచుఁ, గండ్రలై దాని చె ♦ ల్లెండ్రు కొంత
యన్న రాదాయెఁగా ♦ వన్నె చీర యటంచు, వావిఁ దెల్పుచు దాని ♦ వదినె కొంత
తే॥ యక్కతోడు సుమీ నాకు ♦ ముక్కుపైదఁ, జేసి తెప్పించుమని దాని ♦ దాసి కొంత
మెల్లమెల్లనఁ జేతిసొ ♦ మ్మెల్ల నిట్లు, గుల్లగుట్టగఁ దిని తల్ల ♦ డిల్లఁ జేయు. 115.

అ॥ దానితల్లి - ఆభోగముదానియొక్క తల్లి, దేవాదులకున్ - వేల్పులు మొదలయినవారికి, మ్రొక్కు - ఆపత్కాలమునఁ బెట్టినదండము, తీఱదాయెన్ - ఇప్పటికిని దీర్చుకొనలేక పోతిమి, అటంచున్ - అనిచెప్పుచు, చెల్లింపుచును - ఆమ్రొక్కుబడి తీర్చుపనిని జరిగించుచు, కొంత - కొంతధనమును, దానిసోదరుఁడు - ఆవేశ్యకుఁ దోడఁబుట్టినవాఁడు, ఏము - మేము, ఇచట 'ఏము' అనుటకు 'సూ. నీమీనేమేమహల్లులకు లోపంబు విభాషనగు' ప్రౌ. వ్యా. ఇఁకన్ - ఇఁకమీఁదట, ఏరికిన్ - సర్వావయవములుఁగలవానికిని అనఁగా నన్నిటితోఁ గూడినదనుట. ఎద్దులు - ఎడ్లనుగొనుటకు, తూఁగము - తూఁగలేము, ఒకవస్తువును దులయందుంచ దానితో నింకొకవస్తువును సరిచూచుటకై రెండవవైపున నుంతురు. అదియే తూఁచుట. ఆధనమును భరించలేమనుటయే తూఁగలేమనుట "సూ. లోకోక్తినాంభవేద్యోగోయదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్" అథ. ఉదా. "సీ. అండజాధీశనీయాకారరేఖతోఁ, దులఁదూఁగలేవువస్తువులు జగతి" శృం. నై. ఇడుమంచున్ - ఇమ్మనియడుగుచు, తమకించి, త్వరపడి, కొంత - మఱికొంతద్రవ్యమును, దానిచెల్లెండ్రు - ఆభోగముదానికిఁ దరువాతఁ బుట్టిన యాఁడువాండ్రు, అంగడిన్ - సరకుల మ్మెడు కొట్టులో, ఏమేమొ - ఏవేవోవస్తువులను, అమ్ముచున్నారు - విక్రయించుచున్నారు, అంచున్ - అనిపలుకుచు, గండ్రలై - గడుసుతనము గలవారై, కొంత - ఒకకొంకసొమ్మును, దానివదినె - అయింపుడుకత్తెయొక్క యన్న పెండ్లాము, అన్న - ఓయన్నయ్యా, వన్నెచీర - రంగులుకోక, రాదాయెఁగా - రాకపోయెనుగదా, అటంచున్ - ఇట్లుచెప్పుచు, వావిన్ - బంధుత్వపువరుసను, తెల్పుచున్ - తెలియఁజేయుచు, కొంత - కొంతరొక్కమును, దానిదాసి - అబిసరియొద్ద నూడిగముచేయునది, నాకున్ - నాకు, ముక్కుపైదన్ - నాసాభరణమయినను, చేసితెప్పించుము - చేయించితెప్పించుము, అక్కతోడు సుమీ - మా అక్కయొక్కతోడుసుమా, శపథపూర్వకముగాఁ బలుకుట, అని - ఇట్లని, కొంత - కొన్నిరూకలను, మెల్లమెల్లనన్ - చల్లచల్లఁగా, చేతిసొమ్మెల్లన్ - అతనిచేతఁగలరొక్కమంతయును, ఇట్లు - ఈప్రకారముగా,

గుల్లగుట్టఁగన్ - క్షుద్రశంఖములగుట్టగా, అనఁగా ధనమునుగవ్వలగుట్టవలెఁ జులకనగాఁ జూచియనుట. గుల్లయనుటకు "ని. క్షుద్రశంఖమునదనరారు, గుల్లయనఁగ" అం. భా. తిని-మ్రింగివేసి-కర్చుపెట్టి, ధనమునుదృణీకారభావముతో వెచ్చించియనుట, తల్లడిల్లఁజేయన్ - అతని వ్యాకులపడునట్లుచేయఁగా, ఈపద్యమున 'గండ్రలై' అనుటకును "శా. తండ్రీ నాకునను గ్రహింపఁగదవైశ్యంబంచుఁ బ్రార్థించినన్, గండ్రల్గానటులాడి" స్వా. మ. 'చెల్లెండ్రు' అనుటకు 'సూ. నిత్యందారాదేశ్చస్యాద్గలయోరకారత్రస్తః' శబ్దచిం. 'తల్లడిల్లఁజేయన్' అను ప్రయోగమునకు సూ, యథాశాస్త్రంయథాశక్తి, యథాశ్రోత్రానురంజనం, యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర, శబ్దానాంకల్పనాసుతా' అధ. ఇందు సీసపాదములు నాలుగు నంత్యానుప్రాసములుగను, గీతపద్య తృతీయచతుర్థపాదములయం దనుప్రాసముగను, జెప్పినాఁడు. ఇచట వేశ్యాకుటుంబములోనివారెల్ల నిరంకుశునిద్రవ్యమంతయుహరించి బాధించిరనుటను గూర్చి "అగ్నిరాపః స్త్రీయోమూర్ఖః, సర్పోరాజకులానిచ, నిత్యంయత్నేనసేవ్యాని, సద్యఃప్రాణహరానిషట్"చాణ. అగ్నియును, జలమును, స్త్రీలును, మూర్ఖుఁడును, సర్పమును, క్షత్రియులును వీరిని బహుజాగ్రతగాసేవించినచేతప్ప శీఘ్రముగా మరణము గలిగింతురు. "అత్యాసన్నావినాశాయ, దూరస్థానఫలప్రదాః, సేవ్యంత మధ్యభాగేన, రాజవహ్నిగురుస్త్రీయః' చాణ. రాజు, అగ్ని. గురువు, స్త్రీ, యీనలుగురు మిక్కిలి సమీపముననున్నవారిని జంపుదురు. సేవించువారిని బ్రతుకనీయకుండఁ జావనీయకుండ మధ్యస్థితిలోనుందురు. దూరముగానున్నవారికిఁ బ్రయోజనము గలిగింతురు. "దావీమావధనంహంతి, హంతివేశ్యాధనాధికమ్" ఇచట వేశ్యధనమును హరించునదియేకనుక నాబిడసేయు ధనాకర్షణసంబంధమైన వివిధమార్గములను వర్ణించియుండుటచేత స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర. దీనినిజూచియే కాఁబోలు నొకకవి యిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు. "క. పండుగలని గుడిలోపలి, దండుగలని కొండలయ్యదాసుళ్ళంచున్, మిఁడిమిత్తిమిటారులు, తెండోయని దోచకున్న దినములుగలవే" బహు. చ.

తా॥ దానితల్లియగు వృద్ధవేశ్య దేవుళ్ళమ్రొక్కులుతీర్చుచున్నా ననికొంతసొమ్మును, బావా! ఎడ్లనుగొనుట కీరోఁడుతూఁగలేను పైకమేమయినయున్నచో సర్దుమని దానియన్నయును, అంగడిలోనీప్రొద్దు వింతగలవస్తువులఁ జూచితిని వానిఁదేవలయును రొక్కమిమ్మని దాని చెల్లెండ్రును, అన్నగారూ! రంగుచీరకొనుటకు రూకలనొసఁగు మనిదానివదినెయును, బావగారూ! నాకు ముక్కుబులాకీ చేయించిపెట్టెదవా లేదా! అని యీాడిగను చేయునదియును, మెల్లమెల్లఁగా నతనిద్రవ్యమంతయు గవ్వలరానినివాడినట్లు కొలఁదిదినములలోనే కర్చుపెట్టి యతనిని గలఁతనొందఁజేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన ♦ యపరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ ♦ జదువఁ బెట్టెఁ
దండ్రి చేయించిన ♦ దర్భాంగుళీయకం, బావృత్తిగాఁగఁ దా ♦ నమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబు ♦ తోనొసంగినసైఁడి, మొలత్రాడుఁ బ్రాతయ ♦ ప్వలకుఁగట్టె
జనని చేయించిన ♦ జాళువాతాయెతుల్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందు ♦ వందఁజేసెఁ

తే॥ దులసిపోఁగులు మొదలుగాఁ ♦ గలుఁగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదవని ♦ శ్శేషపఱచెఁ
బ్రతిదినము దానిసంసార ♦ బాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగఁగడపె ♦ దుర్వృత్తి నతఁడు.

అ॥ అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, దుర్వృత్తిన్ - చెడునడతచేత, అత్తవారు - తనయత్తమామలు; ఇచ్చిన + అపరంజిగంటీలు - ఒసంగిన శ్రేష్ఠమయినసువర్ణ హస్తాభరణములు, ఇదివేశ్య

శబ్దము. ఈశబ్దమునకుఁ జాలనిఘంటువులు పోఁగులని యర్థముచెప్పుచున్నవి. కాని కవిమురుగులనియే చెప్పినాఁడు. ఈపదము పోఁగులకేయర్థమైయుండినచో నెత్తుగీతియందు "మలసిపోఁగులుమొదలుగాఁ గలుఁగుపెట్టి" యనఁడు. ఆంధ్రవాచస్పత్యమున నసైకము గంటీలు-దే. వి కర్ణవేష్టనము చూ. భూషణము. అనియేయున్నది. ఇందను శబ్దమే ధృవపడినఁగాని తదర్థము ధృవపడలేదు. పశ్చిమదేశమున నీ శబ్దమచ్చటచ్చట వినియున్నాను. సంశయింపక - సందేహపడక, వేగన్ - శీఘ్రముగా, చదువఁబెట్టెన్ - ఇచ్చివేసెను, చదువఁబెట్టుటయనఁగా శుభకార్యములయందు బంధువులలోనగువారు పవిత్రముగా నొసంగెడు వస్త్రాదులను దమపేరును బుచ్చుకొనువారి కగుచుట్టరికమును తెలియునట్లు పురోహితునివలన మంత్రపూర్వకముగాఁ జెప్పించియిచ్చుట. ఇదికొన్నిచోట్ల నాచారమైయున్నది కనుక నావిధముగా నిచ్చెనని పరిహాసపూర్వకముగాఁ బలుకుట. తండ్రి - తనయొక్క జనకుఁడు, చేయించినదర్భాంగుళీయకంబు - చేయించిపెట్టిన దర్భముడిగల బంగారపుటుంగరమును, తాను - తనంతటతానే, అవృత్తి + కాఁగన్ - ఒకతడవయయిపోయి, రెండవతడవరాఁగానే - అనఁగాదాని వెంటనేయనుట, అమ్మకొనియెన్ - విక్రయించుకొనెను, మేనమామ - తనతల్లియొక్క తోఁబుట్టువు, ప్రియంబుతోన్ - ప్రేమతో, ఒసంగినపైఁడిమొలత్రాడున్ - ఇచ్చినసువర్ణకటిసూత్రమును, ప్రాఁతయప్పులకున్ - పూర్వపుబాకీలకు, కట్టెన్ - చెల్లఁగట్టెను, జనని - తనతల్లి, చేయించిన జాళువాతాయెతుల్ - చేయించికట్టిన బంగారుతాయెతులను, వడ్డికెక్కుడున్ - వడ్డీతాలూకుబాకీకి, చిందువందుఁజేసెన్ - చెదరఁగొట్టెను, చిందువందనుటకుదా "వ. అందంపముందటంగ్రంపుకొను మణిమయస్యందనంబులం జిందువందుజేసి యు" జై. భా. పిదపన్ - తరువాత, తులసిపోఁగులు - తనయొక్క కర్ణాభరణములు, అనఁగా తులసికాయలవలెఁ జేయఁబడినబంగారపుచెవి పోఁగులు, మొదలుగాన్ - మొదలయినవన్నియును, కలుఁగుపెట్టి - బొక్కపెట్టి, చిక్కుబాకీలు - సంకటముగలయప్పులు, నిశ్శేషపఱిచెన్ - మిగులులేకుండఁజేసెను, అనఁగాఁబూర్తిగాఁదీర్చివేసెను. ప్రతిదినమున్ - నిత్యమును, దానిసంసారబాధలెల్లన్ - ఆవేశ్యయొక్కకుటుంబసంబంధమైన కష్టముల నన్నింటిని, ఎత్తుకెత్తుగన్ - దానియారంభమునకంటె యధికముగా, కడపెన్ - జరుగునట్లుచేసెను. ఇందు 'ఎత్తుకెత్తుగన్' అనుప్రయోగమునకు "సూ. సంధిస్తుద్రుతపూర్వస్య ప్రాయశోనభవేదితః" అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు తనమామగారు తనవివాహకాలమునఁజదివించిన బంగారుమురుగుల నావిటకే చదివించెను. రెండవతూరి తండ్రిచేయించిన దర్భముడియుంగరము నమ్మకొనెను. మేనమామచేయించిపెట్టిన సువర్ణకటిసూత్రమును బురాతనఋణములకుఁగట్టెను. తనతల్లి చేయించికట్టిన కనకపుఁదాయెతులు వడ్డీలక్రిందజమకట్టెను. తుదకు చెవియున్న తులసిపోఁగులుసయితము కర్చుపెట్టి చిక్కుబాకీలు పూర్తిపరిష్కారము చేసెను. ఇట్లు దినదినము మితిమించిన కర్చుతో దాని కుటుంబమును బోషించుచువచ్చెను.

—: వేశ్యకుగర్భమగుట :—

క॥ ఈతీరున వారవధూ, జాతముఖిన్ దుర్ణివార ♦ సంభోగకళా

అ॥ ఈతీరునన్ - ఈప్రకారముగా, వారపయోజాతముఖిన్ - పద్మమువంటిముఖముగలయా వేశ్యను, దుర్ణి . . . . తురిన్. దుర్ణివార - నివారింపనలవిగాని, సంభోగ - సంపర్కమునందలి, కళా - విద్యయొక్క, చాతురిన్ - నేర్పుచేత, రాత్రిందివములు - రేయింబగళ్లు, అహోరాత్రములు, పాతరలాడించి - నటింపఁజేసి, ఇచట 'పాతరలాడించి' యనుటకు "సూ. కేచిత్తుణిచమిచ్ఛంతి ధాతోరేవాశ్నుతాగమాత్" అధ. ఉదా "క. ప్రీతిన్ గోపకులందఱు, గీతంబులువాడ దరుల ♦ కిందనునగుచున్, జేతులఁద్రిప్పుచు జెడజెడ, పాతరలాడెను యశోద ♦ పాపండనినన్" భాగ. గర్భవతిన్ - కడుపులోఁబిండముకలదానినిగా, "ని గర్భః కుక్షిస్థజంతుః" "గర్భోఽపవరకేఽగ్నౌ సుతేపనసకంటకే, కుక్షౌకుక్షిస్థజంతౌచ" యా. ఒనరించెన్ - చేసెను, ఇందు 'రాత్రిందివములు' అనుచోట బిందాగమమునకుదా "శా. తల్లిందండ్రులునన్నుఁగానని మన ♦ స్తాపంబునం బొక్కఁగా" ఇచట నిరంకుశుఁడు సామాన్యవిటులవలెఁగాక 'దుర్ణివారసంభోగకళాచాతురిరాత్రిందివములుఁ, బాతరలాడించి' అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్యాధ్యవసానంతు ప్రకృతస్యపరేణయత్, ప్రస్తుతస్యయదన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిస్సా" కా. ప్ర. ఉదా 'అస్యత్ సౌకుమార్యం అస్త్యైవచకాఽపివర్తనచ్ఛాయా. శ్యామాసామాన్య ప్రజాపతేః రేఖైవచనభవతి' ఇటవేశ్య యౌవనమధ్యస్థకనుక శ్యామాశబ్దమున కర్థమిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శ్యామా-శీతోష్ణకాలే ఉష్ణశీతా షోడశవార్షికీయం కాంతా' సంభోగకాలమునుగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "కూపోదకం వటచ్ఛాయా తాంబూలం తరుణీకుచా. శీతకాలేభవేదుష్ణ ముష్ణకాలేచశీతలమ్" చాణ.

లూ॥ ఆనిరంకుశుఁడు తానభ్యసించిన కొక్కోకాదిశాస్త్రములయొక్క నేర్పుతో నాచంపకగంధిని రేయింబవళ్ళు గలయికచే గర్భవతినిగాఁజేసెను.

—: వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట :—

మ॥ ఒకనాఁ డాధరణీసుపర్వుఁడు తదీ ♦ యోదగ్రగేహాగ్రవే
దికపై నొక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ ♦ దీనత్వ మేపార స
వ్యకపోలంబున హస్తపద్మమిడి న ♦ మ్రాస్యాంబుజుం డై కకా
పికలై నట్టిమనంబుతోఁ గృపణతా ♦ భీతిన్ విచారింపఁగన్. 118.

అ॥ అధరణీసుపర్వుఁడు - అపుడమివేలుపు, ఒకనాఁడు - ఒకదినమున, తదీ . . . కపైన్ - తదీయ - అభోగమదానిదైన, ఉదగ్ర - ఉన్నతమైన, ఎత్తయిన, "ని. ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాస్తుంగేఽథ" అ. గేహాగ్ర - ఇంటిముందున్న, వేదికపైన్ - అరుఁగుమీఁద, ఒక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ - ఒకఁడుపట్టుకొనివచ్చి కూర్చుండఁబెట్టిన నేరస్థునివలె, దీనత్వము - బీదతనము, ఏపారన్ - అతిశయించఁగా, సవ్యకపోలంబునన్ - ఎడమచెక్కిలియందు, 'ని. వామంశరీరే సవ్యం స్యాత్' అ. 'సవ్యంవామప్రతీపయోః' విశ్వ. 'ని. గండౌ కపోలౌ తత్పరౌ' అ. హస్తపద్మమున్ - కమలమువంటిచేతిని, ఇడి - ఉంచినవాఁడై, కకాపికలు - చెల్లాచెదరు, యథాయథలు, ఐనట్టిమనంబుతోన్ - అయియున్నమనస్సుతోఁ గూడినవాఁడై, ఉదా "చ. పొలుపుగరంగధామునకుఁ బువ్వులతోఁటదాఁటవచ్చి తొంటిశా కళిగినఘాతకంబులుక ♦ కాపికగానిసహాడి" విజ. కృపణతా

భీతిన్ - బీదతనమువలనిభయముచేత, విచారింపఁగన్-ఆలోచించుచుండఁగా. ఇంచు 'హస్తపద్మము-ఆస్యాంబుజము' ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్తియే, 'ఉదగ్రగేహాగ్ర' అనుప్రాసాలంకారము.

శా॥ ఒకదినమున నానిరంకుశుఁడా వేశ్యవాకిటనున్న యెత్తయినయరుఁగుమీఁదఁ దనయెడమ చేయి చెక్కిటఁజేర్చి తప్పుచేసినసేరస్థుని బట్టుకవచ్చి కూర్చుండఁబెట్టినప్పుడు తలవంచికొనినట్లు కూర్చొని విచారించుచుండఁగా.

సీ॥ కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళ ♦ పోలికి హతశేష, దంతద్వయంబు న ♦ ర్తనము సలుపఁ
గల్లబాసలచేతఁ ♦ దెల్లవాఱినచేతు, లతివిపాకసితాబ్జ ♦ మనుకరింపఁ
గుసుమాస్త్రుతమటంపు ♦ గొడుపులోయనఁ బ్రేలుఁ,జన్నులునాభిపా ♦ ర్శ్వములఁదనర
గుమిడికంబులరీతిఁ ♦ గొనలువంగినబొమల్, పగఁజాటు కన్నుల ♦ పైఁ నటింప

తే॥ రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపు ♦ రులు చలింప, నింటిబిడ్డలపైఁ బెట్టి ♦ కంటసంబు
లాడుచును వచ్చె విటసమూ ♦ హావిలంఘ్య, మాననానావచోఝిల్లి ♦ దానితల్లి.

ఆ॥ విట . . . . .ఝిల్లి. విటసమూహా - జారపురుషులసముదాయమునకు, అవిలంఘ్యమాన-దాఁటనలవిగానివగు మన్న, నానావచః - పలువిధములయినమాటలయందు, ఝిల్లి - కీచురాయి, అయినదానితల్లి - ఆవేశ్యమాత, హతశేషదంతద్వయంబు - ఊడిపోగామిగిలిన ముందలిరెండుపండ్లు, 'ని. రదనా దశనా దంతరదాః' అ. కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళపోలికిన్ — కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళవలె, కీలుగుఱ్ఱమనఁగా పగటివేషములవాండ్రును మఱికొందఱును కఱ్ఱతోగుఱ్ఱమునుచేయించి దానిముందు కాళ్ళాడునట్లు కీళ్ళుపెట్టింతురు. అదిరోకీలుగుఱ్ఱము. నర్తనము - నాట్యము, చలుపన్ - చేయఁగా, కల్ల బాసలచేతన్ - బూటకపుఁబ్రమాణములచేత, తెల్లవాఱినచేతులు - తెల్లగానయినహస్తములు. అతి విపాకసితాబ్జమున్. అతివిపాక - మిక్కిలిపండి రాలిపోవుటకుసిద్ధమయిన, సితాబ్జమున్ - తెల్ల తామరపువ్వును. అనుకరింపన్ - పోలియుండఁగా, కుసుమాస్త్రుతమటంపుఁగొడుపులో - మన్మథుని తప్పెటయొక్క వాయించెడిసన్నని కొయ్యలేమో, 'ని. సీ. తమ్మటంబనఁగను దమటంబనంగను, దమటాభిధానింబు ♦ దనరుమండు" ఆం. భా. 'కొడుపు' అనుటకు 'సీ. మసిబొట్టుబోనాని ♦ నసలుకొల్పినకన్న,కొడుపుచేఁదాటించు ♦ సెడపదడప' క్రీడా. అనన్ - అనునట్లుగా, బ్రేలుఁజన్నులు-బ్రేలాడునట్టిస్తనములు, నాభిపార్శ్వములన్ - బొడ్డుయొక్క ప్రక్కలను, తనరన్ - ఒప్పఁగా, గుమిడికంబులరీతిన్ - గుమ్మటములవలె, ఈపదముదేశ్యము. మననిఘంటువులయందు లేదు. కొనలు వంగినబొమల్ - చివరలువంగినకనుబొమలు, పగఁజాటుకన్నులపైన్ - కోపమును వెలిఁబుచ్చునట్టి నేత్రములమీఁద, నటింపన్ - వర్తించఁగా, రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు. రుబ్బు - ఱోటిలోవేసి పొత్రముతో రుబ్బుచున్నట్లుగా, బోసినోటిలోనుంచి యటునిటు మెదుపుచున్నయాకుట. విడియంపుఁ బలుతుంపురులు - తాంబూలముయొక్క యధికమయినతుంపరలు- అసగాశికరములు, తుంపురులనుట కుదా "సీ. కకుకుబైతమ్మిపైఁ ♦ గ్రమ్మమంచునుబోలె, 'సింగమునఁబెనుట తుం ♦ పురులెల్ల' యయా. చలింపన్ - చిందుచుండఁగా, ఇంటిబిడ్డలపైఁబెట్టి - తనగృహమునఁగల పిల్లలమీఁదఁ బెట్టి, అనఁగాఁదనపిల్లలనుకొన్నట్లుగానను. కంటసంబులు - కోపాద్రేకములుగలమాటలను, అడు

చును - మాట్లాడుచు, వచ్చెన్ - అచ్చటికిఁ జేరెను, ఇందు 'దబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు' అనుచోటఁ బువర్ణము వచ్చినందులకు 'సమానాధికరణ్యేతు బహుత్వార్థేపరేஉపిచ, ముబ్యోర్వా వేతాం పుంప్వాఖ్యా వాదేశావత్ర సర్వదా' అథ. 'సూ. మోస్తువిభక్త్యేకవచనే పుంపూ' శబ్ద. కంటసమ్మ అనుటకు 'ని. గీ. కఁటపమ్మ నాగనువిస్తలా ♦ పమ్మచెంగు' ఆం. భా. ఉదా 'ద్వి. కంటకంబులనొచ్చి ♦ కన్నీరుదెచ్చి, కంట పంబుజేకిక్కి ♦ కఱకుఁజోక్కి' ద్వి హ. 'కీలుగుఱ్ఱపుగాళ్ళ పోలికి హత్తిశేషదంతద్వయంబు నర్తనము సలుప' ఇత్యాదులుత్ప్రేక్షాలంకారము. "సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్" కా. ప్ర. ఉదా "లింపతీవతమోஉంగాని వర్షతీవాంజనంనభః, అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాంగతా" 'నానావహ్యోర్ఝిల్లి' ఉపమాలంకారము. 'ఝిల్లిదానితల్లి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కోడెకాండ్రకుఁ దిరస్కరింపఁబడి గాని వివిధకార్యములయందుఁ గీచురాయివంటిది యైనయాజరఠి తనయూడిపోయినదంతములలో శేషించినముందటిరెండుపండ్లును గీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళవలెఁ గదలుచుండఁగను, అసత్యప్రమాణములచేత సెండినవేమో యనునట్లు పరువుదప్పిన తెలిదమ్మివలె నున్నకరములును. మన్మథుఁడు వచ్చునప్పుడు ముందుగా వాయించు తప్పెటలను బ్రోగించెను కట్టెవలె నాభికిరువైపుల వ్రేలాడుస్తనములును; గుమ్మెటమూతలవలె వంగినకనుబొమలు కోపమును దెలియఁజేయుచున్నకన్నులపైఁ బడుచు డగను. నోటిలోనున్న తాంబూలము ఱోటిలో వేసి యబ్బినట్లు త్రిప్పుచుండఁగాఁ దుప్పరలు వెలికివచ్చుచుండఁగను, తనయింటిపిల్లలను దిట్టుచున్నదానివాలెఁ గోపపూరితమగు ప్రసంగమాలతో నటకువచ్చెను.

వ॥ అయ్యవసరంబున. 120.

అ॥ అయ్యవసరంబున్-ఆసమయమున,

తే॥ అధికతరరోషభీషణ ♦ వ్యాఘ్రిఁ జూచి, బెగడినలుదిక్కులకుఁ బోవు ♦ మృగము వోలె
సందడింపుచు వచ్చునా ♦ జరఠిఁ జూచి, ధారణీదేవతనయుండు ♦ తల్లడిల్లె. 121.

అ॥ సందడింపుచున్-ఎడములేక నిందుగాధ్వనిచేయుచు, ఉదా. "ఎ. గీ. సందడించుచుఁ బుష్పపంచయముసలిపి" కళా. వచ్చునాజరఠిన్ - తనసమీపమునకుఁజేరుచున్న యాముసలిబోగముదానిని, ధారణీదేవతనయుండు-బ్రాహ్మణసుతుఁడయిన యానిరంకుశుఁడు, చూచి-వీక్షించి. అధికతరరోషభీషణవ్యాఘ్రిన్. అధికతర - ఎక్కువయైన, రోష-కోపముతో, భీషణ - భయంకరమయిన, వ్యాఘ్రిన్-ఆఁడుపెద్దపులిని, చూచి-కనుఁగొని, బెగడి-భయపడి, నలుదిక్కులకున్-నాలుగువైపులకు, పోవుమృగమువోలెన్-పాఱిపోవుచున్నటువంటి లేడియో యనునట్లు, తల్లడిల్లె-మిక్కిలి కలఁతపడినమనస్సుగలవాఁడాయె, ఇచట 'తల్లడిల్లి' యనుపదమునకుఁ ఉదా. "ఎ. గీ. వచ్చెనకులుఁడమిత ♦ వాహినీపదహతిఁ, దల్లడిల్లుచుండఁ ధరణితలము" భార. 'అధికతర.....మృగమువోలె, అనుటచేనుత్ప్రేక్షాలంకారము. "మన్యేశంకేధ్రువంప్రాయో, నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దైః, ఇవశబ్దోஉపితాదృశః" కావ్యాద. కవిసార్వభౌముఁడు నిట్లువర్ణించినాఁడు "చ. మదనకిరాతశిక్షితశరౌ మార్గణపంక్తులకాత్మనెంతయున్, గదిసినభీతిఁ బల్లవమృ ♦ గంబులు వారవధూప్రదేశములన్, కుధురముఁజేరి గుబ్బచను ♦ గొండలచాటున దాఁగరాఁగఁద, త్సదనమునందు బెబ్బులుల ♦ చాడ్పున వేశ్యలతల్లులుం

ద్రోగిన్" రాజశే. ఇందు భయమను భావము సూచితము. "రౌద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్" ప్ర. తా.

తా॥ మిగులఁ గోపముతో నల్లరిచేయుచు వచ్చుచున్న యు ముసలిని జూచి యా నిరంకుశుఁడు భయంకరమైన యాఁడుపెద్దపులిని జూచి బెదరి పర్విడనున్న లేడివలెఁ దల్లడిల్లెను.

క॥ వచ్చెం గద విటులపాలటి, చిచ్చఱపిడు గింకనేమి ♦ సేయుదు ననుచున్
తిచ్చవడి యంతలో ధృతి, దెచ్చుక రక్షకుఁడు నాకు ♦ దేవుఁడె యనుచున్. 122.

అ॥ విటులపాలిటిచిచ్చఱపిడుగు — వ్యభిచారులపాలఁబడియున్న యగ్నిమయమైన పిడుగు, ఉదా. "శా. చిచ్చఱపిడుగుల్ వడిఁ దొరఁగుచాడ్పున నంబరవీధినుగ్రమై" భార. వచ్చెంగద—వచ్చెను గదా, ఇఁకన్—ఇఁకమీఁద, ఏమిచేయుదున్ — నేనేమి సేయఁగలవాఁడను, అనుచున్—ఇట్లుతలంచుచు, తిచ్చవడి—నిశ్చేష్టితుఁడై—చేష్టలుదక్కినవాఁడై, తిచ్చ + పడు—తిచ్చపడు ఉదా. "క. తిచ్చవడియు భయబలములు, నచ్చెరువుగఁ జిత్రరూపు లట్లుండఁ" భార. అంతలోన్ — ఆకాలములోపల, ధృతి దెచ్చుక—ధైర్యమునవలబించి, నాకున్—నాకు, రక్షకుఁడు—కాపాడునట్టివాఁడు, దేవుఁడె—భగవంతుఁడె, భగవంతుఁడుదప్ప నితరులెవ్వరులేరనుట, అనుచున్—ఈవిధముగాఁ దలంచుచు, ఈపద్యమున 'ధృతి దెచ్చుక' అనుప్రయోగమునకుదా. "క. ఆలోకెక్కఁ కనీపుత్త్రిఁడు" భాగ. 'విటులపాలిటిచిచ్చఱపిడుగు' ఉపమాలంకారము.

తా॥ మిండగీండ్రపాలిటి యగ్నిమయమగు పిడుగువంటి యీవృద్ధవేశ్య సమీపించినదిగదా! ఇప్పుడేమిసేయుదును. దీనిపాలిటినుండి నన్నురక్షించువారెవరు? అని నిశ్చేష్టితుఁడై పిదప ధైర్యము నవలంబించి,

సీ॥ అల్లంతటనె రాఁగ ♦ నావలికంతలో, దాఁటలేనైతి నే ♦ చ్చోటికైన
మునుమున్న తెలిసి యీ ♦ ముదివరాకమునకై, కొంచురా లేనైతిఁ ♦ గోకవాక
మోసిపోయితి దీని ♦ ముంతపాటునకైనఁ, జేకూర్ప లేనైతి ♦ యాకరుద్ర
దాసీజనులకైనఁ ♦ దగఁజెప్పి యీరాలేఁ, డనిపించలేనైతి ♦ హావుణుదప్పి
తే॥ తొలుతనే బొంకినట్టిబొం ♦ కులు సహస్రసంఖ్యలవియెల్లఁ దలఁచిరో ♦ నమున నేఁడు
వచ్చుచున్నది మాటల♦ వశముగాదు, ధూళిదర్శన మేమైన ♦ దొరకదయ్యె. 123.

అ॥ అల్లంతటనె—అగపడునంతదూరమునను, అల్ల + అంతటనె—అల్లంతటనె, అగును. 'అల్ల' యనునది తచ్చబ్దార్థకమును, ప్రసిద్ధార్థకమును, అగును. రాఁగన్—వచ్చినప్పుడే, ఆవలికంతలోన్— ఆవలిసందులోనుండి, ఏచోటికైనన్—ఏప్రదేశమునకైనను, దాఁటలేనైతిన్—కడచిపోఁజాలనయితిని గదా, ఇచట 'ఐతిన్' అనుటకు "సూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే" అథ. మునుమున్న—మొట్టమొదటనే, తెలిసి—ఎఱిఁగియుండి, ఈముదివరాకమునకై — అనామకురాలయిన యీ ముదుసలిదానికి, కోకవాక—కోకయైననువు కీదయినను, కొంచురాలేనైతిన్ — కొనియిచ్చుచువచ్చిన వాఁడను గాకపోతినిగదా, మోసపోయితిన్—వంచింపఁబడితిని, దీనిముంతపాటునకైనన్—ఈబిడరొయిక)—

కల్లుముంతకొఱకుఁ జేయుప్రయత్నమునకయినను, ముంత+పాటు-ముంతపాటు అగును. ముంతయనఁగాఁ దోడ్డైపెలవఁటిమంటిపాత్రము, రూకరుంట-డబ్బుగాని యింకకేదయినను గాని, చేకూర్పలేనైతిన్-చేతిలోఁబడవేసినవాఁడను గాకపోతినిసుమా, దాసీజనులకైనన్-ఊడిగపుఁబోఁటులకయినను, తగఁజెప్ప-యుక్తమగునట్లుగాఁ జెప్ప, హావుణుదప్పి-ఈవేషముతో లేకుండ, ఇచట 'హావుణు-హావణు' అని రెండురూపములుకలవు ఊరలేఁడనిపించలేనైతిన్-గ్రామమునందు లేఁడని చెప్పించకపోతినిగదా, సేన్-సేపు, తొలుతన్-మొదట, బొంకినట్టిబొంకులు-ఆడినట్టియబద్ధములు, సహస్రసంఖ్యలు - వేలకు వేలు, మితిలేవనుట, నేఁడు-ఈదినమున, అవియెల్లన్-వానినన్నింటిని, ఇచట సంధినిగూర్చి 'సూ. అచోఽచికుత్రచిల్లోపో, బహుళంస్యాత్ప్రయోగతః' అధ. 'సూ. తద్వృత్తదాదిజస్య' శబ్దచిం. తలఁచి-జ్ఞాపకమునకుఁదెచ్చుకొని, రోసమునన్-కోపముతో, వచ్చుచున్నది-సమీపమునకుఁజేరుచున్నది, మాటలవశము గాదు - నాపలుకులకెంతమాత్రములోఁబడదు, ధూళిదర్శనము - దుమ్మునుజూచుట, ఏమైనన్+దొరకదయ్యె-ఏమాత్రమయినను లభించకుండెనుగదా. అనఁగా దానికన్నులలో దుమ్ముకొట్టియైనను బోవుటకు వీలులేకుండెనుగదాయనుట. ఈపద్యమున 'మోసపోయితిన్' అనుటకుదా. 'ఉ. మాయపుం,జొక్కులనీవునిక్కముగఁజూచివనంబున మోసపోయితిన్' భార. అలం. స్వభావోక్తి.

తా॥ అది యంతదూరముననున్నప్పుడే యవతలిసందులోనుంచి యొచటికైనఁ బోకుంటిని. ఈ సంగతి ముందుగానే తెలిసికొని యీయసాధకురాలి కొకకోకయైనఁ గొనకపోతిని. ఈయవమానము రాకుండుటకు దానికల్లుముంతకర్చుకయిన డబ్బీయనైతిని. ఇచ్చటిదాసీలకైనఁ జెప్పి మాయువేషముతో నుండి గ్రామమునలేఁ డనిపించకపోతిని. మొదట నేనాడినయబద్ధములు వేనవేలుగలవు. అవియన్నియు జ్ఞప్తికిఁదెచ్చుకొని కోపముతో నిటకువచ్చుచున్నది. గుప్పెడుదుమ్మయినను గనపడలేదుగదా !

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి, 124.

అ॥ అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్-బహువిధములుగా. వితర్కించి-ఊహించినవాఁడై.

——: ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట :——

మ॥ ధరణీనాథ దరిద్రతాపిశునవ ♦ స్త్రస్ఫూర్తి నాభారతీ
వరవంశోత్తమసూతి చింతిలఁగ న ♦ వ్వారాంగనామాత దు
ర్భరపాండిత్యముఁ జూపి దీనదశకున్ ♦ రాఁబోలు నీయయ్య "జే
పరమేశా" యనిపింపఁగా వలదె వి ♦ ప్రస్వామి నంచున్ మదిన్. 125.

అ॥ ధరణీనాథ-ఓరాజా, ఆభారతీవరవంశోత్తమసూతి, ఆ - అయొక్క, భారతీవర-బ్రహ్మదేవునియొక్క, వంశ-కులమునందు, ఉత్తమసూతి-శ్రేష్ఠుఁడుగాజన్మించిన యానిరంకుశుఁడు. దరిద్రతాపిశునవస్త్రస్ఫూర్తిన్, దరిద్రతా-లేమిచేత, పిశున-నీచమైన, వస్త్రస్ఫూర్తిన్-వస్త్రములయొక్క పరిపూర్ణతచేత, చింతిలఁగన్-విచారపడఁగా, అవ్వారాంగనామాత-ఆబోగముదానియొక్క తల్లి, దుర్భర పాండిత్యమున్-భరింపనలవిగాని విద్యాచాతుర్యమును, చూపి - కనఁబఱచి, మదిన్ - దానియొక్క మనస్సునందు, ఈయయ్య-ఈతఁడు, దీనదశకున్-దరిద్రావస్థకు, రాఁబోలున్ - రాఁదగియుండును,

విప్రస్వామిన్-బ్రాహ్మణులలో నధికుఁడయినవానిని, జేపఁ మేకా-ఓదేవుఁడా నీకునమస్కారము, సమస్తమునుగోలుపోయి యింకొకదానిఁబట్టఁబూనునప్పు డనునది. ఉదా. "క. క్షితిదేవమౌళియతివి, స్మితుఁడై చేదోయిమోడ్చి జేయుచునము, స్కృతులలరఁజేసి శిష్యున, హితుఁడై తనయాశ్రమమున కేతెంచెనృపా" శేష. అనిపింపఁగావలదె-అనునట్లుగాఁజేయవద్దా, అంచున్ - ఈప్రకారముగానను కొనుచు, ఈపద్యమున 'ఈయయ్య' అనుప్రయోగమునకుదా. "క. ఈయయ్యఁబట్టి తెచ్చుట" కళా. ఇచట నిరంకుశుఁడు చింతించినాఁడనుటకు "ఈర్ష్యీఘృణీత్వసంతుష్టః, క్రోధనో నిత్యశంకితః, పరభాగ్యోపజీవీచ, షడైతే నిత్యదుఃఖితాః" అనుశాస్త్రానుసారముగ నసంతుష్టమనస్కుఁడు చింతించును. వేశ్యమాత నిరంకుశుని వెడలఁగొట్టఁదలంచుటనుగూర్చి "యత్రోదకంతత్రవసంతిహంసా, స్తథైవ శుష్కం పరివర్జయంతి, నహంసతుల్యేననరేణభావ్యం. పునస్త్యజంతః పునరాశ్రయంతః" చాణ. లోకోక్త్యలంకారము. ఇచట వేశ్య నిరంకుశుని 'జేపర మేకా'. అనిపింపవలెననుట పుష్పభ్రమరన్యాయమని తెలియవలయును.

తా॥ ఓధర్మపాలనృపతీ! కడు బీదతనముతోఁ జినిగినగుడ్డలను ధరించియున్న యాబ్రాహ్మణకుమారుఁడు విచారపడుచుండఁగా నావృద్ధవేశ్య తనకూతువిద్యలయొక్క నేర్పుతోఁగనిపెట్టి యీతఁడు దరిద్రావస్థనొందియుండనోపు నీక నిటనుండి జేప మేకా! అనిపింపవలయునుగదా యని తలంచెను.

వ॥ చిరంతనస్నేహ మొక్కింత తలఁచి యాజగజంత యిట్లనియె. 126.

అ॥ అజగజంత - ప్రపంచమునకెల్ల ధూర్తురాలయిన యావృద్ధవేశ్య, జగము+జంత, గయ్యాళి. "ని. నీ. గట్టివాజంతజాణగయ్యాళియనఁగను,ధూర్తయొప్పాభిధ దోఁచుచుండు" అం. భా. సాంబనిఘంటువునఁగూడ నిట్లేయున్నది. చిరంతనస్నేహమున్ - పురాతనపుమైత్రిని, 'ని. పురాణప్రతనప్రత్న పురాతనచిరంతనాః' అ. ఒక్కింతతలఁచి - కొంచెము జ్ఞాపకమునకుఁ దెచ్చుకొని, ఇట్లని యెన్ - ఈవిధముగాఁబలికెను. చెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెనట

—: వేశ్యమాత నిరంకుశునకు నీతులుబోధించుట :—

క॥ ఒకపండువ పబ్బంబున, నొకయూరట మైనవేళ ♦ నొక్కొకతఱి వే
డుకతనము గాక యిటునటె, సకలము వర్జించినడువఁ ♦ జనునా యోయీ. 127.

అ॥ ఓయీ - ఓపడుచువాఁడా, ఇదినీచసంబుద్ధి ఒకపండువపబ్బంబునన్ - ఒకానొక సంతోషముతోఁగూడిన యుత్సవదినమునను, అతిథిగావచ్చినప్పుడును, ఒకయూరటమైనవేళన్ - ఒకస్తిమితముగానున్న సమయమునను - ఏదోఒకానొకసమయమునననుట. వేడుకతనముగాక - కోరిక కలిగినప్పుడురాఁదగునుగాని, ఇటువలెన్ - ఈవిధముగా, సకలమున్ - అన్నిటిని, వర్జించి-విడిచి పెట్టి, నడువఁజనునా - సంచరించుటచెల్లునా - లోకులు మెత్తురాయనుట.

తా॥ ఓయీ! ఒకసంక్రాంతివంటి పర్వదినముననో, ఒకవిందుగానో, ఒకనెమ్మదిగానున్న సమయముననో వేడుకగా మాయింటికివచ్చుటపాడిగాని యిట్లన్నిటినివిడిచి సంచరింపఁదగునా?

సీ॥ కడుఁబిన్నప్రాయమ ♦ ప్పుడ తాళిఁగట్టిన, కులమునిల్లా లెంత ♦ కుందవలయుఁ
బుట్టినిల్లని పెట్టు ♦ పోఁత లాశించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత ♦ యడలవలయుఁ
దనయుండు మాకు ము♦ప్పున కందుననియున్న, తలిదండ్రు లెంతచిం♦తిలఁగవలయు
నందఱిండ్లకు నాస ♦ యైయుండునితఁడని, నిక్కుబందుగు లెంత ♦ పొక్కవలయుఁ

తే॥ జల్లఁగాఁ జేతికాసెల్ల ♦ దుల్లి పోల్లె, గాఁడ వై యికనైన నీ ♦ కాఁపురంబు
బ్రతుకుపని విచారింప కీ ♦ పనికిఁజొరఁగఁ, బడినవానికినెక్కడి ♦ భారబుద్ధి. 128.

అ॥ కడున్ = బిన్నప్రాయమునప్పుడ - మిక్కిలిచిన్నతనమునందే, తాళిన్ = తాళిబొట్టును, కట్టిన కులమునిల్లాలు - మెడలోఁగట్టిన నీజాతియందుద్భవించిన గేస్తురాలు, ఎంతకుందవలయున్ = ఎంత దుఃఖపడవలెను, పుట్టినిల్లు - మేముజన్మించినగృహము, అని - అనుకొని, పెట్టుపోఁతలు - భుజించుపదార్థములను బెట్టుట, పానముచేయుపదార్థములను పోయుటమొదలగునవి ఆశించినయక్క సెల్లెండ్రు - ఆశపడియున్న నీయుప్పలును చెల్లెండ్రును, ఎంతయడలవలయున్ = ఎంతగావిలపించ వలెను. తనయుండు - కొడుకు, మాకున్ = మాకు, ముప్పునకున్ = ముసలితనమున-కష్టకాలమున, అందున్ = అక్కఱకురాఁగలఁడు, అని - ఇట్లుతలంచి, ఉన్నతలిదండ్రులు - ఉన్నతల్లియును, తండ్రియును, ఎంతచింతిలఁగవలయున్ = ఎంతగాశోకించవలయును, ఇతఁడు - ఈచిన్నవాఁడు, అందఱిండ్లకున్ = మాయందఱిగృహములకు, ఆసయై - ఆశగానున్నవాఁడై, మేమందరమాశించి యున్నామనుట, ఉండున్ = ఉండఁగలఁడు, అని - ఇట్లూహించి, నిక్కుబందుగులు - గర్వించు నట్టిచుట్టములు ఎంతపొక్కవలయున్ = మనస్సులో నెంతదుఃఖపడవలెను, చల్లఁగాన్ = మెల్లఁగా చేతికాసెల్లన్ - చేతనున్నరొక్కమంతయును, దుల్లి - చేజారి, అంతయును బోయెననుట. 'ని. కాసు. త. ధనము శచం' 'కాసు. త. దుగ్గానిలో 10 వ పాలు. సూ, అం. ని. ఉదా 'ద్వి. మరగి చొచ్చియిట్లు♦మత్తపోతనము, సురఁగక చొచ్చి కా♦సుగనన్నుఁగొనక' ద్వి. హ. ఇచట ధనమనియే కవిభావము. 'దుల్లి' అనుటకుదా "గీ, 'తుప్పుతుల్లిననొప్పారు♦తోయజాస్త్రి, చికిలనిద్దంపుగైదువు♦ చెలువుదోఁప" హంస. లొల్లెగాఁడవై - మిగులబీదవాఁడవై, 'లొల్లెగాఁడు. వా. విణ చూ. బీదవాఁడు, ముష్టింపడుచు' అం. వా ఇఁకనైనన్ = ఇఁకమీఁదటనైనను, నీకాఁపురంబు - నీయొక్క సంసారము, బ్రతుకుపని - జీవించునట్టికార్యమును, విచారింపక - ఆలోచింపకొనక, ఈపనికిన్ - ఈవ్యభిచారకార్యమునకు, చొరఁగఁబడినవానికిన్ - చొచ్చినట్టివాఁడవైననీకు, ఎక్కడిభారబుద్ధి - ఘనమయినబుద్ధియెక్కడగలదు-అనఁగా నల్పబుద్ధిగలవాఁడవనుట, ఇచట నిరంకుశునకు వేశ్యనీతులు బోధించుటనుగూర్చి 'లేశమపిఖలవచనందహతినితరాంమానసం, సుతత్త్వవిదాం, పరుషమపి సుజన వాక్యం మలయజరసవత్ ప్రమోదయతి' చాణ.

తా॥ బాల్యముననే వివాహముచేసికొనిన నీభార్యయును, పుట్టినిల్లని వస్త్రాభరణాదుల కపే క్షించుతోఁబుట్టువులును, వృద్ధాప్యమున మమ్ముఁబోషింపఁగలఁ డనుకొనిన జననీజనకులును, మా కుటుంబములకన్నిఁటికి నితఁడొక్కఁడేయాధారమని కాంక్షించిన బంధువులును, దుఃఖించునట్లు మెల్లమెల్లఁగాఁ జేతఁగలరొక్కమంతయుఁ బరాధీనమై దరిద్రుఁడవై తివిగదా! ఇంతటితో [illegible]

దలివిడిచ్చుకొని కుటుంబమును బోషించుకొనక యిట్లు వ్యభిచారిగా సంచరించువానికి మంచిబుద్ధి యెట్లువచ్చును.

సీ॥ గుడి తప్పిపోవు ముం ♦ దటివిచారము లేదు, సాపడికుడుగు మ ♦ చ్చరము పుట్టు
నగరివారు హసింతు ♦ రగడాను బిన్నపె ♦ ద్దలకుఁజుల్కన తలి ♦ దండ్రు లోర్వ
రింటికి నేగియు ♦ నెవరుమెచ్చరు లేని, గర్వంబుదోట్టుఁ జే ♦ కాసు డుల్లు
నొడ లోడుగాఁజొచ్చు ♦ నోడువులపాలగు, సందులఁదూఱు వి ♦ శ్వాసమెడలుఁ
తే॥ జిన్నపనిగాదు లంజరిక ♦ మన్నవినుము, ప్రజలు మీరొకలైన మా ♦ పయికివచ్చుఁ
బడుచఁడవు నీవు మా బిడ్డ ♦ పసరుమొగ్గ, మ్రొక్కెదము రాకు నీ విది ♦ మొదలుచేసి.

అ॥ లంజరికమన్నన్-వ్యభిచారమనఁగా, చిన్నపనిగాదు-కొంచెము కార్యముగాదు, వినుము-నేఁజెప్పుచున్నదాని నాకర్ణింపుము. గుడితప్పిపోవున్ - దైవభక్తిమొదలగువానియందు అత్యయము తొలఁగిపోవును, ముందటివిచారములేదు - రాఁగలకష్టసుఖముల నాలోచించుటయుండదు, సాపడికుడుగున్ - భుజించుటకన్నముసైతము దొరకకుండును, ఇచట 'ఉడుగు' అనుపదప్రయోగమునకుదా "ఉ. ఉత్పలగంధినన్నుడిగి యొక్లమునబంపుము" భార. మచ్చరముపుట్టున్ - పరులమేలుఁజూచి యోర్వలేనితనముకలుగును, నగరివారుహసింతురు - పురజనులెల్లనవ్వుదురు, అగడాను - నిందలు పుట్టును, పిన్నపెద్దలకున్ - బాలురకు వృద్ధులకును, చుల్కన - మిక్కిలితేలికయగును, తలిదండ్రులోర్వరు - తల్లియును తండ్రియును సహింపరు, ఇంటికినేగియున్ - ఇంటికిఁబోయినప్పుడును, ఎవరుమెచ్చరు - ఎవరును లెక్కచేయరు, లేనిగర్వంబునొట్టున్ - ఏన్నఁడును లేనియహంకారముకూడును, చేకాసుడుల్లున్ - తనిచేతఁగలసొమ్మంతయును కర్చు అగును,- హస్తగతధనమంతయు వ్యయమగును, ఒడలు - మేను, ఓడుగాఁజొచ్చున్ - పటుత్వము తొలఁగనారంభించును, నోడువులపాలగున్ - పరులయొక్కమాటలకు లోఁబడవలసివచ్చును, సందులుదూఱున్ - గొందులలోఁ జొరఁబడుట యగును, విశ్వాసమెడలున్ - నమ్మకమంతయును బోవును, ప్రజలున్ - లోకులును, మీరున్ - మీకుటుంబమును, ఒకటైనన్ - ఏకమయినయెడల, మాపయికివచ్చున్ - ఈనేరము మామీఁదఁ బడును, పడుచఁడవునీవు - నిన్నఁజూడఁగా ప్రాయపువాఁడవు, ఇచట 'పడుచఁడవు' అనుటకు "సూ. కేచిత్తు వైకృతాశబ్దా డాదిత్వే నైవసాధవః" అధ. మాబిడ్డ - మాపిల్ల, పసరుమొగ్గ - లేఁత మొగ్గ,- లేఁబ్రాయముగలది. కనుక ఇదిమొదలుచేసి - ఈదినము మొదలుకొని, నీవు-నీవుమాత్రము, రాకు - రాకుము, మ్రొక్కెదము - నీకునమస్కరించుచున్నాము, అనఁగానీకు నమస్కారము చేయుదును మాయింటికి రావలదను.ట ఈపద్యమున 'మాపిల్లపసరుమొగ్గ' ఇచట "సూ. లోకోక్తీనాం భవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్" అధ. 'ఇందు మ్రొక్కెదము రాకు' అను స్తోటఁ ప్రార్థనార్థక మగునేకవచనమున ముకారము లోపించుటనుగూర్చి "సూ. ప్రార్థనార్థము రేకత్వే కర్తృతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవదం త్యేకే నప్రాణేతుకదాచన" అధ. ఉదా "ఉ. తోయజేత్షణ నన్ఁగృపతోడఁజూడు" "ననుంగృపఁజూడు భారతి" 'మాబిడ్డపసరుమొగ్గ' ఉపమాలంకారము. 'మ్రొక్క-

దమురాక నీవిదిమొదలుచేసి' అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజస్తుతిర్ముఖే నిందాస్తుతి ర్వారూఢిరన్యథా" శా. ప్ర.

తా॥ ఓయీ! వ్యభిచారము సులభమనియెంచితివేమో చెప్పుచున్నానువినుము. నత్కర్మములయందు ఆసక్తియుండదు. రానున్నకష్టసుఖములను దెలిసికొనలేడు. అన్నమునకుఁ గఱవగును, పరులమేలుచూచి యోర్వలేకుండును. పౌరులందఱు నవ్వుచుందురు. నిందలువచ్చును. పిన్నపెద్దలు చులకనగాఁజూతురు. తలిదండ్రులు కోపింతురు. ఇంటనెవ్వరును మర్యాదగాఁజూడరు. అజ్ఞానము వృద్ధియగును. చేతఁగలవిత్తమూడును. శరీరపాటవముదప్పును. మాటలుపడవలసివచ్చును. సందుల యందు దిరుగవలసివచ్చును. నమ్మకముపోవును. మాయింటఁగలవారును గ్రామములోనివారును గలసిరేని యీనేరము మాపయిఁబడును. కనుక నీవుపడుచువాఁడవు, మాపిల్లలేఁతది. నీకొకదండము గాని యిదిసుత మాయింటికిరాకుము.

—: వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట :—

క॥ అనరాదుగాక నీవొక, మనుజుఁడవా దుర్విదగ్ధ ♦ మార్గమె మార్గం
బని విప్రమార్గ ముద్యా, పన సేతురె నిన్నువంటి ♦ బ్రాహ్మణకులజుల్. 130

అ॥ అనరాదుగాక — మేమనఁగూడదుగాని, నీవు+ఒకమనుజుఁడవా — నీవొక మనుష్యుండవేనా, నిన్నువంటి బ్రాహ్మణకులజుల్ — బ్రాహ్మణజాతియందుబుట్టిన నీవంటివారు, దుర్విదగ్ధమార్గమె — చెడ్డతనమునందునేర్పరితనముగలపద్ధతియే, మార్గంబని — దారియనుకొని, విప్రమార్గముకా — బ్రాహ్మణపద్ధతిని, ఉద్యాపన — అంతమును,— అనఁగానుపవాసాదివ్రతనియమములయొక్క కడపటఁ జేయుపనివలెననుట. చేతురె — ఇట్లుచేయుదురా, ఇట్లుచేయఁగూడదనుటకు "ఆ. సంధ్యవార్చనేమి ♦ జపముసేయఁగనేమి, వేదశాస్త్రమెఱిఁగి ♦ తెలియనేమి, పడఁతిఁగవయువాఁడు ♦ బాపండుగాఁడయా" విశ్వ. వేమ. ఇచట వేశ్యమాతనీతులుబోధిఁచుచున్నట్లే యాగపడుచు నిందించుచున్నది. "పేశలమపిఖలవచనం దహతినితరాం మానసం, సుతత్త్వవిదాం పరుషమపిసుజనవాక్యం మలయజ రసవత్ప్రమోదయతి" 'నీవంటిబ్రాహ్మణులిట్లు కులధర్మములవదలి ప్రవర్తింతురా' అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా"

తా॥ వ్యభిచారవృత్తివలన సొమ్ముగడించెడి మేమిట్టిధర్మంబులను జెప్పఁగూడదు కాని నీవొక మనుష్యుఁడవేనా? దుర్వృత్తియందుఁ జరించుటయే మంచిమార్గముగాఁ నెంచినీవంటివారు బ్రాహ్మణధర్మములనన్నిటిని బోఁగొట్టుకొందురా!

సీ॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు
వైదికపుబాఁప లేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్య లగువారయువతు లేడ.

అ॥ జపతపంబులుగావు — భక్తితోమంత్రముల ననేకపర్యాయములు చదువుటయును, కష్టమైన క్లేశమ్ములుచేయుటయును గావు. శాస్త్రములుగావు — ఆఱుశాస్త్రములను చదువుట చెప్పుట కాదు,

వేదములు గావు - వేదముయొక్క సంహితపదక్రమాదులను తెలిసికొనుట కాదు, సత్క్రియావిధులు గావు - యజ్ఞాదిసత్కర్మములయొక్క నియమములుగావు, వైదికపుబాఁపలేవ - పురోహితవృత్తిచే జీవించు బాఁపనవాండ్రెక్కడ, భూవ.........గ్యలు. భూవరకుమార - రాజపుత్త్రులను, యోగ్య- తగిన, సౌభాగ్యలు - అధికభోగాంశగలవారు- స్వభావముచే సుందరమయినవారు, 'సుహృద్భగ సింధ్వంతే' సిద్ధాం. పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః సౌభాగ్యం సుభగత్వం. 'ని. సుందరేఽధిక భోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశే శ్రీమతిచ సుభగః' శబ్దా. ఇచట రాజకుమారులు స్త్రీ, సు+భగ+ఆసక్తులని భావము. కామశాస్త్రమునందును, "అశ్వత్థదళసంకాశం గుహ్యాంగూఢమణిప్రభం, యస్యాః సాసుభగా నారీ" అని చెప్పఁబడియున్నది. అగువారయువతులేవ - అయినట్టి యౌవనపు వేశ్యలెక్కడ, మీరల్పులు మే ముత్తములము. కనుక మీకును మాకు నెంతో వ్యత్యాసము కలదనుట. ఇందు వైదికపు బాఁపలేవ భూవరకుమారయోగ్యసౌభాగ్యలగు వారయువతులేవ" అనుటచే విరూపఘటనాలంకారము. ఉదా "హయగజారూఢులై యలరు రాజన్యపుం, గవులేవ కవులేవ కంబుకంఠి" నరస. దీనినే విషమాలంకారమని కొందఱు "విషమంవర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాఽననురూపయోః, క్వేయంశిరీషమృద్వంగీ క్వతావన్మదనజ్వరః" కువ. శ్రీహర్షపండితుని కావ్యమునందిదియే శ్లోకము కించిద్భేదముగఁగనవచ్చుచున్నది. "శిరీషాదపిమృద్వంగీ క్వేయమాయతలోచనా అయంక్వచకుకూలాగ్నికర్కశో మదనానలః" మఱియు 'వైదికపుబాఁపలేవ' అనుటకు నపరాధస్తవమునని ట్లు సెప్పఁబడియున్నది. "పౌరోహిత్యం రజనిచరితం గ్రామణిత్వం నియోగం, మాఠాపత్యం హ్యనృతవచనం సాక్షివాదః పరాన్నం, బ్రహ్మద్వేషం ఖలజనరతిః ప్రాణినాం నిర్దయత్వం, మాభూద్దేవో మమపశుపతే జన్మజన్మాంతరేషు" ఈ నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూచియే కాఁబోలు నొకానొక కవి యిట్లు వర్ణించినాడు.

ఉ॥ ఎక్కడ వచ్చితక్కడగ • నింటికడన్ బెరకమ్మఁజూచుటో,
చక్కని సాకు అమ్మబుధ • వారపుసంతకు జట్టిగట్టుటో,
లెక్కల సంపుటంబుఁ బ్రబ • లించుటో, కోమటివారిపిన్న వా
రెక్కడ ? లంజ బేరమది • యెక్కడ ? నెక్కడి కెక్కడక్కటా !" బహు. చ,

ఈ పద్యమునందలి సుభగశబ్దమున కనుకూలమయిన యొకవైచిత్ర్యము కలదు, శ్రీకృష్ణదేవరాయల సభలోఁగర్ణహీనయగు నొక వేశ్య నాట్యము చేయుచుండ రామలింగకవి యా పెనుజూచి యిట్లు పలికెను, "దుర్యోధనసభామధ్యే కర్ణహీనం నశోభతే" అనునంతలో నావేశ్య "భగదత్తప్రయోగేన కర్ణేన కిం ప్రయోజనమ్" అనెనట. ఈ ప్రశ్నోత్తరములయందు రెండర్థములు కలవు. దుర్యోధనసభయందుఁ గర్ణుఁడు లేకున్న ప్రకాశము లేదు. కర్ణశబ్దము వాడుటకన్న భగదత్తుఁడనుట శ్రేష్ఠము గదా' అని సమాధానము. మహావీరులున్న యీ సభలోఁ జెవులేనిదానవు నాట్యము సేయుట బాగుగ లేదని ప్రశ్నము. వేశ్య భగమునొసంగి సుఖింపఁజేయును గాని చెవివల్ల నేమి ప్రయోజనమని సమాధానము.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణకుమారుఁడా ! జారత్వమనఁగా జపము, తపము, వేదశాస్త్రపఠనము, కర్మములనాచరించుట, పురోహితము మున్నగువానివంటిది కాదు. శ్రాద్ధాదులను జేయించి యాతండులతో జీవించెడి బాఁపలెక్కడ ? రాజకుమారులకుఁదగిన లేఁబ్రాయపుఁజక్కని భోగము వారెక్కడ?

క॥ పావ మని నిన్ను నీతిక, ళాపండితవాక్యసరణి • లాలించితిఁ గా
కోపిన్నవాఁడ విటుడు, ర్వ్యాపార మడంప లంజ • వారికిఁ బనియే. 133

అ॥ ఓపిన్నవాఁడ - ఓపసులవాఁడా, పాపము+అని - నీయందుజాలికలిగి, అయ్యో పాపము చెడిపోవుచున్నాఁడేయని, సన్నుత - నిన్ను, నీతికళాపండితవాక్యసరణిన్, నీతికళా - నీతియనువిద్యయందు, పండితవాక్యసరణిన్ - పక్వమైనమాటలయొక్క వరుసలచేత, మృదువయిన వాక్యములతో, లాలించితిన్ - మిక్కిలియనురాగయుక్తముగాఁజెప్పితిని, కాక - అటుఁగాని యెడల, విటదుర్వ్యాపారమున్ - వ్యభిచారులయొక్క చెడ్డనడతను, అడంపన్ - తగ్గించుటకు, లంజవారికిన్ - భోగమువారికి, పనియే - అవసరమా, ఇందు 'పిన్నవాఁడా' అనుటకు "సూ. కేచిత్తుపైకృతాశ్శబ్దా డాదిత్వేనైవసాధవః" అథ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓప్రాయపువాఁడా! ఏదో నీపైదయదలఁచి శ్రేష్ఠములగు నీతులనుబోధించితిని. కాని వ్యభిచారమును మాన్పుట భోగమువారి కేమియవసరము.

తే॥ అనుచు నయభాషణము లాడి • యాపలిక్కి, మంచిమాటల నరుగఁడీ • మాల్గుఁబోతు
కఠినతరవాక్యములచేతఁ • గాని చక్క, గాదు "లొటిపిటశూల రోఁ • కండ్లఁగాని".

అ॥ ఆపలిక్కి - ముసలిది, "ని. వృద్ధాపలిక్నీ" అ. అనుచున్ - ఇట్లుపలుకుచు, నయభాషణములు - నీతితోఁగూడినపలుకులు, ఆడి - చెప్పి, ఈమాల్గుఁబోతు - సోమరియైన యీనిరంకుశుఁడు, మాలుగు+పోతు-మాలుఁగుఁబోతు. ఉదా "ఉ. కూలికివచ్చియీడవరి • గ్రోయుచుఁగూరుకుఁజెందఁజొచ్చెనే, మాలుగుఁబోతు" చెన్న. పు మంచిమాటలన్ - ఇష్టమయినవాక్యములచేత, అరుగఁడు - పోఁడు, కఠినవాక్యములచేతన్ - గట్టివియైనమాటలతో, కాని - తప్ప, "సూ. క్వచిదర్థవిశేషేచరూఢా విశ్రాంతిరుచ్యతే" అథ. లొటిపిటకూల - ఒంటెయొక్క కూఁతనొప్పి, ఇచట 'లొటిపిట-లొటిపిట్ట-లొట్టిపిట-లొట్టిపిట్ట' అనునాలుగు రూపములుకలవు, రోఁకండ్లన్ - రోఁకఁడ్లపోట్లతోఁగాని, చక్కగాదు - చక్కఁబడనేరదు: ఇచట "చక్క-చక్కన" అనిరెండు రూపములుఁకలవు. ఈపద్యమున 'కఠినతరవాక్యములతోఁగానిచక్కగాదు' అనుచోట విశేషణము లక్షకమగుటకు "సూ. విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబులగు" ప్ర. వ్యా. ఉదా 'వ బెట్టిదంబులంగాని చక్కంబడఁడు' భార. 'రోఁకండ్లన్' అనిప్రయోగించుటకు "సూ. జ్ఞాప విభక్తికలీనామిల్లుగ్బహుళంత్వైకదుక్ఛస్యాత్" నన్నె. ఇందు వేశ్యయొక్క కఠినవాక్యములనుగూర్చి "రాజావేశ్యాయమశ్చాగ్ని శ్చోరోబాలకయాచకాః, పరదుఃఖంనజానంతి అష్టమోగ్రామకంటకః" చాణ. 'కాదులొటిపిటకూలరోఁకండ్లఁగాని' అనునది లోకోక్త్యలంకారము. 'లొట్టిపిట్టకూలరోఁకలిపోటుతోఁగానిపోదు. పరుషవాక్యములతోఁగాని యితఁడుపోఁడు' అనుటచేఁబ్రతివస్తూపమాలంకారము. "క. వేర్వేఱవాక్యయుగమునఁ, బర్వినసాధర్మ్యమమరఁ బ్రఖ్యాతంబై, యూర్వింబ్రతివస్తూపమ" కా.సం. "ప్రతివస్తూపమాతుసా. సామాన్యస్యద్విరేకస్య యత్రవాక్యద్వయేస్థితిః" కా.ప్ర.

తా॥ ఇట్లు నీతులఁగఱపి యావృద్ధవేశ్య యీసోమరి కఠినభాషణములచేఁదప్ప మంచిమాటల చేతఁబోఁడు. లొట్టిపిట్టకువచ్చినకూల రోఁకలిపోట్లచేతనే కాని పోదు.

వ॥ అని విచారించి యిట్లనియె. 134

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, విచారించి-ఆలోచించి, ఇట్లనియెన్-ఈవిధముగాఁజెప్పెను.

క॥ మాకేమి నీవుపోయిన, పోకలఁ బోకుండఁజేయఁ ♦ బొందువలసెనా
తేకచనుదేకు రూకలు, కోకలు నిష్ఫలములైన ♦ గొడవలుతగునే. 135.

అ॥ నీవుపోయినపోకలన్ - నీవునడచినునడతలను, పోకుండఁజేయన్ - నడువనీయకుండ నష్టగించుటకు, మాకేమి - మాకెందులకు,- మాకవసరములేదనుట. ఇచటబహువచనప్రయోగమును గూర్చి "సూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడల బహుత్వంబగు" ప్రౌ. వ్యా. నిష్ఫలములు - ప్రయోజనములేనివి, ఐనగొడవలు - అయినట్టి యొకరిప్రమేయముతోఁగూడినప్రసంగములు, 'ని. గొడవ-కులకలహము' అం, దీ. ఉదా "వ. ఇట్లు తమకువలయునెడఁ బడఁతులగొడవ తడవని తమరెుడయఁడు తమ్మెమిగులఁగూడి మాడియుండమికి" హంసవింశతి. తగునే, యోగ్యమా, ఒకరి సంగతి మాకెందులకనుట పొందువలసెనా - నీకుమాతో స్నేహము కావలసియుండినట్లయిన, రూకలు కోకలు - రూపాయలను చీరలను, తేక - తెచ్చియీయక. చనుదేకు - రాకుము, ఇందు 'పొందు వలసెనా-గొడవలుతగునే' అనుటకు "సూ. అచ్చుకుఙ్గంభవేత్ప్రాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం. తత్రావిచ్ఛభవేద్దీర్ఘ ఏవోతావుభయాత్మకా" అథ. ఇచట వేశ్యపొందు వలసినచోఁ గోకలురూకలు తేక చనుదేకు, అనుటకు "క. కోకోక్క కమెల్లఁజదివినఁ, జక్కనివాఁడైన రాజచంద్రుండైనన్, మిక్కిలిరొక్కములీయక, చిక్కదువారకాంత" సుమ. ఈపద్యమున 'తేకచనుదేకు రూకలు కోకలు' అనుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నీవుప్రవర్తించు ప్రవర్తనములను వలదనిమేమెందులకు నిరోధించెదము? వ్యర్థప్రసంగములతోఁ బనిలేదుగాని మాపొందుఁగోరితివేని కోకలురూకలుమున్నగునవి తీసికొనిరమ్ము. అటులఁ గాదేని నీవిచ్చటికిరాకుము.

తే॥ చదువుకొన్నాఁడ వటుమీఁద♦సరసముద్ర, కొంత యామీఁదభూసుర♦కులవరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే♦యర్థమీక, యూరకేపిల్చునే లంజ♦వారిపడుచు. 136.

అ॥ చదువుకొన్నాఁడవు - వేదశాస్త్రపురాణాదుల నభ్యసించినవాఁడవు, అటుమీఁదన్ - అపైన, సరసముద్ర - రసయుక్తునుయినచిహ్నము,- రసికుఁడవుగానగపడుచుండుట, కొంత-కొంతగాదు, ఆమీఁద - దానిమీఁద, భూసురకులవరుండవు - బ్రాహ్మణజాతియందు శ్రేష్ఠుఁడవు, అయ్యయో - ఇదిమిక్కిలికనికరముతోఁ బలుకుటను దెలియఁజేయును, నీవెఱుఁగవే - నీకుఁదెలియదా, లంజవారిపడుచు - సానివారినాయకురాలు, అర్థమీక - ధనమీసంగనిదే, ఊరకేపిల్చునే- గృహాగారమ్మునిపిలుచునా, ఇందు 'ఊరకే పిల్చునేలంజవారిపడుచు' అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'చదువుకొన్నాఁడవు. అటుమీఁదసరసముద్ర' ఇట్లుచెప్పుటచే సముచ్చయాలంకారము. "తత్సిద్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాన్యత్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయోఽసౌ" కా. ప్ర. ఉదా "కులమమలినం భద్రామూర్తిః శ్రుతిశాలినీ, భుజబలమలంస్ఫీతాలక్ష్మీః, ప్రభుత్వమఖండితమ్, ప్రకృతిసుభగాహ్యేతే భావాఅమీభిరయంజనో, వ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజంస్త ఏవతవాంకుశాః" ర. గం. ఇంతగొప్పవాఁడవు నీకీ మాత్రముతెలియదాయనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. "వ్యాజస్తుతిర్ముఖేనిందా స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర. ఈపద్యమునుజూచి యొకకవియిట్లువ్రాసినాఁడు, 'తే. జోకపదియైదు

లేకున్న గోకయొకటి, కాకయుండి నొకమేక లేకపోయె, రూకయున్నైన నీక లెంకా గాకవట్టె, రాకఅక్కఁ బిల్చినా గణికాకులంబు'' బహు. చ.

తా॥ చదువుకొనినవాఁడవు, రసికుఁడవు, బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడవు అయియుండిన నీ కింత మాత్రము తెలియదా? భోగమువారి నాయకురాలు డబ్బునొసఁగనిదే రమ్మని పిలుచునా?

క॥ ఇచ్చకపుమాట లాడుచు, వచ్చెదు మూన్నాళ్ళనుండి ♦ వదలవు నేఁడున్
"బచ్చపయికంబు గుఱ్ఱము, చచ్చినదాఁక నె''యటన్న ♦ సామెత వినవే? 137.

అ॥ మూన్నాళ్ళనుండి – ఇప్పటికి మూఁడుదినములనుండి. ఇచట 'మూన్నాళ్ళ' అనుటకు 'సూ. కొన్నియెడల నవర్ణంబు పరంబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబున ళకారంబగు'' ప్రౌ. వ్యా. ఇచ్చకపు మాటలు – ప్రియవచనములు, ఆడుచున్ – చెప్పుచు, వచ్చెదు – వచ్చుచున్నావు, నేఁడున్ – ఈదినమునఁగూడ, వదలవు – విడిచిపోయినవాఁడవు కావు. పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁకనె – పచ్చనితురాయి కరీదు గుఱ్ఱము చచ్చిపోవువఱకే, అనఁగా బూర్వ మొకఁడు గుఱ్ఱమునకుఁ దలమీఁద బెట్టి కొనుపచ్చతురాయి నమ్మియుండెను. అదికొనినవాఁడా వెల యెన్నాళ్ళకు నిచ్చియుండలేదు. ఇట్లు బహుకాలముగడచినతుద కా గుఱ్ఱమే చచ్చెను. అప్పుడతఁడు నా పచ్చకరీదిమ్మని యడుగఁగా నీపచ్చతురాయి గుఱ్ఱముతోనే పోయినది పొమ్మనినాఁడట. అటన్న సామెత వినవే – ఇట్లు చెప్పుకొనెడు లోకోక్తి నివినియుండలేదా, అనఁగా నీవిచ్చిన సొమ్మంతయు మా పిల్ల నీదగ్గఱనున్నప్పుడే చెల్లుపోయినదనుట. వేశ్య యిట్లనుటకు "ఆ. కలిమిగలిగనేని కాముని గాఁ జూచు, లేమిచేతఁ జిక్కలేవలేని, మదనంతవాని మాలగాఁ జూతురు'' వేమ. ఇందు 'ఇచ్చకము' అనుటకుదా "ఈ ఎట్లిచ్చకమయ్యె నీకునివి'' కళా. "వ. అప్పుడిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులుకొందఱు'' ఆము 'వచ్చెదు' అనుటకు "మాక్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి కేచిత్త్వస్థితిఁజగుః'' అథ. 'పయికము' ఇది పైకమునకు రూఁడవరూపము. ఉదా "సీ. పరవర్తకుల కల్లసరకులిచ్చెదనని, తివిరి పైకముఁగొని త్రిప్పుచుండు'' భళ్ళా. 'ని. పైకము–పయికము' శ. చం. 'పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁకనె' అనుటచే లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇప్పటికి మూఁడుదినములనుండి తీయనిమాటలు చెప్పుచు వచ్చుచుంటివి. కాని డబ్బును మాత్రము తెచ్చుటలేదు. ఈవేళను గదలకుంటివి. 'పచ్చపయికముగుఱ్ఱము చచ్చినదాఁకనె' అను లోకోక్తిని నీవు వినియుంటివి గదా!

దే॥ మాట లిఁక వేయు నేటికి ♦ నేఁటిరాత్రి, చీరపుత్తెంచె నుడిగాల ♦ వారిచేత
నూరియేలికరాజుకు ♦ మారుఁ డల్ల, పెద్ద చౌకట్లపోవుల ♦ పిల్లఁవాడు. 138.

అ॥ ఇఁకన్ – ఇఁకమీఁదట, మాటలు – నీతోడి ప్రసంగములు, వేయున్ – అనేకములు, ఏటికిన్ – ఎందులకు, ఇచట 'మాటలిఁక వేయు నేటికి' అనుటకు 'సూ. లోకోక్తి సాంధ్రవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్' అథ. నేఁటిరాత్రి – ఈరేయిపడకకు, ఊరియేలికరాజుకుమారుఁడు – ఈపట్టణమును బాలించెడి రాజునకుఁ గొడుకు, అల్ల – ఆయొక్క, ప్రసిద్ధిని దెలియఁజేయుట, ఉదా అల్లవాఁడు. పెద్దచౌకట్లపోవులపిల్లవాఁడు – నాలుగుముత్యములు చదరముగాఁ గట్టి వేయఁబడిన చెవి

పోఁగులుగలకుఱ్ఱఁడు. ఇచట 'చవుకట్టులకు - చౌకట్టులు, చౌకట్లు' అని రూపము లుండగలవు. కూడిగాల వారిచేతన్ - సేవకురాండ్రచేత, - దాసీలచేత, చీరెపుత్తెంచెన్ - కోకనుబంపించినాఁడు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. "సూ. ఇతరత్రచద్వితీయాతస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" అన్న. 'పెద్దచౌకట్లపోఁగులపిల్లవాఁడు' అను ప్రయోగమునకు "సూ. స్యాదాభాసబహువ్రీహిః ప్రథమాంతప్రయోగతః" అధ. ఉదా 'మత్త్యలః మ్మఃమద్దులాడి' ఇత్యాదులు "నేటికినేటిరాత్రి" అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పెక్కుమాటలతోఁ బనిలేదుగాని యీపట్టణమునేలుచున్న రాజుకొడుకు కాఁపెద్దముత్యాల పోఁగులబ్బాయి యిప్పుడే దాసీలచేతఁ జీరనుబంపినాఁడు. ఈతఁడీరాత్రిపడకకువచ్చును. కావున నీవు వచ్చినను వ్యర్థముగాఁబోవలసినవాఁడవే.

—: వేశ్యమాత కూఁతురిఁగొట్టఁబోవుట :—

వ॥ అని యిత్తెఱంగునఁ గసరెత్తి విటులపాలిటిమిత్తి మర్మంబులెత్తి పలుకుచు నత్తఱిం దత్తరంబున గృపాయత్తచిత్తయై తత్తరిల్లుబిత్తరికూఁతుం గని బత్తి వడక యోసీ మొగమోటకత్తెవై వట్టిజిత్తులుసేయుచిత్తముడికాండ్ర హుజిత్తని ఫించక విత్తహాని చేసితి వనిబెత్తంబుతీసికొని మొత్తఁ బోయిన. 139.

అ॥ అని - ఇట్లని. ఇత్తెఱంగునన్ - ఈవిధముగా, కసరెత్తి - ఇష్టములేనితనము నారంభించి, విటులపాలిటిమిత్తి - వ్యభిచారపురుషులకు లభించినమృత్యుదేవత, అయిన యావృద్ధవేశ్య. మర్మంబులెత్తి - రహస్యములనుబయటఁబెట్టి - నెపములబెట్టి, పలుకుచున్ - మాట్లాడుచు, అత్తఱిన్ - ఆసమయమున, తత్తరంబుగన్ - శీఘ్రముగా, కృపాయత్తచిత్త - దయకుస్వాధీనమయిన మనస్సు గలదై, తత్తరిల్లుబిత్తరికూఁతున్ - చలించుచున్నట్టివంటి ప్రౌఢయగుకుమార్తెను, 'తత్తరిల్లు' అనుటకు 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోత్రానురంజనం యథాప్రసిద్ధి సర్వత్ర శబ్దానాంకల్పనామతా' అధ. కని - చూచి, బత్తివడక - ప్రేమయుంచక, ఓసీ - ఇానీచసంబుద్ధి, మొగమోటకత్తెవై - ముఖప్రీతిగలదానవై - దాక్షిణ్యముగలదానవై, వట్టిజిత్తులు - బొత్తిగామాయలు, చేయుచిత్తముడికాండ్రన్ - కొంగునడబ్బులేనివారలను, ఇచట జిత్తులనుటకుదా "ఉ. అత్తలమామలన్ మగల, నన్నలఁ దమ్ములఁ దల్లిదండ్రులన్, జిత్తులకుద్దుపెట్టుచును ♦ బీటికిమాటికి నన్నె జేరఁగా వత్తురు" దశా. చ. హుజిత్తనిపించక - మోసముచేసినదనుకొనునట్లుచేయక, ఏదోవిధముగా వెపలఁ గొట్టకయనుట, హుజిత్తుశబ్దము హిందూస్థానీపదమునుండి రాఁబడినదగును. హిందీలో మాత్రము 'హుజ్జత్' అనికలదు. కాని యీ 'హుజ్జత్'కు కలహమని చెప్పఁబడియున్నవి. 'హుజ్జత్ - హుజ్జత్' ఇవి మోసమునకును మాయకును అర్థమునిచ్చుచున్నవి. 'జిత్తు' పదము కూడ మోసమునకును మాయకును అర్థముకలదియైయున్నది. ఈపదప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ. అహేయమన్యదేశీయం యత్రకేవప్రయుజ్యతే' అధ. విత్తహాని - ధనసష్టమును, చేసితివి - కలిగించితివి, అని - ఇట్లుపలికి, ఇచట 'చేసితివని' సంధికూర్చుటకు 'నిత్యమనుత్తమపురుషక్రియాస్వితః' నన్న. బెత్తంబుతీసికొని - ఖత

సన్నికల్లునుదీసికొని, మొత్తఁబోయినన్ - కొట్టఁబూనఁగా. ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పఁబడినది. "సూ. ఇతరత్రచద్వితీయా తస్యాఃప్రథమా చ జడపదానాంస్యాత్" శబ్దచిం. ఇందు 'మొత్తన్' అనుచోట రవర్ణకము రామింగూర్చి "సూ. ఏకత్వేచభవేద్వారు స్తథాతాచభవేత్ క్వచిత్" అథ. ఈవచనమంతయు ననుప్రాసాలంకారము. తే "ఒకటిరెండనమూఁడు నైయొలయుర్వాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁ జరఁగునేని, కృత్యనప్రాగవననిజ ♦ విస్తరిల్లు, లలితరీతులకెల్ల వి ♦ లాసమగుచు" కావ్యా. చూ, 'విటులపాలిటిమిత్తి' ఉపమాలంకారము. ఇచటఁజంపగంధియొక్క యుదారగుణమును సూచింపఁజేసినాఁడు.

తా॥ కోడెకాండ్రకుమిత్తియగు నాజలభి యిట్టు బిగటుమాటలతోను, మర్మములతోను బదరుచుండనయ్యెడఁ గనికరముతోఁ గదలఁ జున్నజవరాలు గుమారుఁడుంగని దయమాని యోని మొగమోటము చేమోసగాండ్రగు విటుల మాయచేసి వేశ్యఁగొట్టక దబ్బనష్టపెట్టుచుండి దని యొకసన్నికల్లుతోఁ గొట్టఁబోఁగా.

—: వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట: —

క॥ ఈపాటు కదలకున్నన్, గోపంబున నన్నుఁ గూడఁ ♦ గొట్టును దీనిన్
దూపాడువంగలనే "యాశాపరమందుఃఖ" మనుచుఁ ♦ జయ్యన నరిగెన్. 140.

అ॥ అనిరంకుశుఁడు-అధ్యాహారము-ఈపాటు, కదలకున్న - ఇదేవిధముగాఁగదలకుండినట్లయిన, కోపంబునన్ - క్రోధముతో, నన్నుఁగూడన్ - నన్నుసైతము, కొట్టును - కొట్టఁగలదు, దీనిన్ - ఈముసలిదానిని, తూపాడువంగలనే - తూతూయనియుమియఁగలుగుదునా, అనఁగా దీనియొక్క కోపమునకుఁ దగినంతటిపరాభవమును జేయఁగలనాయనుట. ఉదా "ద, థూపాడిచిరి" హరివం. 'ఆశాపరమందుఃఖం' ఆశయధికదుఃఖమును గలిగించును. అనుచున్ - ఇట్లుతలంచుచు, చయ్యనన్ - శీఘ్రముగా, అరిగెన్ - పోయెను, ఇచట మకారమునకుద్విత్వము వికల్పముగాని నిత్యము కాదు. "అహమాదీనాం ద్విత్వమ్" నన్న. ఉదా 'దాసోహమనియె' "సూ. అంతగస్య హలోద్విత్వం భవేదనుకృతేపరే తత్రోతోప్లుతోనిత్యంమస్యతత్ క్వచిత్ష్యతే" అథ. లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు నేనిఁకఁ గదలకుండినట్లయిన నన్నుఁగూడఁ గొట్టుటనిక్కము. దీని కోపమును తగ్గింప నాతరముగాదు. ఆశచేతనే మిక్కిలిదుఃఖముసంభవించును గదా! యని తలంచుచు శీఘ్రముగాఁ బోయెను.

—: రాజుప్రశ్నించుట :—

క॥ అనివిని వదనకమలం, బున లేనగవంకురింప ♦ భూనాయకుఁ డో
మునినాథ, విప్రుఁ డెచటికిఁ, జనిఘోరం దుడ నేమిచేసె ♦ సకలముఁ జెప్పుమా. 141.

అ॥ అనినన్ - ఆమునీంద్రుఁడిట్లుచెప్పఁగా, భూనాయకుఁడు-అధర్మశీలుఁడగు రాజు, విని-ఆకర్ణించి, వదనకమలంబునన్ - తామరపువ్వువంటిమొగమునందు, లేఁనగవు - లేఁతనవ్వు, చిఱునవ్వు, అంకురింపన్ - పొడమఁగా, ఓమునినాథ - ఋషులకుఁబ్రభుఁడవైన యోపులహుఁడా, విప్రుఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఎచటికిన్ - ఎక్కడికి, చనియెన్ - పోయెను, తుదన్ - కడపట, ఏమిచేసెన్ - ఏమిచేసినాఁడు, సకలమున్ - ఈవృత్తాంతమంతయును, చెపుమా - ఆనతిమ్ము, ఈపద్యమున 'చనియొందుద' అనుటకు "సూ. పరసామ్రదుకప్రకృతికాత్సరళాస్యు స్థస్వత్వం చబిందుసాన్యత్" నన్న. ఇచటరాజునకు హాసముచెప్పఁబడినది. "వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారోహాసః" ప్రతా. లేనగవునుగూర్చి 'శ్రేష్ఠానాంస్మితహాసితే' అనిశాస్త్రము. 'వదనకమలంబు' ఉపమాలంకారము.

తా॥ పులహుఁ డిట్లుచెప్పఁగా ధర్మశీలనృపాలుఁడు విని చిఱునవ్వుతో నోమహర్షిశ్రేష్ఠుఁడా! ఆబ్రాహ్మణసుతుఁ డెచ్చటికేగెనో, తదుపరియతఁడేమిచేసెనో యావృత్తాంతమంతయు నానతిమ్మనెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ॥ బహుళాపుత్త్రి నిశాకళత్ర మునిశం ♦ పావిగ్రహాభోగసం
గ్రహవాంఛా గురుకామినీరతికళా ♦ ప్రారభ్యమాణాఘ దు
ర్వహతా నిర్మథనార్థ దున్నహతపః ♦ ప్రాబల్యసాఫల్య కృ
న్మహనీయైందవ సత్కళాభరణర ♦ మ్యస్కంథసోమేశ్వరా. 142.

అ॥ బహుళా............సోమేశ్వరా. బహుల - విస్తారముగా, "ని బహుస్వాద్విపులే త్ర్యాది సంఖ్యాయాం చత్రిలింగకః" నానా. లః - ఖండింపఁబడిన, "ని. లఃఖండితేత్రిషు" వాచానే" నానా. అపుత్త్రి - వంధ్యాత్వముగల, నిశా - రాత్రియను, కళత్ర - భార్యగలిగినట్టియు, ముని-అత్రిమునియొక్క, శంపా - తేజస్సుతోఁగూడిన, విగ్రహ - శరీరముగలిగి, ఆభోగ - చిత్తపరిపూర్ణత్వముతో- నిండారినమనస్సుతో, సంగ్రహవాంఛా - స్వీకరించుటయందలికోరికచేత, గురుకామినీ - విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతిభార్యయైన తారయొక్క, రతికళా - సంభోగవిద్యవలన, ప్రారభ్యమాణ - ఆరంభించుచున్న. అఘ - పాపముయొక్క, దుర్వహతా-అలవిగానిభారము, నిర్మథనార్థ - విశేషముగాఁద్రచ్చుటకొఱకు, దున్నహతపః - ఓర్వరానితపస్సుచేత, ప్రాబల్యసాఫల్య - మిక్కిలిఫలసహితముయినదిగా, కృత్ - చేయుచున్న, మహనీయ - గొప్పదియైన, ఐందవసత్కళా - చంద్రునియొక్క ప్రకాశించుచున్న యంశమే,- ఒప్పుచున్నచంద్రకళయే, ఆభరణ - శిరోభూషణముగాఁగలిగి, రమ్య - మనోహరముగానున్న, స్కంథసోమేశ్వరా - కందుకూరియందుఁగల సోమేశ్వరస్వామీ, ఇదియాశ్వాసాంతమునఁగృతిపతికిసంబోధనము. ఇచటఁ జంద్రుఁడు శాపమననుభవించుటయు నదిపరిహారమగుటయునుగూర్చి శివరాత్రిమహోత్సవమున "క,శశియా, మానినిఁగలయ బృహస్పతి, పూనికశపియించె తపముఁబొందుడువనుచున్" తే॥ శాపమణఁపఁగోరి ♦ చంద్రుండు కావేరి, తీరమునవనరిగి ♦ దేవదేవు, శివునిఁగూర్చి తపముఁసేయ

నావేల్పుప్ర ♦ తృత్మనుగుచుఁ బల్కె ♦ సాదరమున" క. శివరాత్రివ్రతమానడుపుచు, శివునింబూజింపు కోర్కె ♦ చేకూరుఁ బదా, శివుఁడను నేజేనికన్నఁ, శివలీలఁ బాళిఁ దాల్తు సిద్ధముచంద్రా" శేష. గురుపత్నీసంగమ దోషముగూర్చి యిట్లు చెప్పఁబడియున్నది; "బ్రహ్మహత్యాసురాపానం స్తేయం గుర్వంగనాగమః, మహాన్తిపాతకాన్యాహు స్తత్సంయోగశ్చపంచమమ్" మను. సంతానవతియగు రాత్రియే భార్యగాఁగలవాఁడును, బ్రహ్మతేజస్సుతోఁగూడిన యాకారముగలవాఁడును, ఎవతెగని కామినీసంభోగమువలన లభించిన పాపభారము నిశ్శేషముగాభిన్నపరచుటకై దుస్తరమగుతపస్సు చేసి సఫలీకృతమనోరథుఁడైన బాలంచంద్రుని శిరసావహించినవాఁడా! అనుటలోఁ గథానాయకుని కింకఁగలుపరహితమగుననియు, సంతానప్రాప్తుండగుననియుఁ, పరమేశ్వరానుగ్రహమువలన మోక్షప్రాప్తుఁడు కాఁగలఁడనియు ధ్వనించుచున్నది. 'బహుళాపుత్రి' అనుటలో నిరంతరసంభోగలాలస యగు రంభకుఁగల వంధ్యాత్వమును, అట్టిరంభాసంభోగము కథానాయకునకును సూచించుచున్నది. ఇంచుఁ బ్రకృతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రకృతమయిన కావ్యార్థము స్ఫురింపఁజేయుటచే సమాసోక్త్యలంకారము. "పరోక్తిర్భేదకైః శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః" కా. ప్ర.

తా॥ నిస్సంతానదోషమును బోఁగొట్టఁబడిన రాత్రియనుకళత్రముగలవాఁడును, అత్రిమహర్షి యొక్క తేజస్సుతోఁగూడిన మనోహరమయినవాఁడును, విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతి భార్యయైనతారనుగూడినందున సంప్రాప్తమయిన పాపభారము నామాలముగాఁబోఁగొట్టుకొనుటకై సహింపరానితపస్సుచేసి సఫలతనొందియున్న తేఁజందురునిఁదలయందుఁదాల్చిన యోకంచుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ!

చ॥ హతసుమబాణ బాణదను ♦ జావసథాంగణవాస వాసవా
ర్చితపదపద్మ పద్మభవ ♦ శీర్షవిఘాతనిదాన దానవ
క్షతి కృతిదక్ష దక్షమఖ ♦ సంహృతికర్మధురీణ రీణ దు
ష్కృత పరితాప తాపస స ♦ మృద్ధికళాలసమానమానసా. 143.

అ॥ హతసుమబాణ – చంపఁబడినమన్మథుఁడుగలవాఁడా, బాణ......వాస. బాణదనుజ – బాణాసురునిదయిన, అవసథ – ఇంటియొక్క, అంగణ – ముంగిలియందు, వాస – నివాసముగలవాఁడా, వాసవార్చితపదపద్మ – ఇంద్రునిచేతఁబూజింపఁబడిన కమలములవంటి పాదములుగలవాఁడాఁ పద్మ......నిదాన. పద్మభవ – బ్రహ్మయొక్క, శీర్ష – శిరస్సును, విఘాత – కొట్టుటకు, నిదాన – కారణమయినవాఁడా, దానవక్షతికృతిదక్ష. దానవ – రాక్షసులయొక్క, క్షతికృతి – నాశనముచేయుటయందు, దక్ష – సమర్థుఁడైనవాఁడా, దక్షమఖసంహృతికర్మధురీణ. దక్షమఖ – దక్షునియజ్ఞముయొక్క, సంహృతికర్మ – సంహారకార్యమునందు, చంపునట్టిపనియందు, ధురీణ – భారమునువహించినవాఁడా, రీణదుష్కృతపరితాప. రీణ – జాఱిన, "ని. స్యన్నంరీణాంస్నుతం స్రుతమ్" అ. దుష్కృత – పాపములయొక్క, పరితాప – కాల్చుటగలవాఁడా, తాపస......మానసా. తాపస – ఋషులయొక్క, సమృద్ధి – అభివృద్ధికొఱకయిన, కళా – విద్యచేత, లసమాన – ప్రకాశించుచున్న, మానసా – మనస్సుగలిగినయోసోమేశ్వరస్వామీ, ఇందునాలవపాదము ఋత్యాసంబంధయతి చెప్పఁబడినది. "శే. సారఋగాదుల ఋతివట్రు ♦ సుడుల కెల్ల, – ఋత్వ

మిత్రంబులగు నచ్చు ♦ లెనయనైనఁ, జెల్లుహాయులను స్వగమైత్రిఁ ♦ జెందునవుడు, జెలయునవిబుత్వ సంబంధ ♦ కళలనంగ” అప్ప. ఉదా “ఆ. ఇనతనూభవుండు ♦ పృషదశ్వసుతు నేసె, బుభునదీ సుతుండు ♦ కృష్ణునేసె, నేమిచెప్పనపుడు ♦ దృఢశక్తిశల్యుఁడు, హీనబలునిఁజేసె ♦ వృష్ణికులుని” ముక్తపదగ్రస్తాలంకారము.

ఉత్సాహావృత్తము: దందశూకభూష మోహ ♦ దాహకాజగత్త్రియీ
కందసంశ్రితాచలేంద్ర ♦ కందరాపరాక్రమా
స్పందితారి సంస్తువత్సు ♦ పర్వపర్వతాగ్నిది
క్కందుకూరిపట్టణ ప్ర ♦ కాండమండనోదయా. 144.

అ॥ అందశూకభూష - సర్పములే యాభరణములుగాఁగలవాఁడా, మోహదాహకా - కామమునుదహించునట్టివాఁడా, అనఁగా మన్మథునిఁజంపినవాఁడాయని భావము. జగత్త్రియీకంద - ఈమూఁడులోకములకు మూలమయినవాఁడా, సంశ్రితాచలేంద్రకందరా. సంశ్రిత - ఆశ్రయింపఁబడిన, అచలేంద్ర - పర్వతరాజమయిన హిమవంతముయొక్క, కందరా - గుహాగలవాఁడా, పరా.........దయా. పరాక్రమ - శౌర్యమునకు, ఆస్పందిత - స్థానముగాఁజేయఁబడిన, అరి-శత్రువులచేత, సంస్తువత్ - స్తోత్రముచేయఁబడుచున్న, సుపర్వపర్వత - దేవతలకునివాసమయినమహామేరువునకు, 'ని. రత్నసానుస్సురాలయః' అ. అగ్నిదిక్ - ఆగ్నేయదిశయందుఁగల, కందుకూరిపట్టణ - కందుకూరిపట్టణమును, ప్రకాండ-శ్రేష్ఠమయినపురమునకు, “ని. ప్రకాండముద్ఘతల్లజౌ” అ. మండన - భూషణముగా, ఉదయా - అవతారముగలిగినట్టి సోమేశ్వరస్వామీ, కందుకూరు శ్రీశైలమున కాగ్నేయముననున్నది. అచటివారు శ్రీశైలస్యఆగ్నేయప్రదేశే. అనిసంకల్పనమునఁ జెప్పికొనుచుందురు. కవివర్ణించినది మహామేరువుకనుక 'మేరోర్దక్షిణదిగ్భాగే' అనియెల్లరముచెప్పుకొనుచున్నాము. కాని మహామేరువు భూమికిమధ్యనున్నదని శాస్త్రప్రసిద్ధికనుక నాగ్నేయమనినను సమంజసమేయగును. 'ఇందుఁమోహదాహకా - సుపర్వపర్వత - ప్రకాండమండన' యివి యమప్రాసాలంకారము.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహాభూనస గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వెంకటశివార్యపౌత్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్ప వాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన; విరచితంబైననిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమున ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానసమేతము

తృ తీ యా శ్వా స ము

కం॥ శ్రీతన్వీధవసాయక, వీతనయాపేక్షదక్ష ♦ వినిహతిపునరు
ద్భూతివిధాయక కటకీ, భూతభుజంగేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీతన్వీధవసాయక. శ్రీతన్వీ - లక్ష్మీదేవియనెడి సౌందర్యవతికి, ధవ - నాథుఁడైనవిష్ణువే, సాయక-బాణముగాఁగలవాఁడా, వీత......యక, వీత-పోయిన, నయ-నీతియందు, అపేక్ష-కోరికగల, దక్ష-దక్షుఁడనెడిబ్రహ్మయొక్క, వినిహతి-చావునకును, పునః-మరల, 'ని. పునరప్రథమే భేదే'. ఉద్భూతి-పుట్టుటకును, విధాయక-విధించినట్టివాఁడా, ఆజ్ఞాపించినట్టివాఁడా, కటకీభూతభుజంగేశ, కటకీభూత-కంకణముగానయిన, భుజంగేశ-సర్పములకురాజయిన శేషుఁడుగలిగినవాఁడా, కందపురసోమేశా, ఓకందుకూరిసోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసారంభమునందుఁ గృపతికి సంబోధనము. ఇందుసోమేశ్వరస్వామియొక్క హస్తగతుఁడు విష్ణువనియు, నతనియధీనమున లక్ష్మి కలదనియుఁ జెప్పుటచేత నుదాత్తాలంకారము 'ఉదాత్తం వస్తునః సంపత్ మహతాం చోపలక్షణమ్' కా. ప్ర. ఇష్టదేవతాసంబోధనమగుటచేఁ బరికరాలంకారమును 'విశేషణైర్యత్సాకూతై రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ లక్ష్మీపతియే బాణముగాఁ గలవాఁడవును, న్యాయమును దప్పిన దక్షునిఁ జంపియును మరల బ్రతికించినవాఁడవును, పాములకురాజగు శేషుఁడే కంకణముగాఁ గలవాఁడవును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ,

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన
పులహుఁడిట్లు పలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యవై ♦ చిత్రిమెఱయ. 2

అ॥ అవధరింపుము- వినుము, తత్త్వ.........కలహుఁడు, తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రమునందలి, వివేక-జ్ఞానముచేత, దళిత-భేదింపబడిన, కామాదిరిపువర్గ-కామము మొదలగు నరిషడ్వర్గముయొక్క అనఁగాఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమాత్సర్యములయొక్కయనుట, కలహుఁడు- పరస్పరవివాదము గలవాఁడు, ఐన-అయినట్టి, పులహుఁడు - పులహుఁడను పేరుగల బ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్య శేఖరునితోడన్-రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడగు నాధర్మశీలునకు, వాక్యవైచిత్రి మెఱయన్, వాక్య - మాటలయొక్క, వైచిత్రి-చోద్యము, మెఱయన్-ఒప్పుఁగా, ఇట్లని- ఈ చెప్పబోవురీతిగా, పలికెన్ - చెప్పెను.

తా॥ వేదాంతవిజ్ఞానసంపన్నతవలనఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమత్సరము లను నరిషడ్వర్గమును గెలిచినవాఁ డగు పులమహర్షి శ్రేష్ఠుఁడగు ధర్మశీలనృపాలున కిట్లు చెప్ప మొదలిడెను.

—; నిరంకుశుఁ డరణ్యమున కేఁగుట :—

ఉ॥ వింటివె భూరమణ ♦ విప్రకుమారకుఁ డప్రబుద్ధి నా
కంటకురాలు పల్కినవి ♦ కారపుమాటల దుఃఖితాత్ముఁడై
యింటికి సైతముం జనక ♦ యీశ్వరసంఘటనంబె తోడుగా
వెంటసహాయసంపదలు ♦ వేఁడక పోయె నరణ్యభూమికిన్. 3.

అ॥ భూరమణ-ఓరాజా, వింటివె-ఆకర్ణించితివా, విప్రకుమారకుఁడు - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, ఆకంటకురాలు - ఆకఱెకురాలు, అనఁగా ముల్లువలెబాధించునది, ఇచట 'కంటకురాలు' అనుటకు 'సూ. దారార్థేతఈదపిరః' నన్న. సూ. అజ్ఝలోరాలుశబ్దేన, సమానార్థకతా యది, సమానస్త్రత్రచోద్ర స్యాద్రేఫ ఏవక్వచిద్భవేత్' అథ. అప్రబుద్ధిన్-అవివేకముతో, పల్కిన-అనిన, వికారపుమాటలన్-అసహ్యమైన వాక్యములచేత, ఇచట 'కంటకురాలుపల్కిన' అనుటకు 'సూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరిస్థితాః కాకాసంబోధనేచాపి హ్యావ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్థకే శబ్దః ఇతి శృంగారభూషణః, అథ. దుఃఖితాత్ముఁడు; దుఃఖిత-కష్టమునొందిన, ఆత్ముఁడు-మనస్సుగలవాఁడు, 'ని.- ఆత్మాజీవే ధృతౌదేహే స్వభావే పరమాత్మని' వై. ఐ - అగుచు, ఇంటికిసైతమున్ - తన గృహమునకుఁగూడ, ఉదా. 'ఉ. మేముసైతమున్ వాచినవారి యట్ల గరు ♦ వంబునఁ గన్గొనుచుంటివవ్విభున్' వి. పు. చనక - పోకుండి, ఈశ్వరసంఘటనంబె-భగవంతునివలనఁ గూర్చఁబడినదియే, పురాకృతకర్మఫలప్రారబ్ధమే "కర్మాయత్తం ఫలం పుంసాం, బుద్ధిః కర్మానుసారణీ, తథాపి సుధియాచార్యాః, సువిచార్యైవ కుర్వతే, అనువచనము ననుసరించి, యాతఁ డరణ్యమునకుఁ బోయి యచటఁ గల పాడుగుడియం దీశ్వరునితో జూదమాడి భగవద్దర్శనము నందవలసినట్లదృష్టముండుటచేతనే నిరంకుశుఁడేకాకియై యడవికేఁగెనని భావము. తోడుగాన్ -తనకు సహాయముకాఁగా "శ్లో, సుకృతం దుష్కృతం చైవ, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛతి."అని శాస్త్రప్రసిద్ధి కనుక తనపాపపుణ్య ఫలములే తనకుతోడగును, వెంటన్-తనవెంబడి, సహాయసంపదలు-రక్షణకుపయుక్తమగు మనుష్యసాధనాదిసమృద్ధులు, వేఁడక-ఎవ్వరినిఁబ్రార్థించక, ఇది ద్రుతప్రకృతికముకాదు 'సూ. అకప్రత్యయాః తావ్యయంబుకళయ' ప్రౌ. వ్యా. అరణ్యభూమికిన్-అడవిప్రదేశమునకు, పోయెన్-వెళ్ళెను. ఇచట వేఁడకపోయెన్, అనుటకు 'సూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే, అథ. 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుర్ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ. తస్మాదపరిహార్యేఽర్థే నత్వం శోచితుమర్హసి' అని భాగ. ఉత్పత్తియగుపదార్థమునకు నాశము సిద్ధము. అట్లే నాశము బొందిన వస్తువునకు ఉత్పత్తియు సిద్ధము. కాబట్టి బరిహరింప శక్యముగాకుండెడి జనన మరణముల విషయమై శోకింపఁ దగదు. దేహాంతరార్జితకర్మమే దైవము. 'త్వమేవ కర్మ దైవాఖ్యం, విద్ధి దేహాంతరార్జితమ్' మత్స్య.పు. దాని బలమెట్టిదన "దైవాధీనం జగత్సర్వం. జన్మకర్మ శుభాఽశుభం. సంయోగాశ్చ వియోగాశ్చ. నచదైవాత్పరం బలమ్ బ్ర. వై. పు. ఇంచు 'కంటకురాలు' అనుటకు 'సూ. దారార్థేత

ఉదపి టీ, అనినన్ను 'మః ఖితాత్మ్యమ్, ఇట నాత్మ్మకా శబ్దమునకు మప్రత్యయము కల్పించుటకు 'సూ. ఆత్మన ఇకునస్వాం డా వా, అనినన్ను.

తా॥ ఓప్పడమి కాండా! తనుపరి యేమైనగో తెలిసినవా! ఆబ్రాహ్మణయువకుఁడు ముసలి బోగముదాని యసహ్య మైనమాటలకుఁ జాలవిచారపడి తనయింటికైనను బోక బ్రారబ్ధము దప్ప మఱి యేసహాయమును లేక యొంటరిగా నడవికిఁ బోయెను.

క॥ పోవుచు నెదుట ధరిత్రీ, దేవ తనూజుండు గాంచె ♦ దిగ్దంతి జిగీ
షావిశ్రుతమత్తేభ ఘు, టావార్య విహారగహన ♦ మగు గహనంబున్. 4.

అ॥ ధరిత్రీదేవతనూజుండు - పుడమివేలుపుఁబట్టియగు నానీఁడుసుఁడు, పోవుచున్ - అట్లరణ్యమున కేగుచుండఁగా, ఎదుటన్ - తనముందఱ, దిగ్దంతి... ......నము. దిగ్దంతి-దిగ్గజములను, జిగీషా-జయింపనిచ్ఛచేత, విశ్రుత - ప్రసిద్ధికెక్కిన, మత్తేభఘట-మదపుటేనుఁగులగుంపులయొక్క నిఘటాతు గజసంహతౌ, అనినాన. అవార్య-నివారింపరలవికాని. విహార-సంచారమువలన తిరుగుటచేత, గహనము- ప్రవేశించుటకు కష్టమైనదానిని, ని. 'గహనంగహ్వరేదుఃఖే, విపినేకలిలేఽపిచ, విశ్వ. ని. "గహనంవనదుఃఖయోఃగహ్వరేకలిలేచాపి" హేమ. అగు-అయినట్టి. గహనంబున్-ఒకయడవిని, ని 'అటవ్యరణ్యంగహనం' అమ. కాంచెన్ - కనుగొనెను, ఈపద్యమున 'గహన' శబ్దము రెండుసారు లుచ్చరింపఁ బడుటవలన యమకాలంకారము. మఱియు 'దిగ్దంతిజిగీషా విశ్రుతమత్తేభఘట లనుటచే నుపమాలంకారము 'మదపుటేనుఁగులసంచారముచేతఁ జొరరానియడవి, యనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును,

తా॥ అతఁ డాతీరునఁ బోవుచుఁ దనప్రోల దిగ్గజములను సైతము జయింపఁగలిగినమదపుటేనుఁగులగుంపులయొక్క సంచారమువలనఁ జొరరానియొకగొప్ప యడవినిఁ జూచెను.

సీ॥ కఠినకాకోలూకి ♦ కాకవిలోకనసాధ్వ, సాకీర్ణకోకిలా ♦ కోకిలంబు
కాద్రవేయ మయూరి ♦ కానముత్కటకఁర, ఘోషార్తమూషికా ♦ మూషకంబు
కరటికంఠీరవి ♦ కాకర్కశస్వర, వ్యాకులసూకరీ ♦ సూకరంబు
కరివైరిభేరుండి ♦ కాకఠోరాక్రంద, కాతరకాసరీ ♦ కాసరంబు

గీ॥ కురువకాశోకవకుళత ♦ క్కోలకేత, కీకురంటక కుటజకం ♦ కేళికతక
కాకతిందుక కింశుక ♦ క్రముకతిలక, కాంచనకదంబకలితమ ♦ క్కాననంబు. 5.

అ॥ కఠిన.........లంబు, కఠిన- నిర్దయతోఁగూడిన ని. 'కర్కశం కఠినంక్రూరం, కఠోరం నిష్ఠురం దృఢమ్' అ. కాక - కాకులయొక్కయు, 'ని. కాకేతుకరటారిష్ట విపుష సకృత్ప్రజాః' ఉలూకికా - గుడ్లగూబలయొక్కయు, 'ని. ఉలూకస్తువాయసారాతిపేచకౌ'అ. విలోకన-చూచుచుండుటవలన, సాధ్వస- భయముతో, ఆకీర్ణ - సందులేకనిండియున్న,'ని. సంకీర్ణేసంకులాకీర్ణే' అ. కోకిలా

కోకిలంబు - పెంటికోయిలలును పోతుకోయిలలును గలదియును, కాద్ర.........కంబు. కాద్రవేయ-నాగుఁబాములయొక్కయు, 'ని. నాగాః కాద్రవేయాః', అ. మయూరికా-నెమిళ్ళయొక్కయు, 'ని. మయూరో బర్హిణో బర్హీ, శుక్లాపాంగః శిఖావలః', యా. సముత్కట-అధికమైన, కఠోరఘోష-కంఠధ్వనిచేత, ఆర్త-దుఃఖముఁజెందిన, మూషికామూషకంబు - పెంటిపోతు లెలుకలుకలదియును కరటి.........రంబు, కరటి-ఏనుగులయొక్కయు, కంఠీరవికా-సింహములయొక్కయు, 'ని. సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యః హర్యక్షః కేసరీహరిః, కంఠీరవో గజరిపుః' అ. కర్కశ-కఠినమైన, స్వర-కంఠధ్వనిచేత, వ్యాకుల - మిక్కిలి కలఁతనొందఁబడిన, 'ని. విహస్తవ్యాకులౌసమే' అ. సూకరీసూకరంబు - ఆఁడుపందులును మగపందులును గలదియును 'ని. వరాహః సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అ. కరి.........సరంబు, కరివైరి సింహములయొక్కయు, భేరుండికా - గండభేరుండముల యొక్కయు, గండభేరుండమనఁగా మూఁడుకన్నులుగల్గి, యేనుఁగును, సింహమును శరభమృగమును సైతము ముక్కునబట్టికొనిపోవునంతటి గొప్పపక్షి, కనుకనే గండభేరుండబిరుద, ఇత్యాదులు ప్రయోగింపఁబడియున్నవి. కొన్ని నిఘంటువులయం దేనుఁగును దినెడిపక్షియనియే యున్నది. 'ని. గండభేరుండము రెండుతలలు, మూఁడుకన్నులుగలపక్షి విశేషము. సంస్కృతనిఘంటువులందు భేరుండ శబ్దమేకాని యీశబ్దము కనఁబడదు.' సూ. ఆం. ని. ఉదా. వజ్రతుండం, వజ్రనఖం వజ్రపక్షం మహాబలం, గండభేరుండ వదనం ద్విశీర్షం భీమవిక్రమం, జ్వాలాకరాళవదనం, త్రినేత్రం శత్రునాశనం, అనేకకోటిశరభాన్, భక్షయంతం ముహుర్ముహుః, ఏవం ధ్యాయే న్మహావిష్ణుం, గండభేరుండరూపిణం' మం. శా. కొందరు కవులు మృగముగానే వర్ణించినారు. ఉదా. 'వ మరియు సింహ ఋష్య శార్దూల గండభేరుండ భల్లూక వరాహాది మృగంబుల నఖండ పరాక్రమంబున ఖండించి' రుక్మాం, భయంకర జంతువులలో నిది గొప్పది యగుటచే నీకవి మృగమేయని తలంచెనేమో? అభినయదర్పణమునందును 'అథ. పక్షిభేదహస్తా నిరూప్యంతే. అని చెప్పుచు 'అందు గండభేరుండహస్తలక్షణమును 'గండభేరుండకాఖ్యస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః' ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును. ఆంధ్రవాచస్పత్యమున గండభేరుండము. సం. వి. అ. పుం. రూ. భేరుండము. ఒకానొకపక్షి 'పక్షివిశేషమనిచెప్పుచున్నారు గాని ప్రయోగములయందు మృగపర్యాయములతోఁజేర్చి చెప్పఁబడియున్నది.' కఠోర-కఠినమైన, ఆక్రంద - బొబ్బలుపెట్టుటవలన, 'ని. ఆరావేరుదితే త్రాతర్యాక్రందో దారుణేరణే' అ. కాతర-వ్యసనముచేత వ్యాకులపడిన, 'ని. అధీరే కాతరః' అని అ. కాసరీకాసరంబు-ఎనుములు ఎనుబోతులును గలదియును, 'ని. లులాయో మహిషో వాహ, ద్విషత్కాసరసైరిభాః' అ. కురు.........కలితము, కురువక-ఎఱ్ఱగోరంట చెట్లతోడను, అశోక - అశోకవృక్షములతోడను, వకుళ - పొగడచెట్లతోడను, తక్కోల - తక్కోల వృక్షములతోడను, కేతకీ - మొగలిచెట్లతోడను, కురంటక - పచ్చములు పెద్దగోరంటచెట్లతోను, కుటజ - కొడిసెమ్రాకులతోను, కంకేళి — రక్తాశోకవృక్షములతోను, కతక — చిల్లచెట్లతోను, క్రముక—ఎఱ్ఱలొద్దుగ చెట్లతోను — పోఁక చెట్లతోను, తిలక—తిలకపుమ్రాకులతోను, కాంచన—నాగకేసరపుచెట్లతోను, కదంబ-కడపచెట్లతోను, కలితము—కూడుకొనినదైన, అనఁగా దట్టమైనదనుట. అకాననంబు—అయరణ్యమును. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. 'సూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్; అనిషణ్ణ. ఈపద్యమునఁ గవి కానన మనఁగాఁ గకారముఖముగలదియను నర్థమును బ్రతిపాదించి పద్యము

గకారభూయిష్ఠముగ జెప్పినాఁడు. ఇది యంత్యానుప్రాసాలంకారమును, మఱియు ప్రపంచమునఁ దన వైరికివైరి హితుఁ డనుట న్యాయము. ఇచటఁ గోకిలాదుల కిల్లుగాక తమవిరోధికి విరోధిసైతము శత్రువయ్యెను. మఱియు 'కోకిలాకోకిలంబు' ఇట్లు పోవు పెంటి జంటలుగాఁ జెప్పుటలో రతివాంఛాపరు లగు రంభానిరంకుశులయొక్క ప్రియసంభాషణసమయమున నారదుని చూపుచేతను, వాక్కుల చేతను నిరువురికిఁ గష్టములు సంభవింపనున్న ట్లింపుసూచితము. విరోధికంటె బలసైనవానిని జూపుటచే స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుఁడుకూడ ద్వేషమూనునని యు ధ్వనించుచున్నది.

తా॥ అందుఁ గాకులును గుడ్లగూఁబలును జూచుచుండుటవలన భయపడి నిండియున్నకోయిలలగుంపులును, నాగుఁబాములయొక్క బుసలును, నెమిళ్ళకూఁతలు వినిరయించుటవలన దుఃఖపడుచున్న యెలుకలమొత్తములును, నేపుఁగుల ఘీంకారములును, సింహముల గర్జనములును వినఁబడినందునఁ గల్లోలపడుచున్న యడవిపందుల మూఁకలును, సింహములగర్జనములును గండభేరుండ పక్షులబొబ్బలును నిండుటవలన భయపడియున్న నెనుములు నెనుబోతులదండును, ఎఱ్ఱగోరంటలును, అశోకవృక్షములును, పొగడలును, తక్కోలములును, మొగిలిచెట్లును, పచ్చపెద్దగోరంటలును, కోడిసెలును, ఎఱ్ఱనియశోకవృక్షములును, చిల్లచెట్లును, నాగకేసరములు, ఎఱ్ఱలొద్దుగులును, తిలకపుచెట్లును, మున్నగువానితో దట్టమైయున్నయాయడవిని.

—♦ అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట ♦—

వ॥ నిరంకుశతరంబుగాఁ జొరంబడిపోవునెడ దురాలోకనిరాలోక శౌకపైక
కాకాతిరేక రేఖాకిమ్మీరితాకార ప్రాకారంబును, నిజభుజాదండ కోదండపాండిత్య
సపత్నీకృతనిష్ప్రత్నీకృతపోత్రిపలలపచనపర్యుత్సుకపుళిందసందోహదందహ్యమాన
నానామహిషపురీషకరీషోల్లసితభసితస్తోమగృహాకుట్టిమంబును, ప్రకటపటువిటపి ఝూట
పటలవేల్లిత ఝిల్లికా ఝుంకార ప్రతిధ్వానసంధాన చంగరంగమంటపంబును, విశీర్ణ
ద్వారదారుతురంగ కళేబర చరద్గృహగోధికాగృహమేధి కల్పితానల్ప సౌభాగ్య
సూచక శకునాతిథ్య నిరంతరాళంబును, సమందానందచల దుందుక చుచుందరీబృంద
సందీపితాగ్భటీ నిర్భరగర్భగృహంబును, నగు నొక్క పాడుగుడిం గాంచి, సముచితయానం
బునఁ గొబ్బునఁ జేరంబోయి గుబ్బతిలు గబ్బిలపుఱెట్ట గబ్బడనుబ్బనీక తదంతరంబునం
గూర్చుండి బథశ్రమ సమాపనావసరంబున, 6.

అ॥ నిరంకుశతరంబుగాన్ - ఇచ్చవచ్చినట్లుగా, యథేచ్ఛముగా, చొరంబడి - ప్రవేశించి, పోవునెడన్ - వెళ్లుచున్నసమయంబున, దురా......ప్రాకారంబును. దురాలోక - చూడశక్యముగాక - అనఁగాఁ ప్రిక్కిఱిసి యున్నతమైయున్న ప్రాకులవలనఁ జూచుటకు వలనుపడక యనుట, కష్టతరమైన ధ్వనుల చేతను అనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని. దురశోభన దుఃఖగ్నో,' నానా 'ని. ఆలోకోజయ శబ్దస్స్యాత్, హాలా, ఉచ్చారితజయశబ్దము. నిరాలోక - చూచుటలేని, శౌక - చిలుకలసమూహముయొక్కయు, పైక - కోయిలలగుంపుయొక్కయు, కాక - కాకులయొక్కయు, అతిరేక - మిక్కిలిహెచ్చైన. 'ని. అతిరేకః

స్సమధికః, అని అ. రేఖాపంక్తులుగల, కిమ్మీరిత - చిత్రవర్ణములు గలదిగాఁజేయఁబడిన, ఆకార-స్వరూపముగల, ప్రాకారంబును - చుట్టుగోడకలదియును, ప్రహరీకలదియును. నిజ........మంబును, నిజ-తమదైన, భుజాదండ-దండమువంటిబాహువులయొక్క, కోదండపాండిత్య-విలువిద్యానిపుణతచేత, సపత్త్రాకృత-ఆకులతోసహితముగా, హింసింపబడినట్టియు-అనఁగా జీల్పఁబడినట్టియు, ని. 'కృతం యుగేఽపి పర్యాప్తే విహితే హింసితే పలే, అనివిశ్వ నిష్పత్త్రాకృత- ఆకులులేకుండఁ హింసింపఁబడినట్టియు, అనఁగా బాణముశరీరమునఁజొచ్చినపుడు సపత్త్రమనియు, బయటవెడలినప్పుడు నిష్పత్త్రమనియు భావము. ఇచట సపత్త్రనిష్పత్త్రశబ్దములనుగూర్చి సూ. సపత్త్ర నిష్పత్త్రాదతివ్యథనే సిద్ధాం, సపత్త్రా తృణగోతిమృగమ్. సపుంఖశరప్రవేశే సత్పత్త్రం కరోతీత్యర్థః నిష్పత్త్రాః కరోతి సపుంఖస్యశరస్యాపరపార్శ్వే నిర్గమనా న్నిష్పత్త్రంకరోతీత్యర్థః అతివ్యథనే కిం. సపత్త్రం నిష్పత్త్రం వా కరోతిభూతలమ్. వ్యా. స. పత్త్రఇతి సపత్రశబ్దాత్ నిష్పత్త్రశబ్దాచ్చ అతివ్యథనే డాజిత్యర్థః. వ్యథతాడనే చతుర్థాంతః అతిక్రమ్యవేధః అతివ్యథనమ్ లక్ష్యేశరాః పతంత్యనేనేతిపత్త్రం శరాణాం పుంఖగతోబర్హః భూతలమితి పుంఖపర్యంతం పుంఖవర్జంవాశర ప్రవేశనేన సపత్త్రం నిష్పత్త్రం వా భూతలమ్ కరోతీత్యర్థః. మఱియు 'సూ. సహస్య సః సంజ్ఞాయాం' 'రథం సపత్త్రం సధురం నిరస్తం దృష్ట్వాసకోపేన దశాననేన' రావ. పోత్రీపలల-అడవిపందులయొక్క మాంసమును, 'ని. పిశితంతరసం మాంసం పలలంక్రవ్యమామిషం' అ. పచన-పాకముచేయుటయందు, అనఁగా వండుటయందు, పర్యుత్సుక-మిక్కిలియిష్టముగాఁ ప్రవేశించుటగల, పుళింద-చెంచులయొక్క, సందోహ-సమూహముచేత, 'ని. భేదాః కిరాత శబర పుళిందామ్లేచ్ఛజాతయః' అ. దందహ్యమాన-దహనమగుచున్న, మండుచున్న ఇచట 'దందహ్యమాన' శబ్దమునుగూర్చి సూ. జపజభదహదశభజ్జపశాం చ. సిద్ధాం. ఉదా. 'వంరమ్య తేస్మప్రమాదాసమేతోదందహ్యమానప్రతిపక్షచేతాః' రావ. నానామహిషపురీష-అనేకమయిన ఎనుబోతులయొక్క పేడవలని, 'ని. పురీషంగూథవర్చస్కం' అ. 'ని. నానానేకోభయార్థయోః' అని అ. కరీషః ఏనుపిడకలయొక్క, 'ని. తత్తుశుష్కంకరీషోఽస్త్రీ' అ. ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన, భసిత-బూడిదెయొక్క, స్తోమ-సమూహముగల, గృహకుట్టిమంబును-ఆలయమునకుముందుగల జాతికట్టడపు నేలయును, ప్రకట........పంబును. ప్రకట-ప్రసిద్ధమైన, పటవిటపి - మొరటచెట్లయొక్క ఝాట-సమూహమునకు, పటల-ఆకులచేగప్పబడిన పైభాగమున, వేల్లిత- చుట్టుకొనఁబడిన, ఝిల్లికా - కీచురాయిపిట్టలయొక్క, ఝుంకార-ఝుమ్మనెడిరొదవలని, ప్రతిధ్వాన-మాఱుమ్రోఁతతో, సంధాన-కూడుచున్న, చంగ-చక్కనిదైన, రంగమంటపంబును-నాట్యమండపమును, విశీర్ణ........శంబును-విశీర్ణ-శిథిలమైన-ప్రాఁతదియైన, ద్వారదారు-ద్వారబంధపుకొయ్యయందలి, .తురంగకళేబర-గుఱ్ఱములయొడలిమీఁద, చరత్-తిరుగుచున్న, ప్రాకుచున్నయనుట, గృహగోధికా-బల్లియనెడి, 'ని. సరటః కృకలాసఃస్యాన్ముసలీగృహగోధికా' అ, గృహమేధి-గృహస్థునివలన, ఉదా 'సీ. కెలకులనున్నతం. గేటిజున్నగృహమేధి' స్వా.మ. కల్పిత-చేయఁబడిన, అనల్ప-అధికమైన, సౌభాగ్యసూచక-ధనధాన్యాది సమృద్ధిని గనఁబఱచుచున్న, అదృష్టమును దెలియఁజేయుచున్న, శకున-శుభశకునముయొక్క, ఆతిథ్య-అతిథిభక్తితోఁగూడిన. 'ని. క్రమాదాతిథ్యాతిథేయేఅతిథ్యర్థేఽత్రసాధుని' అ. నిరంతరాళంబును-నలుప్రక్కలుగలదియును, అమందా........హంబును, అమంద-వడియైన, ఆనంద-సంతోషముతో, చలత్-కదలుచున్న, ఉందురు-ఎలుకలయొక్కయు, 'ని. ఉందురు ర్మూషికోఽప్యాఖుః అని అ. వ్యు. ఉందయంతిముఖస్పృష్టః వస్త్వితుందురుః, తనముఖముచేతముట్టబడినవస్తువులను ద్రవింపఁజేయు,

నని, 'ని చుచుందరీ గంధమూషీ' అని. ఆ బృంద-సమూహమువలన. సందీపిత - ప్రకాశించఁబడిన ఆర్భటీ-కోలాహల-ధ్వనియొక్క, నిర్భర - అతిశయముగల, గర్భగృహంబును - శివనిగర్భాలయమును, అగు-అయినట్టి, ఒక్క పాడుగుడిన్-ఒక శూన్యదేవాలయమును, ఒకపాడుబడినగుడిని, కాంచి-చూచి, సమంచితయానంబునన్. సమంచిత-ఒప్పుచున్న, యానంబునన్-నడకతో, గొబ్బునన్-శీఘ్రముగా, చేరన్ బోయి-సమీపించి, దగ్గరకుబోయి, గుబ్బతిలుగబ్బిలపు రెట్టగబ్బు, గుబ్బతిలు-అతిశయించుచున్న, గబ్బిలపురెట్టగబ్బు - గబ్బిలపుమలముయొక్క చెడువాసనవలన, తనున్-శరీరమును, ఉబ్బనీక - సంతోషముతో నతిశయింపనీయక, అనఁగా నిష్టమేమియులేక యనుట, తదంతరంబునన్. తత్-ఆదేవాలయముయొక్క, అంతరంబునన్-లోపల 'ని. స్థానాత్మీయాన్యతాదర్థ్య రంధ్రాంతర్యేషుచాంతరం' శాశ్వ. కూర్చుండి-ఆసీనుడై, పథశ్రమసమాపనావసరంబునన్. పథశ్రమ-మార్గాయాసము-దారినడచినబడలిక, సమాపన-తీఱిన-సమాప్తిఁజెందిన, అవసరంబునన్-అట్టికాలమున, అనఁగా మార్గాయాసముతీరినతోడనే యనుట, 'నిరంకుశ తరంబుగా జొరంబడి-మరాలోకనిరాలోక శౌకపైక కాకాతిరేక - పుళింద సందోహదందహ్యమాననానా మహిషపురీషకరీష-ప్రకటపట విటపిస్ఫూటపటల-అమందానంద చల దుందుర చుచుందరీబృందసందీపిత-ఆర్భటీనిర్భరగర్భ', వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు. వ్యంజనానాంయథాభవేత్, పునరుక్తిరసౌనామ వృత్త్యనుప్రాసఇష్యతే' ప్ర. తా. 'ఆకార ప్రాకారంబును-భుజాదండకోదండ-సపత్రీకృత- నిష్పత్రీకృత – ఉల్లసితభసిత – వేల్లితఝిల్లికా, ధ్యానసంధాన-చంగరంగ–గృహగోధికాగృహమేధి-కల్పితానల్ప-అను ప్రాసాలంకారము, 'వర్ణసామ్యమనుప్రాసః' కా ప్ర. 'రంబును–మంబును, పంబును–శంబును–హంబును' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్వేచ్ఛగాఁ బ్రవేశించి పోవుచున్న సమయమునఁ బ్రాకారముననున్న చిలుకలగుంపులును గోయిలలబారులును గాకులమూఁకలును గ్రిక్కిరిసిపొదలైయున్న మ్రాకులవలనఁ గనుపించక ధ్వనులు మాత్రము వినబడుచున్నవి. చెంచువాండ్రు పొదలమాటున నున్నయడవిపందులను గుర్తించి నేర్పుతో బాణములను వేయఁగా వానిశరీరములు చీల్చఁబడి మాంసశకలములు కొన్ని చెట్లయాకులతోను గొన్ని యథాస్థితిగాను వెలుపలకు వచ్చి కుప్పలై పడఁగా దానిని మిద్దెలోనికిఁ దెచ్చి యెనుబోతుల పేడ యెండిన యేరుపిడకలతో వండికొనిన బూడిదగుట్టలే విభూతిపండ్లుగానున్నవి, నాట్యమంటపము యొక్క పైభాగమున గొప్ప మొరటచెట్లయాకులు క్రమ్మికొనియుండఁగా నందు నిండియున్న కీచురాయిపిట్టలయొక్క ఝుమ్మనెడిరొదవలన మాఱుమ్రోఁత మ్రోయుచుఁ జక్కఁగానున్నది. శిథిలమైన ద్వారబంధపుకొయ్యలపైఁ జిత్రింపఁబడియున్న గుఱ్ఱములమీఁద బ్రాఁకుచున్నబల్లులే గృహస్థులుగా నలుదిశలనుండి యదృష్టమునుఁ దెలియఁజేయునట్టి శుభసూచకముల నాతిథ్యముగా నొసంగుచున్నవి. గర్భాలయమునందు లెక్కకుమించిన యెలుకలును చుంచెలుకలును మిక్కిలి యుల్లాసముతోఁ గిచకిచ యనుధ్వనులఁ జేయుచుఁ దిరుగుచున్నవి. అట్టి పాడువడిన గుడిం గని తొందరగానందుఁ జేరఁబోయి మితిమించిన గబ్బిలపురెట్టగబ్బువలన నిష్టముగాక కొంతసేపు గుడివెలుపలనే కూర్చుండి మార్గాయాసముఁ దీర్చుకొనిన తరువాత:

—; నిరంకుశుఁడు శివలింగమును జూదమాడఁగోరుట ;—

క॥ జననాథ ధామణీసుర, తనయుఁడు తనయెదుట విమల ♦ తరకాంతులకున్
గని యగు లింగముఁగని యిట్లనిపలికెన్ దైవఘటన ♦ కనుకూలముగన్. 7.

అ॥ జననాథ-ఓయిరాజా, భూసురతనయుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, తనయెదుటన్-తనసమక్షమున-తనముందు, విమలతరకాంతులకున్ గని, విమలతర-స్వచ్ఛమైన, కాంతులకున్-దీప్తులకు, గని-ఉత్పాదనస్థానము-నిధియనుట, అగు-అయినట్టి, లింగమున్-శివునిఁబూజించుటకు మాఱుగాఁజేయఁబడినమూర్తిని, ఇచట 'విమలతరకాంతులకున్ గని యగు లింగముగని' అని ప్రయోగించుటకు, సూ. విభాషయానుసంతంస్యాదత్రపక్షేనిశేమణమ్, భ్వాద్యర్థవ్యవధావేతు, భేద్యస్య నిఖిలంభవేత్' అను, కని-అవలోకించి, దైవఘటనకున్-పురాకృత కర్మఫలమునకు, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యం స్త్రీనియతిర్విధిః' అ. అనుకూలముగన్-సరిపడునట్లుగా, ఇట్లని-ఈవిధముగా, పలికెన్-వచించెను-చెప్పబోవుచుఁబలికెననుట. 'శ్లో. బుద్ధిఃకర్మానుసారిణీ, అని నీతి శాస్త్రవచనము. మానవుఁడేఫలముననుభవింపవలసి యున్నాఁడో యట్టికార్యములకే బుద్ధి దారితీయుచుండును కనుకనే యాతనికట్టి బుద్ధిపుట్టినదని భావము. 'తాదృశీజాయతేబుద్ధిర్వ్యవసాయోఽపితాదృశః, సహాయాస్తాదృశా ఏవ యాదృశీభవితవ్యతా' చాణ. 'గని యగు లింగముగని' యమకాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణయువకుఁడు తనయెదుటఁ బ్రకాశించుచున్న శివలింగముఁజూచి తనయదృష్టమున కనుకూలముగా నిట్లుపలికెను.

మ॥ జగదాశ్చర్యకరప్రభావ మగునీ ♦ సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి యే
నుఁగు దిన్నట్టివెలంగకాయగతి నెం ♦ దున్ లోన లోసై బయల్
సొగసై యుండెడిదో విశుద్ధతరమో ♦ చూడంగ నాతోడుతన్
సొగటాలాడెదవే నవేందుసుమన ♦ స్స్రోతస్వినీజూటకా. 8

అ॥ నవేందుసుమన స్స్రోతస్వినీజూటకా, నవ-నూతనమైన, ఇందు - చంద్రుఁడును, బాలచంద్రుఁడును, సుమనః+స్రోతస్వినీ - ఆకాశగంగయును, జూటకా - జటాజూటమునందుఁగలయో శివుఁడా, ఇచట జూటశబ్దమునకు, 'ని. జూటః పు, జూటం, అ. న. గుండ్రముగాఁదలకుఁజుట్టినజడలగుంపు' శ.రూ. పాఠాంతరము "నవేందు కుసుమస్తోతవ్య జూటాంచితా" నెలబాలుఁడను పూవుచేత పూజింపఁదగిన సిగముడిగలవాఁడా అనియర్థము. "స్తుతిపూజాయాం" అని ధాత్వర్థము. జగదాశ్చర్యకరప్రభావము. జగత్, ఈమూడులోకములకు, ఆశ్చర్యకర - చోద్యమును గలిగించునటువంటి, ప్రభావము-సామర్థ్యముగలది-మాహాత్మ్యముగలది, అగు-అయినట్టి, నీ-నీయొక్క, సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి-సమస్తమునుదెలిసినవాఁడను ప్రసిద్ధి-అందఱికిఁదెలిసినపేరు, 'ని. కృశానురేతాః సర్వజ్ఞో ధూర్జటిర్నీలలోహితః' అ. ఏనుఁగుదిన్నట్టివెలంగకాయగతిన్ - ఏనుఁగుమ్రింగిన వెలఁగకాయవలె, అనఁగా నేనుఁగు వెలఁగకాయలుదినఁగా దానిగర్భమున నవి లోపలగుజ్జులేకుండ జీర్ణమైనట్టి డొల్లలేమలముగాఁ బడునుగనుక నటులనే యగునేమోయనుట, ఎందున్-ఏవిద్యయందైనను, లోనన్ - లోపల, లోసై-హీనమై, అనఁగానంతరమున నేమియు లేకయనుట, బయల్ సొగసై-బహిర్భాగమురమ్యమై - వెలుపలఁ జక్కఁదనముగలదియై, ఉండెడిదో - ఉండునటువంటిదేమో, విశుద్ధతరమో - అటులఁగాక పరిశుద్ధమైనదియో, చూడంగన్-పరీక్షించుటకు, తెలిసికొనుటకు - నాతోడుతన్ - నాతోఁగూడి, ఇచట

తోడుతన్, అని ప్రయోగించుటకు సూ. ఒకానొకచోఁదోడనఁదోడుతనని రూపాంతరంబునుగలదు. అయినను దానికి వలెనే నికితరకార్యంబు గలుగదు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'చ. పగతుర చేతిలోఁ, బడక ప్రాణముతోడుతనున్నవాఁడవే' భాగ. సాగటాలాడెదవే-ఈజూదపు పాచికలతో నాఁడగలుగుదువా, ఈపద్యమున 'సాగటాలు' అనుటకు(సాగపు + ఆటలు-సాగటాలు) అగును ఉదా. 'క. తగవంచ యొక్క మొగమై, సాగటాలాడు దమటంచు పుడతులుపల్కన్' అని చ. పు. ఇందుద్వితీయపాదమున బిందుయతి చెప్పఁబడినది. 'ఏయఁగు........లోనఁగలో కైటయిల్ సాగన్నాయుండెడివో', అనుట చేతనుపమాలంకారము 'ని. సాదృశ్యముపమా భేదే' కా. ప్ర. 'నవేంద సుమనస్స్రవంతి స్వనజూటకా, గంగను శిరమునధరించితివి గురుపత్ని సంగమ దోషియగు చంద్రుని ధరించితివి, అనియర్థము కానినీవు గూడ జూదమున కష్టుఁడైనవాఁడ వనిసారస్యము.

తా॥ జటాజూటమున బాలచంద్రుని, దేవనదిని ధరించిన యోశంకరుఁడా! ఈమూఁడు లోకములయందు నచ్చెరువు గలిగించునటువంటి నీగొప్పతన మేమఁగు మ్రింగిన వెలఁగపండువలె లోపల నేమియు లేక వెలుపలను మాత్రమే డాంబికముగా నొప్పుచున్నదో, లేక స్వచ్ఛమైన సామర్థ్యము గలదో, చూడవలసి యున్నది కాన నాతో జూదమాడుము.

సీ॥ గిరిసార్వభౌముకూఁ ♦ తుసన్నిధానంబునందు మేలము లాడు ♦ నట్లు గాదు
కైలాసశృంగశృం ♦ గారచందనవాటి,నల్లన నడయాడు ♦ నట్లు గాదు
వెలిగిబ్బ నాకాశ ♦ వీథిఁ బోఁడెబు గా,నవలీల నెక్కెడు ♦ నట్లు గాదు
తొలివేలుపులమూఁక ♦ దురములో గోరింపు,లాడి తాండవమాడు ♦ నట్లుగాదు
గీ॥ మానితద్యూతవిద్యోత ♦ మానకీర్తి,మున్నరాగ్రణి నైనట్టి ♦ నన్నుఁ గూడి
జూదమాడుట సింధురా ♦ సురవిజేత,యూర వెక్కసికపు మన్న ♦ నంటిఁ గాని. 9

అ॥ సింధురాసురవిజేత - గజాసురుని సంహరించిన యోయీశ్వరుఁడా, గిరిసార్వభౌముకూఁతుసన్నిధానంబునందుక్ - గిరిసార్వభౌముకూఁతురు-పర్వతములకుఁ బ్రభువగు హిమవంతునికుమార్తె యగు పార్వతీదేవియొక్క, సన్నిధానంబునందుక్-సమీపమున, మేలములాడునట్లుగాదు-పరిహాసము లాడుటవలెఁగాదు, ఇందు మేలములనుటకు ఉదా. 'ఉ. ఉల్లమునందు నక్కటికమూనుట యీక్షలమందుఁ గల్గినన్, చల్లన మేలమాడు నచలాత్మజ, అని స్వా. చ. కైలాస శృంగశృంగార చందనవాటిక్ - కైలాసశృంగ-వెండికొండ శిఖరముయొక్క, శృంగార-అలంకారమయిన, చందనవాటిక్-గంధపు మ్రాకులతోఁగూడిన తోఁటయందు, అల్లనక్-మెల్లఁగా, నడయాడునట్లుగాదు - తిరుగుటవలెఁగాదు, ఇందు 'నడయాడు' ప్రయోగమునకు ఉదా. 'క. గడకట్టిన యోపపగిది, నడయాడుఁగ్రియాభియుక్తుఁడటు నిష్క్రియుఁడై, అని శివ. సా. వెలిగిబ్బన్ - తెల్లనియెద్దును, ఆకాశవీథిన్ - గగనమార్గమున, పోఁడెంబుగాన్ - ఒప్పిదముగా, ఇది పోలెముయొక్క రూపాంతరము. అవలీలన్-సులభముగా, ఎక్కెడునట్లుగాదు-ఆరోహించుకీతిగాఁగాదు - ఎక్కుటవలెఁగాదు. తొలివేలుపులమూఁకన్-దానవులసమూహమును, దురములోన్-యుద్ధమునందు, గోరింపులాడి-విజృంభింపఁజేసికొని-పైకెగయునట్లు చేసికొని (గోరింపులనఁగాఁ బుట్టచెండ్లనెడి బాలక్రీడావిశేషము) తాండవమాడునట్లు గాదు[illegible]

దోఁచక చిందులఁద్రొక్కుటవలెఁగాదు - నాట్యముచేయుచుండెడువిధమునఁగాదు, మాని........ గ్రణిః-మానిత — గౌరవింపఁదగిన, ద్యూత-జూదమునందు, 'ని. ద్యూతోఽస్త్రియామక్షవతీ కైతవం పణఇత్యపి' అ. విద్యోతమాన-ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిమత్ — కీర్తిమంతుఁడవైన-అనఁగా జూదమునందుఁ బ్రఖ్యాతిగలవాఁడవైనయనుట. నరాగ్రణిః — మనుష్యులలోఁ ముఖ్యుఁడను, ఐనట్టి-అయినట్టి, నన్నుః-నన్ను, కూడి-కలిసి- నాతోజతయై, జూదమాడుట - పాచికలపందెమునాడుట-ఇదియసాధ్యముసుమాయనుట, ఔర-నాతోనే పందెమాడఁగలవాయనుట - ఇదియాశ్చర్యార్థకము, వెక్కసితనము-అతిశయముచేత, అన్నన్-అనినప్పటికిని, అంటిఁగాని-అనియున్నాననుకొనుము, 'నీవాడు నాటలన్నియు గొప్పవిగావునాతో జూదమాడుటయేగొప్ప' అనుటచే ప్రతిషేధాలంకారము, 'ప్రతిషేధఃప్రసిద్ధస్య, నిషేధస్యానువర్ణనమ్, నద్యూతమేతత్కితవ, క్రీడనంనిశితైశ్శరైః' అని చంద్రా.

తా॥ గజాసురునిఁ జంపిన యోశివుఁడా మంచుకొండకూఁతు రగుపార్వతీదేవి సమీపమునఁబరిహాసము లాడుటవలెననియు, వెండికొండయొక్క శిఖరమున నలంకారమయిన గంధపుష్పికలతో నిండిన తోటయందు మెల్లగాఁ దిరుగుటవంటిదే యనియుఁ మింటఁబరుగెత్తు తెల్లనియాఁబోతుమీఁద సులభముగా నెక్కుటవంటిదే కదా యనియుఁ, బోరున రాకాసియూ కల రెచ్చఁగొట్టుకొని దరవోఁచక చిందులు ద్రొక్కుటవలెనే యనియుఁ, దలంచుచుంటి వేమో జూదమునందు గొప్పపేరు పొందిన పందెగాఁడ వయిన నాతో జతగాఁ బందెము నొడ్డుట సుమా! భడాయి. గొట్టుచుంటి వనిన ఃనను కొనుము. ఇది సులభముకాదు! అసాధ్యకార్యము.

లయగ్రాహి.

ఓచరమభాగ్యభృత ♦ ఖేచరదురోదర క ♦ ళాచతురశేఖరుఁడ ♦ వై చిరతరేచ్ఛఁః
బ్రాచిఁ గలప్రోడల న ♦ వాచిఁ గలజాణలఁ బ ♦ తీచిఁ గలతజ్జ్ఞులను ♦ దీచిఁగలప్రజ్ఞా
సూచకులనన్వహముఁ♦జూచితిఁ గరాబ్జమునఁ♦ బాచికలునుట్టి చనఁ♦జూచిసమహాత్మన్
నీచరణమూన వల♦యాచలపరీతనిఖి♦లాచల మెఱుఁగమిముఁ♦జూచుకొను టెంకన్. 10.

ఆ॥ ఓచరమభాగ్యభృతఖేచర. చరమ-కడపటిదెయైన-చివరదియైన, భాగ్య - శుభరూపమగు నదృష్టమును, 'ని. భాగ్యంశుభాత్మకవిధాస్యాచ్ఛుభాశుభకర్మణి' అని వి. భృత-భరింపఁబడిన-అనఁగా దేవతలందఱు నంత్యదశయందుఁగాలమృత్యువును జయింపఁజాలకుండఁగా నదృష్టవంతుఁడవగుటచేతనే కాలమృత్యువును జయింపఁగలిగితివనిభావము. ఖేచర - ఆకాశమునఁదిరుగునట్టియోపరమేశ్వరుఁడా, ఇచట సంబోధ్య వాచకంబునకుముందు క్రియాంత్యవిశేషణముండుటనుగూర్చి 'సూ. ఓశబ్దం. బొక్కచో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముందికతశబ్దవ్యవహితం బయికానంబడియెడి' ప్రౌ. వ్యా ఉదా. ఓవినువీధినున్న ఖచరోత్తములార' వీర. దురోదరకళాచతుర శేఖరుఁడః-దురోదర - జూదమనెడి, 'ని. దురోదరోద్యూతకారే, పణేద్యూతేదురోదరం' అ. కళా-విద్యయందు, 'ని. కలాస్యాన్మూలవివృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే, షోడశాంశేచచంద్రస్య, కలనాకాలమానయోః, అని మే. శేఖరుఁడః-శ్రేష్ఠుఁడను, ఐ-అయియుండి, చిరతరేచ్ఛః - బహుకాలముగలకోరికతో, ప్రాచిః-తూర్పుదిశయందు, 'ప్రాక్ప్రథమం అంచత్యాస్యాంగవిరితిప్రాచీ, అని వ్యు. ప్రథమమున సూర్యుఁడా

దిక్కునను జయించును' అంచుగతిపూజనయోః' అని ధాత్వ. కల-ఉండిన- ప్రోఢలన్-వివేకముగల వారిని, అవాచిన్-దక్షిణదేశమున, 'అవాగంచతి దక్షిణాయనేనాస్యాం రవిరిత్యవాచీ' అని వ్యు. కల-ఉన్నట్టువంటి, జాణలన్-నేర్పుగలపురుషులను, ప్రతీచిన్-పడమటిదిక్కునందును, 'ప్రతిపశ్చాద్దివసావసానే అస్యామంచతి సూర్యాస్తమేతీతి ప్రతీచీ' అని వ్యు. కల-కలిగిన, తజ్జ్ఞలన్-అపంచెము నెఱింగిన వారలను, ఉదీచిన్-ఉత్తరదిక్కునందు, 'ఉత్ ఊర్ధ్వమంచత్యస్యాముత్తరాయణేన రవిరిత్యుదీచీ' అని వ్యు. కల-జతపడిన, ప్రజ్ఞాసూచకులన్-బుద్ధియొక్క సూక్ష్మముగలవారిని - అనఁగా నొక్కరికి నేర్పునట్టువంటి తెలివిగలవారిననుట, ని. 'సూచకస్స్వపసద్రవ్యే, బోధకేపిశునేశునీ' అని మే. అన్వహమున్-అనుదినమును-యెల్లప్పుడును, చూచితిన్-పరీక్షించుచునేయుంటిని, నీచరణమాన-నీపాదముల యొక్క-యాజ్ఞ-అనఁగా నీపాదములే సాక్షియని శపథపూర్వకముగాఁ బలుకుట, కరాబ్జమునన్-పద్మము వంటి హస్తమున, పాచికలుముట్టి-పాచికలను బట్టుకొని, చనన్-మరలిపోవుటకు, చూచిన-ఆలోచించిన-ప్రయత్నపడిన, మహాత్మున్-గొప్పవానిని, వలయాచలపరీత నిఖిలాచలము. వలయాచల - చక్రవాళపర్వముచే, పరీత-చుట్టుకొనఁబడిన, నిఖిల-సమస్తమయిన, అచలము-భూప్రదేశము - అనఁగా వంతటనుగలవారిననుట, ఎఱుంగన్-చూచియుండలేను, ఇంకన్-ఇఁకను, మిమ్మున్-తమరినిమాత్రము చూచుకొనుట-కనుఁగొనుట-అనఁగాఁదమరినొక్కరిఁ జూచివెళ్ళుటయే యనుట, ఈ వృత్తమునకు లక్షణము. 'ఇంబలరగా భజస◆నంబులతుదన్ భజసనంబులు భకారమునొ◆దంబడలయ్యగ్రాహిం బరఁగఁజెప్పఁగల◆శంబడినయట్లు యగ◆ణంబు కృతిమీఁదనమ◆నుంబరహితాక్షి' అనినుల. ఇందు మిమ్మున్ అనుటకు సూ. 'పూజ్యతయందొక్కచో నామతదేతద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దంబుల యేకవచనంబునకు బహువచనంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'అ. మహాత్మ మీరలిమ్మహీసురుఁడ' అని కళా.

తా॥ కాలమృత్యువును గెలిచిన యదృష్టము గలయోశివుఁడా నేను జూదమనెడి విద్యయందు నేర్పుగలవాఁడనై నిరంతరమును నాలుగుదిక్కులయందుఁ గలజూదగాండ్రతో నాడుచుంటిని గాని నీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పుచున్నాను. చక్రవాళపర్వతమునకు లోపలయమునఁ గలభూమియం దింతవఱకు నాతోఁ బందెమునకు వచ్చి పాచికలు చేతఁబట్టుకొని యోడక తిరిగిపోయినవంటును మాత్రముచూచి యెఱుఁగను. ఇఁకఁ దమరినొక్కరిని జూచుకొనుటయే కొదువ.

గీ॥ వట్టిమాటలు గావెంత ◆ వారినైన, గెలుచుశక్తి నాపాలఁ ◆ గలదటంచు
అవనిసురతనూభవుఁడు చే◆లాంచలమున, ముడియగట్టిన సొగటాలు◆విడిచిపలికె. 11.

ఆ॥ వట్టిమాటలుగావు-ఇవివ్యర్థపువాక్యములుగావు. అబద్ధములుగావు, ఎంతవారిన్-ఎటువంటి గొప్పవారినిగాని నన్-అయినప్పటికిని, గెలుచుశక్తి-జయించునట్టి, నటనముసేయుశక్తి, 'ని. శక్తి లాసికేనమే' అ. నాపాలన్-నాపక్షమున, కలదు-ఉన్నది, అటంచున్ - అనిపలుకుచు, అవనిసురతనూభవుండు-బ్రాహ్మణసుతుఁడగు నానిరంకుశుఁడు, చేలాంచలమునన్ - తనయుత్తరీయపుకొంగున ముడియగట్టినసొగటాలు - ముడివేసినపాచికలు. విడిచి-విప్పి, పలికెన్ - ఈచెప్పఁబోవు రీతిగాపల్కెను, 'నేనెంతవారినైన జూదమున గెలుతును' అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇవి వట్టిమాట లనుకొనుచున్నావేమో యెంత యుక్తిగా నాడఁగలవారి నైనను జయించుశక్తి నాయందుఁ గలదు. అనిపల్కుచుఁ దనయుత్తరీయపు కొంగున నున్న పాచికలమూట విప్పి యిట్లుపలికెను.

సీ॥ వేళంబుగా నభో ♦ వీధి దువాళించు, గిబ్బ తేజీకినా ♦ కృత్తి వాస
రింగులువారఁ దీ ♦ ర్చినవేయిచుంగుల, తలపాగకా దేవ ♦ తావరేణ్య
బిరుదు రాకాసులఁ ♦ బరిమార్చుమువ్వంక, పట్టిసకా మనో ♦ భవవిరామ
వలకారిచిన్ని వె ♦ న్నెలగాయుపసిపూప, జాబిల్లికా శైల ♦ జామనోజ్ఞ
గీ॥ పసిమిపసిడిండి వలువకా ♦ ఫాలనేత్ర, వెండినిండారుకొండకా ♦ విశ్వభర్త,
లోకసామ్రాజ్యమహిమకా ♦ లోకవంద్య, యొప్పుపన్నిదమిందులో ♦ నొకటికైన 12.

అ॥ కృత్తివాస - పులితోలు వస్త్రముగాఁ గలయోశివుఁడా, వేళంబుగాన్ - శీఘ్రముగా, నభోవీథిన్-ఆకాశమార్గమున, దువాళించు - వేగముననంతమేరయు సమముగాఁ బాఱుచున్నటువంటి, గిబ్బతేజీకినా-నీయొక్క వృషభవాహనమునకా, ఇచట 'తేజీకి' అనుటకు సూ. 'నైకవర్ణేఽదేశ్యేఽపి, హ్రస్వోదేశ్యేతువాక్యచిత్, తద్భవస్యాపిశబ్దస్యదీర్ఘాంతత్వంక్వచిద్భవేత్' అథ. శబ్దచింతామణియందును 'దీర్ఘాణాంహ్రస్వస్స్యాత్, నచదేశ్యపదే నచైకవర్ణేఽపి' అనియున్నాడు. దేవతావరేణ్య-దేవతలలో శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, రింగులువారన్-వస్త్రపుఁగుచ్చెళ్ళవలెఁ గనుపడుచుండగా, ఉదా. "ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి" అని సారం. తీర్చినవేయిచుంగుల తలపాగకా - చక్కఁగాఁజుట్టబడిన సహస్రకోణములుగల నీయొక్క శిరోవేష్టనమునకా - పదినూఱుకుచ్చెలుగలిగి నీతలయందుఁ జుట్టుకొనఁబడియుండెడి పాగాకా, ఉదా. 'సీ. చుక్కలదొరయొకింతచుక నిక్కుశిరసునఁ, బదినూఱుచుంగుల పాగఁజుట్టి' వాల్మీ. చ. మనోభవవిరామ-మన్మథునిశ్రమఁజెందించినఁడా, బిరుదురాకాసులన్-శూరులయినదానవులను - దిట్టలైనరక్కసులను, పరిమార్చుమువ్వంకపట్టిసకా - చంపునట్టి మూఁడువంకలు గలదియైన నీశూలమునకా, ఇది పట్టసశబ్దభవము. అని ఆం. ప. పా. 'పట్టిసముఅని. శ. చం. 'పట్టిసము' అని ఆం. దీ. సంస్కృతమున పట్టస, పట్టసముఅను రెండురూపములునుకలవు. శైలజామనోజ్ఞ-పార్వతీదేవికి మనోహరమైనవాఁడా, వలకారిచిన్నివెన్నెల - వలపించునటువంటి, ముచ్చటయిన లేఁతవెన్నెలను, కాయుపసిపూప జాబిల్లికా - వ్యాపింపఁజేయునట్టి, లేఁతపూఁబిందెవంటి చందమామకా, ఇచట 'పసి. పూప-జాబిల్లి' ఈ మూఁడుపదములు దేశ్యములు. ఫాలనేత్ర - నొసటఁ గన్నుగలవాఁడా, పసిమిపసిడిండివలువకా - పసుపుపచ్చరంగుగల పెద్దపులిచర్మముయొక్క వస్త్రమునకా, విశ్వభర్త-సమస్తమును భరించునట్టివాఁడా, వెండినిండారుకొండకా-నీవు కాఁపురముండెడు రజతముయొక్క సమృద్ధి గలకైలాసపర్వతమునకా, లోకవంద్య - మూఁడులోకములయందుఁ గలవారివలన స్తుతింపఁదగినవాఁడా, లోకసామ్రాజ్యమహిమకా-ఈలోకములను బాలించునట్టి నీయొక్క మాహాత్మ్యమునకా, ఇందులోన్-ఈచెప్పఁబడిన వానిలో ఒకటైనన్ - ఏదోయొక దానికైనను-పన్నిదము - పందెమును, ఒప్పు-అంగీకరించుము, ఇష్టపడుము. ఇచట 'ఒప్పు' అనుటకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేమురేకత్వేకథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంత్యం వదంత్యేకే, నప్రాణేతుకదాచన' అథ. అలం. స్వభావోక్తి. ఈ పద్యాంతమున ద్రుతములోపించుటకు' సూ. వాక్యావసానగస్యాస్య లోపోఽస్తి ప్రాయశోఽత్రహి' అథ.

తా॥ ఓ శంకరుఁడా! పందెము నొడ్డుచున్నాను. ఆకాశమునఁ బరుగెత్తు నీవాగువ మగుజవనికా; వేయిచెఱఁగులతో మడతలుగాఁ జుట్టిన నీతలపాగా యగుపాములకో నికా; పోరాటమున గడుసవులైన రక్కసులఁ దునుమాడు నీముమ్మొనవాలునకా; మనస్సునకింపైన వెన్నెలగాయుచు నీతలయందున్న తేఁజంపమామకా; పసుపువన్నెతో నొప్పుచున్న నీదోవతియగు పులితోలునకా; నీవు కాఁపురమున్న వెండికొండకా; ఈమూఁడులోకముల నేలుచున్న నీయొక్క దొరతనమునకా; ఇందులో నేదైనను పరే పందెము నొప్పుకొనుము.

—: నిరంకుశుని పన్నిదపువస్తునిర్ణయము: —

క. ఏలావలవనిసడి నీ,చేలాయుధవాహనములు ♦ చేకొన మాకున్
వాలాయముగావిఁ చేద,ఫాలాఁబక లంజలంజ ♦ పన్నిదమునకున్. 13

అ॥ ఫాలాంబకా — నుదుటగన్నుగలయోయీశ్వరుఁడా, నీ-నీయొక్క, చేలాయుధవాహనములు-చేల-వస్త్రములును, ఆయుధ-కత్తియును, వాహనములు-గుఱ్ఱము మొదలగునవి, చేకొనన్-తీసికొనుటకు, మాకున్-మముబోఁటివారలకు, ఏలా-ఎందుకు,-అక్కఱలేదనుట, ఉదా. "ఏలా యీమాటలఁబని, పోలోమీవరుఁడనీ ప్రభావముకంటే కాలుని ప్రభావమును నీ, త్రైలోక్యం బెఱుఁగుఁగలదు ♦ తగువరిపలుకుల్ కాకీ" వలవనిసడి — కోరికలేని, యీ వ్యర్థమైనమాటల సందడి, (నీయాయుధములవలనను వస్త్రములవలనను వాహనములవలనను మాకేమి యుపయోగములేదు కావున నిన్నుగెలిచినను నిష్ప్రయోజనమేయగును) అంతకంటె లంజలంజ పన్నిదములకున్-నీకైనను నేనయినను భోగముదానినొసంగునట్టి పందెమునకు, వాలాయము-మిక్కిలి, కావించెదన్- కలుఁగజేయుచున్నాను- ఉద్యమించుచున్నాను, ఈపద్యమున 'నీచేలాయుధవాహనములు, అని తెలుఁగునఁగల యుష్మచ్ఛబ్దమును సంస్కృతశబ్దసమాసమునఁ గూర్చుటకు. 'సూ. సమాస యుగ్భ.వేరాద్య ఆత్మాదిగవిభక్తిగః, అనిఅథ. మఱియు అస్మచ్ఛబ్దమునకు 'మాకున్' అను బహువచన ప్రయోగమునుగూర్చి సూ. 'సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు గొన్నియెడల బహుత్వంబగు, అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. మాయత్తపృథ్వీ సమానపృథాదేవి. అనిభార.

తా॥ నొసటనేత్రముగల యోశివుఁడా! నీపులితోలు మేముకట్టుకొనునది గాదు. నీయాయుధమును దీసికొనుటకు నేనెచ్చటను యుద్ధము చేయువాఁడను గాను. నీతలపాగాను జుట్టుకొనుటకు మాకేగారడిమంత్రములు రావు. నీయెద్దునెక్కుటకు నే నాకాశసంచారిని గాను. నీవెండికొండ యెత్తినను నేను మోసి తెచ్చుకొనలేను. నీజాబిల్లి చల్లదనమును భరింప నా కగ్నినేత్రము లేదు. కనుకఁ గోరికలేని యీవస్తువులను విడిచి గెలిచినవారికి నోడినవా రొకవేశ్య నిచ్చునట్లు పన్నిదములనొడ్డుకొందము.

వ: అని పలికి యమ్మహాదేవునివలనఁ బ్రతివచనంబు గానక యిట్లనియె 14

అ॥ అని-ఈప్రకారముగా, పలికి-సంభాషించి, అమ్మహాదేవునివలనన్-ఆపరమేశ్వరునివలన, ప్రతివచనంబు-ప్రత్యుత్తరము-[illegible], గానక-వినవచ్చుటఁగాక-ఇదివ్యతిరేకార్థకము [illegible]గా, అనితలఁచి-వచించెను.

క. పూనిన నోటమి తప్పదు, దీనికి మాటిడక యున్న ♦ దియె నయమనుచున్
మానము దాల్చిన గుట్టుం, బోనీఁడు నిరంకుశుఁడు ♦ భుజగవిభూషా. 15

అ॥ భుజగవిభూషా-పాములే సొమ్ములుగాఁగల యోశివుఁడా, పూనినన్-ప్రయత్నించినట్లయిన, ఓటమి-ఓడిపోవుట, తప్పదు-తొలఁగదు-నిశ్చయమనుట, కనుక, దీనికిన్-ఈవాక్యమునకు, మాటిడక-సమాధానమీయక, ఉన్నదియే-ఉండుటయే, నయమనుచున్-మంచిదనుకొని, మానము-మాట్లాడకుండుట, దాల్చినన్-వహించినప్పటికిని-అనఁగా నీవు పలుకకుండినప్పటికిననుట, నిరంకుశుండు-నిరంకుశుఁడను పేరుగలయీజూదరి, గుట్టునన్-ఈరహస్యమును బయలుగానీయకుండ, పోనీఁడు-పోనీయఁడు-అనఁగా నీని విడుచుట యసాధ్యమనుట,

తా॥ ఓశంకరుఁడా! నీవీజూదమున కారంభించితివేని తప్పక యోడుదు వనుసందియముతో పలుకకయుండినను నేనుమాత్రము నిన్ను విడువను.

క. తగ దింతటి సర్వజ్ఞత, దిగనాడుము లేక నన్ను ♦ దీకొను దీనన్
"జగబిరుదు ముండమొల్లము", దగవే నీ వెఱుఁగవే సు ♦ ధాకిరణధరా. 16.

అ॥ సుధాకిరణధరా — అమృతకిరణములుగల చంద్రుని ధరించినవాఁడా, ఇంతటి సర్వజ్ఞత - సమస్తమును దెలిసినవాఁడ ననెడి యింతగొప్పకీర్తిని, దిగనాడుము — విడువుము, లేక — అట్లులఁగానిపక్షమున, దీనన్ - ఈజూదమునందు, నన్నున్ - నన్ను, దీకొనుము - ఎదుర్కొనుము, ఇచట నన్ను దీకొనుమనఁగా నాతో నెదురించుమనునర్థమునఁ దృతీయకు ద్వితీయ చెప్పఁబడినది. ఇది డీకొనుటకు రూపాంతరము. ఉదా. చ. ధృతిఁ దను దేవదానవులు♦దీకొనలేరనియన్న, అనిరామా 'జగబిరుదు ముండమొల్లము'యన్, ఈలోకమున కంతటికిని నేనే మొనగాఁడ ననుశూరలాంఛనమును, తెనిమిటిలేని యాఁడుదానియొక్క దుఃఖారావమును, తగవె - చెల్లునా, అనఁగా నీ రెంటినిగూర్చి విచారించువా రెవరుందురు. అనఁగా గర్త యొకఁడైనచో నప్పుడే విమర్శించును. కాని మితిలేని యీ ప్రపంచము యొక్క మొత్తమునీఁదిపని యగుటచే నెవ్వరును విచారింపఁ బూనరనుట, ఉదా. "కట్టా ధాయ్యల్ల పంచనుండఁదగవే, కౌరవ్యవంశాగ్రణీ, భార. నీవెఱుఁగవే - ఇది నీకుఁ దెలిసినదియే కదా, (కనుక లేనిపోని బిరుదులు పెట్టికొని యూరకుండుటకంటెఁ బందెమునకు నిలువఁబడిన నాయెదుట నీసర్వజ్ఞత్వమునుఁ జూపి నీప్రఖ్యాతిని నిలుపుకొనుము.) ఇందు జగబిరుదు ముండమొల్లము, అనుటచే లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఓసాంబమూర్తీ! నేను సమస్తమును దెలిసినవాఁడ ననెడి యింత గొప్పపేరును వదలి వేయుము. అటులఁగానిచో నీపందెమున నాతో నెదిరించుము. ఇంతవఱకు ముండమొఱ నాలకించువా రెవరు లేనట్లు నీబిరుదునుగూర్చి పరిశీలించినవా రెవరును లేరు. ఇప్పుడు నా ప్రోల నీ సామర్థ్యమునుఁ గనఁబఱచి నీప్రతిష్ఠను నిలిపికొనుము.

గీ॥ ఎన్నివిధముల నా టాడ ♦ కున్న యట్టి, గట్టిపూనికి నీయందుఁ ♦ గలిగె నేని, దాని
కొకయుక్తి మును మున్నె ♦ తలఁచినాఁడ, దినకరవహ్నినిటలశిఖా ♦ కుసుమ[illegible] 17

అ॥ ఎన్నివిధములన్ — ఎన్నిరీతులచేతను, ఇచట 'ఎన్ని' అనుటకు 'సూ. అమహదర్థంబున భిన్న వస్తుసముదాయం బర్థమగుచో నేకవచనంబునవంతాదుల తకారంబునకు ద్విరుక్తనివర్ణంబగు' ప్రౌ. వ్యా. మాటాడకున్నన్ — పలుకకుండినప్పటికిని, అట్టి - అటువంటి, గట్టిపూనికి - దృఢమైన ప్రయత్నము, ఇచట పూనికి, అనుటకు 'సూ. అజన్యజన్యభేదేన శబ్దానస్యుర్ద్వికృతామతాః. జన్యాంత గతవర్ణానాం. భూయసీ స్యాద్విచిత్రతా' అధ. శ్రవణాదులకునికి వర్ణకంబగు. వినికి - కోరిక- పూనికి- ఇత్యాదులు. నీయందున్ - నీమనస్సులో, కలిగనేని - ఏర్పడినట్లయిన, దానికిన్ - ఆకార్యమునకు, ఒకయుక్తిన్ - ఒక్కసదుపాయమును, మునుమున్నె — మొట్టమొదటనే, తలఁచినాఁడన్ - ఆలోచించియున్నాను, విటశిఖామణుమ మెదుటన్ - వ్యభిచారపురుషులలో శ్రేష్ఠుఁడనగు నాముందర, మిసుకవచ్చునె - తప్పిపోవీలుండునా - అనఁగాఁ దప్పించుకొనలేవనుట, 'ని. మిసుకు-కదలు' శ. ర.

తా॥ ఎన్నివిధములచేతను నీవు పలుకుటలేదు. అయినను గట్టిగా నీ వాడఁదలఁచితివేని దానికొకసదుపాయమును మొట్టమొదటనే యాలోచించితిని. జారులలో నధికుఁడ నగు నాయెదుట నా తప్పించుకొను ప్రయత్నము.

—: నిరంకుశుఁ డుభయపక్షము నాడఁబూనుట :—

క॥ నీయెత్తు నేనె యాడెద, నీయెడలఁ బొంకు లేక ♦ నీవిద్యకుఁ బ్రా
లేయాద్రిసుతాజీవిత, నాయక నెత్తంబు కార ♦ ణం బెఱుఁగుదువా. 18

అ॥ ప్రాలేయాద్రిసుతా జీవితనాయక - ప్రాలేయాద్రి - మంచుకొండయొక్క, సుతా — కూఁతురయిన పార్వతీదేవియొక్క, జీవిత నాయక — పతియైనవాఁడా, నీయెడలన్ - నీయందు, బొంకులేక - అసత్యమాడక, నీయెత్తున్ - నీవాడవలసిన పాచికలయెత్తునుగూడ, ఉదా "ఉ. తమ్ములయెత్తు చిత్రచరితమ్ము" అని వసు; నేనె ♦ యాడెదన్ - నీకుఁగష్టములేకుండ నేనే యాడగలను, నీవిద్యకున్ - నీకుఁగల విద్యయొక్క యతిశయమునకు, నెత్తంబు - ఈపందెమే, కారణము — హేతువు - అనఁగా నన్ను జయించితివేని సర్వజ్ఞుఁడవేయనుట, ఎఱుఁగుదువా - తెలిసికొనుచున్నావా.

తా॥ ఓ యుమాపతీ! అబద్ధము లేకుండ నీయెత్తుగూడ నేనే యాడుదును. నీవు సర్వజ్ఞుఁడవైనది కానిది యీపందెమే చెప్పును. సర్వజ్ఞుఁడవైనచో గెలుతువు. లేకున్న నోడుదువు.

క॥ అని పాళి శైలకన్యా, స్తనపాళీనామ కేళి ♦ తామరసరసా
యనలోలుపాళి యెదుటం, బొనరించె విరించివంశ ♦ భూషణ మధిపా. 19

అ॥ అధిపా - ఓరాజా, విరించివంశభూషణము — బ్రాహ్మణకులమునఁ బ్రకాశించుచున్నవాఁడగు నా నిరంకుశుఁడు, అని — ఇట్లని, పాళిన్ — అచ్చోటు, ని 'పాళిః కర్ణలతాగ్రేచ శ్రోణీ పంక్త్యావంకప్రదేశయోః, అనివి. పాళిః కర్ణలతాయాంస్యాత్ప్రదేశే పంక్తిచిహ్నయోః'. అజ. శైలకన్యాస్తనపాళీ నామ కేళితామరసాయనలోలు పాళియెదుటన్. శైలకన్యా - పార్వతీదేవియైన, స్తనపాళీ — కుచప్రదేశములయందు, నామ - ప్రసిద్ధిగల, కేళి - విహారమనెడు, తామరసరసాయన

పద్మములతోఁ జేయఁబడిన శ్రేష్ఠమైన యాపథమునందు, లోలుప - ఆసక్తిగల, అళి - తుమ్మెద యైన యాశివునియొక్క, ఎమటన్ - సమత్నమములు, ప్రాసరించెన్ - చక్కఁబఱచెను. అనఁగా ప్రాస మాడుట కనుకూలమగున ట్లా ప్రదేశమును సరిచేసెననుట, ఇచట 'అనిపాళి - స్తనపాళీ - కేళి - పాలి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. తామరస రసాయనలోలుపాళి, ఉపమాలంకారము.

మ॥ ధృతి పెంపొందఁగ సారెసారె పయిసా ♦ రెఁ జూచుచు న్సారెపో
వుతఱిం బోవుచు జోడుగట్టుతఱి జి ♦ వ్వుల్మ్రోయ జోడించుచున్
జతఁ బారా పది దచ్చి యిత్తిగ తిగా ♦ చౌవంచ తీవంచ బొం
కితినా నర్తకి యంచు నాడె నుభయాం ♦ గీకార మేపారఁగన్. 20

అ॥ ధృతి పెంపొందఁగన్ - ధైర్యమతిశయించఁగా, సారెసారె - పాచికను - పాచికను, పయిసారెన్ - మీఁదిసాగటాలకాయను. చూచుచున్ - కనిపెట్టుచు - పరిశీలించుచు, సారెపోవుతఱిన్ - పాచికపోవుసమయమున, పోవుచున్ - వెంటఁబోవుచు - అనఁగా నొకపాచిక ముందుకుఁ బోవుచుండ రెండవదాని ననుసరించుచుననుట, జోడుకట్టుతఱిన్ - జతకాయలు గూడినప్పుడు, జివ్వుల్మ్రోయన్ - పాచికలు పైకెగవేయునప్పుడు ధ్వని యధికమగునట్లుగా, ఉదా 'సీ. బడి వాయకిల నగ ♦ ప్రతతితో జివ్వన, నెగసినట్లయితోఁచు ♦ మగువలార, అనివసు. జోడించుచున్ - జతసేయుచును, జత - రెండు, బారా - పదిరెండు, పది. దచ్చి - ఎనిమిది, దంటి + చవుకము - దచ్చియగును. ఇత్తిగ - ఆఱు, ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ యగును. తిగా - మూడు, చౌవంచ - అయిదు, ఉదా. "సీ. కంకణంబులు మ్రోయఁ ♦ గాదుగ చౌత్రి చౌ. వంచంచుఁ బందెముల్ ♦ వైచువారు". చమం "క. అ త్తీవంచతిగ యనుచుగ, పత్తాదచ్చౌక వంచ ♦ చౌవంచీరై, దిత్తిగ యిద్దుగ బ్రద్దలు, చిత్తంబునఁ దల్లఁచి నట్లు చేతికిఁ దెచ్చున్" హరివం. తీవంచ - నాలుగు, బొంకితినా నర్తకి - ఓ పాచికలాటయందుఁ గలశక్తీ అబద్ధమైననాడుచుంటినా, అంచున్ - ఇట్లు పలుకుచు, ఉభయాంగీకారము - ఇరువురి యాటలయందలి సమ్మతిని, ఏపారఁగన్ - అధికముకాఁగా, ఆడెన్ - ఆడెను, ఈపద్యమునఁ బ్రథమ చరణమున ఋవ్వడి సెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్వైత్వంబులఁ దొలఁగక, ఋత్వంబును ఋవళి యనఁగ ♦ రేఫముతో మిశ్రత్వంబు నెఱపు నెట్టిమ, హత్త్వ మొ యట్లనగుఁ గాదు ♦ లందున్న ప్రదుకన్, అనిఅప్ప. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు, యథావద్వస్తువర్ణనం' ప్రతా.

తా॥ ధైర్యముతో మాటిమాటికిఁ బైకాయలఁ జూచుచు నొకటితో మఱియొకటి వెంటాడునట్లు పాచికల నడుపుచు నొక్కొక్కప్పుడు జంట యగుచుండ జివ్వుమను ధ్వనులతో సాడుచు నిట్లుభయులయాట నొక్కఁడే యాడుచుండెను.

క॥ ఈరీతి నక్షవిద్యా, పారీణత మెఱయ నుభయ ♦ పక్షజయాపే
క్షాబాధచిత్తుఁ డై ధీ, గౌరవ మెసగంగ నాడఁ ♦ గా దైవగతిన్. 21

అ॥ ఈరీతిన్ - ఈప్రకారముగా. అక్షవిద్యాపారీణత - జూదమను విద్యయందుఁ బుద్ధదముట్ట నేర్చిన నేర్పు, మెఱయన్ ప్రకాశించఁగా. ఉభయపక్ష జయాపేక్షాబాధచిత్తుఁడై, ఉభయపక్ష - ఇరువైపులయొక్క - ఇద్దఱిపంచెములయొక్క, జయాపేక్ష - గెలుపనిచ్చగించుటయందు, అబాధ - స్థిర

పడిన, చిత్తుఁడు — మనస్సుగలవాఁడు, ఐ అగుచు, స్ఫురించు — బుద్ధియొక్క యథార్థము, ఎసఁగంగన్ — ఒప్పునట్లు, ఆడఁగాన్ — జూదమాడుచుండఁగా, దైవగతిన్ — అదృష్టవశమున — దైవయోగము వలన, 'ని. దైవం దిష్టం భాగధేయం, భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధిః' అ. అలం. సమాసి.

తా॥ అతఁడిట్లు జూదమునందు సామర్థ్యముకొలఁది యిరువైపుల గెలువవలయు ననుకాంక్షతో నాడుచుండఁగాఁ దన యదృష్టవశమున.

—: నిరంకుశుఁడు యాట గెలుచుట :—

క॥ తనయాట గెలువ లక్ష్మీ, తనయాటవిదహను జూచి ♦ ధరణీసురుఁ డి
ట్లను మానవతీరత్నము, ననుమానము లేక యొసఁగు ♦ మా నిపుణతమా. 22.

అ॥ తనయాట గెలువన్ — తనయొక్క పందెము గెలుకఁగా, ధరణీసురుఁడు — ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, లక్ష్మీతనయాటవిదహనున్, లక్ష్మీతనయ — లక్ష్మీదేవికిఁ గొడుకగు మన్మథుఁడనెడి, అటవి — అరణ్యమును, దహనున్ — దగ్ధమొనర్చినవాఁడయిన యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, ఇట్లనున్ — ఈవిధముగాఁ బలికెను, నిపుణతమా — సామర్థ్యముగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, అనుమానము లేక — సందేహపడక, మానవతీరత్నమున్ — అభిమానముగల స్త్రీలలో శ్రేష్ఠమయినదానిని, ఒసఁగుమా — ఇమ్ము, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ బ్లుతయతి సెప్పఁబడినది. ఉదా. క. రఘుపతి, యనుజన్మునిఁ జూచి సేమ ♦ మా జనపతికిన్. అని రామా. 'తనయాట గెలువ లక్ష్మీ తనయాటవి — ట్లనుమానవతీరత్నమునను మానము' యమకాలంకారమును 'లక్ష్మీతనయాటవిదహనుఁడు' రూపకాలంకారమును 'ఒసఁగుమా నిపుణతమా' అంత్యానుప్రాసాలంకారమును, ఇచట నిరంకుశుఁడు శివునితో జూదమాడి యొక కాంత నిమ్మనుట 'గుడోపలన్యాయము' అనఁగా బెల్లమునుగొట్టినరాతికి నదియంటుకొనినట్లు వేశ్యాసంగదోషమతనిని వీడలేదని భావము.

తా॥ తనయాట గెలుపొందఁగానే శివునిఁ జూచి యానిరంకుశుఁ డిట్లు పలికె. ఇఁక సంశయింపక యొకయువతి నిమ్ము.

—: నిరంకుశుఁడా లింగముతో నాకు వేశ్యనిమ్మని కలహించుట :—

క॥ మును లంజ లంజ పన్నిద, మని యాడితిఁ గాని యిట్టి ♦ దట్టిది యని యా
డినవాఁడఁ గాను గద నా, మనసు సుమీ వారయువతి ♦ మన్మథమథనా. 23

అ॥ మన్మథమథనా — మన్మథునిఁ జంపిన యో యీశ్వరుఁడా, మును — మొదటనే, లంజ లంజ పన్నిదము — మన యిరువురిలో నెవరు గెలిచినను గెలిచినవారికి వేశ్యనిచ్చునట్టి పందెమే, అని చెప్పి, ఆడితిన్ — జూదము నాడియుంటిని, కాని — అంతేకాని, సూ. 'కొన్ని యెడలం గాని క్రియాపూర్వకంబు పూర్వవిరుద్ధోత్తరార్థకం బగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఇట్టిదట్టిది యని — ఇటువంటిది యటువంటిది యని నిశ్చయించి, ఆడినవాఁడన్ — ఆడినవాఁడను, కానుగద — ఇది నీకుఁ దెలియును

గదా యనుట, వారయువతి — యౌవనపు భోగముది, నా మనసునుమీ — నాకు నిష్టముగలదానిని జెప్పుచున్నాను సుమా, ఇచ్చట మనస్సు, శబ్దము, 'సూ. సాన్త్వాదయః ప్రభృతేస్స్వేపః' నన్న. అను సూత్రముచేమనసుఅయినది. సూ. 'మనః ప్రభృతుల సహకారమునకు లోపద్విత్వములువై కల్పికముగనగు' బా. వ్యా. ఉదా "చ...ఒండుచో, నిరవయియుండకుండుటఁ జూమీ యతివర్షము లాశ్రయించె" శృం. నై. "ఉ. నీయాన సుమీ ననుం జెనకి యాలిశీవెట్టిన నవ్వు వారలక్" పారి.

తా॥ ఓ, మదనాంతకుఁడా! నేను మొదట భోగముది భోగముది, యని చెప్పి పందెము నాడితిని గాని యిటువంటి రూపముగలది, యీలాటి గుణముగలది, యింత వయస్సుగలది, యని నిర్ణయించు కొనలేదుగదా. ఆవేశ్యను గోరుట నాయిష్ట మైయున్నది. కనుక నిప్పుడు చెప్పుచున్నాను.

సీ॥ అలకాధిపతి సూనుఁ ♦ డమరవేశ్యలలోన, మే లెంచి పొందు నే ♦ లోలనయనఁ
ద్రబధనగరంబులోనఁ ♦ బ్రాణంబు లుంకువ, గా నిచ్చి పోదు రే ♦ కలికితోడఁ
గ్రతుతంత్రముల దేవ ♦ గణముల సంతోష, పఱచి కాంక్షింతు రే ♦ పద్మనయనఁ
గఠినంపు తపములు ♦ గట్టిపెట్టి మునీంద్ర, కోటి యాశింతు రే ♦ కువలయాక్షిఁ

గీ॥ ద్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్య ♦ రేఖచంచ, లాలతాంగుల కే యింతి ♦ మేలుబంతి
యాదురాప పరీరంభ ♦ నంకయుగ్మ, రామణీయక జితరంభ ♦ రంభఁ దెమ్ము. 24

అ॥ అలకాధిపతి సూనుఁడు — కుబేరుని కుమారుఁడగు నలకూబరుఁడు, అమర వేశ్యలలోనన్ — దేవతావేశ్యలలో, మేలెంచి — యోగ్యమైనదని తలంచి, ఏలోలనయనన్ — చంచలమైన చూపులు గల యేస్త్రీని, పొందున్ — సంభోగించునో, ప్రధనగరంబులోనన్ — యుద్ధభూమియందు, ప్రాణంబులు — తమ యసువులను, ఉంకువగాన్ — కన్యాశుల్కముగా, ఓలిసొమ్ముగా, ఇచ్చి — ఒసంగి, ఏకలికితోడన్ — మనోజ్ఞురాలైన యేస్త్రీతోగూడ, పోదురు — కలియుదురో, ఉదా "వరాప్సరః సహస్రాణిశూరమాయోధనేహతం, త్వరితాన్యభిధానంతిమమభర్త్తాభవేతిచ" అగ్ని పు. క్రతుతంత్రములన్ యజ్ఞకార్య ప్రకార విచారములయందు, దేవగణములన్ దేవతలయొక్క సమూహమును, సంతోష పఱచి — ఆనందము గలవారినిగాఁజేసి, ఏపద్మనయనన్ — కమలములవంటి కన్నులు గలదయిన యే స్త్రీని, కాంక్షింతురు — ఆశపడుదురో, మునీంద్రకోటి — యతీశ్వరులయొక్క సమూహము, కఠినంపు తపములు — కష్టతరమైన తపస్సులు, కట్టిపెట్టి — మూటగట్టి యొకమూలవైచి — అనఁగా బొత్తుగా విడిచి యనుట, ఏకువలయాక్షిన్ — కలువపువ్వులవంటి కన్నులు గలిగిన యేచక్కనిదానిని, ఆశింతురు — ఇచ్చగింతురో, త్రిభువ.....గులకున్ — త్రిభువన — మూఁడులోకములకు, ఆశ్చర్య — అద్భుతమును గలిగించునట్టి, సౌందర్యరేఖ — చక్కఁదనమునఁ దీరిన, చంచలాలతా — మెఱుపుతీఁగె వంటి, అంగులకున్ — శరీరముగలవారిలో, ఏయింతి — ఏయాఁడుది, మేలుబంతి — శ్రేష్ఠురాలో, ఆ — ఆయొక్క, దురాపపరీరంభన్. దురాప — పొందనలవిగాని, పరీరంభన్ — ఆలింగనము గలిగినట్టిదానిని, అంకయుగ్మరామణీయ కజితరంభన్. అంకయుగ్మ — తొడల ముందటిభాగము యొక్క, రామణీయక — మనోహరమువలన, జిత — జయించఁబడిన, రంభన్ — అరఁటిచెట్టు గల దానిని. ఇట రామణీయకశబ్దమునకు 'సూ. గోపధానాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్, ద్వంద్వ మనోజ్ఞాద్

భ్యశ్చ' సిద్ధం. "ఘటస్య దృష్ట్వాపపుషః సురాంగనా, స్థితా చిరం శ్యోమని రామణీయకమ్" రావ. సులక్షణమైన యూరువులను వర్ణించుటలో మహాకవి కాళిదాసు "నాగేంద్ర హస్తాస్త్వచి కర్కశత్వా, దేకాంతశైత్యా త్కదళీ విశేషాః, లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం జాతా స్తదూర్వో రుపమానబాహ్యాః" కుమా. రంభక — రంభయను పేరుగల వేశ్యను, తెమ్ము — తెచ్చియిమ్ము, ఇంద్ర కతి సంపుటపములు, అను ప్రయోగమునకు "సూ. సామాన్యాది కు గ్యోతు, బహుత్వాక్షేప రేఖేచ, ముఖ్యోర్ధ వేతాం పుంప్వాఖ్యా వాదేశాపత్ర సర్వదా" అను. 'ఇచట నిరంకుశుఁడు రంభనేకోరుటకు 'నాకేషు రంభా పురుషేషువిష్ణుః' అని యీ యిరువురియొక్క లోకోత్తర సౌందర్యము సిద్ధాంతీకరించబడి యున్నది. ఇచట సాధునికులుకొందఱు కవులు భిన్న భావమును జూపుచుండిరి.

సీ. ఊర్వశి రంభ తి ♦ లోత్తమ శశిరేఖ, హరిణి చంద్రకళయ ♦ నంగలతిక
మదనమోహినివపు ♦ ష్మతి కాంతిమతి శుభా, ననకళానిధి వరూ ♦ ధినిఘృతాచి
మేనక పంచాశ్వ ♦ మేధిని రాజసూ, యార్థినిక్రతుశుల్క ♦ తీర్థ శుల్క
జలపద కర్పూర ♦ తిలక లీలావతి, దారు సంజీవని ♦ దానశుల్క.
గీ. ముని మనోహర ధాన్య మా ♦ లిని సమీచి, భుంజికస్థలప్రమ్లోచ ♦ మంజుఘోష
చారునామ చకోరాక్షి ♦ సౌరభేయి, హేమమొదలైన యచ్చర ♦ లేమలధిప. కకు. వి.

అయినను రంభకే జగదేక సౌందర్యము నిర్ణయింపఁబడినది.

"క. అంభోజాక్షులలోపల, రంభయె కడుచక్కనిదిర, రాగంబులలో
గాంభీర్యమైనరాగము, కాంభోజియె కుందవరపు కవిచౌడప్పా" క. చౌ.

తా॥ దేవలోకమున ధనసంపన్నుఁడును; సౌందర్యవంతుఁడునగు నలకూబరుఁడు శ్రేష్ఠురాలని పొందునదియు, యుద్ధమునఁ బ్రాణముల నర్పించిన వీరులఁ గూడునదియు, దేవతలకు సంతుష్టికర మగు యజ్ఞము లాచరించినవారలఁ గలియునదియు, మునులందఱును గష్టతరమగు తపస్సులు చాలించి యాశించునదియు, మూఁడులోకముల కచ్చెరువు గలిగించునట్టి చక్కఁదనముతో నందఱికంటె మిన్నయైనదియు, సామాన్యులకు లభింపనిదియు, నరఁటిబోదెలవంటి తొడలు గలదియు, నగు రంభనిమ్ము.

క॥ విన్నావో వినవో నీతి స, పన్నులు లడిగించుకొనఁగ ♦ నొప్పనిది ధరక
బన్నిదమును మఱియేదో, యున్నాడచుమియా మదాప ♦ శాసురభేదీ. 25

అ॥ మదావశాసురభేదీ — గజాసురుని సంహరించిన యోహరుఁడా, విన్నావో, వినవో — ఈ సామెతను నీవు వినియున్నావో వినియుండలేదో, ఇచట విన్నావో వినవో, అనుటకు 'సూ. ఏదో తౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరా క్రియాణాం స్తః' శబ్దచిం. ధరక — భూమియందు, నీతిసమున్నతులు — న్యాయమునం దధికులైనవారు, అడిగించుకొనఁగక — నాకీయవలసిన సొమ్మని యడిగించుకొనుటకు, ఒప్పనిది — కూడనిది, పన్నిదమును — పందెపుసొమ్మును, మఱియేదో — ఇది పెద్దవారి యెదుటఁ జెప్పఁగూడనిది కాని యెల్లరకుఁ దెలిసినదియేయనుట, అనఁగాఁ బందెపుకాసును బదులు కాసును నడిగించుకొనినచో నెవ్వరైన వినినఁ బరువుపోవును. కనుక నీ రెండును ఒకులకుఁ దెలియకుండ గుట్టుగానే యీయవలయు నను లోకోక్తి, అన్నారుచుమియా—ఇట్లు పెద్దలు చెప్పుచుందురనుట.

తా॥ ఓ గజాసురవైరీ! ప్రపంచమున శాస్త్రముల నెఱింగినపెద్దలు 'పందెపు కాసులును బడుపు కాసులును నిలువవు' అనునట్లుడిగించుకొనక గట్టిగా నీవుంటివి, వనిత సామెత నీవు విన్నావో వినలేదో.

ధృవకోకిల. తగునె పన్నిద మీక యీగతిఁ ♦ దప్ప మౌనము దాల్పఁగాఁ
తగవు నీకును నాకుఁ బెద్దల ♦ దండఁ బెట్టెదఁ జండి నై
గగనకేశ యటంచుఁ జందుర ♦ కావిసేలు గళంబునన్
బొగడదండ యొనర్చె నావిట ♦ భూసురాగ్రణి దిట్టయై. 26

అ॥ గగనకేశ — ఆకాశమే జడగాఁగల యో శంకరుఁడా, పన్నిదమీక — నీవొప్పుకొనిన పందెమును జెల్లించక, ఈగతి — ఈవిధముగా, తప్ప — తప్పించుకొనుచు, మౌనమున్ — మాటాడకుండు నటువంటి స్వభావమును, దాల్పఁగన్ — వహించుట, తగునె — నీకుఁజెల్లునా, నీకును నాకున్ — మన యిద్దరికినిగల, తగవున్ — వివాదమును, చండిన్ — మూర్ఖపుఁబట్టుగలవాఁడను, ని. "సీ. చండిపోతు గరాను మొండికట్టె" ఆం. సం. ఉదా. "చ. వెండియును ♦ జండితనంబున వచ్చివచ్చి, పోరెడు మొనలు" భార. "చండిపోతు — మూర్ఖపుఁబట్టుదల గలవాఁడు" శ. ర. ఐ — అగుచు, పెద్దల దండన్ — తెలిసినవారి సమీపమున, పెట్టెదన్ — ఉంచఁబోవుచున్నాను. అటంచున్ — ఇట్లుపలుకుచు, ఆ — ఆయొక్క, విటభూసురాగ్రణి — జారుఁడైన యాబ్రాహ్మణోత్తముఁడు, దిట్టయై — ధైర్యముగలవాఁడై, చందుర కావిసేలుగళంబునన్ — చంద్రకావి వలువదాల్చిన యాశివునియొక్క కంఠమునందు, పొగడదండ — పొగడపువ్వులయొక్క సరమును, ఒనర్చెన్ — కల్పించెను — గ్రుచ్చి వైచెను, ఈధృవకోకిల వృత్తమునకు లక్షణము. "శుభవిలాస ముకుంద కేశవ ♦ శూలిధవ్య విరామముల్, నభరసంబులు జాగముల్ దగు ♦ నవ్యమై ధృవకోకిలన్" అనినుల. దీనినే తరళవృత్తమందురు. "జలజలోచనుఁ గైటభాంతకు ♦ శంఖచక్రగదాధరున్, గలశజాది మునీంద్ర సేవితుఁ ♦ గాళియాంతకు నచ్యుతున్, బలుకుచోఁ దరళంబు లందుల ♦ భాను విశ్రమపద్ధతిన్, గలియ నభ్రస జాగముల్ సమ ♦ కట్టి చెప్పుదు రుత్తముల్" అని అప్ప.

తా. ఓ యీశ్వరుఁడా! నీవు మొదట సమ్మతించి యిప్పుడు పందెమును జెల్లించక తప్పించుకొనఁబూని మాటాడకుండుట తగునా. మన యిరువురికిగల జగడమును బెద్దలయెదుటఁ బెట్టెదను. ఇట్లనుచు నాబ్రాహ్మణుఁడు శివుని మెడలో నొక పొగడపువ్వులదండను వేసెను.

గీ॥ తాము గనిపించకుండి గం ♦ ధర్వయక్ష, భుజగకిన్నర ముఖ్యులు ♦ పొగడ దండఁ
బొగడదండయుఁ బోలెన ♦ ప్పుగడదండ, కాలకంధరు మెడ కలఁ ♦ కారమయ్యె. 27

అ॥ గంధర్వ యక్షభుజగ కిన్నరముఖ్యులు. గంధర్వ — గంధర్వులును, యక్ష — యక్షులును, భుజగ — పన్నగులును, కిన్నర — కిన్నరులును, మొదలగు, ముఖ్యులు — ప్రధానమయినవారు, తాము — వారందఱును, దండన్ — సమీపమున, కనిపించకుండి — అదృశ్యముగనుండి — చాటుననుండి, పొగడన్ — స్తుతించఁగా, పొగడదండయున్ — వకుళపుష్పంబులయొక్క హారమును, అప్పుగడ — ఋణము యొక్క యధికమునకు, దండ — సమీపమును, పోలెన్ — పోలికగా — అనఁగా ఋణాధికముయొక్క

చేరువవలెననుట, కాలకంధరు మెడకున్ — నల్లని కంఠముగలవాఁడయిన యా హరుని కంఠమునకు, అలంకారమయ్యెన్ — ఆభరణముగానుండెను. అనఁగా నల్లని మెడయందుఁ దెల్లనిపువ్వులదండ వేయఁగానే శృంగారముగా నుండెననుట, పొగడఁదగినదిగా నుండెనని, అనుటచే ననుప్రాసాలంకారమును, ఉత్ప్రేక్షయును.

తా॥ అట్టియెడ గంధర్వులు యక్షులు పన్నగులు కిన్నరులు మొదలగువారు దండమునదృశ్యముగానుండి-స్తుతించఁగా నల్లనిమెడయందు దాపూలదండ తెల్లగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. అది యాశివుఁడప్పుడు చేరువనుండిన ట్లగపడెను.

వ॥ ఇవ్విధంబున నవ్విప్రకుమారుండు పుష్పకోదండ జయవిరాజితుం బరాజితుం జేసి యిట్లనియె. 28

అ॥ అవ్విప్రకుమారుండు — బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యా నిరంకుశుఁడు, ఇవ్విధంబునన్ — ఈరీతిగా, పుష్పకోదండ జయవిరాజితున్ — పుష్పకోదండ — పువ్వులే బాణములుగాఁగల మన్మథుని, జయ — గెలిచినవాఁడై, విరాజితున్ — ప్రకాశించుచున్నవాఁడైన యా శివుని, పరాజితున్ — ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన వానినిగా, చేసి — ఒనరించి — అనఁగా జూదమున నోడించియనుట, ఇట్లనియెన్, — ఈరీతిగాఁబలికెను — అనఁగాఁ జెప్పఁబోవువిధముగా వదించెననుట, ఇచట 'విరాజితుం బరాజితుం జేసి' యనుచోట ననుప్రాసాలంకారము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునిదూషించుట :—

సీ. తగ వంటిమా నీకుఁ ♦ దగ వెక్కడిది భక్తి, పారీణునిల్లాలిఁ ♦ బట్టినావు
తెగు వంటిమా నీకుఁ ♦ దెగువెక్కడిది వెండి, కొండ యుండఁగ భిక్ష ♦ కోరినావు
గుఱు తంటిమా నీకు ♦ గుఱు తెక్కడిది భక్తి, సంబికిఁ గుంటెన ♦ నడచినావు
బిరు దంటిమా నీకు ♦ బిరు దెక్కడిది పాండు, నృపకుమారునకుఁ గ్రిం♦దుపడినావు
గీ. దొరతనం బంటిమా నీకు ♦ దొరతనంబు, గలదె బాణునివాకిలిఁ ♦ గాచినావు
నిన్ను సర్వజ్ఞుఁ డని కొల్చు ♦ నిర్జరాళి, నెన్న బంట్రితియ కాక నీ ♦ వేమి సేతు. 29

అ॥ తగవు [అంటిమా — న్యాయముగలదనుకొందుమా, భక్తిపారీణునిల్లాలిన్ — భక్తియందు సంపూర్ణుఁడయిన భక్త్యాణరాజుయొక్క భార్యను, పట్టినావు — గ్రహించినావు, నీకున్ — నీకు, తగవు+ఎక్కడిది — న్యాయమెక్కడగలదు — అనఁగా నీయొద్ద న్యాయమేలేదనుట, తెగువంటిమా — ఔదార్యము కలదనుకొందుమా, వెండికొండ — ధనపుకొండ—రజతాచలము, ఉండఁగన్ — కలిగినప్పటికిని, భిక్ష — తిరిపెమును, కోరినావు — ఆసించినావు, నీకున్ — తెగువ+ఎక్కడిది — నీయొద్ద నౌదార్యమెక్కడగలదు — దాతృత్వమే లేదనుట, గుఱుతు+అంటిమా — ఒకనిర్ణయము కలదనుకొందుమా, భక్తిసంబికిన్ — భక్తుఁడైనమొడయనంబికి, కుంటెనన్ — లంజెను విటునికిఁ దార్చునట్టికార్యమును, నడచినావు — ప్రవర్తించియున్నావు, అనఁగా నొడయనంబియను నాతఁడు మిఱుమిండఁడైనవాఁ

వలన వెలివెట్టఁబడి పాకారుఁడైన వాల్మీకేశ్వరుని గోఁచి వెనుక చెంగునుబట్టికొని దొంగతనముగా లంజయింటికి బోయినట్లు బసవపురాణమునందు గలదు. నీకుఁ + గుఱుతు + ఎక్కుడిది — నీకునియమ మెక్కడ గలదు, నీయొద్ద నియమములేదనుట, బిరుదు + అంటివా — పౌరుషము కలదనుకొందువా, పాండునృపకుమారునకుఁ — పాండురాజుకొడుకైన యర్జునునకు, — క్రిందుపడి వావు అనఁగా పతితుఁడవై యున్నావు, నీకుఁ + బిరుదు + ఎక్కడిది — నీకుఁ బౌరుషమొకటికలదా, నీయందుఁ బౌరుషచిహ్నమే లేదనుట, దొరతనంబు + అంటివా — ప్రభుత్వము కలదనుకొందువా, బాణునివాకిలిన్ — బాణాసురుని యింటిముంగిట, కాచినావు — కావలియుంటివి, అనఁగా ద్వారపాలకుఁడవైతివనుట, నీకున్ + దొరతనంబు + కలదె — నీకు నధికారత్వ మొకటియున్నదా, నీకు రాచఱికమే లేదనుట, నిన్నుఁ — ఇట్టివాఁడవైననిన్ను, సర్వజ్ఞుఁడు — సమస్తమును దెలిసినవాఁడు — అన్నియు నెఱిఁగినవాఁడు, అని — ఇట్లుతలంచి, కొల్చు — సేవించుచున్నట్టి, నిర్జరాళిన్ — దేవతలయొక్క సమూహమును, ఎన్నుట — గణించుట, అంతియకాక — అంతమాత్రమేకాని, నీవేమి సేతు — నీవేమి సేయుదువు, ఈపద్యమున 'నీవేమి సేతు' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ. క్వచిన్మవర్ణకేచాపి కేచిత్తత్స్థితింజగుః' అని యధర్వణాచార్యులు.

మఱియు 'నీకుఁదగ నెక్కుడిది' ఇత్యాదులు. సప్తమికి షష్ఠి చెప్పఁబడినది. సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకంబొక్కొక్కచో ద్వితీయాది విభక్తులకు మాఱుగాఁదర్థంబులం జూపట్టెడిని అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా "శ్రీమలినీకనురక్తు" అనిభార. పద్యమంతయును వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'నిందయావాచ్యయాయత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యావాగమ్యతేనిందా, వ్యాజస్తుతిరసౌమతా' అని. ప్రతా

తా॥ ఓ శంకరుఁడా! నీవు న్యాయము కలవాఁడ వనుకొందునా భక్తియం దధికుఁడైన భల్లాణరాజు భార్యనే గ్రహించినావు. కనుక నీకు న్యాయములేదు గదా! వితరణము కలదనుకొందునా ధనపర్వతము దాపుననుండియుఁ జాలక బిచ్చమెత్తుచున్నావు. కావున నీయందు దాతృత్వములేదు గదా! నియమము కలదని యూహింతునా భక్తుఁడయిన యొడయనంబికిఁ గుంటెనవృత్తితోఁ దిరిగినావు. కాఁబట్టి యెంతటి నీచకార్యము నైనఁ జేయువాఁడవగుటచే నీకు నియమములేదు గదా! పౌరుషమున్నదని తలంతునా యర్జునునితోనే పోరాడలేక క్రిందఁబడినావు. కాన నీయందుఁ బౌరుషము లేదుగదా! అధికారము కలదనుకొందునా నీవే బాణాసురుని వాకిటఁ గావలియున్నావు, కనుక నీకు దొరతనము లేదుగదా! ఇంతటి యల్పుఁడవైన నిన్ను సమస్తమును దెలిసినవాఁడని సేవించుచున్న దేవతలనుమాత్ర మాదరమునఁ జూచుచుందువు. ఇంతకంటె నీవేమి చేయగలవు.

గీ. నీమహా దైన్యవృత్తికి నీకు నార్య, భాగ్యసంపన్న గుణధుర్య భార్య యొక్క-
చెట్టుమ్రాఁకున గలుగ నీజాము వేగెఁ, గాని లేకున్న మఱి చెప్పఁ గలదె నిన్ను. 30

అ॥ నీ. నీయొక్క, మహా + దైన్యవృత్తికిన్ — దరిద్రపు నడతకు, నీకున్ — నీకు, ఆర్య — పూజ్యురాలును, భాగ్యసంపన్న — అదృష్టముయొక్క సమృద్ధిగలదియును. గుణధుర్య — మంచిబుద్ధియొక్క భారమును వహించుచున్నదియును, అయిన భార్య — ఇల్లాలు, ఒక్క చెట్టుమ్రాఁకునకు — హిమవంతుని కూఁతురగు శ్రీపార్వతీదేవి, కలుగన్ — ఉండుటచేత, ఈజాము వేగెన్ — ఇంతవఱకుఁ

చెల్లవాఱినది. ఎలాగో శుభోదయమయినది. కాని — అంతమాత్రమే కాని, మఱి — ఇంకను, లేకున్నన్ — అటులఁగాకున్న, ఆమెయే లేకుండినట్లయిన, నిన్నున్ — ఇట్టివాఁడవగు నిన్ను, చెప్పన్ — చెప్పుకొనుటకు, కలదె — వీలుగలదా — సన్స్థితియేమయ్యెడివో యనుట. ఇందు "నీమహాదైన్య...జాము వేగెన్" అనుటచే నిందారూపమయినస్తుతి. కనుక వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ నీ దరిద్రప్రవర్తనమునకు సంపూర్ణమగు సదృష్టవంతురాలయిన పార్వతీదేవి యుండుట వలన నింతవఱకెలాగో కాలము గడచినది. లేకుండిన నీయునికిఁ జెప్పనగునా.

క. నీ గూబజంకెలకు ను, ద్వేగపడం గుసుమశరుఁడె ♦ విటపింహుఁడు వే
వేగఁ గమలాక్షిఁ దెచ్చెద, వో గరువతనంబు వాసి ♦ పో నెంచెదవో. 31

అ॥ నీ గూబజంకెలకున్ — నీయొక్క గుడ్లగూబవంటి బెదరింపులకు, ఇది జంకెనయొక్క రూపాంతరము. ఉదా 'క. హుంకారములు నదల్పులు, జంకెలు' అని భారత. ఉద్వేగపడన్ — భయపడుటకు, ని 'ఉద్వేగస్థిమితే క్లేశే భయే మందరగామిని' అనివి. విటపింహుడు — కాముకులలో నధికుఁడైన యీ నిరంకుశుఁడు, కుసుమశరుఁడె — మన్మథుఁడాయేమి, నీ చూపులకు భయపడి దుఃఖించుటకు మన్మథుఁడనుగాననుట, వేవేగన్ — అతి శీఘ్రముగా, కమలాక్షిన్ - వేశ్యను, తెచ్చెదవో — తెప్పించి యిత్తువో, గరువతనంబు — నీయొక్క గౌరవప్రవర్తనమును, వాసి — తొలగించుకొని, పోన్ — పోవుటకు, ఎంచెదవో - తలంచుచున్నావో, ఇచట 'తెచ్చెదవో — ఎంచెదవో' అనుటకు సూ. "అచ్చతుష్కంభావేత్రాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం. దత్రాదిచ్ఛభవేద్దిక్షు ఏదోశావుభయాత్మకా" అధ. నిన్నుజూచి భయపడుటకు నేను మన్మథుఁడనుకాను అనుటచే నిందచేతస్తుతి యగుపడుచున్నందున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ గుడ్లగూబవంటి నీబెదరింపులకు భయపడుటకు మన్మథుఁ డనుకొనుచున్నావేమో నేను జారపురుషులలో శ్రేష్ఠుఁడ నగు నిరంకుశుఁడను సుమా! శీఘ్రముగా వెలయాలినిత్తువో లేక నీ గొప్పతనమును బోఁగొట్టుకొనియెదవో చూచెదను.

క. బరిదప్పి తప్పుచేఁతలఁ, బోరలక యిపుడోడినట్టి ♦ పొలఁతుకఁ దే నీ
యఱచేతఁ బండ్లు వచ్చినఁ, గఱతువుగా యిక్షుకార్ముక ♦ క ప్రతిపక్షా. 32

అ॥ ఇక్షు కార్ముకప్రతిపక్షా — ఇక్షుకార్ముక — చెఱకువిల్లుగలవాఁడగు మన్మథునకు, ప్రతిపక్షా — శత్రువైన యోశంకరుఁడా, బరితప్పి — హద్దుమీఱి, బరియనఁగా బాలుకొరుకొనునప్పుడు గీయు వలయాకారపు రేఖ. తప్పుచేఁతలన్ — తొలఁగించుకొనునట్టి పనులతో, పొరలక — అటునిటు కదలక, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఓడినట్టి — పన్నిదమున నోడినటువంటి, పొలఁతుకన్ — స్త్రీని, ఇచట 'పొలఁతి' శబ్దమును 'పొలఁతుక' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ నామ్నఃకవర్ణకస్స్వార్థే. స్వార్థేస్యాదుత్వమపి పరేలిస్మిన్' నన్న. తే — తెచ్చియిమ్ము, నీయఱచేతన్ — కరతలమున, పండ్లు వచ్చినన్ — దంతములు పుట్టినప్పుడు, కఱతువుగాక — కొఱకుదువుగాని—నీకౌర్యాతిశయములను

దమువాతఁ జూచెదనుగాని నాకీయవలసిన దానినిట్లిమ్మనుట, ఈపద్యమున రేఫద్వయ మైత్రితోఁ ప్రాసము చెప్పఁబడినది. ప్రథమా. 79 వ పద్యమునఁ జూడనగును.

తా॥ ఓ మదనాంతకా! నీవు న్యాయమునతిక్రమించి పోఁజూచెదవేని యీ యోడిపంటమునిమ్ము. నీ పరాక్రమమున్నఁ దమువాతఁ జూచెదను.

చ. అని యనిమేషభూరుహసు ♦ మాసమదామలలామ వాసనా
ఖని యగుపార్వతీధవుని ♦ కంఠమునం దగిలించినట్టి కాం
చనమణి రుచ్యమాన నిజ ♦ శాటి చెఱఁగులు గూడఁ బట్టి నీ
పనియన నెంత వేగిరమ ♦ పన్నిద మిమ్మని తీయ నయ్యెడన్. 33

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, అని మే..............ఖని. అని మేషభూరుహ — దేవతా వృక్షమగు పారిజాతముయొక్క, సుమ — పువ్వులవలన, అసమ — సమానములేని — అధికమైనయనుట, దామ లలామ - శ్రేష్ఠమైన మాలికయొక్క, వాసనా — పరిమళమునకు, ఖని - పుట్టుకకుఁ గారణమగు గనియైన ఇది శివుని కంఠమునకు విశేషణము. అగు — అయినట్టి, పార్వతీధవుని కంఠమునన్ - హైమవతీ నాథుఁడగు శివునియొక్క మెడయందు, తగిలించినట్టి - పొందించియున్న, కాంచనమణి రుచ్యమాన నిజశాటి చెఱంగులు. కాంచన - బంగారుమువలెను, మణి — రత్నములవలెను, రుచ్యమాన — మనోహరమగుచున్న, నిజశాటి — తన యుత్తరీయముయొక్క, చెఱంగులు — కొంగులు, కూడన్ — కలియునట్లు, పట్టి - పట్టికొని, నీపనియన నెంత — నాకుఁగోపమువచ్చెనేని నీపనియనఁగా నేపాటి, వేగిరమ - దబ్బున. పన్నిదము — పందెపువస్తువును, ఇమ్మని — ఈయవలసినదని, తీయన్ — మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా, అయ్యెడన్ — ఆసమయమున, ఇందు 'కాంచనమణి రుచ్యమాననిజ శాటిచెఱంగులు, అనువిశేషణముతోఁ గూడిన సమాసమునుగూర్చి, 'సూ. విశేషణసమాసోఽపి. క్వచి దిష్టోభవేన్మమ' అనియును సూ. 'అనిందితానాం భాషాణాం శ్లేషో యోగశ్చ సమ్మతః' అనియును నథర్వణవాక్యములు, సూ. 'సంస్కృత వైకృత శబ్దైర్మిశ్ర సమాసఏవ విజ్ఞేయః' అనినన్న 'అని యని మేష' యమకాలంకారము. 'సుమాసమదామలలామ, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లు వచించుచుఁ బారిజాతపుష్పములయొక్క వాసనలతో నొప్పుచున్న యాశివుని కంఠమునఁ దగిలించిన తన యుత్తరీయపు కొంగులు కలియఁ బట్టుకొని నీపనియనఁగా నెంత వడిగా నా పందెపు వస్తువు నిమ్మని మరల నాయుత్తరీయము దీసికొనఁగా.

ఉ. సత్యవచోవిశేషపరి ♦ వర్తుఁడు గావున నోడితియుండిరయో
యత్యధికుండు దేవుఁడను ♦ నంజలి దార్ఢ్యముఁ జూచి మెచ్చియో
భృత్యుఁడు వీఁడు మాధ్యమునఁ ♦ బేశలుఁ డంచు ననుగ్రహించియో
మృత్యుమదాపహంత యుర ♦ రీకృతభూసుర ధూర్తమార్గుఁడై. 34

అ॥ మృత్యుమదాపహంత - మృత్యువును జయించిన యామీశ్వరుఁడు, ఇచట 'హంత' అనుటకు 'సూ. ఋకారాంతములు అకారాంతములై స్త్రీసమములుగానగు' బావ్యా. సత్యవచో విశేష

పరిషక్తుఁడు. సత్యవచః - నిజమైన మాటలయొక్క, విశేష – అతిశయమునందు, పరిషక్తుడు – ఆసక్తికలవాఁడు, కావునన్ - కాఁబట్టి, ఓడియుండియో. తాను గెలువక పోవుటచేతనో, దేవుఁడు. ఈశ్వరుఁడు, అత్యఘనుఁడు - మిక్కిలి గొప్పవాఁడు, అను - ఇట్లనుతలంచునట్టి, అంజలి దౌష్ట్యమున్ - దోసిలొగ్గిన దౌర్జన్యమును, చూచి – వీక్షించి, మెచ్చియో – అనుగ్రహించియో, వీఁడు - ఈనికం పకుఁడు, భృత్యుఁడు – నాయొక్కబంటు, మౌగ్ధ్యమునన్ - అవివేకమునందు, పేశలుఁడు – నేర్పరి, అనఁగా మిక్కిలి యవివేకియనుట, అంచున్ - అనుకొనుచు, అనుగ్రహించియో - దయగలిగియో, ఉరరీకృత భూసురధూర్తమార్గుఁడు. ఉరరీకృత – అంగీకరింపఁబడిన 'ని. ఊరీకృతమురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం' అని అ. భూసుర - బ్రాహ్మణునియొక్క, ధూర్తమార్గుఁడు - జూదమాడెడు పద్ధతిగలవాఁడు. 'ని. ధూర్తోక్షదేవీకితవోఽక్ష ధూర్తోద్యూతకృత్సమాః' అని అ. వ్యభిచారపథము గలవాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని. ధూర్తంతుఖద్గలవణే ధుత్తూరే నావిటేత్రిషు' అని మే. ఐ – అగుచు, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున ఋవళి సెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్తైత్వంబులఁ దొలఁగక, ఋత్వంబును ఋవళియనఁగ ♦ రేఫముతోమి, త్రత్వంబు నెఱపునెట్టిమ, హత్త్వము యట్ల నగుఁగావు ♦ లందున్నప్రడున్, అని అప్ప.

తా॥ ఆ మృత్యుంజయుఁడు సత్యవచనాభిలాషుఁ డగుటచేత నోడినందుననో, పరమేశ్వరుఁడు గొప్పవాఁడని యూహించి దౌర్జన్యమును జూపుచు దోసిలొగ్గుటను గాంచి మెచ్చియో, నా దాసుఁ డగువీఁడు మిక్కిలి యవివేకి యని దయగలిగియో, యతని ధూర్తమార్గమును సమ్మతించి.

—: ఈశ్వరుఁడు దేవగణముతోఁ బ్రత్యక్షమగుట :—

సీ. నిబ్బరంబునవచ్చి ♦ నిలిచినయూఁకున, వెలిగిబ్బ యిరుగెలం ♦ కులకు దాఁట,
గమనవేగంబున ♦ బ్రమసి కేయూరంపు, దందశూకములు వ ♦ క్త్రములు తెఱువ
నెగసి చివ్వునఁ గ్రుంకు ♦ గగనవాహిని ప్రేంక, మున జటాజూటంబు ♦ వెనుక క్రొరగ
జాతి హస్తసరోజ ♦ సన్నిగుద్ధాంతమై, బెళబెళఁ బసిదిండి♦ వలువ మెఱయఁ

గీ. [illegible] మునమాలి గళ ♦ పర్వతేంద్ర, కన్యకాబాహువల్లరీ ♦ గాఢవేష్ట
నప్రదీపితాశ్రితకల్ప ♦ నగమనంగ, సంభ్రమతవచ్చి హరుఁడుసా ♦ క్షాత్కరించె. 35

అ॥ నిబ్బరంబునన్ – అతిశీఘ్రముగా, నిబ్బరమనఁగా వేగముననంతమేరయు సమముగాఁ బోయెడు నశ్వధారావిశేషము. దీనినే ప్లుతమందురు. ని "నిబ్బరము – అశ్వగతి విశేషము" శ. చం. వచ్చి – అరుదెంచి, నిలిచిన యూఁకునన్ – నిలఁబడిన యూపువలన, వెలిగిబ్బ – తెల్లనియాఁబోతు, ఇరుకెలంకులకున్ – ఉభయపార్శ్వములకు, దాఁటన్ – లంఘించఁగా, గమనవేగంబునన్ – నడచుచున్నవడివలన, బ్రమ – గిరగిరఁదిరిగి, కేయూరంపు దందశూకములు – బాహుపురులైన పాములు_ భుజకీర్తులుగానున్న సర్పములు, వక్త్రములు తెఱువన్ – పడగలువిప్పఁగా, ఎగసి – పైకిలేచి, చివ్వునన్ – శీఘ్రముగా. క్రుంకు – దిగఁబడునటువంటి, గగనవాహిని – ఆకాశగంగయొక్క, ప్రేకమునన్ – భారమువలన, జటాజూటంబు – జడలయొక్కముడి, వెనుకకున్ – పశ్చాద్భాగమునకు,

ఒరగఁగన్ — వ్రాలఁగా. జాఱి — క్రిందికిజాఱి, హస్తసరోజ సన్నిరుద్ధాంతము. హస్తసరోజ — తామర పువ్వువంటి చేతివలన, సన్నిరుద్ధాంతము — అడ్డగింపబడిన ముందరిభాగము, ఐ—అయి, దెళ్దెళ్గన్ — దెళుకుదెళుకుమనుచుఁ గన్నులు మిఱుమిట్లుగొనెడి కాంతితో, పసిఁడివలువ — పులితోలువస్త్రము, మెఱయఁగన్ — ప్రకాశించఁగా, పతన......భయము. పతనభయము — పడుదునేమోయను భీతివలన, సమాలింగిత — కౌఁగలించుకొనఁబడినదై, పర్వతేంద్రకన్యకా — పర్వతరాజైన హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతి యొక్క, బాహావల్లరీ — తీఁగలవంటి భుజములచేత, గాఢవేష్టిత — అధికముగాఁ జుట్టుకొనఁబడి, ప్రదీపిత — ప్రకాశించుచున్న, ఆశ్రితకల్పనగము + అనంగన్ — ప్రాపుచేరినవారికిఁ గల్పవృక్షమో యనునట్లు, హరుఁడు — పరమేశ్వరుఁడు, సంభ్రమతిన్ — తొట్రుపాటుతో, వచ్చి, ఆగతుఁడై, సాక్షాత్కరించెన్ — ప్రత్యక్షమయ్యెను, — ఎదుటఁగనఁబడెను, ఇచ్చట 'కల్పనగము' అనుటకు 'సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట. ఆరోపేయదివాపచిః' అన. ఈపద్యమున 'నిబ్బరంబునన్' అను ప్రయోగంబునకుదా "క. హరి చూచి వెఱఁగుపడ న, చ్చెరువుగ ప్రహారంబువచ్చి ♦ పక్షీంద్రుని ని, బ్బరముగఁ దాకి పడంకెన్" అని హరివం, 'కెలంకులు' అనుటకు "శ్లో. కేషాంచి న్న్యాంతశబ్దానాం కుస్సాన్య ద్వస్సార్థబిందుకః" అని యథర్వణాచార్యులును 'సూ. స్వప్నాన్నామ్నః కుజో? ర్బహువచనే' అని నన్నయభట్టును, జెప్పియుండిరి. మఱియు, "పర్వతేంద్రకన్యకా బాహువల్లరీగాఢవేష్టిత ప్రదీపితాశ్రిత కల్పనగము" ఉత్ప్రేక్షాలంకారమును, పద్యమంతయును స్వభావోక్త్యలంకారమును. ఇట్లే గరుడ పురాణటీకాకారుఁ డగునౌనిధరామసుధ తన యిష్టదేవతాధ్యానమున "లక్ష్మీమ్రలతాసమాశ్లిష్టం, కౌస్తుభ స్తబకోజ్జ్వలం, స్వర్గాపవర్గఫలదం హరింకల్పద్రుమంనుమః" అనియున్నాఁడు. యీరెంటిలో రుద్రకవి పద్యమే సమంజసముగా నున్నది. గమనవేగంబున బ్రమసి కేయూరంపు దందశూకములు వస్త్రములు దెలువ, అనునప్పుడు- పోతనామాత్యుఁడు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాఁడు.

సీ|| కుప్పించియెగసిన ♦ కుండలంబుల కాంతి, గగనభాగంబెల్లఁ ♦ గప్పికొనఁగ
నుఱికిననోర్వక ♦ యుదరంబులోనున్న, జగములువ్రేలఁగ ♦ జగతికదలఁ
జక్రంబుఁజేపట్టి ♦ చనుదెంచురయమునఁ, బైనున్నపచ్చని ♦ పటముజాఱ
నమ్మితినాలావు ♦ నగుబాటుసేయకు, మన్నింపుమని ♦ క్రీడి మఱలిడిగియఁ

గీ|| గరికిలంఘించుసింహంబు ♦ కరణిమిరసి, నేఁడుభీష్మునిఁ జంపుదు ♦ నిన్నుఁగాతు
విడువుమర్జునయంచుమ ♦ ద్విశిఖవృష్టిఁ, దెరలి చనుదెంచుదేవుండు ♦ దిక్కునాకు. భాగ.

తా|| నూటిగా రివ్వునవచ్చిన యూపువలనఁ గాలూని నిలువలేక తనతెల్లయెద్దటునిటు దూకు చుండెను. భుజములయందు బాహుపురులవలెనున్న పాములు పఱుగెత్తుచున్న వడివలన సుడిదిరిగి పడగలువిప్పినవి. చివ్వునలేచి క్రిందికిఁ దిగుచున్న యాకాశగంగయొక్క బరువువలన జటాజూటము వెనుకకొరగుచున్నది. మొలనున్న పులితోలు వలువ జాఱుచుండఁగా హస్తముతోఁబట్టికొనఁబడి కన్నులకు మిఱుమిట్లు కొలిపెడికాంతితో నొప్పుచున్నది. క్రిందబడుదునేమో యనుభయముతో బార్వతీదేవి రెండుచేతులతో గట్టిగాఁబట్టుకొనియుండ నండగానినవారలకుఁ గల్పతరువో యనునట్లీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయ్యెను.

సీ. ఎంతదూరము వోవు ♦ నీశ్వరుం డని శౌరి, విహగేంద్రుఁ బోఁడెంబు ♦ వెడల విడువ
నచ్యుతుం డెచటికో ♦ యరుగుచున్నాఁ డని, యబ్జుఁ డెక్కుల తేజి ♦ బరువుదోల
నజుఁ డంత వెడలిపో ♦ నెంచు సురేంద్రుఁ డైరావతంబుఁ గాఁ ♦ లాడిపఱప
నింద్రుఁ డూరకపోవు ♦ నెచటికో యని వహ్ని, పొట్టేటి వాహనం ♦ బురు గదల్ప

గీ. వాఁడె శుచి యంచు యమనైరృత్య♦వరుణు లాత్మ, వాహనంబులు జోడింప♦ వారిఁ గూడఁ
బవనపౌలస్త్య దిక్పతుల్♦జవనరూఢిఁ, బరఁగుఁ దమసాహిణము లని♦బ్బరము చూప 316

అ॥ శౌరి — విష్ణువు, ఈశ్వరుండు — శివుఁడు, ఎంతదూరము పోవుఁగా — ఎంతదూరము పోవునో, అని — ఇట్లు తలంచి, విహగేంద్రుఁన్ — పక్షిరాజగు గరుత్మంతుని, పోఁడెంబు — వేగముగా, వెడలన్ — బయలుదేరఁగా, విడువన్ — విడిచిపెట్టఁగా, అబ్జు — బ్రహ్మ, అచ్యుతుండు — విష్ణువు, ఎక్కడికో — ఎచ్చోటికో, అరుగుచున్నాఁడు — పోవుచున్నాఁడు, అని — ఇట్లని, ఎక్కుల తేజిన్ — తనహంసవాహనమును, బరువుదోలన్ — శీఘ్రముగా నడిపించఁగా, సురేంద్రుఁడు — ఇంద్రుఁడు, అజుఁడు — బ్రహ్మదేవుఁడు, అంత వెడలిపోనెంచెన్ — అంతదూరము పోవునెంచెను, చుమీ — చూడుమా; అంచున్ — అనిపల్కుచు, ఐరావతంబున్ — తనవల్లభేనుఁగును, అని. 'ఐరావతో౽భ్రమాతంగైరావణాభ్రమువల్లభాః' అ. కాలాడిపఱపన్ — కాలుగదలునట్లు నడిగా నడిపించఁగా — పఱుగెత్తించఁగా, ఇచట 'కాలాడిపఱప' అనుటను సూ. 'లోకోక్తినాంభ వేదోఽన్యోయనిస్యాచ్చ్యుతిరంజనమ్' అథ. వహ్ని — అగ్నిహోత్రుఁడు, ఇంద్రుఁడు — సురపతి, ఊరకపోవున్ — ఎవ్వరితో నేమియుఁ జెప్పకయే యరుగుచున్నాఁడు, ఎచటికో — ఎక్కడికైయుండునో, అని — ఇట్లూహించి, పొట్టేటి వాహనంబును — తనతగరు తేజిని, కదల్పన్ — చలింపఁజేయఁగా, యమనైరృత్యవరుణులు — యముఁడును నిరృతియును వరుణదేవుఁడును, వాఁడె — ఆపోవుచున్నయతఁడే, శుచియంచున్ — అగ్నిహోత్రుఁడనుచు, ఆత్మవాహనంబులు — తమతమ యశ్వములను, జోడింపన్ — జతచేయఁగా, వారిన్ — ఆముందుపోవువారందఱిని, కూడన్ — కలియునట్లుగా, పవనపౌలస్త్య దిక్పతుల్ — వాయుదేవుఁడును, కుబేరుఁడును, మొదలగు దిక్పాలకులు, జవనరూఢిన్ — వేగమునందలి సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞచేత, ని. 'జవనోదేశభేదేస్యా, ద్వేగవేగాన్వితాశ్వయోః, జవనోఽన్యపదిక్షేదేస్యా, ద్వాచ్యవద్వేగినిస్మృతః' అని విశ్వ. పరఁగు — వర్తించుచున్నటువంటి, తమసాహిణముల నిబ్బరము — వారివారి గుఱ్ఱముల యొక్క యతిశయవేగమును, చూపన్ — కనఁబఱచఁగా, ఇందు 'ఐరావతంబు గాలాడిపఱపన్' అనుటను 'సూ. లోకోక్తినాంభ వేదోఽన్యోయనిస్యాచ్చ్యుతిరంజనమ్' అని అన.

తా॥ ఈశ్వరుని ప్రయాణమునుఁ జూచి విష్ణువును, విష్ణువునుఁ జూచి బ్రహ్మయును, బ్రహ్మను జూచి యింద్రుఁడును వరుసగా దిక్పాలకులందఱును నిట్లు దేవతాగణమంతయును గలిసి తమతమ వాహనములతో నడిగా.

వ. చేరవచ్చిరప్పుడు.

అ॥ చేరన్ — సమీపించునట్లు, వచ్చిరి — అందఱునేతెంచిరి, అప్పుడు — ఆట్టికాలమునఁ,

—: నిరంకుశుఁడు శివునిఁజూచి భయపడుట :—

క. గజగజ వడఁకుచు భూసురుఁ, డజగవధరుఁ జూచి సాధ్వ ♦ సావేశమునన్
భజనంబు మఱచి యుండిన, రజనీకరవకాళి సాద ♦ రముగాఁ బలికెన్. 38

అ|| భూసురుఁడు — ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, అజగవధరన్ — పినాకమను పేరుగల ధనుస్సును ధరించినట్టి యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, సాధ్వసావేశమునన్ — భయమువలన నోడలెఱుంగక పోవుటచేత. గజగజవడఁకుచు, గజగజయనదివడఁకుటయందనుకరణము. ఉదా. "సీ. కడుభయంబునవాఁడు♦ గజగజమేను. వడఁకదైన్యంబున♦వాసవుకెరఁగి" నవ. 'గీ. వానఁదడిసియుచు గజగజ♦వడఁకుచున్న, సుతసతీమాని పుత్త్రిలఁ ♦ జూచివగచి" ద్వి. హరి. అనర్వణాచార్యులును 'మూ. కాంతి శబ్దాది శబ్దాస్తు, ద్వియుక్తాస్సంతినైకశే, సాధారణాస్తదస్యేచ, వైచిత్ర్యంభూరివర్తతే' అనియున్నారు. భజనంబున్ — సేవించుటను, మఱచి — విస్మృతిఁజెంది, ఉండినన్ — ఉండఁగా, రజనీకరమాళి — చంద్రునిశిరస్సున ధరించిన యాశంకరుఁడు, సాదరముగాన్ — ఆదరముతోఁగూడినవాఁడై, పలికెన్ — ఇట్లువచించెను — చెప్పఁబోవుకీతిగా నుడివెననుట.

తా|| ఇట్లు సాక్షాత్కరించిన యీశ్వరునిఁ జూచి యాబ్రాహ్మణుఁడు భయపడి వణకుచు సేవింపమఱచుటఁ గని యాతనియం దాదరముతో నిట్లు పలికెను.

—: శివుఁడు నిరంకుశుని భయముఁదీర్చుట :—

ఉ. ఓడకు మోయి భూసురకు ♦ లోత్తమ నెత్తమునందు నీకు నే
నోడితి నీవు గెల్చితి న ♦ మున్నతి న న్నతిరోషవృత్తి నీ
వాడిన యంతవట్టు సహ ♦ జార్థమ యర్థమహాభిలాషి వై
యోడిన పన్నిదం బిడక ♦ యుండిన షండునిగాఁ దలంపరే. 39

అ|| ఓయిభూసురకులోత్తమ — బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుఁడవగు నోనిరంకుశుఁడా, ఓడకుము — భయపడకుము, నెత్తమునందున్ — జూదమున, నీకున్ — నీచేత, నేను, ఓడితిన్ — పందెమువందు గెలువలేకపోతిని, నీవుగెల్చితివి — నీవేజయించితివి, నీవు, సమున్నతిన్ — అధికముగా, అతిరోషవృత్తిన్ — మిక్కిలి కోపముతోఁగూడిన నడవడికచేత, అర్థమహాభిలాషివి — నీవు రావలసినవస్తువునందెక్కువ కాంక్షగలవాఁడవు, ఐ — అగుచు, నన్ను, ఆడినయంతవట్టు — అనినంతవఱకు, సహజార్థమ — స్వభావసిద్ధమయినన్యాయమే, ఓడినపన్నిదంబు — ఓడినపందెమును, ఇకక యుండినన్ — సేయకుండినట్లయిన, షండునిగాన్ — నపుంసకునితో సమానముగా — అనఁగాఁ బౌరుషహీనునిగా ననుట, పందెపుసొమ్ము నీయలేనివాఁడాఁడుదానితో సమానముగదా. తలంపరే — ఆలోచించరా — కావున నీపందెమునిచ్చెదననుట, ఇందు 'నెత్తము' అను ప్రయోగమునకుదా "శా. సోకాడొప్పయు నెత్తమున్ మొదలుగా ♦ జూదంబునీవాడున, వ్వేళన్" అని జై. భా. ఓయి అనునది సంబోధనము. 'మూ. ఓయీత్యా మంత్రణంచ వికృతౌస్యాత్' అనినన్న. మఱియు 'నీకు నేనోడితిన్' అనుటలో

ద్వితీయకు షష్ఠి చెప్పఁబడినది. "సూ. షష్ఠీస్థానికింబగు కువర్ణకం బొక్కొకచో ద్వితీయావిభక్తికి యాలుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి" అని ప్రౌ. వ్యా. ఈపద్యమున నాలుగు పాదములందును "కులోత్తమనెత్తము — మున్నతినన్నతి — జార్థమయర్థమ — యుండినమండుని" ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'ఓడిన పన్నిదంబిడకయుండిన మందునిగాఁదలంపకే' అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'ఓడకుమోయి భూసురకులోత్తమ నెత్తమునందునీకు నేనోడితి' వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణుఁడా! భయపడకుము. జూదమున నీవే నన్ను గెలిచితివిగదా! నీవు రావలసిన పందెప్రసొమ్మును గుఱించి కోపముతో నన్నాడినమాట లన్నియు సహజమే. న్యాయసమ్మతము కూడను. కనుక నోడినపందెము నీయలేకుంటినేని నన్ను నపుంసకునిగా భావింతువుగాని పురుషునిగా నెంచవుగదా.

క. అరిపురము లభ్రచరములు, గిరికార్ముకకలనఁ గలన ♦ గెలిచిననన్నున్
ధర నాటపాట గెలిచిన, నిరుపమసాహసికమణికి ♦ నీకుం జడుపే. 40

అ॥ అభ్రచరములు — ఆకాశమున విహరించుచున్నట్టివైన, అరిపురములు — శత్రువులగు దానవులయొక్క మూఁడుపట్టణములు,దానవులు సురలవలననోడిమయుని బ్రార్థింపనతండుగగనపథమున విహరించునట్లు మూఁడుపట్టణములను సువర్ణరజతలోహములతో నిర్మించి యవి యొరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లు చేసెను. అప్పుడు దానవులు దేవతులకలవిగాకపోఁగా నీశ్వరుడు పట్టణముల ధ్వంసమొనర్చెను. గిరికార్ముకకలనన్ — మహామేరువును విల్లుగా గ్రహించుటవలన, కలనన్ — యుద్ధమున, గెలిచిననన్నున్ — జయించినట్టి, — నాయంతవానిని — ఇంతటివాఁడనైననన్ను, ధరన్ — ఈభూమియందు, ఆటపాటన్ — సులభముగా, గెలిచిన — జయించినట్టి, నిరుపమసాహసికమణికిన్.నిరుపమ— అసమానమైన, సాహసికమణికిన్ — సాహసముగలవారిలో శ్రేష్ఠుడవు, నీకున్ — (అంతటివాఁడవైన) నీకుఁగూడ, ఇచట నీకున్, అనుటకు 'సూ. మధ్యమపురుష సర్వనామములగు నీమీలకుఁదక్క ఇ ఈ ఐ కారాంతములషష్ఠీఏకవచనములందుకివర్ణకమువచ్చును.నీమీలకుకువర్ణకమువచ్చును.ప్రౌ.వ్యా.' 'నీకుంజడుపే'అనుచోట బిందువు వచ్చుటకు 'సూ, బిందుంప్రపదంతితంక్వచిత్కేచిత్' నన్న. జడుపే—భయము కలదా, 'నేను త్రిపురములను గెలిచితిని నీవు నన్ను గెలిచితివి' అనుఉత్తరోత్తరోత్కర్ష చేసారాలంకారమును "ఉత్తరోత్తరముత్కర్షోభవేత్సారః పరావధిః" కా. ప్ర. 'యుద్ధముచేసి దానవులనుగెల్చిన నన్ను సులభముగా గెల్చిన సమర్థుఁడవు నీకేమిభయము' ఇందు వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. 'కలన గలన—ఆటపాట, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అసురులపట్టణముల మూఁడింటిని గెలుచుటకు నేను మహాయుద్ధముజేసితిని. అట్టి నన్ను నీవనాయాసముగ జయించితివిగదా నీకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రణామములొనర్చుట :—

క. అని భయముఁ దీర్చఁ దీర్చ మ, దనహంతకు నంతకుం బ ♦ దంబునఁ బ్రహరిం
చిన యూర్ధ్వాధరాంతకు, మునుకొని దండప్రణామ ♦ ములు చేసి తగన్. 41

అ॥ అని - ఇట్లు సంభాషించుచు, భయమున్ — భీతిని, తీవ్రన్ తీవ్రన్ — తొలఁగించఁగా తొలఁగించఁగా, మదనహాంతకున్ — మన్మథుని సంహరించినవానిని, అంతకున్ — యముని, పదంబునన్ — కాలిచేత, ప్రహరించిన + అధ్వరాపహాంతకున్ — తన్నినయజ్ఞమునకు చెఱచిన యాయుఁడయిన వానిని, అనఁగా దక్షాధ్వరధ్వంసియగు శంకరుని మహిమ ఇవి. శివుఁడు యముని చంపినట్లు పురాణప్రసిద్ధి. మునుకొని — ముందుగానిడికొని, దండప్రణామములు — కఱ్ఱవలెపొగిలఁబడి చేయునమస్కారములు. 'ని. దండో౽స్త్రీ ప్రమహింసా సేనా లగుడేషు శాసనేరాజ్ఞాం. దండే మానవిశేషే వ్యూహే రవిపార్శ్వగే పుంసి' నానా. ఇదియే సాష్టాంగనమస్కారము. "క. కరయుగమును జరణంబులు, యుగము లలాటస్థలంబు నున్నతభుజముల్, సరిధరణి మోపి మ్రొక్కిన, బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు పరమమునీంద్రుల్" తగన్ — ఒప్పునట్లుగా, చేసి — ఆచరించినవాఁడై. ఇందు 'హాంతకు — అంతకు — రాంతకు — అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లీశ్వరుఁడు చనువుగా మాటలాడుచు భయమును దొలగించఁగా సాష్టాంగనమస్కారము లొనరించి,

గీ. పూలనేసినవాని ని ♦ ర్మూలపఱచి, ఱాలనేసినవాని హే ♦ రాళమైన
లీలఁ గరుణించితివి దయా ♦ శీల నీకు, జాలనపరాధి నంచు నా ♦ కేల వెఱవ. 42

అ॥ దయాశీల — కృపతోఁగూడిన స్వభావముగల యోయీశ్వరుఁడా, పూలనేసినవానిన్ — మృదువైన పుష్పబాణములు ప్రయోగించిన మన్మథుని, నిర్మూలపఱచి — నాశముచేసి, ఱాలనేసినవానిన్ — కఠినమైనరాళ్ళతోఁ బూజించినవానిని — అనఁగా సాంఖ్యతొండఁడను భక్తుఁడు నిత్యమును ముప్పొద్దు మూఁడురాలను శివలింగముపై వేయుటయే పూజయని యొకవ్రతమును నిర్ణయించుకొనెను. అటులఁ గొన్నినాళ్లు వైచి విసుగుఁ జెంది చిన్నచిన్నవి పెక్కురాళ్ళు వేయుటకంటెఁ బెద్దఱాయి యొక్కటియే వేయుట శ్రేష్ఠమని కొంపోయి వైవఁగా నాశివలింగమునుండి యీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమైనట్లు బసవపురాణమునఁ గథగలదు. ఇచట 'పూలు-ఱాలు' అనునవ్వడంత్యాక్షరములోపించుటకు 'సూ. వర్ణస్యాంత్యస్యలోపస్స్యాత్, లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్' అథ. హేరాళమైన — అధికమైన, లీలన్ — క్రీడతో, కరుణించితివి, దయతోఁ గాపాడితివి. నీకున్ — అట్టిదయామయుఁడవైననిన్నుఁ జూచి, చాలనపరాధినంచున్ — ఎక్కువగా నేరముచేసితినని పలుకుచు, వెఱవన్ — భయపడుట, నాకేల — నాకెందుకు, దయామయుఁడవగు నీయెదుట నాకేమిభయముగలదనుట, ఈపద్యమున నాలుగు చరణములకును బ్రాసయతియె చెప్పఁబడినది. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. అలం — విరోధాభాసము. 'క. అమరవిరోధంబాభా, సముగాఁగవిరోధమయ్యె' అని నరస. "ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' అని చంద్రా. దీనినే విరోధాలంకారమందురు. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య, విరోధాలంకృతిర్మతా' అని ప్రతా. ఉదా "ఆనందమమందమిమంకువలయదలలోచనే దదాసిత్వం, విరహస్త్వయైవ జనితస్తాపయతితరాం శరీరం మే' రుద్ర.

తా॥ స్వామీ! నీకుఁ గోపమువచ్చె నేని పూలనేసినవానినైన బూడిదచేతువు. దయగలిగెనేని ఱాలనేసినవానినైన మిక్కిలి దయతోఁ గాపాడుదువు. అట్టి నీమ్రోల నాకేమిభయము;

—: నిరంకుశుఁడు మోక్షమిమ్మనుట :—

ఉ. ఓపరమాత్మ సన్నుతగు ♦ ణోన్నత యున్నతలంపులేల ల
క్ష్మీపతిసేవ్యమాన మగు ♦ మీజగదద్భుతమూర్తిఁ గంటి నా
పాపము లోప మయ్యెఁ గడుఁ ♦ బాత్రచరిత్రుఁడ నైతి నింక నీ
శ్రీపదపంకజాతములఁ ♦ జేరుపవే కృప వేగ నావుడున్, 43

అ॥ ఓపరమాత్మ — పరబ్రహ్మస్వరూపుఁడైన యోశంకరుఁడా, సన్నుతగుణోన్నత- సన్నుత — పొగడఁదగిన, గుణ — సత్త్వాదిగుణములచేత, కొంచెమైన తమోగుణ ప్రధానుఁడంతయు కాని 'అంతస్సత్త్వంబహిస్తమః, అని శాస్త్రప్రసిద్ధము. ఉన్నత - అతిశయమైనవాఁడా, లక్ష్మీపతిసేవ్యమానము — శ్రీమన్నారాయణునిచేఁ గొలువఁబడుచున్నది, అగు — అయినట్టి, మీ — మీయొక్క, జగదద్భుతమూర్తిన్ — జగత్ — ఈమూఁడులోకములకు, అద్భుత — ఆశ్చర్యకరమైన, మూర్తిన్ — స్వరూపమును, కంటిన్ — చూచితిని, నాపాపము — నేఁజేసినదుష్కృతమంతయు. లోపమయ్యెన్ — అదృశ్యమయ్యెన్ — కనఁబడకుండఁబోయెను, కడున్ — లెస్సగా, పాత్రచరిత్రుఁడన్ — యోగ్యమయిన ప్రవర్తనముగలవాఁడను, ఐతిన్ — అయియుంటిని, ఉన్నతలంపులేల — ఇదివఱకు నాకుఁ గలకోరిక లెంచనకు — అక్కఱలేదనుట, ఇంకన్ ఇఁకమీఁదట, కృపన్ — కనికరముతో, వేగన్— శీఘ్రముగా, నీ — నీయొక్క, శ్రీ — సంపత్కరమైన, పదపంకజాతములన్ — తామరపువ్వులవంటి పాదముల సన్నిధియందు, చేరుపవే — చేరనిమ్ము, నావుడున్—అనిరంకుశుఁడిట్లనఁగా, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'శ్రీ పదపంకజాతములు' ఉపమాలంకారమును. 'సన్నుతగుణోన్నత యున్నత — పాపములోపము — పాత్రచరిత్రు - చేరుపవేకృపవే' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఓపరమేశ్వరుఁడా! ఈమూఁడులోకముల కచ్చెరువుగలిగించుచు శ్రీమన్నారాయణుచేఁ బూజింపఁబడుచున్న మీస్వరూపమును గాంచితిని. నాపాపమంతయు నశించెను. మిక్కిలి యోగ్యుఁడ నయితిని. ఇఁక నన్ను నీపాదసన్నిధికిం జేర్చుకొనుము. అని నిరంకుశుఁడు పలుకఁగా.

—: శివుఁడు నీవు కోనవేశ్యనే యిచ్చెదననుట :—

శా. ఓహో నిల్వు పయోరుహాసనకులీ ♦ నోత్తంస సత్యావృత
వ్యాహారంబులు పల్కసాగితివి బా ♦ గాయెం జుమీ నీవరా
రోహారత్నము నీవు గైకొనక కో ♦ ర్కుల్ మీఱఁగా ముక్తికాం
తాహేరాళసుఖంబు గోరెదవు జూ ♦ దం బాడి నే దీనికిన్. 44

అ॥ ఓహో - ఇది యాశ్చర్యార్థకము ఉదా "ఓహో విస్మయమంచునే మనములో నూహింప నమ్మానిభూ, యోహుంకారముచేసినన్" వరా. పు. పయోరుహాసనకులీనోత్తంస. పయోరుహాసన — బ్రహ్మదేవునిదైన, కులీన - శ్రేష్ఠమయినజాతియందు, 'ని. అభిజాతః కులీనఃస్యాత్' అ. ఉత్తంస — శిరోభూషణమైనవాఁడా, "ని. పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌకర్ణపూరేచ శేఖరే' అ. నిల్వు—అంతట

నాఁగుము, సత్యాహతవ్యాహారంబులు. సత్య — నిజమును, ఆహత - కొట్టివేయఁబడిన, వ్యాహారంబులు — వాక్కులు, 'ని. వ్యాహారఉక్తిర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అని అ. పల్కసాగితివి — వచించనారంభించితివి, బాగాయెంజుమీ — చక్కఁగానున్నదినుమా, నీ — నీయొక్క, వరారోహారత్నముక్, వరారోహ — ఉపకసుంతమును జేసెడె యుత్తమస్త్రీలలో, రత్నముక్ — శ్రేష్ఠమైనదానిని, 'ని. వరారోహామత్తకాశిన్యుత్తమావరవర్ణినీ' అని అ. వరః శ్రేష్ఠః ఆరోహోనితంబోఽస్యాః. మంచినితఁబములుకలది అనివ్యు. 'రత్నంశ్రేష్ఠేమణావపి' అని నిఘంటువాక్యము. నీవు కైకొనక — తీసికొనక, కోర్కుల్ — కోరకలు, మీఱఁగాక్ — అతిశయించఁగా, ముక్తికాంతాహేరాళసుఖంబు. ముక్తికాంతా — మోక్షమనెడుమనోహరమైన స్త్రీయొక్క, హేరాళ — అధికమైన సుఖంబు — ఆనందమును, కోరెదవు — అభిలాషపడుచున్నావు, ఇచట తద్ధర్మార్థకప్రయోగమును గూర్చి 'సూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయుతం ద్రికాలవాచియగు' ప్రౌవ్యా. దీనికిక్ — నీవిప్పుడు కోరినముక్తికాంతకొఅకు, జూదంబాడితే — సొగటాలపందెము నాడియుండలేదుగదా, ఈపద్యమున 'నిల్వు' అనుచోట ముకారములోపించుటనుగూర్చి 'సూ. ప్రార్థనార్థేమురేకత్వేకథ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతం వదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచన' అథ.

తా॥ ఓరా బ్రాహ్మణుఁడా! ఇఁక నిలువుము. అబద్ధము లాడెదవేము! నీవుఁ కోరినది వేశ్యను గాని ముక్తికాంతను గాదు. అట్టి మోక్షాపేక్ష గలవాఁడవు జూదమేల యాడితివి.

ఉ. ఆడితి మున్ను బొంక నని ♦ యక్షవిచక్షణవృత్తి నేల బొం
కాడెద వాడకాడకు న ♦ లాసనవంశపయోధిచంద్ర నే
నోడినయంతె కాక మఱి ♦ యున్నపదార్థము లీయ నేర్తునో
పాడియె నీకు వేఁడ సరి ♦ పన్నిదగాండ్రు హసింప నియ్యెడక్. 45

అ॥ నలాసనవంశపయోధిచంద్ర. నలాసన — కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మయొక్క. ని. 'నలః. పోటగళే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే, నళీ మనన్నిలాయాంతు కమలే తు నళం మతం' అని వి. తృణేంబుజేనలం నాతు రాజ్ఞినావేతునస్త్రీయాం, శబ్దా. వంశ — కులమనెడు, పయోధి — సముద్రమునకు, చంద్ర — చంద్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మున్ను — తొలుతనే, బొంకనని — అసత్యమాడనని, అక్షవిచక్షణవృత్తిక్. అక్ష — జూదమునాడుటయందు, విచక్షణ — నేర్పరితనముగల, వృత్తిక్ — వ్యాపారముచేత, ఆడితి — ఆడియుంటివి, ఆడకాడకుక్ - క్రమక్రమముగా, ఏలబొంకాడెదవు - అబద్ధమాడుచున్నా వెందులకు, 'బొంకాడెదవాడకాడకు' అనుటకు సూ. మధ్యమపురుష. ఇకారమునకు సంధినిత్యము. బా. వ్యా. ఇచట 'ఆడెదవు' అనుటకు సూ. భావిక్రియానుయస్యాస్యాదేత్యేమేవ ప్రయోగతః, డుడ్వాదివర్ణేభూతార్థే, చాపితద్వద్భవేత్సదా' అథ. మఱి - మఱియును, నేను. ఓడినయంతెకాక - ఓడిపోయినమాత్రమే కాకుండ, ఉన్నపదార్థములు - నాకుఁగలవస్తువులన్నియు, ఈయ నేర్తుక్ + ఓ — ఈయగలిగియున్నాను. ఇది నిశ్చయార్థకము 'సూ. ఏదోతావ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరే క్రియాణాం స్తః' నన్న. సరిపన్నిదగాండ్రు - సమానులైన జూదరులు, హసింపక్ - నవ్వునట్లు, ఇయ్యెడక్ - ఈసమయమున, వేఁడక్ - ప్రార్థించుటకు, పాడియే - నీకుధర్మమా, ఈపద్యమున 'ఆడితి' అనుటలో 'వి' లోపించినందుకు శ్లో. భూతేతరయోర్వికల్పత్వే, మితికేచిత్ బభాషిరే అని.

యగత్యుక్తి. ఉదా: ఉ. 'వేవేలు జన్మములు తపము' అనిస్వా. మ. 'అక్షవిచక్షణ. ఆడెద వాడ కాడవు' అనుప్రాసాలంకారమును 'వంశపయోధిచంద్ర' ఉపమాలంకారమును.

తా॥ ఓయీ! నీవు మొదట జూదమారంభించుచు నబద్ధము లాడనని పలికితివి గదా? ఇప్పు డేల యబద్ధములకుఁ బాల్పడుచున్నావు? నే నోడినది సత్యమే. అందువలన నీ కియ్యవలసినదాని నిత్తును. అంతే కాని నీ విప్పుడేమియో క్రొత్తది కావలెనని కోరఁదగునా? సరిపన్నినదగాంబ్రేది వినిన నవ్వరా ?

వ. అని యనేకప్రకారంబుల నాతనితో మేలమాడి యిట్లనియె. 46

అ॥ అని — ఈప్రకారముగా, అనేకప్రకారంబులన్ — పలుభంగులుగా, ఆతనితోన్ — ఆనిరంకుశునితో, మేలమాడి — పరిహాసవచనము లుచ్చరించి, ఇట్లనియెన్ — ఈరీతిగా వచించెను.

ఉ. భూసురవంశపావన యపూర్వతరంబునుగాదు ముక్తికాం
తాసుఖ మేల కోరెదవు ♦ దానికి సందియ మింక మాను మా
దాసుఁడ వీవు నాదివిజ ♦ తామరసాక్షి గ్రహించి మానసో
ల్లాసము నొంది మమ్ముఁ దలంచుచు నుండఁగఁ గొన్నినాళ్లకున్. 47

అ॥ భూసుర వంశపావన — బ్రాహ్మణకులమునఁ బవిత్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, ముక్తి కాంతాసుఖము — మోక్షమనెడి కాంతవలని యానందము, అపూర్వతరంబునుగాదు — నూతనముగా శక్యముగునది కాదు, ఏలకోరెదవు — ఎందుల కపేక్షించెదవు. నీకోరిక యిప్పుడు నెఱవేఱదనుట, దాని కిన్ — నీవు కాంక్షించిన మోక్షమునకు, సందియము — అనుమానము, ఇంకన్ — ఇఁకమీఁద, మానుము — విడువుము, అనఁగా నింకొకప్పుడిచ్చెదననుట, ఈవు — నీవు, దాసుఁడవు — నాయొక్క భృత్యుఁడవు, ఆదివిజతామరసాక్షిన్ — ఆదేవతాస్త్రీని, గ్రహించి — కైకొని, మానసోల్లాసమున్ — మన స్సున సంతోషమును, ఒంది — పొంది, మమ్ములన్ — మాయుభయులను, అనఁగాఁ బార్వతీపరమే శ్వరులననుట, దలంచుచున్ — స్మరించుచు, ఉండఁగన్ — ఉండినట్లయిన, కొన్నినాళ్ళకున్ — కొంత కాలమునకు, ఇందు 'సందియము, అనుప్రయోగమునకు 'మా. ఇయాంతాస్వాదవశ్శబ్దాః, క్వచిద్దే దంతవాఽపివా' అని యధర్వ.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! ముక్తికాంతా సుఖము నీ విప్పుడు కోరినంతనే వచ్చునదికాదు. కాని నీవు నాదాసుఁడ వగుటచే నీరంభతో సుఖించుచు మమ్ముఁ దలంచుచుండుము. తరువాత నేనే యిచ్చెదను.

—: నిరంకుశుఁడు శివుని స్తుతించుట :—

క॥ అని పలికిన విని భూసుర, తనయుఁడు సాష్టాంగ మెరఁగి ♦ తగ నిట్లనియె
న్ననుఁ గనినయంత ముక్తికి, ననుమానమె తెలియఁ జాల ♦ నైతిన్ జడతన్. 48

అ॥ అని పలికినన్ — ఇట్లు వచించఁగా, విని — ఆకర్ణించి, భూసుర తనయుఁడు — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, తగన్ — ఒప్పునట్లు, సాష్టాంగము — చేతులు కాళ్ళు రొమ్ము నొసలు భుజములు నేల సానించి చేయునట్టి నమస్కారము, ఎఱఁగి — నమస్కరించి, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁ బలికెను, నినున్ — నిన్ను, కనినయంతన్ — దర్శించినతోడనే — చూచినవెంటనే, ముక్తికిన్ — మోక్షమునకు, అనుమానమె — సందేహముకలదా, జడతన్ — నాయొక్క యజ్ఞానము వలన. నాయొక్క తెలివిలేమివలన, తెలియన్ — తెలిసికొనుటకు, చాలనైతిన్ — సమర్థుఁడఁ గాకుంటిని, 'ఐతిన్ జడతన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లానతిచ్చిన విని యాబ్రాహ్మణ కుమారుఁడు సాష్టాంగనమస్కార మొనరించి యిట్లు పలికెను. స్వామీ! భవద్దర్శన మైనవెనుక మోక్షమునకు సంశయింపఁ బనియున్నదా ? నాయొక్క యజ్ఞానమువలన గ్రహించలేకపోతిని గాని !

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కు చేసితి మహా ♦ హంకారకామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁ గ్రుంకువెట్టి జడతా ♦ వేశంబున న్మిమ్ము ది
వ్యపథోద్వృత్తిఁ గొల్వనైతిని మనో ♦ వాక్కాయకర్మంబులం
జపలాత్ము న్ననుఁ బ్రోవ మీదయయ కా ♦ సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్. 49

అ॥ అపరాధంబులు — నేరములు, పెక్కుచేసితిన్ — అనేకము చేసియుంటిని, మహాహంకార కామక్రియా విపులాంభోనిధిన్. మహా — ఎక్కువైన, అహంకార — గర్వముతోఁగూడిన, కామ క్రియా — స్త్రీసంభోగమనెడు, విపులాంభోనిధిన్ — విస్తారమైన సముద్రమునందు, గ్రుంకువెట్టి — మునకవేసి — మునిఁగి, జడతావేశంబునన్ — అజ్ఞానమువలన నొడలెఱుంగకపోవుటచేత, మిమ్మున్ — పరబ్రహ్మస్వరూపులైన మిమ్ములను, దివ్యపథోద్వృత్తినిన్ — దివ్యపథ - మంచిమార్గమున, ఉద్వృత్తినిన్ — ఉన్నతమైన నడవడికతో, కొల్వనైతిని — సేవించినవాఁడను గాకుంటిని, మనోవాక్కాయ కర్మంబులన్ — మనః — మనస్సుయొక్కయు, వాక్ — మాటలయొక్కయు, కాయ — శరీరము యొక్కయు, కర్మంబులన్ — చేఁతలవలన, చపలాత్మున్ — చలించునట్టి మనస్సు గలవాఁడను, అయిన నన్నున్ — నన్ను, సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్. సాక్షాత్ — నాకంటియెదుట, ప్రత్యక్షముగా, 'ని. సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః' అని అ. కటాక్ష — కడకంటియొక్క, ఈక్షణన్ — చూపువలన, బ్రోవన్ — రక్షించుటకు, మీదయయకా — మీయొక్క కరుణయేకదా, ఇచట 'మీదయయకా' అనుటకు సూ. 'అకారాంత్యార్థకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. శ్రీశంకరాచార్యకృతాపరాధ స్తవము ననునిట్లే "ప్రౌఢోఽహం యౌవనస్థో విషయవిషధరైః పంచభిర్మర్మసంధౌ, దష్టోనష్టో వివేకస్సుతధన యువతి స్వాదుసౌఖ్యేనిషణ్ణః, శైవేచింతా విహీనోమమహృదయహో మానగర్వాధిరూఢం క్షంతవ్యోమేఽపరాధ శ్శివశివశివ భో శ్రీమహాదేవశంభో" అనినాఁడు 'సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అపరాధము లెన్నియో చేసితిని, అహంకారమువలనఁ గామాతురుఁడనై ప్రవర్తించుచు మైమఱచి పరబ్రహ్మస్వరూపుఁడ వగునిన్ను సేవింపకుంటిని. నామనోవాక్కాయ కర్మముల

యందు స్థిరత్వము లేదు. ఇట్టివాఁడ నగునన్నుఁ బ్రోవ మీయనుగ్రహముతోఁ గూడిన ప్రేరణగంటి కాపుగాక వేఱొకటిలేదు.

మ. నిలుపం జాలను నీశివాఖ్య మదిలో ♦ నిక్కంబుగా నీకథల్
పలుకం జాలను వాక్కులన్ వెలయ నీ ♦ పాదాబ్జసంసేవనల్
గెలువం జాలను దేహకర్మముల దు ♦ ష్కృత్యాత్ముఁడన్ నామన
శ్చలనంబున్ దొలఁగించి ప్రోవవె శివా ♦ సద్భక్తరక్షాచణా. 50

అ॥ సద్భక్తరక్షాచణా. సద్భక్త — శ్రేష్ఠులయినభక్తులను, రక్షా — కాపాడుటయందు, చణా — నేర్పుగలవాఁడా, శివా — ఓశంకరుఁడా, నీ — నీయొక్క, శివాఖ్యన్ — ఆనందకరమైన నామమును — శుభకరమైననామమును, మదిలోన్ — నామనస్సున, నిలుపంజాలను — ఉంచుటకు సమర్థుఁడనుగాను, నీకథల్ — నీయొక్క పూర్వవృత్తాంతములు, నిక్కంబుగాన్ — యథార్థముగా, వాక్కులన్ — మాటలతోఁ, పలుకంజాలను — చెప్పుటకు శక్తిగలవాఁడనుగాను, వెలయన్ — ప్రకాశించఁగా, నీపాదాబ్జసంసేవనల్ — తామరపువ్వులవంటివైన నీపాదములను మిక్కిలి భక్తితో ననుసరించుటయందు. గెలువంజాలను — జయించఁగలవాఁడనుగాను, దేహకర్మములన్ — నాచేతులు మొదలగువానితోఁజేసెడు పనులయందు, దుష్కృత్యాత్ముఁడన్ — పాపముతోఁగూడినవాఁడను, నామనశ్చలనంబున్ — నాహృదయముయొక్క చలించెడుస్వభావమును, తొలఁగించి — ఆవలికిఁబోఁజేసి, ప్రోవవె — రక్షించుము, పురాతనకవులును శివమహిమను వర్ణనాతీతముగనే తలంచిరి "అసితగిరిసమంస్యాత్కజ్జలం సింధుపాత్రే, సురతరువరశాఖాలేఖినీపత్త్రముర్వీ, లిఖతియది గృహీత్వా శారదా సర్వకాలం, తదపితవగుణానామీశపారం నయాతి" మ. స్తో.

తా॥ భక్తులను రక్షించుటయందు నేర్పరితనముగల యోశంకరుఁడా! శుభకరమైన నీనామము నామనస్సున నుంచికొనఁ జాలను. నీకథలను నిజముగాఁ జెప్పలేను. నీపాదసేవ దృఢముగాఁ జేయలేను. నాయంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములు పాపకార్యములఁ జేయునవి. కనుక నామనస్సు చలింపకుండునట్లొనర్చి నన్ను రక్షించుము.

ఉ॥ దేవ మహానుభావ జగ ♦ తీధరకార్ముక దుర్భవాపహా
మావరరోప భక్తజన ♦ మానససారసలోకబాంధవా
గోవరవాహ దుర్వినయ ♦ కుంఠితకాననదావపావకా
ప్రోవఁగదయ్య మృత్యుహర ♦ మూర్ఖుని నన్నొకకాశ్యపీసురున్. 51

అ॥ దేవ — ఓపరమేశ్వరుఁడా, మహానుభావ — అధికమైన ప్రభావముగలవాఁడా, 'ని. అనుభావః ప్రభావేస్యా న్నిశ్చయేభావబోధకే' మే. జగతీధరకార్ముక — మహామేరుపర్వతమే విల్లుగాఁ గలవాఁడా, దుర్భవాపహా — దుః — దుఃఖకరమైన, ని. 'దుస్సాన్నిత్యకష్టనిషేధయోః' అని వి. భవ — సంసారబంధమును, ని. 'భవఃక్షేమేశసంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తిజన్మనోః' అని మే. అపహా — తొలఁగించునట్టివాఁడా, మావరరోప — విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడా, భక్తజనమానస

లోకబాంధవా. భక్తజన — సేవించువారి సమూహముయొక్క, మానస సారస — మనస్సనెడి, పద్మములకు, లోకబాంధవా — సూర్యుఁడవైనవాఁడా, గోవరవాహ — శ్రేష్ఠమైన వృషభమే వాహనముగాఁగలవాఁడా, దుర్వినయకుంఠితకాననదావపావకా. దుర్వినయ — చెడ్డధర్మములవలని, కుంఠిత కానన — మాంద్యత్వమనెడి, అరణ్యమునకు. నిరంకుశో కర్మణ్యమూర్ఖయోః అని వి. దావపావకా. కారుచిచ్చయినవాఁడా, మృత్యుహర— మృత్యుదేవతను సంహరించినట్టివాఁడా, ఒకకాశ్యపీసురుఁ — ఒక్క బ్రాహ్మణుఁడను, అయిన నన్నుఁ — నన్ను, బ్రోవఁగదయ్య — రక్షించఁగదవయ్యా, ఇందు 'బ్రోవగదయ్య' అనుటకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేభ వేన్నాంతాత్క రేత్యర్థ విశేషదః' అని అథ. 'నన్నొక కాశ్యపీసురుఁ' అనుటలో నొకశబ్దముల్పార్థమును సూచించినది. 'ఒకశబ్దంబొకచో నల్పార్థకంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'మ. ఒకమున్నాఁ డుగదల్చి తెచ్చిన లలా ♦ టోగ్రాక్షుచాపంబు' అని భాగ. రెండియు. 'బ్రోవఁగదయ్య' అనుటకు 'సూ. ఆర్యాదిశబ్దో యుక్త స్స్యాత్ సంబంధార్థబోధనే' అనియును. ఇందు నాలవపాదమునఁ బోలికయతి సెప్పఁబడినది. 'క. పోలుం బుఫుబుభులకు మతి, పోలికయతి శిల ముల్ల ♦ మున కెన యనఁగా, శిలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బనుగలోక ♦ మున కెన యనఁగఁ' అని అనం. దీనినే చక్కటియతి యని చెప్పఁబడియున్నది. 'క. అక్కజముగఁ బుఫుబుభులకుఁ, జక్కటియతి యయ్యె శృంగ ♦ సహితమకారం. బక్కమలజేశ్వరాదుల, మ్రొక్కులు గైకొను సమస్త ♦ భువనాధీశా' అని అనం. ఇదియే మకారయతి యందురు. ''క. హెచ్చరికను బుఫుబుభులకు, నచ్చపుమాకొమ్ము లే వ ♦ హాకవులాదిఁ. మెచ్చులుగ నిలిపిరచ్చట, నచ్చటను మకార యుతులు లంటంచును బ్రతులఁ' అనిఅప్ప. ఇచట నిరంకుశుఁడు శంకరుని ప్రార్థించుటనుగూర్చి 'ఆయుర్నశ్యతి పశ్యతాం ప్రతిదినం యాతిక్షయం యౌవనం, ప్రత్యాయాంతిగతాః పునర్నదివసాః కాలో జగద్భక్షకః, లక్ష్మీస్తోయతరంగభంగచపలా విద్యుచ్చలంజీవితం, తస్మాన్మాం కరుణాకరం కరుణయా త్వం రక్షరక్షాధునా, క్షంతవ్యోమేఽపరాధశ్శివ శివ శివ భో శ్రీమహాదేవశంభో' ఇట్లు శంకరాచార్యుఁడపరాధస్తవమున వచించినాఁడు, ''భక్తజన మానససారసలోకబాంధవా — దుర్వినయకుంఠిత కానన దావపావకా'' రూపకాలంకారము.

సీ॥ ప్రణవనృత్యాభిరామ ♦ రామాసహితవామ, వామాహిరాడ్ధామ ♦ సామకామ
రజనీచరకిరీట ♦ రసజానకరోట, గగనగంగాజూట ♦ నిగమఘోట
యచరచరాధార ♦ యచలాధరాగార, నీరధితూణీర ♦ నిగమసార
దురితాభ్రవాతూల ♦ కరధృతానమశూల, నాగాజినదుకూల ♦ నయవిశాల
గీ॥ దళితభవసైన్య యాదిమ ♦ ధ్యాంతశూన్య, హితజనశరణ్య సర్వలో ♦ కైకమాన్య
నిరుపమాగణ్య విస్ఫుటా ♦ నేకపుణ్య, సత్కృపానన్య దీఁర ♦ క్షావదాన్య. 52

అ॥ ప్రణవనృత్యాభిరామ. ప్రణవనృతి — ఓంకారధ్వనితోఁగూడిన నాట్యమువలన; ని 'నృతిః క్రియానర్తనేచ' అనివి. ''నృతి — సం. వి. ఇ. స్త్రీ. నర్తనము — నాట్యము'' సూ. ఆం. ని. అభిరామ — మనోహరమైనవాఁడా, రామాసహితవామ. రామా — గౌరియనెడు స్త్రీతో, సహిత వామ — కూడుకొనిన ఎడమప్రక్కఁ గలవాఁడా, వామాహిరాడ్ధామ. వామ — సుందరమైన, ని 'వామం సవ్యే ప్రతీపేచ. ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరేహరేకామే విద్యాద్వామాపిచస్త్రియాం'. అహి

రాట్ — సర్పములకు రాజగు శేషుఁడే, దామ — హారముగాఁగలవాఁడా, సామకామ — సామవేదము నందభిలాషగలవాఁడా, రజనీచరకిరీట — చంద్రుఁడే మకుటముగాఁగలవాఁడా, రసజాసనకర్పోట. రసజ — పద్మమే, ని "రసౌగంధిక సేజలే" అనిమే. రసమనఁగా జలముకనుక జలమునందు బుట్టినది యనుట, ఆసన — పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కర్పోట — తలపుఱ్ఱగలవాఁడా గగనగంగాజూట. గగనగంగా — ఆకాశగంగయే, జూట — జడముడియందుఁగలవాఁడా, నిగమఘోట — వేదములే గుఱ్ఱములుగాఁగలవాఁడా, అచరచరాధార. అచర — వృక్షపర్వతాదులకును, చర — మనుష్య పశుపక్ష్యాదులకును, ఆధార — మూలమైనవాఁడా, అచలాధరాగార. అచలాధర — వెండికొండయే, అగార — నివాసముగాఁగలవాఁడా, నీరధితూణీర — సముద్రమేయమ్ములపొదిగాఁగలవాఁడా, నిగమసార — శ్రుతులయందు, సారమైనవాఁడా — శ్రుతులయందు శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, దురితాభ్రవాతూల — దురిత+అభ్ర—పాపములనెడు మేఘములకు, వాతూల — వాయువులయొక్క సమూహమైనవాఁడా, కరధృతాసమశూల. కరధృత — హస్తమున ధరించఁబడిన—పట్టుకొనఁబడిన, అసమశూల — సమానరహితమైన శూలముగలవాఁడా, నాగాజినదుకూల. నాగాజిన — ఏనుఁగుయొక్క చర్మమే — గజాసురునియొక్క చర్మమే, దుకూల — సన్ననివస్త్రముగాఁగలవాఁడా, నయవిశాల — నీతియందు విస్తారమయినవాఁడా — నీతియం దధికుఁడైనవాఁడా, దళితభవసైన్య. దళిత — ఖేదించఁబడిన, భవసైన్య — సంసారబంధమనెడి సేనగలవాఁడా, 'ని. భవః సత్తాప్తిజన్మసు రుద్రే శ్రేయసి సంసారే' హైమ. ఆదిమధ్యాంతశూన్య. ఆది — మొదలును, మధ్య — నడుమును, అంత — చివరయును, శూన్య — లేనివాఁడా, హితజనశరణ్య — హిత — ఇష్టులైన, జన — సమూహమునకు, ని 'జనస్సమూహే లోకేఽపి' అని నానా. శరణ్య — శరణాగతులు చొచ్చఁదగినవాఁడా, సర్వలోకైకమాన్య. సర్వలోక — సమస్తభువనములచేత — సమస్తజగజ్జనులచేత, మాన్య — కొనియాడఁదగినవాఁడా, నిరుపమాగణ్య. నిరుపమ — సమానములేని, అగణ్య — గణింపనలవిగానివాఁడా, విస్ఫుటానేకపుణ్య. విస్ఫుట — స్పష్టమైన, అనేకపుణ్య — చాల సుకృతములుగలవాఁడా, సత్కృపానన్య — మంచిదయయం దధికుఁడైనవాఁడా, దీనరక్షావదాన్య. దీన — దరిద్రులను, రక్షా — కాపాడుటయందు, వదాన్య — దాతృత్వముగలవాఁడా, ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యప్రాసములు గలుగఁజెప్పుటయేకాక యెత్తుగీతియందును వెనిమిదంత్యనియమములను గల్పించి చెప్పినాఁడు. ఈపద్యలక్షణమప్పకవీయమునఁ గనఁబడదుగాని వసుచరిత్రమున మాత్రము 'సీ. లలనాజనాపాంగ ♦ వలనావసదనంగ, తులనాభికాభంగ ♦ దోః ప్రసంగ' మనుపద్యము కాన్పించుచున్నది. అయినను గీతమున నిట్టి నియమములేదు.

క॥ జయజయ శర్వ సదాశివ, జయజయ రతిరాజవిజయ ♦ జయజయ మృత్యుం
జయ జయ మాం జయపాలా, జయశీలా సకలభక్త ♦ జనతాలోలా. 53

అ॥ శర్వ — ఓయీశ్వరుఁడా, సదాశివ — ఎల్లప్పుడు శుభములుగలవాఁడా, రతిరాజవిజయ — మన్మథుని గెలిచినవాఁడా, మృత్యుంజయ — మృత్యువును గెలిచినవాఁడా, మాం — నన్ను, జయపాలా — ఓటమిలేకుండునట్లు కాపాడునట్టివాఁడా, జయశీలా — అంతటను గెలుచునటువంటి మంచి నడతగలవాఁడా, సకలభక్తజనతాలోలా. సకల — సమస్తమైన, భక్త — సేవించువారియొక్క, జనతా — సమూహమునందు, లోలా — ఆసక్తిగలవాఁడా, జయ — సర్వోత్కృష్టుఁడవుగా నుండువుగాక,

ఇచట జయశబ్దము పలుమాఱు నుపయోగించుటను గూర్చి "సూ. జయపదంబనుకరణవిహితంబ తఱచుగ నగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "జయపూతనాఘాత జయదైత్యదమన. దయనిమ్ము జీవితదానమ్ము నాకు" హరివం. కవిసార్వభౌములును "క. జయజయ పురదైత్యాంతక, జయజయ శృంగారలోల • సదమలశీలా, జయజయ నాకాధిపనుత, జయజయ లోకాధినాథ • జయపరమేశా" రాజ. "సీ. జయభూమ్యుపస్థ త్రి • జగదేకనాయక, జయసర్వదేవతా • సార్వభౌమ" శృం. నై.

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల నుతించుచుఁ గరతల కమలాంజలీబంధప్రసిద్ధ సిద్ధాంతానంద దేదీప్యమానమానసుండై యున్న యవ్విప్రకుమారుఁ బల్మాఱు గారవించి తదాహ్లాదంబగునట్లుగా నభయం బొసంగి పదంపడి యమరలోక సాంద్రతరంగిణీంద్రచంద్రుం డగునింద్రుని నిస్తంద్రత నాలోకించి విరించి ప్రముఖాంచితపదపంకజుం డగుశంకరుం డిట్లనియె. 54

అ॥ అని — ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్ — బహువిధములుగా, నుతించుచున్ — స్తోత్రము సేయుచు, కర.....మానసుండు, కరతలకమల — అఱచేతులనెడి తామరపువ్వులను, అంజలీబద్ధ — దోసిలిగా గట్టుటయందు, ప్రసిద్ధ — ప్రఖ్యాతిగలుగునట్లు, సిద్ధాంత — నిర్ణయించఁబడిన, ఆనంద — సంతోషముతో, దేదీప్యమాన — మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, మానసుండు — మనస్సుకలవాఁడు, ఐయున్న — అయియుండినట్టి, అవ్విప్రకుమారున్ — ఆబ్రాహ్మణయువకుని, పల్మాఱు — అనేకసారులు, గారవించి — ప్రేమనుగనఁబఱచి, తదాహ్లాదంబు — అందువలని సంతోషము, అగునట్లుగాన్ — అనువిధమున, అభయంబు — రక్షించుటకయిన నమ్మకము, ఒసంగి — ఇచ్చి, పదంపడి — తరువాత, అమర.....చంద్రుడు. అమరలోక + సాంద్ర + తరంగిణీ + ఇంద్ర — దేవతాసమూహమనెడి దట్టమైన శ్రేష్టమైనయులలకు, చంద్రుండు — చంద్రునివంటివాఁడు, అగు ఇంద్రున్ — అయినట్టి దేవతలకు రాజయినవానిని, నిస్తంద్రతన్ — నిశ్చలముగ, చలింపకుండ, ఆలోకించి — చూచి, విరించిప్రముఖాంచిత పాదపంకజుండు. విరించిప్రముఖ — బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారితో, అంచిత — ఒప్పుచున్న, పాదపంకజుండు — తామరపువ్వులవంటి యడుగులుగలవాఁడు, అగుశంకరుండు — అయినట్టి ఈశ్వరుఁడు, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁబలికెను. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తియు.

తా॥ ఇట్లు బహువిధముల స్తోత్రముసేయుచు నంజలిబద్ధుఁడై తదేకధ్యానముతో నున్న యాబ్రాహ్మణయువకునియందు మాటిమాటికిఁ బ్రేమనుఁ గనుపఱచుచు నభయమొసంగి తరువాత నింద్రుని వైపుచూచి యిట్లుచెప్పెను.

—: శివుఁడింద్రునితో రంభనుబంప నాజ్ఞయొసంగుట :—

క॥ వినుము సురేశ్వర భూసుర, తనయున కిపుడేను మెచ్చి • తగనిచ్చితి రం
భను దానికి సెలవిమ్మా, వనజాసనకులవరేణ్య • వర్ధను నెనయన్. 55

అ॥ సురేశ్వర — దేవతలకు రాజవగు నోయింద్రుఁడా, వినుము — ఆకర్ణింపుము, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఏను — నేను, మెచ్చి — అనుగ్రహించి, తగన్ — ఒప్పునట్లు, భూసురతనయునకున్ —

ఆబ్రాహ్మణుని సమాపనకు, రంభను — రంభయను నప్సరసను, ఇచ్చితిన్ — ఒసంగితిని, కనుక ఆ వనజాసనకులవరేణ్య వర్ధనున్. వనజాసనకుల — బ్రాహ్మణవంశమున, వరేణ్య — శ్రేష్ఠముగా, వర్ధనున్ — వృద్ధిఁబొందుచున్నవాఁడయిన యానిరంకుశుని, ఎనయన్ — కూడుటకు, దానికిన్ — ఆదేవవేశ్యకు, సెలవిమ్ము — అనుజ్ఞయొసగుము,

తా॥ ఓ దివ్యలోకాధిపతీ! ఈబ్రాహ్మణసమాపని మెచ్చి యతనికి రంభ నొసంగితిని. కనుక నీవు దానికి సెలవిచ్చి వానిఁజేరఁ బంపుము.

గీ॥ అనిన విని పాకశాసనుఁ ♦ డామహేశుఁ, జేరి దండప్రణామము ♦ ల్సేసి పిదప
నూరుజితరంభ కఠినవ♦క్షోజకుంభ, హసితకరికుంభ యగురంభ ♦ కనియెఁగాంచి. 56

అ॥ అనినన్ — ఇట్లువచింపఁగా, విని — ఆకర్ణించి, పాకశాసనుఁడు — ఇంద్రుఁడు, ఆమహేశున్ — పరమేశ్వరుని, చేరి — సమీపించి, దండప్రణామముల్ — సాష్టాంగనమస్కారములు, చేసి — ఆచరించి, పిదపన్ — అటుపిమ్మట, కాంచి — ఆబిడనుజూచి, ఊరుజితరంభ, ఊరు — తొడల వలన, జిత — జయించఁబడిన, రంభ — అరఁటిచెట్టుగలదియును, కఠిక.....కుంభ, కఠిన — గట్టివియైన, వక్షోజకుంభ — స్తనములనెడి కుండలచేత, హసిత — పరిహాసముచేయఁబడిన, కరికుంభ— ఏనుఁగుకుంభస్థలముగలదియును, అగురంభకున్ — అయినట్టి రంభతో, అనియెన్— ఇట్లుచెప్పెను, ఇందురంభకున్ + అనియెన్ అనుటలో దృతీయకుషష్ఠి చెప్పఁబడినది. 'సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణం బొక్కొ-కచో ద్వితీయాది విభక్తులకుమాఱుగాఁ దత్తదర్థకబులంజూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఇచట రంభ శబ్దమునకు ఊరుజితరంభ, వక్షోజకుంభ — కరికుంభ ఇత్యాదిశబ్దయుక్తిచేత అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఊరుజితరంభ — హసితకరికుంభ—అనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము, "ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవసః, హేత్వో రుక్తా వనుక్తీనాం, త్రయే సామ్యే నివేదితే. శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః' కా. ప్ర. ఉదా "ఇయంసునయనా దాసీకృతతామరసశ్రియా ఆననేనాకలంకేన నిందతీందుం కలంకితమ్" ఉద్భ. దీనినే యుపమాలంకారముగ నన్వయింపవచ్చును "తమస్యేత్యనుబధ్నాతి. తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి. తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః' అనిదండి. 'రంభ — కుంభ కుంభరంభ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈశ్వరుఁ డిట్లు చెప్పఁగా విని యాయింద్రుఁడు సాష్టాంగనమస్కృతు లొనరించి పిమ్మట రంభను పిలచి యాబిడతో నిట్లనియె.

—: ఇంద్రుఁడు రంభ కాజ్ఞయిచ్చుట :—

క॥ ఓనాతి యీమహీసుర, సూనునకు నభీష్టకామ ♦ సురతక్రీడా
నూనసుఖ మొసఁగి రమ్మన, నానలినాక్షియును మంచి ♦ దని మ్రొక్కి- తగన్. 57

అ॥ ఓనాతి — ఓరంభా, ఈమహీసురసూనునకున్ — ఈబ్రాహ్మణయువకునకు, అభీ...... సుఖము. అభీష్ట — ప్రియమైన, కామ — కోరికగల, సురతక్రీడా — రతికేళియందలి — [illegible]

నందు అనూన – తక్కువగాని – సంపూర్ణమయిన సుఖము – ఆనందము, ఒసంగి – ఇచ్చి, రమ్మీ – తిరిగిరమ్మీ, అనన్ – ఇట్లనుచుండఁగా, ఆవలినాక్షియును – ఆయొక్క రంభయును, మంచిదని – చిత్తమాలాగే చేయుదునని; మ్రొక్కి – నమస్కరించి, తగన్ – ఒప్పునట్లు, హైవచనముతో నన్వయము.

తా॥ ఓరంభా! ఈబ్రాహ్మణుని యిష్టముఁ దీర్చి సంతోషపఱచిరమ్మీ. అనఁగాఁ జిత్తమాలాగే చేయుదునని నమస్కరించి.

—: రంభా నిరంకుశుల విహారము :—

వ॥ అటనుండె. మహేశ్వరుండును నిఖిలామరసమేతంబుగా నంతర్ధానంబు సేసె నమ్మహీసురసూనుండును నాదివిషన్నారీరత్నంబు నవలోకించి చేరం జనుదెంచి విస్ఫుట ప్రౌఢాలింగనం బొనరించి పునఃకృతపరీరంభణంబు న్వెలయ వెలయుచుండి రయ్యిరువురు. 58

అ॥ అటనుండెన్ – అక్కడనేయుండెను, మహేశ్వరుండును – ఆపరమేశ్వరుండును, నిఖిలామరసమేతంబుగాన్ – సమస్తమైన దేవతలతోఁగూడినవాఁడై, అంతర్ధానంబు సేసెన్ – అదృశ్యుఁడయ్యెను – మఱుఁగుపడెను, అమ్మహీసురసూనుండును – ఆబ్రాహ్మణపుత్రుఁడగు నిరంకుశుఁడును, ఆదివిషన్నారీరత్నంబున్ – దేవవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలయిన యారంభను, అవలోకించి – చూచి, చేరన్ – కలియునట్లు, చనుదెంచి – వచ్చి, విస్ఫుట ప్రౌఢాలింగనంబు – విస్ఫుట – స్పష్టమైన, ప్రౌఢ – నేర్పుగల, ఆలింగనంబు – కౌఁగిలించుట, ఒనరించి – చేసి, పునఃకృతపరీరంభణంబున్. పునఃకృత – మరలజేయఁబడిన, పరీరంభణంబున్ – ఆలింగనమును, వెలయన్ – ఒప్పుఁగా, వెలయుచుండిరి – ప్రకాశించుచుండిరి, అయ్యిరువురు – ఆయిద్దఱును,

తా॥ అచ్చటనే యుండెను. ఈశ్వరుఁడు దేవతలతోఁగూడ నదృశ్యుఁ డయ్యెను. ఆబ్రాహ్మణుఁడారంభను సమీపించి యాలింగన మొనర్చుచు నాయిద్దఱును,

సీ॥ చందనమాలూర ♦ మందార కేసర, తిందుకాశోకమా ♦ కందకుంద
కేతకీవకుళకం ♦ కేళికానవనీప, తాళహింతాలజా ♦ తీలవంగ
ఘనసారకదళికా ♦ క్రముకామలకనింబ, జంబీరబదరీర ♦ సాలసాల
ప్రముఖపుష్పితలస ♦ త్ఫలితపల్లవితవి, స్తారభూమీరుహ ♦ తతుల వెలయు
గీ॥ నట్టి తత్కాననమునందు ♦ నవ్యకీర, రవము లుప్పొంగ నిందింది ♦ రములు మెలఁగఁ
గోకిలలుగూయమృగముల ♦ మూఁకడాయ, మరుఁడునుమశరములనిరు ♦ వురను నేయ 59

అ॥ చందన – గంధపుమ్రాఁకులయొక్కయు, మాలూర – మారేడుచెట్లయొక్కయు, మందార – పారిజాతములయొక్కయు, కేసర – పొన్నచెట్లయొక్కయు, పున్నాగచెట్లయొక్కయు, "అథ కేసరే వకుళః" అని అ. ఇందువలనఁ బొగడచెట్టున కర్థమయినను ముందరి వకుళశబ్దముచే నీయన్వయము సరి కాదు. తిందుక – తుమ్మికిచెట్లయొక్కయు, అశోక – అశోకవృక్షముల యొక్కయు, మాకంద – మామిడిచెట్లయొక్కయు; కుంద – మొల్లలయొక్కయు, కేతకీ – మొగలిచెట్లయొక్కయు, వకుళ –

పొగడచెట్లయొక్కయు, కంకేళికా - రక్తాశోకవృక్షములయొక్కయు, అనఁగా నెఱ్ఱని పువ్వులుపూయు నట్టి యశోకమనుట. నవనీప - నూతనమైన కడిమిచెట్లయొక్కయు, తాల - తాడిచెట్లయొక్కయు, హింతాల - ఈతచెట్లయొక్కయు, జాతీ - జాజిచెట్లయొక్కయు, లవంగ - దేవకుసుమవృక్షముల యొక్కయు, ఘనసారకదళికా - కర్పూరపు టరంటులయొక్కయు, క్రముక - ఎఱ్ఱలొద్దగుచెట్ల యొక్కయు, అమలక - ఉసిరికచెట్లయొక్కయు, నింబ - వేఁపచెట్లయొక్కయు, జంబీర - నిమ్మచెట్ల యొక్కయు, జంబూ - నేరేడుచెట్లయొక్కయు, రసాల - తియ్యమామిడిచెట్లయొక్కయు, సాల - మద్ది చెట్లయొక్కయు, ఏపెఱిని యనఁజెప్పవచ్చును. ప్రముఖ - ముఖ్యమైన, పుష్పిత - పూయఁబడినవియు, లసత్ - ఒప్పుచున్న, ఫలిత - పండినవియు, కాచినవియు, పల్లవిత - చిగిర్చినవియు, విస్తార - విరివియైన, భూమీరుహ తతులన్ - చెట్లయొక్క సమూహములచేత, వెలయునట్టి - ప్రకాశించుచున్నటువంటి, తత్కాననము నందున్ - ఆయుపవనమునందు, నవ్యకీరరవములుప్పొంగన్. నవ్య - క్రొత్తవియైన, కీరరవములు, చిలు కలయొక్క పలుకులు, ఉప్పొంగన్ - అధికముకాఁగా, ఇందిందిరములు - తుమ్మెదలు, మెలఁగన్ - సంచరించఁగా, కోకిలలు - కోయిలలు, కూయన్ - కూఁపెట్టఁగా, మృగములమూఁక - లేళ్ళయొక్క గుంపు, డాయఁగ - సమీపించఁగా, మరుఁడు - మన్మథుఁడు, సుమశరములన్ - పుష్పబాణములతో, ఇరువురను - ఆయిద్దఱిని, ఏయన్ - వేయఁగా, అనఁగా పుష్పబాణములను ప్రయోగించఁగాననుట, 'కందకుంద - తాలహింతాల జాతీల' అనుప్రాసాలంకారము. 'కూయ. డాయ. ఏయ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ చిగిర్చినవియుఁ, బూచినవియుఁ, పండినవియునగు వివిధవృక్షములతో నొప్పుచున్న యుపవనమునందుఁ జిలుకలపలుకులును, గోయిలలకూఁతలును, లేళ్ళగుంపుల సంచారమును, తుమ్మెదల ఝంకారములును, గలిగి యాయిరువురును గామోద్రేకులయిరి.

—: రంభానిరంకుశుల సంభోగవర్ణనము :—

క॥ ఉపవనముఁ బోలె విహా, రపరవశు లగుచును దిరిగి ♦ రయమతి నతిర
త్యుపరతి సమరతి మతి మతి, నిపుణతఁ బెనఁగొనిరి చెలఁగు ♦ నేర్పులకొలఁదిన్. 60

అ॥ ఉపవనముఁబోలెన్ — ఊరిదాపునఁగల తోటయందో యనునట్లు, విహారపరవశులు — తిరుగుటవలన మైమఱచినవారు, అగుచును — అయి, తిరిగి — సంచరించి, రయమతిన్ — త్వరితముతోఁగూడిన బుద్ధితో, అతిరతి — గాఢమైన సంభోగమును, ఉపరతి — కొసరి చేయునట్టి సురతమును, సమరతి — సమానముగాఁ జేయు సంగమమును, మతిమతి — ఉభయుల ప్రజ్ఞలయొక్క, నిపుణతన్ — సమర్థతతో, చెలఁగు — ఒప్పుచున్న, నేర్పులకొలఁదిన్ — ఉభయులకు సామర్థ్యములు గలిగినవఱకు, పెనఁగొనిరి — చుట్టుకొనిరి. ఇందు 'అతిరతి ఉపరతి' చెప్పుటచేత, 'కాంతి' అను గుణము తెలియఁబడుచున్నది. "అత్యుజ్జ్వలస్య బంధస్య. కావ్యేకాంతిరితీర్యతే" అని లక్షణము. ఇచట రంభానిరంకుశులయొక్క మోహావేశమునుగూర్చి యించుక యుదాహరణము. పరస్పర రూపరేఖా విలాసాదులచేతఁ గలిగిన యనురాగము పెనవైచికొనియుండి సాంగత్యములభింపక యత్యంతావేశులై యొకానొక యేకాంతప్రదేశమున మిళితమైన కామినీకాముకులయొక్క చేష్టల నిట్లు వర్ణించిరి.

“కాంతే దృష్టిపథం గతే నయనయోరాసీ ద్వికాసోమహా౯, ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితాజాతా తనుస్సుభ్రువః, వక్షోజగ్రహణోత్సుకే సమభవత్సర్వాంగకః పోదయః, కంఠాలింగన తత్పరేవిగళితా. నీవీదృఢాపిస్వయం” పుష్ప. సంభోగము. “అనుకూలే నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శన స్పర్శనాదీని సంభోగోఽయముదాహృతః” ఉపరతినిగూర్చి. ‘ఈషత్కంపపయోధరం గుకుకటీప్రౌఢప్రహారావృతం స్విద్యత్ఫాల మనేకహాస్యసరసం సంకథ్య పాదద్వయమ్. వారంవారమురః ప్రపాత సుభగం సందశ్యమానాధరం. కించిద్దత్త నితంబదేశ నఖసంధిన్యోరితంసేవతే” శార్ఙ్గ. ‘వల్గత్కుచంవ్యాకులకేశపాశం. స్విద్యన్ముఖం స్వీకృతమందహాసం. పుణ్యాతిరేకాత్పురుషాలభంతే. పుంభావమంభోరుహలోచనానాం’ శార్ఙ్గ. రయమతి - నతిరత్యుపరతి. సమరతిమతిమతి, అలం., వృత్త్యనుప్రాసమును.

తా॥ ఉపవనమునఁ దిరిగినట్లు తిరిగి మోహపరవశులై స్వేచ్ఛగాఁగూడిరి.

వ॥ ఇట్లగణ్య పుణ్యలావణ్యాతరకరకంకణ ఝుణత్కార నినాదంబు లెసఁగ గాఁగిలించుచు నిబ్బలికనుబ్బి గొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బల నురంబునం బొరయ నుఱుముచుఁ గంధరా పరీరంభణంబుల మొగంబు మొగంబునం జేర్చుచుఁ దిరస్కృతకిసలయ, బింబాధర సరస మృదులసన్మాధురీ ధురీణామృతంబు లోలుక మదనకదన దాహంబు దీర్చుచుఁ దదధరసుధారసంబు గ్రోలుచు రదనక్షతంబులు గావించుచు నంతకంతకు నెక్కుడై నిశితాంతదురంతలతాంతమార్గణ గణాగణితాగ్నికీల యుద్ధతి. నోలయుంప హుమ్మని బిట్టొదవుతమకమ్మునఁ గ్రమ్ముకొను బిగిచన్నిట్టల దట్టంబున దిట్టంబుగ బెట్టినయఁ బిక్కటిలమణిఖచిత మహారజతకంచుకం బవియ నట్టిపను నిట్టూర్పులుల్లసిల్లఁ బయఃపారావారాంతరచలన్మథరధరంబు తెఱం గెఱింగించుమురువునఁ బెనంగుచుఁ గుచమండలనఖక్షతార్ధ చంద్రోదయంబు లుప్పొంగ, మందస్మిత చంద్రికలు వెలుంగ, స్వేదకణతారకామండలంబు వెలయ, నేత్రకువలయంబులు ప్రకాశింపఁ, జిత్తరాకుశయ్యం బవ్వళించి యించుక నిదురించి మేలుకాంచి హస్తారుణోదయ కిసలయంబులఁ గలితాలకాంధకారంబులు దొలంగ స్రవదింప, రసతోషణంబుల ముఖకమలంబులు వికసింపఁ, గంచుకోత్తరీయోదయరాగంబులు చక్కఁగాఁగఁ, గుచకోకంబులుడాఁగ, స్వేదకణనఖక్షతతారకాబ్జంబులు గ్రుంక, మానసానందామృతానసనిషేచనానంతర నిటలతట పూర్వదిగ్గత కుంకుమవర్తుల తిలకాబ్జ బాంధవోదయానంతరంబున. 61

అ॥ ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, అగణ్య...............దంబులు. అగణ్య — గణింప శక్యముగాని, పుణ్య — పవిత్రములయి, లావణ్యాతర — సౌందర్యముతోఁగూడిన, కర — హస్తములయొక్క, కంకణ — ఆభరణములవలని, ఝుణఝుణత్కార— ఝుణఝుణయని చేయఁబడుచున్న, నినాదంబులు— ధ్వనులు, ఎసగ౯ — ఒప్పఁగా, కౌగిలించుచు౯ — ఆలింగనమొనర్చుచు, ఇబ్బలిక౯ — రెట్టింపుగా, ఉబ్బ౯ — అతిశయించఁగా, గొబ్బున౯ — శీఘ్రముగా, గుబ్బటిల్లు — ఉప్పొంగుచున్న, గబ్బిగుబ్బ

లన్ — బటువైన స్తనములను, ఉరంబునన్ — ఱొమ్ముతో. ఔరయన్ — కూడఁగా, నులుముచున్ — నుగ్గుసేయుచు. కంధరశబ్దము మేఘమున కర్థము కనుక మేఘములు కలియునట్లు డీకొనుచున్నవనియు భావము. కంధరాపరిరంభణంబులన్ — కంధరా — కంఠములయొక్క, పరిరంభణంబులన్ — ఒకరినొకరు రెండుచేతులతోఁ బెనవైచికొనుట వలన, ఉభయుల భుజాంతరాలింగనములవలన, మొగంబుమొగంబునఁ జేర్చుచున్ — ఒకరిమోము నొకరిమోమునఁ దాకించుచు, తిరస్కృత.........తంబులు. తిరస్కృత — అవమానింపఁబడిన, కిసలయ — చిగురాకులను, బింబ — దొండపండునుగల, అధర — క్రిందిపెదవియొక్క, సరస — ప్రేమయుక్తమైన, రసవంతములైన, మృదు — కోమలమైన, లసత్ — ఒప్పుచున్న, మాధురీ — మాధుర్యమును, ధురీణ — వహించుచున్న, అమృతంబులు సుధారసములు, ఒలుకన్ — చిందఁగా, మదనకదన దాహంబు — సంభోగము చేయుటవలని దప్పిని, తీర్చుచున్ — లేకుండునట్లుసేయుచు, తదధరసుధారసంబు. తదధర — ఆరంభయొక్క క్రిందిపెదవులవలన, సుధారసంబు — అమృతరసమును, గ్రోలుచున్ — పానముసేయుచు, అనుభవించుచు, రదనక్షతంబులు — మునిపంటిగాయములు, కావించుచున్ — కలుగఁజేయుచు, అంతకంతకున్ — క్రమక్రమముగా, ఎక్కుడై — అధికమై. నిశితాంత......... కీలలు. నిశిత — సానఁబెట్టఁబడిన, అంత — చివరలుగల, దురంత — అంతములేని, లతాంతమార్గణ — పుష్పబాణములయొక్క — పూవుటమ్ములయొక్క, గణ — సమూహముచేత, అగణిత — ఎంచనలవిగాని, అగ్నికీలలు — అగ్నిజ్వాలలు, ఉద్ధతిన్ — దుడుకుతనముతో, సహింపనలవిగానిస్వభావముతో, ఒలయింపన్ — వ్యాపించఁగా, హుమ్మని — హుంకారముచేసి, దిట్టాడవు — అతిశయించునట్టి, తమకమ్మునన్ — తగులముతో, క్రమ్మకొను — వ్యాపించిన, కవిసిన, బిగిచన్మిట్టలన్ — గట్టివియైన చనుగొండలను, దట్టంబునన్ — తఱచుగా, దిట్టంబుగన్ — గట్టిగా, జొత్తిలయన్ — దుస్సహమగునట్లు, పిక్కటిలన్ — నిండి యనేకమగునట్లు, మణిఖచిత మహారజతకంచుకంబు. మణిఖచిత — రత్నములు కూర్పఁబడిన, మహారజత — సువర్ణముయొక్క, కంచుకంబు — రవిక — అవియన్ — చీలికలు కాఁగా, అవయన్. అనియు రూపముగలదు. ఉట్టిపడు — అకస్మాత్తుగా సంభవించు, నిట్టూర్పులు — దీర్ఘశ్వాసములు, ఉల్లసిల్లన్ — ప్రకాశించఁగా, పయః.........తెఱంగు. పయఃపారావార — క్షీరసముద్రముయొక్క, 'ని. పయఃక్షీరే చనీరేచ' హే. అంతర — నడుమ, చలత్ — కదలుచున్న, మంథరనగంబుతెఱంగు — మందర పర్వతముయొక్క విధమును, ఎఱింగించు — తెలియఁజేయునట్టి, మురుపునన్ — సంతోషాతిశయముతో, పెనఁగుచున్ — ఒకరినొకరు చుట్టికొనుచు, కుచ.........యంబులు. కుచమండల — స్తనప్రదేశములయందు, నఖక్షత — గోళ్ళగాయములనెడు, అర్ధచంద్రోదయంబులు — అర్ధచంద్రాకారములయొక్క యుత్పత్తులు, ఉప్పొంగన్ — అతిశయించఁగా, మందస్మిత చంద్రికలు — చిఱునవ్వులనెడు వెన్నెలలు వెలుంగన్ — ప్రకాశించఁగా, స్వేదకణతారకామండలంబు. స్వేదకణ — సూక్ష్మమైన చెమటబిందువులనెడు, తారకామండలంబు — నక్షత్రములయొక్క సమూహము, వెలయన్ — ఒప్పఁగా, నేత్రకువలయంబులు — కన్నులనెడు కలువపువ్వులు, ప్రకాశించన్ — ఒప్పుచుండఁగా, ఉపమితసమాసము. చిగురాకుశయ్యన్ — చిగురుటాకుల పాన్పుమీఁద, పవ్వళించి — పరుండి, ఇంచుక నిద్రించి — కొంచెము సేపు విశ్రమించి, మేలుకాంచి — మేలుకొని, హస్తారుణోదయకిసలయంబులన్. హస్త — చేతులనెడు, అరుణోదయ — సూర్యోదయకాలపు, కిసలయంబులన్ — చిగురుటాకులను, కలితాలకాంధకారంబులు. కలిత — పొందఁబడిన, అలకా — ముంగురులనెడు, అంధకారంబులు —

చీఁకట్లు, తొలంగన్ — ఆవలికిపోవునట్లు, సవరింపన్ — చక్కఁబఱచుకొనఁగా, రసతోషణంబులన్. అనురాగములవలని సంతోషములతో, ముఖకమలంబులు — ముఖములనెడు తామరపువ్వులు, వికసింపన్ — ప్రకాశించఁగా, ఉపమితసమాసము. కంచుకోత్తరీయోదయరాగంబులు, కంచుక — అంగి యొక్కయు, ఉత్తరీయ — పైవస్త్రము యొక్కయు, ఉదయరాగంబులు — సూర్యోదయకాలము నందలి యెఱ్ఱని కాంతులు, చక్కఁగాఁగన్ - చక్కఁబడఁగా, కుచకోకంబులు కుచ — స్తనములనెడు, కోకంబులు—చక్రవాకపక్షులు—జక్కవపిట్టలు, దాఁగన్ - మఱుఁగుపడఁగా, స్వేదకణనఖక్షతతారకాబ్జంబులు. స్వేదకణ — చెమటబిందువులనునట్టియు, నఖక్షత — గోళ్ళగాయములనునట్టియు, 'ని. పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' అ. తారకాబ్జంబులు—చుక్కలును జంద్రుఁడును, క్రుంకన్—అస్తమించఁగా — కనుపడకుండఁబోఁగా మానసా.....నంబునన్ -- మానస — మనస్సునందుఁ గలిగిన, ఆనంద — సంతోషమనెడు, అమృత - అమృతముచేత, జలముచేత, ఆనన - ముఖమును, నిషేచన - కడుగుకొనిన, అనంతర — పిమ్మట, నిటలతట — నొసటిప్రదేశమనెడు పూర్వదిక్ — తూర్పుదిశయందు, ధృత — ధరించఁబడిన, కుంకుమ — కుంకుమయొక్క, వర్తుల — గుండ్రమైన, తిలక — బొట్టనెడు, అబ్జబాంధవ — సూర్యునియొక్క, ఉదయ— ఉదయించినకాలమునను, అనంతరంబునన్. తరువాత. ఇట్టిసంభోగము బహుపాయతమందును. భవభూతియు 'ముక్తాభూషణ మిందుబింబ మజని వ్యాకీర్ణతారం నభః, స్మారం చాప మపేతచాపల మభూ దిందీవరే ముద్రితే' వ్యాలీనం కలకంఠమందరణితం, మందానిలై ర్మన్దితం, నిష్పన్న స్తబకాచ చంపకలతాసాఽభూ న్న జానే తతః' అని వర్ణించాడు. "స్విన్నం మండలమైందవం విలులితం స్రగ్భారబద్ధం తమః, ప్రాగేవ ప్రథమానకైతకశిఖాలీలాయితం సుస్మితం, శాంతం కుండలతాండవం, కువలయద్వంద్వం తిరోమీలితం, శీతం విద్రుమసీత్కృతం సహితతో జానే కిమాసీ దితి" కా.౨. 'ఇట్లగణ్యాపుణ్యా : లావణ్యా-నిబ్బలికనుబ్బగొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బల ఇత్యాదులు వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము "ఒకటి రెండును మూఁడునై యొల్లయు ప్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁ బరఁగు నేని' వృత్త్యనుప్రాస మన నది విస్తరిల్లు 'లలితోక్తులకెల్ల విలాసమగుచు' కావ్య. చూ. ఇం దలంకారము స్వభావోక్తియు "మణిఖచిత మహారజతకంచుకం బవియ" అనుచోట స్వభావోక్తియు, 'పయఃపారావారాంతర చలన్మంథరధరంబు తెఱంగెఱింగించు మురువున" అనుచోట ఉపమాలంకారమును, 'కుచకుడలనఖక్షతార్ధ చంద్రోదయంబు లుప్పొంగె' అనుచోట నుండి యంత్యమువఱకు సావయవరూపకమును, సంభోగావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. "అనుకూలే నిషేవేతే, యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ. దర్శనస్పర్శనాదీని సా సంభోగ ఉదాహృతః" ఉదా "శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనా దుత్థాయ కించిచ్ఛనై ర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖం విస్రబ్ధం పరిచుంబ్య జాతపులకా మాలోక్య గండస్థలీం. లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలాచిరం, చుంబితా" అమరు. ఇచట "రంభ ప్రౌఢగా వర్ణింపఁబడినది. స్మరమందీకృత వ్రీడా, ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా" అని లక్షణము.

తా॥ ఈవిధముగా గణింపఁదరముగాని పవిత్రములై సౌందర్యముతోఁ గూడిన, హస్తాభరణముల యొక్క ఝణఝణధ్వను లతిశయించుచుండఁగా నాలింగనమొనర్చుచు, నినుమడింపుగా నుబ్బి వెంటనే యుప్పొంగుచున్న బటువైన స్తనముల నురమునఁ గలియ గ్గసేయుచు నొకరినొకరు రెండుచేతులతోఁ బెనఁచికొని యొకరిమోమునం దొకరిమోము దాకించుచుఁ జివురాకులను దొండపండును సపహసించునట్టి

యధరామృతమునందలి ప్రేమతోఁ గూడినమృదుమధురసుధారసము లొలుకుచుండ, నాదివిజకాంతకు సంభోగజనితపిపాస దీర్చుచు, నా పెదవియొక్క యధరామృతమును పానముసేయుచుఁ బలునొక్కులుసల్పుచుఁ, గ్రమక్రమముగా వృద్ధిఁబొందిన మన్మథశరపరంపరలచే సన్నఁదరముగాని వేఁడిమిని సహింపఁజాలని స్వభావముతో హుమ్మనుచు నధికముగ విరహముతోఁ గవిసినదృఢమయిన స్తనదుర్గములు మిక్కిలి గట్టిగా దుస్సహాకరముగఁ జెంపొందునట్లును, రత్నఘటితమగు బంగరుజవిక చినుఁగునట్లును, నాకస్మిక దీర్ఘశ్వాసములు వెలయఁ, బాలకడలినడుమఁ జలించుచున్న మందరాచలవిభ్రమముఁ దెలియఁజేయుచున్న సంతోషాధిక్యముతో నొకరినొకరు పెనఁగొనుచు, స్తనప్రదేశములయందలి నఖచిహ్నములనెడు యర్ధచంద్రాకారము లుప్పొంగగను, జిఱునవ్వులనెడు వెన్నెలలు ప్రకాశించఁగను, జెమటచెమట లనెడు నక్షత్రములు వెలుంగగను, గన్నులనెడు కలువలు ప్రకాశించఁగను, లేతయాకులపాన్పుమీఁద బడుండి కొంనెముసేపు విశ్రమించి మేలుకొని హస్తములనెడు ప్రాతఃకాలపు చిగురుటాకులచే ముంగురులనెడు చీఁకట్లు తొలఁగఁజక్కఁబఱచుకొనఁగను, ప్రేమాదిశయమువలనఁ గలిగినసంతోషములచే ముఖములనెడుపద్మములు వికాసమును బొందఁగాను, జవికయొక్కయుఁ బైవస్త్రముయొక్కయు నెఱ్ఱనికాంతులు బుజుత్వముఁ జూపఁగను, స్తనములనెడు జక్కవపిట్టలు గూడఁగాను, జెమటచుక్కలనెడు చుక్కలును, గోళ్ళగాయములనెడు చంద్రుఁడును నస్తమించఁగాను, మనస్సంతోషమనెడు జలములచే ముఖప్రక్షాళనముఁ గావించినతమపరి ఫాలతలమనెడు తూర్పుదిక్కున నగరించినగుండ్రని కుంకుమబొట్టనెడు సూర్యోదయ మయినతరువాత.

—: రంభ నిరంకుశుని శ్లాఘించుట :—

క॥ ఆసుదతి ముదమెలర్ప మ, మహీసురసుతుఁ గౌఁగిలించి ♦ హితమతిఁ బలికె
న్నేసతి పుణ్యవతియొ నీ, తోసురతనిరతి మెనయఁ ♦ దొంటిఫలమునన్. 62

అ॥ ఆసుదతి – ఆదేవవేశ్య, ముదమెలర్పన్ – సంతోషమతిశయించునట్లు, మహీసురసుతున్ – బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుని, కౌఁగిలించి – ఆలింగనమొనర్చి, హితమతిన్ – ఇష్టముగల బుద్ధితో, పలికెన్ – ఇట్లనెను, తొంటిఫలమునన్ – పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున, నీతోన్ – నీతోడి, సురతమున్ – సంభోగమును, నిరతమున్ – ఎడతెగకుండ, ఎనయన్ – పొందుటకు, ఏసతి – ఏయొక్కస్త్రీ, పుణ్యవతియొ – పుణ్యవంతురాలోకదా, అదృష్టవంతురాలోకదా, ఈపద్యమున 'పలికె న్నేసతి' అనుచోట ద్రుతమునకు ద్విత్వము వచ్చుటకు 'సూ. కొన్నియెడల బ్రామాణిక ప్రయోగంబులందు ద్రుతంబున కచ్చుపరంబగుచో ద్విత్వంబు చూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. మ. ఘనచక్రాయుధ నిష్ఠురక్షతగళద్రక్తాస్య సర్వాంగుని, న్ననుభూతాప్రతిమ ప్రగల్భ పరిషత్కాంతర్ధితో ద్విక్రమున్' ఉ. హరి. 'మ. తరుణీశాతకటాక్ష వీక్షలకొనల్ దాకొన్న చోట్లుంబలె న్నురుశోభావిభవాకరంబులగుచు ♦ న్రోమాంకురస్థానముల్, పరఁగున్ కళా. అధర్వణాచార్యులుకూడ 'సూ. నోవాద్విత్వం క్వచిద్దిష్టంపరప్రాణేనసంగతేః' అనియున్నారు. ఉదా. 'మదీయభాషణమెన్న డున్నేని యమోఘంబుగాదు, ఆతని ధైర్యశక్తికిన్నరుదుగ, ఇత్యాదులాచార్యప్రయోగములు. 'హితమతి, ఏసతి పుణ్యవతి, సురతము నిరతము' అనుప్రాసాలంకారము. ఇందుస్మృతియను శృంగారభావము చెప్పఁబడినది. క. స్మృతియగుఁ బూర్వానుభవస్మృతి అని కావ్యా. సం. 'పూర్వానుభూత

విషయజ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా, అని ప్రతా. ఉ. "క. నాటిపరిరంభసౌఖ్యము, నేఁటిబలెంబాయ ధాత్మనిండితో లఁకుచుక్, బోటివృసింహునిబాయని, పాటలసుగంధులెంత భాగ్యాధికలో" అని కావ్యా. సం. ముదము ఉదా. క. అలులైకింశుక శిఖిలోఁజెలఁగుచు మున్నెంతతపము,జేసెనొ చెలివే నలిగనసింహుని యురమునఁ, జెలువగు చెంగల్వదండ చేసఁగలిగెన్, కావ్యా. సం.

తా॥ ఆరంభ సంతోషముతో నిరంకుశునిఁ గవుఁగిలించుకొని ఓబ్రాహ్మణుఁడా నీతో నెల్లప్పుడును గలసియుండునట్టి స్త్రీ యెంతటిపుణ్యవంతురాలోకదా యనెను.

క॥ ఈతీరున సురతనయుల, చేతను దనియంగ నెఱుఁగఁ ♦ జెప్పెడిదేమీ
రాతిరిపగలై పగలే, రాతిరియై వెలయుచుండె ♦ రతిపరవశతన్. 63

అ॥ ఈతీరునన్ — ఇంతచక్కఁగా, సురతనయులచేతను — నలకూబరుడు మొదలగు దేవలోక యౌవనులవలన, సురత + నయులు — సురతమునందు నిపుణులైనవారివలనను, అనిభావము. తనియఁగన్ ఎఱుగక — తృప్తిఁబొందియెఱుగను, రతిపరవశతన్ — సంభోగేచ్ఛవలనమైమరచుట చేత, రాతిరి పగలై — రాత్రియేపగలుగను, పగలేరాతిరియై — పగలేరాత్రిగను, అగుచు వెలయుచుండెన్ — ప్రకాశించుచున్నది, చెప్పెడిదేమీ — ఇంకఁ నేనుజెప్పవలసినదేమున్నది.

తా॥ నేనెల్లప్పుడును సురతనయులసంభోగము ననుభవించుదాననే. అయిన నింతటితృప్తిగా నెన్నఁడు ననుభవించి యెఱుఁగను. సంభోగపరవశత్వమున రాత్రియైనది పగలైనది విశదపడకయుండెనుగదా! ఇంక నేమిచెప్పవలయును.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు ♦ తలపఁగనేలా
యనరాదు గాని దాసులు, వినుమా నలకూబరాది ♦ విజయవిశాలుల్. 64

అ॥ భూసురతనయా — ఓబ్రాహ్మణునికుమారుఁడా, వినుమా — నేఁజెప్పువచనమునాలించుము, నలకూబరాది విజయవిశాలుర్, నలకూబరాది — నలకూబరుఁడుమొదలగు, విజయవిశాలుర్ — గెలుపువలననొప్పుచుండెడివారు, వినుము + ఆనలకూబరాది అనియును, విను + మానలకూబరాదిఅనియును బదచ్ఛేదముఁజేయవచ్చును. మనసిజకేళికిన్ — సంభోగమునందు, నీసాటిరారు — నీతోసమానులుకారు. తలపఁగనేలా — ఆలోచింపవలసినపనిలేదు, అనరాదుగాని — నేననఁగూడదుగాని, దాసులు — నీకుబంట్లుసుమా, ఈపద్యమున విశాలుల్, అనిప్రయోగించుటకు "నూ, బహువచనలు వర్ణమునకుఉకారలోపమువైకల్పికము" బా. వ్యా. సూ. లాన్తాత్తు రుకా తయోః క్రమేణ స్తః" అని శబ్ద. చిం. బుద్ధిశాలులు బుద్ధిశాలులన్, మృదుతాలుఉ, మృదుతాలులన్ అనియే యుండవలయును గాని యిత్యాదిశబ్దములకు మాత్రమీసూత్రము వర్తింపదు. ఉదా. "క. తనకనిపెట్టిన మణిమయ, కనకోన్నతపీఠమునఁ బ్రకాశంబునవిల్చినయెడఁ దోఁచిరినారద, మునిప్రముఖులంతరిక్షమునను జ్వాలురై, మ. చెలులంజుట్టలు నిష్టభృత్యులుమహోజీంద్రబాణముల్ డాపను, జ్వాలురై "క. యనునుత్సవమొప్పఁజేసి రగణితబలురై" భార. శ్రీవేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు శృంగారనైషధవ్యాఖ్యయందును "దానవిద్యారహస్యమోల వెల్లిగినబుద్ధిశాలులున్ (190 పు) అనియే వ్రాసిరి. ప్రశిష్టాలంకారము. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప మురు

మేయతా తస్యైవ యది వా కల్ప్యేతిరస్కారనిబంధనమ్” కా. ప్ర. ఉదా. లావణ్యైకనిసప్రతాప గరిమణ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవనీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేషవిహితః పూషాకి ముత్పాదితం, చింతారత్నమహో ముధైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్ష్మాభృతః, ఖండ దివ్యపురుషులలో లోకోత్తరసుందరులగు నలకూబరాదులను పచించుటచే లోకమున నెవ్వరును నీకుసాటిరాఁగలవారు లేరనునర్థముచే, నర్థాపత్తియు క. ‘పమునకు కానొకపస్తువు గిరికోనపెస్స్వాంత రంబులకిముతిన్యాయ,స్ఫురితంబై చనుదేరఁగ, ధరనర్థాపత్తి యర్యో’ కావ్యా. సం. ఈయర్థముచేత నీ నాయికకు గర్వ మనుసంచారిభావము గోచరించుచున్నది. గర్వము. క. ప్రతియె కలంకాంకితునకు, పతియగురోహిణియు నతనికిపతి యగు రతియుం, జతురనృసింహునిఁ బొందిన, యతివన్యకు నాకుననుచు సంగననవ్వెన్. కావ్యా. సం.

తా॥ ఓవిప్రతనయుఁడా దేవలోకమునఁ గల నలకూబరాది యౌవనులు సంభోగమునందు నీతో సమానులుకారు, నీకు బంట్లగుదురు.

క॥ అని దివిజకాంత భూసుర, తనయునిఁ గీర్తించుచుండెఁ • దా మోహితయై
విను సుగుణ వీవు గావున, ననుఁ బొగడితి వనుచు ననియె • నయముగ నతఁడున్. 65

అ॥ అని–ఇట్లని, దివిజకాంత–దేవవేశ్య, తాన్–తాను, మోహితయై–మరులుగలదియగుచు, భూసురతనయునిన్ – ఆబ్రాహ్మణకుమారుని, కీర్తించుచుండెన్ – పొగడుచుండెను, అతఁడున్– ఆయొక్కబ్రాహ్మణుఁడును, నయముగన్–చక్కఁగా, విను – ఓసుందరి నేఁజెప్పుదానినాకర్ణింపుము, ఈవు–నీవు, సుగుణవు–మంచిబుద్ధిమంతురాలవు, కావునన్–కాఁబట్టి, నన్నున్–నన్ను, పొగడితివి– శ్లాఘించితివి, అనుచుననియెన్–అనిపలికెను, ఈపద్యమున ‘ఈవు’ అని ప్రయోగించుటకు ‘సూ. క్వచిదన్యస్యచాన్యస్సాన్యో ల్లోపో దీర్ఘశ్చకుత్రచిత్’ అని యథ. ‘సూ. ప్రథమాయామేదన్మదః’ అనినన్న.

తా॥ రంభ యిట్లుమోహపరవశయై యానిరంకుశునిఁ బొగడుచుండ నతఁడును దివిజకాంతతో నీవు మంచిబుద్ధిమంతురాలవగుటచేతనే నన్ను మెచ్చుచుంటివనెను.

క॥ అపు డాద్విజుఁడును దివిష, చ్చపలాయతనయనఁ గూడి • చనుదేఁజఁగనా
విపులారణ్యము చెంగట, నుపమాశూన్యమగుపురము • నొక్కఁడుగాంచెన్. 66

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, ఆద్విజుఁడును – ఆబ్రాహ్మణుఁడును, దివిషచ్చపలాయతన యనన్–చలించుచున్న విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవతాస్త్రీని, కూడి - కలసి, చనుదేఁజఁగన్ – రాఁగా, అ - ఆయొక్క, విపులారణ్యముచెంగటన్ - విస్తారమయినయడవియొక్క సమీపమున, ఉపమాశూన్యము–సమానములేనిది, అగుపురమున్ - అయినట్టిపట్టణమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, కాంచెన్ - చూచెను, ఈపద్యమున ‘ఒక్కఁడు’ అని యమహచ్ఛబ్దమునకు మహదర్థకశబ్దమును ప్రయోగించుటకు ‘సూ. విశేషణానాం మహతో డుజ్వా స్యా దుభయథాపిచ, క్వచి డ్డుజ్మాత్రకేస్వార్థ విశేషణ మి హోచ్యతే’ అని యథ. ఉదా. ‘వ్యాఘ్రియొక్కండుసనుదెంచె•వనములో’ నిత్యాదులు.

తా॥ అయ్యెడ నా బ్రాహ్మణుఁడును రంభయునుఁ గలసి యావన సమీపమునఁ గలయొక పట్టణమునుఁ జూచి.

—: రంభానిరంకుశులు పొంకి పట్టణమున నుండుట :—

వ॥ కాంచి తత్పట్టణంబు చేరం జనుదెంచి. 67

అ॥ కాంచి - కనుఁగొని, తత్పట్టణంబు - ఆపురమును, చేరన్ - పొందునట్లు, జనుదెంచి - వచ్చి,

క॥ అచ్చట సుఖులై వారిరువు, రచ్చరరాడ్భోగ మెనయ ♦ నతులప్రౌఢిన్
బచ్చవిలుకాని కేళులు, నిచ్చ మెయిన్ జరపుచుండి ♦ రిరువురు వెలయన్. 68

అ॥ అచ్చటన్ — ఆప్రదేశమున, 'అచ్చట' యనునది నిత్యైకవచనము. "సూ. దేశ్యమునం దక్కడాదులు నిత్యైకవచనాంతములు" ప్రౌ. వ్యా. వారు — ఆనిరంకుశుఁడును రంభయును సుఖులై — ఆనందముగలవారై, వియచ్చరరాడ్భోగము — ఇంద్రునివంటి సుఖమును, ఎనయన్ — పొందఁగా, ఇరువురున్ — ఆయిద్దఱును, ఇచట 'ఇరువురు' అనుటకు 'సూ. ఆదేశశ్చవురూపశ్చ సబిందుర్దుత్తమాత్వరః' అథ. వెలయన్ — ప్రకాశించునట్లు, అతులప్రౌఢిన్ — అసమానమైన నేర్పుతో, పచ్చవిలుకాని కేళులన్ — సంభోగములయందు, ఇచ్చ మెయిన్ — ఇష్టము వచ్చినట్లు, ఇచట 'మెయిన్' అనుటకు "సూ. జడపదంబుమీఁదితోడను మెయి మైలు వికల్పంబుననగు" ప్రౌ. వ్యా. మయి అను రూపముకూడ కలదు. "ఉదా. అందఱుఁగూడి మోసలకు నర్థి మెయింజనుదెంచి" నిర్వ. జరపుచుండిరి — కాలమును గడపుచుండిరి.

తా॥ అచ్చోట వాయిరువు రానందముతో నింద్రభోగముగా సంభోగించుచు స్వేచ్ఛగాఁ గాలమును గడపుచుండిరి.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

చ॥ ఘనఘన సవ్యసవ్య శితి ♦ కంధరకంధర దానదానవ
ధనధన తప్తతప్తకృత ♦ తారక తారక ధామధామవా
రణ రణరంగ రంగదరి ♦ దారుణదారుణ దారుదారుకా
వనవనధీనధీనవృష ♦ వాహన వాహన సోమశేఖరా. 69

అ॥ ఘన — గొప్పవాఁడా, ఘనసవ్య — అధికులచేత స్తుతింపఁదగినవాఁడా, ని 'నవంనవ్యే పుమాన్ స్తుతౌ' అని మే. సవ్యశితికంధర. సవ్య — వర్ణింపఁదగిన, శితికంధర — నలుపుతోఁగూడిన కంఠముగలవాఁడా. ని "శితిఃకృష్ణే శితిశ్శ్వేతే" విశ్వ. "శితిర్ధవళనీలయోః" నానా. "శితిరశ్మిగ్జే వాసితాసితయోస్త్రిషు" మే. కంధరశబ్దమునకు ని "కంధరో వారివాహే స్యా. గ్గ్రీవాయామపికంధరా" విశ్వం. కంధర దాన — మేఘమువలె దాతృత్వముగలవాఁడా, ని "దానంగజమదే త్యాగే పాలనచ్ఛేద శుద్ధిషు" అనివి. దానవధనధనతప్త. దాన — మదముతోఁగూడిన గజాసురుని, ధన — బాధించుట

యనెడి, ఘన — ఘనముతోఁగూడిన, తప్త — దర్పముగలవాఁడా, ని 'తప్తోవద్యంతశ్చేదర్పే కష్టార్త్యాముష్యహంకృతౌ' అనిమే. తప్తకృతతారక, తప్త — తపింపఁబడినవానినిగా, కృత — చేయఁబడినక్షితారక — తారకాసురుఁడు గలవాఁడా, తారకధామధామ. తారక — వెండితోఁగూడిన, ని 'తారాముక్తాదిసంశుద్ధౌ. తారకేశపక్ష్మయో స్తక్కే, తారంచరజతే2త్యుచ్చస్వరే2ప్యన్యవదీరితం, బుద్ధిమత్యక్షిమధ్యయోస్తారా. సుగ్రీవగురుయోషితోః, బుద్ధదేవ్యాంమతా తారా' అనిమే. ధామ — ప్రకాశముగల, కైలాసమే. మఱియు వెండికిస్థానమయిన కైలాసమే యనియుఁ జెప్పనొప్పును. 'ధామజన్మప్రభాస్థాన, ప్రభావసుఖసద్మసు' అని నానా. వారణారణరంగరంగ దరరాజిత. వారణ — నివారించుటగల్గి, ని 'వారణంతు నిషేధేస్యా. ద్వారణశ్చమతంగజే' అనివిశ్వ. రణరంగ — యుద్ధభూమియందల్లి, రంగత్ — ఒప్పుచున్న, అరి — శత్రువులతోడి, రాజిత — ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, ఇచ్చట అరిరాజి — శత్రువులయొక్క సమూహముతో, దర + రాజిత — భయముతోఁగూడి ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, అనియుఁ జెప్పవచ్చును, ని 'దరశ్శంఖ ప్రంపిసంఘోగే నిశ్చయేఽల్పతుచ్ఛయోః' అని నానా. రాజితదారుదారు కాననపన. రాజిత — ఒప్పుచున్న, దారు — దేవదారువృక్షములుగల, దారుకానన — దారుకావన్యమే, వన — ప్రసిసమీపమునఁగల తోటగాఁగలవాఁడా, ని 'వనంప్రస్రవణే గేహే ప్రవాసే2మ్భసి కాననే' అనిమే. ధనధీనతా — బుద్ధిగలవారికిల్లో, ధన — ప్రభువులైనవారికని, అనంతఖ్యా బుద్ధివిశేషముగలవారికని, ధీన — స్వాధీనముగానివాఁడా, వృషవాహన — వృషభమే వాహనముగాఁగలవాఁడా, వాహన సోమ శేఖరా. వాహన — వహింపఁబడిన — అనఁగా ధరింపఁబడినయనుట, ని 'వహనస్యాద్వృషభస్కంధే వాహేఽగంనవహేఽపిచ' అనిమే. సోమ — చంద్రుడే, శేఖరా — సిగయందుఁ బువ్వులదండగాఁగల యో సోమేశ్వరస్వామీ, అనియాశ్వాసాంతముసంస్కృతిపత్రి, సంబోధనము. అలం — పదయమకము. ఇదియేఛేకానుప్రాసము. 'గీ. అందనుప్రాసభేదంబు ♦ లైన శబ్దభపదలంకారమును మున్ను ♦ ప్రస్తుతింతు, నడుమ నెడ లేక రెండు రెం ♦ డక్షరంబు, లెనయు నియమంబు ఛేక మా ♦ నెట్లు టన్న' ఉదా. 'పంచ. స్ఫురత్కృపాబలప్రతాప ♦ భూషిత ధైర్య భూధరా, ర్చిరంగ దానబుద్ధి వైభ ♦ రిన్వారిన్వారిన్సుధా, హూయన్వారున్నిరిన్నిరిమ్మ ♦ వానలున్నలున్నమా, గుణస్తురుజ్జయింతు వోఁద ♦ గు న్నృసింహభూవరా' అని నరస. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః. ఆవృత్తిర్యత్రసబుధైశ్ఛేకానుప్రాసఇష్యతే' అని ప్రతా.

మా॥ గగనపుర జిగీషా ♦ కాలకూటాన్నతోషా
నిగమచర సువేషా ♦ నేకపుణ్యప్రభాషా
అగణితఫణిభూషా ♦ హార్యచాపామనీషా
విగళసకలదోషా ♦ విస్ఫుటానన్యపోషా.

అ॥ గగనపురజిగీషా — గగన — ఆకాశమునందుఁగల, పుర — దానవులవైన మూఁడుపట్టణము లను, జిగీషా — జయింపనిచ్ఛగలవాఁడా, పూర్వమొకప్పుడు దేవతలతో నోడి యసురులు మయుని శరణుఁజొచ్చిరి. మయుఁడు వారికి మూఁడుపట్టణములను వేలువేలబంగారుతోను, వెండితోను, యినుము తోనుచేసి యవి యదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చి యిచ్చెను. అసురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా వారిప్రార్థనచే శివుఁడు ఆమూఁడుపట్టణములను దహించివైచెను

కాలకూటాన్నతోషా. కాలకూట — కాలకూటమను పేరుగల విషమే, అన్న — భోజనముగాఁగలిగి తోషా — సంతోషించుటగలవాఁడా, దేవతలును దానవులును సముద్రమును మథించునప్పుడు కాలకూటమనియు, హాలాహలమనియుఁ జెప్పఁబడు మహావిషమందుదయించఁగా దానిని శివుఁడు మ్రింగినందున శివునకు విషాహారము కలవాఁడను ప్రసిద్ధికలిగినది. నిగమచరసువేషా. నిగమ — వేదములయందు, చర — సంచరించునట్టి, సువేషా — మంచిరూపములు ధరించినట్టివాఁడా, అనేకపుణ్యప్రభాషా. అనేక పుణ్య-సుకృతములతోఁగూడిన, ప్రభాషా — మంచిమాటలుగలవాఁడా, అగణితఫణిభూషా. అగణిత- ఎంచశక్యముగాని, ఫణిభూషా — పాములే సొమ్ములు గాఁగలవాఁడా, అహార్యచాపామనీషా. అహార్య- మహామేరువనెడి పర్వతమే, చాపా — విల్లుగాఁగలవాఁడా, మనీషా — సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞగలవాఁడా, విగతసకలదోషా. విగత — పోఁగొట్టఁబడిన, సకల — సమస్తమయిన, దోషా — పాపములుగలవాఁడా, విస్ఫుటానన్యపోషా. విస్ఫుట — స్పష్టమైన, అనన్య — అధికమైన, పోషా — రక్షించుటగలవాఁడా, ఈవృత్తమునకు లక్షణము. "ననమయయయుతంబై, నాగవిశ్రాంతిదై యుక్తనుసమగుణమాలి ♦ న్యాఖ్యాయంబయ్యెధాత్రిన్" అలం. ఈపద్యమున నంత్యప్రాసము సెప్పఁబడినది.

క॥ మోహజ్వర భైషజ్యస, మీహితకైలాసరాజ్య ♦ మేదురతేజా
జేహీయమానదానవ, బాహాధార్ష్ణ్య జ్య త్రిదివ ♦ పాలకపూజ్యా. 71

అ॥ మోహ............ తేజా. మోహజ్వర — అజ్ఞానమనెడు జ్వరమునకు, భైషజ్య — ఔషధముగా, సమీహిత — కోరఁబడిన, కైలాసరాజ్య — కైలాసమనెడు దేశముగల, మేదుర — చిక్కనైన — దట్టమైన, తేజా — ప్రకాశముగలవాఁడా, ని "తేజః ప్రభావే దీప్తౌచ." ... అనియు. దీనికి నజంతమును హలంతమునను రెండురూపములు కలవు. ... జేహీయ........జ్య. జేహీయమాన — పారిపోవుచున్న, దానవ — రాక్షసులయొక్క, బాహా — భుజబలముయొక్క, ధార్ష్ణ్య — దిట్టతనముతోఁగూడిన, జ్యా — వింటినారిగలవాఁడా, త్రిదివపాలకపూజ్యా. త్రిదివ — స్వర్గమునకు, పాలక — కాపాడునట్టి యింద్రునిచేత, పూజ్యా — అర్చింపఁదగినవాఁడా.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధలబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్య[illegible]ర్ణవపూర్ణిమాచంద్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాత్రేయ, పండితమాన్యతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, శద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూనస గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్పవాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాది వివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన; విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమున తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరమణీరమణీయప, రీరంభస్నేహవిస్ఫు ♦ రితసాయక ని
ర్దారితసుమనస్సాయక, భూరికృపావేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1

అ॥ శ్రీరమ.....సాయక, శ్రీరమణీ — లక్ష్మీదేవియొక్క, రమణీయ — సుందరమైన, పరీరంభ — ఆలింగనముతోఁగూడిన, 'ని. పరిరంభః. పరీరంభః. అ. పు. కౌఁగిలి' శ. రూ. ర. స్నేహ— ప్రేమచేత, విస్ఫురిత — చలింపఁబడిన విష్ణువే, సాయక — బాణముగా గలవాఁడా, నిర్దారితసుమనస్సాయక. నిర్దారిత — చక్కఁగాభేదింపఁబడిన, 'ని. దారితే భిన్న భేదితౌ' అ. సుమనః+సాయక — పుష్పములే బాణములుగాఁగల మన్మథుఁడుగలవాఁడా, 'ని. స్త్రియః సుమనసః పుష్పం. ప్రసూనం కుసుమం సుమమ్' అ. 'శరే ఖడ్గే చ సాయకః' అ. భూరికృపావేశ—భూరి — విస్తారమయిన, కృపా—దయతోఁగూడిన, ఆవేశ — మైమఱచుటకలవాఁడా, కందపురసోమేశా — కందుకూరను పట్టణమునఁగల యో సోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసాదియందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు లక్ష్మీదేవియందనురాగముగల విష్ణువు శివునకు హస్తగతుఁడై యుండెననుటచేత పరికరాలంకారము. "క. సాకూతములై సఫలత, చేకొన్న విశేషణములు చెలఁగఁ బరికరం, బై కృతుల వెలయుచుండు" కా. సం. 'రమణీ రమణీయ' యమకాలంకారము. 'సాయక-సాయక-వేశ-సోమేశా' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ సంపద్వ్యక్తయగు లక్ష్మీదేవియొక్క యాలింగనమునందిచ్ఛగల విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడవును, మన్మథుని సంహరించినవాఁడవును, అధిక దయామయుఁడవును, అయిన యో కందుకూసోమేశ్వరస్వామీ.

తే॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన
పురుహుఁ డొక్కని పల్కె నా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యమై ♦ చిత్ర మెలయ. 2

అ॥ అవధరింపుము — వినుము, తత్త్వ.....హుఁడు. తత్త్వవిద్యా — వేదాంతశాస్త్రమునందలి, వివేక — జ్ఞానముచేత, దళిత — భేదింపఁబడిన, కామాది — కామము మొదలగు, రిపువర్గ — అరిషడ్వర్గముయొక్క, అనఁగాఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమత్సరములయొక్క యనుట. కలహుఁడు — పరస్పర వివాదముగలవాఁడు, 'ని. అస్త్రీ ద్యూతం సమరాభీకరణాః కలహో విగ్రహాః' అ,

ఐన పులహుఁడు — అయినటువంటి పులహుఁడను నామధేయముగల బ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్యశేఖరుని తోడన్ — రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యోగశర్మశీలునితో, వాక్యవైచిత్రి మెఱయన్. వాక్య — మాటల యొక్క, వైచిత్రి — ఆశ్చర్యము, మెఱయన్ — ప్రకాశించఁగా, ఇట్లని — ఈవిధముగాఁ జెప్పఁదగినది ముగా, పల్కెన్ — చెప్పెను, ఇందు 'కలహుఁడు — పులహుఁడను, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యాజ్ఞానసమృద్ధిచేతఁ గామక్రోధ లోభ మోహ మదమాత్సర్యములను నరిషడ్వర్గము జయించినవాఁడయిన పులహుఁడు శ్రేష్ఠుఁడయిన యోగశర్మశీలభూపాలునకు నీవిధముగాఁ జెప్ప నారంభించెను.

క॥ ఆరీతి నతఁడు దివిజస్త్రీతిలకంబుతోడ ♦ ననువుగ సురతా
పారవ్యాపారశ్రీ, పారగభావమున భ్రాంతి ♦ పడి వర్తించుచున్. 3

అ॥ అతఁడు — ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరీతిన్ — ఆప్రకారముగా, దివిజస్త్రీతిలకంబుతోడన్ — దివిజస్త్రీ — దేవతాస్త్రీలలో, తిలకంబుతోడన్ — ప్రకాశించుచున్నట్టి యొకరంభతోఁగూడి, తిలకము శ్రేష్ఠవాచకము. అనువుగన్, తగినట్లుగా, సురతా......మునన్, సురత — సంభోగము యొక్క, అపార — ఆవలిదరిలేని - అంతములేని, వ్యాపార — ప్రవర్తనముయొక్క, శ్రీ-సంపదయొక్క, పారగ — ఆవలిదరిఁజేర పంచరించుచున్నట్టి, తుదముట్టనిచ్చుచున్నట్టి, భావమునన్ — అభిప్రాయముతో 'ని. భావస్సత్తాభిభావ్యాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' అ. భ్రాంతిపడి — భ్రమించినవాఁడై, వర్తించుచున్ — ప్రవర్తించుచు, ఇందు 'అపారవ్యాపారశ్రీపారగ' అని రేఫము పలుమారు చర్చింపఁబడుటచేత వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆ నిరంకుశుఁడావిధముగా సురకాంతతోఁ గలసి యొకతెగని సంభోగవాంఛతోఁగూడిన భ్రమగలవాఁడై ప్రవర్తించుచు.

వ॥ ఒక్కనాఁడు తనతోఁ గ్రీడింపఁ ద్రిదివంబున నుండి వచ్చిన యచ్చరలేమయుం దానును విలాసార్థంబుగఁ బురంబు వెడలి. 4

అ॥ ఒక్కనాఁడు — ఒకదినమున, తనతోడన్ — తనతోఁగూడి, క్రీడింపన్ — విహరించుటకు, త్రిదివంబుననుండి — దేవలోకమునుండి, ఇచట సవర్ణకము నుగూర్చి "సూ. ఉండిపదంబు పంచమ్యర్థంబగుచో పలనకందు వర్ణకమట్లు నవర్ణకంబునగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'క. సనత్కుమారుఁడు మహీశా కిం, జనుదెంచె బ్రహ్మలోకంబుననుండి' భాగ. వచ్చిన + అచ్చరలేమయున్ — ఏతెంచిన యప్సరోంగనయును, తానును — ఆనిరంకుశుఁడును, విలాసార్థంబుగన్ — స్త్రీపురుషులయొక్క శృంగారచేష్టల నిమిత్తము, 'ని. విలాసో హావభేదేస్యాత్. లీలాయామపి పుంస్యయమ్' మే. 'అర్థోభిధేయరైవస్తు ప్రయోజననివృత్తిషు' అ. పురంబువెడలి — ఆపట్టణమునుండి బయలుదేఱి,

—: రంభానిరంకుశులు ఉద్యానవనమునకుం జేరుట :—

సీ॥ సరసీరుహానవీన ♦ తరసీధురసపాన, భసలసుందరగాన ♦ భాసమాన
మసమానసహకార ♦ లసమానఫలవార, ససమాదరకుమార ♦ సముదకీర
మవనాదరణదార ♦ పవనాలసవిహార, భవనాగవిస్ఫార ♦ భవ్యహార
మవమానలవదూర ♦ పవమానసంచార, భవమాంద్యవిస్తార ♦ ఫణివిహార

తే॥ మంచితవిహంగమము రాజ ♦ హంసచంచు, దళితఫలసారజలపూర ♦ మిళితఫలిత
కలితఘనశాలినవశాలి ♦ ఖండమండ, లావరణదీవ్యమానము ♦ ద్యాన మొకటి. 5

అ॥ సరసీ.....మానము. సరసీరుహ — తామరపువ్వులయొక్క, నవీనతర — నూతనమయిన, క్రొత్తదియైన, సీధురస— మద్యమును, 'ని, మధ్వాసవో మాధవకో. మధుమాధ్వీకమద్యయోః, మైరేయమాసవఃసీధు. ర్మేదకో జగలఃసమా' అ మధ్వాసవః-మాధవకః-మధు-మాధ్వీక. ఇవి మధుకపుష్పోద్భవమద్యమునకును, మైరేయం-ఆసవః-సీధుః. ఇవి యిక్షుశాకాదిజన్యమద్యమునకును, మేదకః-జగలః- ఇవి సురాకల్కమునకును, అర్థములు. ఇచట 'సీధుః-శీధుః' అని రెండురూపములు కలవు. 'ని. మదిరా మధుమైరేయం శీధుఃకాదంబరీత్వీరా' ధనం. పాన — ఆస్వాదించుచున్న, భసల — తుమ్మెదలయొక్క, సుందరగాన — చక్కనిసంగీతముచేత, భాసమానము— ప్రకాశించుచున్నదానిని, అసమా... కీరము. అసమాన — సమానములేని, సహకార — మిక్కిలి పరిమళముగల తీయమామిడిచెట్లయందు 'ని. సహకారోఽతిసౌరభః' అ. లసమాన — ఒప్పుచున్న, ఫలవార — పండ్లయొక్క సమూహాముచేత, ససమాదర — సన్మానముతో సహితమయిన, కుమార — ఎలప్రాయముగల, సముదకీరము — సంతోషముతోంగూడిన చిలుకలుగలదానిని, "ని. ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః ప్రమోదామోదసమ్మదాః" అ. అవ...హారము. అవనాదరణ — అవనియందు గౌరవింపంబడనిదయిన, అనంగా నతిశయింపనిదైనయనుట. దార — చీల్చుచుండెడు, 'దౄ. విదారణే, ధాతువు, పవన — వాయువువలన, అలస — మాంద్యముతోంగూడిన స్వభావముతో, విహార — సంచరించుచున్నవారికి, భవన — ఇండ్లు గాంగల, 'ని. భవనాగారమందిరమ్' అ. అగ — వృక్షములయొక్క, వ్యు. నగచ్ఛతీత్యగః. 'ని. శైలవృక్షౌనగావగౌ' అ. విస్ఫార — విశాలమయిన, భవ్య — శుభకరమయినట్టి, హారము- మనోహరమయినదానిని, వ్యు. 'హ్రియతే చిత్తమనేనహారః' అవ.....విహారము. అవమాన — తిరస్కరింపంబడి, లవ — లేశములైన, తునకలయిన, దూర — దవ్వుగల, పవమాన — వాయువులయొక్క, 'ని. నభస్వద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః, అ. సంచార — తిరుగుటవలన, భవ — పుట్టిన, 'ని. భవస్సత్తారుద్రగర్భ ప్రాప్తిసంసారజన్మసు' నానా. మాంద్య — జడత్వముచేత, విస్తార — ఎక్కువయైన, ఫణి — సర్పములయొక్క, 'ని. కుండలీ గూఢపాచ్చక్షుశ్శ్రవాః కాకోదరఃఫణీ'. అ. విహారము — సంచారముగలదానిని, 'ని. విహారోభ్రమణేస్కంధే లీలాయాంసుగతాలయే'. మే. అంచిత — ఒప్పుచున్న, విహంగమము — పక్షులుగలిగినదానిని, 'ని. ఖగేవిహంగ విహగ విహంగమ విహాయసః' అ. రాజ...మానము, రాజహంస — ఎఱ్ఱని కాళ్లును ముక్కును గలిగి తెల్లగానుండెడు రాయంచలయొక్క, "ని. రాజహంసస్తుతేచంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః" అ. చంచు — ముక్కులచేత, "ని. చంచుస్త్రోటిరుభేస్త్రియామ్" అ. దళిత — ఛేదించంబడిన, ఫల — పండ్లయొక్క, సారజల—రసముచేతను

నీటియొక్క, "ని. సాగోబలేస్థిరాంశేచ పజ్జ్వ ఫ్రంకిజలేసానే" మే. పూగ – పరివాహ ములతో, మిళిత – కూడినదై, ఫలిత – పండినయట్టి, "ని. ఫలితా సకృదారితా" నానా. కలిత – పొందఁబడిన, "ని. కలితం విదితాప్తయో:" విశ్వ. శుకశాలి గొప్పదనముతో నాణ్యముగల, సకలశాలి – నూతనమయినవరినాన్యముగల, భూమి – సగపాలుగల – అప్పగాయలుగల, పండ్ల చేలయొక్క, అనఁగాఁజకునిప్రమైన భూమియొక్క యొక్క. అనగా కళ్లుత్రోఁగుచిలియున్న నీట్యమూలను. బాగుగాఁబరికాలించుచున్న దానిని, ఉద్యానము – ఊరిరాపుటరంకి సగలజలజినగోగార్యమయిన తోట. "ని. ప్రమానాక్రీడ ఉద్యానం గాహ్యే సాధారణమనసం". ఇచట సమన్యాయమగుమొన్మనము కనుక ముస్త్రీత్యాయమువచ్చినది. సూ. "స్యాదమహతాం విశిక్త్వాసేప్రము" అట్లని. ఒకటి. ఒక దానిని, ఇచట ద్వితీయమఁబరిధను చెప్పఁబడునను "సూ. ఛతే త్రీచ ద్వితీయాంతస్యాః పరిధమాచజడ పదానాంస్యాత్" నన్న. "సూ. క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే ప్రథమాంత: ప్రవృత్యతే" అని. ఈ సీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యప్రాసములు నిలుగఁజెప్పినాఁడు. ఎత్తుగీతియందు 'మిళిత-ఫలిత-కలిత' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'శుకశాలిసకలాలి – ఫలసాంద్రజలపూర – దీవ్యమానసముద్యానము, ఇవి యమకప్రాసాలంకారము.

తా॥ తామరపువ్వులనుండి యప్పుడే వెడలుచున్న మద్యమును బానముసేయుచున్న తుమ్మెదల యొక్క మాధుర్యములగు పాటలచేత నొప్పినదైనదియును, సాటిలేని యధికపరిమళముగల తియ్యమామిడిచెట్లయందలి ఫలములను భుజించుచు సంతోషముతోనున్న చిలుకలగుంపులు గలదియును వృక్షాదులతోదట్టమయినదానియందెక్కువగాఁ జొరశక్యముగాక భేదించుకొనుచు వచ్చుచుండెడు వాయువులవలని మందగమనముతోఁ దత్ప్రదేశమున సంచరించువారలకు గృహమువలెనుండి యానందమును గలిగించుచున్న గొప్పవృక్షములతో రమ్యమైనదియును, దూరమునుండి చిన్నచిన్నదిగావచ్చుచున్న చల్లనిగాడ్పుల వరుసలయొక్క గమనమువలన నేర్పడిన మాంద్యభావముచేత నతిశయించిన శ్రాంతుబాములయొక్క విహారము కలదియును, మనుర ఫలములుగల వృక్షములపైనుండిన రాజహంసలు పరిపక్వములయిన ఫలములను దమ ముక్కులతోఁబొడుచుచుండఁగా స్రవించి వాగులైపారుచుండెడు నీటివలనఁ దమకుఁదామె వృద్ధియై పండినవడ్లు గలిగి చుట్టును గట్లతోనున్న పల్లపుభూములు సగపాలు గలదియును, అయి యలరారుచున్న భోగార్హమయిన యొక గ్రామసమీపవనమును.

తే॥ చూచి యచ్చోటిమహిమకుఁ ♦ జోద్యపడుచు,
ముమ్మరంబుగఁబూఁదేనె ♦ మునుము గురియ
నచ్చుతర గుచ్ఛములమీఁద ♦ నళులు గ్రమ్మి,
దెప్పరంబగులేఁదీఁగె ♦ చప్పరమున. 6

అ॥ చూచి – కనుగొని, ఇచట రెండుపద్యములను గలిపి యన్వయించుటకు "సూ. పద్యంబులకుఁ గులకంబగు" ప్రౌ. వ్యా. "సూ. క్వచిత్కులక సంబంధో౽ప్యత్రనాహితకృద్భవేత్, అధ్యాహారస్య సంయోగ. స్త్వత్రనైవ సుఖావహః" అధ. ఉదా "తానాకపండువెన్నెలన్" "తోని వచ్చెడు" భార, అచ్చోటిమహిమకున్ – ఆప్రదేశమునందలి గొప్పతనమునకు, చోద్యపడుచున్ – ఆశ్చర్యమును నొందుచు, ఇచట 'చోద్యపడుచు' అనుటకు "సూ, ఆపంకసాంకేళ చేసు పత్రంకెరెండు

లోపకా వర్ణకస్యాత్రకధితా క్వచిత్సుకవిసమ్మతేః' అథ. ముమ్మరంబుగన్ — అధికముగా, పూఁదేనె — పుష్పములయందుఁగల మకరందరసముయొక్క, ఇచట 'పూఁదేనె' అనుటకు 'నూత్నశబ్దానామాదిభాగేషు నూతనత్వాదిబోధకాః ఏకద్విత్ర్యక్షరశబ్దాస్స్యు రర్థశేషేఽపిచక్వచిత్" అథ. ముసురు — ఎడతెగని వర్షము, కురియన్ — వర్షించఁగా, అచ్ఛతర — తెల్లనివయిన, గుచ్ఛములమీఁదన్ — పూగుత్తులపైన, అళులు — తుమ్మెదలు, క్రమ్మన్ — వ్యాపింపఁగా, దెప్పరంబు — అశక్యము, అగు లేఁవీఁగె — అయి నట్టి లేఁతతీఁగలయొక్క, చప్పరమునన్ — చలిపందిరియందు, ఇందు 'అచ్ఛ గుచ్ఛ' అనుప్రాసాలంకారము. 'పూఁదేనెముసురుగురియ' ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ చూచి యచ్చటఁ గలవిశేషముల కచ్చెరువందుచు నెడతెగక కురియుచున్న పూఁదేనె సోనలకు పైఁపఁ జాలక తెల్లని పూఁగుత్తులమీఁద వ్యాపించిన తుమ్మెదలతో నతిశయించియున్న యొక లేఁతతీఁగెలుంగల చలిపందిరియందు.

—: రంభా నిరంకుశుల సురతకేళీవర్ణనము :—

సీ॥ వదనచత్వర విసృ • త్వరరసజ్ఞారవో, న్నిద్రతాదికూల • ముద్రుజంబుఁ
గనకకంకణఝణ • త్కారసముత్పాత, పంచాంగుళప్రియం • భావుకంబు
మధురాధరోష్ఠస • మంతాన్నిపీడనా, ద్ధత్యానుకంపామి • తంపచంబు.
సజ్ఞానపూర్వర • త్యోన్నత్య పునరుప, క్రమణయాచ్ఞావచో • భ్రంలిహంబు
తే॥ గాఁగ సురతంబు సల్పి య • క్కమలముఖియు, నామహీసురసూనుండు • నంతఁ జాల
నలసి వేఁఝుతిదివ్యాంగ • నామృతాంగు, లగుచుఁ దమచేతలకుఁ దామె • నగుచునుండి. 7

అ॥ వదన...బంబుగ్. వదన — ముఖముయొక్క, చత్వర — ముంగిలియందు, "ని. చత్వరం స్థండిలేంగణే" విశ్వ. విసృత్వర — ప్రసరించుచున్న, "ని. విసృత్వరో విసృమరః ప్రసారీచ విసారిణి" అ. రస — అమృతమును, "ని. శృంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణరేతో, నిర్యాస రాగ గరళ ద్రవ పారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుఖాంబురసాఖ్యధాతు, ష్విష్టో రసోఽధరసనా ధరణీ రసా స్యాత్" నానా. జ్ఞ — తెలియజేయఁజేయునట్టి, ఆరవ — రతికాలమునందు గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబ యను ధ్వనివలన, ఉన్నిద్రతా — మేలుకొనియుండుట, జాగరూకత గలిగియుండుట. ఇచట 'ఉన్నిద్రతా' అనుటకు 'సూ. త్వతలోః గుణవచనస్య, సిద్ధాం. వ్యా. శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం. శుక్లతా. త్వ లో రితి, త్వప్రత్యయే తల్ప్రత్యయే చ పరే గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచినః పుంవత్త్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః. దికూలముద్రుజంబున్ — దిశలయొక్క దరులనొరయునదియును, అనఁగా దిగంతముల వఱకు వినికిడి గల కంఠధ్వని యనుట. కూలముద్రుజ మనునది యేకపదము 'కూల ముద్రుజ తీతి కూలముద్రుజః' 'సూ. ఉది కూలే రుజి వహోః' ఇతిఖచో 'అరుర్ద్విషః' దిత్యాది నాముమాగమః. 'ఉదా. ఉర్వ్యాః సరిద్వారినకూలముద్రుజమ్' రావ. "సరితాం కూలముద్రుజాః", రఘు. "దికూలముద్రుజాటోపాః" ప్రతా. కనక...కంబున్, కనకకంకణ — సువర్ణమయములైన హస్తాభరణములయొక్క, ఝణత్కార — ఝణఝణయనెడి ధ్వని చేయుచు. సముత్పాత — పైనఁబడుచున్న, సం + ఉత్ + పాత — సముత్పాత అని తెలియవలెను. పంచాంగుళ — హస్తములయొక్క, ప్రియంభావుకంబున్ — ఇష్టమును గలుగ[illegible]

చున్నదియును, అనఁగా నొండొరులపై హస్తములుంచఁబడుచున్నయట్టిట సుధ......చంబుల్, మధుర – తియ్యనైన, అధరోష్ఠ – క్రిందిపెదవియొక్క, సమంతాత్ – అంతయును, నిపీడన – బాధ పెట్టఁబడుచున్న; అనఁగా నధరామృతపానము సేయుచున్నయదట, ఔద్ధత్య – దుడుకుతనముచేతను. అతిశయముచేతను. అనుకంపా – దయచేతను, మితంపచంబుల్ – మితిగాపక్వమైనట్టియును, ఇచట 'మితంపచ' శబ్దమునుగూర్చి "సూ. పరిమాణేపచః" 'మితనఖేచ' సిద్ధాం. "ఉదా. ద్రోణంపచాస్త్రత మితంపచావా" రావ. అజ్ఞా.....లిహంబుల్. అజ్ఞాత – అల్పముగాఁ దెలియఁబడిన, "తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రశస్తిర్విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ప్రకీర్తితాః" పూర్వరతి – ప్రథమసంభోగముయొక్క, ఔన్నత్య – అధికముచేత, అనఁగా మొదటికలయిక బొత్తిగాఁ దెలియకుండుటచే ననియర్థము. పునరుపక్రమణ – మరల నారంభించుటకు, యాచ్ఞా – అడుగుటయనెడు, వచో – వాక్యములయొక్క, అభ్రంలిహంబుల్ – ఆకాశము నాస్వాదించుట కలిగినట్టియును, అనఁగా బునస్సంగమమునకుఁ బ్రార్థించుచున్న మాటలయొక్క ధ్వని యాకసము నంటుచున్నదనుట. కాఁగన్ – అగునట్లుగా, సురతంబుసల్పి – సంపర్కముచేసి, అక్కమలముఖియున్ – పద్మమువంటిముఖము గలదయిన యారంభయును, ఇచట 'అక్కమలముఖి' అనుకుట "సూ. ఇదమదసేతద్యత్తచ్ఛబ్దాశ్చహ్రస్వాన్తరాన్వయే బహుళంహ్రస్వంప్రపద్య దీర్ఘాద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" నన్న. "ఊష్మరేఫాన్వినా ద్విత్వమయుక్తస్యహలోమతః, ఋకారంచవిముచ్యస్యాత్ ప్రాణానాంద్విత్వసంగతిః" అథ. అమహీసుర తనయుండున్ – బ్రాహ్మణునికొడుకయిన యానిరంకుశుఁడును, అంతన్ – అంతట, చాలన్ – అలసి – ఎక్కువగా బడలినవారై, వల......గులు. వలయిత – చుట్టును జుట్టఁబడిన, దివ్యాంబర – మనోహరమయిన వస్త్రములచేత, ఆవృత – ఆవరింపఁబడిన, చుట్టుకొనఁబడిన, అంగులు – శరీరము గలవారు, అగుచున్ – అయి, తమచేఁతలకున్ – ఆయిరువురు చేసినపనులకు, తామె – వారంతట వారె, నగుచునుండి – నవ్వుకొనుచునుండి, ఇందు 'వదన...జంబు' 'పునరుప...లిహంబు' అనుక్తవిషయస్వరూపోత్ప్రేక్ష. "క. ఫలతను హేతుత వస్తుత, నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్ప్రేక్షల్, తొలిరెండును సదసద్విష, యలు కథితాకథితవిషయ యంతిమయు నగున్" అలం. సా. సం. ఈపద్యమంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినది. ఉదాత్తాల కారమును. "ఉదాత్తం వస్తుతః సంపత్, మహతాం చోపలక్షణమ్" కా. ప్ర. 'ఉత్సాహభావమును. క. అత్యున్నతలోకోత్తర, కృత్యంబులు సేయ వేఁడి కృతకృత్యు విలన్, నిత్యముఁ దలఁచు ప్రయత్నం, బత్యంతోత్సాహ మయ్యె" కా. సం. "వదన...జంబు" ఇత్యాదులచే సంభోగావస్థ వర్ణింపఁబడియున్నది. "అనుకూలే నిషేవేతే. యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగఉదాహృతః" ఉదా. త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కంచులికయా ధత్సే మనోహారిణీం, లక్ష్మీమిత్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వీటికాసంస్పృశి, శయ్యోపాంత నివిష్టసస్మితసఖీనేత్రోత్సవానందితో, నిర్యాతః శనకై రలీకవచనోపన్యాస మాలీజనః" అమరు. "గాఢాలింగన పీడనస్తనతటంస్విన్నోద్గతస్వేదస్థలం, సందష్టాధరముక్తసీత్కృత మభిభ్రాంతభ్రునృత్యత్కరం, చాటుప్రాయవచో విచిత్రమణితం ఘాతై [illegible] ప్రాప్నోతి ధన్యోరతమ్" శృం. తి. రంభానిరంకుశులు సంభోగముచే నలసియుండి రనుటకు [illegible] ఒకనాఁ డాప్రమాంకురొఘం బురుకుసుమ [illegible] దరక్షోణితల్ప ప్రకరంబై కాంతు చేము నృతులఁ బదరి [illegible] మున్నట్లయానా, యికలం గందర్ప డోటం బెటిఁగితమివీఁ పెసనానంటి [illegible]

"ఈషత్కాంపపయోధరం గురుకటీ ప్రౌఢ ప్రహారాద్భుతం, స్విద్యత్ఫాలమనేక హాస్యసరసం సంకథ్యష్ఠాదవ్యసకం, వారంవారముపాత్త సుభగం సందంశ్యమానాధరం, కించిద్దత్తనితంబబద్ధ శనఖరం గుస్యోరతం సేవ్యతే" శాస్త్ర. ఈపద్యము పెద్దనామాత్యుని "సీ. సహసానఖంపచ స్తనదస్త్ర పర్యంథి" యను పద్యము వలె నుండలేదని యొకరనిరి. శ్రీనాథుని "సీ. పతిపాణిపల్లవ♦చ్యుతనీవిబంధన, వ్యగ్రి బాలా హస్త♦పనిషూహంబు" అను పద్యము ననుసరించియే యెక్కుడనిరి విమర్శకులు, పెద్దన్నగారును, ఆంధ్రబిల్హణుడగు చంచత్కేరిక వులును బొక్కటి సీసములు రచించి ఉన్నారు లోకవిదితము. ఇందుచ్ఛన్దస్త్రీ. యాశ్వాసమున 61 వ పద్యము వివరించు యొకపి యెంతటి రసవత్తరముగా వ్రాయఁగలిగిరిన్ మనకుఁ దెలిసియేయున్నది.

తా॥ ముఖమునుండి వ్యాపించుచున్న యమృతమును దెలియఁజేయుచున్న రతికాలమున గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబధ్వనివలన జాగరూకత వహించియున్న దిగంతములు గలదియును, కాంచనమయము లగు హస్తాభరణములయొక్క ఝణఝణయనెడు ధ్వనులతో నొండొరులపైఁ బడుచున్న హస్తములవలన స్నేహమును బుట్టించుచున్నదియును, తీయని యధరామృతపానము నెక్కువగాఁ జేయుటవలనఁ గనికరముతోఁ గూడి మిక్కిలి సక్తమైన మోవిగలదియును, ప్రథమసంభోగాతిశయము బాగుగాఁ దెలియకయుండుటచేత మరల నారంభించుటకుఁ బ్రార్థించుచున్న పలుకులయొక్క ధ్వని యాకసము నంటుచున్నదియును, అయిన సంభోగమును జేసె యారంభయును నిరంతరుఁడును జాలక్రమ నొంది యందమైన తమవస్త్రములను మొలచుట్టుఁ జుట్టుకొని యాయిరువురు చేసినపనులకుఁ దమలోఁ దామే నవ్వుకొనుచుండిరి.

ఉ॥ జాఱినకుంతలంబులు పొ♦సంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్
దోరపుఘర్మబిందువులు ♦ దూలఁగ వీవుచు వీడియంపుఁ గ
ప్పూరపువాసనల్ దిశలఁ ♦ బొల్పడ నించి మనోభవాహవో
దారకళావిశారదుఁడ ♦ వౌ మను రాయని తన్ను మెచ్చుచోన్

అ॥ జాఱినకుంతలంబులు — ముడివీడినతలవెండ్రుకలు, "ని. చికురః కుంతలో వాలః కచః కేశః శిరోరుహః" అను. పొసంగఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, దువ్వుచున్ — నున్నఁగాదువ్వికొనుచు, చల్వ పయ్యెదన్ — ధౌతవస్త్రముయొక్క మైజాఱున, దోరపుఘర్మబిందువులు — అధికమయిన చెమట బొట్లు, "ని. ఘర్మో నిదాఘః స్వేదః" అ. దూలఁగన్ — చలించునట్లు, వీవుచున్ — విసరికొనుచు, అనఁగాఁ జెమట యాఱునట్లు విసరికొనుచుననుట, వీడియంపుఁ గప్పూరపువాసనల్ — తాంబూలముయొక్క కప్పురముతోఁ గూడిన పరిమళము, ఇచట "వీడియంపుఁ గప్పురపు" అనుచోట్లఁ బుగాగమమును గూర్చి "సూ. సామానాధికరణ్యేతు ♦ బహుత్వాశ్లేపరేఽపిచ, ముబ్యోర్భవేతాం పుంప్యాఖ్యావాదే శావక్రేసర్వదా" అథ. దిశలన్ — దిక్కులయందు, పొల్పడన్ — వ్యాపింపఁగా, నించి — నిండింపఁ జేసి, మనో......దవు. మనోభవ + ఆహవ — మన్మథునియొక్క సంగరమునందు — సంభోగమునందు, ఉదార — అధికమయిన, "ని. ఉదారో దాతృమహతో" అ. "ఉద్ధా. "ఉదారమతయః" షడ్. బిల్హ. "ఉదారకీర్తేః" కిరా. కళా — విద్యయందు, "ని కలా స్యా న్మూలవై వృద్ధౌ శిల్పాదా వంశ

మాత్రకే' మే. విశారదుఁడవు — నేర్పరివి, ప్రేమవురా — అయియున్నావు సుమా, అని — ఇట్లుపలుకుచు, తన్నున్ — అతనిని, మెచ్చుచోన్ — శ్లాఘించుచున్న సమయమున, ఇందు మొదటిపాదమున 'జారిన' అనుపదము శేషముగా నున్నది కొందఱు దీనిని శకటరేఫముగా వాడుచున్నను ఈగ్రంథకర్త రెండురూపములతో నిష్పత్తియునఁ బ్రయోగించిన ట్లూహింపవలసి యున్నది. (స్వా 21-63చూ) 'ని. జారు — పలాయితుఁడవు, ముడివీడు. కాలైనను మాటైనను జారిన నీయ్యరాదు' ఆం. నీ. 'జారు... పలాయితుఁడవు' ఆం. వీ. ఆంధ్రపదపారిజాతము సున్నను నిఘంటువులందు వీరెండురూపములు కన్పట్టుచున్నవి. 'ని. జారు (క్షరణము) గిలనము, జారుట. పలాయనమునుట. వదలిపోవుట. 'జారు ముడి. కేశబంధవిశేషము' ఆం. శ. పా. ''ని. జారు. పలాయితుఁడవు. ముడివీడు' శు. ప. పా. ఉదా. 'వ. జారు కొప్పులం దొరఁగువిరిముత్తులతో' వసు. వ్యా. జారు......రంగు, జారుకొప్పులం దొరఁగు — జారుసిగలవల్లనుండి రాలుచున్న, చతు. 2-1. 'ఉ. తల్లులమాత్రమందు బ్రాంకి తుంపురులుగా జారెన్' వసు. వ్యా. తుంపురులుగాజారెన్ — శీకరములుగా జారెను, ఘంటసీయుండా — హిమమూయమునట్లుగా జారెనని సంబంధము. (వసు. 93 పు) ఇటియు నాగపదపారిజాతము 'జారు' శబ్దము నందలి 'ఆ, వర్ణమునకును 'జా' వర్ణమునకును యతి చెప్పఁబడినది. దీనిని నిత్యసమాసయతియందురు. తే. పదము విభజించి చెప్పఁ జొ ♦ ప్పడని యతిపయు, నన్యశబ్దంబుఁ గాని నిశ్ర ♦ యాంబుఁ జెప్ప, నవినాడు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁ గృతులు, నంటి సుకవిసంస్తుతా ♦ ప్పలుకుబడి' యులు. ఈపద్యమున 'మెచ్చుచోన్' అనుటకుదా. 'ము. కేరుచు చోప్పనాయుపాదము గుసన్, నాలుగంట్రోచ లతాంగి' పారి. 'సీ. దేవిఁ గాంచ్రీతితో వని నీఁగాంచితి, సనియున్న చోపకా ♦ త్మసన నిన్ను, పాడి సువిఖ్యమాంపావింప' భారం. స్వభావోక్త్యలంకారము 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ప్రతా.

తా॥ సంభోగకాలమున ముడివీడినశిరోజములను జక్కఁగా ముప్పుకొనుచు నుదికనడిచె పయ్యెదతో నొదలిచెమ్మటచుక్క లాఱునట్లు విసరికొనుచు, తాంబూలముయొక్క సువాసన దిశలయందంతటను వ్యాపింపఁగా నతనితో సురతవిద్యయందుఁ జాతుర్యముగలవాఁడవు నీతో నెవ్వరు సరిరారని పొగడుచున్న సమయమున.

—: నిరంకుశుఁడు నారదునిఁగాంచి రంభతోఁ బ్రశ్నించుట :—

వ॥ యథేచ్ఛగా నభోమార్గంబునం జనునారదుఁగాంచి యాచిగురుఁబోఁడి కతం డిట్లనియె. 9

అ॥ యథేచ్ఛగాన్ — ఇష్టమువచ్చినట్లుగా, 'యథాసాదృశ్య, ఇత్యవ్యయీభావః' 'ని. ఇచ్ఛా కాంక్షాస్పృహేహాతృడ్వాంఛాలిప్సామనోరథః' అ. నభోమార్గంబునన్ — ఆకాశపథమున, చను నారదున్ — పోవుచున్న నారదుఁ డను మహర్షిని, కాంచి — చూచి, అతండు — ఆనిరంకుశుఁడు, ఆచిగురుఁబోఁడికిన్ — ఆదేవవేశ్యతో, ఇచట 'చిగురుఁబోఁడి' అనుటకు 'సూ. ఉపమానములు సామాన్యవచనంబులతో నుపమాన పూర్వపదకర్మధారయంబులు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'మ. చిగురుంబోఁడి యొఱుంగనేర కళా' ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవువిధమునఁ బలికెను, ఇందు 'ఆచిగురుఁబోఁడికతండిట్లనియె' అనుచోట షష్ఠీవిభక్తియగుటకు "సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకంబొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్త్యర్థంబులకుమాఱుగా దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'అంగజుతి కాదరించెన్' కళా.

సీ॥ కారుణ్యరసవృష్టిఁ • గమనీయతనుయష్టి, చిగిరించెనా జటా • శ్రీ దలిర్ప
నమృతఘనీభావ • మనఁగ నొప్పువిభూతి, ధవళితాంగరుచి • దివిఁ జెలంగ
హస్తాంబుజంబుపై • నాడుమట్పదపరం, పర నాఁగ రుద్రాక్ష • మాల దనర
సముదంచితానంద • జలధి ఘూర్ణిలుమాడ్కి, మారుతాహతిచేత • మహతి మ్రోయఁ
తే. బ్రకటతేజోవిశేషంబు • బాలసూర్య, సృష్టి గావింప నయనసం • తుష్టి గాఁగ
నరుగుదెంచుచున్నవాఁ • డభ్రవీథి, నీశుఁ డెవ్వాఁడు గిరిజపూ • ర్ణేందువదన. 10

అ॥ గిరిజపూర్ణేందువదన — నిండుచందమామవంటి మోముగల యో దేవతాకాంతా, కారుణ్యరసవృష్టిన్, దయారసముయొక్క వర్షముచేత, దయ యనెడు జలముచేత ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఇచట 'కారుణ్యరస' మనుటకు "సీ. కరుణారసముపొంగి తొంగెడుచూపున, శశిరేఖవమృతంబుజాలుం వారి" భార. రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని. శృంగారాదౌ కషాయాదౌ • ఘృతాదావవిషే జలే, నిర్యాసే పారదే ధాతౌ వీర్యేచ రస ఇష్యతే' ధనం. "గుణేరాగేద్రవేరసః" అమర. కమనీయతనుయష్టి — ఇంపైన దండమువంటి దేహము, అనఁగా గట్టువంటి మేనును. చిగిరించెనాన్ — పల్లవించెనేమో యనునట్లు జటాశ్రీ — జడలయొక్క సంపద, తలిర్పన్ — అతిశయించ గా, అమృతఘనీభావము — సుధయొక్క గడ్డకట్టుట, అనఁగన్ — అనునట్లుగా, ఇచట అమృతశబ్దమునుగూర్చి 'ని. పీయూష మమృతం సుధా' అ. ఒప్పువిభూతి — ప్రకాశించుచున్న భస్మముచేత, ధవళిత — తెల్లనయియున్న, అంగరుచి — శరీరముయొక్క కాంతి, దివిన్ — ఆకాశమునందు, చెలంగన్ — ఒప్పఁగా, హస్తాంబుజంబుపైన్ — తామరపూవువంటి చేతిమీఁద, ఆడుమట్పదపరంపర — వర్తించుచున్న తుమ్మెదలయొక్క పరంపరయో నాఁగన్ — అనునట్లు, రుద్రాక్షమాల — రుద్రాక్షలతోఁ గూడినజపమాలిక, తనరన్ — ప్రకాశింపఁగా, సముదంచితానందజలధి, సముదంచిత — ఒప్పుచున్న, ఆనందజలధి — సంతోషమనెడుసముద్రము, ఘూర్ణిలుమాడ్కిన్ — ధ్వనిచేయునట్లవలె, అనఁగా సముద్రపుమ్రోతవలె ననుట. మారుతాహతిచేతన్ — వాయువులయొక్క తాఁకుడుచేత, మహతి — నూఱుతంత్రులు గలదయిన తనయొక్క వీణ, 'ని. వీణాభేదేఽపి మహతీ' అ. మ్రోయన్ — మ్రోగుచుండఁగా, ఇచట నారదునివీణ మహతియనుటకు 'ని. విశ్వావసోస్తు బృహతీ. తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యాత్, సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ' వైజ. ప్రకటతేజోవిశేషంబు. ప్రకట — స్పష్టమయిన, తేజోవిశేషంబు — దీప్తియొక్క యతిశయము, బాలసూర్యసృష్టిగావింపన్. బాలసూర్య — ఉదయించుచున్నట్టి సూర్యునియొక్క, సృష్టి — పుట్టుకను, గావింపన్ — కలుగఁజేయ గా, నయనసంతుష్టి. నయన — కన్నులకు, సంతుష్టి — ఆనందము, గాఁగన్ — కలుగఁగా, అభ్రవీథిన్ — ఆకాశమార్గమున, 'ని. ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియా మభ్రం వ్యోమ పుష్కర మంబరమ్' అ. అరుగుదెంచుచున్నవాఁడు — వచ్చుచున్నవాఁడు, ఈశుఁడెవ్వాఁడు — ఈపురుషుఁడెవ్వరైయుండును, ఇచట 'ఈశుఁడు' విశేష్యము ఉద్దేశ్యము 'ఎవ్వాఁడు' విధేయము. 'సూ. ఉద్దేశ్యవిధేయభిన్నంబు విశేష్యంబు' ప్రౌ. వ్యా. 'ప్రకటతేజోవిశేషంబు బాలసూర్యసృష్టి గావింప' ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు ముత్ప్రేక్షాలంకారము. "సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య పరేణయత్" కా. ప్ర. 'ఆనందజలధి-హస్తాంబుజము' రూపకాలంకారము. 'వృష్టి యష్టి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓ దేవకాంతా! వర్షాకాలమునందు నిండారుచున్న కఱ్ఱివంటిగట్టియొకలు చిగిరించిన దేమో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న జడలతోను, నీలవర్ణముగా నున్న యాకాశమునందు దమ్మృతము గడ్డగట్టిన దేమో యనునట్లొప్పుచున్న మేనఁ గలవిభూతియొక్క తెల్లని కాంతితోను, తామరపువ్వువంటి చేతియందుఁ దుమ్మెదలవరుసలేమో యనునట్లులరాజుచున్న రుద్రాక్షమాలతోను, సంతోషమనుసెను సముద్రమునొక్క రొదయేమో యనునట్లు గాన్పులగా మధురమైన ప్రవర్తించుచున్న నుఱుమింగెలుగల వీణయొక్క ధ్వనితోను, తనయొక్క స్వచ్ఛమైన మహాప్రకాశమునకు బాలసూర్యుఁ డుదయించు చుండఁగాఁ జూచువారలకు గన్నులపండువు గావించుచు నంబరవీథిం జనుచున్న యా మహానుభావుఁ డెవ్వరై యుండునో కదా.

—. రంభ నిరంకుశునకు సైగఁ జేయుట :—

ఆ॥ అని యడిగినభూసురునకుఁ, గనుసన్నయొసఁగి దేవ ♦ కాంతామణియుఁ
మునికుంజరుఁ డెఱిఁగెను, దమరంభగ నపని విప్ర ♦ తనుజాతునిగన్. 11

అ॥ అని-ఇట్లు, అడిగినభూసురునకున్ — ప్రశ్నించిన యాబ్రాహ్మణునితో, ఇచట భూసుర శబ్దము "సూ. సురశబ్దము నిత్యముగా నసురశబ్దము వైకల్పికముగా స్త్రీసమంబులను" బా. వ్యా భూసురునకున్ — అని ప్రయోగించుటకు "సూ. షష్ఠీస్థానంబగు కువర్ణకంబాక్కేకచో, ద్వితీయాది విభక్తులకు మాఱుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి" ప్రౌ. వ్యా. దేవకాంతామణియున్ — చక్కని దయిన యారంభ, ఇచట సముచ్చయమునుగూర్చి "సూ. సర్వనామంబులకును గళలగునవ్యయంబులు తను గడపల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణంబులయందును శబ్దంబుకేతనుగవను. కళలపదములంత శబ్దంబులమీఁద నయ్యవియు వర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు. మఱియు నవిశేషమష్టియందు యొక్క లోపించినపుడు లాగమాంతబహువచనంబుమీఁదను సముచ్చయమునం జూపట్టెడు" ప్రౌ. వ్యా. కను సన్న + ఒసర్చెన్ — కనుసైగ జేసెను, మునికుంజరుఁడున్ — మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన నారదుఁడు "ని. స్యు రుత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభకుంజరాః. సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః" అ. తనున్ — అతనిని, రంభగన్ — రంభయనియును, అపని — ఆ యుపకారని, విప్రతనుజాతునిగన్ — బ్రాహ్మణునిసమాసః ఒనియు, ఎఱింగెను — తెలిసికొనెను, "ఓ రంభా! ఈమునియెవ్వ రనుచుండ నాపెకసగెను" అనుటచే సూక్ష్మాలంకారము. "క. ఇంక్షితి, దలపోయ నపం, లక్షితసూక్ష్మార్థకాశ ♦ ప్రకటనసై, చక్షుర్వ్యాము సూక్ష్మంబగు" కా. లం. సం. "క. యాపసు సూక్ష్మము పరిహృత్, జ్ఞాపకసామాన్యచేష్ట ♦ నభివర్ణింపన్, ఆసద్మనయన నేఁ గన బాపట్టమణి నెయిలఁ గప్పెఁ బ్రాణశ్వనిత్వన్" అ. సా. సం. "కృతో ఒపి లక్షితః సూక్ష్మ స్సూక్ష్మో ప్యర్థా ప్రకాశ్యతే, ధర్మేణ కేనచి ద్యత్ర తత్సూక్ష్మం పరిచక్షతే" కా. ప్ర. ఉదా. "సంకేత కాలమనసం, విటం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా. హసన్నేత్రార్పితాకూతం లీలాపద్మం నిమీలితమ్" ధ్వన్యా. సంతోషమానందముతో నీమహానుభావుఁ డెవరని గర్భనడుచుచుండఁ గనే యాతఁడు మనకపకార మొన రించు నారదుఁడుసుమా! అని సైగఁ జేయుట. విసమాలంకారభేదము. ... "క్రీత్వా కశ్చిత్ప్ర్యవస్తూని ..."

త్యుక్తమార్గాత్, గత్వాగత్వాపున్నస్తత్రాంప్రధానేక్ష” - ఇట్లు కొన్ని వస్తువులనమ్ముకొని సుంకము చెల్లించకుండ రాత్రిపూట బయలుదేరి తప్పుత్రోవను బోగాఁబోగా, దొంగ నచటికి సుంకము చెల్లించుకొను గృహమునకేచేరెనట.

తా॥ ఇట్లు ప్రశ్నించినతోడనే రంభ నిరంకుశునకుఁ గన్నుసైగఁ జేసెను. నారదమహర్షి యప్పుడే యామె రంభయనియు, శ్రోత్రియుఁడు బ్రాహ్మణుఁడనియు తెలిసికొనెను.

ఉ॥ భూసురపుంగవుండు ముని ♦ పుంగవుఁ గన్గొని యీతఁడెవ్వఁడో
కా సురకాంత యంచుఁ బలు ♦ కం గనుగీటె స్వనామగోపనే
చ్ఛాసముదీర్ణతన్ దివిజ ♦ సంయమియున్ దెలిసెన్ రతోత్సవా
భ్యాసుల సంతతోక్తిపరి ♦ హాసుల వారల మర్మకర్మముల్. 12

కవి పూర్వపద్యాభిప్రాయమునే మరలఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ భూసురపుంగవుండు — బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యానిరంకుశుఁడు. మునిపుంగవున్ — మునిశ్రేష్ఠుఁడగు నారదుని, కన్గొని — చూచి, ఇచట ‘కన్గొని’ అనుటకు “సూ. క్రియా యోపదారస్వాన్యత్ ... ” అన. ఇందు ఉకారలోపమును గూర్చి ‘గీ. కాంతచన్ధవచనుగవ కార్మ్ముకప్రు, కామమెుప్రు’ అప్ప. ‘సూ. క్వచిద్వ్యవేత్సమానేఽపి ప్రాణమాత్రస్య సంప్రత్యేః’ అన, సురకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁ జక్కని దానా, ఈతఁడెవ్వఁడో కా — ఈమహనీయుఁ డెవ్వరో తెలియునుగదా, అంచున్ — ఇట్లు, పలుకన్ — మాట్లాడఁగా, స్వనామగోపనేచ్ఛాసముదీర్ణతన్, స్వనామ — తన పేరును, గోపన — దాఁచుట యందు, ఇచ్ఛా — అభిలాషయొక్క, సముదీర్ణతన్ — ఉదాత్తభావముచేత కనుగీటెన్ — కనుసైగఁ జేసెను, దివిజసంయమియున్ — దేవముని యగు నారదుండును, రతోత్సవాభ్యాసులన్ — రతోత్సవ — సంభోగమువలని సంతోషముయొక్క, అభ్యాసులన్ — వానికఁగల్గినట్టివారిని, సంతతోక్తి పరిహాసులన్ — సంతత — ఎడతెగని, ఉక్తి — పలుకులతోఁ గూడిన, పరిహాసులన్ — నవ్వుఁగలవారిని, వారల మర్మకర్మముల్ — వారియొక్క రహస్యమైనపనులు, అనగా నెవ్వరికి దెలియకుండ నీయిరువురుచాటుగా, జేసినపను లన్నియుననుట; తెలిసెన్ — ఎఱింగెను, ఈపద్యమున ‘ఈతఁడెవ్వఁడో కా సురకాంత’ అనుటవలనఁ జ......మేనిబిడ్డవో, గడిగికొనంగ వచ్చెవని కా శిశువాదలమేటఁ బావముల్, తనబుద నోళ్లుల్లాడును, అనిరైత్యభా. ఓరంభా! ఈతఁడెవ్వఁ డనుచుండ సైగఁజేయుట గనిపెట్టినారదుఁ డుభయుల మర్మకర్మములనుగూడ గుర్తించెననుటచేత సూక్ష్మాలంకారము. భ్యాసులన్ హాసులన్ — మర్మకర్మముల్ — అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నిరంకుశుఁ డామునివరేణ్యుని గాంచినతోడనే యోరంభా ఈమహనీయు డెవ్వ రని యడుగుచున్నంతలోనే తనపేరాసంయమి వినకుండునట్లు చేయ నభిలషించినదై యాతనికి సైగఁజేసెను. ఆదేవర్షిగూడ వీరిసంభోగవిషయ క్తిచిహ్నములను — విడతెగని పరిహాసవాక్యములనుబట్టి గాఁ — జేసికొను చున్న సంజ్ఞావిశేషములను సమస్తమును గ్రహించెను.

అప్పుడు నారదుండు దేనముసేతంబున.

అ॥ అపుడు — ఆసమయమున, నారదుండు ఆనారదమహర్షి, తనమనంబునన్ — తనయొక్క మనస్సులో.

— నారదుఁ డీపె రంభయని గ్రహించుట :—

క॥ ఇది నాఁటనుండి యీతని, మదనక్రీడావిశేష ♦ మహనీయగుణ సం
పద వీడి రాదు నిర్జర, సదనమునకు ధాత్రి విడిచి ♦ సతతముఁ గోరా. 14

అ॥ ఇది — ఈ సుస్వర్గస్త్రీ, నాఁటనుండి — అప్పటినుంచి, ఇంద్రుఁ డాజ్ఞాపించిన కాలము నుంచి యనుట. సతతమున్ — ఎల్లప్పుడును, ఈతని — ఈ రాజపుత్రునియొక్క, మదన.....పద మదనక్రీడా — సంపర్కముయొక్క, విశేష — అనేకమైన, మహనీయ — శ్రేష్ఠమైనయొక్క, గుణసంపదన్ — గుణాతిశయమును, వీడి — పరిత్యజించి వదలిపెట్టి, ధాత్రి విడిచి — ఈభూలోకమును వదలి, నిర్జరసదనమునకున్ — దేవలోకమునకు, రాదు - వచ్చుటకిష్టపడదు కాను, కోరా, అని ప్రశ్నార్థకము. అనఁగా దేవలోకమున సౌఖ్యమనుభవించుచుండెడు రంభ మానవలోకమునుండి రాఁబోదనుచు కచ్చెరువందుట. ఈపద్యమున నాఁటనుండి, యనుప్రయోగమునకు "సూ. పరే హ్రాద్యాదిశబ్దేషు సప్తమ్యర్థే విభక్తయః క్వచిన్నిత్యాః క్వచిద్వా న్యరహో తాసాం ప్రకారికా" అని.

తా॥ ఈమె యింద్రుఁ డాజ్ఞాపించినది మొదలు నిత్యము నీతనితో సంభోగసుఖంబులఁ దేలుచున్న మిక్కుటమైన ప్రీతివలన యీ భూలోకము వదలి స్వర్గమునకు పైకము రాఁ బోదుగదా! యని యాశ్చర్యపడెను.

ఉ॥ ఉండినయుండనీ యితని ♦ యొద్ద మనోభవకేళిలోలయై
దుండగమన్న నెట్టి యిఁక ♦ దుర్గుణదూషిత గాక మాకదో
దండ మనంగరాదె వెసఁ ♦ దాను నేఁడు వచ్చి కైతవో
ద్దండతఁ జూడఁగాఁ దగునె ♦ తాపసముఖ్యులతోడ దుష్టతన్! 15

అ॥ మనోభవకేళిలోలయై — సంభోగమునందాసక్తిగలదై, "ని. ద్రవకేలీపరీహాసాః క్రీడాలీలా చ నర్మ చ" అను మత్క్రీడాయాః నామాన్యశీః ఇతనియొద్దన్ — ఈవిప్రునివద్దను, ఉండినయుండనీ — ఉండినయుండనిమ్ము, ఉండినయున్నదనుకొందముగాని, దుండగము — మూర్ఖత్వము, అన్న నెట్టి — అనఁగా నెట్టిలోనున్నది, అనఁగా మూర్ఖులలక్షణ మిదియేకదా యనుట, ఇకన్ — ఇప్పటినుండియును, దుర్గుణదూషిత గాక, దుర్గుణ — చెడుబుద్ధిచేత, దూషిత — నిందింపఁబడినదై, కాక — అటువలెఁగాకుండ, మాకున్ — మావంటిమహాత్ములకు, ఇచట 'మాకు' అనుటకు "సూ. స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుత్వమతా" అని. ఈదా మాకెన్నంగలహాయి గూర్చెనో, దండమనంగరాదా — నమస్కారమనిదైన ననరాదా, అహో — మిక్కిలి తిరస్కారముచేతఁ బలుకుట, పాపము ఈవిధముగ కష్టములు సంభవింపనున్నవిగదా యనుట, వెసన్ — శీఘ్రముగ, తానును — ఆవిశ్వాసముతోను, నేఁడును — ఈనాఁడును, వచ్చి — నన్నుసమీపించి, తాపసముఖ్యులతోడన్ — ఋషులలో ప్రధానమైన మావంటి వారితో యనుట, దుష్టతన్ — దుర్మార్గముగ, కైతవోద్దండతన్. కైతవ — కపటముయొక్క, ఉద్దండత —

క్రూరత్వమును, చూపఁగాన్ — కనపఱచుట, తగునె — చెల్లునా, చెల్లవనుట, ఇందు 'ఉండీనుండనీ' అను ప్రయోగమునకు 'సూ. ప్రార్థనాదులం దప్రత్యయాంతక్రియలమీఁ దియిమ్మ కీకారంబు విభాష నగు' ప్రౌఢవ్యా. ఉదా. 'మ. మునిధర్మంబుల కెల్లవ ప్వని జనంబుల్ నవ్వినన్ నవ్వనీ' కళా. 'సూ. పునరుక్తి ర్థారణావ్యగ్రాత్వేప్సావిశిష్టే నవ్యక్తాత్' అథ. 'ఉండీనుండనీ - గాకమాకయోఁ-వేళీలోలయై, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ భోగలాలసుఁడై యుఁడెను చెంతనుండినమానె. దుర్మార్గమనిన నిదియేకదా! ఇంతటనైనను దుర్బుద్ధిగలదియను లోకనిందను పొందక మావంటి మహాత్ములను నమస్కరింపగూడదా! పాపము వీనిగతి యేమి కానున్నదో అదియును వాఁడును వచ్చు మహాత్ముల మగు మావంటివారి యెడల తను చెడుబుద్ధి విశేషమునునట్లు కపటకృత్యములతోఁ బ్రవర్తింపఁ దగునా.

—: నారదుఁడు దేవలోకమున కేగుట :—

శా॥ కానీ దీనికిఁగా నొకానొకప్రసం♦గం బింద్రునొద్దన్ వచో
నూనప్రౌఢిమఁ జెప్పి కొంతకలహం♦బుం బెంచఁ జోటుండఁగా
నానాభూములకేగనేటికి వృథా♦ నాకంబుచేరఁ జనం
గా నిట్టిప్పుడె వేళయంచు జనియె♦ న్గౌతూహలాభ్యున్నతిన్. 16

అ॥ కానీ — అయినయగానిమ్ము. సరేమంచిదిలే. భేదించుటను దెలియజేయును. 'ని. గీ. కాని కానీయనంగ వికల్పమునకు, నెదుటి వాగ్విరుద్ధమునకు' ఆం. ప. ని. 'సూ. ప్రార్థనాదులయందు ఇమ్మనకు ఈవిభాషనగు' బా. వ్యా. ఉదా. ద్వి "ఆనందమకులకాంతి♦యరుదెంచి కాంచి,కాని కానీ పోదు గాని లెమ్మనుచు, నొఱపైనతనకేల♦నొకకోలఁబూని, తలుమబిత్తరము త♦త్తరమురెట్టింప" అప్ప. దీనికి గాన్ — ఇందునిమిత్తమై, ఇంద్రునొద్దన్ — ఇంద్రుని సమీపమున, ఒకానొకప్రసంగంబు—యేదియో యొకప్రస్తావన, వచోనూనప్రౌఢిమన్—వచో — వాక్కులయొక్క, నూన — నిశ్చయమైన, 'ని.నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయం' అను. ప్రౌఢిమన్ — నేర్పుతో, ఈప్రౌఢిమశబ్దమునుగూర్చి ద్వి. 4 వ పద్యమునఁ జెప్పబడియున్నది. చెప్పి — బోధించి, కొంతకలహంబున్— కొంతకయ్యమును, పెంచన్— వృద్ధిచేయుటకు, చోటుండఁగాన్ — తావుండగా— తగినసమయముండగా, నానాభూములకున్— అనేకస్థలములకు, 'ని. నానా నేకోభయార్థయోః' అని. అ. ఏగనేటికిన్ — పోవుటయెందులకు, వృథా — వ్యర్థము, 'ని. వృథానిరర్థకావిధ్యో' అను. ఇచట నవ్యయప్రయోగమునుగూర్చి 'వ్యా. ప్రత్యయార్థావ్యయస్యాపి ప్రయోగః క్వచిద్భవేత్' అథ. దీర్ఘాంతమునుగూర్చి 'సూ అవ్యయస్యే తరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథిత స్తద్భవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్' అథ. నాకంబు చేరన్ — స్వర్గంబునకు సమీపించుటకు, చనంగాన్ — పోవుటకు, ఇట్టిప్పుడె — ఇటువంటిసమయమునన్, వేళ — మంచియదను, ఉచితసమయము, అంచున్ — అనుకొనుచు, కౌతూహల — కోరికయొక్క, అభ్యున్నతిన్ — అతిశయముతో, చనియెన్ — పోయెను, ఈపద్యమున ఇట్టిప్పుడె అని ప్రయోగించుటకు సూ. 'క్వచిత్ సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోప్యత్ర చ్యుతోభవేత్' అథ. 'ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు సంధియుఁ జూపట్టెడి' ప్రౌఢవ్యా. ఉదా. 'మ. తెలి చిట్టంబుధినాథనందనులు

దోషవ్యాఖ్యంబు సాలించి యందఱు పాఱంగ' నిర్వ. చ. 'ప్రియముల్ చెప్పిన నన్ను గైకొనక తృర్పిం చిప్లు జాల్మత్వ దుర్గ్రహశీలంబున నూరకుండితివి' ఇత్యాదుల చ్యుతసంస్కారము. అన్య యస్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణాకథిత స్పర్శవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిన్మవేత్' అథ. ఉదా......'నీకు నిది చేసెనదేమి వృథా శపింతురే' స్వా. ము. ఇచట ద్వితీయపాదమున సమాసగత మైన 'ఊకారము'నకును విశ్రమస్థానముగల బకారముపైనున్న ఊకారమునకును ఖండయతి చెప్ప బడి యున్నది. ఉదా, భాంబికావృషమునందు గ్రావులకు నిమ్మగి కేయుట యుండ ప్రసన్నదృష్టి, అని. ఛావ్యా చూ, 'కానీ వేనికిగా నో కానికే' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కానిమ్ము యింమునిమిత్తమై యామునిపతితో నేడయోం యొక ప్రస్తావన పశంబున నా పేర్పుకొలఁది వినుదీకరించి కొంతతగవుకు బెంచుటకుఁ బోవున్నదిగదా వివిధప్రదేశములఁ ద్రిమ్మరి తెలసి నిష్ప్రయోజనము. దేవలోకమున నింప్రనిస్సభకుఁ బోవనిదియు మంచితరుణము. అని తనలోఁ దానూహించుకొనుచుఁ గాంత్మతో నేగను.

వ॥ అంత నక్కాంతాతిలకం బాతనితో నిట్లనియె, 17

అ॥ అంతన్ — అంతట, అక్కాంతాతిలకంబు = చక్కనిదైన యోషాస్వనవస్త్రయాంధ్ర, ఆతని తోన్ — ఆనిరంకుశునితో, ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవువిధముగాఁ బలికెను. ఇచట 'అంతిన క్కాంత' అనుప్రాసము.

—: రంభ పిచారపడుట :—

ఉ॥ ఎక్కడివాఁడ వోయి యొక • యింత యెఱుంగవు బుద్ధికౌశలం
బెక్కడికేఁగె నాలుకప • యిన్నువుగింజయు నానసట్టి బొ
ల్తక్కరి నారదుం డతఁడు • దైవతమార్గమునందు నేఁగఁగా
నక్కట నన్నుఁ బేర్కొనితి • వాతఁడువిన్న ననర్థ మొందదే. 18

అ॥ ఓయి — ఓ బ్రాహ్మణుఁడా, ఎక్కడివాఁడవు — ఎక్కడినుండివచ్చితివి, ఒకయింత యెఱుంగవు — కొంచెమైనను దెలిసికొనలేవు, బుద్ధికౌశలంబు — మతియొక్క నేర్పరితనము, ఎక్కడి కేగెన్ — ఏస్థలమునకుఁబోయెను, ఏమయ్యెనో, అతఁడు — ఆముని, నాలుకపయిన్ — నాలుకమీఁద, రసజ్ఞాతలమున, నువుగింజయున్ — ఒక్కనువ్వుగింజ సైతము, ఒక్కతిలబీజమైనను, నానసట్టి — నాను నంతటికాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని, బొల్ — అధికమైన, తక్కరి — మోసగాఁడయిన తక్కు + అరి — తక్కరి. ఇదిటక్కరిరూపాంతరము, నారదుండు — కలహములంపెట్టువాఁడైన నారదమహర్షి, దైవతమార్గమునందున్ — దేవతలకు సంబంధమైన యాకాశపథమునందు, ఏగఁగాన్ — పోవుచుండఁగా, అక్కట — అయ్యో, ఇది సంతాపార్థకము, నన్ను బేర్కొనితివి — నాపేరునఁబిలుచు చున్నావు, ఇచటన్ పేర్కొనెదవు, అనియైననుండవచ్చును, ఆతనికిఁ దెలియునట్లు నాపేరుతోఁ బిలుచు చుంటివనుట, ఆతఁడువిన్నన్ — అతగవులమారి ముని వినినట్లయిన, అనర్థ మొందదే — కీడుగలుఁగదా,

ఈపద్యమున 'నన్ను జేర్కొంటివి' అనుటకు 'సూ. వర్ణాగమోవిశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు' శబ్దచిం. నీవు జేర్కొనుటచే మనకుకష్టము సంభవించు ననుహేతువుచేఁ గావ్యలింగము, 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్య పదార్థతా' కా. ప్ర.

తా॥ ఓయీ! ఎక్కడనుండివచ్చితివి. నీకుఁ గొంచెమైననుదెలియదే నీమతియేమైనది? నాలుక మీఁద నువ్వుగింజ నానుసంతటి కాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని మిక్కిలి మోసగాఁ డయిన నారదుఁ డాకసమునఁబోవుచుండఁగా నయ్యో నాపేరుతోఁబిలుచుచుంటివి. ఆతఁ డీమాట విని నట్లయిన మనకుఁ గష్టముగలుగదా.

క॥ ఆతఁడు విన్నప్పుడె పురు, హూతుఁడు వినుటయును బుద్ధి ♦ నూహింపు శచీ
నేత వినెనేని వెతయగు, చేఁతయె కా తెలిసికొనుము ♦ సిద్ధము గాఁగన్. 19

అ॥ బుద్ధిన్ — నీమనసునందు, ఊహింపు — తర్కింపుము, ఇచట మువర్ణలోపమునకు 'సూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వేకధ్యయేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతెంవదంత్యేకే, నప్రాణేతుకదాచన' అధ. ఆతఁడు — ఆనారదుఁడు, విన్నప్పుడె — వినినకాలముననె, పురుహూతుఁడు — ఇంద్రుఁడు, వినుటయును — ఆలకించుటయును, ఇచటఁగ్రియాన్వయ వాక్యంబు నవ్యంగ్యముద్యోతకంబగుటకు 'సూ. క్రియాన్వయ వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యార్థద్యోతకంబులగు' ప్రౌ. వ్యా. శచీనేత — శచీదేవికి భర్తయగు నాయింద్రుఁడు, వినెనేని — ఆకర్ణించినట్లయిన, వెతయగు చేఁతయకా. కష్టముకలుగునట్టి, పనియే కదా ఇచటను వ్యంగ్యార్థద్యోతకముకలదు. 'చేఁతయకా' అనుటకు సూ. 'అకానిత్యర్థకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. అపజయము కాలక్షింపి, భార. సిద్ధముగాఁగన్ — నిక్కముగా, తెలిసికొనుము — ఎఱుంగుము, ఇందు రంభయొక్క పరకీయనాయికాత్వము సెప్పఁబడినది. 'క. అన్యయనఁగ నన్యోఢయు' అనిచంద్రా. అని నరస. అలం. అక్రమాతిశయోక్తి "అక్రమాతిశయోక్తి స్స్యాత్ సహత్వే హేతుకార్యయోః" అనిచంద్రా. ఈపద్యమున విషాద మను భావముచెప్పఁబడినది.

తా॥ ఆతఁడు వినఁగానే యింద్రునకుఁజెప్పను. ఇంద్రుని చెవిఁబడెనేని కష్టముగలుగు పనియే కదా! రూఢిగాఁ దెలిసికొనుము.

గీ॥ మనము చేసినసుకృతసం ♦ పద నతండు, వినక పోయిన బ్రదికితి ♦ మనఘవర్య
విన్నయప్పుడె యొకకీడు ♦ వెదకుఁ గాని, మాని పెట్టినతంత్రంబుఁ ♦ గానలేఁడు. 20

అ॥ అనఘవర్య — పుణ్యపురుషుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మనము — మనమిరువురము, ఇచట 'సూ. ఉభయార్థే భవేదత్వమర్థభేదేక్వచిన్నతత్' అధ. 'సూ. భూయఉభయార్థవాచీయః కశ్చిద్భవతి నిత్యబహువచనః తస్యజనోముశసోల' శబ్దచిం. చేసిన సుకృతసంపదన్ — పూర్వముచేసికొనిన, పుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత, అతఁడు — ఆనారదుఁడు, వినకపోయినన్ — వినకుండవెళ్లినట్లయిన, బ్రతికితిమి — సుఖముగాజీవించుదుము, విన్నయప్పుడె — వినినకాలముననే, ఒకకీడువెదకున్ — ఒక్కచేటును గలుగఁజేయుట కాలోచించును, కాని — అయినప్పటికిని, మాని — అఋషి — పెట్టినతంత్రంబున్ — పన్నినయుక్తిని, 'ని. తంత్రంకుటుంబకృత్యేస్యాత్సిద్ధాంతే చౌషధోత్తమే, ప్రధానేతంతు

వాయేచశాస్త్రభేదే పరిచ్ఛదే మే. కానలేఁడు — కనుగొనజాలఁడు, అనఁగా నారదుండెంతచెప్పిన నంతయే తప్పక జరుగునుట, ఇందు 'మనయదృష్టమువలన నామహర్షి వినకుండినచో మనము బ్రతుక గలము దురదృష్టవశమున నీపలు కతనిచెవిఁ బడినచోఁ గిష్టముతప్పదు' అనుటచే విషాదమనుసంచారి భావమువిస్పష్టమగుచున్నది. "విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాపాయచింతనైః" అనిప్రతా.

తా॥ మనయదృష్టపూర్వపుణ్యసాఫల్యంబున నతఁడు వినకుండ వెళ్లినేని బ్రతుకఁగలము. వినిన తోడనే యొకకీడు గలిగించ బ్రయత్నించును. అయిన నీవుపెప్పన్నగడల నాయింద్రుఁడు తెలిసి కొనలేఁడు.

—: ధర్మశీలుఁడు ప్రశ్నించుట :—

క॥ ఆమాట విని యొకించుక, భూమీపతి నవ్వి మౌని ♦ పుంగవ కరుణా
ధాముఁ డగు నారదునకే, భామామణి యింత యేల ♦ భయపడియె నొకో. 21

అ॥ ఆమాట—ఇట్లుచెప్పిన యాపులహునివాక్యమును, విని— ఆలకించి. భూమీపతి — భూమికిఁ బతియైన యారాజు, ఒకించుకనవ్వి — చిఱునవ్వునవ్వినవాఁడై, మౌనిపుంగవ — ఓ మునిశ్రేష్ఠుఁడా, కరుణాధాముఁడు — దయకునివాసమయినవాఁడు, అగు నారదునకే — అయినట్టి నారదమునినిమాచిన మాత్రమునకే, భామామణి — ఆరంభ, ఇంత — ఇంతగొప్పగా, ఏలభయపడియె నొకో — ఎందునకు భీతిఁజెందెనోకదా, అనఁగా నాతాపసునకుఁ గోపము లేదుగదా యింతలోనే యారంభ యేలభయ పడె ననుట, ఇందు హాస మనుభావము చెప్పఁబడినది 'వికృతి దర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హాసః' ప్రతా.

వ॥ అని యడిగిన ధర్మశీలునకుఁ బులహుం డిట్లనియె. 22

అ॥ అని — ఇట్లని, అడిగినధర్మశీలునకు—ప్రశ్నించిన ధర్మశీలుండను రాజునకు, పులహుఁడు— పులహుఁడను మహర్షి, ఇట్లనియెను — ఈప్రకారముగాఁ జెప్పెను.

—: పులహుని సమాధానము :—

సీ॥ దివిజకాంతామణి ♦ యవనీస్థలంబున, కరుదెంచు టపరాధ ♦ మౌన కాద?
అది మునుంగాక మో ♦ హావేశమున మర్త్యు, ననుభవించుట నేర ♦ మౌన కాద?
ఇంత మాత్రమె చాల ♦ కేప్రొద్దు వానికి, నమకూల యాటక ♦ ప్పౌన కాద?
అది కారణంబుగ ♦ నమరేంద్రు సేవకు, వరుగమి యాగడం ♦ బౌన కాద?
తే॥ చూడు మీ యెన్నివిధములఁ ♦ జూచికొన్న, రంభ యెడ దుండగమెధరా ♦ రమణవర్య
యది యెఱిఁగి చేరాదయ్యె ♦ నమరమౌని. కొండగానితనానకు ♦ గురువు గాన. 23

అ॥ ధరారమణవర్య — రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, దివిజకాంతామణి — దేవలోకమున నుండెడియా వేశ్య, అవనీస్థలంబునకున్ — భూలోకమునకు, అరుదెంచుట — వచ్చుట, అపరాధము—

నేరము, కానకాద — అగునా కాదా, ఇదియొక నేరమనుట, అదియునుంగాక — అంతమాత్రమే
కాకుండ, మోహావేశమునన్ — మరులుకొనియొకలంజెయుంగవుండుటవలన, మర్త్యున్ — ఒకమానవునితోఁ
గూడి, అనుభవించుట — సంభోగసౌఖ్యములనుభవించుట. నేరము — తప్పు, కానకాద — అగునా
కాదా, ఇంతమాత్రమె నాగాలక — ఈయుపరాగమునఁ బాకుండ, ఏప్రొద్దున్ — ఎల్లప్పుడును. వానికిన్ —
అతనికి, అనుకూలయౌట — ఇష్టురాలగుట, తప్పు — దోషము, కానకాద — అగునాకాదా,
అనికారణంబుగన్ — ఆ హేతువువలన, అమరేంద్రసేవనన్ — దేవతాప్రభువగు నింద్రునిఁ గొలు
చుటకు, అరుగమి — పోకుండుట, ఆగడంబు — దుష్టత్వము, కానకాద — అగునాకాదా, ఇచట
'ఆగడము' అనుటకు "వ. అగణితముక్తాదామాభిరామంబై ప్రేమాస్పదంబగుచుం గందర్పకర
కంబు బిబ్బోకంబునాగడము సేయు కంఠసాధారంపర్యంబును" నార. ప్ర. చూచుచు — పరీక్షించుచు,
ఎన్నివిధములన్ — ఎన్నిరీతులచేత, చూచికొన్నన్ — పరిశీలించినను, దంభయోషన్ — ఆయప్సరస
యందు, దుండగమె — దుష్టత్వమే, (కలదు — ఉన్నది,) ఇదియధ్యాహారము; అడిరయెఱిఁగి — ఆ
నేరమును దెలిసికొని, కొండెగానితనానకునునువుగానన్. కొండెగానితనానకున్ — చాడీలుచెప్పునటు
వంటికార్యమునకు, ఇచట 'కొండెగాఁడతనము' అనుటకు "సూ. తనవర్ణకంబుపరంబగునిపుడు తచ్ఛబ్దా
ర్థమునకు లోపంబు విభాషనగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "క. పె. ల్లాకొన్నతనాన" భీమ. గురువుగానన్ —
అధికుఁడైయుండెనుగనుక, అమరమునినిన్ — ఆదేవర్షిని, చేరరాదయ్యెన్ — సమీపమునకుఁ గూడ
రాదాయెనుగదా, ఈపద్యమంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| దివిజకాంత యింద్రునానతిచొప్పునఁ బ్రవర్తింపక భూలోకముననే కాపురముండు
టయు, నిరంతరుని వీనని ప్రేమతో వర్తించుటయు, సురసభకుఁ బోకుండుటయు, నేరములేకదా.
ఆకారణముననే నాగదునిఁ జూచి యంతటిభయమును జెందినది.

తే|| భూసురప్ర్వన కొకనాఁడ • పోయి కౌఁగి, లిచ్చి రమ్మని పంపినా • డింతె కాని
సంతతము వానితోఁ గేళి • సల్పుమనుచుఁ, బలిచెనే తన్ను లోకైక • భర్తయైన. 24

అ|| లోకైకభర్త. లోక — భువనములన్నిటికిని, ఏక — ముఖ్యమైన, "ని. ఏకేముఖ్యాన్య
కేవలాః" అ. భర్త — అధిపతియైనయింద్రుఁడు, ఐనన్ — అయినప్పటికిని, తన్నున్ — ఆరంభను,
భూసురప్ర్వనకున్ — పుడమివేల్పుపైన యానిరంకుశునకు, ఒకనాఁడ — ఒక్కదినమే, పోయి — అతని
దగ్గరకుఁబోయి, కౌఁగిలిచ్చిరమ్ము — ఆలింగనమొసఁగిరమ్ము, అని — ఇట్లుచెప్పి, పంపినాడు — అంపి
యుండెను, ఇంతెకాని — ఈమాత్రమే కాని, సంతతమున్ — ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్ — ఆబ్రాహ్మ
ణునితో, కేళిసల్పుమనుచున్ — సంభోగించుచుండుమని, పలిచెనే — పలికినాఁడా.

క|| ఈమాటలు ముని దివిజ, స్వామికి విన్పించువేళ • జననాథ యతం
డే మైత్రిఁ బ్రశంసించుచు నా, యామానిని యతని కంత • యలికెం జూమ్మా. 25

అ|| జననాథ — ఓరాజా, ముని — ఆనారదుఁడు, ఈమాటలు — ఇచ్చటజరిగిన సర్వవృత్తాం
తమంతయును, దివిజస్వామికిన్ — దేవతాప్రభువగు నింద్రునకు, వినిపించువేళని — చెప్పినట్లయిన,

అతండు – ఆయింద్రుండు, ఏమనిశాసించునో – ఏవిధముగ నాజ్ఞాపించునోకదా. ఇచట 'ఏమని' అనుటను 'సూ. ఏమ్యాదులయిత్తునకు సంధి వైకల్పికముగానగు' బా. వ్యా. అని – ఇట్లు తలంచి, ఆ మానిని - ఆమానవతి, అతనికిన్ - ఆనారదునకు, అంత - అంతయనేకముగా, అలికెంజుమ్మీ - భయపడెనుసుమా.

—: నారదుండింద్రసభకుం జేరుట :—

వ॥ ఇదియిట్లుండె నట నారదుండు చని యెదుట హాహాహూహూముఖ్య విఖ్యాతగాయన గేయ నవీనమాధురీ ఝరీతరంగనినదాయమాన మేనకాద్యప్సరః పాత్ర విచిత్రకంకణ ఝణత్కారచామీకర మేఖలాకింకిణీ ఘుళఘుళనూపుర కలకలధ్వనులచే సంతసించుచు సంతతవందమానత్రయస్త్రింశత్కోటి దేవతా సంసేవ్యమానుండై రత్నసింహాసనంబున నాసీనుండై యున్న సహస్రలోచనుం గాంచి నిలిచిన. 26

అ॥ ఇది - ఈవృత్తాంతము, ఇట్లుండెన్ - ఇటుండనిమ్ము, అట- అక్కడనుంచి, నారదుండు- ఆనారదమహర్షి చని- పోయి, ఎదుటన్-తనముందు, హాహా......ధ్వనులచే-హాహా...... హూహూ-హాహాహూహూవులను పేరుగల, ముఖ్య - గంధర్వ ప్రముఖులలో, విఖ్యాత - ప్రసిద్ధిగల, గాయన సంగీతమును పాడునట్టి పురుషులయొక్క, గేయ - పాట, నవీన - నూతనమైన, మాధురీ - మాధుర్యమనెడు, ఝరీ - ప్రవాహముయొక్క-తరంగ - అలలతోడి, నినదాయమాన - ధ్వనించుచున్న, మేనకాది - మేనకమొదలగు, అప్సరః - దేవవేశ్యలలో అప్సరః, నీళ్లనుండిలేచినవారు అనివ్యు. "అప్సు నిర్మథనాదేవరసాత్తస్మాద్వరస్త్రియః ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మాదప్సరసోఽభవన్" పాత్ర - నాట్యమాడెడు స్త్రీలయొక్క, విచిత్ర - చోద్యమైన, కంకణ - హస్తాభరణములయొక్క, ఝణఝణత్కార - ఝణఝణయనిమ్రోగుచున్నట్టియు, చామీకర - సువర్ణమయమైనమేఖలా - మొలనూలుయొక్కయు, కింకిణీ - చిఱుగంటలయొక్కయు, ఘుళఘుళ - ఘుళఘుళయనెడు, నూపుర-కాలియందెలయొక్కయు, కలకలధ్వనులచేన్- కోలాహలారావములచేత అనఁగా బహువిధములగు నినాదములచేననుట, సంతసించుచున్ - సంతోషపడుచు, సంతత......మానుండై, సంతత- ఎడతెగని, వందమాన- నమస్కరించుచున్న, త్రయస్త్రింశత్కోటి - ముప్పదిమూడుకోట్ల, దేవతా - దేవతలచేత, సంసేవ్యమానుండై - కొలువబడుచున్నవాఁడై, రత్నసింహాసనంబునన్- దేవలోకమునఁగలమణులతో నిర్మింపఁబడిన రాజపీఠమునందు, సింహాసన మనగా సింహముఖమేర్పఱచియుండు కనకమయ మగు నున్నతపీఠము. ఆసీనుండై - కూర్చున్నవాఁడై, ఉన్న సహస్రలోచనున్ – ఉండిన, వేయికన్నులుగల యాయింద్రునీ, కాంచి - వీక్షించి, నిలిచినన్- నిలఁబడఁగా, 'ముఖ్యవిఖ్యాత-గాయనగేయన-మాధురీఝరీ-పాత్రవిచిత్ర-కంకణఝణఝణ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దీనినిట్లుండనిమ్ము. అచ్చటినుండి కలహభోజనుం డరిగి తనయెదుట హాహాహూహూవులనెడు గంధర్వప్రముఖులలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కిన సంగీతవిద్యాధికులయొక్క గానమునందలి మాధుర్యమనెడు ప్రవాహముయొక్క యలలతోగూడి ధ్వనించుచున్న మేనక మొదలగు దివిజవేశ్యలలో నర్తకియొక్క వింతయైన హస్తాభరణములయందలి ఝణఝణ యనుమ్రోఁతయొక్కయు,నపరంజి మొలనూళ్ల

రొక్కయు, జిలుగుటలయొక్కయు ఘళఘళయనెడు కాలియందెలయొక్కయు మిశ్రితరవములచేత నానందమునొందుచు ననిశము నమస్కరించుచున్న ముప్పదిమూఁడుకోట్ల దేవతలచేఁ గొలువఁబడుచు దివ్యమణులతో రచింపఁబడిన రాజపీఠమునందుఁ గూర్చుండిన వేయికన్నులవానిం గాంచి నిలువంబడఁగా.

—: ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారములడుగుట :—

క॥ మునినాథుఁ గాంచి సురపతి, ప్రణుతసమారాధనార్ఘ్య ♦ పాద్యాదివిధు
ల్వినయముగ నొసఁగి యర్హాసనమునఁ గూర్చుండ ననిచి ♦ సలలితబుద్ధిన్. 27

అ॥ సురపతి - ఆదేవతాప్రభువు, మునినాథున్ - మునులలో శ్రేష్ఠుఁడగు నారదుని, కాంచి - వీక్షించి, సలలితబుద్ధిన్ — ప్రకాశించుచున్న తెలివితో, ప్రణుత.....విధుల్, ప్రణుత - స్తోత్రము చేయఁబడిన, సమారాధన - పూజించుటయును, అర్ఘ్య - పూజాద్రవ్యమును, పాద్య - పాదోదకమును, ఆది - మొదలుగాఁగల విధుల్ - విధానములను, చేయుటలను, వినయముగన్ - నీతితో, ఒసంగి - ఇచ్చి, అర్హాసనమునన్, అర్హ - ఉచితమైన, ఆసనమునన్ - పీఠమునందు, కూర్చుండనునిచి - ఉపవిష్టుఁడగునట్లుచేసి,

తా॥ దివస్పతి యమ్మునిశ్రేష్ఠునిఁ జూచి తనబుద్ధికుశలత దీపింపఁ బూజాద్రవ్యమును బాదోదకము నిడి తగినపీటయందు గూర్చుండఁజేసి.

క॥ మునియనుమతిఁ దానుచితా, సనమునఁ గూర్చుండి సత్ప్ర ♦ సంగంబున నో
యనఘాత్మ యెచటి కరుగుచుఁ, జనుదెంచితి రిటకు నాదు ♦ జన్మఫలమునన్! 28

అ॥ మునియనుమతిన్ - ఆనారదునియొక్కసమ్మతితో, తాన్ - ఆయింద్రుఁడును, ఉచితాసనమునన్ - తనకర్హతగల సింహాసనమున, కూర్చుండి - ఆసీనుఁడై, సత్ప్రసంగంబున్ - మంచిప్రస్తావనతో, ఓయనఘాత్మ - ఓపుణ్యపురుషుఁడా, ఎచటికరుగుచున్ — ఎచ్చోటికి బోవుచు, నాదుజన్మఫలమునన్ - నాయొక్కజననకాల శుభప్రాప్తివలన, ఇటకున్ - ఇచ్చటికి, చనుదెంచితిరి - వచ్చితిరి, ఈ బహువచనప్రయోగమునకు "స్యాత్పూజ్యత్వ వివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అని యర్థ. ఇచట ప్రస్తావనవశమున నారదునడుగుటయు నాతఁడు రంభయొక్క కృత్యములను జెప్పుటయును యుక్తియుక్తమే 'సూతాః పౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధా వంశశంసకాః, వందినస్త్వమలప్రజ్ఞాః ప్రస్తావసదృశోక్తయః' అనిశాస్త్రము. 'మునియనుమతితానుచితా' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆసంయమిసమ్మతితోఁ దానును దనసింహాసనమునఁ గూర్చుండి మంచిప్రసంగసందర్భమున నోపుణ్యాత్మా! ఎచ్చటికిఁ జనుచు నాయదృష్టవశమున నిటకుదయచేసితిరి?

—: నారదుఁడు రంభనేరములఁ జెప్పుట :—

క॥ అన విని ముని దరహాసితా, ననమున సురలోకనాథ ♦ నానాదిశలం
జని భువిని జిత్రమొక్కటి, గని వచ్చితి మీకుఁ దెలుపఁ ♦ గాఁ బలికెన్. 29

అ|| అనన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, ముని - ఆనారదుఁడు, దరహసిత - చిఱునవ్వుతోఁగూడిన, ఆననమునన్ - ముఖముతో, సురలోకనాథ - ఓస్వర్గాధిపతీ, నానాదిశలన్ - అనేకదిక్కులకు, చని - పోయినవాఁడనై చిత్రము - ఆశ్చర్యము, ఒక్కటి - ఒకటి, కని - చూచి, మీకుఁదెలుపఁగాన్ - దానిని మీకుఁజెప్పుటకు, పనిగలనై - కార్యముగలవాఁడనై, వచ్చితిన్ - ఏతెంచితిని, నారదుఁడు కలహములను బెట్టువాఁడగుటయేకాక యింద్రుని ప్రసంగవశమయిన ప్రశ్నయును 'హేతువే'యయినది, 'అన. విని. ముని' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అన విని నారదుఁడు మందహాసముతో నోత్రివిష్టపాధిపతీ నే నన్నిదిశలయందు సంచరించి యొకచిత్రము చూచి దానిని మీకుఁజెప్పఁ బనిగలిగి వచ్చితి.

క|| మునినాథ యేమిచిత్రము, గనుఁగొంటివొ యానతీయుఁ ♦ గదవే యనిన
న్వినవోయి నముచిసూదన, యనిమిషతరుణీలలామ ♦ యవనీస్థలిలోన్. 30

అ|| మునినాథ - ఋషిశ్రేష్ఠుఁడవగు నోనారదుఁడా, ఏమిచిత్రము - ఏమిచోద్యము, కనుఁగొంటివో — చూచియున్నావో, ఆనతీయ గదవే — సెలవియ్యఁగదవయ్యా, అనినన్ — ఇట్లుపలుకఁగా, నముచిసూదన — నముచియను శత్రునిఁజంపిన యోయింద్రుడా, వినవోయి — నేఁజెప్పు వృత్తాంతము నాకర్ణింపుము, అనిమిషతరుణీలలామ — దేవవేశ్యలలో యౌవనవతి యగు నారంభ, అవనీస్థలిలోన్ — భూమియందొకచోట, పైపద్యముతో నన్వయము. ఈపద్యమున 'నానతీయఁ గదవే' అనుటకు "ప్రార్థనార్థే భవే న్నాంతాత్కదేత్యర్థ విశేషదః" అని.

తా|| ఓమునీంద్రా నీవు కనుఁగొనిన వింతయేమియో సెలవిమ్మనఁగా సుత్రామా వినుము. రంభయను నప్సరోంగన భూలోకమునం దొకచోట.

క|| అలనాఁటనుండి ద్విజుఁడిం, గలఁగొని యిటు రాక యుండెఁ ♦ గా దానికి నా
యిలవేల్పే యిలువేలుపు, బలభేదన యేమిచెప్పఁ ♦ బనియున్న దికన్. 31

అ|| బలభేదన — బలాసురుని సంహరించినవాఁడా, అలనాఁటనుండి — శివునియానతి ననుసరించి నీవురంభకాజ్ఞయొసంగిన దినమునుండియు, ఇచట 'అల' దేశ్యము ప్రసిద్ధిని దెలుపునది. 'అల్ల' అనియు రూపముకలదు. ద్విజునిన్ — ఆబ్రాహ్మణుని, కలగొని — లోఁగొని, ఇటు — ఇక్కడికి, ఇది దేశ్యము. రాకయుండెఁగా — రాకయున్నదిగదా, దానికిన్ — ఆయొక్కరంభకు, ఆ ఇలవేల్పే — ఆబ్రాహ్మణుఁడే, ఇలవేలుపు — గృహదైవము, ఇంటియందు నిత్యమును బూజించుదేవుఁడు ఉదా. "చ. ప్రమదవిలాస నర్తనవి♦భాసుర గోపకిశోరమూర్తితోఁ, బదము శిరంబునందె వెలయు♦తాండవకృష్ణ పదాబ్జసేవ" కళా. ఇఁకన్ — ఇఁకమీఁద, ఈచెప్పినదానికంటెననుట, ఏమిచెప్పబడియున్నది — నేఁ జెప్పవలసిన పనియేమికలదు, సమస్తమునీకే తెలియునుగనుట, ఈ పద్యమున 'నాయిలవేల్పే యిలువేలుపు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓబలవైరీ శివునాజ్ఞననుసరించి నీవు రంభకు శాపమిచ్చిననాఁటనుండి యాబ్రాహ్మణుని దినదినము చూచుకొని స్వర్గమునకే రాకుండెనుగదా! దాని కతఁడే యింటిదేవతయైనాఁడు. ఇఁక నేఁజెప్ప వలసిన దేమున్నది?

క॥ సురతనయుల సంభోగము, నిరసింపఁగ వింటి దాని నేరంబునకై
సురనాథ నిన్న యనవలెఁ, బరిపాలన మిట్లుచేయఁ బఱపితి వనుచున్. 32

అ॥ సురనాథ — ఓయింద్రుఁడా, సురతనయులసంభోగమున్ — దేవతలకుమారులైనయట్టివారల యొక్క సంభోగమునందు నీతిగలవారియొక్క రతికేళిని, నిరసింపఁగన్ — తిరస్కారముచేయఁగా, వింటిన్ — నేనువినియున్నాను, దానినేరంబునకున్ + ఐ — ఆబిడయొక్క దుష్టస్వభావమునకొఱకుగాను; ఇట్లు — ఈప్రకారముగ, పరిపాలనము — ఈస్వర్గమును గాపాడునట్టి కార్యమును, చేయన్ — చేయుటకు, పఱపితివి — పొంపించితివి, అనుచున్ — ఇట్లుపలుకుచు, నిన్న యనవలెన్ — నిన్నేనిందించవలయునుసుమా, ఇచటఁ బరిపాలనాలోపము నీయదియే కాని దానివల్ల నేమికల దనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజ స్తుతిర్ముఖే నిందాస్తుతిర్వా రూఢి రన్యథా" కా. ప్ర. ఉదా. "క. అసమ రణరంగములనీ, యసినటినటియింప గములుహములన్ విరులన్, వెసనొసఁగు నౌర యెంతటి, రసికుఁడు నీవైరి యోబరాజనృసింహా" కా. సం. "హే హేలాజితబోధిసత్త్వ వచసాం కింవిస్తరైస్తోయధే నాస్తి త్వత్సదృశః పరః పరహితాధానే గృహీతవ్రతః, తృష్యత్పాంథజనోపకారఘటనావైముఖ్యలబ్ధాయశో, భారప్రోద్వహనే కరోషి కృపయాసాహాయ్యకం యన్మరోః" పుంజ.

తా॥ ఆబిడ సంభోగవిద్యయం దారితేరిన దివిజకుమారులసైతము నిందింపఁగా నేను వింటిని. దాని నేమిచేయఁగలము. స్వర్గపరిపాలన మిట్లున్నందులకు నిన్నే తెగడవలయును.

గీ॥ కాన నీభోగసంపద ఘనము లిచటి, సొంపుపెంపును రంభకు నింపుపుట్ట, దనుచుఁ
దోఁచుచున్న దో యనిమిషేంద్ర, మానవులమీఁది యధికసమ్మతముఁ జూచి 33

అ॥ ఓయనిమిషేంద్ర — సురపతివగు నోయింద్రుఁడా, ఆపెకు, మానవులమీఁది — నరులపైని, అధికసమ్మతమున్ — ఎక్కువైనయిష్టమును, చూచి — కనుగొంటిని, కానన్ — కనుక, ఉదా. 'సీ. కానఁబద్మహితుఁడు ఘనప్రకాశాలంబున' వి పు. నీభోగసంపదఘనములు, నీ — నీయొక్క, భోగ — సుఖముయొక్కయు, సంపద — కలిమియొక్కయు, ఘనములు — గొప్పతనములు, ఇచటి సొంపుపెంపు ఇచటి — ఈప్రదేశమునగల, సొంపు — యోగ్యతయొక్క, పెంపు — సమృద్ధి, రంభకున్ — దేవదాసియగు నాయొక్కరంభకు, ఇంపు పుట్టదనుచున్ — ఆనందము కలిగించుటలేదని, తోఁచుచున్నది — నాకుస్ఫురించుచున్నది. 'సొంపు పెంపు ఇంపు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దానికి మానవులమీఁది మిక్కుటమైన యనురాగమును జూచి నీభోగసంపద్వృద్ధులారంభకేమాత్రమును సంతోషమును గలిగించుట లేదని నాకు విదిత మగుచున్నది.

చ॥ మనసు నలకూబరాదు లవమానము నొందెద రంచు నాడె నో
యనిమిషలోకనాథ యది యాభరణీసురపుత్త్రితోడ నా
డినవచనంబులెల్లఁ బ్రకటించెను నట్టివిఖాటఁ జెట్టఁగా
మునులకు నాకు నేల విను మోహము గాదె దురాపవాదమో 34

అ॥ ఓయనిమిషలోకనాథ — స్వర్గాధిపతివగు నోయింద్రుండా, విను — అవధరింపుము, అది — ఆయొక్క రంభ, ధరణీసురపుత్రుతోడన్ — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశునితో, మా నలకూబరాదులు — మనస్వర్గమునందున్న నలకూబరుఁడు మొదలగువారు, అపమానమున్ — పరాభవమును, ఒందెదరంచున్ — పొందెదరనుచు, ఆడెన్ — పలికెను, ఆపేరుచెప్పఁ బలుకులెల్లన్ — అదియతనితోఁ జెప్పిన మాటలన్నియు, ప్రకటింపన్ — స్పష్టపఱచుటకును, అట్టివి — ఆమాటలను, బైటఁబెట్టఁగన్ — బహిరంగము చేయుటకును, మునులకున్ — ఋషులకు, మాకున్ — మావంటివారికి, అనఁగా ఋషులమైనమముబోంట్లకనుట, ఏల — ఎందుకను, అక్కఱలేదనుట, అని — అట్టిప్రశ్నము, మోహముగాక — వలపుగాక, దానిపాపమే — దానిదోషమా, అనఁగా వానియందామెకుఁగల మమకారమున నట్లు జరిగినది. గాని పాపము దానిదనుటవలన నేమి ప్రయోజనమనుట, ఇందు మూఁడవపాదమున వర్గజయతి చెప్పఁబడినది. క. తమతమ యనునాసికవర్ణములు విడిచి వెనుక విపుల నాల్గునుదనములోఁ, దమకు నరలేక నిలిచిన నమరాహిత దమవర్గయతు లనఁబరగున్. అప్ప. 'ఆదిమోహముగాక దానిపాపమా' యనుటచేత అలంకారము వ్యాజనింద. 'నిందాయానింద యావ్యక్తిర్వ్యాజనిందేతి గీయతే విశ్లేష నిందోద్యయ స్తే ప్రోగేక మేవాహురచ్ఛిరః' అని కువ.

తా॥ ఓ స్వర్గప్రభూ విన్నావా మననలకూబరాది యువకు లా బ్రాహ్మణకుమారునకు సరిరాక యవమానమును బొందుదురనెను. అది పలికినపలుకులెల్లఁ దేటపఱచుటకును బైటఁబెట్టుటకును మునులమగు మావంటివారికి దేలకు? అదియంతయు మమకారముగాని దానినన్నందువలనఁ బ్రయోజనమేమి?

—: ఇంద్రుఁడు రంభపై నాగ్రహించుట :—

చ॥ అన విని వజ్రి మండిపడి ♦ యౌ నవు నారద యద్దురాత్మురా
లనిమిషలోకభోగభర ♦ మల్పముగాఁ దలపోయుచున్న య
మ్మనుజుని బాయకున్నె బళి ♦ మంచిది దానికి నేన గర్వముం
బెనిచితి నిన్నినాళ్లు నిఁకఁ ♦ బెద్దతికం బొకయింత కుంచెదన్. 35

అ॥ అనన్ — ఇట్లువచించఁగా, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, వజ్రి — వజ్రమే యాయుధముగాఁ గల యాయింద్రుఁడు "ని. వజ్రంత్వస్త్రీకులిశశస్త్రయోః మణివేధేరత్నభేదే" కేశవ. "వజ్రపాణిర్మహేంద్రః సురగ్రామణీర్వ్యామనేమిర్వృషానాకనాథోహరిః" త్రి. శే. మండిపడి — కోపముయొక్క యధికముగలవాఁడై, నారద — ఓనారదమహర్షి, ఔనవున్ — అవునవును, నీవుచెప్పినది సత్యమే యని త్వరితముగాఁ జెప్పుట. ఉదా. శా. 'ఔనౌ నీవెలయాల' దశా. చ. అద్దురాత్మురాలు — దుర్మార్గురాలైన యాయొక్క రంభ, అనిమిషలోకభోగభరమున్ — అనిమిషలోక — స్వర్గమునఁగల, భోగ — ఆనందముయొక్క, భరమున్ — అధికమును, అల్పముగాన్ — అణుమాత్రముగా — కొంచెముగా, తలపోయుచున్నన్ — ఎంచకుండినట్లయిన, అమ్మనుజునిన్ — ఆమానవుని, పాయకున్నె — విడువకుండునా, బళి — మెచ్చుట. మంచిది — సరియే కానిమ్ము, అనఁగా దానిపని కనుగొనియెదననికోపముతో నంగీకరించుట, దానికిన్ — ఆయచ్చరకు, నేన — నేనే, ఇన్నినాళ్ళు — ఇంతకాలమువఱకు, గర్వమున్ — అహంకారమును, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహంకారో చిత్తోద్రేకస్మయోమదః' అని ఆ.

పెంచితిఁ — వృద్ధిచేసితిని, ఇఁకఁ — ఇఁకమీఁదట, పెద్దతికంబు — ఆధిక్యముయొక్క ఘనమును, ఒక యింత — కొంచెము, కుంచెదఁ — తక్కువచేయుదును, ఇందు 'జౌనవుఁ' అనుటకు 'సూ. అద్రుతా సామజాతీనాం ద్వియుక్తావంత్యలోపితా, అస్యేషాంచద్విరుక్తాస్యుర్బహులోపాగమామతాః' అథ. దురాత్మురాలనుటకు 'సూ. దారార్థేఽత ఉదపిరః' అని నన్న. 'పెద్దతికము' అనుటకు 'సూ. అస్యే చ బహవో దేశ్యవర్ణకాః అర్థశేవకాః క్వచి దంత్యస్య లోపస్స్యాత్క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః' అథ.

తా॥ ఇట్లుచెప్పఁగా విని వేల్పువెలఁది కనలి నారదా అవునవును. ఆదుర్మార్గురాలు దేవలోక సౌఖ్యాధికము నల్పముగా నెంచకున్న నానరుని విడువకుండునా? ఔరా దానిసాహసము, సరే కానిమ్ము. దాని కింతటి మదమును పెంచినది నేనే ఇక నట్టిగొప్పతనమును దగ్గించెదను.

ఉ॥ ఓమునిసార్వభౌమ సర ♦ సోక్తుల బాపనమిండగానితో
నేమని నిందసేసె జగ ♦ దీడితరూప విలాససంపదు
ద్దామశరీరులం ద్రిదశ ♦ ధామకుమారుల లంజసానినే
ర్పో 'మనసశ్శునాంఘృతమ ♦ రోచక' మన్పలుకాచరించునో. 36

అ॥ ఓమునిసార్వభౌమ—ఋషులలోఁ జక్రవర్తివగు నో నారదుఁడా, బాపనమిండగానితోఁ— బ్రాహ్మణుఁడయిన లంజకానితో, సరసోక్తులఁ — సరసములాడుటయందు, జగ......రులఁ, జగత్ — ఈమూఁడులోకములయందు, ఈడిత— స్తుతింపఁబడిన, 'ని. ఈడితశ్శస్తపణాయిత పనాయిత ప్రణుత పణిత పనితాని అపగీర్ణవర్ణితాభిష్టుతేళితాని స్తుతార్థాని.' అ. రూప — చక్కఁదనముతోఁ గూడిన, విలాస — ప్రకాశముయొక్క, సంపత్ — అతిశయమున, ఉద్దామ — మదించిన, శరీరులఁ — తనువుగలవారిని, త్రిదశధామకుమారులఁ — త్రిదశధామ — దేవతలకునివాసమగు స్వర్గమునఁగల, 'సూ. సంఖ్యయావ్యయాసన్నా దూరాధిక సంఖ్యాః సంఖ్యేయే, త్రిర్దశపరిమాణమేషా అస్తీతి త్రిదశాః, ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః' 'సూ. బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణాత్' సిద్ధాం. ఇతి క్షీరస్వామీ. త్రిదశ తృతీయమైన కౌమారదశ సర్వదాకలవారనియు. కుమారులఁ — యౌవనపురుషులను, ని. 'కుమారో బాలే స్కందే యువరాజేశ్వచారకే' విశ్వ. ఏమనినిందచేసెఁ — ఏమని దూషించినది. లంజసానినేర్పో — వ్యభిచారస్త్రీలలో నధికురాలైనదానియొక్క జాణతనమైయుండును నేమో, "మనసశ్శునాంఘృతమరోచకమ్" (కుక్కలయొక్క మనస్సునకు నెయ్యిరుచిదానుండదు) అన్పలుకు — అనువాక్యమును, ఆచరించునో — నడుపునేమో, అనఁగాఁ గుక్క నేయిపనికిరాదని దుర్వ్యసనగల చెడుపదార్థములఁదినినట్లు దివ్యభోగముల నిరసించి మానవుని బొందఁగోరుచున్న దేమో యనుట. ఇచట "ఆచరించునో" అనుటకు "సూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరాక్రియా ణాం స్తః" నన్న. ఇందు 'సరసోక్తులఁ' అనుచోట 'ఇతరత్రచద్వితీయా'. అనెడు సూత్రముచేత షష్ఠ్యర్థమునందు ద్వితీయవచ్చినది. నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. ఇందు 'మనసశ్శునాం ఘృత మరోచకమ్ + అన్పలుకు', అని సంధిచేయుటవలన మకారమయినది. "సూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు ... నుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతో మస్స్యాత్సర్వత్రహరిసమ్మతేః" అక్షరములనుటకు 'సూ. పదాంతంబులై యసంయుక్తంబులయినను, లు, రు, లయుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగనగు. బా. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. 'ఉద్దామశరీరులఁ ద్రిదశధామ కుమారులఁ' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓ ఋషిచక్రవర్తీ! యాపనమింతగానితో సరసములాడునప్పుడు ముల్లోకమునవన్నెకెక్కిన చక్కఁదనముగల వేలుపుకోడెగాండ్ర నేమని నిందించినది? ఇంకులాడులలో సారసాక్షియైన దానిజాణ తనమోహమక్కటికసేయుచు చించదనిస్సీ, దివ్యభోగములు నిరసించి మానవుని పొందుననుభవించియున్నదో.

సీ॥ యజ్ఞతంత్రములందు ♦ హవిరన్నములచేతఁ, బుంజీభవించిన ♦ పొట్టక్రొవ్వు
జగదేకసౌందర్య ♦ చాతుర్యములచేత, దుర్వారతరమైన ♦ గర్వరేఖ
సురతనూజులతోడి ♦ సురతసంసర్గచేఁ, గందళించినమహా ♦ నందగరిమ
నిపుణతదీపించు ♦ నృత్యపైఖరిచేతఁ, బెంపావహించిన ♦ పెద్దతికము
గీ॥ సరససంగీతసాహిత్య ♦ పరిచయమును, బ్రథిమఁ జెందినబహుమాన ♦ పాటవంబు
కొంత దివ్యులలోపలఁ ♦ గొఱఁతవడఁగఁ, గొఱఁతవేయింతుఁగనుదీని ♦ కొఱకుఁ దాని. 37

అ॥ యజ్ఞతంత్రములందున్ — యజ్ఞయాగములయొక్క, తంత్రములందున్ — ప్రయోగములయందు, ఈలాగునఁ జేయవలయుననెడి విధానము ననుసరించి చేయునప్పుడు, హవిరన్నములచేతన్ — హోమముచేయునట్టి యోగిరముతో, పుంజీభవించిన — రాశిగాఁగూడిన, ని. 'పుంజరాశీతూత్కరః కూటమస్త్రియాం' అ. పొట్టక్రొవ్వు — పొట్టయందుఁగలమదమును, జగ... చేతన్, జగత్ — మూఁడు లోకములకు, ఏక — ముఖ్యమైన, సౌందర్య — అందముతోడను, చాతుర్యములచేతన్ — నేర్పుతోడను, దుర్వారతరము — వారింపనలవిగానిది, గర్వరేఖ — అయినట్టిదర్పముతోఁగూడిన శరీరసౌష్ఠవమును, సురతనూజులతోడి — దేవతలకుమారులతోఁగూడి, సురతసంసర్గచేన్ — సంభోగసంబంధమువలన, కందళించిన — అంకురించిన, మహానంద — అధికమగుసంతోషముయొక్క, గరిమ — గొప్పతనమును, నిపుణతన్ — నేర్పుతో, దీపించు — ప్రకాశించునట్టి, నృత్యపైఖరిచేతన్ — నాట్యముయొక్క క్రమమువలన, పెంపు — అభివృద్ధి, ఆవహించిన — ప్రవేశించినట్టి, పెద్దతికము — గౌరవమును, సరస......యమును, సరస — రసయుక్తమైన, సంగీత — పాటయందును, సాహిత్య — పాండిత్యమునందును, పరిచయమును — మాలిమియును, ప్రథిమఁజెందిన — ప్రసిద్ధికెక్కిన, బహుమానపాటవంబు — గణ్యతయొక్కపటుత్వమును, ఇచట ప్రథిమాశబ్దమునుగూర్చి 'సూ. దగ్వతో హలాజ్ఙ్గఘో హలా దేర్ఘఘోర్యాకారస్వరః స్యాత్ ఇష్ఠేమేయస్సు 'టీః' భస్యటేర్లోపః స్యాదిష్ఠేమేయస్సు పృథోర్భావః ప్రథిమా' సిద్ధాం. "శ్లో. పృథుంమృదుంభృశంచైవ కృశంచదృఢమేవచ పరిపూర్వంవృఢంచైవ షడేతాన్ రవిధౌస్మరేత్" అని వృత్తికారుఁడు. కొంత — కొంచెము, దివ్యులలోపలన్ — వేల్పులలో, కొఱఁతపడఁగన్ — తక్కువపడునట్లుగా, దానిన్ — ఆయొక్కగంధిను, దీనికొఱకున్ — ఈనేరము నిమిత్తమున, కొఱఁతన్ — తగ్గయినచోట — నీచస్థానమున, వేయింతున్ — పడవేయించెదను. కను-చూడుము, ఇందలి 'కొఱఁత' యను పదప్రయోగమునకుఁ దా, 'క. అంతటఁ గడలం జెల్లఁగఁ, అంత యొకింతయును లేక ♦ ...నిగుడ్, అచ్చనై. రా.' (ప్రతిను 'కొఱతన్' అని యన్వయించుపక్షమున ఉదా. 'మ. విపసుండై కొఱతంబడుం గవి పృథ్వీభృత్సభాపస్థలిన్' స్వా. ము. ఇట్లన్వయించుచొ

తా॥ యాగవిధానములయం దగ్నిలో వేల్వఁబడుచున్న యన్నమును దినుటవలనఁ గూడినపుష్టి ప్రౌఢత్వమును, మూఁడులోకములయందుఁ బ్రధానముగ నొప్పుచున్న చక్కఁదనముతోను, నేర్పుతోను, వాంఛింప నలవిగాకున్న దర్పము గల శరీరసౌష్ఠవమును, దివ్యపురుషులతోడి సంభోగసంబంధమువలనఁ జిగిరించిన యధికసంతోషముయొక్క గౌరవమును, నేర్పుగల నాట్యక్రమమునఁ బెంపొందిన గొప్పతనమును, రసయుక్తమైన సంగీతసాహిత్యములయందలి ప్రసిద్ధియును, విస్తారమైనగణ్యతాపటుత్వమును, గొంచెము దివిజాలలో డింపవడ నిందులకై దానిం గ్రిందఁ బడవేయింతును జూడుము.

వ॥ అని పల్కునవసరంబున- 38

అ॥ అని — ఈప్రకారముగా, పల్కు - వచించుచున్న, అవసరంబునన్ — సమయమున,

—: రంభ యింద్రసభకు నేగుట :—

సీ॥ మోవిపైఁ గనిపించు ♦ ముల్లువాఁడిపలునొక్కు, లోఁగఁ జిన్నికెంపుల ♦ సొగసుఁ జూపఁ
. చెక్కులపై జాతి ♦ చెదరు కుంతలములు, మకరికాపత్త్రసం ♦ పద వహింప
. జిగిగుబ్బచన్నులఁ ♦ జిటులుగంధపుసరుల్, జిలుఁగుపయ్యెదలోనఁ ♦ జెంగలింప
నలువొందునునుమేని ♦ నవనఖాంకములు, బాలేందురేఖల ♦ వగ హసింప

గీ॥ జాఱుకొప్పున ముడిచిన ♦ జాజివిరుల, తావి తనతోడి యచ్చర ♦ తలిరుఁబోండ్ల
కైశ్యకల్పప్రసూనసౌ ♦ గంధ్య మడఁప, రంభ చనుదెంచె దేవతా ♦ రాజసభకు. 39

అ॥ రంభ — రంభయను నాయప్సరస, మోవిపైన్ — క్రిందిపెదవిమీఁద, ఇచట 'మోవి' అను పదమునుగూర్చి "సూ. అజన్య జన్యభేదేన శబ్దానుర్వికృతౌ మతౌ। జన్యాంత్యాత్ వర్ణానాం భూయసీస్యాద్విచిత్రతా" అని. సూ. అనుతాం స్త్రీగుణాం సమానాం సర్వస్యస్త్రీ సమస్యలోపః, స్త్రీవత్స్యాత్ స్త్రీసమాః" నన్న. కనిపించు — అగపడునట్టి, ముల్లువాఁడిపలునొక్కులు — ముల్లువంటి పదనుగల దంతముల యొత్తిడివలన నణఁగినగుంటలు, ఒగిన్ — వరుసగా, చిన్నికెంపులసొగసున్ — చిన్నవిద్దైన పద్మరాగమణులయొక్క సౌందర్యమును, చూపన్ — కనబఱచఁగా, చెక్కులపైన్ — చెక్కిళ్ళమీఁద, జాతి — దిగఁబడి, చెదరుకుంతలములు — ప్రసరించుచున్న తలవెంట్రుకలు, మకరికాపత్త్రిసంపద వహింపన్, మకరికాపత్త్రి - చెక్కులయందలంకారముగా లిఖించిన మకరికాపత్త్రముల యొక్క, సంపద - అతిశయమును, వహింపన్ - ధరించఁగా, జిగిగుబ్బచన్నులన్ - కాంతిగలిగి గుండ్రనివైన స్తనములయందు, చిటులుగంధపుసరుల్ - తునుఁగుచున్నట్టి పరిమళముతోఁగూడిన పుష్పమాలికలు, జిలుగుపయ్యెదలోనన్ - మందము లేనిపయ్యెంటలో, చెంగలింపన్ - ప్రకాశించఁగా. ఇచట 'చెంగలింపన్' అనుటకుచా "వ. కౌక్షితిజమును గసగసలివయును జెంగలించు జాంగలిక్షేత్రంబున నేత్రంబులకు నింపుసొంపు సంపాదింప" భీష్మ. పు. నలువొందునునుమేని - ఒప్పిదమైన నున్నని శరీరమునందుఁగల్గు. ఇచట 'నునుమేని' అనుటకు "సూ. భవేద్రతాపిశబ్దస్య క్వచిద్యోగేనసాధుతా" నవనఖాంకములు - నవ - క్రొత్తవైయున్న, నఖ — గోళ్ళయొక్క, అంకము - గుఱుతులు, బాలేందురేఖలవగ - బాలేందు - బాలచంద్రునియొక్క, రేఖలవగ - సన్ననియాకారములయొక్క

కాంతిని, బాలచంద్రుఁడు సన్ననిగీఁబవలెనుండును. 'ని. రేఖాస్యాదల్పకే ఛద్మన్యాభోగో ల్లేఖరేఖా రపి' విశ్వ. హసింపఁగా - పరిహాసముచేయఁగా, ఎగతాళిచేయఁగా. ఇచట నునుమేని నవనఖాంకురము లనఁగాగామశాస్త్రమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నది, 'నఖాఘాతః ప్రకారితాః యథాస్థానాని కర్మసు పార్శ్వయోః స్తనయో శ్చైవ ఊరౌచనితంబకే, కక్షస్థలే చ కణ్ఠాంతే కపోలేబాహుమూలకే' అనఁగా స్తనములు. చెక్కిళ్లు, చెవితమ్మెలు, బాహుమూలములు, మున్నగునవి. జాఱుకొప్పునన్ - కొంచెముక్రిందికి దిగఁబడిన ధమ్మిల్లమునందు, ముడిచిన జాజివిరులతావి - ధరించినట్టి జాతీపుష్పముల యొక్క పరిమళము, తనతోడియచ్చరతలిరుఁబోండ్ల - తనతోసమానులైన పుష్పమువలె మనోజ్ఞరాం ద్రయిన యప్సరసలయొక్క, కైశ్యకల్పప్రసూనసౌగంధ్యము కైశ్య - కొప్పులయందలి, 'కేశానాం సమూహః కైశికం కైశ్యం చ' 'సూ. కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్చావన్యతరస్యామ్' సిద్ధాం. పక్షే ఠగణే కైశ్యం కైశికం కేశానాం సమూహ ఇతివిగ్రహః కల్పప్రసూన - దేవలోకమునఁ గలకల్ప వృక్షములయొక్క, సౌగంధ్యముఁ - సువాసనను, అడఁపఁగా - అణఁగియుండునట్లు చేయఁగా, దేవతారాజసభకుఁ - సురలకధిపతియగు నాయింద్రునియొక్క సుధర్మయనుసభకు, చనుదెంచెఁ - వచ్చెను, ఇందు 'ములువాడి పలునొక్కులు' అనుప్రయోగములకు "సూ. ప్రథమలుఁగపిన్నినులొత్వః" నన్న. "సూ. అద్విత్వం చ భవే ద్దిత్వందీర్ఘో హ్రస్వస్య కేషుచిత్" అన. మఱియు నీసీసపద్యద్వితీయ పాదమున 'మకరికాపత్త్రి సంపదవహింప' అనుచోట బిందుయతి చెప్పఁబడినది. "క. పనిబూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందుయతులను వెనుకఁ, గనుపట్టు నాల్గులిపులును, బెను మున్నలు డాపి తమకుఁ ◆ బిఱుఁద గడియుచోన్" అప్ప. ఇచట రంభయొక్క జాఱుకొప్పున నున్న జాజిపూవుల పరిమళమును గల్పప్రసూనములకంటె నెక్కువగా వర్ణించుటచేత రతికాలమునఁ గలిగిన పరిమళమతిశయించెనని భావము. అలం. స్వభావోక్తి. "స్వభావోక్తి రసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. మోవిపై...సొగసుఁజూప - చెక్కుల...వహింప-నునుమేని...హసింప, ఇత్యాదులుప మాలంకారము, "స్పర్ధతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి - కదర్థయతినిందతి, తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి. ఇచట రంభ నిరంకుశునితోఁ గూడి విహరించి కేళీగృహమునుండి యప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షణములను దెలియఁజేసినాఁడు. సంస్కృతమునఁగూడ నిట్టివి కలవు. "బిభ్రాణాంకగపల్లవేవ కబరీ మేకేన పర్యాకులా, మస్యేన స్తనమండలే నిదధతీ ప్రస్తం మహాంచలం, ఏషాచందనశేషలాంఛిత తను స్తాంబూలరక్తాధరా, నిర్యాతిప్రియమందిరా ద్రతిపతే స్సాన్నాజ్ఞ మూర్తిరివ" ప్రప్ప. ఈ శ్లేషా లంకారమును, కూచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లువర్ణించినాఁడు.

సీ. ఏడసిన జిలుఁగు ప ◆ య్యెదతోడ ముడిపిడి, నేలజీరాడు పెం ◆ న్నెఱులతోడఁ
గరఁగి నెమ్మొగమెల్లఁ ◆ బెరయుకస్తూరితోడఁ, దొలఁగినచెవిగూర్కి ◆ దోయితోడ
గుడుగకనినుచు ని ◆ ట్టూర్పుగాడ్పులతోడ, జాఱినసెఱిబన్న ◆ సరముతోడఁ
జెదఱినపాపట ◆ చేర్చుక్కచొట్టుతోఁ, బాడిపాడిత్రాఁవమే ◆ పూతతోడ

తే॥ మగనిపిమ్మట నెమ్మేను ◆ మఱచినిమకఁ, జెందుముందోదవినిజాది ◆ చెలువలిపుడు
చెమటెలుఁగులుఁగడుసనఁబడఁ ధోడంగ, నంచుఁదలయూచి చక్కనచట్టుదలి, [illegible]

తా॥ రంభ మోవిపైఁ జిన్నిచిన్న పద్మరాగమణులో యనునట్లు ప్ర[illegible] ములతోను, చెక్కులపైఁ జెదరి మకరికాపత్త్రములవలె దీపించుచున్న [illegible]

స్తనములపైఁ బగుళ్ళవాఱినగంధముతోఁ గూడిన పుష్పమాలికలను మాటుపఱచిన పయ్యెదతోను, సుందరమయిన శరీరమున బాలచంద్రునికాంతిని మించుచున్న నఖరేఖలతోను, కొంచెము దిగజాఱిన కొప్పునఁ దనకీడగునచ్చరలతలలయందుఁగల దేవతాకుసుమముల సువాసన నడఁగించుచున్న జాజి పువ్వుల పరిమళముతోను, సుధర్మాంతరమున కేతెంచెను.

తే॥ వచ్చి భయభక్తు లెసగంగ ♦ వాసవాదు, లైన పెద్దల కొకపాటి ♦ యాననంబు
వంచి మడిసందులను హస్త ♦ వారిజంబు, లిడి యొకించుక వెనుకకు ♦ నేగి నిల్చె. 40

అ॥ వచ్చి — ఏతెంచి, భయభక్తులు — భీతియును సేవకావృత్తితోఁగూడిన యనుసరణమును, ఎసగంగన్ — ఒప్పునట్లుగా, వాసవాదులు — ఇంద్రుఁడు మొదలగువారు, ఐనపెద్దలకున్—అయిఁట్టి గౌరవముగలవారలకు, ఒకపాటి — ఒకవిధముగా, మితముగాననుట. ఆననంబువంచి — మొగము వంచినదై, అనఁగా సంజ్ఞగానమస్కరించినదనుట. మడిసందులను— మడుచుకొనిన దండచేతులయందు, హస్తవారిజంబులు — పద్మములవంటి కరములను, ఇడి— ఉంచి, ఒకకొంత— కొంచెము, వెనుకకున్— పశ్చాద్భాగమునకు, ఏగి — పోయి, నిల్చెన్ — నిలువఁబడెను, ఈపద్యమున 'సందులు' అనిప్రయోగించుటకు "సూ. డలటా మునితాం లుక్స్యాత్ ప్రాయశో లేలువర్ణకే, వైకృతానాం లుకిభవే ల్లటయో రేకరూపతా" అథ. ఇందు వాసవాదులైనపెద్దల కొకపాటి యాననంబువంచి, అనుటచే రంభకుఁ గలగర్వము సూచితము. నాట్యస్త్రీలక్షణమును దెలియఁజేయుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ వచ్చి భయవినయములతో నింద్రుఁడు మొదలగు గొప్పవారలకు మితముగా నమస్కార మొనర్చిన గవఁబఱచి సందిళ్ళు. మడుచుకొని కొంచెము వెనుకకుఁబోయి నిలువఁబడెను.

—: రంభ నారదునిజూచి భయపడుట :—

క॥ తనజాడ లన్ని యచ్చటఁ, గని వచ్చినయట్టిమౌని ♦ కంఠీరవు న
య్యనిమిషనంయమిఁ గని య, య్యనిమిషలోచనకు హృదయ ♦ మట్టిట్టయ్యెన్. 41

అ॥ అచ్చటన్ — భూలోకమున, తనజాడలు — తానుచేసినసైగలు మున్నగు తనప్రవర్తన యొక్క రీతులు, ఇచట 'జాడలు' అనుటకు బా. "క. పరికింపరు తమజాడలు" పారి. అన్ని— సమస్తమును, కనివచ్చిన యట్టిమౌనికంఠీరవున్. కనివచ్చిన— కనుఁగొనివచ్చిన, అట్టిమౌనికంఠీరవున్— అటువంటి మునిశ్రేష్ఠుని, ఇచట కంఠీరవుఁడనుటకు. "ని. సింహశ్శార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థగోచరాః" అ. అయ్యనిమిషసంయమిన్ — దేవర్షియగు నా నారదమునిశ్రేష్ఠుని — [illegible], అయ్యనిమిషలోచనకున్ — మత్స్యమువంటి నేత్రములు గలదయిన యారంభకు, "ని. అనిమేషశ్చాని మేషస్స్యాత్ ... మత్స్యయో॥" హృదయము — మనస్సు, అట్టిట్టయ్యెన్ — పరిపరివిధములఁ [illegible] అనిమిష [illegible] అని చోట న. [illegible] అనిమిష శబ్దము [illegible] ...

తా॥ భూలోకమునఁ దనజాడలన్ని కనివచ్చిన నారదమహర్షిం గాంచినతోడనే యా వామలోచనకు మనస్సునఁ బరిపరివిధముల విచారముకలిగెను.

—: ఇంద్రుఁడు రంభను బ్రశ్నించుట :—

ఉ॥ అప్పుడు వాసవుండు కడు ♦ నాగ్రహ మొప్పఁగ నత్తలోదరిం
దప్పక చూచి నిన్ను వసు ♦ ధామరసూతికిఁ గౌఁగిలిచ్చి నే
నప్పుడ రమ్మటంటి హరు ♦ నాజ్ఞ యలంఘ్యము గానఁ గోర్కెమై
నెప్పుడు వానితోడ మది ♦ నిష్టము సల్పుచు నుండు మంటినే. 42

అ॥ అప్పుడు — ఆసమయమున, వాసవుండు - ఇంద్రుఁడు, కడుఁన్ — మిక్కిలి, ఆగ్రహము - కోపము, 'ని. ఆగ్రహోఽనుగ్రహాసక్తి నిర్బంధగ్రహణేష్వథ' నానా. ఒప్పఁగన్ — ప్రకాశించఁగా, అత్తలోదరిన్ - ఆసురవేశ్యను, తప్పకచూచి- దృష్టిచెదరకుండఁజూచి- పరాకులేకుండవీక్షించి. నేను, హరునాజ్ఞయలంఘ్యముగానన్. హరునాజ్ఞ-శంకరునియానతి, అలంఘ్యముగానన్-దాఁటనలవిగాదు కనుక; నిన్నున్-నిన్ను, వసుధామరసూతికిన్-పుడమికివేలుపువంటివాఁడయినసురశర్మకుమారునకు, కౌఁగిలిచ్చి- ఆలింగనమొసంగి అప్పుడ- ఆసమయముననే, రమ్మటంటిన్- రావలయునని యాజ్ఞాపించితిని, కోర్కెమైన్-కోరికతో, ఎప్పుడున్-ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్-ఆవిప్రునితో, మదిన్-మనస్సున, ఇష్టము సల్పుచున్ - ప్రేమకలిగించుచు, ఉండుమంటినే - ఉండుమనిచెప్పితినా, ఇందు 'హరునాజ్ఞ' యనుటకు 'మూ. షష్ఠ్యుతోచినుమ్సేచ' అనిశబ్దచిం. ఈపద్యమున ద్వితీయపాదమున సఖండయతిగొప్పఁబడినది. "ఉ. మానుగవిశ్రమాక్షరస ♦ మన్వితమైస్వరమూఁదినందదీ,, యానుగుణాక్షరంబె కొనికైయైనను జెప్పఁగవచ్చు నీక్రియన్, భానుసహస్రభాసివృష♦భాధిపుఁడన్నటులర్థయుక్తమై, పూనిన చోనఖండయతి ♦ పొల్పగునాదికవి ప్రణీతమై, ఉదా. "ఉ. అన్నవు తండ్రియట్లవిను ♦ మంతియకాదమి రాజరాజవే, మన్నఁగొఁ అంతలేదు మణి ♦ మంత్రముఖ్యములైన కానుకల్" భాస్క. గా. "ఉ. దక్షతలేనియింటికిఁ బ ♦ దార్థము వేఁగొకచోటనుండి చే, లక్ష్మి వచ్చినుండినఁ బ ♦ ...చను" భాస్క. శ.

తా॥ అప్పు డింద్రుఁడు మిక్కిలికోపముతో దానివంకఁజూచి నేను శివునాజ్ఞఁ జూచిబాలక యానిరంకుశుని కాలింగన మొసంగి యప్పుడే రమ్మని యాజ్ఞాపించితిని గాని కోరికతో నిరతము వాని స్నేహముతో నుండుమంటినా?

క॥ ఏమీ వరచామీకర, భూమీధరకటకకుంజ ♦ పుంజక్రీడా
సామీచీన్యము మానస, ధామవిహారంబుఁ బోల ♦ దా దుష్టమతీ. 43

అ॥ దుష్టమతీ - ఓసిచెడుబుద్ధిగలదానా, ఏమీ - ఏమిటి, క్రోధమును సూచించు ప్రశ్నార్థమును, ఆశ్చర్యార్థకమును, ఉదా. "క. ఏమీనిక్కమె సూక్ష్మమంగరా క్రొగ్గ త్తెకుండదు" భార. "క. ఏమీ యిది దేవరకను ♦ దా మెరలకు నింతవెఱఁగు దలఁకని ... ♦ ... స్వామికి నబ్రమగుప్రోలు ♦ వసుమతిఁ గలిగెన్" ప్రభా. వర ... చీన్యము. వర- శ్రేష్ఠమగునట్టి, చామీ

శర - సువర్ణమయమైన, భూమీధర - పర్వతముయొక్క, కటక - మధ్యప్రదేశమునందలి, కుంజ - పొదరిండ్లయొక్క, పుంజ - సమూహమునందలి, క్రీడా - విహారముయొక్క, సామీచీన్యము, యోగ్యత, మానవధామవిహారంబుల్ - మానవ - మనుష్యులయొక్క, ధామ - ఇండ్లయందలి, విహారంబుల్ - సంచారమును, పోలదా - పోలియుండదా. అనఁగా సమానముకాదాయనుట. ఇందు 'ఏమీ' అను ప్రయోగమునకు 'శ. ఏమీయెట్టోయేయన, నేమియనం బ్రశ్నమునకు' అని ఆం. ప.ని. 'ఏమీ వర, చామీకర, భూమీధర' 'కుంజ - పుంజ' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓసి దుర్మార్గురాలా! ఏమిటీ? శ్రేష్ఠమైన కనకపుకొండయొక్క మధ్య ప్రదేశమునగల పొదరిండ్లయందలి విహారము మనుజులయిండ్లయందుఁ దిరిగినమాత్రముగ నుండదా?

—: ఇంద్రుఁడు రంభకు శాపమిచ్చుట :—

ఆ॥ చంచలింప కిట్టి ♦ సాహసకృత్యంబు, చేసినావు గాన ♦ నోసి పోయి
భయదరూప మైన ♦ పాషాణమై పుట్టు, పల్లవుఁడు వసించు ♦ పట్టణమున. 44

అ॥ ఓసి - ఓసిరంభా, నీచసంబోధనము. చంచలింపక - ఏపాటియును భయపడక, ఇట్టి సాహసకృత్యంబు - ఇటువంటి తెగించినకార్యము, చేసినావు - ఆచరించితివి, కానన్ - కనుక, పోయి - నీవు తిరిగియచ్చటకేవెళ్లి, పల్లవుఁడు వసించుపట్టణమునన్ - పల్లవుఁడు - నీయింటిమగఁడు. వసించుపట్టణమునన్ - కాఁపురముచేయుచున్న పురమునందు, భయదరూపము - భీతినిగలిగించునట్టి యాకారము, ఐనపాషాణమై - కలిగినఱాయివై, పుట్టు - జన్మించుము. ఇందు 'ఓసి' అనుసంబోధనమునకు 'నూ. నీచతాయాం రిసీస్యాత్తాం క్వచిన్మైత్ర్యాంచ తచ్చ్రుతిః' అథ. 'పుట్టు' అనుప్రయోగమునకు 'సూ. ప్రార్థనార్థే మరేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం పదం త్వేకే న ప్రాణేశు కదాచన' అథ. ఉదా. "గీ. తోయజేక్షణ నను గృప ♦ తోడఁ జూడు" ఇచట రంభ శాపమనుభవించుటనుగూర్చి "ఆత్మాపరాధ వృక్షస్య ఫలాన్యేతాని దేహినాం దారిద్ర్యరోగదుఃఖాని బంధన వ్యసనాని చ" అనియును, "స్వయం కర్మకరోత్యాత్మా స్వయం తత్ఫలమశ్నుతే" అనియును చాణ.

తా॥ ఓసీ! నిర్భయముగ నింతటి సాహసకృత్యమొనరించితివి. కనుక నీవు తిరిగివెళ్లి భూలోకమున నీయింటిమగఁ డుండెడుపురమున భయంకరమైన శిలవై పుట్టుము.

—: రంభ యింద్రుని బ్రార్థించుట :—

క॥ అని శాప మొసంగిన యయ్యనిమిషవిభుఁ జూచి రంభ ♦ యత్యంతభయం
బున సాఁగి మ్రొక్కి కర్ణా, జనకంబుగఁ బలికె నముచి ♦ సంహారకుతోన్. 45

అ॥ అని - ఇట్లని, శాపమొసంగిన - శపించినటువంటి - ఇట్టినటువంటి, అయ్యనిమిషవిభున్ - దేవతలకు ప్రభువగునాయింద్రుని, చూచి - వీక్షించి. రంభ, ఆదేవవేశ్య, అత్యంతభయంబునన్ - మిక్కిలిభయముతో, సాఁగి మ్రొక్కి - దండాకారముగ నేలనుబ్రాలి నమస్కరించి - సాష్టాంగనమ

ప్యార్థముచేసి, నముచిసంహారకులోక - నముచియను దానవుని జంపిన యోయింద్రుఁడా, కరుణాజలకంబుగాన్ - దయను బుట్టించునట్లుగా, పలికెన్ - ఇట్లు వచించెను, ఈ చెప్పఁబోవు ప్రకారముగా ననెను.

తా॥ అని శపించిన యామునినాథుం గాంచి రంభ మిక్కిలి భయపడి సాగిలఁబడి మ్రొక్కి యా ప్రభువునకు దయవచ్చున ట్లీవిధముగాఁ బలికెను.

ఉ॥ ఈమహనీయశాపమున ♦ కెయ్యది యంతము దెల్పవయ్య మో
యామరలోకనాథ సద ♦ యంబుగఁ జూడఁగదయ్య యోశచీ
వామదృగీశ నాకలుష ♦ వర్తన మెన్నకుమయ్య యోసుర
స్వామి యటంచు వేవగల ♦ సన్నుతి సేసిన నార్ద్రచిత్తుఁడై. 46

అ॥ అమరలోకనాథ - దేవతాసంబంధమైన స్వర్గలోకమునకు రాజువైనవాఁడా, ఈమహనీయ శాపమునకున్ - గొప్పదియైన యీశాపమునకు, ఎయ్యదియంతము - విమోచనమేదియో తెల్పవు - తెలియఁజెప్పవైతివి, అయ్యయో - అయ్యయ్యో - సంతాపార్థకము, ఓశచీవామదృగీశ - శచీదేవి యనెడు మంచికన్నులుగల స్త్రీకి నాథుఁడవైనవాఁడా 'ని. బలారాదిశ్శచీపతిః' అ. సదయంబుగన్ - దయతోఁగూడినవాఁడవై, చూడఁగదయ్య - కనిపెట్టియుండవలదటయ్యా, ఓసురస్వామీ - దేవతల కధిపతియగునో ప్రభూ, నాకలుషవర్తనము - నాయొక్క పాపపువర్తనము, ఎన్నకుమయ్య - గణించవలదయ్యా, అటంచున్ - అని పలుకుచు, వేవగలన్ - అనేకవిధములైన మనోదుఃఖరూపవిచారములచేత, సన్నుతిచేసినన్ - స్తోత్రముచేయఁగా, ఆర్ద్రచిత్తుఁడై - తడిసినహృదయముగలవాఁడై, మెత్తబడిన మనస్సుగలవాఁడై. అనఁగాఁ బ్రార్థనముపలన మనస్సు కరిగినయనుట, వ్యు. ఆర్ద్యతే పీడ్యతః యిత్యార్ద్రం, అద్ పూర్వ్వః, తడుపఁబడునది, ఈపద్యమునఁ దెల్పవయ్య యనుటకు సూ. ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తస్యా దసంబంధార్థబోధనే, అథ. "ప్రార్థనంబునందఁ బ్రశ్నయాంతక్రియలవిూఁద గద కదవు పూర్వ్వకంబు లన్నాదు లను బ్రయుక్తంబు లగు బ్రౌ. వ్యా. ఉ. సూ. సుకీర్తిమువనదన్న" భాగ, 'చెప్పఁగదయ్య' భాన్క, "గీ. కృపదలంపఁగదయ్యయో నృపవరేణ్య" శృ. నై. ఇందు 'అమరలోక నాథ, శచీవామదృగీశ' ఇత్యాది సంబోధనలతోఁ బ్రార్థించుటచేఁ బరికరాలంకారము. "విశేషణై ర్య త్సాకూతై రుక్తిః" కా. ప్ర.

తా॥ ఓదివ్యలోకాధిపతీ! యీఘోరశాపమునకు విమోచనమేదియో యానతిమ్ము. అయ్యో! నేనేమి చేయఁగలను. ఓశచీపతీ, నన్ను దయతోఁ గాపాడుము. ఓదేవప్రభూ, నాకలుషవర్తనము గణింపకుము. ఇట్లు బహువిధముల స్తుతింపఁదొడఁగెను.

—: ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచనవిధమును దెల్పుట :—

క॥ రమణీ తప్పదు నామా, ట్లయ్యు పాషాణత్వ మొందు ♦ మదిమున్నిఁటికిం
దమ్ముని ధరణీస్థలిఁబడు, సమరఁగ శాపమ్మును నాటి ♦ కంతమ్ము నొందున్ 47

అ॥ రమణీ — చక్కనిదానవగునో రంభా, ని. 'సుందరీ రమణీ రామా' అని అ. నామాట — నేననినమాట, తప్పదు — తొలఁగిపోదు, పాషాణత్వము — శిలారూపమును, ఒందుము — పొందుము

రాయివికమ్మనుట, అది — ఆరాయి, ఎన్నఁటికిన్ — ఏదినమునకు, తుమురు+ఐ—పిండియై, ధరణీస్థలిన్—పుడమియందు, పడున్—పడునో, నాఁటికిన్ — ఆదినమునకు, శాపమును — ఈశాపముగూడ, అమరఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, అంతమునొందున్ — నశించును, విమోచనమగును.

తా॥ ఓరంభా! నావాక్యము తొలఁగదు. కావున శిలారూపమును దాల్చుము. అది యెప్పుడు చూర్ణమై పుడమిపైఁ బడునో యప్పటి కీశాపవిమోచన మగును.

—: రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట :—

వ॥ పొమ్ము ధరిత్రిం బుట్టుమని నియోగించి కొలువుచాలించి శచీకాంతుఁ డంతఃపురంబున కరిగె. సురగరుడోరగాదు లందఱుం దమతమ నివాసములకుఁ జనిరి తదీయవిద్వేషిణు లగు కలభాషిణులు కొందఱు సంభృతానందలై గృహంబుల కేగిరి. తదీయసఖు లగు సరోజముఖులు గొందఱు వందుఱుచు వెంటనచనుదెంచి రప్పుడు రంభ దుఃఖారంభయై వారల మగుడించి పుడమి కేతెంచి నిరంకుశునిగాంచి శోకభరం బాఁపలేక. 48

అ॥ పొమ్ము — ఇఁకఁదప్పమవెళ్ళుము, సూ. పొమ్మునిశ్చయార్థంబునందగు, అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అల్లునిఁగల్యాణగుణోత్తరుంబడయకేట్టుంబోరఁబొమ్మంచు" అనినిర్వ. ధరిత్రిన్—భూలోకమున, పుట్టుము-జన్మించుము, అనినియోగించి — అనియాజ్ఞాపించి, కొలువుచాలించి—తనయాస్థానమును నిలుపుదలచేసి, శచీకాంతుఁడు -శచీదేవికి మనోహరుఁడగునాయింద్రుఁడు, అంతఃపురంబునకున్—రాణివాసమునకు, అరిగెన్ — పోయెను, సురగరుడోరగాదులు — సుర — దేవతలును, గరుడ-గరుడులును ఉరగ — పన్నగులును, ఆదులు — మొదలగువారు, అందఱున్ — సమస్తమయినవారును, ఇచట 'అందఱున్' అనుటకు సూ. "క్రియపర్యాదికాళ్ళద్బాధవంత్యర్థవిశేషదాః, భవంత్యజడవాచిత్వేర్వాంతాశబ్దామనోహరాః" అథ. తమ తమనివాసంబులకున్ — వారివారిగృహములకు, చనిరి—ఏగిరి, ఇచట 'తమతమ' అనుటకు సూ. కర్తృబహుత్వంబునఁదన తనకుఁ దమతమయునగు' ప్రౌ. వ్యా. తదీయ — ఆరంభయొక్క సంబంధమైన, విద్వేషిణులు — విరోధురాండ్రు, అగు కలభాషిణులు — అయిన మాధుర్యముగ మాట్లాడుట్రియచ్చరలు, కొందఱు—కొంతమంది, సంభృతానందలై. సంభృత—మిక్కిలి భరింపఁబడిన, ఆనందలై—సంతోషముగలవారై. గృహంబులకేగిరి—ఇండ్లకుఁబోయిరి, తదీయ— ఆరంభయొక్క—సంబంధులైన, సఖులు—స్నేహితురాండ్రు, అగుసరోజముఖులు—అయినపద్మములవంటిముఖములు గలయప్సరసలు, కొందఱు—కొంతమంది, వందుఱుచున్ — దుఃఖపడుచు, వెంటన — ఆపెవెనువెంటనే, చనుదెంచిరి — వచ్చిరి, అప్పుడు — ఆసమయమున, రంభ — ఆదేవవేశ్య, దుఃఖారంభయై— దుఃఖము యొక్క ఉపక్రమముగలదియై, వారలన్ — తనసఖురాండ్రను, మగుడించి— మరలునట్లుచేసి, అనఁగాఁ దిరిగి స్వర్గమునకంపియనుట, పుడమికిన్ — భూలోకమునకు, ఏతెంచి — వచ్చి, నిరంకుశునిన్ — నిరంకుశుడను పేరుగల యాబ్రాహ్మణుని, కాంచి — వీక్షించి, శోకభరంబు — దుఃఖభారమును, ఆఁపలేక — అడ్డగించుకొనఁజాలక, ఇందు 'విద్వేషిణులు' అనుప్రాసము. 'రంభ దుఃఖారంభ యై' యమకాలంకారము.

తా॥ పొమ్మ భూలోకమున నవతరించు మని యాజ్ఞాపించి కొలువుచాలించి పౌలోమీవల్లభుండు రాణివాసంబున కేగెను. దేవతలు, గరుడులు, పన్నగులు, మున్నగువారందఱును వారి వారి గృహంబులకుఁజనిరి. తన విరోధురాండ్రగు కొందఱానందించుచు నిండ్లకుఁ బోయిరి. స్నేహితురాండ్రగు కొందఱుదుఃఖించుచు నామె వెనువెంటనే చనుదెంచిరి. అయ్యెడ రంభ యేడ్చుచుఁ జెలులను దివి కంపి భూలోకమున కరుదెంచి యానిరంకుశునిఁ గని దుఃఖభారమును నిలుపఁజాలక.

చ॥ జలజముఖి నవీనసుమ ♦ సాయకముందఱ మందరామరా
చలపరిమాణ మైనబిగి ♦ చన్గవ యూర్పులఁ బిచ్చలింపఁగా
సొలవక యేడ్చె గాఢతర ♦ శోకతటాకము చాల నిండి రెం
డలుఁగులఁ బాఱెనో యనఁగ ♦ నశ్రుకణంబులు జాఱెఁ గన్నులన్. 49

అ॥ జలజముఖి - తామరపువ్వువంటి మొగముగలదైన యాదేవవేశ్య, చంద్రునివంటి ముఖము గలదైనయనియుఁ జెప్పవచ్చును. జలా జ్జాయత ఇతి జలజః అనివ్యు. జలజముఖీశబ్దః జీబంతచ్వ్యస్త్రీవా జలజముఖి. జలజముఖ. ఈ రెండు రూపములునుకలవు. నిరం I. 78 చూ. 7 ఉదా. 'నిద్రాచిరేణ నయనాభిముఖీబభూవ' రఘు. ఈనవీనసుమసాయకుముందఱ — నూతన మన్మథునివంటివాఁడైన యీ యొక్క నిరంకుశునియెదుట — మందరామరాచలపరిమాణము. మందర — మందరపర్వతమును, అమరాచల — దేవతలకు నివాసమయిన మేరుపర్వతమును, పరిమాణము — ప్రమాణము. సమానము, ఐన బిగి చన్గవ — అయిన దృఢమైన స్తనద్వయము, ఊర్పులన్ — నిట్టూర్పులచేత, దీర్ఘశ్వాసములచేత, పిచ్చలింపఁగాన్ — తల్లడిల్లఁగా, సొలవక — వెనుదీయక — నిస్త్రాణపడక, ఉదా. గీ. నాతి రాయంచ గుమిగూడి♦నడచుమురువు, చెలుల గెలువఁగ జనునాఁటి♦ సొలపువలపు. విజ. ఏడ్చెన్ — దుఃఖించెను, గాఢతరశోకతటాకము. గాఢతర — అధికమైన, శోక — విచారమనెడు, తటాకము — చెఱువు, చాలన్ — విస్తారముగ, నిండి — సమృద్ధియై, రెండలుఁగులన్ — నీళ్ళెక్కువైనపుడు పోఁగొట్టెడు రెండుతూములతో. 'ని. అలుగు, అలువు, మరిగొమ్మ, ఆం. వా. పాఱెనో — ప్రవహించుచుండెనేమో, అనఁగన్ — అనునట్లు, కన్నులన్ — నేత్రములనుండి, అశ్రుకణంబులు — కన్నీటిబిందువులు, జాఱెన్ — స్రవించెను, ఇచట రంభ తన ప్రియుఁ డగపడినంతనే తనకుఁ గల్గినకష్టమును జెప్పఁజాలక దుఃఖించెనని కవివర్ణించినాడు, కాచవిభుఁడును విఠ్ఠలరాజు నీప్రకారముగ వర్ణించిరి.

సీ॥ అంతటరంభయు♦నంభోజసరసి, దంతిచొచ్చినచొప్పు♦ తనకుఁబొటిలిన
చింతాపరంపర♦ చిత్తంబులోన, నంతకంతకుదట్ట♦ మైకడల్కొనఁగఁ
దలఁకుచుఁ గొంకుచుఁ♦ దనలోనడాఁచె, పలుకుచుఁ బులిబారిఁ♦ బడివడిచెడిన
హరిణిచందంబున♦ నటఁదొట్రుపడుచుఁ, బిరిగొన్నదురవస్థఁ♦ బ్రియుపాలి కరిగి
యడుగులఁ బడి వేచి♦ యందందమేను, వడఁకంగ వదనంబు♦ వంచి హారములు
పెనఁగొనఁగ నయంబు♦ ప్రిదులలోఁజెరివి, కొనినపూవులుగందఁ♦ గ్రొమ్ముడి వీడఁ
దొంగలిఱెప్పలఁ♦ దోఁగుబాష్పములు, తుంగస్తనంబులఁ♦ దొరుఁగనట్లున్నఁ
గనుఁగొని యదియేమి♦ కాంతనీ చంద, మనవుడు. ద్వి. కు. శా.

ఇందు 'జలజముఖీ నవీనసుమసాయకుముందఱ' అనుచోట సంధినిగూర్చి 'సూ. కుత్రచిత్సంస్కృతీయోపి ప్రాణోప్య త్రచ్యుతో భవేత్' అథ. 'ఉదా. సకలశుభములు శౌరిచ్చు జనులకెపుడు. నవీనసుమసాయకుఁడు, శోకతటాకము, ఇవి ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 'క. ధరనొప్పయను వల్మీకము, సరభసగతి వెడలి నీదు చటులాసిమదోద్ధురచర దరి ధరణి ధురంధర జీవానిలముఁ గ్రోలు నరసింహనృపా' నరస. 'మందరాచల పరిమాణమైన బిగిచన్గవ' ఉపమాలంకారము. రెండలుఁగులబాణనోయనఁగ, క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్ష. 'చ. అనఘ నృసింహ నీఘనజయానకజాత భయానకాదిక ధ్వనులు గుహాగృహాగ్రముల ప్రాలఁ బ్రతిధ్వనిమేదురంబులై, తనరె దిగంతశైలములు తమ్మునెదిర్చినవైరికోటికిన్, నినుశరణంబు వేఁడుమని నేర్పనబుద్ధులు నేర్పకైవడిన్' కావ్యా. సం. సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్. కావ్య. ఉదా. లింపతీవ తమోంగాని వర్షతీవాంజనం నభః అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాం గతా. మృచ్ఛ. రంభ దుఃఖించుటకుఁ గారణమేమన "పునర్విత్తం పునర్మిత్రం పునర్భార్యా పునర్మహీ ఏతత్సర్వం పునర్లభ్యం న శరీరం పునఃపునః." చాణ. శ్రీనాథుని సీ. ప్రవిమలాక్షి నభోనభస్యాంబుదములను, నవవృష్టిధారలై యవతరిల్లి, ... తే. వేఁడియశ్రులు నిగుడంగ వెక్కి వెక్కి, యేడ్వఁదొడఁగెలతాంగి పృథ్వీశు మోల, మృదులపరివేదనాకర్ణన్మిశ్రమధుర, కంఠ కాకునికారకాకలికయలర' అనుపద్యమునుజూచి రామరాజభూషణుఁడు "శా. ఆజాబిల్లివెలుంగుడాయికలడా యస్లేకరాకానిశా, రాజశ్రీసఖమైనమోమునఁబటాగ్రంబెత్తియెత్తియా, రాజీవానన యేడ్చెఁగిన్నరవధూ రాజత్కరాంభోజకాం, భోజీమేళవిపంచికారవసుధా పూరంబుతోలంబు, గాన్" అనియును, పెద్దనార్యుఁడు. "ఉ. పాటునకింతులోర్తురె కృపారహితాత్మక నీవు ద్రోయని చోటభవన్నఖాంకురము సోఁకెఁగనుంగొనుమంచుఁ జూపియ, ప్పాటలగంధి వేదనన పంబిడియేడ్చెఁ గలస్వనంబుతో, మీటిన గబ్బిగుబ్బచను మిట్టలనశ్రులు చిందువందఁగన్" అనియును. తిమ్మనార్యుఁడు. "ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున హెచ్చినశోకదవానలంబుచే, గాలిసియేడ్చెఁ బ్రాణవిభు కట్టెదుటన్ లలితాంగి పంకజ, శ్రీసఖమైన మోముపయిఁ జేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ, గ్రాసకషాయకంఠకలకంఠవధూకలకాకలీధ్వనిన్" అనియును వ్రాసియుండిరి. తెనాలిరామలింగ కవి యీ ముప్వురినిగూర్చి యిట్లు చెప్పెననివదంతి. "అల్లసాని పెద్దన యల్లసల్లనయేడ్చె ముక్కు తిమ్మనముద్దుముద్దుగానేడ్చె బట్టుమూర్తి బావురుమనియేడ్చె" రుద్రకవి యీముప్వురివలెఁగాక వేఱుభక్కిని వ్రాసెను.

తా॥ ఆకమలలోచన నవమన్మథునివంటివాఁడయిన నిరంకుశుని మోల మందర మేరుగిరులతో సమానములగు స్తనములు నిట్టూర్పులచేఁ దల్లడమగుచుఁ బెల్లుబ్బుచుండఁగా మిక్కుటమైనదుఃఖమను నీటిచెఱువు విస్తారముగ నిండి రెండుతూములఁ బాఱుచుండెనేమో యనునట్లు కన్నులనుండి బాష్పములు కాఱుచుండెను.

వ॥ ఇవ్విధంబు ననివ్వటిలు నెవ్వగల నేడ్చువధూమణిం జూచి యతండిట్లని[illegible]

అ॥ ఇవ్విధంబునన్ — ఈప్రకారముగా, నివ్వటిలు — అతిశయించుచున్న, నెవ్వగలన్ — గొప్పమనోదుఃఖరూపమయిన విచారముతో, నెర + వగ — నెవ్వగ, ఏడ్చు, ఏడ్చువధూ[illegible] — దుఃఖించుచున్న సామాన్యస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు నారంభను, చూచి — వీక్షించి, [illegible]

మకుఁడు, ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవుకీతిగాఁబలికెను, ఈవచనమున 'నివ్వటిలు' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోత్రానురంజనం, యథాప్రసిద్ధి సర్వత్రశబ్దానాం కల్పనామతా' అధ. 'సూ. రంజయతిఘట్యాదీనాం బిందోశ్చస్యాపిలావుభౌభవతః' శబ్దచిం. 'ఇవ్విధంబున నివ్వటిలు నెవ్వగల' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లుమించినవిచారముతో వగచుచున్న యారంభనుఁ జూచి నిరంకుశుండీకీతిగాఁ బలికెను.

—: నిరంకుశుఁడు రంభలోఁ బ్రశ్నించుట :—

చ. నెరయ విషాదహేతువుగ ♦ నీ తెలిగన్నుల నశ్రుబిందువుల్
దొరఁగుటెఱుఁగ మెన్నఁడు గు ♦ తూహల కారణ బాష్పజాలముల్
గురియుటె కాని నేఁడు కనుఁ ♦ గొల్కుల వెంబడి నశ్రుపూరముల్
పరఁగఁగ నేలయేడ్చెదవు ♦ వారిజలోచన యేర్పఱింపవే. 51

అ॥ వారిజలోచన — తామరపువ్వులవంటి కన్నులుగలదానా, నెరయన్ — నిండునట్లు. ఉదా. "తరళనయనాబ్జదళములు, నెరయఁగఁబైమున్నచల్లి ♦ నృపసుతుఁబూజిం,చిరి" భార. విషాదహేతువుగన్ — దుఃఖకారణముగా, నీతెలిగన్నులన్ — నీయొక్కస్వచ్ఛమయిన నేత్రములయందు, అశ్రుబిందువుల్ — కన్నీటిబొట్లు, తొరఁగుట-స్రవించుట - జాఱుట, ఎన్నఁడున్ — ఏదినమునను, ఎఱుఁగము — మేముచూచియుండలేదు, కుతూహలకారణబాష్పజాలమున్. కుతూహల — కోరికకు, కారణ — హేతువైన, బాష్పజాలమున్ — కన్నీటిచుక్కలసమూహము, అనఁగా సంతోషపూరితమైనబాష్పపరంపరలనుట. కురియుటె కాని — వర్షించుటయేతప్ప, నేఁడు — ఈదినమున, కనుఁగొల్కులవెంబడి — కనుఁగొనలనుండి - నేత్రాంతములనుండి, ఇచట 'కొలికి' బహువచనమున 'కొలుకులు' అగును 'సూ. ఇదుపోత్తమోత్తమానాం బహువచనఉపోత్తమేతఉద్భవతి' శబ్దచిం, ఆ 'కొలుకులు' "సూ. నలడాదేరంతరుతశ్చ" "అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానాం" అనునన్నయభట్టీయసూత్రములచే'కొల్కులు' అయినవి. అశ్రుపూరముల్ — కన్నీటియొక్కప్రవాహములు, పరఁగఁగన్ — పాఱుచుండఁగా, - ప్రవహించఁగా, ఏలయేడ్చెదవు — ఎందులకువిలపించుచున్నావో, ఇచట 'వఱదలుగట్టనేడ్చెదవు' అనిపాఠాంతరము. అర్థము రెంటనుసమానమే. కవిరేఫశకటరేఫములకు మైత్రినిగూడఁజూపియున్నాఁడు. ఏర్పఱింపవే — స్పష్టముగునట్లు విభజించిచెప్పుము ఈపద్యమున 'పరఁగఁగన్' అనిప్రయోగించుట కుదా. 'మ. అ. స్తోకప్రవాహంబులై పరఁగెన్ రక్తనదుల్' భార. "ఎఱుఁగమెన్నఁడు" అనుటకు 'సూ. వ్యతిరేకక్రియయర్థత్రయబోధకంబగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "క. నలుఁగానమివ్వనంబున" భార. కేవలనిరవయవరూపకాలంకారము. "క. ఇలనీదుకీర్తిచంద్రిక, యలఘుతరస్ఫూర్తినలినజాండకరండం, బులునిండివెల్లివిరిసె, న్నలనహుషసమానశీల, నరసనృపాలా" కా. సం.

తా॥ ఓకమలాక్షీ! ఎల్లప్పుడు నీనయనములయం దానందబాష్పజములు దప్ప నిండారిన వగపుతో నశ్రువులు స్రవించుట నే నెన్నఁడును జూచియుండలేదు. నేఁడు కనుగొనలయందు కన్నీటిధార యేఱులైపాఱున ట్లేడ్చుచున్నా వెందులకో వివరింపుము.

చ॥ తలఁపున మాటలం గ్రియలఁ ♦ దామరసేక్షణ నిన్నె కాని యే
పొలఁతుల నొల్ల నీనిజము ♦ పుష్పశరాసుఁడే యెఱుఁగు మొ
క్కలమున నున్న నేరము లొ ♦ కానొకనాఁడును జేయ వీయెడ
న్దెలియదు శోకహేతువు వి ♦ నీలశిరోజ యెఱుంగ జెప్పవే. 52

అ॥ తామరసేక్షణ — పద్మములవంటికన్నులగలయోరంభా, తలఁపునన్ — ఆలోచనయందును, మాటలన్ — పలుకులయందును, క్రియలన్ — పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబులయందనుట. నిన్నెకాని — నిన్నొక్కదానినేతప్ప, ఏపొలఁతులన్ — ఏస్త్రీలను ఒల్లన్ — ఇష్టపడను, ఈనిజము — ఈచెప్పినట్టి నాయొక్కసత్యమును, పుష్పశరాసుఁడే — పువ్వులుబాణములుగాఁగలమన్మథుఁడే, ఎఱుంగున్ — తెలిసికొనియున్నాఁడు, మొక్కలమున నున్నన్ — తెలియనిస్థితియందున్నప్పుడును, నేరములు — తప్పులు, ఒకానొకనాఁడును — ఏదో యొకప్పుడైనను, ఇచట 'ఒకానొక' యనుటకు సూ. ఒకానొక-చోనని స్టార్థమందొక శబ్దమునకుంబూర్వాగమంబగు ప్రౌ. వ్యా. చేయవు — చేయునట్టిదానవుకాదు, ఈయెడన్ — ఈసమయమున, శోకహేతువు — దుఃఖమునకుఁగారణము. తెలియదు — నాకుబోధపడుటలేదు, వినీలశిరోజ — మిక్కిలి నల్లనైనతలవెండ్రుకలుకలదానా, ఎఱుంగఁజెప్పవే — తెల్లమగునట్లుఁవచింపుము. యీ పద్యమున నంత్యపాదమునసంయుక్తయతి సెప్పఁబడినది. "క. వెలయఁగసంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినయిన♦ మునుకొనివడిగా, నిలుపందగుఁబాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడరేచ♦ యసదృశదానా" సుల.

తా॥ ఓతమ్మికంటీ నామనస్సునను వాక్కులయందును గ్రియలయందును నిన్నుదప్ప యేస్త్రీల నిచ్చగింపను. ఈ సత్యము మన్మథునకే తెలియును. నీవుమఱపున నైననేదోయొకనేరమును జేయుదానవుకాదు. అట్టి నీకుదుఃఖమునకుఁ గారణమేదియో గోచరింపకుండె విశదీకరింపుము.

—: రంభ నిరంకుశునితోఁ దన శాపకథనుజెప్పుట :—

క॥ అని యడిగిన భూసురునకు, ననిమిషవేశ్యాలలామ ♦ యాద్యంతంబున్
వినిపించి మగుడ నేడువఁ, దనదుప్పటి మొగము దుడిచి ♦ తగ నిట్లనియెన్. 53

అ॥ అని—ఇట్లని, అడిగినభూసురునకున్ — ప్రశ్నించిన పుడమికివేల్పువంటివాఁడయిన యా నిరంకుశునకు, అనిమిషవేశ్యాలలామ — దేవవేశ్యలలోశ్రేష్ఠురాలగునారంభ, ఆద్యంతంబున్ — మొదటినుండిచివరవరకును, అనఁగా జరిగినవృత్తాంతమంతయుననుట, వినిపించి — చెప్పి, మగుడన్—మరల, ఏడువన్ — విలపించుచుండగా, తనదుప్పటిన్ — తనయొక్క యుత్తరీయపుచెఱఁగుతో, మొగముదుడిచి — ఆబిడయొక్క కన్నీరుపోవునట్లుముఖమునుదుడిచి, తగన్ — ఒప్పునట్లు, ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పబోవువిధముగాఁబలికెను. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ అని ప్రశ్నించిన నిరంకుశునితో నారంభ జరిగిన వృత్తాంత మంతయు నెఱింగించి ఘుర్ఘుర విలపించుచుండఁ దన యుత్తరీయపుచెఱఁగుతో ముఖమును దుడిచి యిట్లనియె.

—: నిరంకుశుఁడు రంభనోదార్చుట :—

ఉ॥ ఇంతె కదా లతాంగి మఱి ♦ యేమొ యటంచు విషాద మొందితిం
జింతిల నేల యిప్పటికి ♦ శీఘ్రమె శాపవిముక్తిచేసెదన్
అంతొనరింప కీక్షణమ ♦ యావయి నిల్వుము భీకరంబుగా
నెంతయు నిప్పురంబుకడ ♦ నేన యెఱుంగుదుఁ బైవిచారమున్. 54

అ॥ లతాంగి — తీఁగెవంటిశరీరముగలదానా, ఇంతెకదా — ఇంతమాత్రమేకదా, మఱియేమొ యటంచున్ — ఇంక నేమిగొప్పయాపదయోయనుకొనుచు, విషాదమొందితిన్ — విచారపడితిని, ఇప్పటికిన్ — ఈ పటికార్యమునకు, చింతిలనేల — వగవంబనిలేదు, శీఘ్రమె — వెంటనే, శాపవిముక్తి — శాపమునుదొలగించుటను, చేసెదన్ — చేయఁగలను, అంతు + ఒనరింపక — పరిపరివిధములధ్వనిచేయక, ఇప్పురంబుకడన్— ఈపట్టణమునకుసమీపమున, ఈక్షణము—ఈసమయముననే, క్షణమనఁగా గడియలోనాలవవంతు“ని. అష్టాదశనిమేషాస్తు కాష్ఠాత్రింశస్తుతాకలాతాస్తుత్రింశత్క్షణః” అ. ఎంతయున్ — మిక్కిలి, భీకరంబుగాన్ — భయముపుట్టించునట్లు, ఆవయినిల్వుము — పాషాణత్వమును దాల్చియుండుము, పైవిచారమున్—ఆమీఁదటజరుగవలసిన యాలోచనయంతయును, నేనయెఱుంగుదున్ — నేనే తెలిసికొనియున్నాను, ఇచటశాపవిమోచనమును వెంటనే చేయుదుననుటలో నిరంకుశునియొక్క సంపూర్ణసామర్థ్యము విశదమగుచున్నది. “కోఽతిభారస్సమర్థానాం, కిందూరంవ్యవసాయినాం, కోవిదేశస్సవిద్యానాం, కఃపరః ప్రియవాదినామ్” “క. దూరమువ్యవసాయులకును భారంబుసమర్థులకును భాసురవిద్యా, పారగులకునువిదేశము, వైరము ప్రియవాదులకును వసుమతిఁ గలదే” నీ. పా. ఇచట రంభతోనిరంకుశుఁడు గతించినదానికై వగవఁగూడదనుటనుగూర్చి “గతే శోకోనకర్తవ్యో భవిష్యం నైవచింతయేత్, వర్తమానేనకాలేన ప్రవర్తంతే విచక్షణాః” చాణ.

తా॥ ఓయువిదా! ఇంతమాత్రమేకదా! ఇంక నెంతగొప్పయాపదయో యని నామనస్సులోఁ జాలవిచారపడితిని. ఈపనికై వగవవలదు. వెంటనే నీయొక్క శాపవిమోచనము చేయఁగలను. పరిపరివిధముల ధ్వనిచేయక యిప్పుడే యీపట్టణమునకు సమీపమున నతిభయంకర మయిన శిలారూపమును దాల్చుము. ఆమీఁదట జరుగవలసిన కార్యమును నేనే చేయఁగలను.

చ॥ అన విని శుష్కహాసవద ♦ నాంబుజ యై సురకాంత పల్కె నో
యనుపమరూప నీవుహితు ♦ లట్టివ యాఁగద శాపమోక్షణం
బొనరఁగ నెట్లు చేసెదవొ ♦ కో యొకయింత వచింపరాదె నా
మనము విషాద మూర్ప నొక ♦ మాటకు నంటివొ లేక తథ్యమో. 55

అ॥ అనన్ — ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించి, సురకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁ జక్కని దయిన యాయప్సరస, శుష్కహాసవదనాంబుజయై. శుష్కహాస — పట్టినవ్వుతోఁగూడిన, మనస్సునకు సంతోషమేమియులేక కేవలము నవ్వుతోమాత్రమే యనుట. వదనాంబుజయై పద్మమువంటి ముఖము గలదియై, పల్కెన్ — ఇట్లువచింపనారంభించెను, ఓయనుపమరూప — అసమానసుందరమైన సౌందర్యము

గల యోనిరంకుశుఁడా, నీమహిమలు— నీమాహాత్మ్యములు, అట్టివయాఁగద — అటువంటివేయైనప్పటి కిని, శాపమోక్షణంబు — ఇంద్రునివలన సంభవించిన యీశాపమును తొలఁగించుకార్యమును, ఒన రఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, ఎట్లుచేసెదవో — ఏప్రకారముగా చేయఁగలుదువోకదా, ఒకయింత — కొంచెము, వచింపరాదె — నాకుఁజెప్పఁగూడదా, నామనము విషాదమార్గవున్ — నామనస్సునఁగల దుఃఖమును బోఁగొట్టుటకు, ఇచట నలఘురేఫములఘురేఫమగుటకు 'సూ. అలఘురేఫములుప్రాచ్యమ గుచోలఘురేఫంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఒకమాటకున్ + అంటివో — కొంచెము మాటమాత్రముగానని యున్నావో, లేక — అటులఁగాక, తథ్యమో — నిజమో, ఇందుమూఁడవపాదమునఁ గాకుస్వరయతి చెప్పఁబడినది. ''గీ వరుసదీర్ఘాంతసంబుద్ధి ♦ వచనయతులు, సమరుఁగృతులందుఁగాకుస్వ♦ రమునహస్ర, నామశోభితగోపకృ♦ష్ణాయనంగ,నమరవందిత గోపకృ♦ష్ణాయనంగ'ఉదా. 'ఉ. వల్లభుఁడేగు దుర్లభుఁడు♦ వానిదెసందగులూఁది యిమ్మెయిన్,దల్లడమందెదేలయుచి♦తస్థితికిన్నుఁబాపఁ జూపినన్,దల్లియుబంధు లోకమును♦దండ్రియు నేనును వారెఱింగిరే, నుల్లమయిట్లునీకుఁదగు♦నో తగదో పరికించిచూడుమా' విజ. సే. 'వదనాంబుజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఈరీతిగా వచించిన విని యాయందకత్తె హృదయవికాసము లేక యూర్వశి నవ్వి యిట్లు పలుక నారంభించెను. ఓసాటిలేని చక్కఁదనముగలవాఁడా! నీమహిమ లాలాటివే యైనను నింతగొప్ప శాపము నెట్లుతొలఁగించెదవో కొంచెము నాకుఁజెప్పుము. నాదుఃఖము నుపశమింపఁజేయ నిట్లంటివో లేక నిక్కమో తెలిసికొనెదను.

వ॥ అని పల్కిసనతండు. 56

అ॥ అని ఈప్రకారముగా, పల్కినన్ - వచింపఁగా, అతండు — ఆనిరంకుశుఁడు,

ఆ॥ అతివ మాట యొకటి ♦ యవ్వల నొనరించు, చేఁత యొకటి యైనఁ ♦ జెప్పనేల
మాటకన్నఁ జేత ♦ మట్టు గాకున్నను, జేఁతననుసరించి ♦ చెప్పఁగవలదె. 57

అ॥ అతివ — ఓరంభా, మాటయొకటి — మాటయొకరీతిగను, అవ్వలన్ — అటుపిమ్మట, ఒన రించుచేఁత — చేయునట్టిపని, ఏదియైనన్ — ఏదోయొకవిధముగా నయినయెడల, చెప్పనేల— వచించుట యెందులకు, మాటకన్నన్ — వాక్యమునకంటె, చేఁత — కార్యము, మట్టుగాకున్నను — సాధ్యము కాకుండినట్లయిన — మితిమించినపక్షమున, చేఁతననుసరించి — కార్యమును బట్టియే, శక్తికొలఁదియే యనుట. చెప్పఁగవలదె — వర్తింపవలదా, అనఁగా శక్తినిమించి మాట్లాడ గూడదనుట.

తా॥ ఓనారీ! చెప్పుటయొకటి తదుపరి చేయునదొకటియైనఁ జెప్పఁగూడదు. చెప్పుటకు సులభ ముగను చేయుట కసాధ్యముగను నుండినపక్షమున దానిననుసరించియే చెప్పవలెను.

—: రంభ శిలారూపమును దాల్చుట :—

క॥ శిలవైమాటకు నందే, వావిర్భావంబు నొందఁ ♦ గబల కఠోర
గ్రావంబై పుట్టుము నా, నా వెంటనె యిట్లు శాపము ♦ నాపురముకడన్ 58

అ॥ అబల — ఓయాఁడుదానా, నీవు, ఈమాటకున్ — నేఁజెప్పిన యీవాక్యమునకు, సందేహావిర్భావంబున్. సందేహ — సంశయముయొక్క, అనుమానముయొక్క, ఆవిర్భావంబున్ — కలుగుటను, ఒందకు — పొందకుము, కఠోరగ్రావంబు - గట్టిరాయివి, ఐపుట్టుము — అయిజన్మించుము, నాన్ - అనగా, ఆవెలఁదియున్ — ఆసురవేశ్య, ఆపురముకడన్ — ఆపట్టణమునకు సమీపమున, అట్లుచేసెన్ — అతఁడు చెప్పినవిధముగా నొనరించెను, అనఁగాఁ గఠినశిలారూపమును ధరించెనుట.

తా॥ ఓపడతీ! నీవు సంశయింపక గట్టిరాయివగుము. నావుడు దివిజవేశ్య యప్పురప్రాంతమున నొకగొప్పశిల యయ్యెను.

క॥ శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావమ్ముఁ జూచి ♦ యప్పుడు భయసం
గతులై యాశ్చర్యసమా, యతులై గజగజవడంకి ♦ రచ్చటిజనముల్. 59

అ॥ అచ్చటిజనముల్ — ఆపురమునఁగల మనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూఱు తాడిచెట్లు మునుఁగునటువంటిది, అనఁగా నూఱుతాడిచెట్లకంటె నెత్తయిన యనుట. ఇచట దఘ్నశబ్దమునకు. "సూ. ప్రమాణేద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః" సిద్ధాం. ఉదా "తత్రోరుదఘ్నః క్షితిరేణురాశిః, తతోనితంబద్వయసశ్చభూత్వా, క్రమేణమూర్ధ్నః కరిసంధమాత్రః, సమేత్యరక్తాభిహతః శశామ" రావ. అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావమ్మున్ — అయొక్క సమానరహితమయిన శిలను, చూచి — కనుఁగొని, అప్పుడు — ఆసమయమున, భయసంగతులై - భీతితోఁగూడుకొనినవారై, ఆశ్చర్యసమాయతులై — చోద్యముయొక్క విస్తారముగలవారై, గజగజవడంకిరి — మిక్కిలి కంపమునొందిరి. 'గతులై — యతులై' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అచ్చటిపౌరు లానూఱుతాళ్ళయెత్తయిన యసమాన మగు శిలాకారముఁ జూచి భయమును నాశ్చర్యమును దోఁపఁగా గజగజవడంక నారంభించిరి.

క॥ అదిరా యౌన్నత్యభరం, బిదిరా విస్తారగరిమ ♦ వీక్షింపఁగ ని
ట్లదిరా కాఠిన్యగుణం, బదిరా యిది కొండ గాక ♦ యశ్మమె తలఁపన్. 60

అ॥ వీక్షింపఁగన్ — చూడఁగా, ఔన్నత్యభరంబు - పొడవుయొక్క యతిశయము, అదిరా - అకనుపడునట్టి శిలదేరా, అదిగాక మరియొకటిలేదనుట. విస్తారగరిమ — విరివియొక్క గొప్పతనము, 'ని. విస్తారో విగ్రహోవ్యాసః' అ. ఇదిరా — ఇదియేరా, ఇంతవిశాలమయిన దింకొకటిలేదనుట. కాఠిన్యగుణంబు — కఠినముతోఁగూడిన స్వభావము. అదిరా — అదియేరా, ఇంతకంటెగట్టిది వేఱొకటి లేదనుట. అదిరా — దానికేతగునురా, మెచ్చుకొనుట. ఇట్లు — ఈవిధముగా, తలంపన్ — విచారించఁగా, ఇది — ఇన్నిలక్షణములుగలిగినరాయి, కొండగాక — ఒక పర్వతముగాక, అశ్మమె - సామాన్య శిలయగునా, కాదనుట 'ని. పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలాదృషత్' అ. ఇచట నశ్మశబ్దమునకు 'సూ. అన్వోపాంజాలుగన్తస్య, అను సూత్రముచే నకారములోపించి 'సూ. ఆత్మన ఇమనస్థానాం డావా' అను సూత్రముచే ముప్రత్యయమువచ్చినది. ఈపద్యమున ద్విప్రాసముచెప్పఁబడినది. 'అదిరా - ఇదిరా' ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము. ఇది కొండగాక యశ్మమె' అనుటచే తనపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" శా. ప్ర.

తా॥ ఇంతటి యున్నతమును విరివియును గట్టిదనముగలది యొకతిప్పగాక రాయియగునా.

సీ॥ అస్మదాదులతోఁడ ♦ నాకృతి దాల్చిన, భాగ్యదేవతయొ యీ ♦ ప్రస్తరంబు
కాక లోకం బెల్లఁ ♦ గబళింప వచ్చిన, యాదిశక్తియొ యీమ ♦ హాదృషత్తు
బలిసద్మరంధ్రంబు ♦ వెలువడి యెగసిన, యురగేంద్రుఁడో యీదృ ♦ షోపలంబు
దుస్సహానిలగతిఁ ♦ దునిఁగి రాలిన కాంచ, నాద్రిశృంగంబొ యీ ♦ యశ్మరాజ

తే॥ మీసమున్నతశిల నీర ♦ జాసనాండ, సదనసంస్థాపితోజ్జ్వల ♦ స్తంభమొక్కొ
యీభయంకరపాషాణ ♦ మినజబాహు, దండకలిత సముద్దండ ♦ దండమొక్కొ. 61

అ॥ ఈ ప్రస్తరంబు — ఈరాయి, "ని. పాషాణ ప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మాన శ్శిలాదృషత్, అ. అస్మాదులతోఁడ — నేను మొదలుగాఁగల వారందఱితోఁగూడ, ఆకృతి — రూపమును, తాల్చిన భాగ్యదేవతయొ — ధరించిన యదృష్టదేవతయైయుండునేమో, కాక — అటులగానిపక్షమున, ఈమహాదృషత్తు — ఈగొప్పశిల ఇచట 'దృషత్తు, అనుటకు "సూ. ద్విత్వోత్వే సర్వహలాం ప్రాప్త్యాత్" నన్న. లోకంబెల్లఁ — ప్రపంచమునంతయును, కబళింపఁ — మ్రింగుటకు, వచ్చినయాదిశక్తియొ — వచ్చినట్టి యాదిశక్తియైయుండునేమో, ఈదృషోపలంబు — ఈగట్టి పాషాణము, బలిసద్మరంధ్రంబు — పాతాళలోకముయొక్క బెజ్జమును, "ని. అధోభువన పాతాళం బలిసద్మరసాతలం, నాగలోకః" అ. "ఛిద్రం నిర్వ్యథనంరోకం రంధ్రంశ్వభ్రం వపాశుషిః" అ. వెలువడి — బహిర్గతమై .. బయటికివచ్చి, ఎగసిన + ఉరగేంద్రుఁడో — ఉడ్డీనముచేసిన (పైకిలేచిన) సర్పములకురాజగు శేషుఁడై యుండునేమో, ఈయశ్మరాజము — ఈశ్రేష్ఠమయినశిల, "ని. రాజా ప్రభౌచ నృపతౌ క్షత్రియేరజనీపతౌ, యక్షేశ్రేచపుంసిస్యాద్రాగరక్త వికాముకే" మే. రాజశబ్దమున నకారము లోపించుటకు "సూ. అగుణవతాం సర్వహలాంసోర్లోపః" నన్న. ముప్రత్యయము వచ్చుటకు. "సూ. స్వార్థప్రధాన భావేస్యాద్రాజ్ఞోడుఃపుంసచేతనే" అథ. ఈసూత్రమునననుసరించి పుంలింగమునందుమాత్రమే డుప్రత్యయము వచ్చునుగాని నపుంసకమునందు ముప్రత్యయమే వచ్చును. ఉదా. నమస్మనిరాజుండు- నమస్మనిరాజనీత - బహుఁరాజముచేళము" దుస్సహానిలగతిఁ — దుస్సహ — ఓరువరాని, అనిల — వాయువుయొక్క, గతిఁ — సంచారముచేత, అనఁగాఁ ప్రబలమైనవాయుతాడనము చేతననుట. తునిఁగి — తునుకయై, రాలిన కాంచనాద్రిశృంగంబో — క్రిందఁబడిన మహామేరువుయొక్క శిఖరమైయుండునేమో, ఈసమున్నతశిల — ఈమిక్కిలి పొడవైనరాయి, నీర........స్తంభమొక్కొ. నీరజాసనాండ — బ్రహ్మాండమనెడు. భూగోళ ఖగోళాదికమనెడు, సదన — ఇంటియందు, సంస్థాపిత — పాతిపెట్టఁబడిన, ఉజ్జ్వల — ప్రకాశించుచున్న, స్తంభమొక్కొ — కంబమైయుండునేమో, ఈభయంకర పాషాణము — భయమును గలిగించుచున్న యీశిల, ఇన........దండమొక్కొ, ఇనజ — సూర్యునికుమారుఁడయిన యమునియొక్క, బాహుదండ — దండమువంటిభుజమును, కలిత — పొందఁబడిన, సముద్దండ — అత్యంత భయంకరమయిన, దండమొక్కొ — దుడ్డుకఱ్ఱయైయుండునేమో, శుద్ధసందేహాలంకారము. "విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్ కవిసమ్మతాత్, సందేహగోచరౌ స్యాతాం, సందేహాలంకృతి శ్చ సా" ప్రతా. "స సందేహస్తు భేదోక్తౌ తదనుక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర ఉదా. "అయం మార్తాండః కిం సఖలుతురగైః సప్తభిరితః, కృశానుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైషనియ

తం, కృతాంతః కిం సాక్షాన్మహిషవహనో ఽసావితి చిరం. సమాలోక్యాజౌ త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః” “ఉ. ఇంద్రుఁడో యుపేంద్రుఁడో బ ♦ లీంద్రుఁడో పార్వణచంద్రుఁడో హరిశ్చంద్రుఁడో రామచంద్రుఁడో ర ♦ సాధరబ్రప్రసరాత్మ్యుఁడైననా, గేంద్రుఁడో యానగేంద్రుఁడో మృ ♦ గేంద్రుఁడో యంచు, దలంతు రార్యులీ సాంద్రభుజప్రతాపరణ ♦ సాహసు నోబయ నారసింహునిన్” కా. సం. ‘దండకలిత సముద్దండదండ మొక్కొ’ యమకాలంకారము.

తా॥ ఈరాయి మాయందఱియొక్క యాకారములలోక్కటిగా గల్పించి యవతరించిన యదృష్టదేవతయో, ప్రపంచమును మ్రింగ నేతెంచిన యాదిశక్తియో, పాతాళలోకమునుండి పైకివచ్చిన శేషుఁడో, ప్రచండవాయుతాడనమువలన భగ్నమై భూమిమీద బడిన మేరుశిఖరమో, బ్రహ్మాండమను గృహమున స్థాపించబడిన స్తంభమో, యముని భుజమునందుండెడు భయంకరమైనదండమో,

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి యిది మహాదుర్నిమిత్తంబుగాని వేఱొండు
గాదని నిర్ణయించి నిజనివాసంబుల కరిగి రంత దైవవశంబున. 62

అ॥ అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్ - పలువిధములుగా, వితర్కించి - ఊహించి, ఇది - ఈపాషాణము, మహాదుర్నిమిత్తంబు - ఎక్కువైనదుష్టహేతువునకు - మిక్కిలి చేటుగలిగించుటకు, కాని - ఏర్పడినదేకాని, వేఱొండుకాదు - మఱియొకటికాదు, అని - ఈవిధముగా, నిర్ణయించి - ఆవాక్యమునే నిశ్చయముచేసి, నిజనివాసంబులకున్ - తమతమగృహములకు, అరిగిరి - పోయిరి, అంతన్ - అంతట, దైవవశంబునన్ - దైవయోగమువలన,

తా॥ అని పలురీతుల నూహించి యిది గొప్పచేటుగలిగింపఁ బుట్టినదే కాని వేఱొకటి కాదని నిశ్చయించి వారివారి యిండ్లకుఁ బోయిరి. అనంతరమున విధివశంబున.

—: శత్రుందముఁడు శిలనుజూడవచ్చుట :—

ఉ॥ మందరధీరుఁ డన్యనృప ♦ మర్దనుఁ డాపురమేలురాజు శ
త్రుందముఁ డొక్కనాఁడు పరి ♦ తోషభరంబున మంత్రులెల్లఁ జూ
డం దగ దన్న మానక హ ♦ ఠాత్తు హయోత్తమ మొక్కఁ డెక్కి వ
చ్చెం దురుఫీలు గొన్ని తన ♦ చేరువ రా నుపలంబుఁ జేరఁగన్. 63

అ॥ మందరధీరుఁడు - మందరపర్వతమువంటి ధైర్యముగలవాఁడును, అన్యనృపమర్దనుఁడు - ఇతరరాజులను జయించుటగలవాఁడును, ఆపురమేలురాజు - ఆపట్టణమును బాలించునట్టివాఁడును, అయిన, శత్రుందముఁడు - శత్రువుల నిగ్రహించునట్టివాఁడను సార్థకనామముగల యారాజు, ఒక్కనాఁడు - ఒకదినమున, ఒకానొక దినముననుట. మంత్రులెల్లన్ - తనమంత్రులందఱును, పరితోషభరంబునన్ - సంతోషముయొక్క భారముతో. చూడన్ - చూచుచుండఁగా, తగదన్నన్ - ఇది కూడదని చెప్పినప్పటికిని, మానక - విడువక. హఠాత్తు - అకస్మాత్తుగా. దిడుక్కున, హయోత్తమము - శ్రేష్ఠమయినయశ్వమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, ఎక్కి - ఆరోహించినవాఁడై, కొన్ని తురుఫీలు - కొన్నియశ్వదళములు - గుఱ్ఱపుదండు. ‘ని. తురుఫీ - తురుఫు (హిం. తురఫ్) అశ్వ

దళము' సూ. ఆం. ని. 'తురుపు - తురుష్కీ - గుఱ్ఱపుదండు ప్రాణ్యా. తనచేరువరాజా - తనయొక్క సమీపమునవచ్చుచుండఁగా, ఉపలంబుజా - ఆరాతిని, చేరఁగజా - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెజా - ఏతెంచెను. ఇందు హయోత్తమ మొక్కఁడు, అప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ. విశేషణానాం మహతోఁడుక్ స్యాదుభయథాపిచ, క్వచిడ్డుజ్మాత్రకేస్వార్థ విశేషణమిహోచ్యతే' అథ. 'సూ. క్వచిద మహతోఁపిడుక్ స్యాత్' శబ్దచిం. ఉదా. 'గీ. వ్యాఘ్రము మొక్కఁడు సనుదెంచె♦వనములోన' ఇత్యాదులు. 'హతాత్తుహయోత్తమ - ఒక్కఁడెక్కి' అనుప్రాసాలంకారము. 'మందరధీరుఁడు' ఉపమాలంకారము.

తా॥ మేరుపర్వతమువంటి ధైర్యము గలవాఁడును, పరరాజుల జయించినవాఁడును, నగుశత్రుందముఁ డనుసార్థకనామధేయుఁ డగురాజాయశ్మము జూడఁ గోరి తనమంత్రులు వలదన్న వినక కొంతసైన్యమును వెంట నిడికొని కటాలున గుఱ్ఱము నెక్కి యచ్చటి కరుదెంచెను.

—: బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుందమునావేశించుట :—

క॥ చనుదెంచి నయనగోచర ♦ మును వాగ్గోచరముఁ గాక ♦ భువనాద్భుతమై
తనరుబలుఱాతి గనుఁగొనఁ ♦ జననాథునిమది కొకింత ♦ జఘుపుదయించెన్. 64

అ॥ చనుదెంచి - వచ్చి, నయనగోచరమును — కన్నులకు స్పష్టముగాగనపడుటయును, వాగ్గోచరమును — చెప్పుటకునలవియును, కాక — కానట్టిస్వభావముకలదియై, భువనాద్భుతము — ప్రపంచమునంతటికి నాశ్చర్యమునుగలిగించునట్టిది, ఐతనరు — అయిఒప్పుచున్న, బలుఱాయి — గొప్పదియైన యాశిలను, కనుగొనజా — చూడఁగానే, ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమ సెప్పబడినది. "సూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాస్యాత్ ప్రథమాచజసపదానాంస్యాత్" నన్న. జననాథునిమదికిన్ — ఆరాజుయొక్కమనస్సులో, ఒకింతజఘుపు — కొంచముభయము, ఉదయించెన్ — కలిగెను, ఇందు ద్వితీయపాదమున మువిథ త్తియతిసెప్పఁబడినది. తే. పున్నపుంసక తత్సమం♦బులకడపలఁ, దత్సమానాంధ్రదేశ్య శ♦బ్దములతుదలఁ, గదిసిన మకారశృంగముల్♦ కావ్యములను బొసఁగుమువిథ త్తియతులనఁ♦బుఫు బుభులకు' అప్ప. దీనినే పోలికయతియందురు. 'క. పోలుజా బుఫు బుభులకుమటి' పోలికయతిశిలముల్ల♦మునకెనయనఁగా, శిలంబుల్లంబనఁగా, భూలోకంబమరలోక♦మునకెనయనఁగన్.' అనం. ఇంతేకాక చక్కటి యతియనియుఁ జెప్పుదురు. 'క. అక్కజముగఁ బుఫు బుభులకు. జక్కటి గాణిగాయ్యశృంగ ♦ సహితమకారం, బక్కమలజేశ్వరాదుల, మ్రొక్కులుగైకొనుసమస్త ♦ భువనాధీశా' అ.ం.

తా॥ వచ్చి చూచుటకును వర్ణించుటకును నలవిగానియారాతినిఁ గనినంతనే యారాజించుక భయపడెను.

మ॥ అపుడచ్చో నొకరావిచెట్టున మనో ♦ జ్ఞాకారసంపత్తికి
న్విపరీతం బగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు ను ♦ ద్వేగాతిరే...
న్నృపచూడామణి నావహించె సచివుల్ ♦ నిర్విణ్ణులై ...
జపలాత్మ్యుం గనిపెట్టి యుండుఁ గద య ♦ స్వాపంబులై యాపదల్. ౬౫

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, అచ్చోన్ - ఆప్రదేశమున 'ని. చో. దే. స్థలము. కాలము. శ. చం. ఒకరావిచెట్టునన్ - ఒకయశ్వత్థవృక్షమునందు, మనోజ్ఞాకారసంపత్తికిన్, మనోజ్ఞ - మనస్సునకింపైన, ఆకార - రూపముయొక్క, సంపత్తికిన్ - అధికమునకు, విపరీతంబు - విరుద్ధము - వ్యత్యాసము, అగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు - అయినట్టి యొకానొకబ్రహ్మరాక్షసుఁడు, సచివుల్ - మంత్రులందఱును, నిర్విణ్ణులై - వ్యసనభయములతోఁగూడిన చిత్తమునని శ్చేష్టితులై, చూడఁగాన్ - వీక్షించుచుండఁగా, నృపచూడామణిన్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుండయిన యాశత్రుందముని, ఉద్వేగాతిరేకంబునన్ - భయముయొక్క యధికముతో. 'ని. ఉద్వేగ ఉద్భ్రమే. అ. ఆవహించెన్ - శరీరమునందుఁ బ్రవేశించెను, ఆపదల్ - కష్టములు, 'ని. విపత్త్యాంవిపదాపదౌ' అ. అస్వాపంబులై - జాగరూకతకలవియై, 'ని. స్యాన్నిద్రాశయనంస్వాపః స్వప్నఃసంవేశ ఇత్యపి' అ. చపలాత్మున్ - చంచలమయిన మనస్సుగలవానిని - నిలుకడలేని మతిగలవానిని, కనిపెట్టియుండుఁగద - కాచుకొనియుండునుగదా, ఇందు 'చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగద యస్వాపంబులై యాపదల్', అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా, కా. ప్ర.

తా॥ అపుడచట నొక యశ్వత్థవృక్షమున భీకరాకారముతో నున్నయొకబ్రహ్మరాక్షసుఁడు మంత్రులందఱు నివ్వెఱపడి చూడఁగా నారాజునుసోఁకెను. ఇక్కట్లుభయస్థులనే కనిపెట్టి యుండునుగదా.

క॥ ఒకలాగున మాటలు తొక, తొకలై వెడలంగఁ జొచ్చె ♦ దుడిదుడి నెందే
నొకచోఁ జనఁ దొడఁగెఁ గన్నులు, పెకలించుక చూడ సాగె ♦ భీతి దలిర్పన్. 66

అ॥ మాటలు — ఆరాజుయొక్క పలుకులు, ఒకలాగునన్ — ఒకవిధముగా, తొకతొకలై — తడబడుచున్నవై — అవ్యక్తములై, వెడలంగఁజొచ్చెన్ — అతనినోటనుండి బయలుదేఱ మొదలుపెట్టెను. ఒకచోఁ — తానొక్కఁడే, ఎందేన్ — ఎక్కడికయినను, దుడిదుడిన్ — తొందరతొందరగా, ఇచట 'దుడిదుడి' యనుటకుదా. "ద్వి. అడవియేనుఁగులు నీ♦రాపనీనది, కిదుడిదుడివచ్చి" రామాభ్యు. చనఁదొడఁగెన్ — పోవుటకు నారంభించెను, భీతి — భయము, తలిర్పన్ — చిగిరించఁగా, అనఁగా భయముగలుగునట్లుగా ననుట, కన్నులు — నేత్రములు, పెకలించుక — పెళ్ళగించుకొని, చూడసాగెన్ — చూచుటకు మొదలిడెను, అనఁగా మిఱుచూపులు చూడనారంభించెననుట. ఇందు 'తొకతొకలై' అనుటకు 'సూ. కాంతిశబ్దాది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతినైకశః, సాధ్యాసాం స్తదన్యేచ, వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్' కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజునకు మాటలథోరణి యెక్కువయ్యెను చివ్వునలేచి యొక్కఁడికైన నొంటరిగాఁ బోనారంభించెను. కన్నులు పెద్దవిచేసి ఱెప్పలార్పక చూడ మొదలిడెను.

సీ॥ స్వప్నంబునం దైనఁ ♦ జాపల్య మెఱుఁగని, సార్వభౌమునకుఁ జం ♦ చలత తోఁచె
నేకాంతమున నైన ♦ హెచ్చుమాటలు లేని, వసుధేశతిలకంబు ♦ వదరఁ జొచ్చెఁ

బరిహాసమున కైన • దరహాస మొందని • నరనాథుఁ డూరక • నవ్వఁ బూనెఁ
దలిరాకుఁబోఁడులో • ద్దను వికారము లేని, ధీరుం డహేతువి • కారుఁ డయ్యె

తే॥ సూనృతమె కాని నాలుకఁ • బొనుపనట్టి, నాయకాగ్రణి దబ్బఱ • ల్గూయ సాగెఁ
పసిఁడిసమ్మాళిగలు లేక • పాద మిడఁగ, భరమువసుమరాజు బరిగాళ్లఁ • బఱవసాగె. 67

అ॥ స్వప్నంబునందైనఁ — కలలోపలనయినను, చాపల్యము — చపలత్వమును, ఎఱుఁగనియట్టి సార్వభౌమునకుఁ — తెలియనట్టి యాచక్రవర్తికి, చంచలత — నిలుకడలేనితనము, తోఁచెఁ — స్ఫురించెను, ఏకాంతమునకైనఁ — రహస్యాలోచనయందైనను, హెచ్చుమాటలు — అధికప్రసంగము, లేనివసుధేశతిలకంబు — లేనివాఁడయిన రాజులలోఁ ప్రకాశమానుండయినయతఁడు, వదరఁజొచ్చెఁ — వ్యర్థమయినమాటలు మాటలాడ నారంభించెను, పరిహాసమునకైనఁ — ఎగతాళికైనను, దరహాసము — చిఱునవ్వు — ఇంచుకయైనను నవ్వు, పొందనినరనాథుఁడు — పొందనివాఁడయినయారాజు, ఊరక నవ్వఁ బూనెఁ — వృథాగా నవ్వుటకు మొదలుపెట్టెను, తలిరాకుఁబోఁడులొద్దను — స్త్రీలచెంతనయినను, వికారము — మనస్సుయొక్క—గాని రూపముయొక్క—గాని మాఱుపాటు, “ని. వికారోవికృతౌరోగః” విశ్వ. లేనిధీరుండు — పొందనివాఁడయిన ధైర్యముతోఁగూడినవాఁడు, అహేతువికారుఁడు — నిష్కారణముగా వికారమును పొందినవాఁడు, అయ్యెఁ — అయ్యెను, సూనృతమె కాని — నిజమునుబలుకుటయే తప్ప, నాలుకఁ బొనుపనట్టి నాయకాగ్రణి — అబద్ధమును నాలుకయందుఁ జొప్పించనటువంటి ప్రభువు లలోఁ శ్రేష్ఠుఁడయినయతఁడు, దబ్బఱల్ — అబద్ధపుమాటలను, కూయసాగెఁ — పలుకనారంభించెను, పసిఁడిసమ్మాళిగలు — బంగారుపాదుకలు, ఇదితద్భవము. ఉదా. “సీ. అట్టిటుదొడిగిన • యంఘ్రుల రత్నంపు, సమ్మాళిగలుసాగె • జాఱుచుండ” కళా. లేక — లేకుండ, పాదమిడఁగఁ — భూమియందడుగుపెట్టుటను, భరమువసుమరాజు — భూరమణతలంపడి యాప్రభువు, బరిగాళ్ళఁ — రిక్తపాదములతో, పఱవసాగెఁ — పాఱిపోవుటకు మొదలిడెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్” కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజు కలలోనైనఁ జపలత్వ మెఱుఁగకుండినను, మతినిలకడ లేనివాఁడయ్యెను, రహస్యమునందైన నధికప్రసంగము నెఱుఁగనివాఁడయినను వదరఁబోతయ్యెను. ఎగతాళికయిన నించుక నవ్వనివాఁడు నిరర్థకముగా నవ్వసాగెను. స్త్రీలచెంత నయినను వికారమునగ పఱచని ధైర్యసంపన్నుఁడయినను నిష్కారణముగా వికారముగలవాఁడయ్యెను. సత్యము నేతప్ప యసత్యము నెన్నఁడు నాలుకనుండి యెఱుఁగనివాఁడు దబ్బఱలాడసాగెను. బంగారుపాదుకలు లేక క్రింద నడుగిడనివాఁడయినను రిక్తపాదములతోఁ బరుగిడఁజొచ్చెను.

క॥ అప్పుడు మంత్రులు కార్యము, దప్పెఁగదా యనుచు మెల్ల • ధరణీనాథుఁ
గప్పుక చని రంతఃపురఁ, బొప్పుడు చేరెద మొ యనుచు • నీష దలంకన్. 68

అ॥ అప్పుడు — అట్టిసమయమున, మంత్రులు — రాజకార్యము నెఱింగినప్రధానులు, కార్యము — చేయఁదగినపని, తప్పెఁగదాయనుచుఁ — తొలఁగిపోయినదిగదా యనుకొనుచు, మెల్లఁ — చల్లఁగా,

ధరణీనాథుఁడు — ఆయొక్కరాజును, కప్పక — వారందఱును గ్రమ్ముకొని, అంతఃపురము — రాణివాసమును, ఎప్పుడుచేరెదమొ — ఎన్నఁటికిఁబోఁగలుగుదుమోకదా, అనుమనీష — అనునట్టిమనస్సునఁగల కోరికతోఁగూడిన. తలంకన్ — భయముతో, చనిరి — పోయిరి, ఇందు 'కప్పక' అనుప్రయోగమునకుదా. "సీ. కొంగవాల్నరకునం ♦ గుళులఁబట్టుకజబ్బ, లంటఁగుట్టినవెజ్జ ♦ నరయువారు" ఆము. "క. రోశెక్కకనీపుత్త్రుఁడు" భాగ. ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున నిత్యసమాసయతిచెప్పఁబడినది. మనసః + ఈష — మనీష, అగును. "తే. పదమువిభజించి చెప్పఁజొ ♦ ప్పడనియదియు, నన్యశబ్దంబుఁగొని విగ ♦ హంబుఁజెప్ప, నదియు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁగృతుల, నంటి సంధినిసచ్చు హా♦ల్లయినవిరతి" సుల.

తా॥ ఆయెడ మంత్రులు మనము చేయఁదగిన పని యేమియు లేదుగదా యని మెల్లఁగా నా నృపతిని బరివేష్టించి రాణివాసమున కెప్పుడు చేరగలమో యనుతలంపుతో.

—: మంత్రులతని నంతఃపురంబునకుఁజేర్చుట :—

సీ॥ కాలసర్పముఁ బట్టఁ ♦ గడఁగుమాంత్రికులు నా, నొడిసిన నొక్కింత ♦ యొడియఁబాఱి
వనమదేభముఁ గట్టఁ ♦ జనెడుమావఁతులు నాఁ, దిరిగిన వెంటనే ♦ తిరువుగట్టి
తీవ్రప్రవాహ మీఁ ♦ దెడునీఁతకాండ్రు నా, వెలిఁబోక కాక వెం ♦ బడిన పోయి
చిచ్చార్పఁగాఁ బోవు ♦ చేర్వచుట్టములు నాఁ, జుఱుకు దాఁకినఁబోక ♦ మఱియుఁగదిసి

తే॥ యొకవిధంబున మంత్రులు ♦ యుక్తిచేత, బ్రహ్మరాక్షసనిర్వేశ ♦ భరసుదుర్ని
వారబహువిధచేష్టా వి ♦ కారశూన్యు, రాజవరుఁ దెచ్చి రంతఃపు ♦ రంబుఁ జేర. 69

అ॥ మంత్రులు—ఆరాజుయొక్క రాజకార్యరహస్యాలోచనపరులు, కాలసర్పమున్—ప్రళయసర్పమును, పట్టన్— పట్టుటకు, కడఁగుమాంత్రికులు — యత్నించు మంత్రవాదులో, నాన్ — అన్నట్లుగా, ఒడిసినన్ — తప్పించుకొనఁబోఁగా, గుర్తునతిక్రమించివర్తింపఁ బూనఁగా, ఇచట 'ఒడిసి' యనుటకుదా "తే. గీ. ఒడిసి తలపట్టితిగిచి మ ♦ హోగ్రవృత్తి" భార. ఒక్కింత — కొంచెము, ఒడియఁబాఱి — పైకెగిరి పట్టుకొనఁబూని, వనమదేభమున్ — అడవియందుండెడు మదపుటేనుంగును, కట్టన్ — కట్టివేయుటకు, చనెడుమావఁతులు నాన్ — పోవుచున్నట్టి మావటీండ్రో యనునట్లుగా, ఇచట మావఁతులనుటకుదా. 'లయగ్రాహి. రావుతులతుండములు ♦ మాఁవతులనుగ్గు' భార. తిరిగినన్ — సంచరింపఁగా, వెంటనే — శీఘ్రముగా, తిరువుగట్టి— నిరోధముచేసి, అడ్డగించి, తీవ్రప్రవాహము — అతిశయమైన యేటివెల్లువను, ఈఁదెడునీఁతకాండ్రునాన్ — ఈఁదుచున్నట్టి యీఁతకాండ్రోయను, నట్లుగా, వెలిఁబోకకాక — వెలుపలకు నెట్టుకొని పోకుండ, వెంబడినపోయి — వెనువెంటనేవెళ్ళి చిచ్చార్పఁగాన్ — అగ్నినిఁనశింపజేయుటకు, పోవుచేర్వ చుట్టములునాన్ — వెళ్ళుచున్నట్టి సమీపబంధువులోయనునట్లుగా, ఇది చేరువయొక్కరూపాంతరము. ఉదా॥ ఉ. చేర్వకుమీరురాఁగని వ ♦ సింపక యిచ్చటకొండవెల్ల" ఉ. రా. చుఱుకుదాఁకినన్ — వాఁడిమిసోఁకినను, పోక — అవలికిఁబోకుండ, మఱియుఁగదిసి — ఇంకనుసమీపించి, ఒకవిధంబునన్ — ఒకరీతిగా, యుక్తిచేతన్ — ఉ

పాయముతో. బ్రహ్మ........శూరుఁ, బ్రహ్మరాక్షస–బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క, నిర్వేశ–శరీర మునఁబ్రవేశించుటవలని, భర – భారముచేత, 'బిభర్తీతిభరః' అనివ్యు, సు–లెస్సగా, దుర్నివార–వారింపనలవిగాని, బహువిధ – నానావిధములైన, చేష్టా – వ్యాపారములయొక్క, వికార– అనేక రూపములతోఁగూడిన, శూరుఁ – సాహసముగలవానిని, రాజవరుఁ – ఆరాజశ్రేష్ఠుని, అంతః పురంబుఁ – రాణివాసమును, చేరఁ – కదియునట్లు, తెచ్చిరి – తీసుకొనివచ్చిరి, పద్యమంతయు నుత్ప్రేక్షాలంకారము, ''క. ఉపమేయమునకుగలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది♦యోగముచేనా, యుప మానమెయని తలఁచిన, నపుడదియుత్ప్రేక్షయయ్యె'' కా. సం. ''చిచ్చా........జూలుకుదాఁకిన, ఇది శ్లేషాలంకారము. ''శ్లేషఃసవాక్యేఏకస్మిఁ. యత్రానేకార్థతాభవేత్,'' కా. ప్ర.

తా॥ బ్రహ్మరాక్షసుడు సోఁకుటవలన నలవిగానినానావిధములగు చేష్టావికారములతో నేమియుఁ దెలియక తెగించి నడచుచున్న యారాజశ్రేష్ఠుని మంత్రులందఱును గాలసర్పమును బట్టఁబూనిన మాంత్రికులవలె నొడిసి తప్పించుకొననుంకించినను బోనీయక కవియుచు, నడవియేనుంగునుఁ బట్టుమావటీంద్రవలె నందందు తిరుగుచున్నను జుట్టుముట్టుకొనుచు, గొప్పయేటివెల్లువ నీఁదుచున్న యీతగాండ్రవలె వెలుపలకుఁబోవ వెంబడించుచు, మంటనార్పఁబోయిన సమీపబంధువులవలెఁ జూలుకుదాఁకిన నావలికిఁబోక డాయుచు, నెటులనో తమ యుపాయములతో నంతఃపురమునకుఁ దీసుకొని వచ్చిరి.

—: మాంత్రికుల రప్పించుట :—

తే॥ తోడుకొని వచ్చి యన్యులు ♦ చూడకుండ, నొక్కయేకాంతగృహమున♦నుండఁ జేసి
పదిలముగఁ గావలులు వెట్టి♦ వెదకి వెదకి, మాంత్రికులఁ దోడితే నహ ♦ మ్మతినినారు 70

అ॥ తోడుకొనివచ్చి–వెంటఁ బెట్టుకొనివచ్చి, అన్యులుచూడకుండఁ–ఇతరులకుఁగనపడకుండు నట్లుగా, ఒక్కయేకాంతగృహమునఁ – ఒకరహస్యమయిన యింటియందు, ఉండఁజేసి – ఉండు నట్లొనరించి, ఉంచియనుట, పదిలముగఁ– జాగ్రత్తగా, కావలులుపెట్టి – ఎక్కడికి బోకుండునట్లు కావలివాండ్రనుంచి, మాంత్రికులఁ – మంత్రములునేర్చినవారిని, వెదకివెదకి – బాగుగాఁబరిశోధించి తోడితేఁ – పిలుచుకొనిరాఁగా, వారు – ఆమంత్రవాదులు, అహమ్మతిఁ – ఇదియెంతయనెడు నహంకారబుద్ధితో – అజ్ఞానముతోననుట, 'ని. అథాజ్ఞాన మవిద్యాహమ్మతిఃస్త్రియాం'' అ, నేన నెడు స్వతంత్రబుద్ధియనివ్యు. ఇందు వెదకివెదకి, అను ప్రయోగమునుగూర్చి ''సూ. క్వచిదర్థవిశేషేతు పునరర్థసమాగతః, అధ.

తా॥ వా రవ్విధముగాఁ దీసుకొనివచ్చి యితరులకుఁ గనఁబడకుండు నట్లొకరహస్యగృహమునం దుంచిజాగ్రత్తగాఁ గావలివాండ్ర నునిచిమంత్రవాదులను బరిశీలించిరప్పింప వారహంకారబుద్ధితో.

సీ॥ ఎంతమాత్రం బిది ♦ యీక్షణంబునలేదు, బంతిఁ గావించెదఁ ♦ బ్రజ్ఞమీఱఁ
బూనిక నప్పటి ♦ పూరిమంత్రించనేఁ, బొమ్మన్నఁ బోదె యీ ♦ భూమి వెడలి
చూతుముగా పోవు ♦ బేతాళుఁడైనను, నా పేరు విన్నని ♦ న్నాళ్ళదాఁక
దానికేమాయె నెం ♦ దాఁక నాలస్యము, తెప్పింపుడు విభూతి ♦ తేటగలది ...

తే॥ యనుచు నొకనాఁడు నొక్కొక ♦ డధికముగను,
నించుకటుమించుచుఁగాఁ బంత ♦ గించుకొనుచు
దశదిశాబంధనము చేసి ♦ ధరణినాథ,
శేఖరునిఁ జేరె మాంత్రిక ♦ శ్రేష్ఠు లధిప. 71

అ॥ అధిప - ఓరాజా, మాంత్రికశ్రేష్ఠులు - మంత్రములు నేర్చినవారిలోఁ బ్రసిద్ధులైనవారు, ఇది — ఈబ్రహ్మరాక్షసావేశము, ఎంతమాత్రంబు— ఏపాటిది— స్వల్పమనుట. 'ని. మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణే' 'మాత్రా స్వల్పేఽపిచ,' 'స్త్రీ యాంమాత్రా త్రుటిః పుంసి' అ. 'సూ. నిర్ధారణాద్యా మాత్రంస్యాత్ క్వచిన్మాత్రాచకథ్యతే, నవర్ణకాదేస్స్వర్గాత్ క్వచిత్సాన్యప్యవధానతా' అధ. ఈక్షణంబునన్ — ఈసమయముననే, లేమ — పోయెదవనుకొనుము, ప్రజ్ఞబిగాఁజన్ — నాయొక్క బుద్ధివిశేషముకొలఁది, "ని. ధీఃప్రజ్ఞా శేముషీమతిః" అ. బంతిగావించెదన్ — చేతియందుండు బంతి వలె నాడింతును, అంతయును నాకుస్వాధీనమేయనుట, పూనికన్ — హస్తమునుంచుకొని, అప్పటి పూరిమంత్రించన్ — ఆకాలమునందలిదయిన గడ్డిపోఁచను మంత్రించఁగానే, నేన్ — పొమ్మన్నన్ — నేను పొమ్మనుటతోనే, ఈభూమి వెడలిపోదె — ఈపుడమినుండి యింకొకలోకమునకుఁ బోకుండునా, చూతుముగా — చూచెదముగదా, నాపేరువిన్నన్ — నాపేరు చెవిసోఁకినంతనే, ఇన్నాళ్ళదాఁకన్ — ఇంతకాలమువఱకును — ఇప్పటివఱకుండునాయనుట. బేతాళుఁడైనను — పిశాచముల కధిపతియగు బేతాళుఁడయినప్పటికిని, పోవున్ — పాఱిపోవును, దానికేమాయెన్ — దానికేమిగాని, ఎందాఁక సాలస్యము — ఎంతదనుకజాగుచేసెదరు, ఎంత + దాఁకన్ — ఎందాఁకన్, అగును. ఉదా. 'సీ. సత్య లోకముదాఁక ♦ సకలలోకంబులు, నాటపట్టులుమాకు♦ నబ్జవదన" శృం. నై. విభూతి— త్రిపుండ్ర ధారులుధరించెడు భస్మమును, తేటగలది — నిర్మలమయినదానిని, తెప్పింపుఁడు — పట్టికొనివచ్చునట్లు చేయుడు, అనుచున్ — ఇట్లువచింపుచు, ఒకనాఁడు — ఒక్కదినమున, ఒకొక్కఁడు — ఒకొక్క మాంత్రికుఁడు, అధికముగను — ఎక్కువగా, ఇంచుకటుమించునగాన్ — ఆబాగునఁ గొంచెమధికమగు నట్లుగా, పంతగించుకొనుచున్ — ప్రతిజ్ఞలుచేయుచు, దశదిశాబంధనముచేసి — ఎక్కడికిఁబోకుండు నట్లుగా నెనిమిదిదిక్కులను భూమ్యాకాశములతోనుగూడి పదిదిక్కులను గట్టివైచి, ధరణీనాథశేఖ రునిన్ — ఆరాజశ్రేష్ఠుని, చేరి — సమీపించి, దగ్గఱకుఁబోయి, ఈపద్యమున 'ధరణినాథశేఖరుని' అనుచోట దీర్ఘముహ్రస్వమగుటకు 'సూ. హ్రస్వోదీర్ఘసమాసేఽపి క్వచిద్వపః ప్రయోగతః' అధ. భూతవైద్యులలక్షణములను యథాస్థితిగ వర్ణించినాఁడు కనుక స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! మంత్రముల నభ్యసించినవారిలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కినవారు వచ్చి యీబ్రహ్మరాక్షసునిఁ బోఁదోలుట యనఁగా నెంత యిప్పుడే లేదనిపించెదను. నాప్రజ్ఞవలన దీనిని బంతివలె నాడింతును. చేత గడ్డిపోఁచను మంత్రించి వైచితినేని పొమ్మనఁగానే యీపుడమివిడిచి వేఱొకలోకమునకుఁ బోవునుసుమా. నాపేరు విన్నంతమాత్రముననే యింతవఱకు బేతాళుఁడైనను పాఱిపోవుచుండెను. ఈ మాటలకేమిగాని జాగుచేయక పరిశుద్ధమైన విభూతి దెప్పింపుఁడు. ఇట్లనుచు నొకొక్కనాఁడొకొక్క మంత్రవేత్త క్రమక్రమముగా నెక్కువ ప్రతిజ్ఞలు చేయుచు దశదిగ్బంధన మొనర్చి యారాజశ్రేష్ఠుని సమీపించి.

—: మాంత్రికుల ప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట :—

సీ॥ నరసింహము జపింప ♦ నరసింహము జపించు, నాదిభైరవమున ♦ నదియె నుడువు
శతరుద్రియముఁ బూన ♦ శతరుద్రియముఁ బూను, హనుమజ్జపంబున ♦ నదియె చేయు
నీలకంఠముఁ బల్క ♦ నీలకంఠముఁ బల్కు, నంబాస్తవంబున ♦ నదియె నెఱపు
శ్రీరామముఁ బఠింప ♦ శ్రీరామముఁ బఠించు, నష్టాక్షరిని నెన్న ♦ నదియె యెన్ను
తే॥ వీరభద్ర మెన్న ♦ వీరభద్రమె తెచ్చు, శరభ మన్న నదియె ♦ సంగ్రహించు
మనుజనాథ కడమ ♦ మంత్రంబు లాబ్రహ్మ, రాక్షసునకు నీళ్ళు ద్రాగినట్లు. 72

అ॥ మనుజనాథ — ఓరాజా, ఆమాంత్రికులు, అధ్యాహార్యము. నరసింహముఁ — నృసింహమంత్రమును, జపింపన్ — పఠించుచుండిరేని, నరసింహముజపించున్ — బ్రహ్మరాక్షసావేశుఁడయిన యారాజుకూడ నృసింహమంత్రమునే చదువుచుండును, ఆదిభైరవమునకున్ - ఆదిభైరవమంత్రము నుచ్చరించినప్పుడును, అదియెనుడువున్ — ఆమంత్రమునే చెప్పును, శతరుద్రియమున్ + పూనన్ — రుద్రము నూఱుపర్యాయములు జపముచేయఁగడంగినట్లయిన, శతరుద్రియమున్ + పూనున్ — ఆరుద్రశతమునే తానునువాకొనును. ఇచట శతరుద్రియమనుటకు "సూ. శతరుద్రాద్ఘశ్చ" (వా. 2702 సిద్ధాం.) చాచ్ఛః శతం రుద్రాః దేవతా అస్యశతరుద్రియమ్ శతరుద్రీయమ్. హనుమజ్జపంబునకున్ — ఆంజనేయమంత్రము నావృత్తికి మొదలిడినప్పుడు, అదియెచేయున్ — ఆమంత్రమునే చెప్పుచుండును; నీలకంఠమున్ + పల్కన్ — నీలకంఠమను మహామంత్రమును దలంచుచుండినట్లయిన, నీలకంఠమున్ + పల్కున్ — ఆనీలకంఠమహామంత్రమునే వదరుచుండును, అంబాస్తవంబునకున్ — కాళీస్తోత్రమును జేయ నారంభించినప్పుడు, అదియెనెఱపున్ — ఆకాళీస్తోత్రమునే పలుకుచుండును, శ్రీరామమున్ + పఠింపన్ — శ్రీరామమంత్రమును జపుపుచుండిరేని, శ్రీరామమున్ + పఠించున్ - శ్రీరామమంత్రమునే జపుపుచుండును, అష్టాక్షరినిన్ — నారాయణాష్టాక్షరీ మంత్రమును, ఎన్నన్ — జపముచేయుచు లెక్కపెట్టుచునుండఁగా, అదియెయెన్నున్ — ఆమంత్రమునే జపము చేయుచుండును, వీరభద్రమెన్నన్ — వీరభద్రమంత్రమును దలంచినప్పుడు, వీరభద్రమెతెచ్చున్ — ఆవీరభద్రమంత్రమునే జ్ఞాపకమునకుఁదెచ్చును, శరభమన్నన్ — శరభమనుమంత్రమును జదువఁగా అదియె సంగ్రహించున్ — ఆమంత్రమునే పఠింపనారంభించును, ఆబ్రహ్మరాక్షసునకున్ — ఆరాజునావేశించిన బ్రహ్మరాక్షసునకు, కడమమంత్రంబులు — తక్కినమంత్రములన్నియును, నీళ్ళుద్రాగినట్లు — నీళ్ళుద్రావినంత సులుకఁదనమైయున్నవి, అవలీలయనుట. ఇచట బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క శక్తిని వర్ణించుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆమాంత్రికు లేయేమంత్రముల జపించుచుండిరో యాయామంత్రములనే తానును చదువుచుండెను.

క॥ మొదలఁ గడుఁ బౌరుషస్థితి, తుదినేమియు లేక జనులు ♦ దూషణ సేయన్
గదుపులు కదుపులు గట్టుచు, మది లజ్జాపరతఁ జనిరి ♦ మాంత్రికు లతివా. 73

అ॥ అధిపా — ఓరాజా, మాంత్రికులు — మంత్రశాస్త్రజ్ఞులు, మొదలన్ — ప్రథమమున, కడున్ — లెస్సైన, పౌరుషస్థితి — పరాక్రమముతో నుండుటయును, తుదిన్ — కడపట, ఏమియు లేక — ఆపరాక్రమమంతయు నశించి, జనులు దూషణసేయన్ — లోకులు నిందింపఁగా, కదుపులు కదుపులు గట్టుచున్ — గుంపులుగుంపులుగాఁ గూడుచు, మదిన్ — మనస్సున, అనఁగా వారివారి మనస్సులయందు, లజ్జాపరతన్ — సిగ్గుతోఁగూడిన పరవశత్వమున, చనిరి — పోయిరి, ఆరంభశూరత్వమును జూపిరనుట. ఈప్రయోగమునకు "సూ. అనేక కర్తృకక్రియకు సమీపకర్తయొక్క లింగవచనంబులగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "వ, భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులు కారె" రామా. "వ. తమసేనలు వారును విశ్రమించిరి" ఉ. హరివం.

తా॥ ఓరాజా! ఆమంత్రవాదులందఱు ఆరంభమున మిక్కిలి పరాక్రమమును జూపి తుద కేమియుఁ జేయఁజాలక ప్రజలు నిందించుచుండఁగా సిగ్గుతో గుంపులుగుంపులుగాఁ బోయిరి.

సీ॥ ఐతిహాసికమౌళి ♦ యనిపించు నొకవేళ, నొకవేళ శుష్కతా ♦ ర్కికత నెఱపుఁ
బాణినీయపుఫక్కి ♦ వాదించు నొకవేళ, నొకవేళ వేదాంత ♦ ముపచయించు
శ్రోత్రియాగ్రియవృత్తిఁ ♦ జూపించు నొకవేళ, నొకవేళఁ గడుజ్యౌతి ♦ షికతఁ దనరు
సంగీతమాధురి ♦ చవిదేల్చు నొకవేళ, నొకవేళ సుకవితాయుక్తి ♦ వఱలుఁ
తే॥ జదువు నొకవేళఁ గావ్యముల్ ♦ సరసఫణితి, నుడువు నొకవేళ మంత్రముల్ ♦ నూర్లు వేలు
సామవేదము నొకవేళఁ ♦ జదువుచుండుఁ, బ్రతిభ మీఱఁగ నాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు. 74

అ॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు — ఆరాజుయొక్క శరీరమునఁ బ్రవేశించిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ప్రతిభమీఱఁగన్ — బుద్ధివిశేష మతిశయించినట్లు, ఒకవేళన్ — ఒకసమయమున, ఐతిహాసికమౌళి — పూర్వపుకథలు చెప్పనేర్చినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడు, అనిపించున్ — అనునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళన్ — వేఱొకకాలమున, శుష్కతార్కికత - వట్టితర్కమునే, నెఱపున్ — ప్రకాశింపఁజేయును, అనఁగాఁ గేవలతర్కమునే సంభాషించుచుండుననుట. ఒకవేళన్ — ఒకప్పుడు, పాణినీయపుఫక్కిన్ — వ్యాకరణశాస్త్రరీతిగా, వాదించున్ — సంభాషించును, ఒకవేళన్ — ఒకయదనున, వేదాంతముపచయించున్ — వేదాంతశాస్త్రమును వృద్ధిచేయును, ఒకవేళన్ — మఱియొక తరుణమున, శ్రోత్రియాగ్రియవృత్తిన్ — వేదమునుజదివినవారిలో ముఖ్యమైన ప్రవర్తనమును, చూపించున్ — కనఁబఱచును, ఒకవేళన్ — ఒక్కతఱి, కడుజ్యౌతిషికతన్ — ఎక్కువైన జ్యోతిశ్శాస్త్రమును దెలిసినట్లు, తనరున్ — చెలంగును, ఒకవేళన్ — ఒక్కక్షణమున, సంగీతమాధురి — గానవిద్యామాధుర్యముయొక్క, చవిదేల్చున్ — రుచియందుఁ దెప్పదేలునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళన్ — ఒక్కముహూర్తమున, సుకవితాయుక్తిన్ — మంచికవిత్వముయొక్క పొందికతో, వఱలున్ — ప్రకాశించును, ఒకవేళన్ — ఒక్కకాలమున, కావ్యముల్ — సత్కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు, సరసఫణితిన్ — రసయుక్తమైన రీతిగా, చదువున్ — పఠించును, ఒకవేళన్ — ఒక్కసమయమున, మంత్రముల్ — నానావిధములైనమంత్రములు, నూర్లువేలు — వందలకొలఁదిగను వేలకొలఁదిగను, నుడువున్ — చెప్పుచుండును, ఒకవేళన్ — ఒక్కతఱి, సామవేదమున్ — (సంగీతమునకాదియగు) సామవేదమును, చదువుచుండున్ — పఠించుచుండును, పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు తనబుద్ధికౌశలముతో నొకప్పుడు పురాణములను చెప్పును. వ్యతిరేకతతో కేవలతర్కమునకుఁ బూనును. ఇంకొకసారి వ్యాకరణశాస్త్రమును జదువును వేఱొకయదనున వేదాంతమును జెప్పును. ఒక్కసమయమున వైదికశ్రేష్ఠుఁడుగఁ గన్పట్టును. ఒక్కొకవేళ జ్యోతిశ్శాస్త్రపరిచయమును గనఁబఱచును. ఒకానొకకాలమునఁ జక్కఁగా సంగీతమును బాడును. ఒక్కొకతరుణమున రసవంతముగాఁ గవిత్వమును జెప్పును. ఒకానొకక్షణమునఁ బ్రబంధములను జదువును. ఒక్కొకయెడ వేలకొలఁదిమంత్రములు చర్చించును. ఒక్కొకపట్టున సామవేదమును బఠించుచుండును.

వ॥ ఇట్లు సకలమంత్రతంత్రంబులకు నసాధ్యంబైన యాబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు సంస్తంభింపక విజృంభించులాగు చూచి ప్రధాను లెల్ల రాత్మగతంబున. 75

అ॥ ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, సకలమంత్రతంత్రంబులకున్ — సకల — సమస్తమైన, మంత్ర తంత్రంబులకుఁ — మంత్రములకును, ఉపాయములకును, అసాధ్యంబై — సాధింపనలవిగానిదియై, ఆబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు — ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శరీరమునఁబ్రవేశించినస్థితి, సంస్తంభింపక — ప్రసారణలేకుండనిలువక - స్థిరపడక, విజృంభించులాగు, చూచి — చెలరేగునట్టిరీతిని గనుఁగొని, ప్రధానులెల్లరుఁ — ముఖ్యమైనమంత్రులందఱును, ఆత్మగతంబునఁ — వారివారిమనస్సులయందు, పైపద్యముతోనన్వయము.

తా॥ ఈప్రకారముగా ననేకమంత్రములకును సదుపాయములకును శక్యముగాక యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు సోఁకినపరవశత్వ మంతటితో నిలిచియుండక చెలరేఁగునట్టి యునికిం గాంచి మంత్రులెల్లరుఁ దమతమమనస్సులయందు.

—: ప్రధానులు విచారపడుట :—

ఉ॥ మొత్తఁగఁ జొచ్చె గౌరవ ♦ మున్నతి వాయఁగ భూతవైద్యులం
దొత్తుల మొత్తినట్లు కడు ♦ దుర్భరభావము నొంది భూమిపా
లోత్తముదేహముం బడలె ♦ నున్నను గార్యము లే దిఁక న్వివే
కోత్తరబుద్ధిఁ జెప్పఁ డొక ♦ బుద్ధివిశేషము పెద్ద లందఱున్. 76

అ॥ బ్రహ్మరాక్షసునకు వశుఁడైనయీరాజు. భూతవైద్యులన్ — బేతాళాదిపిశాచములఁ బోఁగొట్టఁగల మాంత్రికులనుసైతము. గౌరవసమున్నతి — తమకీర్తియొక్కయతిశయము, పాయఁగన్ పోవునట్లుగా, దొత్తులఁ — దాసదాసీజనమును, మొత్తినట్లు — కొట్టినతీరున, మొత్తఁగఁజొచ్చెన్ — కొట్టుటకునారంభించెను, కడుఁ — ఎక్కువయైన, దుర్భరభావమున్ — భరింపశక్యముగాని మనోవికారమును, ఒంది — పొందినవాఁడై, భూమిపాలోత్తముదేహముఁ — ఆరాజుయొక్క శరీరముగూడ బడలెఁ — అలసటనొందెను, ఉన్నను — మనమిట్లూరక చూచుచుండినను, ఇఁకన్ — ఇఁకమీఁదట కార్యములేదు — చేయఁదగిన పనిలేదు, పెద్దలందఱును, తెలిసిన వారెల్లరును, వివేకోత్తరబుద్ధిన్ — గుణాగుణగ్రాహ్యజ్ఞానమునందలి శ్రేష్ఠమైనప్రజ్ఞతో, ఒకబుద్ధివిశేషము — ఒకమేధావంతమును,

చెప్పఁడు — వచింపఁడు, 'భూతవైద్యులను దొత్తులమొత్తినట్లు మొత్తుట కారంభించెను, ఇది ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఈరాజు భేతాళాదిగ్రహములను బట్టనేర్చిన మంత్రవాదులను సైతము భృత్యులను గొట్టినట్లు కొట్ట మొదలిడెను. భరింపశక్యము గాని మనోవికారమువలన మనరాజుగారిదేహమంతయు వలసట నొందెను. ఇఁక మనమిట్లూరక చూచుచుండుటవలనఁ బ్రయోజనము లేదు. కనుక తెలిసినవారేదైన నొక యాలోచన చెప్పుఁడు.

వ॥ అని వితర్కించుకొను చున్నసమయంబున. 77

అ॥ అని — ఇట్లని, వితర్కించుకొనుచు — ఊహించుకొనుచు, ఉన్నసమయంబునన్ — ఉన్నకాలమున.

—: నిరంకుశుఁడా రాజుదగ్గరకుఁ జనుట :—

గీ॥ బ్రహ్మరాక్షసువార్త ని ♦ రంకుశుండు, విని మరుత్కాంతశాపంబు ♦ వెడలఁద్రోయ
నిదియెతఱియంచు వచ్చెభూ ♦ మీశమంత్రు, లున్నపనిలేక చింతించుచున్నకడకు 78

అ॥ నిరంకుశుఁడు — నిరంకుశుఁడను పేరుగల యా బ్రాహ్మణుఁడు, బ్రహ్మరాక్షసువార్తన్ — బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకిన వృత్తాంతము, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, మరుత్కాంతశాపంబు — దేవతాస్త్రీయగు నారంభయొక్క శాపమును, వెడలఁద్రోయన్ — పోగొట్టుటకు, ఇదియెతఱి — ఇది యేమంచిసమయము, అంచున్ — అనితనలోనూహించుకొనుచు, భూమీశమంత్రులు — ఆరాజుయొక్క మంత్రులు. ఉన్నపనిలేక — అప్పుడుచేయఁదగిన కార్యములేక, చింతించుచున్నకడకున్ — విచారపడుచున్నచోటికి, వచ్చెన్ — ఏతెంచెను.

తా॥ అప్పుడు నిరంకుశుఁడు బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకినవార్త విని రంభయొక్క శాపమును విముక్తిచేయుట కిదియె సమయమని యారాజమంత్రులందఱుఁ గూడి విచారపడుచున్న ప్రదేశమునకు వచ్చెను.

క॥ వచ్చి నమస్కారంబని, యచ్చోఁ గల పెద్దలెల్ల ♦ నాదరమునఁ జో
టిచ్చి వసింపఁగఁ జేయఁగ, నచ్చపురాసనకులీనుఁ ♦ డనియె నృపాలా. 79

అ॥ నృపాలా — ఓరాజా, వచ్చి — ఏతెంచినవాఁడై, అచ్చోన్ — ఆప్రదేశమున, కలపెద్దలు — ఉండిన గొప్పవారందఱును, నమస్కారంబు — దండము, అని — అనిపల్కినవారై, ఆదరమునన్ — సన్మానముగా, చోటిచ్చి — కూర్చుండుటకుఁ దగినస్థానము నొసంగి, వసింపఁగన్ — అచ్చట నాసీనుఁడగునట్లుగా, చేయఁగన్ — చేయఁగా, అచ్చపురాసనకులీనుఁడు — శ్రేష్ఠమయిన బ్రహ్మవంశమునఁ బుట్టిన యానిరంకుశుఁడు, అనియెన్ — ఇట్లుపలికెను,

తా॥ రాఁగా నేయచ్చటఁగల పెద్దలు నమస్కరించియుచితాసనం బొసంగ నందాసీనుండై యిట్లుపలికెను,

ఉ॥ దుందుడుకార శాత్రవుల ♦ దోర్బలసంపదఁ జక్కఁజేసి ధా
త్రిం దనబాహుపీఠమునఁ ♦ దిన్నదనంబుగ నిల్పి భోగసం
క్రందనుఁ డై ప్రజల్పొగడ ♦ రాచఱికం బొనరించునట్టి శ
త్రుందము నంతవానికిని ♦ దుష్టపుదైవము కీడుదెచ్చెనే. 80

అ॥ దుందుడుకారన్ — మిక్కిలి యుద్ధతిప్రకాశించఁగా, శాత్రవులదోర్బలసంపదన్ — పగతురయొక్క బాహుబలసంపదను, 'ని. ద్విడ్విపక్షాహితామిత్రాః దస్యుశాత్రవశత్రవః' అ. చక్కఁజేసి — నశింపఁజేసి, ధాత్రిన్ — ఈభూమిని - అనఁగానీభూభారముననుట, తనబాహుపీఠమునన్ — తనయొక్క భుజమనెడు పీటయందు, తిన్నదనంబుగన్ — చక్కఁగా, నిల్పి — ఉంచి, భోగసంక్రందనుఁడై — సుఖముల ననుభవించుటయందు నింద్రునివంటివాఁడై, ప్రజల్పొగడన్ — ఈ భూమియందుండు జనులు కొనియాడఁగా, రాచఱికంబు — రాజ్యమునేలుట, ఒనరించునట్టి — చేయుచుండినటువంటి, శత్రుందమునంతవానికిని — శత్రుందమునియంతటి గొప్పవానికిసైతము, దుష్టపుదైవము — దురదృష్టము - దుష్ప్రాగల్భ్యము, కీడుతెచ్చెనే — హానిచేకూర్చెనా, ఇందు 'రాచఱికము' అను ప్రయోగమునకు "సూ. అన్యేచబహవోదేశ్యా వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్స్యాత్క్వచిద్వర్ణాగమోమతః" అనియర్థ. మఱియు 'శత్రుందమునంతవానికిని' అను ప్రయోగమునకు "సూ. కచ్చిత్సాదృశ్య శబ్దశ్య తదుత్కృష్టేవ్యవస్థితిః" అథ. ఉదా. "చ. అటుదగునే సురేశ్వరుని యంతటివానికి" ఇత్యాదులు.

తా॥ మిక్కిలిదుండగీం డ్రగు శత్రువుల నుక్కడించి, యీభూభారమును దనభుజపీఠమున నిల్పి యింద్రునివలె భోగసంపన్నుఁ డై యొప్పుచున్న శత్రుందమునివంటివానికి సైతము దురదృష్టము కీడుచేకూర్చెను గదా!

గీ॥ సత్యసంధులఁ జేర్చు న ♦ సత్యపరులఁ, ద్రోచు ననఘులరక్షించు ♦ దుష్టకర్మ
గల్గువారల శిక్షించు ఘనులఁ బెంచు ♦ హీనులను ద్రుంచు ధర నిట్టి ♦ నృపతికలఁడె 81

అ॥ సత్యసంధులన్ — నిజముతోఁగూడిన వారలను. చేర్చున్ — తనసమీపమునకు రప్పించుకొనును, అసత్యపరులన్ — అబద్ధములంచతిశయులైనవారిని, త్రోచున్ — వెలుపలకు నెట్టివైచును. అనఘులన్ — పుణ్యాత్ములను, రక్షించున్ — కాపాడును, దుష్టకర్మగల్గువారలన్ — చెడ్డపనులు చేయువారలను, శిక్షించున్ — దండించును, ఘనులన్ — గొప్పవారిని - అనగా మంచివారినినుట, పెంచున్ — పోషించును, హీనులను — నీచబుద్ధిగలవారలను, త్రుంచున్ — తెగటార్చును, ధరన్ — ఈపుడమియందు, ఇట్టినృపతికలఁడే — ఇటువంటిరాజున్నాఁడా, లేఁడనుట, "అదండ్యాన్ దండయన్ రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్, అయశోమహదాప్నోతి నరకంచైవగచ్ఛతి" మను. "న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనంపాలనం తథా, సత్పాత్రేప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తంచతుర్విధమ్" కామం.

తా॥ నిజ మాడువారిని రాఁబట్టును. అబద్ధములు చెప్పువారిని బోఁదోలును. పుణ్యాత్ములను గాపాడును, పాపకార్యము లొనరించువారలను దండించును. సద్బుద్ధిగలవారలను బోషించును. దుర్బుద్ధిగలవారిని హరింపజేయును. దయతో భూమిని పాలించుటయం దిట్టిరాజు లేఁడు.

—: నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట :—

వ. అని యనేకవిధంబుల మనుజనాథు వర్ణనము చేసి పిదప దైవంబుఁ దిట్టి తలంచిన నాకోకదైవలీల గల దంచుఁ బల్కి మెల్లన శరీరంబు గగుర్పొడువ. 82

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, అనేకవిధంబులన్ — పలుభంగులుగా, మనుజనాథున్ — ఆరాజును, వర్ణనముచేసి — గుణలక్షణాదులనుపన్యసించి, పిదపన్ — అటుతరువాత, దైవంబున్ — ప్రారబ్ధమును, తిట్టి — నిందించినవాఁడై, తలంచిన — స్మరించినట్లయిన, నాకోకదైవలీల గలదంచున్ — నాకోక దేవతాసంబంధమైన విలాసము కలదనుచు, పల్కి — వచించి, మెల్లన — చల్లఁగా, శరీరంబు — తనయొడలు, గగుర్పొడువన్ — పులకాంకురముదోఁపఁగా,

తా॥ ఇట్లా నృపాలునియొక్క సుగుణాతిశయముల నేకవిధంబులఁ బొగడి ప్రారబ్ధమును నిందించి నాకోకదేవతాసంబంధమైన యావేశము గలదని చల్లఁగాఁ దనమేనఁ బులకలువొడమ.

మ॥ ఒకనిట్టూరుపు పుచ్చి కన్నుఁగవ నీ ♦ రుప్పొంగఁగా నావలిం
చి కరాబ్జంబులు మీఁది కెత్తి తనుయ ♦ ష్టిం గంప మేపార నిం
చుక యాలాపము చేసి వెక్కసముగా ♦ శోకించి శోకించి వేఁ
డు కొనంగా నొకకొంతసేపునకు నా ♦ టోపంబు సంధిల్లఁ గన్. 83

అ॥ ఒకనిట్టూరుపుపుచ్చి — ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమునువిడిచి, ఇచట నిడు + ఊరుపు — నిట్టూరుపు "సూ. సమాసమున కుఱు, నిఱు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దముల ఱ, డ. ల. కచ్చుపరమయిన ద్విరుక్త టకారమగును," బాల్వ్యా. కన్నుఁగవన్ — కన్నులయొక్కజంటయందు, నీరు — అశ్రువులు, ఉప్పొంగఁగాన్ — పైకివచ్చునట్లుగా, అనఁగాఁగన్నీరుపైకుబుకునట్లుగా, ఆవలించి — జృంభించి— ఒళ్ళువిఱుచుకొని, కరాబ్జంబులుమీఁదికెత్తి — పద్మమువంటి చేతులనుపైకెత్తికొని, తనుయష్టిన్ — దండమువంటియొడలియందు, కంపము — వడఁకుట, ఏపారన్ — అతిశయించఁగా, ఇంచుకయాలాపముచేసి — కొంచెమెక్కువగామాటలాడి, వెక్కసముగాన్ — దుస్సహమగునట్లుగా - అతిశయముగా, శోకించిశోకించి — ఏడ్చియేడ్చి, వేఁడుకొనఁగాన్ ప్రార్థించఁగా, కొంతసేపునకున్ — కొంత కాలమునకు, ఆటోపంబు వేగిరపాటు, 'ని. సంభ్రమాటోపసంరంభాః' యా. సంధిల్లఁగన్ — కూడుకొనఁగా. అలం. స్వభావోక్తి. ఇచట నిరంకుశునకు దేవతావేశము లేకున్నను జనుల మెప్పింపఁజేసిన పటాటోపమునుగూర్చి "నిర్విషేణాపిసర్పేణ కర్తవ్యామహతీఫణా. విషమస్తునచాప్యస్తు పటాటోపో భయంకరః" చాణ.

తా॥ ఒక్కదీర్ఘశ్వాసము విడిచి కన్నులవెంట నీరుగార్చుచు నావలించి చేతులు పైకెత్తి మేను వణఁకగాఁ గొంచెమునే పెక్కువగా మాటలాడి మిక్కుటముగా నేడ్చి యేడ్చి వేఁడుకొనిన తరువాత కొంతసేపటికి దర్పముతో.

—: నిరంకుశుఁడు తత్పరిహారమును జెప్పుట. :—

గీ॥ ఇపుడు పుట్టినపాషాణ ♦ మెల్లఁ గొట్టి, తుమురుగాఁ జేసి ధరణిపైఁ ♦ దూఱుపెత్త
రాజుఁ బట్టినయాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు, విడుచుఁ గాని మ జేమిట♦విడువఁ డనిన 84

అ॥ ఇపుడు — ఈసమయమున, పుట్టిన — ఊరివెలుపల జన్మించిన, పాషాణమెల్లన్ — రాయి నంతయును, కొట్టి — నలుగునట్లుగాఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి — పొడియగునట్లుచేసి- చూర్ణముగాఁజేసి, ధరణిపైన్ — భూమిమీఁద, తూర్పెత్తన్ — తూర్పారఁబెట్టఁగా, రాజున్ — మనరాజును, పట్టిన — ఆవేశించియున్న, ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు — ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, విడుచున్ — విడిచిపెట్టును, కాని — ఇంతేకాని, మఱేమిటన్ — ఇంకదేనివల్లను, విడువఁడు — వదలఁడు, అనినన్ — ఇట్లుచెప్పఁగా,

తా॥ యీరాతిని నలియఁ గొట్టి పిండిగాఁ జేసి తూర్పారఁ బెట్టినట్లయిన రాజును బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు వదలును గాని యింతకుఁదప్ప దేనివలన విడువఁ డనఁగా.

—: మంత్రులు శిలను పిండి చేయించుట. :—

క॥ ఇదియౌ నిది గా దనియెడి, సదమలబోధంబు లేక ♦ సచివావళియౌ
నిది మంచికార్య మనుచు, న్మది నెన్న విపత్తి మతికి ♦ మతికిం బొందెన్. 85

అ॥ ఇదియౌను — ఈపనివల్లనగును, ఇదికాదు — ఈకార్యమువలనఁగానేరదు, అనియెడి — అనిచెప్పునట్టి, సదమలబోధంబు — పరిశుద్ధమైన జాగరూకత, లేక — మనస్సునసేపాటియులేక, సచివావళి-మంత్రులయొక్క-వరుస — అనఁగా మంత్రులయొక్క-సమూహమనుట, ఔను-ఈవాక్యము నిజమేను, ఇది మంచికార్యము — ఈ పనిచేయఁదగినదియే, అనుచున్ — ఇట్లు చెప్పుకొనుచు; మదినెన్నన్ — తమతమ మనస్సులయందుగణింపఁగా, విపత్తి — ఆపద, మతికిమతికిన్ — ప్రతివారి బుద్ధికిని, పొందెన్ — తగిలెను.

తా॥ అతఁ డిట్లు చెప్పినతోడనే మంత్రులందఱు నిది యగునా కాదా యనువిచారణ లేకయే యేకగ్రీవముగా నిజమే యీపని చేయవలసినదే యనుచుండఁ బ్రజలు నంగీకరించిరి.

గీ॥ రాయి దిగులంగఁగొట్టిన ♦ రాజునొడలి, బ్రహ్మరాక్షసుఁ డేగునే ♦ పార్థివేంద్ర
ధరణిపైఁ 'బృష్ఠతాడనా ♦ ద్దంతపతన,' మనిన పరిహాసవాక్యము ♦ సార్థమయ్యె 86

అ॥ పార్థివేంద్ర — ఓరాజా, రాయిదిగులంగఁగొట్టినన్ — ఆరాయి చిన్నచిన్నముక్కలుగాఁ బగులఁగొట్టినట్లయిన, రాజునొడలి బ్రహ్మరాక్షసుఁడు — రాజును బూనియున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ఏగునే — పోవునా, ధరణిపైన్ — ఈభూమియందు, 'పృష్ఠతాడనాద్దంతపతనం, వీపుమీఁదఁగొట్టిన దంతములురాలుట' అనిన పరిహాసవాక్యము — అనెడు హేళనముతోఁగూడిన పలుకు, ఇచట 'దంత పతనం+అనిన' అని సంధికలుపుటకు "మా. శబ్దానామంత్యభాగేషు యోఽనుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతోమస్స్యాత్, సర్వత్రహరిసమ్మతేః" అథ. సార్థమయ్యెన్ — ప్రయోజనముగలదాయెను, ఇందుఁచతుర్థ చరణమున స్వరయతి చెప్పఁబడినది అలం. లోకోక్తి. 'లోకప్రవాదానుకృతి ర్లోకోక్తి రితికథ్యతే' అని కువ.

తా॥ ఆపాషాణమును జితుకఁగొట్టిన రాజును సోఁకిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు పోవునా? 'పృష్ఠ తాడనాద్దంతపతన' మనిన యొగతాళిమాటయే యిప్పుడు సార్థకమైసదిగదా!

వ॥ ఇట్లు నిశ్చయించి వారు సకల భూప్రజల రప్పించిన. 87

అ॥ వారు – ఆమంత్రులందఱును, ఇట్లు – ఈప్రకారముగా, నిశ్చయించి – స్థిరపఱచుకొని, సకల భూప్రజలన్ – భూమియందుండెడి సమస్తమానవులను, రప్పించినన్ – వచ్చునట్లుచేయఁగా, పిలిపించఁగాననుట.

క॥ శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావంబుఁ జూచి ♦ యఖిలగ్రామా
గతులైన మానవులు తమ, శ్రుతసాధనవిధులచేతఁ ♦ జూర్ణము సేయన్. 88

అ॥ అఖిలగ్రామాగతులు, అఖిల – సమస్తమయిన, గ్రామ – గ్రామములనుండి, ఆగతులు – వచ్చినవారు, ఐనమానవులు – అయినట్టిమనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము – నూఱుతాటిచెట్లమితమగు నట్టిది, అగు – అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావంబున్ – అసమానమైన యాశిలను, చూచి – పరీక్షించి, తమ శ్రుతసాధనవిధులచేతన్, తమ – వారివారియొక్క, శ్రుత – శాస్త్రములయొక్కయు, 'ని. శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోః' అ. సాధన – అభ్యాసముయొక్కయు, విధులచేతన్ – నిర్ణయములచేత, చూర్ణము సేయన్ – పొడుముచేయఁగా.

తా॥ సమస్తగ్రామములనుండి వచ్చినవా రానూఱుతాళ్ళ యెత్తయినరాతిని తమ వినికిడి వలనను వాడుకవలనను దెలిసినప్రకారము పిండి చేయఁగా.

—; శిలాచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట. ;—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తెపుఁజేర్ల ♦ నంటుకొనఁగ
జాళువాబంగారు ♦ జలప్రోఁతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి ♦ జడికొనంగఁ
గులుకుఁజెక్కులలోన ♦ గురివెందతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ♦ ప్రముచ్చులాడ
నుడురాజు చెంగట ♦ నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ♦ ముత్యములరఁ
గీ॥ గాలఘనకల్పకైశికా ♦ కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కుల ♦ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు ♦ వెడలి నాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టిన♦క్రమముదెలిపె 89

అ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంకము – బటువులైన స్తనములపైనున్న కస్తూరితోఁ జేయఁ బడిన బురద, ఆణిముత్తెపు జేర్లన్ – గుండ్రని ముత్యములయొక్కసరములను, అంటుకొనఁగన్ – తగులఁగా, జాళువాబంగారు జలప్రోఁత కుచ్చుపైన్ – చొక్కపుబంగారముయొక్క నీటిమలాము పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చుమీఁద, జలకము + పోఁత – జలపోఁత, ఊదా. "వ. అజాండకరండంబు వెండిజలపోఁతగావించిన తెఱంగు" అనిపారి. ఒడిదారములకాంతి – చీరపైటకొంగులయొక్క చివరగల దారములయొక్క ప్రకాశము, జడికొనంగన్ – ఎడతెగకప్రకాశించఁగా, కులుకుఁజెక్కుల

లోనన్ — శృంగారవికార మగపఱచునట్టి చెక్కిళ్ళయందలి, గురువెందతాటంకరోచులు — గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క కాంతులు, దాఁగిలిమ్రుచ్చులాడన్ — దాఁగురుమూతలాడుకొను చుండఁగా, బాల్యక్రీడా విశేషము. (దాఁగిలు + మ్రుచ్చులు) ఉదా. " గీ. గచ్చకాయలు దాఁగిలి మ్రుచ్చులాట, బంతిమెకమాట చిందఱపఱపులాట, లనెడు శైశవదుర్వ్యాప్తి నధిగమించి" ప్రలం. వే. ఉడురాజుచెంగటన్ — నక్షత్రములకధిపతియగు చంద్రునిసమీపమున, ఉన్నరోహిణిమాడ్కిన్ — ఉండిన రోహిణివలె, మోముపైన్ — మొగముమీఁద, ముంగరముత్యమలరన్ — నాసికాభరణము నందుఁగల ముత్యము ప్రకాశించుచుండఁగా, కాల........గంధంబు. కాలఘన — నల్లనిమేఘము వలె, కల్ప — చేయఁబడిన, ని 'కల్పస్తుప్రళయేన్యాయే శాస్త్రేబ్రహ్మదినేవిధౌ, సురద్రుమేవికల్పేచ ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః, అని నానా. "ఉదా. ప్రభాతకల్పారాత్రిః" అగ్నికల్పశ్శత్రుః, (ప్రాతః కాలసమానము రాత్రియనియు, నగ్నితుల్యుఁడుశత్రువనియుఁ దెలిసికొనునది) కైశిక — తలవెండ్రు కలయొక్క ముడియందు-కొప్పునందు, ఆకల్ప = అంతటను గల్పించఁబడిన, కల్ప — దేవలోకమునఁ గల కల్పవృక్షముయొక్క, పుష్పగంధంబు — పువ్వులయందుఁగల పరిమళము, దిక్కులన్ — అన్ని దిశలయందును, బుగులుకొనఁగన్ — వ్యాపించఁగా — గుప్పునఁగొట్టఁగా, ఇది గుబులుకొనుటకు మాఱురూపము. ఉదా 'సీ. బుగులుకొలుచుఁదనర్చు భూరిసౌరభముచే, నొఱపైనమేపూఁతయొప్పు తోడ' పరమ. వి. వెలఁది—ఒకస్త్రీ—శాపవశమునఁ బాషాణమైనయారంభ, పాషాణచూర్ణంబు వెడలి— యారాతిపిండిలోనుంచి బయటికివచ్చి, నాఁడు — పూర్వమొకప్పుడు, కడలిలోపలన్ — (క్షీర) సముద్రమునందు, పుట్టినక్రమమున్ — జన్మించినవిధమును—అనఁగాఁబాలకడలిలో లక్ష్మీదేవి యుద యించినట్లుద్భవించినదనుట, తెలిపెన్ — తెలియఁజేసెను, అనఁగాఁజూచువారందఱికిని సముద్రము నందుఁబుట్టిన లక్ష్మీదేవియో యనునట్లుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. 'యత్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా, స్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే' అనిప్రతా. 'సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్' కా. ప్ర.

తా॥ తేటగల గుండ్రని ముత్యముల పేరుల నంటుకొనుచున్న వట్రువగుబ్బలపైఁ గల కస్తూరి యడుసుతోను, అపరంజియొక్క నీరు పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చులమీఁద నెడతెగక ప్రకాశించు చున్న పయ్యెద చెఱఁగునందలి జలతారుకాంతితోను, గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క దీప్తి కనఁబడి కనఁబడకుండునట్లు చేయుచున్న చెక్కిళ్ళయొక్క కాంతితోను, చంద్రుని సమీపమున నున్న రోహిణీనక్షత్రమువలె నొప్పుచున్న నాసికాభరణమునందలి ముత్యముతోఁగూడిన ముఖప్రకాశము తోను, నల్లనిమబ్బుతో సమానమైన తలవెండ్రుకలయందు గుప్పున వెదఁజల్లుచున్న తావిగల వేల్పుఁ జెట్టుపువ్వులతోను, బాలకడలియందుఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవివలె నారాతిపాడినుండి రంభ వెలుపలకు వచ్చెను.

వ॥ ఈరీతి నన్నాతి రాతిపాడి వెడలి నిలిచిన సకలజనంబులు తమమనంబుల. 90

అ॥ ఈరీతిన్ — ఈవిధముగా, అన్నాతి — ఆస్త్రీ, రాతిపాడివెడలి — ఆశిలాచూర్ణమునుండి బయటికివచ్చి, నిలిచినన్ — నిలఁబడఁగా, సకలజనంబులు — సమస్తమగుమానవులు, తమమనంబులన్ — వారివారి మనస్సులయందు, ఇందు 'ఈరీతినన్నాతిరాతి' వృత్త్యనుప్రాసము. 'జనంబులు మనంబులు' అంత్యానుప్రాసము.

సీ॥ జోటజోటఁ గురియునో ♦ జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి♦కోదమ నుదుట
విసరునో శృంగార ♦ రసవృష్టి కొప్పునఁ, దొలఁగునో యమృతంబు ♦ పలుకులందు
జాలునో కుముదప♦త్త్రములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లు బొమల
వెళ్లఁబెట్టునో పూర్ణ ♦ విధుకాంతి మొగమున, దిగఁజాఱునో పైఁడి ♦ తెలివి మేన
గీ॥ వెడలఁ బొంగునో చెక్కుల ♦ విమలరత్న, దర్పణద్యోతనిగనిగల్ ♦ తఱచు గాఁగ
జోడుగూడి చెలంగునో ♦ చూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బలఁ గోడె♦ జక్కవలకవలు. 91

అ॥ మోవిన్ – క్రిందిపెదవియందు, జుంటితేనియ – తేనెటీఁగలుకూర్చెడు తేనెవంటి తేనె, జోటజోటన్ – జోటజోట యను ధ్వనికలుగునట్లు, కురియునో – వర్షించునేమో, ఇచట 'జోటజోట' యనుద్విరుక్తినిగుఱించి 'సూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతసైకశః సాధారణాస్తదన్యేచ వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అని అథ. ఉదా 'చ. జోటజోట ధారగావడియుచున్' అని పాం. మా. సుదుటన్ – నొసటియందు, జాబిల్లికోదమ – బాలచంద్రుఁడు, ఒదవునో – పుట్టునేమో, కొప్పునన్ – కేశబంధమునందు, శృంగారరసవృష్టి- శృంగార- సంభోగమునుగూర్చిన 'ని. శృంగారస్స్మరతే నాట్యరసేఽపిగజమండనే' అని వి. రస - ప్రేమయొక్క, 'ని. శృంగారముఖ్య మధురాతి సువర్ణరేతో నిర్యాసరాగగరళద్రవపారదేషు, ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతు ష్విష్టోరసః' అని నా. వృష్టి- వర్షము, విసరునో - వ్యాపించునేమో, పలుకులందున్ - సంభాషణములయందు, అమృతంబు- సుధ, తొలఁగునో - చలించునేమో, చూపులయందున్ - వీక్షణములయందు, కుముదపత్త్రములు - తెల్లగలువపూరేకులు, జాలునో - క్రిందఁబడునేమో, బొమలన్ - కనుబొమలయందు, భ్రూవులయందు, సింగిణివిండ్లు - శృంగధనుస్సులు, వెడలునో - వెలుపలకు వచ్చునేమో, మొగమునన్ - ముఖమునందు, పూర్ణవిధుకాంతి - నిండుచందురునియొక్క ప్రకాశము, వెళ్ళఁబెట్టునో - వెలువడఁజేయునేమో, మేనన్ - ఒడలియందు, పైఁడితెలివి- బంగారముయొక్క పరిశుద్ధత్వము, దిగఁజాఱునో- క్రిందికి జాఱునేమో, చెక్కులన్- చెక్కిళ్ళయందు, విమలరత్నదర్పణ ద్యోతనిగనిగల్, విమల- నిర్మలమైన, రత్నదర్పణ - మణులతోఁ జేయఁబడిన యద్దముయొక్క, ద్యోత - ప్రకాశమునందలి, నిగనిగల్ - నిగనిగ[illegible], తఱచుగాఁగన్ - అధికమగునట్లు, వెడలఁబొంగునో - అతిశయించి బయటికి వచ్చునేమో, చూడఁజూడన్ - మిక్కిలిపరిశీలించఁగా, గబ్బిగుబ్బలన్ - బటువులైనవక్షోజముల యందు, కోడెజక్కవలకవలు - యౌవనపు జక్కవలజతలు జోడుకూడి - ఒండొంటితోఁగలిసి, చెలంగునో - ఒప్పునేమో, రూపకాతిశయోక్త్యలంకారము. 'రూపకాతిశయోక్తి స్స్యాన్నిగీర్యాధ్యవసానతః పశ్యనీలోత్పలద్వంద్వాన్నిస్సరంతి శితాశ్శరాః' కువ. 'నిగీర్యాధ్యవసానంతు ప్రకృతస్య పరేణయత్ ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్' కార్యకారణయో ర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయోఽతిశయోక్తిస్సా' ఉదా. 'కమల మనంభసి కమలేచ కువలయే తాని కనకలతికాయాం సాచ సుకుమారసుభగే, త్యుత్పాతపరంపరా కేయమ్' కా. ప్ర. జక్కవల కవలు యమకాలంకారము.' యమకంపౌనరుక్త్యతు' కా. ప్ర.

తా॥ ఈ స్త్రీ యింపైన పెదవియు, బాలచంద్రునివంటి నొసలును, మరులుకొలుపునటువంటి కొప్పును, తీయనిపలుకులును, తెల్ల కలువపూరేకులవంటి కన్నులును, వంచినవిల్లువంటి కనుబొమలును,

నిండుచందురునిబోలిన మోమును, బంగారుచాయగల మేనును, వజ్రపుటద్దముల కెనయైన కాంతిగల చెక్కిళ్ళను, జక్కవజంటవలె గుండ్రని స్తనములు గలిగియున్నది.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి సుమ ♦ కోమలి ముద్దులగుమ్మ మల్లె పూ
గుత్తి మెఱుంగుఁదీఁగె లత ♦ కూన మనోజువవాళి జాళువా
ముత్తెపుఁగోల చంద్రకళ ♦ మోహనమంత్రము కాంతిరాశి యా
పుత్తడిబొమ్మయేకరణిఁ ♦ బుట్టెనొకో యుపలంపుభూళిలోన్. 92

అ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి - బిగువైనయౌవనము గలదియును - కఠినమైన స్తనములు గలదియును; సుమకోమలి - పుష్పమువలె మృదువైన మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుగులుగునట్టిది యును, మల్లెపూగుత్తి - మల్లెపూవులగుత్తివలె నింపైనదియును, ఇది మల్లీశబ్దమునకు తద్భవము. మెఱుంగుఁదీఁగె - ఉత్కృష్టకాంతిగల విద్యుల్లతవంటిదియును, మెఱపుఁదీఁగెను బోలినదియును, లత కూన - లేఁగీఁగవంటి తనువుగలదియును, మనోజువవాళి - మన్మథునియొక్క ధ్వజమైనదియును, ఇది రవళియొక్క రూపాంతరము ఉదా. 'సీ. కెరలిసెమ్మెలు సేయు కేకారవమ్ములు లావుక లెత్తునీలాలవాళి' ఆం. చంద్రా. జాళువాముత్తెపుఁగోల - అపరంజితోఁగూర్చిన ముత్యములయొక్క బాణమువలె సొగ సైనదియును, చంద్రకళ - చంద్రునియందలి భాగమువలెఁ బ్రకాశమైనదియును, మోహనమంత్రము - మరులుకొలుపునట్టి యింద్రజాలవిద్య యైనదియును, మోహనమంత్ర మనుటకు 'వశ్యము, ఆకర్షణము, విద్వేషణము, ఉచ్చాటనము, మోహనము, స్తంభనము, మారణము, శమనము, అనునవి యెనిమిది విధములు గలవు. వానినెల్ల మంత్రశాస్త్రములయందుఁ జూడనగును. ఉదా. 'ఓం క్లైం క్లైం దేవి జగన్మోహిని క్లీం క్లీం మాయాస్వరూపిణి సకలజనానాం మోహం కురు కురు క్లీం క్లీం స్వాహా' మం. శా 1. కాంతిరాశి - ప్రకాశముయొక్క ప్రోగుగాఁగూడినదియును, అయిన ఈపుత్తడిబొమ్మ - ఈయపరంజి ప్రతిమ, ఉపలంపు ధూళిలోన్ - రాతిపిండియందును, ఏకరణిన్ - ఏప్రకారముగా, పుట్టెనొకో - ఉద్భవించియుండెనోకదా, ఇందు 'పుత్తడిబొమ్మ' అనుటకుదా. 'సీ. తరతరంబులనుండి తనయింట నలరపు, త్తడిపైఁడి బుట్టుచు స్తమున వెలయ' అని శ్రం. వ. అలం: మాలారూపకము; 'మాలా తు పూర్వవత్' కావ్ర. ఒకచోట బహూపమానములు కూడినప్పుడెటుల మాలోపమ యగుచున్నదో యటులే యొకచోట ననేకధర్మముల నారోపించినపుడు మాలారూపక మగుచున్నది. ఉదా. 'సౌంద ర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్గమః కాంతేః కర్మణి కర్మనర్మరహసా ముల్లాసనా వాసభూః, విద్యా వక్రగిరాం విధేరనవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా, బాణాః పంచశిలీముఖస్య లలనా చూడామణిః సా ప్రియా' ర. గం.

తా॥ దృఢమైన యౌవనముగలదియును, పువ్వువలె మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులొలుకు చున్నదియును. మల్లికాగుచ్ఛమువలె నింపైనదియును, విద్యుల్లతవోలె బ్ర కాశించుతీఁగవంటిదియును, మన్మథునిపాలువమగు చిలుకవలె నొప్పుచున్నదియును, బంగారముతోఁ గూర్చ బడిన ముత్యములబాణమును బోలినదియును, చంద్రకళతో సమానముగఁ బ్రకాశించునదియును, మోహమును గలిగించునట్టి యింద్రజాలవిద్యవలె నొప్పుచున్నదియు నగు నీచక్కని బంగారుబొమ్మ రాతిపొడియం దెట్లుజన్మించినదోకదా! అని తలంచిరి.

—: రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చుట :—

సీ॥ జిలుఁగుపయ్యెద జాఱఁ ♦ జికిలిగుబ్బలకాంతి, దిగఁబాఱదిశలెల్ల ♦ దెలివిపఱప
నలవోకగాఁజూడ ♦ నసమాస్త్రనిశితమా, ర్గణపరంపరలొక్క ♦ రాశిఁబడఁగఁ
గరపంకజములూఁపఁ ♦ గనకకంకణఝుణ, నాదసంపదగుమా ♦ నముగఁజెలఁగఁ
బ్రతిపదంబుననూపు ♦ రఝుళంఝుళవిరావ, మునమూఁగఁబడిహంస ♦ ములు దొలంగఁ
గీ॥ దనరుచాతుర్యధుర్య సౌం ♦ దర్యరేఖఁ, దగిలిపీడనిచూపులు ♦ మగిడిడిగియు,
రాకమర్త్యులవెంటాడి ♦ రానమర్త్య, నీరజాక్షి నిరంకుశుఁ ♦ జేరవచ్చె. 93

అ॥ అమర్త్యనీరజాక్షి - దేవతాస్త్రీయగునారంభ; జిలుఁగుపయ్యెద - చిత్రలేఖనము గల చేలాంచలము దుకూలాంబరముయొక్క పైఁటయనియు జెప్పవచ్చును. జాఱన్ - దిగఁబడుచుండఁగా, జికిలిగుబ్బలకాంతి - తుడిచి చక్కఁజేసిన కుచములయొక్క ప్రకాశము, దిగఁబాఱన్ - క్రిందికిఁ బ్రసరించుచుండఁగా; దిశలెల్లన్ - దిక్కులన్నియును; తెలివిపఱపన్ - స్వచ్ఛముగాఁజేయుచుండఁగాను, అలవోకగాన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు - స్వేచ్ఛగా, చూడఁగా - అవలోకించుచుండఁగా, అసమాస్త్రనిశితమార్గణపరంపరలు. అసమాస్త్ర - విషమసంఖ్యగల బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథుని యొక్క; నిశిత - వాఁడియైన, మార్గణ - బాణములయొక్క, పరంపరలు - వరుసలు, అనుక్రమములు, ఒక్కరాశిన్ - ఒక్కప్రోవునందు, పడఁగన్ - చేరుచుండఁగాను, కరపంకజములు - పద్మములవంటిహస్తములు, ఊఁపన్ - ఊఁగించఁగా, కనకకంకణఝుణనాదసంపద-కనకకంకణ - సువర్ణమయములగు హస్తాభరణములవలన, ఝుణనాద - ఝుణత్కారముయొక్క, సంపద - అధికము, గుమానముగన్ - అవ్యక్తమధురముగా, 'ని. గుమానము - సందేహము' ఆం. వా. చెలఁగన్ - ఒప్పుచుండఁగాను, ప్రతిపదంబునన్ - అడుగడుగునందు, నూపుర - కాలియందెలయొక్క, ఝుళంఝుళవిరావమునన్ - ఝుళంఝుళయనెడు ధ్వనివలన, హంసములు - హంసలు, మూఁగఁబడి - చుట్టుకొని, తొలంగన్ - దారితొలఁగియావలికిఁ బోవుచుండఁగాను, తనరు - ఒప్పుచున్న, చాతుర్యధుర్యసౌందర్యరేఖన్ - చాతుర్య-నేర్పుయొక్క, ధుర్య - భారమునువహించుచున్న, సౌందర్య - చక్కఁదనముతోఁగూడిన, రేఖన్ - శరీరసౌష్ఠవముతో, తగిలి - పొంగి, పీడని - విడువనిఅనఁగా తప్పవాల్చనియనుట, చూపులు - వీక్షణములు, మగిడి - మరల - డిగియుగాక - వెనుక్కుమరచుటకు వీలుగాక అనఁగాఁ గమక్రమముగ నెక్కువయగును గాని తక్కువకాదనిభావము. మర్త్యులన్ - మానవులను, వెంటాడిరాన్ - వెంబడించిరాఁగా, అనిమిషస్త్రీ యగుటవలన నాయువతిచూపుక్రమక్రమముగా నధికమై మానవుల నాక్రమించిన దని కవిహృదయము. పెద్దనార్యుఁడును "ఉ. చూచి ఝుళం ఝుళత్కటక ♦ సూచిత వేగపదారవిందయై, లేచి కుచంబులుందుఱుము ♦ లేసడుమల్లలనాడ నయ్యెడం, బూఁచినయొక్క పోఁకనును♦ బోదియఁజేరి విలోకనప్రభా, వీచికలం దదీయపద♦వీ కలశాంబుధి వెల్లిగొల్పుచున్" అనినాఁడు. రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చినప్పుడు పయ్యెదజాఱుట కామేంగితము.

'ఓష్ఠః ప్రస్ఫురితీక్షణే విచలతః కూపాదకే మత్స్యవ
ద్ధమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధంపునః
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే,
నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్ రతి.

ఈశ్లోకమున కాంధ్రము:

చ॥ పెదవి గదల్చుఁ గన్నుగవ ♦ పెంపెసలారఁ బిఱుందుఁజూచుచుఁ బ
య్యెదవిదిలించుఁ జన్నులు బ ♦ యల్పడఁ గొప్పవనున్న క్రొవ్విరుల్
పెదరినఁ బల్మరుందుఱుముఁ♦ జెక్కునజెమ్మట జీరనించుఁ గ
ట్టదిరినఁ జక్కఁగట్టుఁ జప ♦ లాక్షి మనోహరమూర్తిఁ జూచినన్. శశా. శా.

నిరంకుశుఁ - నిరంకుశుఁడనెడు పేరుగలయాబ్రాహ్మణుని, యొద్దకుచేరవచ్చెన్ - సమీపించెను, అలం- అతిశయోక్తి, విషయస్యానుపాదానా, ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్యాత్. కవి ప్రౌఢోక్తిజీవితా' అని ప్రతా. ఉదా. 'కమల మనం భసికమతే. చకువలయే తాని కనకలతికాయాం సా చ సు మారసుభగే త్యుత్పాత పరంపరాకేయం' కా. ప్ర.

తా॥ ఆదేవతాస్త్రీయొక్క పైఁట జాఱుచుండఁగా స్తనములకాంతి క్రిందికిఁబ్రసరించుచుం దిక్కులనిండుచుండెను. ఇచ్చవచ్చినట్లు మాచెడుచూపులవలన మన్మథబాణపరంపరలు కురియుచుం డెను. కమలములవంటి హస్తముల నూఁపుచుండుటవలనఁ గాంచనహస్తాభరములయొక్కధ్వని యవ్యక్త మధురముగా నుండెను. నడచునప్పుడు కాలియందెలయొక్క చప్పుడువలన నంచలు పాదములఁజుట్టు కొనుచు మరలఁదొలఁగుచునుండెను. నేర్పుగలదియు నందకత్తెయు నైనయాబిడయొక్క చూపులు క్రమ క్రమముగా వృద్ధియగుచు జనుల నాకర్షించుచున్నవి. ఇట్లానిరంకుశునిచెంతకు వచ్చెను.

—: నిరంకుశుండు సంతోషించుట :—

క. చనుదెంచి యెదుట నిలిచిన, వనజేక్షణఁ గౌఁగిలించి ♦ వసుధాసురనం
దనుఁడు నయనాంచలాశ్రులు, కొనగోరం దొలఁగ మీటు ♦ కొనుచుం బలికెన్ 94

అ॥ చనుదెంచి - తనసమీపమునకువచ్చి, ఎదుటన్ - ముందరనిలిచిన, వనజేక్షణన్ - నిలిచి యున్న పద్మములవంటి కన్నులుగలదైన యారంభను, వసుధాసురనందనుఁడు - పుడమికి వేల్పువంటి వాఁడయిన యాసురశర్మకుమారుఁడు, కౌఁగిలించి - ఆలింగనముచెసి, నయనాంచలాశ్రులు - నయ నాంచల - తనయొక్కకనుగొనలయందలి, అశ్రులు - కన్నీరును, కొనగోరన్ - కోటియొక్కచివ రతో, ఇచట గోరన్ అనుటకు నూ. ఔప విభక్తికముల తృతీయా సప్తమీ విభక్తులకత్వంబాదేశం బగు బా. వ్యా. తొలంగన్ - స్వస్థానమును విడుచునట్లు, మీటుకొనుచున్ - ఎగఁజిమ్ముకొనుచు పలికెన్ - ఇట్లువచించెను.

తా॥ రాఁగానే యారంభను నిరంకుశుఁ డాలంగనమొనర్చి అన కన్నులనుండ యశ్రువులను గొనగోటితోఁ జిమ్ముకొనుచు నిట్లువచించె.

క. నాకై లోకైకస్తు, త్యాకారము దాతిలోన ♦ నణఁగించిమనో
వ్యాకీర్ణశోకభరమున, నాకులపడియుండవలసె ♦ నోఁదరళాక్షీ. 95

అ॥ తరలాక్షీ - ఓచంచలమైన కన్నులుగలదానా, నాకై - నాకొఱకు, లోకైకస్తుత్యాకారముఁ. లోక - ప్రపంచమునందు, ఏక - ముఖ్యముగా 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః అని నానా. స్తుత్య - పొగడఁదగిన, అకారముఁ - చక్కఁదనమును, దాతిలోనఁ - శిలాగర్భమున, అణఁగించి - మాటుపఱచి, మనోవ్యాకీర్ణశోకభరమునఁ - మనః - మనస్సునందు, వి. విశేషముగా, 'ని. విశ్రేష్ఠాతీతనానార్థే విస్పాన్యత్వపక్షిణ్యా నవ్యయం. అనివిశ్వ. ఆకీర్ణ - ఎడములేక, యంతటనునిండినట్టి, అనఁగాఁ బూర్ణీభవించియనుట, శోక - దుఃఖముయొక్క, భరమునఁ - అతిశయముతో, ఆకులపడి - కలఁతపడి, వ్యాకులమునుజెంది, ఉండవలసెఁ - ఉండవలసివచ్చెను, ఔఁ - అప్పగనుడా.

తా॥ ఓరంభా! నీవు నానిమిత్త మిట్లు కఠినమైన శిలాగర్భమున నీచక్కఁదనమును దాఁచికొనియుంటివి గదా.

వ॥ అన విని యయ్యరవిందదళాయతాక్షి భూసురనందనున కిట్లనియె. 96

అ॥ అనఁ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించినదై, అయ్యరవిందదళాయతాక్షి - తామరపువ్వులయొక్క రేకులవంటి విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవవేశ్య, భూసురనందనునకున్ - పుడమికి వేలుపువంటివాఁడయిన యాసురశర్మ కొడుకునకు, ఇట్లనియెఁ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను. పైపద్యముతో నన్వయము.

తా॥ ఇట్లు వచించినతోడనే యానిరంకుశునితో రంభ యీరీతిగాఁ జెప్పఁబూనెను.

సీ॥ నలునకా శనిచేతి ♦ యలత హరిశ్చంద్ర, మహిపాల మాలికా ♦ మాలకొల్వు
రోహిణీభర్తకా ♦ రాహుచేఁ బడుపాటు, పంచసాయకునకా ♦ భస్మమగుట
వనజసంభవునంత ♦ వానికా తలపోక, పాకశాసనునకా ♦ బ్రహ్మహత్య
యరవింద నేత్రునకా ♦ బోయచేఁ జావు, హరునకా భిక్షాట ♦ నావసక్తి
గీ॥ ఘనుఁడు రామనృపాలున ♦ కా తలంప, నుత్కటంబైనపత్ని ని ♦ యోగదుఃఖ
మెంతవారికిఁ గాని మ ♦ హీసురేంద్ర, కర్మమనుభవనీయంబు ♦ గానపోదు. 97.

అ॥ మహీసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులవంటివారిలో శ్రేష్ఠుఁడయిన వాఁడా, శనిచేతియలత - శనిబాధించుటచేత నయినకష్టము, నలునకా - చక్రవర్తియైన నలునియంతటివానికైనా కలుగవలసినది, ఇది సంభవింపఁదగినది కాదనుట. ఇట్లె యంతట నెఱుంగునది. ఇచట శనియనఁ గలి పురుషుఁడేయని తెలియవలయును. 'శ్లో॥ హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురుకుత్సః పురూరవః సగరః కార్తవీర్యశ్చషడైతే చక్రవర్తినః' అను ప్రసిద్ధినిబట్టి నలుఁడు కలియుగములోనివాఁడు కాఁడుగదా! కలియని భారతాదులంబుఁ గన్పట్టుచున్నది. కాని యది యసంగత మని కలి యేపురాణములనుబట్టియో యుద్దేశించినట్లు ధ్రువపడుచున్నది. 'సీ.నలునకా కలిచేతియలఁత' అని సనుగణదోషమూలేదు. మనము విమర్శించినంతలో.

తే॥ "ప్రౌఢగురుకోపకీలా పలీఢుఁడైన, యాత్రిశంకుండువో తేజం ♦ భారియుదురఁ
గాంతిసంపదఁగోల్పోయి♦ కలయుగంబు, సాధ్వసాతిరేకంబున♦ జలదరించె" శృ. నై. సప్త 95.

అ॥ 'కలహముల మొగంబకలియుగంబ' శృ. నై. సప్త. 107

'కలిరాజున్ - కలియుగము నెడిచోరను' (ఏతత్గ్రంథవ్యాఖ్య 569 పు.) ఇట్లు శ్రీనాథాదులచేఁ గలియుగమని యెన్నఁబడుచున్న కలిపురుషుండు కలియుగారంభమున జనించుట సహజముగాని యంతకుఁ బూర్వయుగములయం దుండెననుట సమంజసము కాదు. శని యన్నియుగములయందుండు వాఁడు శనియే కలిపురుషావతారమెత్తినట్లు కొన్ని పురాణగాథలున్నవి. ఇట్లే హరిశ్చంద్రకథయందును గారన కాలకౌశికుఁడు కలిపురుషుఁడేయనియును శంకరకవి యొకచోఁ గలిపురుషుఁడనియు నొకచో శనియనియుఁ జెప్పిరి. (శంక. హరి. పం. 183. చ. 99.) శిల్పశాస్త్రములయందుఁ గలిని యముని యొక్క మంత్రిగా వర్ణింపఁబడియున్నది. ద్విభుజః కృష్ణవర్ణస్తు ఖడ్గఖేటకసంయుతః కరాల దంష్ట్రివదనో రక్తమాల్యానులేపనః రక్తవస్త్రధర శ్చోగ్రః కిరీటమకుటాన్వితః, దీప్తాగ్నిసదృశాక్షశ్చ మహామహిషవాహనః యమస్తు తస్యపార్శ్వస్థౌ × × × × చిత్రగుప్తః కలిశ్చైవ, ద్వారపార్శ్వే తు సంస్థితౌ, కృష్ణశ్యామనిభౌ తౌ చ రక్తవస్త్రధృతా వుభౌ పీఠపార్శ్వగతౌ మృత్యుసహితా వు × × × × నీలలోహిత సంకాశౌ ద్వౌ చామరధృతౌ స్త్రియౌ పురతః సంస్థితౌ విప్రౌ. ధర్మాధర్మసమాహ్వయౌ: యమః సింహాసనారూఢో మహిషారోహితస్తథా శి. ర. ఇచట హరిచ్చంద్రశబ్దము హరిశ్చంద్రః అగుటకు సూ. 'ప్రస్కణ్వ హరిశ్చంద్రా వృషీ. సిద్ధాం. హరిశ్చంద్రగ్రహణ మమంత్రార్థమ్, ఋషీ ఇతికిం ప్రకణ్వో దేశః, హరిశ్చంద్రో మాణవకః, ప్రస్కణ్వహరిశ్చంద్రావృషీ అమంత్రార్థ మితి మంత్రేతు, హ్రస్వాచ్చందోత్తరపదే మంత్రే, ఇతి పూర్వసూత్రేణైవ సిద్ధ మితిభావః తత్సూత్రం వైదికప్రక్రియాయాం వ్యాఖ్యాస్యతే. మాలకొల్వు - కడజాతివాని కూడిగము చేయుట, హరిశ్చంద్రమహిపాలమౌళికా - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన హరిశ్చంద్రునకేనా ప్రాప్తించవలసినది. రాహుచేఁబడుపాటు - విషధారులలో నధికుఁడైన రాహువుచే మ్రింగఁబడుట, రోహిణీభర్తకా - దేవతలందరి కమృతము నొసంగెడి చంద్రునకేనా తటస్థించవలసినది, భస్మమగుట - కాలి బూడిదైపోవుట, పంచసాయకునకా - ఉన్మాదన, రోదన, సమ్మోహన, శోషణ, మారణము లనునైదుబాణములు గలిగి ప్రపంచమునందలి స్త్రీ పురుష సముదాయమునంతటికిని సంతోషము గలిగించునట్టి మన్మథునికేనా దాపరించవలసినది. తలపోక - శిరస్సు తెగిపోవుట, వనజసంభవునంతవానికా - జగత్సృష్టికర్త యైనబ్రహ్మదేవునికిఁ బ్రాప్తించఁదగినదేనా, పూర్వము బ్రహ్మదేవున కైదుశిరములనియు నొకానొకప్పుడా యైదుశిరములలో నొకటి శివునిచే ఛేదించఁబడినదనియుఁ బురాణప్రసిద్ధి. బ్రహ్మహత్య - బ్రాహ్మణునిఁ జంపుటవలని పాపము, పాకశాసనునకా - పుణ్యలోమున కధిపతియైన యింద్రునికిఁ దగులవలసినదేనా, ఇంద్రుఁడొకప్పుడు త్వష్టృసుతుఁ డగువిశ్వరూపాచార్యునిఁ జంపినందున నతనికి బ్రహ్మహత్యాదోషము సంభవించి యిక్కట్లుచెందినట్లు భాగవతమునఁగలదు. బోయచేఁజావు - కిరాతునిచేఁజచ్చుట, అరవిందనేత్రునకా - దానవులను సంహరించువాఁడైన శ్రీ కృష్ణునకేనా సంభవించవలసినది. శ్రీరాముఁడు వాలిని బాణముతోఁగొట్టఁగా నాతఁడు నిష్కారణముగా నాపై నేల శరమువిడిచితివని రాముఁడు నీయుత్తర జన్మమున బోయవాఁడవై నేను కృష్ణావతారమును విడుచుసమయమున నీవును నిట్లే బాణమున్నాపై

ప్రయోగింపఁగల వనుటయు నటులనే కృష్ణావతారాంతమున బోయవాని బాణప్రాప్తిచే శ్రీ కృష్ణావతార సమాప్తియగుటయుఁ బురాణములయందుఁ గలదు. భిక్షాటనావసక్తి - అడుగుకొని తినుట, హాయనకా - వెండికొండ నివాసముగను సువర్ణపర్వతము హస్తమున విల్లుగను సన్నపూర్ణాదేవి భార్యగను గల శివునికేనా కలుగవలసినది, శివుఁడాదిభిక్షుకుఁడని శాస్త్రప్రసిద్ధి. తలంపన్ - విచారించఁగా, ఉత్కటంబు - అధికము, ఐన - అయినట్టి, పత్నీవియోగదుఃఖము - భార్య యెడబాటగుటవలని శోకము, ఘనుఁడురామనృపాలునకా - గొప్పవాడయిన రఘురామునికి సంప్రాప్తించఁదగినదేనా, ఇచట షష్ఠీవిశేషణమునకు వికల్పముగాఁ బ్రథమావిభక్తియంతమగుటకు 'సూ. విభాషయాసుసంతంస్యాదత్రషష్ఠీవిశేషణమ్, భ్యాద్యర్థవ్యవధానేతు భేద్యస్యనిఖిలంభవేత్' అధ. ఎంతవారికిఁగాని-ఎంతటిఘనులకైనను, కర్మము- ప్రారబ్ధము,అనుభవనీయంబు - అనుభవించఁదగినది, కాకపోదు - అట్లుగాక వ్యర్థముగాఁబోదుసుమా, ఇచట నలునకాశనిచేతియలతగ ఇట్లుపమానములనుప్రాసము. ఎంతవారికినిఁగాని మహీసురేంద్ర కర్మమనుభవనీయంబుగాకపోదు, అనుటచే బహూసమానార్థాంతరన్యాసము. 'సామాన్యం వావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా' కా. ప్ర. ఇందుసీసపద్య చతుర్థ బృహత్పాదమునఁత్రృతీయ చెప్పఁబడినది.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! నలచక్రవర్తిని గలిపురుషుఁడు వేధించుటయు, హరిశ్చంద్ర సార్వభౌముఁడు మాలవానిని సేవించుటయుఁ, చంద్రుఁడు రాహువుచే మ్రింగఁబడుటయు, మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటతో బూడిదయగుటయు, బ్రహ్మకు శిరస్సుతెగుటయు, నింద్రునకు బ్రహ్మహత్యదగులుటయుఁ, గృష్ణుఁడు కిరాతునిచేఁ జచ్చుటయు, శివుఁడు భిక్షమెత్తికొనుటయు, రాముఁడు సతి నెడబాసి దుఃఖమనుభవించుటయు, గలుగలేదా! వీరలెల్లరు సామాన్యులా ఇట్టివారిలో నేనెంతటి వాఁడను. కావున నెంతటిమహనీయులకైనను ప్రారబ్ధమనుభవింపక తప్పదుగదా!

—: రంభ నిరంకుశుని ప్రశంసించుట :—

క|| ఆపద లెవ్వరికైనన్, బ్రాపింపకపోవు వానిఁ • బాపఁగ మిగులన్
బ్రాపగుచుట్టముగలుగుట, పో పుణ్యవిపాకఫలము • భూసురవర్యా, 98

అ|| భూసురవర్యా - పుడమికివేలుపులుగానున్నవారిలో శ్రేష్ఠుఁడా, ఎవ్వరికైనన్ - ఎటువంటివారికైనను, ఆపదలు - కష్టములు, ప్రాపింపకపోవు - రాకపోవు, వానిన్ - ఆకష్టములను, పాపఁగన్ - తొలఁగించుటకుఁగాను, మిగులన్-ఎక్కువగా, ప్రాపగుచుట్టము- 'ఆదరువుగలబంధువు, కలుగుటపో - లభించుటయేకదా, ఇచట 'కలుగుటపో' అనుటకు 'సూ. అన్యేప్యర్థవిశేషే స్యురంతే శ్రుతిమనోహరాః' అధ. పుణ్యవిపాకఫలము - పుణ్యముపరిపక్వమునుజెందినఫలము- మహాదృష్టము, లోకముననెవ్వరికైన నాపదలు వచ్చునుగాని, వానిని దొలంగించఁగల బంధువులు లభించుటయే యదృష్టము. అనుటచే అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్రగమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా' ప్రతా. 'అప్రస్తుత ప్రశంసాయా సాసైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యైవేతి పంచధా' కా. ప్ర. ఉదా. 'సుహృద్వ్యసనా బాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరిప్రతియాతనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్ సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః'

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! కష్టము లేరికైన రాకపోవు గాని యట్టివానినిఁ బోఁగొట్టఁగల స్నేహితులు లభించుటయే పూర్వపుణ్యసాఫల్యముసుమా!

ఉ॥ ఆపదకైన బంధుజన ♦ మక్కఱదీర్చుధనంబు రోగమున్
బాపఁగఁ జాలునౌషధము ♦ పాపవిముక్తినిఁ జేయుపుత్త్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి బుధ ♦ కోటికి మెచ్చగువిద్య దీనసం
తాపముఁజూడలేనిదయ ♦ దైవవశంబునఁగాక కల్గునే. 99

అ॥ ఆపదకున్ - కష్టసమయమునకు, ఐన - అక్కఱకు వచ్చిన, బంధుజనము - చుట్టముల యొక్క సముదాయమును, అక్కఱదీర్చు - అవసరమును దొలఁగించునట్టి, ధనంబు - ద్రవ్యమును, రోగమున్-వ్యాధిని, పాపఁగన్ పోఁగొట్టుటకు, చాలునౌషధము- శక్తిగలిగినటువంటిమందును, పాపవిముక్తినిన్ - పాపమునుబోఁదోలుట, చేయుపుత్త్రుఁడున్ - ఆచరించునటువంటి కుమారుఁడును, కోపమడంచుతెల్వి – కోపమునునశింపఁజేయునట్టి జ్ఞానమును, బుధకోటికిన్ – పండితుల యొక్క సమూహమునకు, మెచ్చగువిద్య - మెప్పుగలవిద్యయును, అనఁగాఁ బండితులు మెచ్చునటువంటివిద్య యనుట, దీనసంతాపమున్ - దరిద్రులయొక్కకాఁకను, చూడలేనిదయ - చూచి సహించలేని కారుణ్యమును, దైవవశంబునఁగాక - అదృష్టవశముననేతప్ప, ఇచట 'దైవవశంబునఁగాక' అనుటకు 'సూ. క్వచిదర్థవిశేషేచ రూఢావిశ్రాంతిరుచ్యతే' అథ. కల్గునే - ప్రాప్తించునా - ప్రాప్తించదనుట, ఇందు కార్యసాధనమున కొక్కసాధనమేచాలియుండ బెక్కుసాధనములను గార్యమునందు నన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారము. ఉదా. పగలు వెలవెలబాఱుచున్న చంద్రుఁడు కళంకములేని కొలను, లుబ్ధుఁడగురాజు దరిద్రులగు సజ్జనులు, రాజసభలో బలుకుబడిగల దుష్టులు, ఇవినాకుహృదయ శల్యములు.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా వినుము! లోకమునం దెవ్వరికైనను గష్టకాలమున సహాయము చేయునట్టి స్నేహితులును, నవసరమైనప్పు డుపయోగపడు ధనమును, వ్యాధినిబోఁగొట్టఁగలిగిన యౌషధమును, తలిదండ్రులు చేసినపాపములను బోఁగొట్టునటువంటి సుతుఁడును, కోపమును రహితముచేయునట్టి శాంతముతోఁగూడిన జ్ఞానమును, ప్రాజ్ఞులు కొనియాడఁదగిన విద్యయును, దరిద్రులయొక్క పరితాపమునుగాంచి సహించలేని దయయును, నివియన్నియు నదృష్టవశముననే లభించునుగాని సామాన్యముగా సంప్రాప్తించవు గదా.

గీ॥ నాకు నినువంటివినయ♦నిర్ణయధురీణు, పొందు గలుగంగఁ గాదె యో♦ భూసురేంద్ర
పాకశాసనదత్తశా♦పము దొలంగె, వరతరంబైన నిర్జర♦త్వంబుఁగంటి. 100

అ॥ ఓభూసురేంద్ర – పుడమికి వేలుపులుగా నొప్పినవారిలో నధికుఁడైనవాఁడా, నాకున్ – నాకు, నినువంటి–నీవంటి,–నిన్నుఁబోలిన, వినయనిర్ణయధురీణుపొందు, వినయ–ధర్మమునందు, నిర్ణయ – నిశ్చయమైన, ధురీణుపొందు– భారమునువహించెడివాని స్నేహము, కలుగంగఁగాదె– కలిగియుండుట చేతనేకదా, 'సూ. కాదెకదార్థకంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'శౌరికృపగాదెనాకున♦క్షయబలిమిఁ' అని జై. భా. పాకశాసనదత్తశాపము. పాకశాసన – ఇంద్రునివలన, దత్త– ఇయ్యఁబడిన, శాపము –

తిట్టు, తొలంగెన్ — విమోచనమయ్యెను, వరతరంబు — శ్రేష్ఠతరము, ఐన — అయినట్టి, నిర్జరత్వంబు — దేవతాత్వమును, కంటిన్ — పొందితిని, ఈపద్యమున, 'నినువంటి' అను పదప్రయోగమునకుఁదా. 'సూ. అట్టిపోనిబోఁటి శబ్దంబులు వస్తుకంబులు, బోఁటిశబ్దంతఁ బ్రత్యయాగ్నాంబునగు, అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతి పరకనామాసులకంబలెఁ బాల్పపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందుబోఁటివంటులు సమానంబులు అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుంబోలెఁగార్యంబు, పోనిపదంబగుచోఁడు వస్తుకంబుగాఁదద్రుతంబునిత్యంబు' ప్రౌ. వ్యా. "క. నినువంటినీతిపరులున్" అనిశరాం. నాకు నీవంటి నీతిశాలిపొందు గలుగుటచేతనే యింద్రశాపము తొలఁగినది, శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది, అనుటచే గర్వము అనుసంచారిభావ ముదయించినది. నీవు మానవుఁడవుగా నగపడినను దేవతాచక్రవర్తి యగు నింద్రుఁడు నాపైఁ బ్రయోగించిన ఘోరశాపమును దొలంగించితి వనుటకు "ఆ. మిరెఁపుగింజ చూడ♦ మీఁదనల్లగనుండుఁ, గొఱికిచూడ లోనఁ♦జుఱుకు మనును, సజ్జను లగువారి♦సార మిట్లుండురా, విశ్వ" వేమ. 'జాడ్యం ధియో హరతి సించతి వాచిసత్యం మానోన్నతిం దిశతి పాపమపాకరోతి. చేతఃప్రసాదయతి దిక్షుతనోతి కీర్తిం సత్సంగతిం కథయ కిం నకరోతి పుంసాం" భర్తృ. మంచివారిస్నేహము సకలార్థసాధనము ఎట్లన సత్యసంభాషణము గలిగించుచున్నది. బుద్ధిమాంద్యమును బారద్రోలుచున్నది. గౌరవమును దెచ్చుచున్నది. చెడుబుద్ధుల నడఁచుచున్నది. యశశ్చంద్రికల దిశాంతములవఱకుఁ జాటుచున్నది. మనస్సును రంజింపఁజేయుచున్నది. సాధుసంగమము మనుష్యులకుఁజేయని మేలొక్కటియులేదు. నాకు నీవంటి మహనీయుని పొందుగలుగుటచేతనే కదా యింద్ర శాపముదొలఁగినది. శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది. అనుటకు 'జన్మ తన్మన్మహే ధన్యం సంసర్గోయత్రసత్తమైః, సౌభాగ్యంపశ్య నింబస్య చందనాచలజన్మనః' హరిను. మంచివారి స్నేహము సమస్తసుగుణముల నిచ్చును. మలయాచలమునఁ బుట్టుటచేతనే కదా వేఁపచెట్టు చందన పరిమళమునందఁగలిగినది. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాత్రచేఁ బరాభవింపఁబడినవాఁడయ్యు దివ్యలోకవాసిని యగు రంభచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నాఁడనుటకు "స్వర్గామర్గాంగి న్యాః కన్యా కర్తృగికేంద్రనందిన్యాః, సాతదపిజహ్నుకన్యామూర్ధ్నిన్యా ధూర్జటేర్జయతి" హరిను. పార్వతి ద్వేషముచేత నిందించినను గంగ శివునియొక్క జటాజూటముననే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా॥ ఓ నిరంకుశుఁడా నాకు నీవంటి నీతిశాలియొక్క స్నేహము లభించుటచేతనే కదా యింద్రునిశాపము సైతము విమోచనమయ్యెను. శ్రేష్ఠమైన బృందారకత్వమునుఁ బొందితిని.

క॥ అనిపలికి ధారుణీసుర, తనయాగ్రణి పూర్వమైన ♦ దయదప్పకుమీ
నినుమఱవ నేనె వత్తున్, గనియుం గనకుండఁగా నొ ♦ కానొకవేళన్. 101

అ॥ అనిపలికి — పైఁజెప్పిన ప్రకారముగావచించినదై, ధారణీసురతనయాగ్రణీ — శ్రేష్ఠుఁడవగు నో బ్రాహ్మణకుమారుఁడా, పూర్వమైనదయ — కడచినకాలమున నీవు నాయందుంచిన కనికరమును, తప్పకుమీ — ఇంకను దప్పవలదుసుమా, నినుమఱవన్ — నిన్నుమఱచిపోను. నిన్నెప్పుడును జ్ఞాపకమునసుంచుకొనెదననుట. కనియుంగనకుండఁగాన్ — కనుపడికనుపడనట్లుగా, అనఁగా దేవతలు నన్నుఁజూచి పరాకుతోనుండెడి సమయమున నెవ్వరికిఁదెలియకుండననుట; ఒకానొకవేళన్ — ఏదో యొకసమయమునందు, నేనెవత్తున్ — నాయంతటనె నేనే నీదగ్గఱకువచ్చెదను, ఇందు ఓ బ్రాహ్మణ-

శ్రేష్ఠుఁడా పూర్వస్నేహమును మఱవకుము, అని జ్ఞాపకముచేయుటచేత స్మృతియను సంచారిభావ మేర్పడినది. "పూర్వానుభూత విషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా" ప్రతా.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణుఁడా నీవు నాయందివఱకుఁ జూపుచున్నదయను వదలవలదు సుమా! నేనుమాత్రము నిన్నెన్నటికిని మఱవను. దేవతలకుఁ దెలియకుండ నేదోయొక సమయమున నాయంతటనేనే వచ్చుచుండెదను.

చ॥ వినయగుణోత్తముండవు వి ♦ వేకసమగ్రుఁడ వార్య కోటిలో
ఘనుఁడవు నీతిశాలి వది ♦ గాక మనోహరమూర్తి వెంతయున్
వనితకు నిన్నువంటి మగ ♦ వాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁ దలపోయఁ బూర్వకృత ♦ పుణ్యవిపాకము గాక కొంచెమే. 102

అ॥ వినయ గుణోత్తముండవు — నమ్రతతోఁగూడిన గుణములందు శ్రేష్ఠుఁడవు, వివేకసమగ్రుఁడవు — నిండారిన జ్ఞానముగలవాఁడవు. ఆర్యకోటిలోన్ — పూజ్యులైనవారిలో, ఘనుఁడవు — గొప్పవాఁడవు, నీతిశాలివి — న్యాయముతోనొప్పుచుండెడివాఁడవు. అదిగాక — అంతమాత్రమేకాకుండ, ఎంతయున్ — మిక్కిలి, మనోహరమూర్తివి — సౌందర్యముతోఁగూడిన శరీరముగలవాఁడవు, కనుక, వనితకున్ — ఆఁడుదానికి, నిన్నువంటి మగవానికవుంగిలి — నీబోఁటి పురుషునియాలింగనము, కల్గుటల్ — చేకూరుటయనఁగా, మనంబునన్ — మనస్సునందు, తలపోయన్ — విచారింపఁగా పూర్వకృతపుణ్యవిపాకము, పూర్వకృత — క్రిందటికాలమునఁజేయబడిన, పుణ్య — భాగ్యముయొక్క, విపాకము — పరిపక్వము; — చక్కఁగాఁబండుట, కాక — అట్టిదిగాకుండ, కొంచెమే — స్వల్పమా, ఇందు "నిన్నువంటి" అను ప్రయోగమున కుదా. 'ఆ. నిన్నువంటి పుణ్యనిరతుండు, అని విష్ణు. రతి యనుసంచారిభావము వర్ణింపఁబడినది. క. తరుణీమణులకుఁ బురుషుల, కరయఁగ సంభోగవిషయ ♦ మగునభిలాష, స్ఫురణము మనములఁబొడమిన, ధరలో నది రతి యనంగఁ ♦ దగు నెట్లన్నన్, ఉదా. ఉ. చల్లదనంబె చంద్రునకుఁ ♦ జక్కఁదనంబె ప్రసూనధన్వికిన్, సల్లలితోరుసారభమె ♦ చైత్రున కొక్కనికొక్కమేలిమే, తెల్లము గాక నాపతియు ♦ దీర్ఘగుణాఢ్యుఁడు నారసింహభూవల్లభుఁ డట్లుసర్వగుణవైభవ మెవ్వరికైనఁగల్గునే" అని కా. సం. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాం కార్యసాధనే, కారణానాంసముద్యోగః సద్వితీయః సముచ్చయః " అని ప్రతా. చాంద్రాలోకమున సముచ్చయమనియే చెప్పినాఁడు, మఱియును "తత్సిద్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్ సముచ్చయోఽసౌ. కా. ప్ర.

ఉదా. 'కులమమలినం భద్రామూర్తిర్మతిః శ్రుతిశాలినీ భుజబలమలం స్ఫీతంలక్ష్మీః ప్రభుత్వమఖండితమ్ ప్రకృతిసుభగాహ్యేతేభవా అమీభిరయం జనో వ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజం స్తఏవ తవాంకుశాః"
(గ్రంథవిషయం) యువతికి నీవంటిమగవానికవుంగిలి లభించుట పూర్వపుణ్యఫలమనుటచే, గర్వ [illegible]
సంచారిభావము గోచరించుచున్నది. పతియె కలంకాంకితుసకు, సతియగు రోహిణియు [illegible]
రతిధ్యుం, జతురన్నసింహునిఁ జెందిన యతిధన్యకు నాకు వనుచు నంగన నవ్వెన్." [illegible]

తా॥ శ్రేష్ఠమయిన వ్రతముగలవాఁడవు, జ్ఞానసంపన్నుఁడవు, పూజ్యులలో నధికుఁడవు న్యాయవంతుఁడవు- చక్కనివాఁడవు, కనుక యువతికి నీవంటి సత్పురుషునియాలింగనము లభించుట పూర్వజన్మమునఁ జేయబడిన సుకృతమువలని యదృష్టముగాని వేఱొకటిగాదు.

క. తనువుం దనువుం గూడుట, ఘనతరసంసర్గఫలము ♦ గాదు తలంపన్
మనమున్ మనముం గూడుటయనుపమసంసర్గమహిమ ♦ యవనిసురేంద్రా. 103

అ॥ అవనిసురేంద్రా — పుడమివేలుపులవంటివారిలో నధికుఁడైనవాఁడా, తనువుందనువుం గూడుట — ఒకశరీరముతో మరియొకశరీరము కలియుట, ఇచట 'తనువు, అను శబ్దమునుగూర్చి సూ. సర్వత్రోదోతోర్వ్వర్ణవతిముపత్' నన్న. 'ఘనువట్వాదిశబ్దానాం నదుశ్నెశ్చప్రయుజ్యతే' అథ. ఘనతరసంసర్గఫలము — ఎక్కువగాఁగలయికయొక్క ప్రయోజనము, కాదు — కానేరదు, అనఁగా నట్టిది సంగమము కాదనుట, తలంపన్ — ఆలోచించఁగా, మనమున్ మనముంగూడుట — ఒకరి మనస్సుతో నొకరిమనస్సు కలియుటయే, అనుపమసంసర్గమహిమ, అనుపమ — అసమానమైన, - సమానములేని, సంసర్గ — కూడికయొక్క, మహిమ — గొప్పతనము, అలం, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. శరీరము శరీరము కలియుట సంభోగముకాదు, మనస్సు మనస్సు కలియుటయే సంభోగమగును. ఇరువురి మనస్సులొకటిగానిది సంభోగము కాదనుటకు "ఏతత్కామఫలంలోకేతద్వయో రేకచిత్తతా. అన్యచిత్తకృతేకామే శవయోరివసంగమః" భర్తృ.

తా॥ ఓయుత్తమబ్రాహ్మణుఁడా! ఒకశరీరముతో మఱియొకశరీరము కలియుట సంభోగము కాదు. ఒకరిమనస్సుతో నొకరిమనస్సుకలియుటయే సాటిలేని సంభోగ మగును.

—; రంభ స్వర్గమునకుఁ జనుట ;—

క॥ అదిగాక మనకు మదియున్, మదియుం గలసినది యింక ♦ మఱవులుగలవే
ముదమొదవఁ బోయివచ్చెదఁ, ద్రిదివంబున కనుచు రంభ♦ దివికిం జనియెన్ 104

అ॥ అదిగాక — అంతమాత్రమేగాక, 'అదిగాక' అనుటకు సూ. క్వచిదర్థవిశేషేచరూఢా విశ్రాంతిరుచ్యతే. అథ. మనకున్ — మనయిరువురికిని, మదియున్ మదియున్ — నీమనస్సును నామనస్సును, కలిసినది — ఏకమైనది, ఇంకన్ — ఇకమీఁదట, మఱవులు — నన్నునీవు నిన్నునేను మఱచియుండుటలు, కలవే — ఉండునా, - ఉండవనుట, ముదమొదవన్ — సంతోషముకలుగఁగా, త్రిదివంబునకున్ — దేవలోకమునకు, పోయివచ్చెదన్ — వెళ్ళిమరలవత్తును, అనుచున్ — ఇట్లు పలుకుచు, రంభ — ఆదేవవేశ్య, దివికిన్ — స్వర్గమునకు, చనియెన్ — పోయెను. ఇందు మన యిరువురికి మనస్సుకలియుటచేత నొకరినొకర మెన్నటికిని మఱవముగదా! దేవలోకమున కేగి వత్తు వత్తుననుటచే ధృతి యనుసంచారిభావ ముత్పన్నమయినది. "ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యం జ్ఞానాభీష్టా గమాదిభిః" ప్రతా. ఇచట రంభ నిరంకుశునితో మనకు మనస్సు లేకీభవించినవి కనుక దూరమునను డినను సమీపముననున్నట్లే యనుటను గూర్చి "దూరస్థోఽపి నదూరస్థో యో యస్యమనసిస్థితః యో,

యస్యహృదయే నాస్తి సమీపస్థోఽపి దూరతః" చాణ. మనయుభయుల మనస్సు కలసినదికనుక నీరక్షీరవమనుట క్షీరనీరన్యాయమని యూహింపవలయును.

తా॥ మనయిద్దరికి సంభోగస్నేహమే కాక మనస్సు లేకీభవించుటవలన నొకరినొకరము మఱచియుండము గదా: సంతోషముగా దివ్యలోకమున కేగి వచ్చెదను. అని యాదేవకాంత స్వర్గమునకుఁ బోయెను.

—: రంభ యింద్రసభకుఁ బోవుట :—

సీ. చామరగ్రాహిణీ ♦ స్వర్ణకంకణఝుణ, త్కారపోషితనటీ ♦ కటకనినదుఁ
దనులతాముకుళమే ♦ ధావిధాయకసౌర, గాయకగేయ నం ♦ కలితపులకు
ధవళసారసలస ♦ త్కాసారమతికార, ణాంబకాంబుజ సహ ♦ స్రాంచితాంగు
వర్ణిత దోర్లతా ♦ స్వస్తికామరయోషి, దభిరామకాంతి భా ♦ గుభయభాగు
గీ. నిర్జరాచార్య జల్పిత ♦ నీతిశాస్త్ర, వచనకంపితమూర్ధ పా ♦ ర్శ్వప్రదీప్త
రత్నమయకుండలప్రభా♦ రాజమానునింద్రుఁ జేరంగవచ్చెఁబూ♦ర్ణేందువదన. 105.

అ. పూర్ణేందువదన — నిండుచందురునివంటి మొగముగలదైన యాసురకాంత, చామర...... నినదున్. చామరగ్రాహిణీ— వింజామరములను జేబూనిన దాసీలయొక్క, 'ని. చామరంతు ప్రకీర్ణకం' అని అ. స్వర్ణకంకణ — అపరంజి హస్తాభరణములవలని, ఝుణత్కార — ఝుణఝుణయనునట్టి ధ్వనిచేత, పోషిత — రక్షింపఁబడిన, నటీకటక — నాట్యముచేయుచున్న స్త్రీల కాలియందెలయొక్క, నినదున్ — ధ్వనిగలవానిని, తను......పులకున్. తనులతా — ఒడలనెడి తీఁగయందు, ముకుళ — అపుడు వికసించిన మొగ్గలవంటి, మేధా — ధారణాశక్తిగలబుద్ధితో, ని 'ధీర్ధారణావతీమేధా' అని అ. విధాయక - చేయుచున్న, సౌర- దేవతాసంబంధమైన, గాయక - గానముచేయువారియొక్క, గేయ - సంగీతముతో, సంకలిత - కూడుకొనిన, పులకున్ — మేనియొక్క గగుర్పాటుగలవానిని, ధవళ.........త్వాంగున్. ధవళ — తెల్లనిదైన, సారస — తామరపువ్వులవలన, లసత్ — ప్రకాశించుచున్న, కాసార — కొలననెడి, మతి — తలంపునకు — ఇచ్ఛకు, ని 'మతిర్ధీచ్ఛాస్మృతిష్వపి, అనివిశ్వ. కారణ — హేతువైన, అంబక — కన్నులనెడి, ని 'అంబకోజనకేబాణ నేత్రమంత్రేషు చాంబకం' అని విశ్వ. అంబుజ - పద్మములయొక్క, సహస్ర - వేయింటిచేత, అంచిత - ఒప్పుచున్న, అంగున్ - దేహముగలవానిని, వర్ణిత..............భాగున్. వర్ణిత - కొనియాడఁబడిన, దోర్లతా బాహువులనెడి తీఁగెలుగల, స్వస్తిక - శుభయుక్తమయిన, అమరయోషిత్ - దేవతాస్త్రీలయొక్క, 'ని. స్త్రీయోషిదబలాయోషా, నారీసీమంతినీవధూ' అ. అభిరామ — మనోహరమైన, కాంతి - ప్రకాశమును, భాక్ - పొందుచున్న, ఉభయభాగున్ - ఇరుపార్శ్వములు గలవానిని, నిర్జ.............మానున్, నిర్జరాచార్య - వేలుపులకు గురువైనబృహస్పతివలన, జల్పిత - చెప్పఁబడిన, 'ని. ఉక్తంభాషితముదితం జల్పితమాఖ్యాతమభిహితంలపితమ్' అని అ. ఉదా. 'ఇతిప్రలపితజల్పితం మదవశాత్కురంగీదృశః' స. కం. నీతిశాస్త్ర - న్యాయశాస్త్రముయొక్క, వచన - వాక్యములవలన, కంపిత - కదలింపఁబడిన, మూర్ధ - శిరస్సుయొక్క, పార్శ్వ - రెండుప్రక్కలయందు,

ప్రదీప్త - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, రత్నమయ - మణిమయములైన, కుండల - కర్ణభూషణముల యొక్క, ప్రభా - కాంతిచేత, రాజమానుక - ప్రకాశించుచున్నవానిని, ఇంద్రుని - స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుని, చేరఁగన్ - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, 'సూ. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా' అనిశాస్త్రము. దివ్యలోకసభను వర్ణించుటచే, అలం. ఉదాత్తము. శ్లో॥ ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరితం, శ్లాఘ్యంచాఽన్యోపలక్షణం' అని చంద్రా. 'పూర్ణేందువదన' ఉపమాలంకారము మఱియు 'కంకణఝణఝాయక గేయ-కలితపులక- కాసారమతికార-అంబకాంబుజ-భాగుభయభాగు'ఇత్యాదుల నుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దివ్యలోకమున నింద్రుఁడు కొలువుదీరియుండఁగా వింజామరములను వీచుచున్న దాశీల యొక్క సువర్ణహస్తాభరణముల ఝణత్కారమువలన నెదుట నాట్యము చేయుచున్న నాట్యస్త్రీల కాలియందెలచప్పుడు వినఁబడకుండెను. గంధర్వులయొక్క మేథాసంపత్తి గల గానమువలన మేను గగుర్పొడిచెను. వేయికన్నులతో నొప్పుటవలనఁ దెలిదమ్మిపువ్వులతో నలరారుచున్న కొలనువలె శోభావంతుఁడై యుండెను. స్తోత్రము చేయుచున్న దేవతాస్త్రీలయొక్క శరీరచ్ఛాయ యిరుపార్శ్వముల విరాజిల్లుచుండెను. బృహస్పతి వచించుచున్న ధర్మములకుఁ దలయూఁపుచుండఁగా రత్నములతోఁ జేయఁబడిన చెవిపోఁగులయొక్క కాంతులు సభ్యులపైఁ బ్రసరించుచుండెను. అట్టిసమయమున రంభ యింద్రుని సమీపమునకు వచ్చెను.

—: ఇంద్రుఁడు కోపించుట :—

క॥ చనుదెంచి మ్రొక్కి నిలిచిన, వనితామణిఁ జూచె దివిజ ♦ వల్లభుఁడు రవు
లొల్కుకోపవహ్నికీలల, కును బొమముడిధూమపంక్తి ♦ కొదువం దీర్పన్. 106

అ॥ చనుదెంచి - వచ్చి, మ్రొక్కి - నమస్కరించి, నిలిచిన వనితామణిన్ - నిలఁబడినయారంభను, దివిజవల్లభుఁడు - దేవతలకు రాజగు నాయింద్రుఁడు, రవులొల్కుకు కోపవహ్నికీలలకును రవులొల్కు - కాలుటకు మొదలుపెట్టుచున్న, కోపవహ్ని - క్రోధమనునిప్పుయొక్క, కీలలకును- జ్వాలలకు - మంటలకు, బొమముడి - కోపముచేతఁగలుగు బొమలముడియనెడి, ధూమపంక్తి-పొగ యొక్కవరుస, కొదువఁదీర్పన్ -తక్కువను బూరించునట్లు, చూచెన్-వీక్షించెను, అలం: అశ్లిష్టకేవల పరంపరితరూపకము.

తా॥ వచ్చి నమస్కారముచేసి నిలువఁబడిన రంభను దివస్పతి చూచెను. ఆ చూచునప్పు డతనిభిఁ గ్రోధాగ్ని ప్రజ్వలించుచున్నట్లు బొమముడి యనుపొగవలనఁ దెలియుచుండెను.

వ॥ ఇవ్విధంబునఁ గోపోద్రిక్తంబుగాఁ జూచి యిట్లనియె. 107

అ॥ ఇవ్విధంబునన్ - ఈప్రకారముగా, కోపోద్రిక్తంబుగాన్ - క్రోధమతిశయించునట్లుగా, చూచి - వీక్షించి, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను.

ఆ॥ లంజ విటుఁ డొనగ్చు ♦ లాలనభరమున, మఱచె నేమొ కాక ♦ మమ్ము లక్ష్య
పెట్టదో ప్రభావ ♦ పేశలత్వమున లే, కున్న శాపభీతి ♦ నొంధకున్నె. 108

అ॥ లంజ - ఆభోగముది, విటుఁడు - దానిమిండగాఁడు, ఒనర్చు - చేయునటువంటి, లాలనభరమునన్ - లాలించుటయొక్క యతిశయమువలన, మఱచెనేమొ - మఱపుచెందియుండెనేమో కదా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, ప్రిభావపేశలత్వమునన్ - ప్రిభావ - సామర్థ్యముయొక్క, పేశలత్వమునన్ - మృదుత్వముచేత, మస్మన్ - అధికాపులమైన మావంటివారని, లక్ష్యపెట్టదో - సరకుసేయకుండెనేమో, దానికంటికి మావంటివారగపడుచున్నారో లేదోయనుట, లేకున్నన్ - ఈ రెండుపద్ధతులుగానియెడల, శాపభీతిన్ - నాయొక్క తిట్టువలని భయమును, ఒందకున్నె - పొందకుండునా,

తా॥ ఆభోగముది మిండగాని లాలింపుమాటలవలన మఱచినదో, లేక దానికిఁగల గర్వము వలన మేము కంటి కగపడుటలేదో, కాకున్న శాపమునకు భయపడకుండునా.

వ॥ అని రంభనుద్దేశించి. 109

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, రంభను = ఆదివిజవేశ్యను, ఉద్దేశించి— నిశ్చయించి- బాగుగాఁజూచి,

ఆ॥ తొలుతఁ జేసినట్టి ♦ దుష్టకర్మంబున, సంగ్రహింపరాని ♦ శాప మొందె
సద్రసంపునడకఁ ♦ జరియింపు మిపుడైన, మగువయోజ మాన♦మందు గలదె 110

అ॥ తొలుతన్ — మొదట, చేసినట్టి — ఆచరించినటువంటి, దుష్టకర్మంబునన్ — చెడ్డపని వలన, సంగ్రహింపరాని — సంపాదించుకొనఁగూడనిదైన. శాపము — తిట్టు, ఒందెన్ — నీకుఁదట స్థించెను, ఇపుడైనన్ — ఇంతటనైనను, సద్రసంపునడకన్, సత్ — ఒప్పుచున్న, రసంపునడకన్ — అను రాగముతోఁగూడిన ప్రవర్తనముతో, చరియింపుము — మెలంగుము, మగువయోజ — ఆఁడుదాని యొక్క స్వభావము, మానన్ — పరిహారమగుటకు, మందుగలదె — ప్రపంచమున నౌషధమున్నదా — లేదనుట, ఇందు 'మగువయోజ మాన మందుగలదె' అనుటచే అలం. అర్థాంతరన్యాసము— మునుపటి వలెనే మరల శాపము ననుభవింతు వనునర్థముచేఁగావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' కా. ప్ర.

తా॥ నీవు మున్నుచేసిన దుష్కార్యమువలన స్వీకరింపఁదగని శాపమును బొందితివి. ఇంతటితో నైనను మంచి నడవడికతో మెలఁగుము. ఆఁడుదాని యొగుడు దిగుడులను మాన్పుటకు లోకమున మందులేదు.

క॥ భూవలయంబున బలురా, నై వెలయు మటన్న విభవ ♦ మానవడిదివిన్
నీ వెంతచుట్లఁబెట్టినఁ, బోవునె శాపంబు భోగ ♦ మునఁగా కబలా. 111.

అ॥ అబలా — ఓయాఁడుదానా, భూవలయంబునన్ — కుండలాకారమైన భూమియందు, బలురాలై — గొప్పదానయివై, వెలయుము — ప్రకాశించుము, అటన్నన్ — అనిచెప్పఁగా, దివిన్ — ఈస్వర్గమునందుఁగల, దివియనుటకు 'నా. ద్యుశబ్దము దివియనియు హ్రుచ్ఛబ్దము హ్రు[illegible] రూపములఁబొందును.' బా. వ్యా. విభవమున్ — సంపదను, ఆసపడి—అపేక్షించి, నీవు [illegible]

బెట్టినన్ — ఎంతగాఁ జుట్టుకొని తిరిగినను, శాపంబు — నాయొక్కతిట్టు, భోగమునఁగాక — అనుభవించిననేతప్ప, పోవునె — విడుచునా - పోదనుమాయనుట. ఓసీ! పుణ్యలోకమున నుండినమాత్రమున నీవు చేసినపాపము నశించు నని తలంచుచుంటి వేమో నాశాపము నెన్నటికైన ననుభవించియే తీరవలయును. అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే. యత్ర సో ఒర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా. ప్ర. "ఉదా. గుణానా మేవ దౌరాత్మ్యాత్ ధురిధుర్యో నియుజ్యతే. అసంజాత కిణస్కంధః. సుఖం స్వపితిగౌర్గళిః"

తా॥ ఓసీ! నిన్ను భూలోకమున శిలవగు మనిశపించియుండఁగా నీ వీస్వర్గమును బెనవైచికొని యున్నమాత్రమున ననుభవించకతప్ప ననుకొంటివా?

—; రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పుట :—

క॥ అని కోపగించిపలికిన, యనిమిషవిభునకును మ్రొక్కి ♦ యది వినిపించెన్
దను శపియించుటమొదలుగ, ఘనతరశాపోపశాంతి ♦ గడపల గాఁగన్. 112

అ॥ అని — ఈప్రకారముగా, కోపగించి— కనలినవాఁడై, పలికినయనిమిషవిభునకున్ — సంభాషించిన యాయింద్రునకు, మ్రొక్కి — దండముపెట్టి, అది, ఆవృత్తాంతము, తనుశపియించుట — ఇంద్రుఁడుశాపమొసఁగుట, మొదలుగన్ - ఆరంభముగా-మొదలుకొని, ఘనతరశాపోపశాంతి, ఘనతర — అధికమైన, శాప — తిట్టుయొక్క, ఉపశాంతి — లేకుండఁబోవుట - ఉపశమించుట, కడపలగాఁగన్ — కడపటయగునట్లుగా - అంత్యమగునట్లుగా, వినిపించెన్ — చెప్పెను.

తా॥ ఇట్లు కోపముతోఁ బలికినయింద్రునకు నమస్కరించి తానుశపించినది మొదలు శాపవిముక్తివఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును జెప్పెను.

—; ఇంద్రుఁ డాశ్చర్యపడుట ;—

క॥ ఓహో యింతయుపాయస, మీహితుఁడా విప్రసూతి ♦ యిటు గాకున్నన్
సాహసికుఁడై జయించునె, యాహా నెయ్యంబుతోడ ♦ హరు జూదమునన్. 113

అ॥ ఓహో — ఆశ్చర్యార్థకము, విప్రసూతి — ఆబ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, ఇంతయుపాయసమీహితుఁడా — ఇంతటియాలోచనతోఁగూడినవాఁడా? యిటు — ఈప్రకారముగ, కాకున్నన్ — కానిపక్షమున, హరున్ — శంకరుని, నెయ్యంబుతోడన్ — స్నేహముతోనే, జూదమునన్ — పాచికలాడుటయందు, సాహసికుఁడై — చోరవగలవాఁడై, ఇచట సాహసికుడను శబ్దమునకు సూ. ఆయుధాచ్ఛచ, హరత్యుసంగ్రాదిభ్యః, "తస్యసాహసికః స్యమే" రాఘ. జయించునె — గెలువఁగలఁడా ఆహా — మెచ్చుకొనుటను తెలియజేయును, "బుద్ధిర్యస్యబలంతస్య నిర్బుద్ధేశ్చకుతోబలం, వనేసింహో మదోన్మత్తః శశకేననిపాతితః" చాణ. "అహోమహీయసాంపుంసా ముపర్యుపరి పౌరుషమ్, రామేణాజగవంశంభో. ర్భగ్నమంభోజనాలవత్" హరిసు.

తా॥ ఔరా: ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁ డింతప్రజ్ఞగలవాఁడా! అవును. కానిన్న శంకరునంత వానిని జూదమున గెలుచునా?

—; ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట. ;—

మ॥ సొగటా లాడి హరుఁ జయించినజన ♦ స్తోత్రవ్యచారిత్రుఁ డా
జగతీదేవకుమారుఁ డాతనికి నీ ♦ శాపంబువారించు టెం
త గణింపం గనుఁగో ముదం బొదవె న ♦ ద్ధాత్రీసురుం జూతమం
చు గజశ్రేష్ఠముసెక్కి వచ్చె హరి య ♦ స్తోకోన్నతిఁ ధాత్రికిఁ. 114

అ॥ ఆజగతీదేవకుమారుడు — పుడమివేలుపుకొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, సొగటాలు— జూదపు పాచికలు, ఆడి — జూదమాడి, హరుఁ — ఈశ్వరుని, జయించిన — గెలుపొందినట్టి, జనస్తోత్రవ్యచారిత్రుఁడు, జన — లోకులవలన, స్తోత్రవ్య - స్తుతింపఁదగిన, చారిత్రుఁడు—సత్ప్రవర్తనగలవాఁడు, గణింపఁ — ఎంచఁగా, ఆతనికిఁ — అటువంటిమహనీయునకు, నీశాపంబువారించుట — నీయొక్కశాపము నుఁబోగొట్టుట, ఎంత — ఏపాటి,- అనఁగానులభమనుట, కనుఁగోఁ — అతనిఁజూచుటకు, సూ. "ముజ్జుపరంబగునపుడు కోశబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు" (బా. వ్యా) ఉదా. "మ. కన్గోఁజాలకు జృంభిత. స్తనయుగ్మంబు" వను. "తే.:వానిమార్పునఁ జేర్కొని ♦మానవతియు" శృ. నై. ముదఁబు — సంతోషము, ఒదవెఁ — కలిగెను, అద్ధాత్రీసురుఁ — ఆ భూదేవతవంటివానిని చూతము — వీక్షించెదము, అంచుఁ — అనిపల్కుచు,హరి — ఆయింద్రుఁడు, ని. 'హరిర్వాతార్క చంద్రేంద్ర, యమోపేంద్రమరీచిషు అనివిశ్వ. గజశ్రేష్ఠముఁ — శ్రేష్ఠమైన తన యైరావతమనెడి యేనుఁగును, ఎక్కి — ఆరోహించి; అస్తోకోన్నతిఁ — అల్పముగానిపొడవున, ధాత్రికిఁ — భూలోకమునకు; వచ్చెఁ — ఏతెంచెను, ఇచట వేశ్యమాతచే నిందింపఁబడిన నిరంకుశుఁడు స్వర్గాధిపతియగు నింద్రునిచే శ్లాఘింపబడుచున్నాడనుటకు "నదూష్యంతే మహాత్మానో దుర్జనానాం కటూక్తిభిః, కాకముఖాత్సుచిత్తేప్వైక్షీరకింమలినోభవేత్" నీతి. ఇందు శంకరుని జూదమునవోడించిన యా విప్రకుమారునకు శాపమును బోగొట్టుటెంతపని, యనుటచే అలంకారము అర్థాపత్తి. 'క. వరుస నొకానొకవస్తున్, గిరికొన వస్త్వంతరంబు ♦ కిముతన్యాయ స్ఫురితంబై చనుదేఁగ, ధరనర్థాపత్తియయ్యె" కావ్యా. సం.

తా॥ శివునితో జూదమాడి గెలిచిన సమర్థుండగు నావిప్రసుతునకు నీశాపవిమోచనమొనరించుట యనఁగా నెంత. అతనిం జూడఁ గోరిక గలిగెననుచుఁ దన యైరావతము నధిరోహించి మనుష్యలోకము నకు వచ్చెను.

క॥ సురరాజు వచ్చెఁ జనుదెం, చిరి తమతమవాహనములు ♦ చెలఁగఁగ విద్యా
ధరగుహ్యకాప్సరః కి, న్నరరక్షో యక్షసిద్ధ ♦ నాకనివాసుల్. 115

అ॥ సురరాజు - వేలుపులకుదొరయగు నిందుృఁడు, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, విద్యా....... వాసుల్, విద్యాధర - జీమూతవాహనుఁడు మొదలగు విద్యాధరులును, గుహ్యక - ద్రివ్యము[illegible]

పాంతర (నిధు) లను గాపాడువారైన మణిభద్రాదిగుహ్యకులును, అప్సరః - దేవతలలోఁజక్కని వారగు నూర్వశీ రంభా మేనకాదులును, 'అపసాగయింతిష్ఠాలయింతి స్వైర్యాంత్స్వర్వానిత్యప్సరసః' అనివ్యు. కిన్నర - కిన్నరులును, రక్షః - నిరృతియును, యక్ష - కుబేరుఁడు మొదలగుయక్షులును, సిద్ధ - విశ్వావసుఁడుమున్నగాఁగల సిద్ధులును, అయిన నాకనివాసుల్ - దేవతలును, తమతమవాహనములు - వారివారి గుఱ్ఱములు, చెలఁగఁగన్ - ఒప్పువట్లుగా, చనుదెంచిరి - వచ్చినవారైరి.

తా॥ ఇంద్రుఁడు తన పరివారముతోఁ బయలుదేరుటతోనే కలను దిక్పాలురు మున్నగువారు వారివారి వాహనములతో వెంబడించి యుండెటును గిలసివచ్చిరి.

—: నిరంకుశుఁ డింద్రుని స్తుతించుట :—

వ॥ అట్లు దనకుఁ బ్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకు దండప్రణామంబులు చేసి యా భూసురనందనుఁ డిట్లనియె. 116

అ॥ అట్లు - ఆవిధముగా, తనకున్ - ఆనిరంకుశునకు, ప్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకున్ - సాక్షాత్కరించినట్టి దేవతాసార్వభౌమునకు, ఆభూసురనందనుండు - భూమికి వేలుపువంటివాఁడగు సురశర్మకొడుకు, దండప్రణామంబులు - ఆజ్ఞాబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, ఇట్లు - ఈరీతిగా, అనియెన్ - పలికెను, వక్ష్యమాణప్రకారముగాఁ బలికెననుట.

సీ॥ బలవృత్రనముచిజం ♦ భపులోమముఖదైత్య, వనవహ్నిహేతి యె ♦ వ్వానిహేతి
చిత్రసంగరజయ ♦ శ్రీకరగ్రహణని, ర్వహణవిహస్త మె ♦ వ్వానిహస్త
మనఘకర్మాయాత ♦ ఘనతరైశ్వర్యని, ర్వ్యథపుణ్యాలోక మె ♦ వ్వానిలోక
మసమానకారుణ్య ♦ రసనర్మిలోచన, వనజనికాయ మె ♦ వ్వానికాయ
గీ॥ మమరవనమధ్యకేళిసౌ ♦ ధాంతరాళ, వర్ణ్యతరసంప్రచరణ మె ♦ వ్వానిచరణ
మట్టిలోకైకవందితు ♦ నప్రమేయు, నిన్ను వర్ణింపఁగా నేర్తు ♦ నే సురేంద్ర. 117

అ॥ సురేంద్ర — ఓదేవతా చక్రవర్తీ, ఎవ్వానిహేతి — ఎవ్వనియొక్క యాయుధమో, ఇచట 'ఎవ్వాని' అనుటకు సూ. కొన్నియెడల మహదర్థంబుననే శబ్దంబునకు వాఁడు వారు. అమహదర్థంబునంద్రికంబునకదియవులును స్వార్థంబునశేక బహువచనంబులంగ్రమంబుగ నను ప్రయుక్తంబులగు.'' ప్రౌ. వ్యా. బల........హేతి, బల — బలాసురుఁడును; వృత్ర — వృత్రాసురుఁడును, నముచి — నముచియను దానవుఁడును, జంభ — జంభాసురుఁడును, పులోమ — పులోమాసురుఁడను, ముఖ — ప్రధానముగాఁగల, ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే నిస్సరణేఽపి చ, ఉపాయే ద్వారితాద్యే'' అని నానా. దైత్య — అసురులనెడి, వన — అరణ్యమునకు, హేతి — అగ్నిజ్వాలయో, ఎవ్వానిహస్తము — ఎవ్వనియొక్క చేయి, చిత్ర......హస్తము, చిత్ర — ఆశ్చర్యకరమైన, సంగర — యుద్ధమునందు, జయశ్రీ — జయమనెడిలక్ష్మియొక్క, కరగ్రహణ — పాణిగ్రహణమును, చేయిపట్టుకొనుటను, నిర్వహణ — సమర్థించుటయందు, - కార్యమును సాగించుకొనుటయందు, విహస్తము — పస్సుదిలేనిమనస్సుగలదియో - అనఁగా తొందరపడునదియో యనుట, ఎవ్వానిలోకము — ఎవ్వనియొక్క

భువనము, అన......లోకము, అనఘకర్మ — సుకృతకార్యమువలన, ఆయాత — వచ్చిన - లభించిన, ఘనతర — అధికతరమైన, ఐశ్వర్య — సంపదలును, నిర్వ్యాధ — సుఖమునుగల, పుణ్యాలోకము - మనోహరమైనలోకమో, ని. 'పుణ్యం మనోజ్ఞే ఒభిహితం తథా సుకృతధర్మయోః, అనివిశ్వ. పుణతి శుభం కరోతీతిపుణ్యం, అనివ్య - శుభమును జేయునది, ఎవ్వానికాయము — ఎవ్వనియొక్క మేను, అస.........కాయము, అసమాన — సమానములేని, కారుణ్యరస - కృపయనెడి రసమును, వర్షి - వర్షించునదియైన,- కురిపించునదియైన, లోచన — కన్నులనెడి, వనజ - పద్మములకు, నికాయము - నివాసమో, ని. 'నికాయో నిలయే లక్ష్మ్యేసముదాయే సధర్మిణాం, అసంహతానా మేకత్ర కరణే పరమాత్మని' అని నా. 'నికాయఃసద్మసంఘయోః, హై. ఎవ్వానిచరణము — ఎవ్వనియొక్క పాదము, అమర............ప్రచరణము, అమరవన — దేవతాసంబంధమైననందనవనముయొక్క, మధ్య — నడుమనున్న, కేళిసౌధ — క్రీడాభవనముయొక్క, అంతరాళ - మధ్యమున, వర్ణ్యతర — స్తోత్రముచేయఁదగిన, సంప్రచరణము - ఎక్కువైనసంచారమో? ని. సంచారే చరణం క్లీబే స్థండిలే ప్రాంగణే తథా ఏకశాఖాధ్యాయిషు నా నస్త్రీ మూలే కులే పదే. అని నానా. అట్టి -అటువంటి లోకైకవందితుఁడ, లోక - పదునాల్గుభువనములయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వందితుఁడ - నమస్కరింపఁబడినవానిని, అప్రమేయుఁడ - యథార్థము నెఱుఁగనలవిగానివానిని, నిన్నుఁడ — నిన్ను, వర్ణింపగానేర్తునే - నీయొక్కగుణలక్షణాదులను స్తుతించఁగలుగుదునా, నాకుశక్యము కాదనుట. ఈపద్యముయొక్క యెత్తుగీతి నాలుగవపాదమున. 'నిన్ను వర్ణింపఁగానేర్తునే సురేంద్ర, అనికాకుస్వర యతిచెప్పఁబడుటనుగూర్చి,

'క. పలుకులతలఁగలప్రావలకు, వలనగుచోఁబ్లుతమునిలిపి ♦ వానికిరెండుఁడ
వళులుగఁజెప్పఁగావ్యం, బులనది కాకుస్వరంబుఁ ♦ బ్లుతవళియనఁగుఁడ"

ఆ. ఏకమాత్రహ్రస్వ ♦ మినుమడించినదీర్ఘ, మర్యోవమూఁడుమాత్ర ♦ లయినఁబ్లుతము
ఖేదశోకతర్క ♦ గీతదూరాహ్వాన, సంశయార్థములను ♦ జరుగుఁబ్లుతము, అప్పు.

ఉదా. తే. అదితేయార్చితాంఘ్రిప ♦ ద్మాయనంగ, ద్వారకాపురమధ్యప ♦ ద్మాయనంగ,
నసురకులవైరివీరులా ♦ రాయనంగ, రసికచిత్తోబ్జవానులా ♦ రాయనంగ."

'వనవహ్ని హేతి యెవ్వానిహేతి, ఇట్లు చెప్పబడినవన్నియు, యమకాలంకారము. "అర్థేస త్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః" కా. ప్ర. మఱియు మాలారూపకమును, మాలా తు పూర్వవత్, కా. ప్ర. ఉదా. "సౌందర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్గమః కాంతేః కార్మణకర్మనర్మ రహసా ముల్లాసనావాసభూః విద్యా వక్రగిరాం విధేరనవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా బాణః పంచశిలీముఖస్య లలనాచూడామణి స్సా ప్రియా" 'దైత్యవనవహ్ని హేతి' ఇట్టివి యుపమాలంకారము. ఘనతరైశ్వర్యనిర్వ్యాధపుణ్యాలోక మెవ్వానిలోకము' ఉదాత్తాలంకారము. 'నిన్ను వర్ణింపగానేర్తునే సురేంద్ర, అతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా॥ ఓస్వర్గప్రభూ! నీయాయుధము బలానురుఁడు మున్నగుదైత్యులనెడు మహారణ్యమును దహించుచున్నది. నీహస్తము మిగుల నాశ్చర్యకరమైన యుద్ధములయందు జయలక్ష్మినిగ్రహించుచున్నది. నీలోకము పుణ్యకార్యములవలన లభించినయైశ్వర్యములతోను నానందముతోను మనోహరముగుచున్నది. నీశరీర మసమానమైనదయారసమును గురియుచున్న పద్మములవంటికన్నులతో

నొప్పుచున్నది. నీపాదము నందనోద్యానమధ్యమునఁగల యంతఃపురములో సంచారముచేయుచున్నది. అట్టి మహనీయవైభవములచేఁ జతుర్దశభువనములవలనఁ గొనియాడఁబడుచుండువాఁడవును, మావంటి వారలకు నీయొక్క యదార్థమును దెలియనలవికానివాఁడవు, నగు నిన్ను వర్ణింప నాకలవియగునా.

శా॥ వంశారణ్యముఁ గాల్చు పావకుగతిన్ ♦ వర్ధిష్ణువై విద్విష
ద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదు ♦ ద్దామప్రతాపాగ్ని శీ
తాంశుస్ఫూర్తులు సంశ్రితావళికి నీ ♦ యాకారరేఖల్ త్రయ
స్త్రింశత్కోటిసుపర్వనాథుఁడవు కీ ♦ ర్తింప న్నినున్ శక్యమే. 118

అ॥ భవదుద్దామ ప్రతాపాగ్ని. భవత్ – నీయొక్క, ఉద్దామ – మదించిన, ప్రతాపాగ్ని – పరాక్రమమువలనఁబుట్టిన ప్రతిష్ఠయనెడు నగ్నివంటి తేజస్సు, వంశారణ్యమున్. వంశ – వెదుళ్ళ యొక్క, అరణ్యమున్ – అడవిని, కాల్చు – దహనముచేయునట్టి, పావకుగతిన్ – అగ్నిహోత్రుని వలె, వర్ధిష్ణువు – వృద్ధిబొందుచున్నది, ఐ. అగుచు, విద్విషద్వంశారణ్యమున్. విద్విషత్ – శత్రువుల యొక్క, వంశ – కులమనెడి, అరణ్యమున్ – అడవిని, నిర్దహించున్ – నిశ్శేషముగాఁ గాల్చును, ని 'నిర్నిశ్చయనిషేధయోః' అని అ. నీయాకారరేఖల్ – నీశరీరసౌష్ఠవముయొక్క కాంతులు, సంశ్రితావళికిన్ – ఆశ్రితులయొక్క సమూహమునకు, శీతాంశుస్ఫూర్తులు – చంద్రునివలె నిండారునవి. చంద్రునివలెఁదోఁచునవి, త్రయస్త్రింశత్కోటిసుపర్వనాథుఁడవు. త్రయస్త్రింశత్కోటి – ముప్పది మూఁడు కోట్లయిన, సుపర్వ – దేవతలకు, నాథుఁడవు – రాజవు, నినున్ – అట్టి మహనీయుఁడ వైననిన్ను, కీర్తింపన్ – పొగడుటకు, శక్యమే – నాతరమగునా, అలం. వంశారణ్యముఁగాల్చుపావకు గతిన్, ఉపమాలంకారమును 'విద్విషద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదుద్దామప్రతాపాగ్ని' అనుటచే రూపకాలంకారమును. "తద్రూపకమభేదోయ, ఉపమానోపమేయయోః. అతిసామ్యాత్ (అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః" కా. ప్ర.

తా॥ నీప్రతాప మనునగ్ని వెదుళ్ళతో నిండినయడవిని గాల్చుచున్న కార్చిచ్చువలె శత్రువులకుల మును రూపుమాపుచున్నది, నీశరీరకాంతి శరణాగతులకుఁ జంద్రుని వెన్నెలవలెనున్నది. ముప్పది మూఁడుకోట్లబృందారకుల కధిపతివగునిన్ను నుతించనాతరమా!

గీ॥ తగఁ బరాగము గప్పిన ♦ తమ్మికొలను, మాడ్కిహరిచందనాలిప్య ♦ మగుచు వేయుఁ
గనులతోనొప్పునీయుద ♦ గ్రప్రదీప్తతనువుఁ గీర్తింపనేర్తునే ♦ యనిమిషేంద్ర. 119

అ॥ అనిమిషేంద్ర – ఓవేలుపురేఁడా, తగన్ – ఒప్పునట్లు, పరాగము – పుప్పొడి, కప్పిన – క్రమ్ముకొనియున్న, తమ్మికొలనుమాడ్కిన్ – తామరపువ్వులుగల మడుగువలె, హరిచందనాలిప్యము. హరిచందన – కల్పవృక్షముయొక్క గంధము, 'హరిమింద్రంచందయతి ఆహ్లాదయతీతిహరిచందనం, అనిప్య. ఇది పసుపువన్నెకలిగియుండును, ఆలిప్యము – అంతటను బూయఁబడినది, అగుచున్ – అయి, వేయుఁగనులతోన్ – సహస్రసంఖ్యగల నేత్రములతో, ఒప్పు – ప్రకాశించుచున్న, నీయుద గ్రప్రదీప్త తనువున్. నీ – నీయొక్క, ఉదగ్ర – భయంకరముగ, ప్రదీప్త – ఒప్పుచున్న, తనువున్ – శరీరమును, కీర్తింపనేర్తునే – నుతింపగలుగుదునా, అలం. ఉపమ.

తా॥ ఓ వేల్పులరేకిమీఁడా! పుష్పాడిచేఁ గప్పఁబడియున్నతామరపువ్వులు గలకొలనువలె, హరిచందనము పూయఁబడినతనువునందలి వేయి* నులతోనొప్పుచున్నభయంకరమగు నీశరీరమును నేను వర్ణింపగలుంగుదునా.

వ॥ అని యనేకప్రకారంబులఁ గీర్తింప నన్నిలింపసార్వభౌముండు. 120

అ॥ అని - ఇట్లుపలికి, అనేకప్రకారంబులన్ - బహువిధములుగా కీర్తింపన్ - కొనియాఁడగా, అన్నిలింపసార్వభౌముండు; ఆదేవతాచక్రవర్తియగునింద్రుండు.

—: నిరంకుశుఁడు రాజుపిచ్చి పోఁగోరుట :—

ఉ॥ మెచ్చితి నీప్రవీణతకు • మేలు ధరాసురవర్య వేఁడుకొ
మ్మిచ్చెద నీకభీష్ట మన • నెంతయు సంతసమంది వాంఛితం
బిచ్చెద వేని నాకనిమి • షేశ్వర యీధరణీతలేశ్వరున్
సచ్చరితాగ్రగణ్యు గ్రహ • సంగ్రహు నిగ్రహుఁ జేసి కావవే. 121

అ॥ ధరాసురవర్య - ఓబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడా, మేలు - ప్రసంసార్థకము, నీప్రవీణతకున్ - నీయొక్క నేర్పునకు, మెచ్చితిన్ - అనుగ్రహించితిని - ప్రేమగలవాఁడనైతిని, నీకున్ — నీకు, అభీష్టమున్ - ప్రియముగలదానిని, వేఁడుకొమ్ము - అడుగుము, ఇచ్చెదన్ - ఒసంగెదను, అనన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, ఎంతయున్ - మిక్కిలి, సంతసము - సంతోషము, అంది - పొందినవాడై, అనిమిషేశ్వర - ఓదేవతలకు ప్రభువైనవాఁడా, వాంఛితంబు - నేను కోరినదానిని, ఇచ్చెదవేని - ఇయ్యదలంచియుండినట్లయిన, సచ్చరితాగ్రగణ్యున్ - మంచినడవడికయందు శ్రేష్ఠుండైనవానిని, ఈధరణీతలేశ్వరున్ - ఈరాజును, గ్రహసంగ్రహున్ - పిశాచముపట్టినవానిని, నిగ్రహున్ - ఆపిశాచమును గెలిచినవానినిగా, చేసి - ఒనరించి, కావవే - రక్షించుము. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనంతటతానే రాజునకుపకారముజేయ వరమభిలషించుటకు "పద్మాకరం దినకరో వికచం కరోతి చంద్రో వికాసయతి, కైరవచక్రవాలం, నాభ్యర్థితో జలధరోఽపి జలం దదాతి సంతః స్వయం పరహితే విహితాభియోగాః" భర్తృ. "ద్యుమణి పద్మాకరము వికచముగఁజేయుఁ, గుముదహర్షంబుఁ గావించు నమృతసూతి, యర్థితుఁడుగాక జలమిచ్చు నంబుధరుఁడు, సజ్జనులు గారెపరహితాచరణమతులు. ఇందు 'ఎంతయు - సంతస' 'షేశ్వర- వేశ్వరున్' గ్రహ - సంగ్రహు - నిగ్రహు' ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! మంచిది, నీచాతుర్యమునకు మెచ్చితిని. నీకుఁ బ్రియమగుదానింగోరుము. ఇచ్చెదను. అని యింద్రుఁడుపలుకంగా సంతోషపడి ఓదివ్యప్రభూ! నాకోరిక నొసంగఁదలఁచితి వేని యీరాజునావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టి కాపాడుము.

—: నిరంకుశుఁడు రంభ నిమ్మనుట :—

చ. అన నది యెంతమాత్రము ధ • రామరనందన వేఁడు మింక నొం
డనుపమమైనకోర్కి యన • నాబలసూదనుతోడ బ్రాహ్మణుం
డనిమిషలోకనాథ విబు • ధాబ్జముఖీమణి రంభఁ బట్టునన్
జన దభిలాష మేమియును • సారసగంధిని నాకొసంగవే. 122

అ॥ అనన్ - అబ్రాహ్మణుఁడిట్లు పలుకఁగా, ధరామరనందన - ఓబ్రాహ్మణతనయుఁడా, ఇది యెంతమాత్రము - ఈవరమొసంగుటయనఁగా నాకుఁ దృణప్రాయము, ఇంకన్ - ఇదిగాక, ఒండు - ఒకటి, అనుపమము - అసమానము,- సాటిలేనిది, ఐనకోర్కి - అయినట్టికోరికను, వేఁడుము - అర్థించుము, అనన్ - అనఁగా, బ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆబలసూదనుతోడన్ - బలాసురుని సంహరించిన యాయింద్రునితో, అనిమిషలోకనాథ - ఓ స్వర్గలోకమునకధిపతియైనవాఁడా, విబుధాబ్జముఖీమణి - దేవతాస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలైన, రంభపట్టునన్ - రంభయందు, అభిలాషము - నాకుఁగలకోరిక. ఇచట రెండురూపములుకలవు, 'ని. అభిలాష, అభిలాషము. ఇచ్ఛ, ఆం. దీ. ఏమియును - కొంచెమైనను, చనదు - పోదయ్యెను, కావున, సారసగంధిని - తామరపువ్వులవంటి పరిమళముగల యాస్త్రీని, నాకొసంగవే - నాకిమ్ము, ఇందు మొదటిపాదమున స్వరయతిసెప్పఁబడినది లక్షణ ముదాహరింపఁబడియున్నది.

తా॥ ఇట్లు పలుకుటతోడనే యింద్రుఁడదియనఁగా నెంత యట్లే యారాజు నావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టెదను, గాని యింకొక గొప్పవరమును గోరుమన నతం డోసురనాథా! నాకు రంభయందుఁ గల యనురాగ మించుకయైనను వదలలేదు. కనుక నాయువతిని నాకొసంగుము.

—; రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట ;—

ఉ॥ నా విని నవ్వి యవ్విబుధ ♦ నాయకుఁ డిట్లను విప్రసూతితో
నోవిటసార్వభౌమ విక ♦ చోత్పలలోచన రంభ నిత్తుఁ గా
కావసుధాస్థలిన్ దివిజ ♦ కాంతలకుండఁగరాదు వచ్చుచుం
బోవుచునుండు భూతలికి ♦ భోగముఁ జేకొను పూర్వరీతిగన్. 123

అ॥ నాన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, అవ్విబుధనాయకుఁడు - దేవతలకుఁబ్రభువైన యాయింద్రుడు, నవ్వి - హాసముచేసి, విప్రసూతితోన్ - ఆబ్రాహ్మణపుత్రునకు, ఇట్లనున్ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను, ఓవిటసార్వభౌమ - ఓ వ్యభిచారపురుషులలో చక్రవర్తియైనవాఁడా. వికచోత్పలలోచనన్ — వికసించినకలువలవంటి కన్నులుకలదానిని, రంభను - నీవుకోరినయచ్చరను, ఇత్తుఁగాక - ఇచ్చెదనుగాని, 'కాక' యనునది యాశీరాద్యర్థకము, ఆవసుధాస్థలిన్ —ఆయొక్క భూలోకమునందు, దివిజకాంతలకున్ — దేవతాస్త్రీలకు, ఉండఁగరాదు — నివసించుటయొప్పదు, కనుక. భూతలికిన్ — భూప్రదేశమునకు, వచ్చుచున్ — అప్పుడప్పుడువచ్చుచును, పోవుచుండున్ - మరలఁబోవుచునుండును. పూర్వరీతిగన్ — మునుపటివలెనే, భోగమున్ - అధికసౌఖ్యమును, చేకొను - అందుము, ఇట 'నవ్వి యవ్వి, అనుప్రాసాలంకారము, చేకొను అనుప్రయోగమునకు సూ. ఏకత్వేఽథ బహుత్వే ముదుజో సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః అనిశబ్దచిం. అనియున్నను, "సూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం పదం త్వేకే న ప్రాణేషు కదాచన." అథ. ఉదా. తోయజేక్షణ నన్నుఁ గృపతోడఁ జూడు, మఱియు 'న ప్రాణే తు కదాచన, అనుటచే హల్లుపరంబగునపుడు వికల్పము. ఉదా. నన్నుం గృపజూడు భారతీ" ఇందు దృతీయపాదమున 'గాక + ఆవసుధ' అని భేదమున్నను కాకీయతి చెల్లినది.

ఉ॥ మానుగవిశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమైస్వరమూడినన్ దదీ, యానుగుణాక్షరంబుఁ గొనఁ(?)నైనను

జెప్పఁగనొప్పునీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృషభాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పాల్కురికినాదికవిప్రణీతమై" అనం. 'ఆవసుధాతలంబునను ♦ రాంగనలుండగరాదు' పా: తాం. అర్థముసమానమే ఇది స్వరయతియగును. మానశౌర్యతి - క్షుత్క్షామోఽపి జరాకృశోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టాం దశా, మాపన్నోఽపి విపన్నదీధితిరపి ప్రాణేషునశ్యత్స్వపి, మత్తేభేంద్రవిభిన్న కుంభపిశితగ్రాసైకబద్ధస్పృహః, కింజీర్ణంతృణమత్తి: మానమహతా మగ్రేసరః! కేసరీ" భర్తృ. ఉ "గ్రాసములేకస్రుక్కిన జరాకృశమైన విశీర్ణమైన సా, యాసమునైన నష్టరుచియైనను బ్రాణభయార్తమైన సంత్రాసమదేభకుంభపిశితగ్రహలాలసశీలసాగ్రహా, గ్రేసరభాసమాన మగు ♦ కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే"

తా॥ ఇట్లడిగిన యాబ్రాహ్మణుని పలుకుల కింద్రుఁడు నవ్వి యోభోగలాలసుఁడా! అటులనే రంభనొంగెదను. గాని దేవతాస్త్రీలు పుడమియం దుండఁజనదు. కనుక నీవుకోరినప్పుడు వచ్చిపోవు చుండును. మనుపటివలెనే దానితో సంభోగానందము నొందుచుండుము.

వ॥ అన ననేకదండప్రణామంబులు సేసినిలిచిన, 124

అ॥ అనన్ - ఇంద్రుడిట్లువచించఁగా, అనేకదండప్రణామంబులు - ఎన్నియోశాస్త్రబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించినవాఁడై, అనగా భక్తితోఁగూడిన నమస్కారము లనేకము చేసిన వాఁడై యనుట, నిలిచినన్ - నిలువఁబడఁగా

—: ఇంద్రుఁడు దివి కేఁగుట :—

శా॥ రింఛాపాతమునం జదల్ గదల ని ♦ ర్విచ్ఛేదవారానిళ
ప్రేంఖద్వాతపరంపరల్ దెసల నా ♦ భీలంబుగాఁ బర్వ వై
శృంఖల్యంబునఁ బట్టుకళ్లెపుసరుల్ ♦ చేర్వార నుచ్చైశ్శ్రవః
కంఖాణంబుఁ గదల్చె వాసవుఁడు ది ♦ క్పాలాదిసంసేవ్యుఁడై. 125

అ॥ వాసవుఁడు — ఇంద్రుఁడు, దిక్పాలాదిసంసేవ్యుఁడై. దిక్పాల — దిశలను బాలించువారైన యగ్నియమనిర్‌ఋతివరుణవాయుకుబేరేశానులు, ఆది-మొదలుగాఁగలవారివలన, సంసేవ్యుఁడై-కొలువఁబడినవాఁడై, రింఛాపాతమునన్ — కాలియొక్కగిట్టలు పడుటవలన, చదల్ — ఆకాశము, కదలన్-చలించుచుండఁగాను, నిర్విచ్ఛేదవారానిలప్రేంఖద్వాత పరంపరల్. నిర్విచ్ఛేద — ప్రత్యేకింపఁబడని-వేఱుగాని, అనఁగామితిలేనియనుట, వార — పరివారముయొక్క, అనిళ — ఎడతెగని, ప్రేంఖత్ అశ్వగతులవలని, వాతపరంపరల్ — గాలియొక్కవరుసలు, దెసలన్ — అన్నిదిక్కులయందును, ఆభీలంబుగాన్ —భయంకరముగా. పర్వన్—వ్యాపించుచుండఁగాను, అంతట నిండునట్లుగాను, వైశృంఖల్యంబునన్ —బంధసాధనమగు గొలుసువలన నడ్డులేకుండుటచేత, పట్టుకళ్లెపుసరుల్ — పట్టు —చేత బట్టుకొనిన, కళ్లెపుసరుల్ — కళ్లెమునకుఁగట్టినత్రాళ్లు. చేర్వారన్ — సమీపమునను [illegible]

గాను. ఉచ్చైశ్శ్రవః కంఖాణంబున్ — ఉచ్చైశ్శ్రవమను పేరుగల తనయశ్వమును, ఉచ్చైశ్శ్రవః కీర్తిర్యస్య ఉచ్చైశ్శ్రవాః అనివ్యు. ఉన్నతమైనకీర్తికలది, కదల్చెన్ — చలింపఁజేసెను — అనఁగాఁ బ్రయాణముయ్యెననుట, ఉదా. 'మ. గజకంఖాణశతాంగపత్తి జనవర్గంబున్ సమగ్రంబులై ♦ భజియింపన్' విజ. 'ని. కంఖాణము. సం. వి. అ. పుం. గుఱ్ఱము' 'మ. జయనత్కాంఖాణరింఖా విశృం, ఖలసంజాతధరాపరాంగపటలా ♦ క్రాంతంబు. రా. పాం. మఱియు సీ. కంఖాణతురగరిం ♦ ఖాపుంఖితక్ష్మా. ధూళినభ్రపదంబు ♦ మూఁటుగట్ట' వరా. ఫు. అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇంద్రుఁడు దిక్పాలురు కొలుచుచుండఁగాఁ దనగుఱ్ఱము నదలింప నది తనగిట్టల తాఁకుడు వలన నాకాశము కదలుచుండఁగాను, ఒక్కుమ్మడిగా నంపఱివాహనములు లేచుటవలన నుత్పన్నమైన గాలి దిశలెల్ల నిండఁగాను, అడ్డులేకుండఁ గళ్ళెమును వదలుటవలన బాగుగాఁ దలయెత్తుచుండఁగాఁ బల్లపుత్రాళ్లు వదులై సమీపించుచుండఁగాను, వేగముగాఁ బోవుచుండెను.

—: నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట :—

సీ॥ అప్పు డారాజు భూ ♦ తావేశనిర్ముక్త, దేహుఁడై కాంతిసం ♦ దీప్తుఁడయ్యెఁ
దదనంతరమున ర ♦ త్నంబుల నభిషిక్తుఁ, జేసిరి మంత్రులు ♦ భూసురేంద్రు
నాపిమ్మట నృపాల ♦ కాంతఃపురస్త్రీలు, తమతమసొమ్ము లెం ♦ తయు నొసంగి
రటుతరువాత దే ♦ వాంగనామణి యగు, రంభ యేతెంచి సం ♦ రంభ మొదవ
గీ॥ గ్రుచ్చి కౌఁగిటఁజేర్చి యో ♦ గుణసముద్ర, నీకతన శాపమోక్షంబు ♦ నాకు దొరకె
నీవలన నచ్చరలలోన ♦ శేవ గంటి, నిన్నుఁ గూరిచి హరియు మ ♦ న్నించెనన్ను. 126

అ॥ అప్పుడు — ఆసమయమున, ఆరాజు — ఆశత్రుందమ్ముఁడు, భూతావేశనిర్ముక్తదేహుఁడు. భూత — పిశాచము, ఆవేశ — శరీరమునఁజొచ్చుటను, నిర్ముక్త — విడువఁబడిన, దేహుఁడు — మేను గలవాఁడు, ఐ — అయియుండి, కాంతిసందీప్తుఁడు — ప్రకాశముతో నొప్పుచున్నవాఁడు, అయ్యెన్ — ఆయెను, తదనంతరమునన్ — అటుపిమ్మట, మంత్రులు — ఆరాజుయొక్క ప్రధానులు. భూసురేంద్రున్ — బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడగు నానిరంకుశుని, రత్నంబులన్ — వజ్రవైడూర్యాదిమణులతో, అభిషిక్తున్ — స్నానముచేసినవానినిగా, చేసిరి — ఒనరించిరి, ఆపిమ్మటన్ — అటుతరువాత, నృపాలకాంతఃపురస్త్రీలు. నృపాలక - ఆరాజుయొక్క, అంతఃపురస్త్రీలు — రాణివాసాంగనలు, తమతమసొమ్ములన్ — వారివారి యాభరణములను, ఎంతయున్ — మిక్కిలిగా, ఒసంగిరి — ఇచ్చిరి, అటుతరువాతన్ - ఆపిదప, దేవాంగనామణి — దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతి, అగురంభ — అయినట్టిరంభ, సంరంభము - తత్తరపాటు, ఒదవన్ — కలుగఁగా, గ్రుచ్చికౌఁగిటజేర్చి — చక్కఁగాఁబట్టి యాలింగనమొనర్చి, ఓ గుణసముద్ర - సద్గుణములయందు సముద్రమువంటివాఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, నీకతన - నీవలన నాకున్ - నాకు, శాపమోక్షంబు - శాపమువిడిచిపెట్టుట - శాపవిమోచనమగుట, దొరకెన్ - లభించెను, నీవలనన్ - నీమూలమున, అచ్చరలలోనన్ - నాతోడియప్సరస్త్రీలలో శేవగంటిన్ - ప్రకాశమునుబొందితిని, నిన్నుఁగూరిచి - నీకారణముననే. నీవలననే, నన్నున్ - నన్ను, హరియున్ - ఆయింద్రుఁడుసైతము, మన్నించెన్ - గౌరవించెను. అపరాధమునుక్షమించెను, ఇందు హరియు

మన్నించె ననుటలో సముచ్చయార్థముయొక్క నకారములోపించుటకు 'సూ. వినాద్వితీయం స్యాద్దస్మ దాత్మనో స్వంతయోరపినోగన్యస్యాపి సర్వం స్యా ద్బహుళం సత్ప్రయోగతః'. అని యథర్వణాచార్యులు అలం. ఉదాత్తము? పూర్వము నిరంకుశుఁడు వేశ్యామాతచే 'వైదికపుబాఁపతేఁడ భూవర కుమారయోగ్య సౌభాగ్యలగువారయువతులేడ? అనిపించుకొని యిప్పుడు మంత్రులచే రత్నాభిషిక్తుఁడయ్యెననుటకు "మణి ర్లుఠతి పాదాగ్రే కాచః శిరసి ధార్యతే, క్రయవిక్రయవేళాయాం కాచః కాచో మణి ర్మణిః" అనిచాణ. మఱియు నిరంకుశునియందు వ్యభిచారాదిదోషము లెన్నియున్నను బ్రతిభావిశేషము కలవాఁ డగుటచేతనే పూజింపఁబడినాఁడు "వ్యాలాశ్రయాపి విఫలాపి సకంటకాపి వక్రాపి పంకసహితాపి దురాసదాపి, గంధేనబంధురపి కేతకి సర్వజంతో, రేకోగుణః ఖలు నిహంతి సమస్తదోషాన్" అనిచాణ.

తా॥ అంతట నారాజు నావేశించినభూతము తొలఁగి ప్రకాశమానుఁడుకాఁగా నతనిమంత్రులాబ్రాహ్మణునకు రత్నములతో నభిషేకమొనర్చిరి. అంతఃపురాంగనలు వారివారి యాభరణముల నొసంగిరి. తదుపరి రంభ దగ్గఱకువచ్చి గట్టిగాఁబట్టికొని కవుఁగిలించి యోగుణవంతుఁడా! నీవలన నాకు శాపవిమోచన మయ్యెను. నాతోడియచ్చరలలో వన్నెకెక్కితిని. ఇంద్రుఁడు సైతము మన్నించెను.

—: రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట :—

క॥ వినవోయి నిరంకుశ నీ, కునునాకును లోకభర్త ♦ కూర్చినయిష్టం
బునుఁ బాయమనియెఱుంగుము, చనియెద నిప్పటికిమగిడి♦ చనుదెంతుఁజుమీ. 127

అ॥ నిరంకుశ - ఓనిరంకుశుఁడా, వినవోయి - నేఁజెప్పెడిదానినాకర్ణించుము, నీకును నాకును - మనయిరువురికిని, లోకభర్త - బ్రహ్మ. "ని. బ్రహ్మాత్మభూస్సురజ్యేష్ఠః పరమేష్ఠీపితామహః, హిరణ్యగర్భోలోకేశః" అమ. కూర్చినయిష్టంబునన్ - పొందించినస్నేహమును, పాయము - ఎన్నఁటికిని విడిపోము, అనియెఱుంగుము - అనితెలుసుకొనుము, ఇప్పటికిన్ - ఈదినముననింతటితో, చనియెదన్ - దేవలోకమునకుఁబోయెదను, మగిడి - తిరిగి, చనుదెంతుఁజుమీ - వచ్చెదనుసుమా, సందేహపడవలదనుట, ఇందు భావశాంతి యనుసంచారిభావము చూపఁబడినది. ఇచట రంభ నీస్నేహమునువీడననుటకు "బంధనాని ఖలు సంతిబహూని, ప్రేమరజ్జుకృతబంధన మన్యత్, దారుభేదనిపుణోఽపి షడంఘ్రి, ర్నిష్క్రియోభవతి పంకజకోశే" చాణ.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! మనయిరువురికి భగవంతుఁడు కూర్చినస్నేహము నెన్నఁటికిని విడువము. ఈదినమున నింతటితోఁబోయి మరలివచ్చెదను. సంశయింపకుము.

—: తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట :—

క॥ అని యనిమిషభామిని పో, యినపిమ్మటఁ దల్లిదండ్రు ♦ లెంతో సంతో
షనితాంత హృదయులై వు, త్త్రునిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి పులక ♦ ధూర్వహా[illegible] 128

అ॥ అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - ఆదేవకాంత. పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - ఆనిరంకుశునియొక్క జననీజనకులు, ఇచట పితరౌ మాతాపితరౌ అనుటను సూ. స్వర్భిన్నాదేవతస్మాత్తే విసాద్వంద్వంహారేస్మ తే' అను. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనందము యొక్క, నితాంత - అధిక తోఁగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ - అగుచు, పుత్త్రునిన్ - తమకొడుకును, కౌఁగిటన్ జేర్చి - ఆలింగనముజేసికొని, పులకధూర్వహతనులు, పులక - గగుర్పాటుయొక్క, ధూః - భారమును, ని. "ధుఃర్భాద్ధుంవేత్రీతుకంపే విత్తేభారేయుగాగ్రయోః, అని నా. వహ - మోయుచున్నటువంటి, ధరించియున్నటువంటి తనులు - శరీరముగలవారు, ఐ-అగుచు. పైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు "అనియనిమిష - ఎంతో సంతోష" అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ అని యాదేవకాంత సనినపిదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి సుతునిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి యొడలు గగుర్పొడవఁగా.

క॥ తనయా నిన్నింత నయా, ఢ్యునిఁ బ్రాప్త మెఱుంగ లేక ♦ యొకమానవమా
త్రునిఁ గాఁగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నారసి ♦ సహింపఁగదే. 129

అ॥ తనయా - ఓకుమారా, నిన్నున్ - నిన్ను, ఇంతనయాఢ్యునిన్ - ఇంతటినీతిసంపన్నుని, ప్రాప్తమున్ - పొందఁబడుటను, ఎఱుంగలేక - తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిన్ - ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాఁగన్ - అగునట్లు, చూచి - కనుఁగొని, నిరసించిన యపరాధంబున్ - తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి - పరిశీలించి, సహింపఁగదే - సహించుము, "సూ. ప్రార్థనంబునం దన్ప్రత్యయాంత క్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తంబు లగు" ప్రౌ; వ్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు ♦ దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రికంటెఁ గుమారుఁ డధికుం డగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రికంటెఁ గొడుకు ♦ తాగుణీ యయ్యెనా, పిన్నపెద్దతనము ♦ లెన్నవలదు, వాసుదేవు విడిచి ♦ వసుదేవు నెంతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా ప్యపలితం శిరః, యో వై యువాఽప్యధీయానః స్తం దేవా స్థవిరం విదుః" తరుణవయస్కుఁడైనను జ్ఞానవంతుఁడైనవాఁడే వృద్ధుఁడని దేవతలు పలుకుచున్నారు. "గుణాః పూజాస్థానం గుణిషునచలింగం నచవయః, అనియును బుధులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సబాలోపిపుమాన్ వృద్ధః సాధుబృందావనేరతః" సూ. సం. మఱియు "ఏకేనాపి సువృక్షేణ శోభమానేన గంధినా వాసితం తద్వనం సర్వం, సుపుత్రేణ కులం యథా" "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ విద్యాయుక్తేన సాధునా, ఆహ్లాదితో కులం సర్వం యథా చంద్రేణ శర్వరీ" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాఢ్యుని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పుత్త్రాఁ ఇంతటినీతిపరుఁడవు మాకు లభించుట యెఱుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నిందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

సీ॥ ఒకనికి శక్యమే ♦ యురగభూషణుతోడ, నలఘుచాతురి జూద ♦ మాడి గెలువ
గెలిచెఁ బో యొకనికిఁ ♦ దెలియునే సామాన్య, రమణుల పడుగక ♦ రంభ నడుగ
నడిగెఁ బో యొకనికి ♦ నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమి ని ♦ ల్లాలిఁ జేయఁ
జేసెఁ బో యొకనికిఁ ♦ జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునింద్రశాపంబు ♦ నపుడె మాన్ప

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచనా ♦ ళీకలోచ, నామనోహర దేహసౌం ♦ దర్యధుర్య
తానివారితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్రి కం ♦ దర్పదర్ప. 130

అ॥ వికచ.............ధామ. వికచనాళీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు గలస్త్రీలకు, మనోహర — మనస్సునకిష్టము గలిగించునట్టి, దేహసౌందర్య — ఒడలిచక్కఁదనము యొక్క, ధుర్యతా — భారమును వహించుటచేత, నివారిత — అడ్డగించఁబడిన, శీతలధామ — చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ...............పుత్త్రి సోమధర — చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన శివునియొక్క, కృపా — దయకు, పాత్ర — అర్హుడవయిన, పుత్త్రి — తనయుఁడా, కందర్పదర్ప — మన్మథునివంటి గర్వముగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగన్ — నీకుఁదప్ప- నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణు తోడన్ — పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిన్ — గొప్పనేర్పుతో, జూదమాడి గెలువన్ — సొగటాలాడి జయించుటకు, ఒకనిశక్యమే — వేఱొకనికిఁదరమా, - మరియొకనికిదరము గాదనుట, గెలిచెఁబో — జయించుటసరియేకదా, సామాన్యరమణులన్ — అందరితోసమానమైన స్త్రీలను, — అనఁగా భూలోక స్త్రీలననుట, అడుగక — ఇమ్మనక, రంభనడుగన్ — దేవతాస్త్రీయగు రంభనొసంగుమనుట, ఒకనికిఁదెలియునే — ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికిఁదెలియదనుట, అడిగెఁబో — అడుగుటసరియేకదా, సురకాంతన్ — దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతియగు రంభను. లాలించి — లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూపి, భామినిన్ — పుశమియందు, ఇల్లాలిన్ — తన భార్యనుగా, చేయన్ — చేసికొనుటకు, ఒకనికినలవియే — ఒకనికిశక్యమగునా, - కాదనుట, చేసెఁబో — ఆవిధముగా భార్యనుజేసికొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము — బహుకాలమనుభవింపదగినది, అగు — అయినట్టి, ఇంద్రశాపంబున్ — ఇంద్రునియొక్కతిట్టును, అపుడెమాన్పన్ — ఆసమయముననే పరిహారముచేయుటకు, ఒకనికిఁజెల్లునే — ఇంకొకనికిఁగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన గానేరదనుట, ఇందు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది. ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే సారాలంకారమును "ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సారః పరావధిః" కా. ప్ర.

"క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁదెలుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుదైతగుసారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు," నరస.

సౌందర్యధుర్య — ధామసోమ - పాత్రపుత్త్రి — కందర్పదర్ప, ఇవియును ప్రాసాలంకారమును 'వికచ.........ధామ, ప్రతిషేధోపమాలంకారమును 'నజాతుశక్తి రిందో సేముఖేన ప్రతిగరితుం. కళంకినో జడస్యేతి ప్రతిషేధోపమామతా' కావ్యాద,

తా॥ సుపుత్త్రా! నీకుఁదప్ప నీలాకమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును, ఒకవేళ గెలిచినను ప్రపంచమునందలి స్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునఁ గలరంభ నిమ్మ [illegible] దెలియును. పోనీ అడిగినప్పటికిని వేల్పుటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తెయై చిరకాలము సంభోగ[illegible] దారితేరిన యారంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అథవా- యెటులనో భార్యగాఁ జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవింపఁ దగిన యింద్రునిశాపమును వెంటనే పరిహరింప [illegible] కలవి యగును.

—; నిరంకుశుఁడు దనభార్యయందు సుతులఁగాంచుట ;—

క॥ అని వినుతి సేయుజననీ, జనకుల బహుళార్థములను ♦ సంతుష్టులుగా
నొనరించి రంభయనుమతిఁ, దనయంగనయందు సునయ ♦ తనయులఁ గాంచెన్. 131

అ॥ అని — ఇట్లని, వినుతి — స్తోత్రము, చేయు — చేయుచున్నట్టి, జననీజనకులన్ — తలిదండ్రులను, బహుళార్థములను — అనేకమైనవస్తువులతోఁ, సంతుష్టులుగాన్ — సంతోషపడినవారినిగా, ఒనరించి — చేసి, రంభయనుమతిన్ — రంభయొక్కసమ్మతితో, తనయంగనయందున్ — తనభార్యయందు, సునయతనయులన్, సునయ — మంచినీతిమంతులైన, తనయులన్ — పుత్త్రులను, కాంచెన్ — కనెను, 'అనివినుతి - తనయంగనయం - సునయతనయ, ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము'

తా॥ ఇట్లు పొగడినతలిదండ్రులన నేకవస్తువులతో సంతసింపఁ జేసి యారంభయొక్కసమ్మతితోఁ దనభార్యయందు మిక్కిలి నీతిమంతులగు సుతులఁ గాంచెను,

వ॥ మఱియు నతండు వృషవాహనపదధ్యానాసక్త మానసతత్త్వ పరాయణ పరిప్రాప్త విజ్ఞానపాటవంబున నేకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ద్విజవంశపావనుండును, త్రివర్గనిరతుండును, జతుర్వేదపారాయణుండును, బంచశరాకారుండును, షడ్శాస్త్రపారీణుండును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును,నష్టభోగసంయుక్తుండును, నవనిధానసంపన్నుండును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండు నై చెలంగె. 132

అ॥ మఱియున్ — అదిగాక, అతండు — ఆనిరంకుశుఁ వృష..............వంబునన్. వృషవాహన — వృషభమేయశ్వముగాఁగల శివునియొక్క, పద — చరణములను, ధ్యాన — మనస్సునిలిపి చింతించుటయందు, ఆసక్త — అధికమైనయిచ్ఛతోఁగూడిన, మానస — మనస్సుయొక్క, తత్త్వ — స్వభావమునందు, పరాయణ — ఆసక్తివలన, పరిప్రాప్త — మిక్కిలిపొందబడిన, విజ్ఞానపాటవంబునన్ — విశేషజ్ఞానముయొక్క పటుత్వముచేత, ని 'విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోః' అనిఅ, ఏకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ఏకవాక్య — ఒక్కమాటనే, సత్యమునే, ప్రతిష్ఠాపన — ఉంచుటయందు, ఆచార్యుండును — ఉపదేశగురువును, ద్విజవంశపావనుండును — బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిశుద్ధమైనవాఁడును, త్రివర్గనిరతుండును — ధర్మార్థకామములను మూడింటియందుదడ తెగనివాఁడును, చతుర్వేదపారాయణుండును — ఋగ్యజుస్సామాధర్వణములను నాలుగువేదములకు ఆశ్రయమైనవాఁడును, 'ని. ఆశ్రయే తత్పరాభీష్టేపారాయణపదంవిదుః' శాశ్వ, 'సాకల్యాసంగవచనే పారాయణపరాయణే' అ. వేదమునందనర్గళవాగ్ధోరణిగలవాఁడని భావము.పంచశరాకారుండును—మన్మథునివంటి యందముగలవాఁడును, షడ్శాస్త్రపారీణుండును — వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసలను ఆఱుశాస్త్రములంతుదముట్టఁజదివినవాఁడును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును — సూర్యునివంటి ప్రకాశముతోనొప్పుచున్నవాఁడును, అష్టభోగసంయుక్తుండును — ఎనిమిదివిధములైన సౌఖ్యములనుబొందినవాఁడును, అనగా నన్నవస్త్ర గంధపుష్పతాంబూల వనితాశయనసంగీత విహారములనునవి, మఱియు దాసీ, బంధు సుత, భృత్య, వస్తువాహన, ధనధాన్యంబు లనునవియష్టైశ్వర్యములు, నవనిధానసంప

న్నుండును—ఎన్నటికిని ద్రవ్యముతఱుగకుండునట్టివియైన పద్మ మహాపద్మ శంఖ మకర కచ్ఛప ముకుంద కుంద నీల వరములను తొమ్మిదిపాతఱలతోఁగూడిన ధనసమృద్ధిగలవాఁడును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండును — పదిదిక్కులయందు నిండినకీర్తియొక్క పరివేషముగలవాఁడును' దశదిశ లనఁగా నెనిమిది దిక్కులును నధోభాగమును నూర్ధ్వభాగము నని తెలియవలెను. అధోలోకమునకు శేషుడును, ఊర్ధ్వలోకమునకు బ్రహ్మయును నధిపతులు, ఐ — అగుచు, చెలంగెన్ — ఒప్పెను, ఇందేకసంఖ్య మొదలు దశమసంఖ్యవఱకు గుణవర్ణనాదులఁజెప్పుచు నంత్యానుప్రాసమును జిత్రించినాఁడు. మఱియు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణించుటచే నుదాత్తాలంకారమును ధర్మార్థకామనిరతుఁడనుటనుగూర్చి "ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యస్యైకోఽపి నవిద్యతే, అజాగళస్తనస్యేవ తస్యజన్మ నిరర్థకమ్' అని చాణ. ధర్మార్థకామమోక్షలఁబొందని మానవుని జన్మము మేఁక మెడయందుఁ బుట్టెడి చన్నులవలె వ్యర్థమైనదని భావము. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే' అని చెప్పఁబడియుండుటచే మంగళాంతముగఁగావ్యమును రచించినాడు.

క॥ ఎటువంటి దురాచారున,·కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి ♦ యెఱిఁగితె రాజా
అటుగానఁ బూర్వపుణ్యో,త్కటభావం బల్పునైన ♦ ఘనుఁగావించున్. 133.

అ॥ రాజా - ఓధర్మశీలనృపాలా, ఎటువంటి దురాచారునకున్ - ఏలాటి చెడ్డనడతకలవానికి ఎటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి - ఏలాటిలోకప్రఖ్యాతికలిగెనో, ఎఱింగితె - తెలిసికొంటివా, అటుగానన్ - అందువలననే, పూర్వపుణ్యోత్కటభావంబు-పూర్వ - క్రిందటికాలముదైన, పుణ్య - సుకృతము యొక్క - ఉత్కట - అతిశయమైన, "ని. స్యాదుత్కటోబలవతి, క్లీబేచద్వావిమాత్రిషు" నానా. "క్లీబముత్కట స్త్రీప్రవృత్తయోః" మే. భావంబు - సంపద, 'ని. భావస్వభావేఽభిప్రాయే, చేష్టాసత్తాత్మజన్మను, క్రియాలీలాపదార్థేషు, బుధజంతువిభూతిషు' అని విశ్వ. అల్పునైనన్ - నీచునైనను, ఘనున్ -గొప్పవానినిగా, కావించున్ - చేయును, ఇందు 'పూర్వపుణ్యోత్కటభావం బల్పునైన ఘనుఁగావించున్ అనుటచేత ననుగుణాలంకారము. "యథా ధేనుసహస్రేషు వత్సో గచ్ఛతి మాతరం, తథా యచ్చకృతంకర్మ, కర్తార మనుగచ్ఛతి" చాణ. 'నామమాత్రేణ సంతుష్టాః, కర్మకాండరతానరాః, మంత్రోచ్చారణహోమాద్యై ర్భ్రమితాఃక్రతువిస్తరైః' ఏకభుక్తోపవాసాద్యైర్నియమైఃకాయశోషణైః, మూఢాః పరోక్షమిచ్ఛంతి మమమాయావిమోహితాః' గరు. మూఢులగు మానవులు నామాయ నెఱుంగనేఱక కర్మకాండరతులై మంత్రోచ్చారణ హోమాదిక్రియలతోఁ గూడిన యజ్ఞములు మున్నగువానినిజేయుచు, ఏకభుక్తము, ఉపవాసము, మున్నగుకాయశోషణము లగుకార్యములతో సంతుష్టిఁజెందుచు నామమాత్రముగఁ బరమాత్మను ధ్యానించుచున్నారు. ఎటువంటిదురాచారున కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి యనుటకు "అపిచేత్సుదురాచారో భజతేమామనన్య భాక్, సాధురేవ సమన్తవ్య స్సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః" భగ. ఇతరప్రయోజనమును దలఁపక నన్ను భజించువాఁడు మిక్కిలి దురాచారముగలవాఁడైనను, వానిని సాధువనియే తలంపవలయును. ఏలయన భగవంతుఁడే తనకు స్వామి గురువు మిత్త్రుఁడు భోగ్యము అనెడి మనోనిశ్చయముగలవాఁడు వాఁడేకదా! క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాంతిం నిగచ్ఛతి, కౌన్తేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్య[illegible] అట్టివాఁడు శీఘ్రముగా దృఢమైన యధ్యవసాయముగలవాఁడై సదాచారపరుఁడై శా[illegible] యును

శమమును బొందును. అర్జునా! అట్టి దురాచారముగలిగినను నాభక్తునికి నాశము లేదని సభాస్థలమునందుఁ బ్రతిజ్ఞ చేయుము.

తా॥ రాజా! ఏలాటి దుష్ప్రవర్తనముగలవాని కేలాటి ప్రపంచఖ్యాతి కలిగెనో తెలిసికొంటివా! కనుకఁ బూర్వపుణ్యలబ్ధమైన యదృష్ట మెంతటి యల్పునైన నధికునిగాఁ జేయును.

చ॥ అని ముని ధర్మశీలవసు ♦ ధాధిపమౌళికి నేర్పుమించి చె
ప్పినకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్
జనకుఁడు బాలుఁ డాడునప ♦ శబ్దవచోనివహంబుచేత నె
మ్మనమున మోద మందుక్రియ ♦ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ. 134

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, ముని - పులహుఁడనెడిమహర్షి, ధర్మశీలవసుధాధిపమౌళికిన్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన యాధర్మశీలునకు, నేర్పుమించి - చాతుర్యాతిశయముగలపలుకులతో, చెప్పిన కథ - ఆనతిచ్చిన పూర్వవృత్తాంతమును, బాల్యచాపలముపెంపునన్ - చిన్నతనమనెడి చపలత్వము యొక్క యతిశయముచేత, స్వామికిన్ - ఈశ్వరుఁడవైననీకు, విన్నవించితిన్ - విన్నపము చేసికొంటిని-నివేదించుకొంటిని, జనకుఁడు - తండ్రి, బాలుఁడు - తనపిన్నవయస్సుగలకొడుకు, ఆడు - చెప్పునట్టి, అపశబ్దవచోనివహంబుచేతన్ - అపశబ్ద-తప్పుమాటలనెడు - శాస్త్రశిక్షితముగాని శబ్దములతోఁ గూడిన, వచోనివహంబుచేతన్ - వాక్యములయొక్క-సమూహముతో, నెమ్మనమునన్ - తనమనస్సునందు, మోదము - సంతోషము, అందుక్రియన్ - పొందినట్లు మామకవాక్కులన్ - నాయొక్క పలుకులచేత, సంతసిల్లుమీ - సంతోషమునొందుము. ఇందు, 'జనకుఁడు బాలుఁడాడు నపశబ్దవచోనివహంబుచేత నెమ్మనమున మోదమందుక్రియ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ' అనుటచేత నుపమాలంకారము.

తా॥ ఈవిధముగా ధర్మశీలనృపాలునకుఁ బులహమహర్షి చెప్పిన యుపాఖ్యానమును బిన్నవాఁడనైననేను శంకరుఁడవగునీకు విన్నవించితిని. కనుకఁ దండ్రి చిఱుతనియొక్క వచ్చిరాని ముద్దుమాటల వలన సంతస మందునట్లు నాకావ్యమునఁ గల యపశబ్దములను బాటించక సంతసించుము.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ॥ మదనధ్వంసక తారభూమిధరధా ♦ మా ధామధామాక్షస
మ్మదసంధాయక దివ్యనామ నిజవా ♦ మా వామవామాంగ దు
ర్మదదంతావళదానవప్రవరభీ ♦ మా భీమభీమత్వ సం
పదగారీకృతదుష్టదైత్య ధృతసో ♦ మా సోమసోమేశ్వరా. 135

అ॥ మదనధ్వంసక - మన్మథుని నాశముచేయుటగలవాఁడా, తారభూమిధరధామా - వెండికొండ యే నివాసముగాఁగలవాఁడా, ధామధామాక్షసమ్మదసంధాయక. ధామధామ - తేజస్సునకు నిధియైన యగ్నిహోత్రుఁడే, అక్ష - కన్నుగాఁగలిగి, సమ్మద - సంతోషమును, సంధాయక - కూర్చునటు

వంటివాఁడా, దివ్యనామ — మనోహరమైన ప్రఖ్యాతిగలవాఁడా, రమ్యమైన పేరుగలవాఁడా యనియుఁ జెప్పవచ్చును, నిజవామా— నిజ— స్వకీయమైన, వామా — రమ్యముగలవాఁడా, 'ని. వామం సవ్యేప్రతీపేచ ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరే కామే విద్యాద్వామాపిచస్త్రియాం' అనివి.వామ వామాంగ. వామ — సుందరియైన పార్వతితోఁగూడిన, వామాంగ — శరీరముయొక్క యెడమపైపు గలవాఁడా, దుర్మదదంతావళ దానవప్రవరభీమా. దుర్మద — దుష్టత్వముగల గర్వముతోఁగూడిన, దంతావళదానవ — గజాసురుడను, ప్రవర — శ్రేష్ఠునకు భీమా — భయంకరుఁడవైనవాఁడా, భీమ భీమత్వసంపదగారీకృతదుష్టదైత్య. భీమ — భయంకరులగువారికి సైతము, భీమత్వ — భయమును గలిగించుచున్న, సంపత్ — సమృద్ధికి, అగారీకృత — ఇల్లుగాఁజేయఁబడిన, దుష్టదైత్య — చెడువారైన రాక్షసులుగలవాఁడా, అనఁగాదుర్మార్గులగు రక్కసులకుమాత్రమే భయముగలిగించువాఁడనుట, ధృతసోమా — ధరించఁబడిన చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమసోమేశ్వరా. సోమ — ఉమాసహితుఁడవైన, సోమేశ్వరా — సోమేశ్వరుఁడను పేరుగలయోస్వామీ, అని యాశ్వాసాంతమునఁ గృతిపతికి సంబోధనము, ఇందు ముక్తపదగ్రస్తమును దానివెంటనే ఛేకానుప్రాసాలంకారమును గూర్చుటయేకాక నాలుగు విశ్రమస్థానములయందును మకారమే వచ్చునట్లుకూడఁ జిత్రించఁబడియున్నది. ముక్తపదగ్రస్తమనఁగా ముగిసినపదమును వెంబడిగా నెండియుం గ్రహించుటమాత్రమే ఇట్టి యలంకారములతో శోభిల్లు పద్యములు కావ్యములందంతగాఁ గానఁబడవు.

శా॥ భస్మోద్ధూళితదేహపోషణకళా ♦ పారీణ వారాకరా
కస్మాదుత్థితకాలకూటవిషది ♦ గ్ధగ్రీవ పాదాంబుజా
తస్మర్తృవ్రజకల్పభూజ కరుణా ♦ ధన్యేక్షణా సేవమా
నాస్మత్పౌత్త్రిక మత్తనూభవక నా ♦ గాఖ్యాంకలింగాహ్వయా. 136

అ॥ భస్మో.........పారీణ. భస్మ — విభూతి, ఉద్ధూళిత — చెలరేఁగఁబడిన, ఎగయఁబడిన, దేహ — ఒడలియొక్క, పోషణ — వర్ధిఁబొందించుటయనెడి, కళా — విద్యయందు, పారీణ— ఆవలిదరిముట్టినవాఁడా — తుదముట్ట నేర్చినవాఁడా యనుట, వారా.........గ్రీవ. వారాకరా — సముద్రమునందు, అకస్మాత్ — ఆకస్మికముగ — ఆ తెప్పపాటులోనే, ఉత్థిత — పుట్టిన, 'ని. ఉత్థితంస్యాత్త్రిషూత్పన్నే ప్రోద్యతే వృద్ధిమత్యపి' అనిమే. కాలకూటవిష — కాలకూటమను పేరుగలవిషముతో, 'కాలస్యవర్ణస్య కూటః కాలకూటః' అనివ్యు. దిగ్ధ — పూయఁబడిన, గ్రీవ — కంఠముగలవాఁడా, పాదా.........భూజ. పాదాంబుజాత — పద్మమువంటిచరణమును, స్మర్తృవ్రజ — స్మరించునట్టివారి సమూహమునకు, కల్పభూజ — కల్పవృక్షమైనవాఁడా, కరుణాధన్యేక్షణా. కరుణా — దయతోఁగూడిన ధన్య — పుణ్యవంతమైన. కృతార్థతగల, ఈక్షణా — చూపుగలవాఁడా, సేవమా.........హ్వయా. సేవమాన — కొలుచుచున్న, అస్మత్పౌత్త్రిక — నాయొక్క మనుమలు గలిగినట్టియు, మత్తనూభవక — నాకుమారులు గలిగినట్టియు, నాగాఖ్య — నాగయ్యయను పేరుతోఁగూడిన, అంక — గుఱుతుగల, లింగాహ్వయా — లింగమనునామధేయముగలవాఁడా, అనఁగా నాగలింగమను నభిధానముగలవాఁడాయనుట, ఈనాగలింగమీకవికిఁ బితామహుఁడైయుండి స్వర్గము నలంకరించినట్టిపద్యము వలన బోధపడుచున్నది. 'సేవమానాస్మత్పౌత్త్రిక' అనుటచేఁబితృపితామహప్రపితామహులెల్ల శుభా

శుభ పుణ్యకార్యాదులయందుఁ బూజింపఁబడుచుందురు. 'పౌత్త్రిస్యస్పర్శనాన్మర్త్యోముచ్యతేచ ఋణత్రయాత్, లోకానత్యేద్దివప్రాప్తిః పుత్త్రిపౌత్త్రిప్రపౌత్త్రికైః' అని గరుడపురాణమునఁ జెప్పఁబడియున్నను ప్రప్రపితామహుఁడుగూడ సేవింపఁబడు ననుధర్మమును బరిశీలించియే చెప్పియుండెను. విస్తరభీతిచే విరమింపఁబడినది. కొందఱుకవులు గద్యమున. 'పౌత్త్రి, పుత్త్రి, నామధేయ' అని చెప్పుచుందురు.

క॥ అతులశర సోమవార, వ్రతనియమధురీణహృదయ ♦ వారిజ సాధ్వీ
శతవినుత చెన్నమాంబా, ప్రతిదినసంసేవ్యమాన ♦ పదపంకేజా. 137

అ॥ అతు......వారిజ. అతులతర — అసమానమయిన, సోమవారవ్రత — సోమవారమున నాచరించెడి శాస్త్రప్రసిద్ధమైన కర్మము (నోము) యొక్క, నియమ — నిశ్చలబుద్ధియందు, ధురీణ— భార మును వహించుచున్న, హృదయవారిజ — మనస్సనెడి పద్మముగలదియును, సాధ్వీశతవినుత — బహు సంఖ్యాకమైన పతివ్రతలచేత స్తుతింపఁబడినదియును, నగు, చెన్న.........పదపంకేజా. చెన్నమాంబా - చెన్నమ్మయను నామెవలన, ప్రతిదిన— నిత్యమును, సంసేవ్యమాన— కొలువఁబడుచున్న, పదపంకేజా- చరణములనెడి కమలములుగలవాఁడా, ఈచెన్నమ్మయనునామె యీకవికిఁదల్లియగుటవలనను, నామె పరమేశ్వరప్రీత్యర్థముగ సోమవారవ్రతమాచరించుచుండుటవలనను, నిట్లువచించియుండెను.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

అ॥ తృతీయాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుఁగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహాభూనస గోత్రపవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్త్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్త్ర, శిల్పవాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమునఁజతుర్థాశ్వాసము.

నాగార్జున ప్రెస్, నిడుబ్రోలు.

నిరంకుశోపాఖ్యాన పూర్వ ముద్రణమునందు దోషములకు సవరణలు

(సం — సంఖ్య, పూ — పూర్వముద్రణము, స — సవరణ)

ప్రథమాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
2	సెక్కిన	సెక్కెడు
,,	తోఁడు	తోడు
4	మనస్స్వమధూళిసుమ ధూళి	మనస్స్వమధూళిసమ దాళి
6	ముస్నఁగా	ముస్నగా
,,	గాఁపురంబు	గాఁపురంబుఁ
,,	చక్కఁదనమున	జక్కఁదనమున
8	బత్ర	బత్త్రి
10	అనియిట్లు	అనియిష్ట
,,	నోసరించి	కోఁఅడించి
14	సమస	సమస్త
19	పాప	పాఁప
20	కందర్పుఁ	కందర్పు
,,	విశాలుకూలి	విశాలకూల
23	దనుజ	తనుజ
25	గతకితల (ప్రాసభంగము)	ఘటితామృత
26	ప్రేయస్సిత	ప్రేయస్స్మృత
28	రామంబుఁగా	రామంబుగా
30	గాపులహు	గాఁబులహు
35	తలంకనేము	తలంకకేను
39	కడు	శివ
43	లాటఁ	లాట
,,	స్ఫూర్తితెలియ	స్ఫూర్తిఁదెలియ
,,	మాటఁగొత్త	మాటక్రొత్త
,,	లాటనమర	లాటయమర
,,	సువర్ణాబ్జత	సువర్ణాబ్జతఁ
45	ధీధితి	దీధితి
,,	బ్రోవఁ	బ్రోవ
47	సత్య	సత్త్వ
,,	యాజగ	యాజన
50	జిలుఁగుఁజెంగావి	జిలుఁగుచెంగావి
51	ముక్కువ	మక్కువ
53	కటకంబుపాద	కటకంబుఁబాద
54	యనఘ	యనిశ
60	లలామము	శిరోమణి
61	నిశాంతమునసంధర	నిశాంతమునవక్షర్ష
64	మదిచింతిలు	మదిఁజింతిలు
65	అనుటగాని	అనుటకాని
68	పుత్రు	పుత్త్రి
,,	చంద్రు	చంద్ర
,,	దుస్థితిన్	దుస్స్థితిన్
70	పుత్రుండు	పుత్త్రుండు
,,	తనయుండు	తనుజుండు
,,	సమకూఱ	సమకూర
75	యిఁకఁజోద్య	యొకచోద్య
79	జలజాంబక యతిభంగము	జలజోదర
,,	పుత్రు	పుత్త్రి
,,	నావుఁడున్	నావుడున్
79	సముద్వమ యతిభంగము	సముద్యమ
,,	జాత	జాతు
81	గాన	రైన
83	కళఁ	కళ
87	పుత్ర	పుత్త్రి
88	మెలకల	మొలకలు
89	కరణి	కరణిఁ
94	దుపేతంగుణ	దుపేతసద్గుణ
95	ధని	విని
96	శృంగిరాజ	శృంగిణీశ
,,	సురగంగా	శశిరేఖా
100	కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
,,	మాన	మానమానస

ద్వితీయాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
3	ధరాసుర	ధరామర
6	నర్హులంతేరు	నర్హులెయేరు
8	విభవంబు	విభవంబుఁ
10	తలఁపోసి	తలపోసి
12	మిగులఁ	మిగుల
,,	ధరాసుర	ధరామర
16	పైకాలు	పోకాలు
17	వోయి	పోయి
19	కామిల	కామి[illegible]
20	మీఁదకప్పుర	

సం.	పూ.	స.
22	లీలఁ	లీల
23	లాయ్యఁగాదీర్చు	లాయ్యఁగాఁదీర్చు
24	వారణాశి	వారణాసి
,,	మరువఁడు	మఱవఁడు
25	మంటపుట్టు	మంటవుట్టు
26	పరస్పరంబు	పరశ్శతంబు
28	ఆనెడు	ఆనెడి
31	శిత	సిత
33	యదటుఁ	యదలు
,,	జాఱుఁబైట	జాఱుపైట
,,	కులుకుఁబలుకు	కులుకుపలుకు
34	నెఱ	నెర
,,	మార్గంబుచొకఁజేసి	మార్గంబుఁజొకచేసి
,,	సొగటాలు	సొగటాల
30	కేళిఁ	కేళి
,,	ఝల్లితల్లి	ఝల్లిఁదల్లి
38	లక్ష్మయనిచ్చిన	లక్ష్మయొసంగిన
41	పుంజ	పింజ
45	వృత్తిప్రత్యక్షు	వృత్తిఁబ్రత్యక్షు
,,	జరభి	జఱభి
46	ఒరపారెుజిలువ	ఒఱపారెుఁజలువ
,,	జెలువారెుఁ	జెలువారెు
,,	గుసుమపూఁ	గుసుమంపుఁ
,,	నడగ	నడుగ
48	ఆయత్తయగు	ఆయత్తచిత్తయగు
,,	గ్రమ్మకరుణ	గ్రమ్మఁగరుణ
49	సర్వ	సత్త్వ
,,	వాఁడు	పాడు
52	ధర్మంబుచూఱ	ధర్మంబుఁజూఱ
,,	నగుబాటు	నగుఁబాటు
54	తలంపదో	తలంపరో
,,	శ్రీచే	శ్రీచేఁ
55	అన్నియుసుఁ	అన్నియును
62	బాప	బాఁప
65	యుండెడు	యుండెడి
,,	బొగ్గునయ్యె	బొగ్గయయ్యె
66	ఆతని	ఆతనిఁ
68	నెన్నటి	నెన్నఁటి
69	జీకు	జీఁకు
,,	జేలా	జేలన్
,,	దిగ	దిగఁ
70	బోళ	వోళ
,,	వోళ	బోళ
72	పాలిక	పాలికఁ
,,	వెల్వఁడు	వెల్వడు
,,	వనచూర్ణ	నవచూర్ణ
74	కొన	గొన
,,	చందురు	చందుర
75	గికగా	కికగా
76	తచ్చోచ్ఛత్ర	దచ్చోచ్ఛత్ర
,,	లోపంచ	లోఁబంచ
83	వీటి	వీటిఁ
,,	గలపి	గలిపి
,,	సుపుత్ర	సుపుత్త్రి
86	సముద్రంబిందు	సముద్రుండింపు
,,	మహాత్వ	మహత్త్వ
87	సత్వ	సర్వ
88	ధారిణి	ధారుణి
89	విడుఁవ	విడువ
90	సంభృతిపతి	సంభృతిఁబతి
91	గంధంబు	గందంబు
93	నరిగె	నేగె
	యతిభంగము	
95	ఉత్కలితా	ఉత్కలికా
101	తలకుం	తలఁకుం
,,	గోపించుఁ	గోపించు
,,	విధికిం	విధికిఁ
103	నింకింపు	నంకింపు
104	వన	జన
106	చిత్తాబ్జు	చిత్తాబ్జుఁ
107	దిక్కులుకా	దిక్కులన్
109	వర్తిక	వర్తక
110	తను	తకు
,,	ఘూట	ఝూట
111	దద్దయుఁ	దద్దయు
112	వాద	నాద
114	వచనంబు	వచనంబుల
115	దూగ	దూఁగ
,,	గాంధ్రి	గంధ్రి
,,	వాకు	నాకు
,,	గుట్టంగ	గుట్టఁగ
116	ఘంటీలు	గంటీలు
,,	ఎత్తుగనడాపె	ఎత్తుగఁగడాపె
117	దుర్ని	దుర్గి

సం.	పూ.	స.
118	నవ్య	సవ్య
119	మన	మల
,,	పర	పగc
,,	విడియంపుపలు	విడియంపుcబలుతుం
,,	తుంపురలు	పురలు
121	వోలి	వోలె
123	వాటు	పాటు
125	జూచి	జూపి
,,	లాcబోలు	రాcబోలు
127	యూరట	యూఱట
128	ఆసించి	ఆశించి
,,	వలయుచల్లcగా	వలయుcజల్లcగా
,,	లాల్లెకాcడ	లాల్లెగాcడ
129	సావడి	సాపడి
,,	నేగియకా	నేగియు
,,	సందులుc	సందులు
131	బాప	బాcప
140	పాటి	పాటు
142	పుత్రి	పుత్త్రి
,,	నిర్మదనార్ధ	నిర్మథనార్థ
143	వసధాం	వసథాం
144	దోహ	మోహ
145	లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ
,,	కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
,,	గర్భాభ్రణ్ణవా త్రేయ	గర్భాభ్రణ్ణవపూర్ణి మా త్రేయ

తృతీయాశ్వాసము

6	సపత్రా	సపత్త్రా
,,	నిష్పత్రా	నిష్పత్త్రా
,,	తదనంత	తదంత
7	ధారణీశ్వర	ధారణీసుర
8	నొందుక	నెందుక
,,	జూటాంతికా	జూటాంచితా
10	తజ్ఞాల	తజ్జ్ఞాల
12	పట్టెస	పట్టిస
17	మిసుగ	మిసుక
18	యెడలం	యెడలక
20	రివ్వ	తివ్వ
,,	దుగా	తిగా
24	బ్రధన	బ్రథన
,,	ఆసింతు	ఆశింతు

సం.	పూ.	స.
26	తరల	ధ్రువకోకిల
,,	చందురు	చందుర
,,	వావిట	నావిట
28	బుష్ప	పుష్ప
30	ధన్య	దైన్య
34	యంజని	నంజలి
35	వలుస	వలువ
,,	నగముపేగ	నగమనంగ
36	పఱవ	పఱప
39	జండినకాc	పండునిగాc
40	నీకుం	నీకుక
41	రోపరంత	రాపరాంత
43	ములుచేరు	ములcజేరు
44	కలోత్తంసంబ యతిభంగము	కలీనోత్తంస
45	పాడిరొు	పాడియొ
48	నైతిం	నైతిక
50	కర్మములు	కర్మముల
54	దదాహ్లాద	తదాహ్లాద
58	రంభనం	రంభణం
59	కేయూర	కేసర
60	లగుచును	లగుచు
61	సురుము	సుఱుము
62	కాగిలి	కాcగిలి
,,	పలికెక్,ఏసతి	పలికె, స్నేసతి
65	ఆభూసురcడుక యతిభంగము	నయముగనతcడుక
68	మెయిం	మెయిక
69	సిత	శితి
72	తత్వ	తత్త్వ

చతుర్థాశ్వాసము

7	కకణ	కంకణ
8	బిందువులుc	బిందువులు
,,	వీడియంబుకర్పూర	వీడియంపుcగర్పూర
10	రసవూర్తికమనీయ	రసవృష్టిcగమనీయ
,,	మోహ్రియప్రకట	మోహ్రియcబ్రకట
11	తను	దను
19	చేతయొకాcదలిసి	చేతయకాcదలిసి
27	వినయమువ	వినయము[illegible]
30	గనుగొంటి	గనుc[illegible]
31	యుట	యుట[illegible]
32	సురభోగము	సంభోగ[illegible]

సం.	పూ.	స.
		నేరంబునకై
	యతిభంగము	
33	లిచట	లిచటి
,,	సమ్మదము	సమ్మతముఁ
34	నాఁడె	నాడె
,,	బైటపెట్టఁ	బైటఁబెట్టఁ
36	బాపనిమిండగాని	బాఁపనమిండగానితో
,,	చరించునే	చరించునో
37	బుంఖీ	బుంజీ
,,	ప్రఖిమచెంది	ప్రఖిమఁజెంది
,,	వంబుకొంత	వఁబుఁగొంత
39	ములునాఁడి	ములువాఁడి
,,	గందపు	గంధపు
45	సాగి	సాఁగి
47	యెన్నటి	యెన్నఁటి
48	తమనివాసం	తమతమనివాసం
,,	నందులై	నందలై
,,	దుఃఖితారంభ	దుఃఖారంభ
,,	బాపలేక	బాఁపలేక
49	అలుగుల	అలుఁగుల
51	వఱదలుగట్ట	పరఁగఁగనేల
	ప్రాసస్థానము	
55	మార్పరొుక	మార్పనొక
61	దునిగి	దునిఁగి
64	జాయిఁ	జాతిఁ
,,	గనొగొన	గనుఁగొన
69	వెలిబోక	వెలిఁబోక
71	మీఁఱఁ	మీఱఁ
,,	మత్రించె	మత్రించ
74	ఉపచరించు	ఉపచయించు
,,	వరలు	వఱలు
75	తెల్లనాత్మ	తెల్లరాత్మ
76	దేహముం	దేహముక
80	కాఱ	కార
81	దయ	ధర
82	పొడవ	పొడువ
83	మేపాఱ	మేపార
86	బృష్ట	బృష్ఠ
89	కాల	గాల
,,	దిక్కులఁ	దిక్కుల
91	దిగపారు	దిగఁబాఱు
92	మల్లి	మల్లె
93	జిలుఁగుఁబయ్యెద	జిలుఁగుపయ్యెద
,,	దిగపార	దిగఁబాఱ
,,	మాపుల	మాపులు
94	వచ్చి	యెదుట
95	నొతర	నొఁదర
97	తలఁపోక	తలపోక
99	పుతురి	పుత్త్రి
111	యంబునఁబలు	యంబునబలు
112	గడవల	గవెపల
113	యపాయ	యుపాయ
,,	యటుఁ	యిటు
	యతిభంగము	
114	గజశ్శ్రేష్ఠ	గజశ్రేష్ఠ
116	బ్రిసన్నఁపై	బ్రిత్యక్షమై
117	లోక	కాయ
121	సమ్మద	సంతస
,,	సంభృతు	సంగ్రహు
122	ధరాసుర	ధరామర
	యతిభంగము	
124	అనియనేక	అనఁగనేక
125	నిల	నిర
,,	బట్టపల్లవుసిదుల్	బట్టితెల్లపుసరుల్
,,	సుప్రైశ్రీవః	సుస్రైశ్రీవః
127	యిష్టంబునఁ	యిష్టంబును
128	పుతురి	పుత్త్రి
129	నయూధ్యునిపార్ప్త	నరాగాస్యునిఁబార్ప్త
,,	క్షమింపఁ	సహింపఁ
130	పుతిరి	పుత్త్రి
132	మానసత్వ	మానసతత్త్వ
,,	పరాయ	పారాయ
,,	తేజాండును	తేజో విరాజమానుండును
,,	సంపన్నుండు	సంయుక్తుండు
134	నేర్పరించి	నెప్పుమించి
135	సంమద	సమ్మద
136	దుద్ధిత	దుర్భిత
138	లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ